

كَشَفُ الْبَيَّارِي
عَمَّافٍ
صَحِيحُ الْبُخَارِيِّ

تَصْنِيفُ
مُحَمَّدِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ بْنِ
عَلِيٍّ بْنِ أَبِي شَيْبَةَ
مَوْلَى زَيْنِ عَدْنَانَ بْنِ أَبِي
نَجِيحٍ

مُسْتَدْرَكٌ

مَوْلَانَا شَيْخُ الْإِسْلَامِ
وَالْإِسْلَامِ
وَالْإِسْلَامِ

مَوْلَانَا شَيْخُ الْإِسْلَامِ
وَالْإِسْلَامِ
وَالْإِسْلَامِ

کشف الباری

عمافی

صحیح البخاری

تالیف : صدر وفاق المدارس مولانا سلیم اللہ خان شیخ الحدیث

جامعہ فاروقیہ کراچی

کتاب الغسل

خصوصیات

جلد ۱۷

- ◀ د احادیثو تخریج
- ◀ د تعلیقات بخاری تخریج
- ◀ د اسماء الرجال مختصر تعارف
- ◀ د گرانو لغاتو لغوی صرفی اونحوئی حل
- ◀ ماقبل باب سرہ د ربط پورہ تحقیق
- ◀ د شرحی دهری خبری لاندی پہ حاشیہ کنہی حوالہ
- ◀ د ترجمۃ الباب مقصد بیانولو کنہی پورہ تحقیق
- ◀ د مختلفو مذاہبو تحقیقی بیان اویسا د مذهب حنفی ترجیح
- ◀ د بخاری د احادیثو اطراف خودل

خوروئکی : فیمل کتب خانہ محلہ جنگی پینسور

موبائل : ۰۳۲۱۹۰۹۱۸۳۵ ۰۳۱۵۹۵۹۵۷۱۷

د کتاب ټول حقوق د ناشر سره محفوظ دي

د کتاب نوم: - کشف الباری عما فی صحیح البخاری

شارح: - صدر وفاق المدارس مولانا سلیم الله خان

شیخ الحدیث جامعہ فاروقیہ کراچی

د ملا ویدو پتی: د فیصل کتب خانہ پېښور څخه علاوه

سرحیمی کتب خانہ خوست -- ۰۷۹۹۱۶۱۳۱۳

س اسلامی کتب خانہ خوست --

س دیوبند کتب خانہ خوست -- ۰۷۹۹۸۸۶۶۸۰

س روغانیول کتب خانہ جلال آباد

س دعوت کتب خانہ جلال آباد -- ۰۷۷۶۰۹۷۹۶۵

س رشیدیہ جدید کتب خانہ کابل

س انتشارات نعمانیه کابل

س انتشارات علامه تفتازانی کابل -- ۰۷۷۷۴۹۰۵۰۰

س قدرت کتب خانہ کابل --

س واحدی کتب خانہ خوست

س صداقت کتب خانہ کابل -- ۰۷۰۰۳۰۵۴۰۷

س مکتبه القرآن والسنة کابل

س مکتبه صدیقیه غزنی

س مکتبه فریده خوست

س مسلم کتب خانہ جلال آباد -- ۰۷۷۶۰۰۶۴۱۶

س غزنوی کتب خانہ غزنی -- ۰۷۴۸۵۷۵۱۹۹

خوړونکي: ← فيصل کتب خانہ محلہ جنګی پېښور

موبايل: ۰۳۲۱۹۰۹۱۸۳۵ ۰۳۱۵۹۵۹۵۷۱۷

بسم الله الرحمن الرحيم

مقدمه

أَلْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يَفِ السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَلَهُ الْحَمْدُ فِي الْآخِرَةِ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ [س: ۱۰]
يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا وَمَا يَذْكُرُونَ إِلَّا أَلْوَابًا [البقرة: ۲۶۹]
هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ [البقرة: ۱۲۹]
فَخُذْ رِسْوَالِ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ زُرُّهُمْ لَعَنَّا سُبْحًا يَتَتَّبِعُونَ أَفْضَالًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا سِيمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَكْثَرِ السُّجُودِ [الفتح: ۲۹]
وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَآمَنُوا بِمَا نُزِّلَ عَلَى مُحَمَّدٍ وَهُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ كَفَّرَ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَأَصْلَحَ بَالَهُمْ [عمد: ۲]

إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا [الأحزاب: ۵۶]
اللهم صل على محمد وأزواجه وذريته كما صليت على آل إبراهيم وبارك على محمد وأزواجه وذريته كما باركت على آل إبراهيم انك حميد مجيد، (صحيح البخاری، کتاب احادیث الانبياء عرقہ المحدث، ۲۳۶۹)

اما بعد : دیر زیات حمد او ثنا او بی شمیرہ تعریفونو او ثنا گانی د الله تعالی د لاریب او برحقہ ذات د پاره دی چا چې د خپلې بې اندازې مهربانۍ او احسان سره د خاورې څخه اویا د ښې او غوښتې د تېکو څخه اشرف المخلوقات انسان پیدا کړه. اود عقل او فهم په ذریعہ ټپ د نامعلومه اړخې درکه غیزونو په علم او معرفت سره ښاسته کړل او په اولنۍ وحی کښې ټپ قلم د تعلیم ذریعہ او مگر څوله او د دې د عظمت او اهمیت خبر ټپ ورکړو.

په لکهوونو او کروړونو دزدو او سلام اود کامل رحمت نزول دې وی زما د خالق او مالک په محبوب او آخری نبی فداء ابی و امی حضرت محمد بن عبد الله صلوات ربی وسلامه علیه په محترم او مکرم ذات باندې، چا چې د جهالت او گمراهۍ په ژورو او خطرناکو کړندو کښې وپریوتې انسانیت د اسلام او ایمان په ذریعہ د کامیابۍ او کامرانۍ اوچت مقام ته اورسول.

تحدّر مع العین يستشهد الخدا

شغفت به حبا فان ذکر اسمه

لعل ید الرحمن تستنقذ العبد

بسیرة عطرت ظل جوانخی

اُربط حلقی بالصلاة علی اسمہ فتقلب الأشواق فی مہجتي بردا

دیرزبات خوش نصیبہ اویختور دی ہفہ پاک نفسونہ چا چہ د اللہ تعالیٰ کلام اوارشادات نبوی نہ صرف یہ خپلو سینو اولیکلو کنبہ محفوظ کری دی بلکہ خپل ژوندونہ ئې د دې ارشاداتواو ویناگانو عملی مظهر جوہ کرې دې. اود ((قلیلة الشاهد الغائب)) حقیقی مصداق جوہ شول. اللہ جل شانہ دې په کروونو رحمتونہ نازل کری د اللہ تعالیٰ په مینہ کنبہ مستې دې قافلې په یو با وفا اوباصفا شہسوار، لوئې داعی، حضرت مولانا محمد الیاس کاندھلوی په قبر باندې، د چا د فکر اوفیض اوسعی مشکور نہ رنځا حاصلونکی د یو تبلیغی جماعت د نقل اوحرکت په برکت سرہ بندہ ظلم اوجہول چہ د عصیان اونسیان څخہ جوہ شوې دې بې اصول عصری فنون د اویو بریورقې او گنډلې او د علوم الہی او د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ارشادات علی صاحبہا الصلاة والسلام حاصلولو اودرس اوتدریس، تصنیف اوتالیف سرہ ئې جوہیت نصیب شو. (یعنی په دې کنبہ مشغولہ شې)

د حدیث پاک خدمت یقیناً د اللہ تعالیٰ فضل وکرم او د قدرمندو استاذانو، موریلار، ورونو، مخلصہ دوستانو خاص کر زما د شیخ او مربی، استاذ المحدثین، حضرت شیخ الحدیث مولانا سلیم اللہ خان صاحب دامت برکاتہم و فیوضاتہم د پیشمنی د وخت دعاگانې، اود ہغوی د تربیت اوشفقّت پہ وجہ راتہ نصیب شوې دې. اودا د طالب علمی د اولنۍ زمانې د دعاگانو د قبولیت اثرہم دې. ځکھ چہ بندہ کلہ پہ اول ځل د علم د طلب د سفر دپارہ قصد او کړو نوزما مشفق اومحسن مشرورور مولانا خالد محمود صاحب مدظلہ (فاضل جامعہ فاروقیہ کراچی) راتہ د قطب العالم، ریحانۃ الہند، حضرت شیخ الحدیث مولانا زکریا کاندھلوی نور اللہ، آپ بیتی، را کړو اودا نصیحت ئې راتہ اوکړو چہ د دې یو مخ مطالعہ کوہ. نو د مطالعہ پہ دوران کنبہ د حضرت نور اللہ مرقدہ د اول حدیث پہ وخت اول کنبہ دا دعا مې د نظر څخہ تیرہ شوہ چہ، ای اللہ د حدیث پاک سلسلہ دیرہ روستہ شروع شوہ دا اوس ترمرگہ پورې ماسرہ اوساتہ، [ص، ۸۸] نو ہم د ہفہ وخت څخہ مې دا دعا خان سرہ لازمہ اونیولہ او د ہفہ سمیع او مجیب الدعوات د رحمت پہ دربار کنبہ مسلسل دعا کونکې یم چہ، ای اللہ د علوم نبوت د حاصلولو سلسلہ د دیر وختہ پورې د عصری ادارو خاورو چانې کولو څخہ پس شروع شوې دہ. نو اوس ترمرگہ پورې د علوم نبوت د تعلیم او تعلم او خدمت سرہ راتہ تعلق نصیب کړہ او اوس صرف یوہ آرزو دہ چہ د حضرت شیخ الحدیث صاحب دامت برکاتہم و فیوضات اود حدیث مبارک د خدمت دا سلسلہ جاری وی.

اردو شعر

عیش ہے جستجو بحر محبت کے کنارے کی

بس اس میں ڈوب ہی جانا اے دل بار ہونا

پہ موجودہ زمانہ کنبہ د اللہ تعالیٰ د طرفہ دین پہ ټولو شعبو او کارونو کنبہ نوې نوې کارنامې کونکو کنبہ د اللہ تعالیٰ پہ دربار کنبہ د اللہ تعالیٰ د قبول شوو بندگانو یوہ ډلہ د علماء اہل سنت والجماعت

دیوبند ده. ددی قافلہ مشر محدث کبیر، شیخ الاسلام والمسلمین، حضرت مولانا سید حسین احمد مدنی نور اللہ مرقدہ د علومو او معارفو خخه خه حصہ اختونکې اوامین، زما شیخ او مربی، استاذ المحدثین، حضرت شیخ الحدیث مولانا سلیم اللہ خان صاحب دامت برکاتہم وفیوضہم اطلال اللہ بقاءہ علینا وعافیتہ ہم دې. د دوی د دینی اصلاحی او علمی خدماتو خخه به خوک خبر نه وی د تیرې شوې نیمې صدی خخه ہم زیاتہ مودہ ئې د اصح الکتب بعد کتاب اللہ صحیح البخاری درس پوره په محنت او کوشش سره جاری دې. او تقریباً د دولس دیارلس کالوراسې د دې درسونو او افاداتو د ترتیب، مراجعت، تحقیق او تعلیق عظیم الشانہ سلسلہ روانہ ده. په ما عاجز بنده باندې چې د حضرت شیخ الحدیث دامت برکاتہم کوم علمی، روحانی آومادی احسانات دی هغه نه صرف د ژبی او بیان محتاج نه دی بلکه د هر قسم رسمی تشکر د کلماتو خخه ہم لوړ دی. د دې لوئې احساناتو خخه یو دا هم دې چې کمزوری بنده ته ئې دخپلو درسونو او امالی د ترتیب او مراجعت اود تحقیق او تعلیق کار حواله کړل. کوم چې پخپله د نعمت غیر مترقبہ خخه خه کم نه دې. نو د اللہ تعالیٰ په فضل وکرم سره د حضرت شیخ الحدیث دامت فیوضہم د هر قسم او مسلسل سرپرستی او حوصلہ افزائی او دعاگانو د ترتیب او مراجعت اود تحقیق او تعلیق په ټولو سختو مرحلو کښې د هغې په ترسره کولو کښې د نال (د خوارو په پښو باندې چې د اوسپنې کوم پترې لگولې شی هغې ته وائی) کار ورکړو. خلاصہ دا چې د حضرت شیخ الحدیث دامت فیوضہم د صحیح بخاری شهر آفاق دروس او امالی دا مجموعه کوم چې د کشف الباری په نوم باندې نامداره ده تقریباً د درې کالو مسلسل محنت او صبر، کوشش او جدوجهد، د استاذانو دعاگانو اود مور پلار او بنده سره د زړه تعلق ساتونکو او محبت کونکو ورونو د پرله پسې دعاگانو اود مدد نیټجه چې نن موجود ږیږی. او داستاذ المحدثین حضرت شیخ الحدیث زیدہ مجدہم جامع شخصیت د دوی اوچت اخلاق او صفات حمیدہ، دینی، اصلاحی او په دې بنده ظلم او جهول باندې د شفقت او عنایت تردې چې په ذاتی دکور په معاملاتو کښې مدد کول د بیان محتاج نه دی البتہ دا ضرور ده

د پر لک کيلے د یدہ مجنون ہے ضرور میری آنکھوں سے کوئی دیکھے تراشا ان کا

د سپارلی شوی کار د تفصیل بیانولو خخه وړاندې د خپلو هغه احسان کونکو استاذانو او نورو حضراتو تذکرہ کول ضروری گڼم د چا خبرو، مدد، سرپرستی و د بیشمند دوخت دعاگانو د دې لوې کار د پاره راتہ لاره هواره کړه په دې حضراتو کښې د ټولو خخه وړاندې د مولانا عبید اللہ خالد صاحب مد ظلہ ذکر خیر دې چا چې په حیثیت د ناظم اعلیٰ جامعہ فاروقیہ اومسئول شعبہ تصنیف وتالیف د دې سلسلې په ټولو مرحلو کښې چې غورمه د هغوی په وس کښې وه نو په آسانتیا پیدا کولو کښې ئې د خه کمی خخه کار نه دې اخستې. اللہ تعالیٰ دې د خپل شان لائق دوی ته د دې بهرینه بدلہ ورکړی.

زما په احسان کونکو استاذاتو کښې د ټولو نه اول مولانا محمد یوسف افشانی صاحب دامت برکاتہم اوحضرت مولانا نورالبشر صاحب دامت برکاتہم دی په دوی کښې د اول ذکر شوی (افشانی صاحب) خو په ما عاجزه باندې دومره احسانات دی چې د هغې شمار هم زما د وس خخه بهر دې، د دوی هر قسمه

مدد، دعاگانې، نصیحتونه او پرله پسې راهنمائی د لارې د مثال کارور کوي. او ثانی الذکر (نورالبشر صاحب) دوی د علمی او تحقیقی کار په دوران کېنې ډیر په وړونې تندی (خوشحالی) سره په مختصرو او اوږدو مجلسونو کېنې دگرانو گرانو غټو پرائستل کړی دی (یعنی مشکلات ټپې حل کړی دی) اود راهنمائی سره سره ټپې د خپلو ډیرو اهو او قیمتو مشورو احسان راباندې هم کړې دي. د تصنیف د نورو ملگرو خصوصاً استاذ محترم مولانا حبیب الله رحمته الله علیه صاحب مدظله، استاذ محترم مولانا مزمل سلاوت صاحب مدظله، او استاذ محترم مولانا عزیز الرحمن صاحب مدظله راسره هم ډیر مدد کړې دي. په دوی کېنې د اول الذکر (مولانا حبیب الله زکریا) څخه راته پوره پوره د فائدي اخستلو موقع ملا شوې ده.

د محترم والدینو، پرله پسې دعاگانو، نصیحتونو، اود مشر ورور مولانا خالد محمود صاحب او صادق محمود صاحب کوم چې اگرچې زمانه د مسافت په اعتبار سره لری دی خو د دوی مسلسل رابطه، (تماس) حوصله افزائی، او معاشی مدد یقیناً د بنده په علمی، تصنیفی ژوند کېنې بنیادی کردار ادا کړې دي. ډیره بې انصافی به وی که د گران ملگری مفتی محمد طاهر اټکی صاحب تذکره اونکرچا چې بغیر د مبالغې څخه په گهڼو گهڼو د خانه کعبې غلاف نیولې وو او د بنده دپاره او خاص کر د موجوده کار د آسانتیا او تکمیل دپاره ټپې دعاگانې کړی دی الله تعالی دې زما دې ټولو محسنینو خاص کر مولانا عطاء الله شهاب صاحب، مولانا شفیق الرحمن صاحب، مولانا صابر محمود صاحب اود تصنیف د شعبې ملگری مفتی امان الله صاحب، مفتی مبارک علی صاحب، مفتی محمد راشد صاحب، مفتی عبدالرحیم صاحب، مفتی سمیع الرحمن صاحب، مفتی عبدالغنی صاحب، مفتی ثناء الله صاحب، او نورو مدد کونکو او ډاډگیرنه را کونکو ته ډیرې غوره بدلې وړ کړی.

بنده د حضرت شیخ الحدیث صاحب دامت فیوضاتهم د طرغه د درس صحیح بخاری د ترتیب، مراجعت او تحقیق دپاره کتاب الغسل یاندي کار کولو مکلف گرځولې شوې وو. کتاب الغسل ټول په ۲۹ ابوابو باندې مشتمل دي. دا زیر نظر مجموعه په دې کېنې په یوولس بابونو، دوه قرآنی آیاتونو، نولس حدیثونو او پنځه تعلیقاتو او تشریحاتو باندې مشتمل ده. حضرت شیخ الحدیث دامت برکاتهم وفیوضهم اود هغوی په حکم سره د استاذ محترم حضرت مولانا نورالبشر صاحب مدظله د طرغه د بخاری شریف د دې تقریر د ترتیب، مراجعت او تحقیق دپاره بنده د لاندیني څیزونو د التزام پابند گرځولې شوې دي.

۱- د ترجمه الباب مقصد / مقاصد وضاحت او تراجم ابواب باندې سیر حاصل بحث کول

۲- ربط د بابونو او د مناسبت ذکر کول

۳- د حدیث الباب ترجمه کول

۴- د حدیث الباب د امهات سته څخه تخریج کول

۵- د حدیث د راویانو جامع پیژندګلو، خاص کړ د هغوی د تعدیلاتو او توثیقاتو ذکر کول دغه شان که په هغوی باندې د امامانو کلام وی نو د هغې ذکر کول، که بلا تکلف او تعسف دفاع کیږي شی نو دفاع،

ګڼی بیا کم از کم په صحیح بخاری کېنې داسې متکلم فیه راوی د راوړلو عذر بیانول
۶- د حدیث په سند باندې محدثانه کلام کول

۷- د حدیث په شرح کېنې چې د کومو څیړونو خیال ساتلې شوې دې هغه دا دی.

الف: د حدیث په نورو طرقو کېنې وارد شوي مختلف الفاظ نقل کول او د هغې تشریح کول

ب: نحوی، صرفی، بلاغی، لغوی او اعرابی حیثیت سره تشریح او تحقیق کول

ت: د فقهی مذاهبو (د اصحاب المذاهب د کتابونو څخه) تنقیح او حواله ورکول

ث: د فقهی دلائل التزام

۹- د حدیث الباب د ترجمه الباب سره مطابقت بیانول

۱۰- د بخاری د متابعتو او شواهدو تشریحات

دا خبره دې یاده وی چې په متابعتو او شواهدو کېنې د لاندینی خبرو خاص طور سره خیال ساتلې شوې دي.

الف: د حدیث د کتابونو حواله چې د صفحاتو سره ورکړې شی، نو هلته ورسره د کتاب او باب دغه شان د رقم الحدیث ذکر ضرور او کړې شی.

ب: د حدیث الباب تخریج خاص کړ د امهات سته څخه چې او کړې شی که امام بخاری په هغې کېنې متفرد وی نو د معتمد مصنف حواله دې ضرور ورکړې شی، او په دې سلسله کېنې د فتح الباری، عمدة القاری سره سره د تحفة الاشراف څخه هم مدد واخستې شی.

ت: په متن کېنې چې د حدیث د کوم کتاب حواله ورکړې شوې وی که هغه کتاب په دارالتصنیف کېنې موجود وی یا په آسانتیا سره ملاویدې شی نو هغې طرف ته مراجعت کول او حواله ورکول دې وی او که نه وی نو د مجبوری په وجه ثانوی مراجع مثلاً فتح الباری وغیره حواله دې ورکړې شی.

ث: د تعلیقات بخاری په سلسله کېنې دې خامخا د تعلیق التعلیق څخه استفاده او کړې شی.

ج: د راویانو په باره کېنې دعامو شروحاتو د حوالې په ځانې دې د اسماء الرجال د معتبرو کتابونو حواله ورکړې شی.

ح: د لغوی تحقیقاتو دپاره دې د لغات الحدیث اوعام لویو د لغت کتابونو مثلاً تاج العروس، لسان العرب، بالمصباح المنیر او المغرب وغیره ته ترجیع ورکړې شی.

خ: د اعرابی، نحوی، او صرفی تحقیقاتو دپاره (د نحو او صرف خاص کړ) د حدیثو شروحاتو څخه استفاده واخستې شی.

د: د فقهی مباحثو او د هغې د دلائل دپاره د هر مکتب فکر کتابونو ته دې رجوع او کړې شی.

ذ: د حدیثی مباحثو او محدثانه کلام دپاره د شروحاتو سره سره د علل حدیث کتابونو ته رجوع دی.

ر: په معاصرو تقيرونو باندې خو به د سرسری استفادې حده پورې اعتماد وي خو دحوالي اعتماد به پرې هيڅ کله نشي کولې.

ز: کوم څه چې د حديث څخه استفاده کولى شي نو هغه به د حديث د شارحينو د کلام په رڼا کښې وي.
س: دغه شان په يو حديث باندې فقهي او کلامي مباحث به هم مکرر نشي ليکلى مگر دا چې سخت ضرورت وي نو په هغه وخت کښې به داوړلى ځانې حواله هم ورکولې شي.

ش: دحديث چې کوم مباحث ذکر کول دي د هغې تعين به د اکابرینو شروحات او تقيرونه وړاندې کيځودلى شي او مرتب کولى شي.

احقر د دې خبرې ښه کوشش کړې دې چې د ذکرشوو څيزونو التزام ساتلو سره سره تقيير آسان او عام فهم وي.

دحضرت شيخ الحديث دامت برکاتهم په خصوصى حکم سره د ټولو عربى عبارتونو د ترجمې هم التزام مې کړې دې. د دې دپاره چې د کم استعداد طالبان او دحديث د مباحثو ذوق لرونکى عام مسلمانان ترې هم استفاده کولى شي. خو که په حواشى کښې صرف داهل علمو دپاره چرته د عربى عبارت حواله ورکړې شوې ده نو د هغې د ترجمې التزام نه دې کړې شوې. د تقيير په دوران کښې که چرته حديث راغلى وي نو دهغې مکمل تخريج کړې شوې دې او د متعلقه کتابونو په مروج طريقه باندې حواله ورکړې شوې ده. بعضې وخت که د حديث يوه ټکړه، اثر، يا تعليق په تقيير کښې موجود وي د ضرورت مطابق مکمل سند او بعضې وخت پوره متن حديث هم په حاشيه کښې نقل کړې شوې دې. د احاديثو د تخريج دپاره د دارالسلام، مطبوعه کتب سته څخه استفاده کړې شوې ده. په حواله جاتو کښې امهات کتب او مصادر اصليه څخه چې څومره کيدې شوه د استفادې کوشش شوې دې. بعضې وخت د مجبورۍ د وجې يا د تائيد دپاره د مصادر ثانويه حواله هم ورکړې شوې ده. د حوالو په ورکولو کښې د دې خبرې هم کوشش شوې دې چې ترڅومره کيدې شي نو کم از کم د درې معتبر او معتمد کتابونو حوالې ورکړې شي. اود تراجم رجال په سلسله کښې څومره چې راته ښودنه شوې وه هغه شان د تراجمو چې کوم کتابونه ملاوېرې نو په هغې د مشهورو کتابونو حوالې ورکړې شوي دي. د دې دپاره که اهل علم غواړي نو په آسانتيا سره مطلوبه بحث او راوى ته رسيدل کولى شي. د فرق باطله د بعضې کتابونو د نه موجود کيدو په وجه د مجبورۍ په وجه د، المكتبة الشامله، څخه هم استفاده شوې ده. حسب ترتيب په اول کښې د بابونو اجمالى فهرست اود اسماء الرجال مترجم لهم فهرست او په آخر کښې د ټولو مصادر او مراجع تفصيلى فهرست هم ورکړې شوې دې. په کوم کښې چې د کتاب او مصنف پوره تعارف، د محقق او محشى او مکتبه نوم اود طباعت کال که موجود وي نو دهغې ذکر هم شوې دې او که د مختلفو مکتبو د مختلفو طبعاتو څخه استفاده شوې وي نو په داسې صورت کښې هغه په گوته کړې شوې ده. اود تعليقاتو او د کتابونو د حواشيو ذکر د مصادر سره د مستقل مصدر په توگه ورکړې شوې دې.

د اهل علمو څخه دا خبره بیخي پټه نه ده چې د هرې یوې علمی مسودې او درسی تقریر د ترتیب او تحقیق په دوران کېنې د مقتضاء حال مطابق اضافې او ترمیم وغیره ضروری وی نو دلته هم داسې نوبت راتلل ضروری وو. خو الله تعالی دې زما شیخ او مری حضرت شیخ الحدیث دامت فیوضهم ته ډیرې ښې بدلې ورکړې چې هغوی په دې بوډا توږ، د بیمارو د زیاتوالي، او د ډیرو دیني او علمی مصروفیاتو باوجود وخت په وخت نه صرف په مهرباني سره مطالعه کړه ده بلکه د خوښولو اظهار ټی هم کړې دي.

د یو حرم میں روشنی شمس و قرصے ہو تو کیا

مجھ کو تو تم پسند ہو اپنی نظر کو کیا کروں

دا یو خاص علمی او تحقیقی کار دی، او احقر ته د خپلې کم علمی او کم فهمی نه صرف دا چې احساس دي بلکه ښکاره باره اقرار هم دي.

سرخرود هوتا ہے انسان ٹھو کر یں کہانے کے بعد

رنگ لائی ہے حنا پتھر سے پس جانے کے بعد

د اهل علم او تحقیق د مزاج مطابق د فن ماہرینو ته به د دي حقیقت هم ښه معلومات وی چې د یو علمی او تحقیقی کار په ترتیب او تحقیق او تعلیق کېنې د څومره ځان ستړون، عزم او استقامت، اود تلاش او لټون ضرورت وی چې بعضې وخت صرف د یوې نکتې او د یوې جزئې پورې رسیدلو د پاره بغیر د مبالغې د سوونو نه بلکه د زرگونو صفحاتو او د څو څو غټو جلدونو او د شلو کتابونو د صفحاتو او لوړو راږلو ضرورت پېښیږي. هله مقصودی ملغلره حاصلیږي. یقیناً دا لوڼې خدمت زما د ظلم او جهول او بې علم او کم استعداد د وس (طاقت) کار نه وو. که د الله تعالی توفیق اود حضرت شیخ دامت برکاتهم العالیه سرپرستی شامل حال نه وه. په دې باندې بس دا وئیلی شی

این سعادت بزور بازو نیست

مانه بخند خداے بخند ا

بنده د دي عظیم الشان کار په سلسله کېنې د خپل ځان څخه وړاندې د قدرمندو استاذانو خاص کر د حضرت مولانا نور البشر صاحب دامت برکاتهم او حضرت مولانا حبیب الله زکریا صاحب مدظلّه د منهج د تابعداري څومره چې کیدو شو کوشش کړې دي. خود انسان په حیثیت دومره علمی او تحقیقی کار کېنې د غلطی او سهو امکان څخه سل فیصد به بچ کیدل ډیره گرانه ده. او نه بنده خپل ځان د دي څخه خالی گنړي. د دي وچې د اهل علم او فضل په خدمت کېنې درخواست دي که د مطالعې په دوران کېنې ورته ښکلا او ښه والې په نظر راشي نو دا دي د الله تعالی انعام او گنډې اوزما شیخ او مری حضرت شیخ الحدیث دامت فیوضهم ته منسوب کړي او که په سهو او غلطۍ باندې خبر شی نو دا دي د بنده د طرفه تقریر ته د تحریر جامې اغستلو ناقص کوشش او د مرتب ذاتی کوتاهی او خامی او گنډې اود هغې څخه دي ما ضرور خبر کړی د دي د پاره چې د هغې اصلاح او کړې شی او د دغه شان ممکنه غلطیاو ازاله او کړې شی.

د کتاب د کمپوزنگ څخه پس د پروف تصحیح او نظر ثانی د څو ورځو د مسلسل جدوجهد، کوشش او صبر کونکي محنت څخه پس بنده په خپله مکمل کړه اود کمپوزنگ او سیټنگ په باره کښې عرفان انور مغل ورور مې ډیر د مهارت ښودنه او کړه اود میاشتو کارنې په ورځو او گنتو کښې او کړه او د هنرمندئ ثبوت ئې ورکړل. او په بعضې انتظامي کارونو کښې راته د مکتبه فاروقیه ناظم مفتی حماد خالد صاحب، یوسف رانا صاحب او محمد صدیق صاحب د دې ورونو ښه تعاون حاصل وو. الله تعالی دې دې ټولو حضراتو ته او نورو ټولو مددگارانو او احسان کونکو ته جزاء خیر ورکړي

په آخر کښې احقر په خپله هم دعا کوي او قدرمندو لوستونکو ته خو درخواست کوي چې زما د شیخ اومری حضرت شیخ الحدیث صاحب د امت برکاتهم واطال الله بقاءه علینا د مکمل صحت او عافیت د پاره خصوصی دعا گانې کوي چې الله تعالی د حضرت اقدس د مهربانئ سیورې تر ډیر وخته پورې په مونږ باندې قائم او دائم اوساتي اومونږ ته او ټول امت ته دې د هغوی د فیوضاتو څخه د مستفید کیدو توفیق ورکړي دغه شان د مرتب د پاره هم دعا کوئ چې زرتزره د باقی سپارلې شوی کار د تکمیل توفیق ورکړي اود احقر دا معمولی غوندې کوشش په خپل دربار کښې قبول اومنظور کړي اودا د بنده د ده د مور پلار او د ټولو دوستانو او محبانو د پاره د صلاح او فلاح اود آخرت ذخیره او گرځوی. آمین

ابوالخیر عارف محمود بن حاجی جمعه خان

استاذ و رفیق شعبه تصنیف و تالیف جامعہ فاروقیہ کراچی

۲۴ ربیع الثانی ۱۴۳۵ هجری مطابق ۲۴ فروری ۲۰۱۴ عیسوی

پښتو مترجم احقر شاه فیصل بن نبی گل ترې اوزگار شو

د جمعې مبارکه ورځ د یرویشتم شوال کال ۱۴۳۷ موافق ۲۹ جولائی کال ۲۰۱۶ عیسوی

صفحه	مضمون
------	-------

۳۸	۵- کتاب الغسل
۳۸	دلته د عنوان نه وړاندې بسمله شته که نه؟
۳۸	عنوان مقدم دي که بسمله؟
۳۸	د ماقبل سره ربط
۳۹	د غسل لغوی تحقیق
۳۹	د علامه نووی <small>رحمته الله علیه</small> رائي
۴۰	يوه شبهه
۴۰	جواب:
۴۰	د کتاب شروع په قرآني آیاتو نوسره د کولو غرض
۴۱	يو دقيق نکته:
۴۱	د علامه عینی <small>رحمته الله علیه</small> رائي
۴۲	د طهارت کبری اصل
۴۲	د حدث اکبر نه غسل د امت محمدیه خصوصیت نه دي
۴۳	د انبیاء سابقین وظیفه
۴۳	د جنابت غسل کله فرض شوي؟
۴۴	د غسل په فرضیت باندې د علماؤ اتفاق
۴۴	د علامه ابو الغنام نرسی قول
۴۴	د قرآن او سنت مخالفت
۴۴	د جنابت د غسل تعلیم
۴۵	د غسل د مشروعیت حکمت
۴۵	د حکیم الامت <small>رحمته الله علیه</small> توجیه
۴۵	د بقرات قول
۴۲	يو اعتراض
۴۲	جواب
۴۲	د ابن قیم الجوزیه <small>رحمته الله علیه</small> رائي
۴۲	جنابت د غفلت سبب او غسل د تازگۍ سبب دي
۴۲	د جنابت بوج
۴۷	د جنابت د غسل نه بې پرواهي کولو نحوست
۴۷	د جنابت غسل ناخوښولو انجام
۴۸	په دين اکبري کښې د غسل جنابت منسوخیت
۴۸	د بدن او قلب ضرورت
۴۸	د اوده کیدونه وړاندې د اودس حکمت
۴۹	د حاذق اطباء رائي
۴۹	د غسل جنابت د فضیلت باره کښې یوې سندروایت
۵۱	یو بل موضوع روایت

صفحه	مضمون
۵۲	د غسل حقیقی او اصطلاحی تعریف
۵۲	د علامه زبیدی رائی
۵۲	ارکان غسل
۵۳	آیا په غسل کښې واجبات شته؟
۵۴	د طهارت مراتب
۵۴	د طهارت اهمیت
۵۴	په طهارت باندې د صحابه کرامو ژ تعریف
۵۵	۱- باب: الْوُضُوءُ قَبْلَ الْغُسْلِ
۵۵	د ترجمه الباب مقصد
۵۵	اولنې توجیه
۵۵	دویمه توجیه
۵۶	دریمه توجیه
۵۶	څلورمه توجیه
۵۶	د علامه قسطلانی او حافظ ابن حجر توجیه
۵۶	د علامه عینی <small>رحمته الله علیه</small> توجیه
۵۶	د حضرت شیخ الحدیث <small>رحمته الله علیه</small> توجیه
۵۷	شیوخ و اساتذہ
۵۷	تلامذہ
۵۷	د حدیث رسول ﷺ احترام
۵۸	د جنابت لغوی تحقیق
۵۹	جنب څه ته وائی
۵۹	د جنبی وجه تسمیه
۵۹	په جنابت حیض او نفاس کښې فرق
۶۰	د جنابت اصطلاحی تعریف
۶۰	جنابت د حدیث په رڼا کښې
۶۰	د ابن فارس رائی
۶۰	د سید سابق رائی
۶۱	موجبات غسل
۶۱	د مالکیه مذهب
۶۱	د شوافع مذهب
۶۱	د حنابله مذهب
۶۱	د احنافو مذهب
۶۲	په خروج منی سره د غسل واجب کس
۶۲	مذاهب ائمه
۶۲	د شوافع دلیل

مضمون	صفحہ
د احنافو دلیل	۲۲
د امام شافعی <small>رحمہ اللہ</small> د دلیل جواب	۲۳
د صاحب ہدایہ توجیہ	۲۳
د علامہ عینی <small>رحمہ اللہ</small> وضاحت	۲۳
دویمہ توجیہ	۲۴
د خروج منی من الذکر پہ وخت د شہوت حکم	۲۴
د طرفین رائی	۲۵
د امام ابو یوسف رائی	۲۵
د طرفین استدلال	۲۵
د اختلاف ثمرہ	۲۵
د جنابت سبب ثانی	۲۶
پہ التقاء ختائین سرہ وجوب غسل	۲۶
د اکسال د مسئلہ بارہ کنبی د صحابہ کرامو ز اختلاف	۲۶
د قائلین عدم وجوب غسل استدلال	۲۶
د اکسال نہ پہ وجوب غسل باندی د صحابہ کرامو ز اجماع	۲۸
د جمهور استدلال	۲۹
د حدیث "الماء من الماء" توجیہات	۷۰
د اجماع پہ مقابلہ کنبی د داؤد ظاہری د قول حیثیت	۷۱
عقلی دلائل	۷۱
رومیہ نظر	۷۱
دویم نظر	۷۱
دریم نظر	۷۲
د اودس نہ وړاندې د دواړو لاسونو وینځلو وجہ	۷۲
بہترین اضافہ	۷۲
ثم يتوضا كما يتوضا للصلوة	۷۳
د غسل جنابت نہ وړاندې د اودس حکم	۷۳
د علامہ عینی <small>رحمہ اللہ</small> توجیہ	۷۴
د اودس د تقدیم وجہ	۷۴
د غسل نہ پس د اودس حکم	۷۵
اعتراض	۷۵
جواب	۷۵
پہ وضوء قبل الغسل کنبی د سرد مسح حکم	۷۶
د قائلین مسح دلیل	۷۷
د حضرت شیخ الحدیث <small>رحمہ اللہ</small> رائی	۷۷
د خپو وینځل د غسل جنابت نہ وړاندې کہ روستو	۷۷

صفحه	مضمون
۷۸	رومی صورت
۷۸	دویم صورت
۷۸	دریم صورت
۷۸	خلورم صورت
۷۹	د جنابت د غسل د پوره کولو نه وړاندې د اودس دلیل
۷۹	یو اعتراض
۸۰	جواب
۸۰	د قائلین تاخیر دلیل
۸۱	د تقدیم والا روایاتو توجیه
۸۲	د غسل رجلین د تاخیر حکمت
۸۲	د دریم صورت توجیه
۸۲	د خلورم صورت توجیه
۸۳	اصول الشعر
۸۳	د وینتود خلال حکمت او فائده
۸۴	د سرد وینتود خلال حکم
۸۴	تخلیل لحيه
۸۴	د علامه انور شاه کشمیری <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> راټی
۸۴	د نسخو اختلاف
۸۵	د لفظ غرف رومی توجیه
۸۵	دویمه توجیه
۸۵	د ثلاث غرف نه د شوافع تثلیث فی الغسل باندې استدلال
۸۷	د علامه لکهنوی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> راټی
۸۸	د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت
۸۸	د حدیث نه مستنبط شوی احکام
۸۹	تراجم رجال: محمد بن یوسف
۹۰	سفیان
۹۰	سالم بن ابی الجعد
۹۰	ابن عباس
۹۰	شرح حدیث
۹۰	غیر رجليه
۹۰	د علامه شبیر احمد عثمانی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> توجیه
۹۱	اعتراض
۹۱	د علامه کرمانی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> توجیهات
۹۱	د علامه عینی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> په علامه کرمانی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> باندې نقد
۹۳	هذه غسله د چاقول دې؟

صفحه	مضمون
۹۳	د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت.....
۹۳	د حدیث نه مستنبط شوي احکام.....
۹۴	۲- باب : غُسلُ الرَّجُلِ مَعَ امْرَأَتِهِ
۹۴	د ترجمه الباب مقصد.....
۹۴	د حضرت شاه ولی الله <small>رحمته الله علیه</small> رائي.....
۹۴	یواشکال:.....
۹۴	جواب.....
۹۴	د سری او پنځې په یو ځای باندې غسل کولو د بیانولو وجه.....
۹۵	د دې روایت د رواو توثیق.....
۹۵	د بعض حضراتو توجیه.....
۹۵	د بعض حضراتو په توجیه باندې یو نظر:.....
۹۵	د شیخ الحدیث حضرت مولانا محمد زکریا <small>رحمته الله علیه</small> رائي.....
۹۵	د زوجین د یو بل شرمگاه کتل.....
۹۶	په مذکورہ استدلال باندې یواشکال.....
۹۶	د شیخ الحدیث مولانا زکریا <small>رحمته الله علیه</small> جواب.....
۹۶	مدعی څنگه ثابته شوه؟.....
۹۶	جواب.....
۹۷	د کتاب الغسل د ابواب په خپل مینځ کښې مناسبت.....
۹۸	د هغوی شیوخ حدیث.....
۹۸	تلامذه.....
۹۹	د خطیب بغدادی <small>رحمته الله علیه</small> یو روایت.....
۱۰۰	وفات.....
۱۰۰	ابن أبي ذئب:.....
۱۰۰	زهري:.....
۱۰۰	د حدیث استاذان.....
۱۰۱	مقام او جلالت شان.....
۱۰۱	د امام زهري <small>رحمته الله علیه</small> حالات هم د هغوی په ژبه.....
۱۰۲	تدوین حدیث.....
۱۰۲	په امام زهري <small>رحمته الله علیه</small> باندې د مستشرقینو اعتراضات او شبهات.....
۱۰۳	د گولډزیه په شبهاتو باندې رد.....
۱۰۵	د حدیث لاندې الحال د وضع الزام.....
۱۰۶	د گولډزیه په شبهاتو جواب.....
۱۰۶	رومې جواب.....
۱۰۷	دویم جواب:.....
۱۰۷	درېم جواب.....

صفحه	مضمون
۱۰۷	خلورم جواب.....
۱۰۷	پنجم جواب.....
۱۰۸	شپږم جواب.....
۱۰۸	اووم جواب.....
۱۰۸	اتم جواب.....
۱۰۹	د احاديثو خپل طرف ته د نسبت اجازت ورکولو شبهه.....
۱۰۹	د مناو له مثال.....
۱۱۰	په کتابت حديث باندې د مجبوره کولو شبهه.....
۱۱۱	اموي حکمرانانو له د تگ راتگ شبهه.....
۱۱۲	د حجاج په ملگري تيا کښې د حج الزام.....
۱۱۲	د هشام د اولاد د تربيت الزام.....
۱۱۲	د قضاء عهده قبلولو باندې اعتراض.....
۱۱۴	په حديث کښې د ادراج بحث.....
۱۱۲	په روايات فذک کښې ادراج.....
۱۱۲	شرح حديث.....
۱۱۸	د علامه کوراني توجيه.....
۱۱۸	د علامه کرمانی رحمه الله جواب.....
۱۱۸	د علامه عيني رحمه الله جواب.....
۱۱۸	من اناء من قدح.....
۱۱۹	د حافظ ابن حجر رحمه الله رائي.....
۱۱۹	د علامه عيني رحمه الله په حافظ صاحب باندې نقد.....
۱۱۹	د لفظ قدح وضاحت.....
۱۲۰	د علامه ابو الوليد باجي رحمه الله رائي.....
۱۲۰	د علامه نووي رحمه الله په علامه باجي رحمه الله باندې رد.....
۱۲۰	د علامه باجي رحمه الله د رائي ماخذ.....
۱۲۱	د فرق مقدار.....
۱۲۱	د علامه ابن اثير رحمه الله رائي.....
۱۲۱	په حديث کښې د فرق نه څه مراد دي؟.....
۱۲۱	د رومي احتمال.....
۱۲۲	د رومي احتمال.....
۱۲۲	د علامه کشميري رحمه الله رائي.....
۱۲۲	د امام طحاوي رحمه الله تحقيق.....
۱۲۳	په حديث الباب کښې د معيت في الفسل صراحت نشته دي.....
۱۲۳	د علامه سندھی رحمه الله جواب.....
۱۲۳	د سري اوښخي په يولوښي سره طهارت حاصلول.....

مضمون	صفحه
د جمهورانمه او امام بخاری <small>رحمته الله</small> موقف:	۱۲۳
د علامه کشمیری <small>رحمته الله</small> تحقیق:	۱۲۴
د حنابلہ او ظاہریہ وغیرہ مسلک:	۱۲۴
د علماؤ پنځه اقوال:	۱۲۴
یو اعتراض او جواب:	۱۲۵
د حدیث باب نه مستنبط شوی احکام:	۱۲۵
۳ - باب: الْفُسْلُ بِالْصَّاعِ وَنَحْوِهِ	۱۲۷
د ترجمه الباب مقصد:	۱۲۷
د حافظ ابن حجر <small>رحمته الله</small> توجیه:	۱۲۷
د علامه عینی <small>رحمته الله</small> رائي:	۱۲۷
د علامه ابن رجب حنبلي <small>رحمته الله</small> رائي:	۱۲۷
د شیخ الحدیث مولانا زکریا <small>رحمته الله</small> رائي:	۱۲۷
د شیخ الحدیث <small>رحمته الله</small> بیان کړي شوي یو بل احتمال:	۱۲۷
د علامه انور شاه کشمیری <small>رحمته الله</small> توجیه:	۱۲۷
د صاع وضاحت:	۱۲۷
د فقهاؤ په نیزد صاع مفهوم:	۱۲۷
د صاع مقدار:	۱۲۷
تراجم رجال: عبدالله بن محمد:	۱۲۸
د مسندی و نیلو وجه:	۱۲۸
اساتذہ و شیوخ:	۱۲۹
تلامذہ:	۱۲۹
د جلالت شان او توثیق کښي د انمه اقوال:	۱۲۹
شیوخ حدیث:	۱۳۰
جلالت شان او توثیق کښي د انمه اقوال:	۱۳۱
ابوسلمه:	۱۳۱
شرح حدیث:	۱۳۱
د یقول اعراب:	۱۳۱
د اخو عائشه نه رضاعی رور مراد دي:	۱۳۲
د رضاعی رور نه خوک مراد دي؟:	۱۳۲
د حافظ ابن حجر او علامه عینی <small>رحمته الله</small> رائي:	۱۳۲
د اخو عائشه د عطف سره متعلق بحث:	۱۳۳
د راوی سائل او حضرت عائشه <small>رضی الله عنها</small> خپل مینځ کښي رسته او تعلق:	۱۳۴
د روافض او منکرین حدیث بي ځایه اعتراض:	۱۳۴
د حضرت عائشه <small>رضی الله عنها</small> علمی مقام او د صحابه کرامو د ذهني طرف ته رجوع:	۱۳۵

مضمون	صفحہ
د اعتراض جواب.....	۱۳۵
د قاضی عیاض <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> او امام قرطبی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> جواب.....	۱۳۵
د علامہ کورانی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> جواب.....	۱۳۶
د عرف او محاورہ رعایت.....	۱۳۶
د ابن رجب حنبلی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> او علامہ گنگوہی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> وضاحت.....	۱۳۷
د امام قرطبی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائے.....	۱۳۷
حیا او احتیاط.....	۱۳۸
د صحابہ کرام او تابعینو عدم نکیر.....	۱۳۸
د خراب فطرت د پارہ ہیخ دلیل مفید نہ دی.....	۱۳۸
حدیث باب کنبی سوال د غسل د کیفیت بارہ کنبی وو کہ دکمیت بارہ کنبی؟.....	۱۳۸
د حافظ ابن حجر <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائے.....	۱۳۸
د علامہ عینی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائے او په حافظ صاحب باندې رد.....	۱۳۹
د محارم بدن او اندامونو ته نظر کولو حکم.....	۱۳۹
د مالکیہ مسلک.....	۱۳۹
د شوافع مسلک.....	۱۴۰
د حنابلہ مسلک.....	۱۴۰
د احنافو مسلک.....	۱۴۰
په آیت کنبی د زینت نه څه مراد دی؟.....	۱۴۰
عقلی دلیل.....	۱۴۱
مواضع زینت د غض بصر د حکم نه مستثنی دی.....	۱۴۱
د حدیث نه مستنبط شوي مسائل.....	۱۴۱
د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت.....	۱۴۱
تعلیق.....	۱۴۱
رجال تعلیق: أبو عبد الله.....	۳۴۱
یزید بن ہارون.....	۱۴۱
اساتذہ و شیوخ.....	۱۴۲
جلالت شان او د ائمه توثیقی اقوال.....	۱۴۲
د علامہ ازدي شاذ قول.....	۱۴۲
د علامہ ذہبی د علامہ ازدي تردید.....	۱۴۳
اساتذہ او شیوخ.....	۱۴۳
په توثیق کنبی د ائمه اقوال.....	۱۴۴
تخریج تعلیق.....	۱۴۴
د تعلیق غرض.....	۱۴۶
قدر صاع.....	۱۴۶
د حافظ ابن حجر <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائے.....	۱۴۶

صفحه	مضمون
۱۴۶	د علامه عینی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> نقد
۱۴۷	تراجم رجال: عبد اللہ بن محمد
۱۴۷	یحییٰ بن آدم
۱۴۸	اساتذہ او شیوخ
۱۴۸	تلامذہ:
۱۴۸	جلالت شان
۱۴۸	د ائمہ حضراتو توثیقی اقوال
۱۵۰	پہ معرکہ دکر بلا کتبہ شریعت
۱۵۰	شیوخ حدیث
۱۵۰	تلامذہ:
۱۵۱	جلالت شان او د ائمہ توثیقی اقوال
۱۵۱	د عبادت کونکوزینت:
۱۵۲	د اللہ تعالیٰ نہ ویرہ
۱۵۲	سخاوت:
۱۵۲	جلالت شان او ہیبت
۱۵۳	د روافض د خان نہ جوړو شوو نظریاتو نہ برات
۱۵۳	د بنوامیہ په اقتدا کنبی مونځ
۱۵۳	د خلفاء راشدین زاحترام
۱۵۴	د خلفاء راشدین اوصحابہ ز دفاع
۱۵۶	جابرین عبد اللہ
۱۵۶	شرح حدیث
۱۵۶	د قوم نہ کوم خلق مراد دی؟
۱۵۷	د شیخ الاسلام زکریا انصاری رانی
۱۵۷	د جمهور شرح حدیث رانی
۱۵۷	د فسالو په ظاهر باندې یو اعتراض
۱۵۷	د علامه کرمانی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> جواب
۱۵۸	د حافظ ابن حجر <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> توجیه
۱۵۸	سوال د کوم خیز باره کنبی وو؟
۱۵۸	د رجل نہ خوک مراد دی؟
۱۵۹	د حدیث نہ مزاحمت باندې د حضرت جابر <small>رضی اللہ تعالیٰ عنہ</small> تنبیہ
۱۶۰	د حضور اکرم <small>صلی اللہ علیہ وسلم</small> وینسته مبارک
۱۶۰	په مختلفو روایاتو کنبی تطبیق
۱۶۱	د حضرت جابر <small>رضی اللہ تعالیٰ عنہ</small> د قول مقصد:
۱۶۱	د ابو یوسف استعمال کنبی اعتدال
۱۶۲	د علامه کرمانی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رانی:

صفحه	مضمون
۱۲۲.....	د حافظ ابن حجر <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۱۲۲.....	د علامہ عینی <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۱۲۳.....	د علامہ کورانی <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۱۲۳.....	د حدیث ترجمۃ الباب سرہ مناسبت
۱۲۳.....	د حدیث نہ مستنبط شوې مسائل
۱۲۴.....	تراجم رجال: ابو نعیم
۱۲۴.....	ابن عیینہ:
۱۲۵.....	عمرو:
۱۲۵.....	جابر بن زید
۱۲۵.....	د جوف طرف تہ د نسبت وضاحت
۱۲۵.....	پہ اقوال کنبی تطبیق
۱۲۶.....	اساتذہ او شیوخ
۱۲۶.....	تلامذہ
۱۲۶.....	جلالت شان او علمی مقام
۱۲۷.....	د ائمہ توثیقی احوال
۱۲۷.....	د اباضیہ طرف تہ نسبت
۱۲۷.....	د ذی نسبت حقیقت
۱۲۸.....	د ہند بنت مہلب گواہی
۱۲۸.....	د حضرت جابر د اباضیہ نہ بر امت
۱۲۹.....	شرح حدیث
۱۲۹.....	د زوجین پہ خپل مینځ کنبی د تعلق اہمیت
۱۲۹.....	د علامہ شبیر احمد عثمانی <small>رحمہ اللہ</small> وضاحت:
۱۷۰.....	د حدیث ترجمۃ الباب سرہ مناسبت
۱۷۰.....	د علامہ کرمانی <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۱۷۰.....	رومی توجیہ
۱۷۱.....	دویمہ توجیہ
۱۷۱.....	دریمہ توجیہ
۱۷۱.....	د حافظ ابن حجر <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۱۷۱.....	د علامہ عینی <small>رحمہ اللہ</small> رائی او پہ سابقہ توجیہاتو باندې رد
۱۷۲.....	د شیخ الاسلام زکریا انصاری <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۱۷۲.....	د حضرت شاہ ولی اللہ <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۱۷۲.....	د ابن ملکن <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۱۷۲.....	د تعلیق غرض
۱۷۲.....	د علامہ کرمانی <small>رحمہ اللہ</small> او علامہ عینی <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۱۷۳.....	د امام بخاری <small>رحمہ اللہ</small> د ابو نعیم <small>رحمہ اللہ</small> روایت تہ د ترجیح ورکولو وجہ

صفحه	مضمون
۱۷۳	لامع الدراری کنہی نقل یوہ توجیہ
۱۷۳	پہ دی توجیہ باندی یونظر
۱۷۴	ترجیع امام بخاری <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> اوڈ نورو محدثینو رائی
۱۷۴	ڈ ترجیع رومی و جہ
۱۷۴	دویمہ وجہ ڈ ترجیع
۱۷۴	دریمہ وجہ ڈ ترجیع
۱۷۵	ڈ ابن عیینہ <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> ڈ اکثر شاگردانو روایت
۱۷۵	ڈ امام دارقطنی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائی
۱۷۵	ڈ ابن رجب الحنبلی رائی
۱۷۵	ڈ دارقطنی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> ڈ ترجیع وضاحت
۱۷۲	ڈ حدیث نہ مستنبط شوی احکام
۱۷۲	۴- باب: مَنْ أَقْصَى عَلَى رَأْسِهِ ثَلَاثًا
۱۷۲	ڈ ترجمہ الباب مقصد
۱۷۲	ڈ شیخ الحدیث مولانا زکریا <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائی
۱۷۲	شیخ الاسلام علامہ شبیر احمد عثمانی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائی
۱۷۷	ڈ تثلیث فی الفسل حکم
۱۷۷	ڈ امام بخاری <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> خیال
۱۷۸	تراجم رجال: ابو نعیم
۱۷۹	زہیر
۱۷۹	ابو اسحاق
۱۷۹	سلیمان بن صرد
۱۷۹	شرف صحابیت
۱۷۹	شیوخ حدیث
۱۷۹	تلامذہ
۱۷۹	ڈ روند حالات
۱۸۰	ڈ حضرت سلیمان بن صرد h سرہ متعلق ڈ تاریخی روایاتو جائزہ
۱۸۲	ابو مخنف ڈ جرح او تعدیل پہ تلہ کنہی
۱۸۳	ابو مخنف ڈ شیعہ مؤرخینو پہ نظر کنہی
۱۸۳	پہ مشاجرات صحابہ باندی ڈ خان نہ جوڑ شوی کتابونو تصنیف
۱۸۴	ڈ ابن کثیر <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> وضاحت
۱۸۵	ڈ ابن عدی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> صراحت
۱۸۵	ڈ بحث خلاصہ
۱۸۷	جبیر بن معطم
۱۸۷	شیوخ حدیث
۱۸۷	ڈ روایاتو شمیر

صفحه	مضمون
۱۸۷	د ژوند حالات.....
۱۸۸	د اسلام قبول.....
۱۸۸	راجح قول.....
۱۸۹	د آساری بدر واقعہ.....
۱۸۹	د مطعم بن عدی احسانات.....
۱۹۰	عهدې او مناصب.....
۱۹۱	شرح حدیث.....
۱۹۲	د امام قسم سره متعلق یو بحث.....
۱۹۲	د علامه کرمانی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> جواب.....
۱۹۲	د علامه عینی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> تحقیق.....
۱۹۳	په علامه کرمانی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> او علامه ابن حجر <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> د علامه عینی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رد.....
۱۹۴	په دواړو لاسونو د لېبې ډکولو دلیل.....
۱۹۴	د رسول الله ﷺ نه سوال کونکی څوک وو؟.....
۱۹۴	د ثلاثا نه تکرار مراد دې که استيعاب؟.....
۱۹۵	د کلاهما او کلتيهما د مرفوع کيدو رومي وجه.....
۱۹۶	د حديث ترجمه الباب سره مناسبت.....
۱۹۶	علمی مناظره او مباحثه.....
۱۹۶	د مناظره د فن ضرورت او اهميت.....
۱۹۷	د مناظره مشروعيت.....
۱۹۸	د امام ابو حنيفه <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> د يو رافضی سره مناظره.....
۱۹۸	دويمه واقعہ.....
۱۹۸	د حديث باب نه مستنبط شوي احکام او مسائل.....
۱۹۹	تراجم رجال: محمد بن بشار.....
۲۰۰	د مخول تلفظ.....
۲۰۰	شيوخ.....
۲۰۰	د ائمه جرح و تعديل اقوال.....
۲۰۱	محمد بن علی.....
۲۰۱	جابر بن عبد الله.....
۲۰۱	شرح حدیث.....
۲۰۲	د مخول بن راشد <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> د مذکورہ روایت سره متعلق یو وضاحت.....
۲۰۳	متابع او شواهد.....
۲۰۳	د حديث ترجمه الباب سره مناسبت.....
۲۰۴	ترجمه.....
۲۰۴	تراجم رجال: ابو نعیم.....
۲۰۴	معمر بن یحیی بن سام.....

صفحه	مضمون
۲۰۴	دمعمر تلفظ
۲۰۵	شیوخ حدیث
۲۰۵	تلامذه
۲۰۵	ذهغوی باره کنبی د آئمه جرح والتعديل اقوال
۲۰۶	أبو جعفر
۲۰۶	جابر
۲۰۶	الحسن بن محمد بن الحنیفة
۲۰۶	ابن الحنیفة
۲۰۶	شیوخ حدیث
۲۰۷	د ژوند حالات او د آئمه اقوال
۲۰۷	حلم او بردباری
۲۰۷	د الله تعالی محبت
۲۰۸	د حضرت شیخین دفاع او مدح
۲۰۸	د روافض باره کنبی د حضرت حسن <small>علیه السلام</small> ارشاد
۲۰۹	د آئمه توثیقی اقوال
۲۰۹	د ارجاء قول او ذهغی حقیقت
۲۰۹	د حسن بن محمد <small>علیه السلام</small> طرف ته د منسوب شوي ارجاء مطلب
۲۰۹	د حافظ ابن حجر <small>رحمته الله</small> وضاحت
۲۱۰	د حافظ ابن حجر <small>رحمته الله</small> تحقیق
۲۱۰	د مذکوره ارجاء نه رجوع
۲۱۰	وفات
۲۱۱	په اقوالو کنبی تطبیق
۲۱۱	شرح حدیث
۲۱۱	پعرض بالحسن بن محمد بن الحنیفة
۲۱۱	د تعریض لغوی معنی
۲۱۱	د تعریض اصطلاحی معنی او تعریف
۲۱۲	د تعریض قسمونه
۲۱۲	رومی قسم
۲۱۲	دویم قسم
۲۱۲	د علامه سیوطی <small>رحمته الله</small> قول
۲۱۲	د تعریض د تسمیه وجه
۲۱۳	په حدیث کنبی کوم یو تعریض نه دی
۲۱۳	قال: کیف الغسل من الجنابة؟
۲۱۳	د حافظ ابن حجر <small>رحمته الله</small> رائي
۲۱۳	د علامه عینی <small>رحمته الله</small> رائي

صفحه	مضمون
۲۱۴	د علامه عینی <small>رحمہ اللہ</small> پہ توجیہ باندی اشکال
۲۱۴	د اشکال جواب
۲۱۴	د شیخ الحدیث مولانا زکریا <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۲۱۵	یو اشکال
۲۱۵	د اشکال جواب
۲۱۵	د علامہ کرمانی جواب
۲۱۵	د علامه عینی <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۲۱۵	د ثلاثة اکف مطلب
۲۱۶	د حدیث ترجمہ الباب سرہ مناسبت
۲۱۶	د حدیث نہ مستنبط شوی امور
۲۱۷	۵- باب: الفسل مرة واحدة
۲۱۷	ہم یوخل لامبل
۲۱۷	د ترجمہ الباب مقصد
۲۱۷	د علامہ عثمانی <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۲۱۷	د علامہ کشمیری <small>رحمہ اللہ</small> او حضرت شاہ ولی اللہ <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۲۱۷	د شیخ الحدیث مولانا زکریا <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۲۱۷	د امام ابو داؤد <small>رحمہ اللہ</small> د یوروائت طرف تہ اشارہ
۲۱۹	تراجم رجال: موسیٰ
۲۱۹	عبدالواحد
۲۱۹	سالم بن ابی الجعد
۲۱۹	ابن عباس رضی اللہ عنہما
۲۱۹	میمونہ رضی اللہ عنہا
۲۱۹	شرح حدیث:
۲۱۹	مرتین او ثلاثاً
۲۲۰	مرتین او ثلاثاً کنسی شک د چاد طرف نہ دی
۲۲۰	د حافظ ابن حجر <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۲۲۰	د علامہ عینی <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۲۲۰	ثم أفرغ على شماله
۲۲۰	فغسل مذاكيره
۲۲۱	د مذاکیر جمع راو لو غرض
۲۲۱	د علامہ کورانی <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۲۲۱	ثم مسح يده بالارض
۲۲۱	ثم أفاض على جسده
۲۲۱	د حدیث ترجمہ الباب سرہ مناسبت

مضمون	صفحه
د علامه ابن بطلال <small>رحمہ اللہ</small> توجیہ	۲۲۲
د علامه ابو الحسن سندى <small>رحمہ اللہ</small> رائے	۲۲۲
د ابن بطلال وغیرہ بیان کری شوی تطبیق باندی نقد	۲۲۲
د علامه انور شاہ کشمیری <small>رحمہ اللہ</small> رائے	۲۲۲
د علامه کورانی <small>رحمہ اللہ</small> علامه عثمانی <small>رحمہ اللہ</small> او شیخ الحدیث <small>رحمہ اللہ</small> رائے	۲۲۳
د علامه عینی <small>رحمہ اللہ</small> وغیرہ رائے	۲۲۳
د حدیث نہ مستنبط شوی امور	۲۲۴
۲- باب: مَنْ بَدَأَ بِالْجَلَابِ أَوْ الطَّيِّبِ عِنْدَ الْغُسْلِ	۲۲۴
حلاب (د پیشو لونی) یا خوشبو سره غسل شروع کول	۲۲۴
د ترجمه الباب مقصد	۲۲۴
د فریق اول رائے	۲۲۴
د امام اسماعیلی <small>رحمہ اللہ</small> رائے	۲۲۴
د روایت د مختلف طرق وضاحت	۲۲۵
د امام خطابی <small>رحمہ اللہ</small> رائے	۲۲۶
د حلاب پہ لونی (ظرف) کیدو باندی د ابوفايد شعرنه استشهاد	۲۲۶
د ابن جوزی <small>رحمہ اللہ</small> رائے	۲۲۶
د ابن قرقل <small>رحمہ اللہ</small> رائے	۲۲۷
د ابن بطلال <small>رحمہ اللہ</small> رائے	۲۲۷
د امام حمیدی <small>رحمہ اللہ</small> رائے	۲۲۷
د امام نووی <small>رحمہ اللہ</small> رائے	۲۲۷
د علامه ابو الحسن سندى <small>رحمہ اللہ</small> قول	۲۲۷
د فریق ثانی موقف	۲۲۸
د قاضی عیاض <small>رحمہ اللہ</small> قول	۲۲۸
د علامه ازهری <small>رحمہ اللہ</small> پہ قول باندی د محقق علماء رد	۲۲۸
د علامه ابن اثیر <small>رحمہ اللہ</small> پہ علامه ازهری <small>رحمہ اللہ</small> باندی نقد	۲۲۸
د علامه قرطبی <small>رحمہ اللہ</small> تحقیق	۲۲۸
د دریم فریق موقف	۲۲۹
د بعض حضراتو رائے	۲۲۹
قاضی عیاض <small>رحمہ اللہ</small> ارشاد	۲۳۰
د علامه عینی <small>رحمہ اللہ</small> ، ابن بطلال <small>رحمہ اللہ</small> او کرمانی <small>رحمہ اللہ</small> توجیہ	۲۳۰
یوا اعتراض	۲۳۰
د اعتراض جواب	۲۳۰
د علامه کرمانی <small>رحمہ اللہ</small> پہ توجیہ باندی د حافظ صاحب <small>رحمہ اللہ</small> رد	۲۳۱
د امام ابو نعیم <small>رحمہ اللہ</small> رائے	۲۳۲
د ابن رجب حنبلی <small>رحمہ اللہ</small> قول	۲۳۲

صفحه	مضمون
۲۳۲	دعلامه ادریس کاندهلوی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> راہی
۲۳۳	دعلامه عثمانی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> توجیہ
۲۳۳	دحضرت شاه ولی اللہ <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> راہی
۲۳۳	دشیخ الہند <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> توجیہ
۲۳۴	دعلامه کشمیری <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> راہی
۲۳۴	دحضرت گنگوہی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> توجیہ
۲۳۵	دمولانا محمد حسن <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> مکی توجیہ
۲۳۵	دمولانا مکی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> دویمہ توجیہ
۲۳۵	دحافظ صاحب <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> خوبہ کرے شوے توجیہ
۲۳۵	دحافظ صاحب <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> د نقل کرے شوی توجیہ تائید او تقویت
۲۳۶	دحافظ صاحب <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> پہ نیز د ترجمہ مطلب
۲۳۶	دحافظ صاحب <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> پہ امام اسماعیلی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> او ابن الاثیر <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> باندے نقد
۲۳۷	دعلامه کورانی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> توجیہ
۲۳۷	دشیخ الحدیث مولانا زکریا <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> ذکر کرے شوے یوہ توجیہ
۲۳۷	د بحث خلاصہ
۲۳۸	تراجم رجال: محمد بن المنشی
۲۳۸	شیوخ حدیث
۲۳۹	جلالت شان اود ائمہ توثیقی اقوال
۲۴۰	ابوعاصم
۲۴۰	حنظلة
۲۴۱	اساتذہ حدیث
۲۴۱	د ائمہ جرح وتعدیل توثیقی کلمات
۲۴۱	د ابن عدی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> جرح
۲۴۱	دعلامه ذہبی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> پہ ابن عدی باندے نقد
۲۴۲	د ابن عدی ذکر کرے شوے حدیث
۲۴۲	د حدیث صحیح محمل
۲۴۳	د حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا پہ پالنه کنبی
۲۴۴	شیوخ حدیث او کسب علم
۲۴۴	تلامذہ
۲۴۴	د ائمہ توثیقی کلمات او جلالت شان
۲۴۵	دامام بخاری <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> د روایت عجیبہ انداز
۲۴۵	دمدینے پہ فقہاؤ کنبی شمیر
۲۴۶	د ابن سیرین <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> د قاسم <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> حالات معلومولو سرہ اقتداء کول
۲۴۶	خیار التابعین
۲۴۶	تواضع او علمی معاملاتو کنبی حزم او احتیاط

مضمون	صفحہ
تقدیر سرہ متعلق خبرو اترو کولونہ ممانعت او پہ قدریہ باندی لعن کول.....	۲۴۷
د احادیثو پہ املاء کنبی پہ کثرت سرہ احتیاط.....	۲۴۷
د قاسم بن محمد <small>رحمہ اللہ</small> یو خو قیمتی اقوال.....	۲۴۹
عائشہ رضی اللہ عنہا.....	۲۴۹
شرح حدیث: کان إذا اغتسل من الجنابة.....	۲۴۹
دعا بشیء نحو الحلاب.....	۲۴۹
د علامہ کشمیری <small>رحمہ اللہ</small> تحقیق.....	۲۴۹
پہ نورو طرق کنبی د حلاب ذکر.....	۲۴۹
د غسل د اوپر د مقدار بیان.....	۲۵۰
د علامہ عینی <small>رحمہ اللہ</small> تحقیق.....	۲۵۰
پہ نحو الحلاب کنبی تشبیہ پہ کوم لحاظ سرہ ده؟.....	۲۵۱
د الحلاب وغیرہ لغوی تحقیق.....	۲۵۱
د روایاتو نہ د دریمہ لپہ اخستلو ثبوت.....	۲۵۲
فقال بهما علی رأسه.....	۲۵۲
پہ غیر کلام باندی د قول اطلاق.....	۲۵۲
د قال پہ معانی کثیرہ کنبی استعمال.....	۲۵۳
د قال پہ نورو معانو کنبی د استعمال ثبوت د الفاظ حدیث نہ.....	۲۵۳
د لفظ وسط تحقیق.....	۲۵۳
وسط او وسط یوشان معنی والا دی.....	۲۵۴
پہ حدیث کنبی وسط پہ فتح د سین دی.....	۲۵۴
د حدیث نہ مستنبط شوی امور.....	۲۵۴
۷- باب: الْمَضْمُونَةُ وَالْإِسْتِشْقَافُ فِي الْجَنَابَةِ	۲۵۵
پہ غسل جنابت کنبی غرغری کول او پوزہ کنبی او بہ اچول.....	۲۵۵
د ترجمہ مقصد.....	۲۵۵
د علامہ ابن بطال <small>رحمہ اللہ</small> رائی.....	۲۵۵
د حافظ ابن حجر <small>رحمہ اللہ</small> رائی.....	۲۵۶
د حضرت شاہ ولی اللہ <small>رحمہ اللہ</small> او حضرت گنگوہی <small>رحمہ اللہ</small> توجیہ.....	۲۵۶
د علامہ عینی <small>رحمہ اللہ</small> وغیرہ توجیہ.....	۲۵۶
د علامہ عینی <small>رحمہ اللہ</small> پہ حافظ ابن حجر <small>رحمہ اللہ</small> وغیرہ باندی رد.....	۲۵۶
د ابن بطال د اجماع د دعویٰ حیثیت.....	۲۵۷
د امام بخاری <small>رحمہ اللہ</small> رجحان.....	۲۵۷
تراجم رجال: عمر بن حفص بن غیاث.....	۲۵۸
نوم او د نسب سلسلہ.....	۲۵۹
اساتذہ حدیث.....	۲۵۹
د ائمہ جرح والتعديل توثیقی اقوال.....	۲۵۹

صفحه	مضمون
۲۲۰	د ابن حبان <small>رحمہ اللہ</small> میہم جرح
۲۲۰	د ابن حبان <small>رحمہ اللہ</small> او ابن حجر <small>رحمہ اللہ</small> د قول حقیقت
۲۲۰	حدثنا ابی حفص بن غیاث
۲۲۰	نوم اود نسب سلسلہ
۲۲۱	تحصیل علوم و شیوخ حدیث
۲۲۱	د ائمہ جرح او تعدیل اقوال او د ژوند حالات
۲۲۳	د امام اعظم ابو حنیفہ <small>رحمہ اللہ</small> د شاگردی شرف
۲۲۳	د قضاء عہدہ
۲۲۴	د ابن ابی لیلیٰ فیصلو سرہ مشابہت
۲۲۴	د قضاء حق نی ادا کړو
۲۲۶	شرح حدیث: غسل
۲۲۷	ثم تمضمض واستنشق
۲۲۷	په غسل جنابت کښې مضمضه او استنشاق حیثیت
۲۲۷	د بدن د اندامونو قسمونه
۲۲۸	د احنافو مستدل
۲۲۸	د مراتب تعیین
۲۲۸	د حدیث پاک نه استدلال
۲۲۹	د فریق مخالف د دلیل خلاصہ
۲۲۹	د صاحب د هدایہ جواب
۲۲۹	د صاحب د فتح القدیر جواب
۲۲۹	د سنت نه اصطلاحی سنت مراندہ دې
۲۷۰	د روایاتو نه تائید
۲۷۰	الزامی جواب
۲۷۰	د لفظ منديل تحقيق
۲۷۱	د ابن منظور افریقی <small>رحمہ اللہ</small> رائي
۲۷۱	د ینفص وضاحت
۲۷۱	فلم ینفص بها کښې ضمیر مؤنث راوړلو وجه
۲۷۲	په تولیہ وغیرہ سره د طہارت اندامونه نه او چولو حکمت
۲۷۳	د سعید بن مسیب <small>رحمہ اللہ</small> روایت
۲۷۳	د ابن العربی <small>رحمہ اللہ</small> رائي
۲۷۳	د بعض حضراتو توجیہ
۲۷۳	د علامہ کرمانی وغیرہ توجیہ
۲۷۴	د حضور پاک منديل رد کول
۲۷۴	د منديل رد کولو وجه
۲۷۴	د بعض حضراتو قول

صفحه	مضمون
۲۷۴	د حافظ عبد الغنی مقدسی <small>رحمہ اللہ</small> عجیبہ معمول
۲۷۵	تنشیف بعد الغسل بارہ کنبی ذ فقہاؤ مذهب
۲۷۵	تنشیف سرہ متعلق ذ شوافع پنخہ اقوال
۲۷۶	ذ شوافع پہ نیز راجع قول
۲۷۶	ذ حنابلہ اقوال
۲۷۶	ذ حنابلہ پہ نیز راجع قول
۲۷۶	ذ مالکیہ مذهب
۲۷۶	تنشیف بعد الغسل بارہ کنبی ذ آحنافو اقوال
۲۷۶	استحباب تنشیف
۲۷۷	اباحت تنشیف
۲۷۷	ذ تنشیف اباحت معتمد علیہ دی
۲۷۸	ذ حضرت گنگوہی <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۲۷۸	پہ استحباب او مکروہ تنزیہی کنبی فرق
۲۷۸	ذ حنفیہ پہ نیز راجع قول
۲۷۹	ذ حدیث ترجمہ الباب سرہ مناسبت
۲۷۹	ذ حدیث نہ مستنبط شوی امور
۲۷۹	۸- باب: مَسْحُ الْيَدِ بِالْتُّرَابِ لِيَكُونَتْ نَقْيً
۲۷۹	ذ غسل جنابت نہ وړاندې په خاوره باندې لاس مړل دې دپاره چه ښه صفائی
۲۷۹	ذ ترجمہ الباب مقصد
۲۷۹	ذ حضرت گنگوہی <small>رحمہ اللہ</small> تحقیق انیق
۲۸۰	ذ شیخ الحدیث مولانا زکریا <small>رحمہ اللہ</small> رائی
۲۸۰	په خاوره پورې لاس مړل موثر فقر نہ دی
۲۸۱	په خاوره باندې د لاس مړلو کنبی هندوانو سره د تشبہ هیڅ اعتبار نشته
۲۸۱	امام بخاری <small>رحمہ اللہ</small> دغه مذکورہ ترجمه ولې قائم کړه؟
۲۸۱	ذ علامه کرمانی <small>رحمہ اللہ</small> وغیرہ جواب
۲۸۱	ذ علامه عینی <small>رحمہ اللہ</small> جواب
۲۸۱	ذ علامه کورانی <small>رحمہ اللہ</small> توجیه او په علامه کرمانی وغیرہ باندې رد
۲۸۲	ذ ترجمہ الباب د الفاظو وضاحت
۲۸۲	مسح الید
۲۸۲	ذ لتکون والا روایت باندې اعتراض
۲۸۳	ذ علامه برماوی په علامه کرمانی او عینی باندې نقد
۲۸۴	تراجم رجال: الحمیدی
۲۸۴	سفیان
۲۸۴	شرح حدیث: فغسل فرجه
۲۸۴	فاء د تفصیل دپاره ده که د تعقیب؟

مضمون	صفحہ
فاء د تفسیر دیارہ.....	۲۸۵
د علامہ عینی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> پہ نیز فاء تعقیبہ عاطفہ دہ.....	۲۸۵
واضحہ او بی دور و خبرہ.....	۲۸۵
د حدیث میمونہ k نہ دمنی او فرج د رطوبت پہ ناپاکوالی باندی استدلال.....	۲۸۵
د حافظ صاحب پہ ابن العربی باندی رد.....	۲۸۶
د فرج رطوبت او دمنی طہارت او نجاست.....	۲۸۶
د علامہ عینی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> پہ حافظ صاحب باندی نقد.....	۲۸۶
حضور پاک a پہ دیوال یا خاورہ باندی لاس ولی او مپلو؟.....	۲۸۷
د حافظ ابن حجر <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائی.....	۲۸۷
د شیخ الحدیث <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> ابن بطل <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> باندی نقد:.....	۲۸۷
د حضرت گنگوہی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> تحقیق.....	۲۸۷
د علامہ سہارنپوری <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> تحقیق.....	۲۸۷
د حضور پاک د فضلات د پاکوالی مسئلہ.....	۲۸۷
د فضلات نبوی پاکوالی او مذاہب اربعہ.....	۲۸۸
د فضلات پہ پاکوالی باندی تکاثر ادلہ.....	۲۸۸
د حنابلہ پہ نیز مس فرج پہ غسل جنابت کنبی غیر مؤثر دی.....	۲۸۹
د جنابت پہ غسل کنبی د حدت اصغر لاحق کیدو حکم.....	۲۸۹
د امام شافعی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> قول.....	۲۸۹
د علامہ شامی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائی.....	۲۹۰
د مالکیہ رائی.....	۲۹۰
د غسل جنابت دوران کنبی حدت لاحق کیدو باندی د غسل دوبارہ کولو حکم.....	۲۹۰
خروج من الخلاف مستحب دی.....	۲۹۰
د حدیث ترجمۃ الباب سرہ مناسبت.....	۲۹۰
د حدیث باب نہ مستنبط شوی امور.....	۲۹۰
۹-باب: هَلْ يَدْخُلُ الْجَنْبُ يَدًا فِي الْإِنَاءِ قَبْلَ أَنْ يُفْسَلَهَا.....	۲۹۱
آیا جنبی سر پی خیل لاس د وین خلونہ ورناندی پہ لو بیسی کنبی داخلولی شی، کوم وخت چہ دفعہ پہ لاس باندی د جنابت نہ علاوہ نورہ خہ گندگی نہ وی لگیدلی؟.....	۲۹۱
د ترجمۃ الباب مقصد.....	۲۹۱
د حضرت شاہ ولی اللہ <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> او حضرت گنگوہی <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائی.....	۲۹۲
د علامہ کشمیری <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> توجیہ.....	۲۹۲
د شیخ الحدیث مولانا زکریا <small>رحمۃ اللہ علیہ</small> رائی.....	۲۹۲
① دو مہی توجیہ.....	۲۹۲
② دویمہ توجیہ.....	۲۹۲

صفحه	مضمون
۲۹۳.....	دریمه توجیه.....
۲۹۳.....	د ترجمه الباب د الفاظو وضاحت: باب.....
۲۹۳.....	د شیخ الحدیث <small>رحمته الله</small> جواب.....
۲۹۴.....	په حدیث کنبې د قذر نه څه مراد دی؟.....
۲۹۴.....	د حافظ ابن حجر <small>رحمته الله</small> رائي.....
۲۹۴.....	د علامه عینی <small>رحمته الله</small> رائي.....
۲۹۴.....	په حافظ ابن حجر <small>رحمته الله</small> باندې نقد.....
۲۹۵.....	تراجم رجال تعلیق: ابن عمر <small>رحمته الله</small>
۲۹۵.....	البراء بن عازب <small>رحمته الله</small>
۲۹۵.....	تخریج تعلیق: د اثر ابن عمر فخریج.....
۲۹۵.....	د اثر براء بن عازب <small>رحمته الله</small> تخریج.....
۲۹۶.....	غرض تعلیق.....
۲۹۶.....	د امام بخاری <small>رحمته الله</small> دقت نظر.....
۲۹۶.....	شرح اثر: وادخل ابن عمر والبراء بن عازب.....
۲۹۶.....	حدیث کنبې الطهور په فتح د طاء دي.....
۲۹۷.....	د ابن عمر <small>رحمته الله</small> نه د روایت کړې شوی آثارو په خپل مینځ کنبې تعارض.....
۲۹۷.....	په آثارو کنبې تطبیق.....
۲۹۸.....	رفع د تعارض.....
۲۹۸.....	د علامه ابن بطال، ابن ملقن او عینی توجیه.....
۲۹۸.....	د حافظ صاحب توجیه.....
۲۹۸.....	د حافظ صاحب دویمه توجیه.....
۲۹۸.....	د علامه عینی <small>رحمته الله</small> په حافظ صاحب باندې نقد.....
۲۹۹.....	د ماء مستعمل د طهارت اونجاست بحث.....
۲۹۹.....	د نجاست والا قول د حنفیه تفردنه دي.....
۲۹۹.....	د نجاست والا د قول بنیاد.....
۲۹۹.....	د حضرت گنگوهي <small>رحمته الله</small> رائي.....
۲۹۹.....	د علامه کشمیری <small>رحمته الله</small> رائي.....
۳۰۰.....	د امام بخاری <small>رحمته الله</small> او جمهور په رائي کنبې توافق.....
۳۰۰.....	د تعلیق بخاری <small>رحمته الله</small> نه مستفاد حکم.....
۳۰۱.....	ولم ير ابن عمر، وابن عباس باسأ بما ينتضح من غسل الجنابة.....
۳۰۱.....	د تخریج تعلیق.....
۳۰۲.....	شرح تعلیق: بما ينتضح من غسل الجنابة.....
۳۰۲.....	د تعلیق غرض.....
۳۰۳.....	احتیاطی اړخ.....

صفحه	مضمون
۳۰۳	دامام ابویوسف <small>رحمہ اللہ</small> قول
۳۰۵	شیوخ حدیث
۳۰۵	تلامذہ
۳۰۵	دائمه جرح او تعدیل توثیقی احوال
۳۰۷	عائشہ رضی اللہ عنہا
۳۰۷	شرح حدیث: کنت اغتسل أنا والنبي صلی اللہ علیہ وسلم
۳۰۷	تختلف آیدینا فیہ
۳۰۸	د حدیث باب د مختلف طرق وضاحت
۳۰۸	تلتقی: د راوی ادراج دے
۳۰۹	د حدیث باب ترجمۃ الباب سرہ مناسبت
۳۰۹	د علامہ کرمانی <small>رحمہ اللہ</small> او حافظ ابن حجر <small>رحمہ اللہ</small> توجیہ
۳۰۹	یو اعتراض
۳۰۹	د علامہ کرمانی <small>رحمہ اللہ</small> وغیرہ جواب
۳۱۰	د علامہ عینی <small>رحمہ اللہ</small> جواب
۳۱۰	د حدیث باب نہ مستنبط شوی امور
۳۱۰	د حافظ ابن حجر <small>رحمہ اللہ</small> استنباط
۳۱۰	د علامہ عینی <small>رحمہ اللہ</small> پہ حافظ صاحب باندی نقد
۳۱۱	تراجم رجال: حدثنا مسدد
۳۱۱	حدثنا حماد
۳۱۲	شرح حدیث: کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم إذا اغتسل من الجنابة غسل یدہ
۳۱۲	د سابقہ حدیث تفسیر
۳۱۲	د امام مہلب توجیہ
۳۱۲	پہ طرق حدیث باندی بحث
۳۱۴	عروۃ عن عائشہ
۳۱۴	شرح حدیث
۳۱۴	د لفظ من سرہ متعلق بحث
۳۱۴	عن عبد الرحمن بن القاسم عن أبيہ عن عائشہ مثله
۳۱۵	تراجم رجال: عن عبد الرحمن بن القاسم
۳۱۵	شیوخ حدیث
۳۱۵	دھقوی نہ روایت کونکی محدثین
۳۱۵	د ژوند حالات
۳۱۷	دامام بخاری <small>رحمہ اللہ</small> د روایت عجیبہ انداز
۳۱۷	دائمه جرح او تعدیل توثیقی اقوال
۳۱۷	پہ جالت شان باندی دائمه اتفاق
۳۱۸	دا مذکورہ عبارت تعلیق دے کہ مسند روایت؟

صفحہ	مضمون
۳۱۸	د جمہور شرح حدیث رائی.....
۳۱۹	د حدیث تخریج.....
۳۲۰	عبد اللہ بن عبد اللہ بن جبر.....
۳۲۰	د حدیث شرح.....
۳۲۰	د حدیث باب تعلیق.....
۳۲۱	د حافظ ابن حجر <small>رحمہ اللہ</small> توجیہ.....
۳۲۱	د علامہ عینی <small>رحمہ اللہ</small> توجیہ او حافظ صاحب باندی نقد.....
۳۲۱	د تعلیق غرض.....
۳۲۱	د محدث اسماعیلی پہ روایت کنبی من الجنابة اضافہ نشتہ دی.....
۳۲۱	د احادیث باب ترجمہ سرہ مناسبت.....
۳۲۱	یو اعتراض.....
۳۲۱	د ابن بطلال <small>رحمہ اللہ</small> توجیہ.....
۳۲۲	د امام مہلب <small>رحمہ اللہ</small> توجیہ.....
۳۲۲	د ابن منیر اسکندرانی توجیہ.....
۳۲۲	د ابن ملقن <small>رحمہ اللہ</small> توجیہ.....
۳۲۲	رومی او دویمہ توجیہ.....
۳۲۲	دویمہ توجیہ.....
۳۲۳	خلورمہ توجیہ.....
۳۲۳	پنجمہ توجیہ.....
۳۲۳	۱۰- باب: تَقْرِيقُ الْغُسْلِ وَالْوُضُوءِ.....
۳۲۳	پہ غسل او اودس کنبی فصل کول.....
۳۲۳	ما قبل سرہ مناسبت.....
۳۲۴	د ترجمہ الباب مقصد.....
۳۲۴	د شیخ الحدیث مولانا زکریا <small>رحمہ اللہ</small> رائی.....
۳۲۴	د علامہ کرمانی <small>رحمہ اللہ</small> رائی.....
۳۲۴	موالات فی الوضوء.....
۳۲۴	د موالات وضاحت.....
۳۲۵	د فصل یسیر او کثیر حکم.....
۳۲۵	فصل یسیر او فصل کثیر خہ خیز دی؟.....
۳۲۲	د قائلین وجوب دلائل.....
۳۲۲	د حضرت عمر <small>رضی اللہ عنہ</small> اثر.....
۳۲۷	د قائلین عدم وجوب دلائل.....
۳۲۷	د امام نووی <small>رحمہ اللہ</small> دا دلیل حسن مگر خول.....
۳۲۷	عقلی دلیل.....
۳۲۸	د قائلین وجوب د دلائل جواب.....

صفحه	مضمون
۳۲۸	د دویم دلیل جواب
۳۲۸	په مواظبت سره وچوب نه ثابتیری
۳۲۸	د حضرت انس <small>رضی الله عنه</small> د روایت جواب
۳۲۹	په خبر واحد سره په کتاب الله باندې زیاتې صحیح نه دې
۳۲۹	د حضرت عمر <small>رضی الله عنه</small> د اثر جوابات
۳۲۹	د اعاده وضو حکم په تغلیظ باندې محمول دې
۳۲۹	د حافظ ابن حجر <small>رحمته الله علیه</small> توجیه
۳۳۰	د امام نووی <small>رحمته الله علیه</small> توجیه
۳۳۰	افضلیت او سنیت موالات
۳۳۱	د عدم وچوب موالات فی الغسل دلالت
۳۳۲	د موالات باره کنبې د امام بخاری <small>رحمته الله علیه</small> مسلك
۳۳۳	د تعلیق تخریج
۳۳۵	د امام بخاری <small>رحمته الله علیه</small> د صنیع توجیه
۳۳۵	صحیح بخاری ته د اصح الکتب ویلو وجه
۳۳۷	په نقل آثار کنبې د امام بخاری <small>رحمته الله علیه</small> درجه
۳۳۷	د تعلیق غرض
۳۳۸	تراجم رجال حدیثا محمدین محبوب
۳۳۸	شیوخ حدیث
۳۳۹	د انهمه جرح والتعديل اقوال
۳۴۰	شرح حدیث
۳۴۱	په ثلاثاً کنبې موجود احتمالات
۳۴۲	د لفظ مقام وضاحت
۳۴۲	د حدیث ترجمه الباب سره مطابقت
۳۴۲	یو اعتراض
۳۴۳	د اعتراض جواب
۳۴۳	آیا حدیث وضو او غسل په دواړو کنبې په تفریق باندې دلالت کوی؟
۳۴۳	د حضرت شاه ولی الله <small>رحمته الله علیه</small> رائي
۳۴۳	د استدلال مخدوش دې
۳۴۳	صحیح جواب
۳۴۳	د حدیث او اثر نه مستنبط شوي امور
۳۴۴	۱۱- باب: مَنْ أَوْرَعَهُ يَمِينُهُ عَلَى شِمَالِهِ فِي الْغُسْلِ
۳۴۴	په غسل کنبې په بنی لاس سره په گس باندې اوبه بهیول
۳۴۴	ماقبل سره ربط او مناسبت
۳۴۴	د ترجمه الباب مقصد
۳۴۴	د حضرت کنګوهی <small>رحمته الله علیه</small> رائي

صفحه	مضمون
۳۴۴	د حضرت شیخ الحدیث <small>رحمہ اللہ</small> رائی.....
۳۴۴	د حضرت شیخ الحدیث <small>رحمہ اللہ</small> دویمہ توجیہ.....
۳۴۵	د علامہ عثمانی <small>رحمہ اللہ</small> رائی.....
۳۴۵	د بعض حضراتو رائی.....
۳۴۶	تراجم رجال: حدثنا موسیٰ بن اسماعیل.....
۳۴۸	د ائمہ جرح و تعدیل اقوال.....
۳۵۱	د سفیان ثوری <small>رحمہ اللہ</small> او امام احمد <small>رحمہ اللہ</small> وغیرہ د کلام حقیقت.....
۳۵۲	حدثنا الأعمش.....
۳۵۲	عن سالم بن أبي الجعد.....
۳۵۲	عن كريب مولى ابن عباس.....
۳۵۲	عن ابن عباس رضي الله عنهما.....
۳۵۲	شرح حدیث: وضعت لرسول الله صلى الله عليه وسلم غسلاً.....
۳۵۳	دلفظ غسلاً وضاحت.....
۳۵۳	سترته.....
۳۵۳	د بثوب اضافہ.....
۳۵۳	د سترتہ ضمیر مرجع.....
۳۵۳	رومی احتمال.....
۳۵۳	دویم احتمال.....
۳۵۳	فصب علی یدہ.....
۳۵۴	د حافظ ابن حجر <small>رحمہ اللہ</small> رائی.....
۳۵۴	د علامہ عینی <small>رحمہ اللہ</small> پہ حافظ صاحب باندی رد.....
۳۵۴	د امام اعمش پہ روایاتو کنبی تعارض.....
۳۵۵	د اعمش پہ روایاتو کنبی تطبیق.....
۳۵۶	د علامہ ابن بطال رائی.....
۳۵۶	د امام خطابی <small>رحمہ اللہ</small> توجیہ.....
۳۵۶	د شریعت یوہ قاعدہ مستمرہ.....
۳۵۷	د شارح بخاری ابو محمد اندلسی <small>رحمہ اللہ</small> قول.....
۳۵۹	د حدیث ترجمۃ الباب سرہ مطابقت.....
۳۵۹	د حافظ ابن حجر <small>رحمہ اللہ</small> جواب.....
۳۵۹	د علامہ عینی <small>رحمہ اللہ</small> توجیہ.....
۳۶۰	د بعض علماؤ جواب.....
۳۶۰	د بعض حضراتو پہ توجیہ باندی یونظر.....
۳۶۰	د حضرت شیخ الحدیث <small>رحمہ اللہ</small> توجیہ.....
۳۶۱	امور مستنبطہ.....

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۵ - کتاب الغسل

وَقَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى ﴿ وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لَسْتُمْ عَلَىٰ الْمَاءِ فَلَمْ يَجِدُوا مَاءً فَاتَّيَبُوا بِمِصْحَارٍ أَوْ جَوْهَرٍ أَوْ يَدٍ يَكُمُ مِنْهُ مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرِّهِ وَلَكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ وَلِيَذْهَبَ عَنْكُمْ نَجَسُهُمْ وَلِيُذْهِبَ عَنْكُمْ رِجْسَهُمْ وَتُحْسِنُوا الصَّلَاةَ ۝۱۰۱﴾ / المائدة: ١٠١.

وَقَوْلُهُ جَلَّ ذِكْرُهُ: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَىٰ حَتَّىٰ تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ وَلَا جُنُبًا إِلَّا عَابِرِي سَبِيلٍ حَتَّىٰ تَغْتَسِلُوا ۚ وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لَسْتُمْ عَلَىٰ الْمَاءِ فَلَمْ يَجِدُوا مَاءً فَاتَّيَبُوا بِمِصْحَارٍ أَوْ جَوْهَرٍ أَوْ يَدٍ يَكُمُ مِنْهُ مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرِّهِ وَلَكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ وَلِيَذْهَبَ عَنْكُمْ رِجْسَهُمْ وَتُحْسِنُوا الصَّلَاةَ ۝۱۰۱﴾ / النساء: ١٠١. (١)

بِسْمِ اللَّهِ سره متعلق تفصیلی بحث 'بدء الوحي' لاندی تیرشوی دی. (٢)

دلته د عنوان نه وړاندې بسم الله شته که نه؟: داصیلی په روایت کښې د عنوان نه وړاندې بسم الله نشته دی او هغه د 'کتاب' په ځانې د باب عنوان قائم کړې دي. دازياته اوجه د په نسبت د کتاب څکه چه کتاب د مختلف انواع مجموعه ته وائی او غسل د طهارت یونوع او قسم دي سره ددي چه فی نفسه ددي اسباب د یردی. زمونږ په نیزمتداول نسخه اود نورو حضراتو په روایت کښې د کتاب د عنوان نه وړاندې بسمله مذکورده. (٣)

عنوان مقدم دي که بسمله؟: ددي نه پس دلته دا اختلاف دي چه عنوان مقدم دي که بسمله؟. د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه په قول بسمله د عنوان نه مقدم ده خود اکثر و حضراتو په نیز ددي عکس دي. (٤)

یعنی بسمله مؤخر او کتاب الغسل عنوان مقدم دي. دماقبل سره ربط: امام بخاری رحمته الله علیه په ماقبل کښې 'کتاب الوضوء' په عنوان سره د طهارت صغری او ددي انواع بیان کړی وو. اوس ددي ځانې نه «کتاب الغسل» په عنوان سره طهارت کبری او دهغې انواع بیانوی. د حدث اصغر سره د طهارت زیات حاجت پېښیږی په خلاف د حدث اکبر، لهذا د طهارت صغری کثیر الوقوع کیدلو دوجې نه بی دا په طهارت کبری باندې مقدم کړې دي. (٥)

(١) آیات سره متعلق بحث وړاندې راځی.

(٢) کشف الباری بدء الوحي: ٣٨٤-٣٨٥، ٢٠٧، ٢٠٣-٢٠٤.

(٣) عمدة القاری: ٢٨١٢/٣.

(٤) فتح الباری: ٤٧٤/٣، إرشاد الساری: ٤٧٥/١.

(٥) عمدة القاری: ٢٨٢/٣.

وَعَسَل لَغَوَى تحقیق: به لغت کنبی غسل دَ باب ضرب نه «غسل الشيء غَسْلًا» وینخل «او په اوبوسره خبرې لرې کولې ته وائی» (۱)
 علامه رازی رحمته فرمائی چه غسل دَ سین په ضمه اوسکون دواړه شان مستعمل دي. (۲) علامه جوهری رحمته وائی «غسل: غَسَلْتُ الشيء غَسْلًا بالغسل، والإسم الغسل بالغسل» (۳) یعنی دَغین دَ فتحه سره مصدر اوضمه سره اسم دي. ابن منظور رحمته وائی الغسل بغسل الغین مصدر دي غَسَلْتُ نه اوبضم الغین اسم دي دَ اغْتَسَل او غسل بغسل الغین دَ ټول بدن وینخلوته وائی (۴) ابن اثیر رحمته هم دَغین فتحه سره مصدر اوضمه سره اسم څرخولې دي. البته هغه وائی «الغسل بالغسل الماء الذي يغسل به» یعنی غسل بضم الغین هغه اوبوته وټیبلې شی چه په هغې سره غسل کولیشی. (۵) ابن سیده رحمته فرمائی چه په مصدر باندې ضمه اوفتحه دواړه جائز دي بعض وائی چه الغسل بالغسل دَ لاهبلو عمل ته وائی اوضمه سره هغه اوبوته وائی په کوم سره چه لاهبلې شی. (۶)
 صاحب دَمجمع بحار الأنوار، علامه طاهر پټنی رحمته فرمائی «الغسل: بغسل غُيْن أشهر وأفصح من فِهما مصدر غُيْن»، الغسل مصدر دي دَ غسل یعنی بغسل غُيْن أشهر وأفصح دي په نسبت دَ غین دَ ضمه. (۷)
 هم دغه توجیه علامه قسطلانی رحمته په ارشاد الساري کنبی اوشیخ الاسلام علامه زکریا انصاری رحمته تحفة الباری کنبی اختیار کړې ده. (۸)
 دَعلامه نووی رحمته وائی: علامه نووی رحمته فرمائی «بغسل الغین وضمها لغتان» الفصح أفصح وأشهر عند أهل اللغة والضم هو الذي يستعمله الفقهاء أو أكثرهم» (۹) یعنی غسل دَ غین په فتحه اوضمه دواړه شان لوستلې کیږی دَاهل لغت په نیز فتح سره أفصح او أشهر دي. او اکثر فقهاء نې ضمه سره استعمالوی. علامه نووی رحمته نور فرمائی چه علامه جمال الدین بن مالک رحمته چه په خپله زمانه کنبی دَاهل ادب امام وو. مادهغوی نه په دي باره کنبی تپوس اوکړو نهغوی اوفرمانیل: «إذا أريد به الاغتسال، فالختار فُهم، وهو فُعه، كقولنا: غسل الجنابة اغتسالها، ومن فُعه أراد غسل يديه غَسْلًا» (۱۰) یعنی که چرې اغتسال یعنی غسل کول مراد واخستی شی نویباضمه مختار ده اوفتحه هم جائزه لکه چه زمونږ قول غسل الجنابة دي یعنی دَ جنابت نه غسل کول اوڅوک چه دامفتوح لولی نوډې نه مراد دَکسونو وینخل دی.

(۱) القاموس الوحيد: ص ۱۱۶۷.

(۲) مختار الصحاح: ص ۲۸۱.

(۳) معجم الصحاح: ص ۷۷۴.

(۴) لسان العرب: ۷۰/۱۰.

(۵) النهاية في غريب الحديث والأثر: ۳۰۸/۲. مجمع بحار الأنوار: ۳۸/۴.

(۶) اوگورنی فتح الباری: ۴۷۴/۲.

(۷) مجمع بحار الأنوار: ۳۸/۴.

(۸) ارشاد الساري: ۸۵/۱ تحفة الباری: ۲۱۷/۱.

(۹) المجموع شرح المذهب: ۱۳۰/۲.

(۱۰) تهذيب الأسماء واللغات، مادة غسل: ۶۰/۳.

غسل: بکسر الغین هغه خیز ته وائی چه د تنظیف په غرض سره په غسل کښې استعمالولې شی (۱) لکه خطمی، سدر اوصابون وغیره. جوهری وائی «والغسل بالكسر: ما يغسل به الرأس من خطمی وغیره» (۲)

الغسل بالضم ماد غسول (فتح الغین) جمع هم راخی. د کپړو وینځونکې اشناڼ (صابون) وغیره ته وائی. علامه نووی رحمته الله علیه «المهذب» په حواله سره لیکلی دی چه د حضرت میمون رضی الله عنه په روایت کښې دی «أدبته لرسول الله صلى الله عليه وسلم غُلاً من الجنابة» (۳). یعنی ماد رسول الله صلی الله علیه وسلم د غسل جنابت دپاره اوبه کیخوډې، او د حضرت قیس بن سعد رضی الله عنه روایت کښې دی «أنا رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم فوضعا له غُلاً» (۴) یعنی رسول الله صلی الله علیه وسلم مونږ له تشریف راوړو نومونږ د هغوی د (غسل) دپاره اوبه کیخوډې. په دې دواړو احادیثو کښې لفظ غسل مضموم الغین دې او مراد دې نه د غسل اوبه دی. په دې دواړو احادیثو کښې لفظ «غُلاً» مضمون الغین کیدل اهل لغت، محدثین اوفقهاؤ په نیز متفق علیه دی. باقی باتې شوه خبره د شیخ عماد الدین بن باطیش رحمته الله علیه «المهذب» په الفاظو د کتابت کښې دا مکسور الغین گرځول نو دا یو صریح خطا، قبیح تصحیف اوداسې منکر دی چه ده نه وړاندې جاد دې ارتکاب نه دې کړې اوداسې باطل دی چه په کوم کښې به د هغه اتباع نه شی کولې. ماد دې تذکره خلق په دې باندې د خبرولو دپاره کړې ده، دې دپاره چه څوک په دې سره د هوکه اونه خوری. (۵)

یوه شبهه: علامه نووی رحمته الله علیه لیکلی دی چه د فقهاؤ اقوال: بَابُ غَسْلِ الْجَنَابَةِ او غسل الميت او وجب علیه وضوء وغسل او يجب الغسل من خروج المني وغیره په شان الفاظو کښې لفظ غسل د غین په ضمه او فتحه دواړه شان لوستل جائز دی دواړه شان لوستل فصیح دی. البته فتحه سره لوستل مشهور دی. د فقهاؤ خپل مضمون لوستل خطا وچهل اوبه بل لغت باندې نه خبریدل دی. (۶)

جواب: علامه عبدالحی لکهنوی رحمته الله علیه د علامه نووی رحمته الله علیه د طرف نه د فقهاؤ تغلیط او تجهیل په جواب کښې فرمائی «تخصیص الفقهاء الغسل الشرعي بالضم واستعمالهم الفتح في غيره إنما هو للتمييز لئلا يشبه أحداهما بالآخر، فلا وجه للتغلیط» (۷) یعنی د فقهاؤ غسل شرعی ضمه سره خاص کول او (لفظ د غسل) د غین فتحه سره په نورو معنو کښې استعمالول په دواړو کښې تمیز پیدا کولو دپاره دې. دې دپاره چه په دې دواړو کښې اشتباه پیدانه شی لهذا هیڅ وجه نشته دې چه په دې باره کښې د فقهاؤ تغلیط او کړې شی. د کتاب شروع په قرانی آیاتو نوسره د کولو غرض: امام بخاری رحمته الله علیه د کتاب الغسل شروع د قرآن مجید په دوو آیاتو نوسره کړې ده. یوه سورت نساء او بل د سورت مائده آیت دی. علامه کرمانی رحمته الله علیه د دې نه د امام بخاری رحمته الله علیه غرض بیانولوسره فرمائی «وأما غرض البخاري من هاتين الآيتين فهو بيان أن

(۱) لسان العرب: ۷۰/۱، إرشاد الساري: ۴۸۵/۱، تحفة الباری: ۲۱۷/۱.

(۲) معجم الصحاح: ص ۷۷۵، تحفة الباری: ۲۱۷/۱، إرشاد الساري: ۴۸۵/۱.

(۳) سیاتی تخریجه

(۴) الحديث أخرجه الإمام أحمد بن حنبل في مسنده، حديث قيس بن سعد بن عبادة رضي الله عنه: ۲۶۲/۳۹، رقم

الحديث: ۲۳۸۴۴.

(۵) تهذيب الاسماء واللغات: ۵۹/۳.

(۶) السعاية: ۲۷۴/۱.

وجوب الغسل علی الجنب مستفاد من القرآن^(۱)، یعنی ذ امام بخاری رحمته الله غرض به دی دوو آیاتونوسره دایبان کول دی چه به جنبی باندی دغسل واجب کیدل ذ قرآن پاک نه مستفاد دی. هم دا توجیه علامه قسطلانی رحمته الله او علامه عینی رحمته الله هم اختیار کړې ده.^(۲)

یودقیق نکته: بیا امام بخاری رحمته الله ذ سورة مائده آیت ذ سورة نساء په آیت باندی مقدم کړې دی. حالته که به ترتیب کنبی سورت نساء په سورت مائده باندی مقدم دی. ددی توجیه حافظ ابن حجر رحمته الله دا بیان کړې ده چه امام بخاری رحمته الله دا د یودقیق نکته د وجی نه کړې دی. هغه دا چه د سورت مائده لفظ «فَاَطْهَرُوا» کنبی اجمال دی اودسورت نساء لفظ «عَلَى ثَلَاثِ مَوَاقِعَ» کنبی داغستال تصریح او تطهیر مذکور بیان دی.^(۳)

دعلامه عینی رحمته الله وائی: علامه عینی رحمته الله د حافظ صاحب دا توجیه رد کړې ده هغه فرمانی چه «فَاَطْهَرُوا» کنبی هیڅ اجمال نشته دی نه د لغت په اعتبارسره اونه د اصطلاح په اعتبارسره ځکه چه «فَاَطْهَرُوا» د لغت او اصطلاح هر دواړو په اعتبارسره د بدن د غسل په معنی کنبی دی.^(۴)

د بخاری شریف متداول نسخه کنبی او شرح ابن بطال کنبی دادواړه آیاتونه مختصراً اودکشف الباری د متن دپاره منتخب نسخه اود بخاری شریف په نورو شرحو کنبی مکمل ذکر دی.^(۵)
(وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطْهَرُوا) وَإِنْ كُنْتُمْ مَرَضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لَسْتُمْ عَلَى الْمَاءِ فَلَمْ تُجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ مِنْهُ مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُفْضِلَ عَلَيْكُمْ حَرَمًا وَلَئِنْ كُنْتُمْ عَلِيمِينَ لَغَنَمْتُمْ عَلَيْهِمْ لَعْنُكُمْ تَشْكُرُونَ)^(۶)

ترجمه: اوکله چه جنابت اوشی نوښه شان سره پاکوالی حاصل کړنی، اوکه چرې بیعارنی، یا په سفر کنبی وی، یاڅوک تاسو کنبی لارشی د ضرورت نه راغلې وی، یاښخوله ورغلې وی، بیا اوبه نه بیا مومنی تاسو، نوازاده اوکړنی د پاکې خاورې او اومرښی خپل مخ او لاسونه په دې سره، الله تعالی نه غواړی چه به تاسو باندی سختی اوکړی، لیکن غواړی چه تاسو پاک کړی اویوره کړی خپل احسان په تاسو باندی دې دپاره چه تاسو احسان اومنشی.

په سورت نساء کنبی ذ الله تعالی ارشاد دی: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَىٰ حَتَّىٰ تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ وَلَا جُنُبًا إِلَّا عَابِرِي سَبِيلٍ حَتَّىٰ تَغْتَسِلُوا وَإِنْ كُنْتُمْ مَرَضًا أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لَسْتُمْ عَلَى الْمَاءِ فَلَمْ تُجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُوًّا غَفُورًا»^(۷)

(۱) صحیح ابی عبدالله البخاری بشرح الکرمانی: ۱۱۱/۳.

(۲) اوگورنی ارشاد الساری: ۸۳/۱ عمده القاری: ۲۷۲/۳.

(۳) فتح الباری: ۴۷۵/۲-۴۷۴.

(۴) عمده القاری: ۳۷۳/۳.

(۵) صحیح البخاری: ۳۹/۱، قدیمی کتب خانه. کراچی شرح ابن بطال: ۳۷۵/۱ اوگشورنی فتح الباری: ۷۴/۲ عمده

القاری: ۲۷۲/۳ تحفة الباری: ۲۱۷/۱ ارشاد الساری: ۸۵/۱ شرح الکرمانی: ۱۱۱/۳-۱۱۰.

(۶) سورت المائده آیت: ۶.

(۷) سورت نساء آیت: ۴۳.

ترجمه: ای دایمان والو مه نیزدې کپړنې مانځه ته کوم وخت چه تاسو په نشه کښې نۍ، تردې چه تاسو پوهیږئ په هغې څه چه وایئ او نه دهغه وخته پورې چه دغسل حاجت وی مگر په لږه تللو وخت کښې تردې چه غسل اوکړئ، اوکه چرې تاسو بیماران یئ یا راغلي وی یوسرې تاسو نه ضرورت نه یا ورغلي وی بنځوته، بیاملاونه شی تاسو ته اوبه، نواراده اوکړئ د پاکې خاورې، بیاموږنې په خپلو مخونو او لاسونو باندې، بیسکه الله تعالی معاف کوئکې اوبخښونکې دې.

د طهارت کپړی اصل: د سورت مائه او نساء دا آیاتونه د طهارت کپړی په حواله سره د اصل حیثیت لری. (۱) د طهارت ټول احکام ددې آیاتونو نه مستنبط کړې شوی دی. په سورت مائه کښې مقصود اصلی د اودس احکام بیانول دی. غسل اوتیمم تبعاً ذکرشوي دي. اود سورت نساء په آیات سره د غسل مقصد بیانول دی.

د غسل حکم رومي آيت کښې (فَاطَهُرُوا) اوبه دویم آيت کښې (حَتَّى تَغْتَسِلُوا) په ذریعه ورکړې شوې دي. دلته د تطهير او اغتسال هم يوه معنی ده ځکه چه (فَاطَهُرُوا) د بَاب تفعیل صیغه ده په کوم سره چه په طهارت کښې مبالغه مطلوب ده. هغه هم دغسل په ذریعه سره حاصلېدې شی، بیا په دې باندې نور دا چه تطهر پخپله په لغت کښې د غسل په معنی کښې مستعمل دي. (۲)

دحدث اکبرونه غسل د امت محمدیه خصوصیت نه دي: د حدث اکبر یعنی لوی پليستی نه غسل کول او طهارت حاصلول د امت محمدیه خصوصیت نه دي، بلکه دې نه وړاندې بنی اسرائیل هم ددې مکلف وو. اوابسته د صحیح قول مطابق اودس ددې امت خصوصیت دي پخوانو امتونو ته د اشرف حاصل نه وو. سابقین انبیاء کرامو ته هم دا حکم وو. حدث اکبرونه طهارت ددې امت خصوصیت نه دي ددې په دلیل کښې علامه عبدالحی لکهنوی رحمته الله علیه فرمائی: عیدین حمید د وهب رحمته الله علیه نه نقل کړی دی چه هغوی فرمائی «مکتوب فی الزیور: من اغتسل من الجنابة فإنه عهدي حقاً ومن لم يغتسل من الجنابة فإنه عدوي حقاً» (یعنی په زیور کښې لیکلې شوی دی چه الله تبارک وتعالی ارشاد فرمایلي دي چاچه د جنابت نه غسل اوکړو هغه زما حقیقی بنده دي اوچاچه د جنابت نه غسل اونه کړو هغه په حقیقت کښې زما دینمن دي.

(۱) بداية المجتهد ونهاية المقتصد: ۵۲۷/۱.

(۲) لامع الدراري: ۲۰۶/۲.

(۳) السعاية فی کشف مافی شرح الروایة: ۱۷/۳، ولم أجده تماماً كما ذكر. إلا أن الإمام أبابكر أحمد بن مروان بن محمد الدينوري القاضي المالكي (المتوفى ۳۳۲ هـ) أخرجه مختصراً في المجالسة وجواهر العلم (۱۴۹/۶-۴۸) رقم الحديث: (۲۴۷۸) ولفظه: [قال] حدثنا محمد بن عبد العزيز. نا أبي، نا عبد الرزاق. نا معمر عن زيد بن أسلم. قال: سمعت وهباً الدمازي يقول: "قرأت في الزبور: إن الله تبارك وتعالى يقول: "من اغتسل من الجنابة فإنه عهدي حقاً". آه. أما لفظه: "فإنه عدوي حقاً" أخرجه عنه الإمام أبو بكر أحمد بن الحسين البيهقي (المتوفى ۴۵۸ هـ) مرسلًا في شعب الإيمان. باب العشرون من شعب الإيمان [وهو باب] في الطهارات، فضل الوضوء (۱۹/۳) رقم الحديث (۲۷۴۹): [قال] أخرنا أبو عبد الله الحافظ، ثنا أبو العباس الأصم، ثنا يحيى بن أبي طالب، ثنا عبد الوهاب بن عطاء، أنا عوف بن أبي جميلة وجعفر بن حبان أبو الأشهب والربيع بن صبيح عن الحسن عن النسي صلى الله عليه وسلم أنه يروى ذلك عن ربه تبارك وتعالى أنه قال: ثلاث من حافظ عليهن فهو عهدي حقاً. وقال عوف وأبي: حقاً. ومن ضيعهن فهو عدوي حقاً، الصلاة، والصوم والجنابة" يعني غسل الجنابة وهذا مرسل. ۱.

د انبياء سابقين وظيفه: علامه بيهقي رحمته الله په دلائل النبوة کښې نقل کړې دې چې غسل جنابت د انبياء کرام عليهم السلام وظيفه وه په دې امت باندې هم د جنابت غسل فرض کړې شوې دې چنانچه هغوی د حضرت وهب بن منبه رحمته الله نه نقل کړې دې چې الله تعالی په زبور کښې په حضرت داؤد عليه السلام باندې وحی نازل کړه اووې فرمائيل: «يَا دَاوُدُ! إِنَّهُ سَأَلَنِي مِنْ بَعْدِكَ لَيْسَ لِي بِهِ: أَحْمَدُ مُحَمَّدٌ، صَادَقًا سَيِّدًا، لَا أَغْضَبُ عَلَيْهِ أَبَدًا، وَلَا يَغْضَبُنِي أَبَدًا، وَقَدْ غُفِرَ لَهُ قَبْلَ أَنْ يَعْصِيَنِي مَا تَقَدَّرَ مِنْ ذَنْبِهِ وَمَا نَا أَخْرَاجُهُ مِنْ حُرُومَةٍ، أَعْطَيْتُهُمْ مِنَ النِّوَافِلِ مِثْلَ مَا أَعْطَيْتُ الْأَنْبِيَاءَ، وَافْتَرَضْتُ عَلَيْهِمُ الْفَرَائِضَ الَّتِي افْتَرَضْتُ عَلَى الْأَنْبِيَاءِ وَالرُّسُلِ، حَتَّى يَأْتُوْنِي يَوْمَ الْقِيَامَةِ لَوْ هُمْ مِثْلُ نُورِ الْأَنْبِيَاءِ، وَذَلِكَ أَلَى افْتَرَضْتُ عَلَيْهِمْ أَنْ يَطْهَرُوا لِكُلِّ صَلَاةٍ، كَمَا افْتَرَضْتُ عَلَى الْأَنْبِيَاءِ قَبْلَهُمْ، وَأَمْرُهُمْ بِالْفَسْلِ مِنَ الْجَنَابَةِ كَمَا أَمَرْتُ الْأَنْبِيَاءَ قَبْلَهُمْ وَأَمْرُهُمْ بِالْحَجْرِ كَمَا أَمَرْتُ الْأَنْبِيَاءَ قَبْلَهُمْ، وَأَمْرُهُمْ بِالْجِهَادِ كَمَا أَمَرْتُ الرُّسُلَ قَبْلَهُمْ» (١)

يعنی اې داؤد! تانه پس به یونې راځي دهغه نوم به احمد او محمد وي، هغه به رښتوني اوسردار وي، زه به دهغه نه کله هم نه ناراض کيږم او هغه به ما کله هم ناراض نه کړي. ما د نافرمانۍ نه وړاندې د هغه مخکښې روستو ټول گناهونه معاف کړي دي. دهغه امت پخپلې شوې دي. ما دهغه امت ته د انبياء کرامو په شان نوافل ورکړي دي او په هغوی باندې هغه فرائض فرض کړي شوي دي کوم چې په انبياء کرامو اورسلانو باندې فرض کړي شوي. تردې چې هغوی به په قیامت کښې زما په دربار کښې حاضرېږي په داسې حال کښې چې دهغوی نور به د انبياء کرامو دنور په شان وي. داځکه چې ما په هغوی باندې فرض کړې دي چې هغوی دې زما دپاره په هرمانځه کښې پاکي حاصله کړي لکه څنگه چې په مخکښو انبياء کرامو باندې فرض کړي شوي وو. او ما هغوی ته د جنابت نه دغسل حکم ورکړې دې لکه څنگه چې دهغوی نه مخکښې رسولانو ته حکم ورکړې شوي وو او هغوی ته د حج حکم ورکړې شوي دي لکه چې وړاندې انبياء کرامو ته ورکړې شوي وو او هغوی ته مې د جهاد حکم ورکړې دي لکه چې وړاندې رسولانو ته حکم ورکړې شوي وو.

د جنابت غسل کله فرض شوي؟ دغسل فرضیت د هجرت نه وړاندې شوې. حافظ ابن عبدالبر رحمته الله د اهل سیر نه نقل کړې دي چې غسل د جنابت په مکه مکرمه کښې فرض شوې. (٢)
دغسل جنابت فرضیت په مکه مکرمه کښې په کومه موقع شوې نوبه دې باره کښې علامه عبدالحی لکهنوی رحمته الله لیکلي دي چې دغسل جنابت فرضیت مکه مکرمه کښې اسراء (معراج) په شپه شوې لکه چې دابن عمر رضي الله عنهما روایت په دې باندې دلالت کوي. (٣)

امام ابو داؤد رحمته الله د حضرت عبدالله بن عمر رضي الله عنهما نقل کړې دي: «كَانَتِ الصَّلَاةُ مَحْسُورَةً، وَالْفَسْلُ مِنَ الْجَنَابَةِ سَمِعَ مَرَارًا، وَغَسَلَ الْبَوْلَ مِنَ الثُّوبِ سَمِعَ مَرَارًا، فَلَمَّا رَأَى رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَأَلَ حَتَّى جُعِلَتِ الصَّلَاةُ غَسَاءً، وَالْفَسْلُ مِنَ الْجَنَابَةِ مَرَّةً، وَغَسَلَ الْبَوْلَ مِنَ الثُّوبِ مَرَّةً» (٤) یعنې په شروع کښې مونږه پنځوس او د جنابت غسل اووه ځل او د تمیز وکړې وینځل اووه ځل فرض شوې وو، رسول الله صلی الله علیه و آله (په شپه د معراج) دا لله تعالی نه

(١) جماع أبواب صفة رسول الله صلى الله عليه وسلم، باب صفة رسول الله صلى الله عليه وسلم في التوراة والإنجيل والزيور وسائر الكتب وصفه أمته: ٣٨٠/١.

(٢) إنسان العيون في سيرة الأمين المأمون المعروف بالسيرة الحلبية: ٣٧٨/١، أوجز المسالك: ٣٣٩/١.

(٣) السعاية: ٢٧٤/٣.

(٤) كتاب الطهارة، باب في الفسل من الجنابة، رقم الحديث: ٢٤٧.

دکمی درخواست او کو و تردی چه پنخه مونخونه باقی پاتی شو او غسل د جنابت یوخل او دمتیازونه کپړي وينخل یوخل باقی پاتی شو.

دغسل په فرضیت باندې دعلماؤ اتفاق: بیا جمهور علماء فرمائی چه د جنابت غسل فرض دې. ابن عبدالبر رحمته الله ^(۱)، ابن رشد مالکی رحمته الله ^(۲)، او ابن حزم رحمته الله ^(۳) په دې باندې اتفاق نقل کړې دې. ^(۴) لیکن عمر بن ابراهیم العلوی الزیدی الکوفی الحنفی رحمته الله ^(۵) ۵۳۹ هـ چه د روافض فرقه جارودیه سره تعلق لرلو هغه د غسل جنابت قائل نه وو. ^(۶)

دعلامه ابوالغنام نرسی قول: علامه شمس الدین ذهبی رحمته الله العیفری رحمته الله خیر من غیر ^(۷)، او تاریخ اسلام کنبی نقل کړی دی «قال الحافظ محمد بن ناصر: سمعت الحافظ أبي الغنام النرسي يقول: عمر بن ابراهيم جارودي المذهب ولا يري الغسل من الجنابة» ^(۸)، یعنی حافظ بن ناصر وثیلی دی چه ماد حافظ ابوالغنام النرسی نه واوریده چه عمر بن ابراهیم جارودی المذهب وو او دغسل جنابت قائل نه وو.

د قرآن اوسنت مخالفت: د هغه دامذهب د قرآن اوسنت خلاف دې ځکه چه د الله تعالی ارشاد دې ﴿وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَأَطْفِئُوا﴾ ^(۹)

اوبنی کریم رحمته الله ته چه کله هم جنابت شوې نو حضور پاک غسل فرمائیلې دې لکه څنگه چه د روایاتونه معلومېږي.

دجنابت دغسل تعلیم: الله تعالی بنی کریم رحمته الله ته د نور ارکان اسلام سره دحضرت جبرائیل عليه السلام په ذریعه باندې د جنابت د غسل تعلیم هم ورکړې دې. چنانچه په مصنف ابن ابی شیبې کنبی دعبداالله بن بریده رضی الله عنه روایت دې هغه فرمائی چه کله مونږ مدینې منورې ته راغلو نو دحضرت عبداالله بن عمر رضی الله عنه په خدمت کنبی حاضر شو هغوی او فرمائیل: «كنا عند رسول الله صلى الله عليه وسلم فأتاه رجل جلد الثياب ذهب الريح، حسن الوجه، فقال: السلام عليك يا رسول الله! فقال: وعليك فقال: يا رسول الله! أدنومك؟ فقال: "أدنة" فدنأ ثوبه، فقلنا: ما رديناك اليوم رجلاً أحسن ثوباً ولا أطيب ريحاً ولا أحسن وجهاً ولا أشد توقيراً لرسول الله صلى الله عليه وسلم، ثم قال: يا رسول الله! أدنومك؟ قال: "أدنومك؟ قال: "لعمري" فدنأ ثوبه، فقلنا مثل مقالتنا، ثم قال له الثالثة: أدنومك يا رسول الله؟ قال: "لعمري" حتى ألزق ركبته بركبة رسول الله صلى الله عليه وسلم، قال: يا رسول الله! ما لإسلام؟ قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "تقيم الصلاة، وتؤتي الزكاة، وتصوم رمضان، وتحج البيت، وتقتل من الجنبانة، قال: صدقت، فقلنا: ما رأيناك اليوم رجلاً، والله لكأنه لم ير رسول الله صلى الله عليه وسلم"، يعني مونږ د

(۱) الاستذکار: ۳۰۴/۱ فتح المالک یشربیب التمهید: ۴۲۰/۱.

(۲) بداية المجتهد: ۵۳۴/۱.

(۳) الأوسط فی السنن والإجماع والاختلاف: ۱۱۱/۱.

(۴) لسان المیزان: ۶۳/۶-۶۲-۶۳.

(۵) العیفری خیر من غیر: ۳۵۶-۳۵۷/۲.

(۶) تاریخ الإسلام: ۱۱/۳۲۱.

(۷) المائدة: ۲، یعنی که چري تاسو په جنابت کنبی شئو نو په ښه شان سره پاکي حاصلوئ. داآیت سره ددې چه مدنی دې لیکن دا د هغه آیاتونه دی د کوم حکم چه په مکه کنبی راغلې وو او نزول ئی په مدینه کنبی شوې. (السعاية: ۲۷۴/۱).

رسول اللہ ﷺ بہ مجلس کنبیٰ ناست وو چہ ناخابی د رسول اللہ ﷺ بہ خدمت کنبیٰ یو سري راغلو چہ د بہترین کپرو والا، بشکلی خوشبونی والا ویشکلی مخ والا وو۔ ہفہ د اللہ تعالیٰ د نبیٰ بہ خدمت کنبیٰ سلام عرض کرو نو حضور پاک د سلام جواب ورکرو۔ بیا ہفہ عرض اوکرو ای د اللہ تعالیٰ رسول آیا زہ لراشان نیزدی شم؟ نو حضور پاک ارشاد افرمائیلو رانیزدی شہ، نوہفہ لہ شان نیزدی شو۔ حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما وانی چہ مونہ بہ (خپل زہ کنبیٰ)، اوونیل چہ مونہ د نن ورخی بہ شان یوسري نہ دې لیدلې چہ د بشکلی کپرو والا، پاکیزہ خوشبونی والا، بشکلی مخ والا اود رسول اللہ ﷺ د یرزیات عزت کونکې۔ بیادې سري عرض اوکرو ای د اللہ تعالیٰ رسول، آیازہ تاسو تہ درنیزدې شم؟ نبی کریم ﷺ افرمائیل او، نوہفہ لہ نور ورنیزدې شو۔ مونہ بہ خپل زہ کنبیٰ د مخکنبیٰ خبرې بہ شان سوچ اوکرو۔ بیادې سري بہ دریم خل اوونیل ای د اللہ رسول، آیازہ تاسو تہ درنیزدې شم؟ نبی کریم ﷺ افرمائیل او، نو دحضور پاک سرہ دومرہ نیزدې شو چہ ہفہ خپل دواړہ زنگونہ د رسول اللہ ﷺ زنگونو سرہ یوځائی کړل۔ بیا ہفہ سوال اوکرو ای د اللہ رسول، اسلام څہ خیزدې؟ نبی کریم ﷺ افرمائیل (اسلام دادې چہ، تہ مونځ قائم کړې، زکوٰۃ ادا کړې، درمضان روژې اوساتي، د بیت اللہ حج اوکړې اود جنابت غسل اوکړې، ہفہ اوونیل تاسو رښتیا افرمائیل مونہ ونیل چہ مونہ د نن بہ شان سري کله ہم نہ دې لیدلې، بہ اللہ تعالیٰ قسم! لکہ چہ ہفہ رسول اللہ ﷺ تہ د (دغه امور) تعلیم ورکولو۔ دغسل د مشروعیت حکمت: د حیض نفاس او جنابت نہ پس دسري اوښخي بہ بدن کنبیٰ فتور او سستی پیدا کيږي، بہ طبیعت کنبیٰ د یو قسم کمزوری او کمي محسوس کيږي۔ بہ غسل سرہ بہ سري کنبیٰ تازہ والې راځي۔ د حیض نفاس او جنابت سرہ راتلونکي کمزوری لرې کيږي او طبیعت بحال کيږي۔ بیا د جنابت بہ حالت کنبیٰ بہ عام توگہ انسان د اللہ تعالیٰ د ذکر نہ غافل کيږي او حانضہ او نساء مونځ ہم صحیح نہ دې۔ اللہ تعالیٰ د جنابت وغیرہ نہ پس غسل واجب گرځولي دې دې دپارہ چہ د انسان قوت بحال شی اوہفہ تازگی محسوس کړي اود اللہ تعالیٰ د ذکر نہ غافل نہ شی او شرعاً د مونځ ادا کول صحیح شی۔^(۱)

د حکیم الامت توجیہ: حکیم الامت حضرت مولانا اشرف علی تھانوی رحمہ اللہ د غسل د مشروعیت وجہ بیانولو سرہ فرمائي: جنابت او حیض دواړہ داسې حالتونہ دی کوم تہ چہ د قرب الہی سرہ منافات او بہ کوم کنبیٰ چہ نجاست سرہ اختلاط دي۔ او مونځ او قرآن کریم لوستل اللہ تعالیٰ سرہ د ہم کلام کیدو مرتبہ ده اود اللہ تعالیٰ سرہ د ہم کلام کیدو شرف سرہ انسان ہلہ مشرف کیدي شی چہ د هر قسم نجاستونو نہ پاک او مطہری څکہ چہ اللہ تعالیٰ پاک دي اوہفہ د ناپاکي نہ نفرت دي۔ حکیم الامت حضرت مولانا اشرف علی تھانوی رحمہ اللہ نورلیکلی دی چہ بہ جماع کنبیٰ تلذذ وی او بہ دې سرہ بہ ذکر الہی کنبیٰ غفلت ضرور کيږي بہ دې وجہ د دې دتلافی کولو دپارہ غسل کولې شی۔ د منیٰ بہ وتلو سرہ د بدن ټول مسامات کولایږي کله دې نہ خو لہ اوځی اودې خولې سرہ د بدن د دنتہ حصی نہ گندہ مواد ہم خارج کيږي کوم چہ مساماتونہ بہ رسیدو سرہ حصار پيږي۔ کہ چرې دا اونه وینځلې شی نو د خطر ناکو بیمارو را پیدا کیدو اندېښنہ کيږي۔^(۲) د بقراط قول: حضرت مولانا انور شاہ کشمیری رحمہ اللہ افرمائیل چہ فصول بقراط کنبیٰ دی: د جماع نہ پس فوری توگہ باندې غسل کولو سرہ د بیمارنی خطرہ ده بہ دې وجہ ډیرہ تادی نہ دی کول پکار۔ دغه

(۱) تعلیقات بدایۃ المجتہد: ۵۲۷/۱

(۲) احکام اسلام محل کی تقریریں: ص ۳۷۷

شان غسل جنابت بالکلی نه کولوسره برگی مرض او گنده بغل بیماری پیدا کیږي اوحیض په حالت کښې جماع کولوسره د جذام بیماری پیدا کیږي. (١) که چرې څوک دا اووانی چه منی په نجس کیدو کښې په یقیني توگه د متیازو وغیره نه کمه ده نو بیا صرف خروج منی سره د پوره بدن وینخل وایي واجب گرځولې شوی دی نه چه په بول ویراز سره؟

جواب: علامه شعرانی رحمته الله علیه «المیزان الکبری» کښې د خپل رور شیخ افضل الدین نه ددې جواب نقل کړې دی چه د خروج منی یا جماع د وجې نه پوره بدن وینخل واجب گرځول صرف د نجاست د وجې نه نه دی بلکه په دې کښې دموجود هغه خوند د وجې نه دی چه په پوره بدن کښې ورننځی اودا یخوی اودې د خپل رب د یادنه غافل کوی. هم په دې وجه شارع مونږ ته دا حکم را کړې دې چه ترکوم ځانی پورې د دې خوند رسیږی هلته د بدن پوره سطح باندې اوبه اوبه یونی (دې د پاره چه ددې اثرات ختم کړې شی). (٢)

د ابن قیم الجوزیه رحمته الله علیه وایي: علامه ابن قیم الجوزیه رحمته الله علیه لیکلی دی چه په خروج منی سره د غسل واجب اولزام کیدل او په متیازو وغیره سره نه واجب کیدل د شریعت اسلامی د لویو خویانو رحمت حکمت او مصلحت نه دي. ځکه چه منی د ټول بدن نه اوځی په دې وجه الله سبحانه وتعالی ددې نوم «سلاه» کيخودلې دي. (٣) ځکه چه منی د ټول بدن نه راوتوسره آخرد شاپه لار ښکته راځی (او د اندام مخصوصه په ذریعه سره خارج کیږي) اومتیازې وغیره صرف د خوراک څښاک فضلی وی کوم چه په معده اومثانه کښې جمع کیږي. په دې وجه د خروج بول ویراز په نسبت د منی وتلوسره بدن ډیر کمزوري کیږي. (٤)

جنابت د غفلت سبب او غسل د تازگۍ سبب دي: په خروج منی سره غسل کول نه صرف د بدن زړه او روح دپاره مفید دي بلکه د هغه ټولو ارواح د پاره مفید دي دکوم چه بدن سره تعلق دي. ځکه چه دا په غسل سره قوي کیږي. غسل د خروج منی سره راتلونکې کمزوري لرې کوی. په جنابت سره په بدن کښې دروندوالې، سستی او غفلت پیدا کیږي اوبه غسل سره تازگی او په بدن کښې سپکوالې پیدا کیږي. (٥)

د جنابت بوج: د جنابت نه پس ترکومي پورې چه غسل کولوسره طهارت حاصل نه کړې شی ددې په نجاست سره انسان په خپل ځان د غږ په شان بوج محسوس کوی. چنانچه حضرت ابوالدرداء رضی الله عنه فرماني «واعتسلت فکأنی اقلت عني جلاً» (یعنی ما غسل (دجنابت) او کړو او د غسل نه پس داسې محسوس شوه چه) لکه چه ما د خپل ځان نه یو غږ ښکته کړې وی.

(١) فیض الباری: ٤٥٣/١ انوار الباری: ٩/٩.

(٢) السعاية: ١٨/١.

(٣) وهوفي قوله تعالى ﴿وَلَقَدْ عَلَّمْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلُوكِ جُنَّاتِهِ﴾ المؤمنون: ١٢.

(٤) إلام الموقعين عن رب العالمين، فصل: کل ما فی الشریعة یوافق العقل، الغسل من المنی دون البول: ١٠١/٢.

(٥) أعلام الموقعين عن رب العالمين: ٧٧-٧٨/٢.

(٦) الحديث أخرجه الإمام أبو داود في سننه، في كتاب الطهارة، باب الجنبت يتيمم، رقم الحديث: ٣٣٢، انظر جامع الأصول رقم: ٥٢٩٢.

د جنابت دغسل نه به یې پرواهې کولو نه خو ست: کوم سړې چه په غسل جنابت کښې بهې پرواهې کوي او هغه د جنبت پاتې کیدو عادت گرځولې وي تردې چه دمونځ وخت هم تیر شي نو دداسې سړي د جنابت نحوست ذکر په حدیث شریف کښې راغلی دی. چنانچه امام ابوداؤد رحمه الله او امام نسائي رحمه الله د حضرت علي عليه السلام نه د حضور اقدس صلی الله علیه و آله ارشاد مبارک نقل کړې دي چه نبی کریم صلی الله علیه و آله فرمایلي دي «لا تدخل الملائكة بیتا فيه صورة ولا جنب ولا کلب» یعنی درحمت ملائکې په داسې کور کښې نه داخلېږي په کوم کښې چه تصویر جنبتی او سپي وي.

د جنابت غسل ناخوښولو انجام: اسلامي احکام ناخوښه گرځول او دهغې په مقابله کښې د کافرانو د مذهب څه خبره خوښول ډیره خطرناکه خبره ده. کیدې شي چه څوک مغرب وهلي او د جدید تعلیم لیوني تش په نوم عالم یا مستشرقین شاگردان دامعمولی عمل گټرې لیکن یادلرنی چه دا د یومؤمن دایمان ډپاره د زهر هلاهل نه کم نه دي. اکثر داسې خبرې د ایمان نه محرومی اود کمښت دخالی کیدو سبب جوړېږي. یوه مشهوره واقعه ده چه یو عالم په انگلیند کښې اوسیدلو. هلته یوه انگریزه ښځه مسلماننه شوه. د دغه عالم په لاس نی کلمه اولوستله او دهغه نه د دین د ډیرو خبرو د تعلیم حاصلولو سره نی په عمل کښې پوخوالی پیدا کړو. څه موده پس دغه ښځه وفات شوه او دهغې نی هم هلته جنازه کولوسره خښه کړه. دا مولوی صاحب د انگلیند نه د حج یا عمرې په نیت سره مکې مکرمې ته راغلو. هلته د یوبل عالم انتقال شوې وو.

په مکه کښې رواج دا دي چه هم په یوقبر کښې څه موده پس بل مړي کیخوډې شي. دغه شان هم په یوقبر کښې د مناسب وقفې سره ډیر مړي یوبل پسې خښولې شي. د رومې مړي هډوکي وغیره یو طرف ته کولوسره هم په دغه قبر کښې بل مړي کیخوډې شي. هم په دغه رواج سره د دغه مړي عالم دایمان ډپاره هم یوقبر کولوکړې شو نو په هغې کښې د انگلیند دهغه مړي شوې ښځې نعش د اول نه پروت وو. د انگلیند والا مولوی صاحب هم هلته موجود وو هغه دا ښځه اوپيژندله. هغه مړ شوې عالم په یوبل قبر کښې خښ کړې شو.

مولوی صاحب چه کله انگلیند ته لاړ نو دهغه خیال راغلو چه په انگلیند کښې خښه کړې شوې دغه نوې مسلمانې ښځې نعش څو مکي مکرمې ته رسولې شوې دي چه دلته دهغې په قبر کښې څوک دي؟ دې سوچ کولوسره نی چه کله دهغې په قبر کښې اوکتل نو هلته دمکې دهغه عالم مړي پروت وو. هغه ډیر حیران شو چه دا څه قصه ده. بیا هغه سوچ اوکړو چه مکه کښې ددې عالم باره کښې معلومات کول پکار دي چه هغه څنگه سړې وو؟ د خلقونه نی تپوس اوکړو نو هریوهم دغه اوونیل ډیر ښه عالم وو ډیر نیک وو. په دې باندې هغه سوچ اوکړو چه دهغه د ښځې نه معلومول پکار دي ځکه چه د ښځې تعلق ډیر نيزدي وي. دهغې نه تپوس اوکړې شو نو هغې هم دغه جواب ورکړو چه ډیر ښه وو لیکن یوه خبره به نی کوله که په جنابت کښې غسل فرض نه وي نو ډیره آسانی به وي. په عیسایي مذهب کښې دا ډیره ښه خبره ده چه غسل جنابت فرض نه دي.

د غور کولو نه پس معلومیږي چه یوه ښځه کومه چه د کفر به وطن کښې مړه شوې وه دهغې څه عمل الله تعالی ته دومره خوښ شوې وو چه دهغې مړې دهغه ځانی نه مکي مکرمې ته اورسولو او یو عالم چه په ظاهره ډیر نیک وو لیکن هغه په اسلام کښې نقص راوویستلو یو اسلامی حکم یعنی د جنابت نه پس غسل نی ناخوښ کړو او دې په مقابله کښې د عیسائیت طریقه ښه او گټرله. د کومې نقصان چه

دا شو چه به مکه کښې مې کیدونه پس هلته دځنیدونه باوجود الله تعالی د هغه مړې دکافرانو وطن ته اورسولو، اعاذنا الله منه.)

دا واقع د هغه مسلمانانو د پاره د عبرت سبب دې چه په هره خبره کښې دمغرب اود کافرانو د پاره دخوښوالی اظهار کوی. خاص کر د اهل علم په نوم باندې یادیدونکی خلق چه دخپلو مشرانو د نسبتونو امانتدار جوړیدو په ځانی سرکاری عهدو این جی اوز ورکړې شوي دولت د وجې نه مستشرقین اود هغوی د منونکو په غیر کښې تللی ناست دی یا خپل نسبت بزرگانو طرف ته څو کوی لیکن هغوی په حقیقت کښې د دې دنیاوی مفاداتو حصول غواړی. تحریر او تقریر افکار او نظریات کښې هغوی دمسلمانانو تر جمانی کولو په ځانی هروخت د غیر مسلمو تعریفونه کوی. لکه چه دا خلق په اسلام باندې کفرته ترجیح ورکوی. داسې خلقوله هم د خپل بد انجام نه ویریدل پکار دی. الله تعالی دې د ټولو مسلمانانو ایمان عقائد او نظریاتو حفاظت او کړی.

په دین اکبری کښې د غسل جنابت منسوخیت: حضرت مولانا منظور احمد نعمانی صاحب رحمته الله علیه تذکره مجدد الف ثانی کښې لیکلی دی چه د اکبر بادشاه د نوي دین یوه مسئله وه چه غسل جنابت واجب نه دې چه د منی نه نیکان خلق پیدا کیرې بلکه بهتر د دې چه د کوروالی کولونه وړاندې غسل او کړې شی (۱) دا خبره بدیهی البطلان ده.

د بدن او قلب ضرورت: بهر حال دا یوه داسې معامله ده کوم چه هر سلیم الطبع او صحیح الفطرت سړې پیژنی چه غسل جنابت د انسانی بدن او قلب د ضروریاتو نه دی ځکه چه جنابت سره د انسان ارواح طیبه یعنی د فرشتو نه لریوالې پیدا کیرې او کله چه غسل کوی نو دا لریوالې ختمیږی. بل د جنابت د وجې نه انسانی روح دخپل رب په دربار کښې د سجدې کولونه منع کولې کیرې. حضرت ابو الدرداء رضی الله عنه فرمائی: «إِذَا نَامَ الْإِنْسَانُ عَرَّجَ رُوحَهُ حَتَّى يُوْتَى بِهَا إِلَى الْعَرْشِ، فَإِنْ كَانَ طَاهِرًا أَذِنَ لَهَا بِالْجُودِ، وَإِنْ كَانَ جَنَابًا لَمْ يَدْخُلْ لَهَا بِالْجُودِ» (۲) یعنی کله چه انسان اوده کیرې نو د هغه روح د عرش طرف ته اوړلې شی، که چرې انسان پاک وی نو د هغه روح دخپل رب په دربار کښې د سجدې کولو اجازت ورکولې شی او که هغه جنبی وی نو د هغه روح ته د سجدې کولو اجازت نه ملایږی.

د اوده کیدونه وړاندې د اودس حکمت: کیدې شی هم دغه وجه ده چه د حضور پاک د تعلیماتو نه معلومیږی چه جنبی کله اوده کیرې نو هغه له پکار دی چه اودس او کړی. کله چه حضرت عمر رضی الله عنه د رسول الله صلی الله علیه و آله نه تپوس او کړو «هل ينأمر أحدٌ وهو جنب؟» یعنی په مونږ کښې څوک اوده کیدې شی په داسې حال کښې چه هغه جنبی وی؟ حضور پاک او فرمائیل «لعمركم لو طأ أحدكم لعمركم حتى يقتل» (۳) اوهغه له پکار دی چه هغه دې اودس او کړی بیادې اوده شی تر هغې پورې کله چه هغه او غواړی چه غسل او کړی (د سحر نه وړاندې).

(۱) جواهر الرشید: ۱۵/۹-۱۴.

(۲) ص: ۷۲، بحواله فتاوی حقانیه: ۱/۵۶۸.

(۳) الاثر أخرجه عبدالله بن المبارك المروزي في كتاب الزهد، الجزء العاشر، ص: ۲۵۴، رقم: ۱۲۴۵.

(۴) الحديث أخرجه الإمام مسلم في صحيحه وانفراديه، كتاب الحيض، باب جواز نوم الجنين واستحباب الوضوء له وغسل الفرج إذا يأكل أو يشرب أو ينأى أو يجامع، رقم الحديث: ۷۰۳، انظر: تحفة الأشراف، رقم: ۷۷۸۱.

ذَ حَاقِقِ اطباءِ رَاقِبِ: حَاقِقِ طَیِّبَانِوَدَدِی خَبرِی صَراحتِ کَری دَی چَہ دَ جَماعِ نَہ پَس غَسل کول دَ بَدَنِ تَحلیل شوی قوتونَہ واپس کوی اوکمزورنی ختموی اود بَدَنِ اوروچ دَپارَہ دَیرِزِیاتِ مَفیدِ دِی. اودَ جَنابِتِ پَہ حَالتِ کِنِبی پَاتی کِیدَل دَ بَدَنِ او رُوحِ دَپارَہ سَخَتِ مَضَرِدی. دَدِی اَمَرِ پَہ بَنَہ والی باندِی عَقلِ او قُطَرَتِ سَلیمَہ گِواہی کَافی دَہ. (۱)

ذَ غَسلِ جَنابِتِ دَ فَضیلتِ بارَہ کِنِبی یوہِی سَندِروایت: دَ جَنابِتِ دَ غَسلِ دَ فَضیلتِ بارَہ کِنِبی بَعضِ بَی سَندِ اَمُوضُوعِ رِوایاتِ بَیانِوَلِی شِی. پَہ عَامِ توگَہ خَطِیبانِ حَضراتِ پَہ خَپلو بَیانِونو کِنِبی دَاسِی بَی سَندِ رِوایتونَہ بَیانوی. تَرَدِی چَہ بَعضِ حَضراتو وِراَنَدِی راتلونکی بَی سَندِ رِوایتِ تَحقیقِ کولونَہ بَغیرِ دَ تَشریحِ پَہ نَومِ باندِی یو مَفْضَلِ کِتابِ هَم تَصْنِیفِ کَری دَی. (۲)

عَلامَہ جَلالِ الدینِ سَیوُطی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چَہ ماتَہ شَیخِ شَمسِ الدینِ ابْنِ القَماح رحمۃ اللہ علیہ پَہ یوہِ مَجموعَہ کِنِبی دا رِوایتِ مَلاؤشوی دَی. پَہ کُومِ کِنِبی چَہ دَ اَبوالعَباسِ مَستَغفَری نَہ رِوایتِ وو چَہ مایوخل دَ عَلمِ پَہ تَلاشِ کِنِبی اَبوحامدِ مَصری لَہ دَمَصرتلودَپارَہ ارادَہ اوکَرِہ. هَلتَہ پَہ رَسیدوسرَہ مادَہغَہ نَہ حَدِیثِ دَ خالِدِ بَنِ وَلید رحمۃ اللہ علیہ اورولو دَخواستِ اوکَرِو. هَغَہ ماتَہ دَ یو کالِ رُوزِی سَاتلو حَکَمِ راکَرِو. بَیا مادَہغَہ تَہ دَدِی بارَہ کِنِبی بَیا دَخواستِ اوکَرِو نو هَغَہ دَخِیلِ مَشاخِ پَہ سَندِسرَہ دَحَضرتِ خالِدِ بَنِ وَلید رحمۃ اللہ علیہ پورِی سَندِسرَہ ماتَہ دا حَدِیثِ بَیانِ کَرِو چَہ حَضرتِ خالِدِ بَنِ وَلید رحمۃ اللہ علیہ فرمائی یوسرَی دَ حَضَورِیاکِ پَہ خَدَمَتِ کِنِبی حَاضِرِ شو وئی وِئیلِ زَہ دَ دُنیا او آخَرَتِ دَ نِیکو بارَہ کِنِبی تِیوسِ کولِ غِوارِمِ. حَضَورِیاکِ ارشادِ اوفرمائیلو چَہ خَہ غِوارِی تِیوسِ اوکَرِہ. پَہ دَی باندِی دَغَہ سَری دَمَخْتَلَفِ خَیزونَمَعلَقِ تِیوسونَہ کولِ شَروعِ کَرِہ. پَہ دَغَہ سِوالونو کِنِبی نِی دِیوسوالِ دا پوِستَنَہ اوکَرِہ «أَحبُّ أُنْ أَلقَى اللّٰهَ تَعَالٰی مِنَ الذُّنُوبِ» چَہ زَہ داغِوارِمِ دَ گَناهُونونَہ پاکِ صَفاشَمِ او اللّٰهَ تَعَالٰی سَرَہ مَلاکِی شَمِ. حَضَورِ پاکِ پَہ جِوابِ کِنِبی ارشادِ اوفرمائیلو «اغْتَسَلَ مِنَ الْجَنَابَةِ مَظْهَرًا، تَلَقَّى اللّٰهَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَمَا عَلَيْكَ ذَنْبٌ» یَعْنِی دَ جَنابِتِ غَسلِ پَہ بَنَہ اَهْتِمَامِ او صَفائی سَرَہ کَرِہ نو دَ قِیامَتِ پَہ ورخِ بَہ اللّٰهَ تَعَالٰی سَرَہ پَہ دَاسِی حَالِ کِنِبی مَلاقَاتِ اوکَرِی چَہ پَہ تاباندِی بَہ هِیخِ گَناہِ نَہ وی. (۳) وَاَللّٰهُ اعْلَمُ بِالصَّوَابِ.

(۱) إعلام الموقعین عن رب العالمین: ۷۸/۲.

(۲) دَ مَذکورَہ کِتابِ نَومِ "زَنگِی کَ بَیسی سائل" اَر اَن کَلامِ ب "ل" دَی کُومِ چَہ اَدَارَہ الرَشیدِ کَراچی نَہ چَہابِ شوی دَی.

(۳) وَتَمَامَہ: قَالِ الْعَلَامَةُ السَّيُوطِيُّ:

وَجَدْتُ بَخْطَ الشَّيْخِ شَمْسِ الدِّينِ بْنِ الْقَمَاحِ فِي مَجْمُوعِ لَه عَنْ أَبِي الْعَبَّاسِ الْمُسْتَغْفَرِيِّ قَالَ: قَصَدْتُ مِصرَ أُرِيدُ طَلَبَ الْعِلْمِ مِنَ الْإِمَامِ أَبِي حَامِدِ الْمَصرِيِّ وَالتَّمَسُّتُ مِنْهُ حَدِيثَ خَالِدِ بْنِ الْوَلِيدِ فَأَمَرَنِي بِصُومِ سَنَةٍ. ثُمَّ هَادُوتهُ فِي ذَلِكَ، فَأَخْبَرَنِي بِإِسْنَادِهِ عَنْ مَشَايِخِهِ إِلَى خَالِدِ بْنِ الْوَلِيدِ قَالَ: جَاءَ رَجُلٌ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: إِنِّي سَأَلْتُكَ عَمَّا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ! فَقَالَ لَهُ: "سَلْ عَمَّا بِدَاك" قَالَ: يَانَبِيَّ اللَّهِ! أَحِبُّ أَنْ أَكُونَ أَعْلَمُ النَّاسِ. قَالَ: اتَّقِ اللَّهَ تَكُنْ أَعْلَمُ النَّاسِ. فَقَالَ: أَحِبُّ أَنْ أَكُونَ أَغْنَى النَّاسِ. قَالَ: كُنْ قَنَعًا تَكُنْ أَغْنَى النَّاسِ. قَالَ: أَحِبُّ أَنْ أَكُونَ خَيْرَ النَّاسِ. فَقَالَ: خَيْرُ النَّاسِ مَنْ يَنْفَعُ النَّاسَ. قَالَ أَحِبُّ أَنْ أَكُونَ أَخْصَ النَّاسِ إِلَى اللَّهِ قَالَ أَكْثَرُ مَنْ ذَكَرَكَ اللَّهُ تَكُنْ خَصَّ الْعِبَادِ إِلَى اللَّهِ. فَقَالَ: أَحِبُّ أَنْ أَكُونَ أَعْدَلَ النَّاسِ. قَالَ: أَحِبُّ لِلنَّاسِ مَا تَحِبُّ لِنَفْسِكَ تَكُنْ أَعْدَلَ النَّاسِ. فَكُنْ نَافِعًا لَهُمْ. قَالَ: أَحِبُّ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ. قَالَ: أَعْبُدِ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ فَإِنْ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ. قَالَ: أَحِبُّ أَنْ يَكْمَلَ إِيْمَانِي. قَالَ: حَسَنَ خُلُقِكَ يَكْمَلُ إِيْمَانَكَ. فَقَالَ: أَحِبُّ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْمُطِيعِينَ. قَالَ: أَذْ فَرَانِضِ اللَّهُ تَكُنْ مُطِيعًا. فَقَالَ: أَحِبُّ أَنْ أَلْقَى اللَّهَ نَقِيًّا مِنَ الذُّنُوبِ. قَالَ: اغْتَسِلْ مِنَ الْجَنَابَةِ مَظْهَرًا تَلَقَّى اللَّهَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَوْ مَا عَلَيْكَ ذَنْبٌ. قَالَ: أَحِبُّ أَنْ يَرْضَى رِبي.

قال: ارحم نفسك وارحم خلق الله يرحمك الله. قال: أحب أن تقل ذنوبي قال: استغفر الله تقل ذنوبك. قال: أحب أن أكون أكرم الناس. قال: لا تشكون الله إلى الخلق تكن أكرم الناس. فقال: أحب أن يوسع علي في رزقي. قال: دُم على الطهارة يوسع عليك في الرزق. قال: أحب أن أكون من أحياء الله ورسوله. قال: أحب ما أحب الله ورسوله وأبغض ما أبغض الله ورسوله. قال: أحب أن أكون آسناً من سخط الله. قال: لا تنضب على أحد تأمن غضب الله وسخطه. قال: أحب (أن) تستجاب دعوتي. قال: اجتنب الحرام تستجب دعوتك. قال: أحب أن لا يقضيني الله على رؤوس الأشهاد. قال: احفظ فرجك كي لا تفتضح على رؤوس الأشهاد. قال: أحب أن يسترا الله على عيبي. قال: استر عيوب إخوانك يستر الله عليك عيوبك. قال: مالدذي يمحو عني الخطايا؟ قال: الدموع والخضوع والأمراض. قال: أي سينة أعظم عند الله؟ قال: سوء الخلق والشح المطاع. قال: مالدذي يسكن غضب الرحمن؟ قال: إخفاء الصدقة وصلة الرحم قال: مالدذي يطغى نار جهنم؟ قال: الصوم. ١. (جمع الجوامع، المجموع الكبير في الحديث والجامع الصغير وزوائد، المسانيد والمراسيل، مسند خالد بن الوليد رضي الله عنه، حرف الخاء: ٣٥٣-٣٥٢، رقم الحديث: ١٠٩٥٤، ونقل عنه العلامة على المتقي الهندي رحمه الله في كنز الاعتمال في سنن الأقوال والأفعال، كتاب المواعظ والرقائق والخطب والحكم من قسم الأفعال، فصل في جامع المواعظ والخطب، خطب النبي صلى الله عليه وسلم ومواعظه: ٥٣-٥٤/١٦ رقم الحديث: ٤٤١٤٧). يعني حضرت خالد بن وليد رضي الله عنه فرمائی یوسری د حضوریاک به خدمت کینبی حاضر شو وئی وئیل زه د دنیا و آخرت باره کینبی تاسونه بویشته کول غوارم. حضوریاک ارشاد اوفرمانیلو چه خه غواری تپوس اوکره. به دی باندی هغه سری اووئیل ای دا لله تعالی نبی زه دتولونه لوئی عالم جویدل غوارم. حضوریاک اوفرمانیل دالله تعالی نه ویره اختیارکړه دتولونه به لوئی عالم جوړشی. هغه سری اووئیل په خلقو کینبی د تولونه لوئی غنی کیدل غوارم. حضوریاک ارشاد اوفرمانیل قناعت اختیارکړه به خلقو کینبی به د تولونه لوئی غنی جوړشی. هغه سری اووئیل چه زه په خلقو کینبی دتولونه بهتړجویدل غوارم. حضوریاک ارشاد اوفرمانیلو به خلقو کینبی د تولونه بهتړهغه سری دی چه خلقوته نفع رسونکي وی نوته هم خلقوته د نفع رسونکي جوړشی. هغه وئیل زه په تولو خلقو کینبی د تولونه لرنی عادل جویدل غوارم. حضوریاک اوفرمانیل چه خه د خان دپاره خویشی هم هغه د خلقود پاره هم خویشوه نو په خلقو کینبی به دتولونه لوئی عادل جوړشی. هغه وئیل زه دالله تعالی په دربار کینبی دتولونه خاص بنده جویدل غوارم. حضوریاک اوفرمانیل د الله تعالی ذکر به کثرت سره کوه نو دالله تعالی په بندیگانو کینبی به د تولونه خصوصی جوړشی. هغه وئیل زه دهغه خلقونه کیدل غوارم چه د احسان والا د احسان صفت سره متصف دی. حضوریاک ارشاد اوفرمانیلو دالله تعالی عبادت داسی کوه لکه چه ته هغه گوري بیا که هغه ته نه هم گوري نوهغه خواته گوري. هغه وئیل زه غوارم چه زما ایمان کامل شی. حضوریاک ارشاد اوفرمانیلو خپل اخلاق ښه جوړکړه ستا ایمان به کامل شی. هغه وئیل زه دالله تعالی په فرمانبردار بندیگانو کینبی کیدل خویشوم. حضوریاک اوفرمانیل دالله تعالی فرائض په خانی راوړه د الله تعالی مطیع به جوړشی. هغه وئیل زه غوارم چه د گناهونو نه پاک صفا الله تعالی سره ملاؤشم. نبی پاک اوفرمانیل ته د جنابت غسل ښه به صفائی سره کوه په داسی کولوسره به ته د قیامت په ورځ الله تعالی سره په داسی حال کینبی ملاقات اوکړي چه به تاباندې به هیڅ گناه نه وی. هغه وئیل چه زه غوارم د قیامت په ورځ ما به نور کینبی راوچت کړی. حضوریاک اوفرمانیل په چاباندې ظلم مه کوه د قیامت په ورځ به ته په نور کینبی اوچت کړي شی. هغه وئیل زه غوارم چه زما رب په ماباندې رحم اوکړی. حضوریاک اوفرمانیل به خپل خان باندې رحم اوکړه اود الله به مخلوق باندې رحم اوکړه الله تعالی به په تاباندې رحم اوکړی. هغه وئیل زه غوارم چه زما گناهونه کم شی. حضوریاک اوفرمانیل دالله تعالی نه بخشنه غواره ستا گناه به کمه شی. هغه وئیل زه غوارم چه به خلقو کینبی د تولونه معزز جوړشم. حضوریاک اوفرمانیل د خلقو په وړاندې دالله تعالی شکایت هیڅ کله مه کوه نومعززترین سری به جوړشی. هغه وئیل زه دالله تعالی اود هغه د رسول محبوب ترین جویدل غوارم. حضوریاک اوفرمانیل څوک چه الله تعالی اودهغه رسول ته

یوېل موضوع روایت: بعض خلق د جنابت د غسل په فضیلت کېنې د حضرت انس رضی الله عنه طرف ته منسوب کولوسره مرفوعاً روایت نقل کوی چه حضور پاک صلی الله علیه و آله فرمایلی دی: «من اغتسل من الجنابة جلالاً أعطاه الله عزوجل مائة قمر من ذرة بياض» وکتب له بکل قطرة ثواب ألف شهيد» (۱) یعنی کوم سړی چه په جلال طریقه سره کوروالی کولونه پس د جنابت غسل او کړو الله عزوجل به د سپینو مغرلو جوړشوی سل محلونه ورکوی او (د غسل د اوبو) د هر څاڅکي په بدله کېنې به (د هغه په عمل نامه کېنې) د زرو شهیدانو ثواب لیکلې کیږی. واضح دی وی چه علامه ابن الجوزي رحمته الله (المتوفى ٥٩٧ هجرى) په کتاب الموضوعات کېنې (۲) علامه جلال الدین سیوطي رحمته الله (المتوفى ٩١١ هجرى) الاکلی المصنوعة

محبوب وی ته هم هغوی خوښوه او د هغه رسول چه کوم څیز سره بغض ساتی ته هم هغې سره بغض ساته. هغه ونیل زه د الله تعالی د ناراضگني نه مامون جوړیدل غواړم. حضور پاک او فرمائیل په جاپاندي غصه مه کوه نو د الله تعالی د غصې او خفگان نه به محفوظ شي. هغه ونیل زه مستجاب الدعوات جوړیدل غواړم. نبی کریم صلی الله علیه و آله او فرمائیل د حرامونه پر هیز کوه مستجاب الدعوات به جوړ شي. هغه ونیل زه غواړم چه الله تعالی د گواهانو په وړاندي ما رسوا نه کړی. حضور پاک او فرمائیل د خپل شرمگاه حفاظت کوه دې دپاره چه ته د گواهانو په وړاندي رسوا نه شي. هغه ونیل زه غواړم چه الله تعالی زما په عیبونو باندې پرده واچوی. حضور پاک او فرمائیل د خپلو روڼو په عیبونو باندې پرده اچوه الله تعالی به ستا په عیبونو باندې پرده واچوی. هغه ونیل کوم یو څیز زما گناهونه ختمونکي دي؟ حضور پاک او فرمائیل اوښکي عاجزی او بیمارنی. هغه ونیل د الله تعالی په نیکو کوه یو نیکي د ټولونه افضل ده؟ حضور پاک او فرمائیل ښه اخلاق تواضع، په مصیبت باندې صبر کول او د الله تعالی په فیصله باندې راضی کیدل. هغه ونیل د الله تعالی په نیکو کوه یو گناه د ټولونه لویه ده؟ حضور پاک او فرمائیل بد اخلاقی او هغه بخل د کوم اطاعت چه شوې وی. هغه ونیل د رحمن غصه یخونکي څیز کوم یو دي؟ نبی پاک او فرمائیل په پټه صدقه کول او صله رحمی کول. هغه ونیل د دوزخ اور مړ کونکي کوم یو څیز دي؟ حضور پاک او فرمائیل روژه.

مذکوره روایت یې سند دي: د علامه سیوطي رحمته الله دا روایت یې سند دي په پوره سند کېنې صرف د دریو راویانو نومونه ذکر دی. د باقی څه معلومات نشته دي. په دغه دریو کېنې هم د ابوالحامد مصري په کتب رجال وغیره کېنې څه تذکره نه ملاویری. باقی قاضی شمس الدین ابن القفاح رحمته الله د دوی د حالاتو دپاره او گوړنی: طبقات الشافعية الکرنی، طبقة السادسة/٥: ٢١٣-٢١٤ الدرر الکاشفة فی اعیان السانۃ الثانیة. حرف الیم: ٨٨٥/٢. او ابوالعباس جعفری مستغفری رحمته الله د دوی د حالاتو دپاره او گوړنی: الانساب للسمانی، باب الیم والسین: ٢٨٩/٥. حالات علماء رجال بیان کړی دی. اود ابوالعباس مستغفری رحمته الله د وفات کال ٣٣٢ هجرى دي او حضرت خالد بن ولید رضی الله عنه په ٢١ هجرى کېنې د دې دنیانه رخصت شوې وو. د مینځ پوره سند غیر مذکور دي. لهذا ترکومي چه په یو معتبر سند سره د دې ثبوت نه ملاویری هغه وخت پورې دا حضور پاک ته منسوب کول او بیانول جائز نه دی. د علامه سیوطي رحمته الله په روایت کړې شوی دي روایت باندې او د دې نه علاوه په ډیر د پاک او هند کېنې عام مشهور روایاتو باندې زموږ فاضل دوست مولانا طارق امیر خان صاحب، متخصص فی الحدیث جامعہ فاروقیہ کراچی د اصول حدیث او آئمه جرح و تعدیل په رنځر کېنې "تیر ستر روایات کالی بآره" په عنوان سره یو ډیر محققانه کار کړې دي.

(کتاب الموضوعات، کتاب الطهارة، باب ثواب الغسل: ١١/٢، الا المصنوعة فی الاحادیث الموضوعه، کتاب الطهارة: ٨/٢، تنزیه الشریعة المرفوعة عن الاحادیث الشنیعة الموضوعه، کتاب الطهارة، الفصل الاول: ٩٨/٢، کتاب الطهارة باب ثواب الغسل: ١١/٢.

کنبی^(۱)، او علامه ابن عراق کنانی (المتوفی ۹۶۲ هجری)، تالیف الشریعة کنبی^(۲)، صراحت سره ددې حدیث باره کنبی لیکلی دی. وضعه دینار، یعنی د احادیث دینار وضع کړې دي. ابن حبان رحمته الله د دینار باره کنبی فرماني: «روي عن أنس أشاء موضوعة لاجل ذكره إلا بالقدم فيه»^(۳)، یعنی دینار د حضرت انس رضي الله عنه طرف ته منسوب کولو سره ډیر زیات موضوع او د خان نه جوړ شوی څیزونه نقل کوی چه دهغې ذکر کول جائز نه دي. بغیر ددې نه چه څوک دا د موضوع کیدو د وضاحت دپاره بیان کړي. غرض ددې قسم یې سند او موضوع روایاتو په ذریعه د جنابت د غسل د فضیلت ثابتولو هیڅ ضرورت نشته دي. په قرآن او حدیث کنبی ذکر شوی او نور نصوص صحیحه باندې دې اکتفا وکړې شی، یې سند او موضوع روایاتونه د مکمل اجتناب ضرورت دي. د غسل حقیقي او اصطلاحی تعریف: علامه ابن حجر عسقلانی رحمته الله فرماني د غسل حقیقت د بدن په اندامونو باندې اوبه بهیول دي^(۴).

د احنافو فقهاء کرامو د غسل اصطلاحی تعریف «غسل البدن» د بدن په وینځلو سره کړې دي. ^(۵) علامه لکنوی رحمته الله د غسل شرعی تفسیر «غسل تمام الجسد» یعنی ډیوره بدن په وینځلو سره کړې دي^(۶). د علامه زبیدی وائي: علامه زبیدی رحمته الله فرماني «واصطلاحاً غسل البدن بالماء الطهور من جنابة أو حیض أو نفاس»^(۷)، یعنی په اصطلاح کنبی جنابت، حیض او نفاس نه پاکي حاصلولو دپاره بدن پاکول په اوبو سره وینځلو ته غسل وائی. خو شواقع په بدن باندې اوبه بهیول سره نیت هم ضروری ګرځوی. ^(۸) او مالکیه په نیز نیت سره «ذلك» یعنی مړل هم ضروری دي. ^(۹) د نیت او دلک فی الغسل هم هغه حکم دي کوم چه په اودس کنبی د نیت اودلک دي. ددې تفصیل کتاب الوضوء کنبی او ګورتنی. او ګان غسل: د ارکان غسل باره کنبی د احنافو په مینځ کنبی اختلاف دي. د صاحب وقایه په نیز ارکان غسل درې دي ① مضمضه ② استنشاق ③ پوره بدن یوځل وینځل. ^(۱۰)

علامه علاء الدین سمرقندی رحمته الله فرماني: «للفعل ركن واحد فهو تيميل الماء على جميع ما يمكن غسله من بدنه مرة واحدة، حتى لو ترك شيئاً لم يمسح به الماء لم يخرج من الجنابة»^(۱۱).

^(۱) کتاب الطهارة: ۸/۲.

^(۲) کتاب الطهارة الفصل الأول: ۱۱/۲.

^(۳) کتاب الموضوعات کتاب الطهارة باب ثواب الغسل: ۱۱/۲.

^(۴) فتح الباری: ۴۷۴/۱.

^(۵) او ګورتنی رد المحتار: ۱۱۲/۱ بدائع الصنائع: ۲۶۷/۱ البحر الرائق: ۸۶/۱.

^(۶) المسألة: ۲۷۴/۱.

^(۷) إتحاف السادة المتقين بشرح إحياء علوم الدين. کتاب أسرار الطهارة، كيفية الغسل: ۹۸/۲.

^(۸) مغنی المحتاج: ۶۷/۱.

^(۹) حاشية الصاوي على الشرح الصغير: ۱۶/۱.

^(۱۰) الوقاية مع السعاية: ۲۸۰/۱-۲۷۴.

^(۱۱) تحفة الفقهاء، کتاب الطهارة، الجنابة والغسل: ص ۱۹-۱۸.

یعنی غسل هم یورکن دې چه ترکومې پورې ممکن وی په پوره بدن باندې یوخل اوبه بهیول، تردې چه که معمولی شان ځانی هم پاتې شی او هلته اوبه اونه رسی نوډ جنابت نه وتلې نه شی.

لیکن علامه لکهنوی رحمۃ اللہ علیہ صاحب تحفة الملوك پنځه څیزونه نقل کړی دی درې سابقه څلورم نوم ته دننه اوبه رسول او پنځم د وینشو پیڅونو ته اوبه رسول. ^(۱)

دا خبره د علامه سمرقندی رحمۃ اللہ علیہ د صنیع نه هم مستفاد ده په دې وجه هغه د رکن غسل په تفصیل کښې دا پنځه واره ذکر کړی دی. ^(۲)

صاحب تنویر البصار علامه تمر تاشی رحمۃ اللہ علیہ په نیز باندې اته څیزونه دی. ① مضمضه ② استنشاق ③ پوره بدن باندې اوبه بهیول ④ نوم ⑤ بریت ⑥ وریځې ⑦ د پیرې د پیڅونو پورې اوبه رسول ⑧ اوفرچ خارج وینخل. ^(۳)

صاحب مراقی الفلاح علامه شربلالی رحمۃ اللہ علیہ یولس څیزونه ذکر کړی دی: ① خله ② پوزه ③ پوره بدن ④ قلغه ⑤ اندام مخصوصه زیاتی څرمن کومه چه د سنت په وخت پرې کولې شی، دننه حصه د کوم جدا کول چه مشکل نه وی، د هغې وینخل، ⑥ دنوم دننه اوبه رسول ⑦ هر هغه سورې چه یو ځانی شوې نه وی هغې ته اوبه رسول. ⑧ د ښځې اوسرې راغونډ کړې شوې وینشو بیخ ته اوبه رسول ⑨ چه پوره گټه وی نوډ پیرې لاندې د مخ د څرمن پورې اوبه رسول. ⑩ دغه شان بریت ⑪ اوډ اوریڅو څرمن پورې اوبه رسول او ⑫ اوفرچ خارج وینخل.

علامه شربلالی رحمۃ اللہ علیہ اوفرمانیل چه د دې ټول مرجع او حاصل هم یو څیز دې او هغه دا چه ترکوم ځانی پورې بغیرد حرج نه ممکن وی په پوره بدن باندې اوبه بهیول، البته دا ټول ځان ځانله شمیرل د تعلیم په غرض سره دی. ^(۴)

هم دغه خبره علامه لکهنوی رحمۃ اللہ علیہ هم لیکلی ده. ^(۵) امام ابوبکر جصاص رحمۃ اللہ علیہ فرمانی «والغرض من غسل الجنابة لصال الماء بالغسل إلى كل موضع يلحقه حكم التطهیر من بدن، لعموم قوله: ﴿قَاطَظَهُوْا﴾»، ^(۶) یعنی

دالله تعالی ارشاد «قَاطَظَهُوْا» دعموم په رنرا کښې د بدن هر هغه حصې پورې په غسل جنابت کښې اوبه رسول فرض دی دکوم پاکول چه ضروری دی. الحاصل په پوره بدن باندې یوخل اوبه بهیول ترکومې چه ممکن وی بغیرد څه حرج نه اوبه بهیول ممکن وی رکن غسل دې، حتی چه که چرې د بدن لږه شان حصه هم اوچه پاتې شی نو غسل به صحیح نه وی. ^(۷)

ایا په غسل کښې واجبات شته؟ علامه لکهنوی رحمۃ اللہ علیہ فرمانی چه چاهم ددې صراحت نه دې کړې چه په غسل کښې واجبات شته که نه، البته د فقهاو صرف د غسل فرائض اوسنن ذکر کول باندې اکتفاء

^(۱) السعایة: ۱/۲۷۴ تحفة الملوك: ص ۳۹.

^(۲) تحفة الفقهاء: ص ۱۹.

^(۳) تنویر البصار مع الدر المختار: ص ۲۶.

^(۴) مراقی الفلاح مع حاشیة الطحطاوی. کتاب الطهارة. فصل (لبیان فرائض الغسل): ص ۱۰۳-۱۰۲.

^(۵) السعایة: ۱/۲۷۵.

^(۶) أحكام القرآن. سورة المائدة. باب الغسل من الجنابة: ۲/۵۸.

^(۷) رد المحتار: ۱/۱۲۷. بدائع الصنائع: ۱/۲۶۷. البحر الرائق: ۱/۸۶.

کول ددې خبرې دلیل دې چې په غسل کښې هیڅ واجب نه دی دا یواستقرانی امر دې. (۱) لیکن دا یاداستنی چې بعض فقهاء فرائض هم په واجبات سره تعبیر کوی. «لجواز اطلاق بعضهم على البعض».

د طهارت مراتب: امام غزالی رحمته الله علیه د طهارت څلور مراتب بیان کړي دي: ① المرتبة الأولى: تطهير الظاهر عن الأحداث وعن الأخباث والفضلات. ② المرتبة الثانية: تطهير الجوارح عن الجرائم والآثام. ③ المرتبة الثالثة: تطهير القلب عن الأخلاق المذمومة والذائل المبعوث. ④ المرتبة الرابعة: تطهير السر عما سوى الله تعالى، وهي طهارة الأنبياء صلوات عليهم والصدقة. (۲)

يعني ① ظاهري د أحداث (حدث اصغرا و اکبر) خیري او فضلات نه پاکول. ② جوارح د جرائم او گناه نه پاکول يعني بچ کول. ③ زړه د اخلاق ذمیمه او قابل نفرت رذائل نه پاکول. ④ سر يعني باطن قلب د الله تعالى نه سړا د هرڅیز نه پاکول چې د الله تعالى نه علاوه په زړه کښې د بل چا خیال رانه شی داد انبياء کرامو او صدیقین شان طهارت دي.

د طهارت اهمیت: علماؤ لیکلي دي چې طهارت په ټولو مراتب د طهارت کښې د نصف عمل مقام لری ځکه چې د اعمال باطنه مقصود د الله تعالى عظمت او جلال منکشف کیدل دی او دا هغه وخته پورې نه شی کیدي ترکومي چې د باطن نه ماسوی الله اونه شی. طهارت قلب يعني اخلاق حمیده حصول دهغه وخته پورې نه شی کیدي ترکومي چې زړه د اخلاق ذمیمه او قابل نفرت رذائل نه پاک نه کړي شی. دغه شان جوارح تر هغه وخته پورې په طاعات سره ښانسته کیدي نشي ترکومي چې د گناهونو نه بچ نه کړي شی. هم دغه حال د ظاهر هم دي چې ظاهري طهارت هم هغه وخت نه شی حاصلیدي ترکومي چې د أحداث نه پاکي حاصله نه کړي شی. دا یواستانی چې د طهارت په ټولو مراتب کښې اصل د باطن طهارت دي خود دي حصول هم په ظاهري طهارت باندې موقوف دی. (۳)

اسلام د طهارت او پاکوالی د ضرورت په وجه نه صرف ددې حکم ورکړي دي بلکه ددې اصول او احکام ئي هم مقرر کړي دي. حضور پاک دخپلو تعلیماتو په ذریعه ددې حدود هم متعین کړي دي. د انسان ظاهري بدن، کپړې، مکان او چاپیره ماحول هم د صفاتو تعلیم ورکړي دي. ددې تعلیماتو په رنګ کښې حضرات صحابه کرام رضی الله عنه به د طهارت او پاکوالی ښه اهتمام کولو دکوم په وجه چې الله تعالی په قرآن کریم کښې دهغوی تعریف کښې ارشاد او فرمایلو «فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَطَهَّرُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَهَّرِينَ» (۴).

ترجمه: په دوی کښې څه خلق داسې دی چې خوښوی چې هغوی دي پاک صفاوی او الله پاک او صفا اوسیدونکی دوستان ساتي.

په طهارت باندې د صحابه کرامو تعریف: طلحه بن نافع وائی چې ماته ابویوب انصاری رضی الله عنه حضرت جابر بن عبد الله رضی الله عنه او حضرت انس بن مالک رضی الله عنه او خود کله چې دا (پورتني) آیت نازل شو نو

(۱) الساعية: ۲۷۵/۱.

(۲) إحياء علوم الدين و کتاب أسرار الطهارة: ص ۱۶۰.

(۳) إحياء علوم الدين. کتاب أسرار الطهارة: ص: ۱۶۱-۱۶۰، مفتاح السعادة ومصباح السيادة في موضوعات العلوم: ۲۶/۳-۲۵، التعليق الصبيح: ۱۷۱/۱.

(۴) سورة التوبة: ۹۴.

رسول الله ﷺ انصار مخاطب کولوسره افرمائیل: «باعترا الانصار! ان الله اثنى عليكم في الطهور غيره، فما طهوركم هذا؟ قالوا: يا رسول الله! نوضا للصلاة ونقتل من الجنابة ونسحق بالماء، قال: هو ذاك، فعليكم به» (۱) یعنی ای ذ انصارو دلی الله تعالی د طهارت باره کنیی ستاسو تعریف بیان کری دی. نو داستاسو طهارت اویاکی خه ده؟ انصارو عرض اوکرو ای دالله تعالی رسول ﷺ د مانخه دپاره اودس کوو د جنابت نه غسل کوو اویه اویوسره استنجاء کوو، نو حضور پاک افرمائیل چه هم دغه هغه طهارت اویاکی ده دکوم چه الله تعالی تعریف کری دی نو تاسودا لزم اونیسئی.

هم طلحه بن نافع د حضرت ابویوب انصاری رضی الله عنه نه نقل کری دی چه رسول الله ﷺ ارشاد فرمائیلی دی: «الصلوات الخمس والجمعة وأداء الإمانة (کفارة) لما بینهن، قلت وما أداء الأمانة؟ قال: الغسل من الجنابة» (۲) یعنی پنخه مونخونه، جمعه او دآمانت اداکول ددی په مینخ کنیی کیدونکي گناه دپاره کفاره ده. حضرت ابویوب انصاری رضی الله عنه فرمائی چه ماعرض اوکرو د آمانت د اداکولونه خه مراد دی؟ نو حضور پاک افرمائیل دی نه مراد د جنابت نه غسل کول دی. د حضرت ابوالدرداء رضی الله عنه په روایت کنیی د آمانت د اداکول تفسیر نه پس دی: «فإن الله لما ماین آدم علی شی من دینه غیره» (۳) یعنی الله تعالی بنیادم ته د غسل جنابت نه زیات د دین د یوشی ذمه وار او امین نه دی جوړ کری.

باب: الوضوء قبل الغسل

دغسل نه وړاندې د اودس بیان

دترجمة الباب مقصد: ددې ترجمة الباب غرض بیانولو کنیی شرح حدیث کنیی اختلاف پیدا شوی دی وړاندوې نه ډیر اقوال او توجیهات نقل شوی دی:

اولنې توجیه: دترجمة الباب یو مقصد دا کیدی شی چه کيف الوضوء قبل الغسل یعنی د غسل نه وړاندې د اودس خه طریقه ده؟ آیا هم هغه طریقه ده کومه چه د مونخ والا د اودس ده یا د غسل نه وړاندې د اودس خه بل خه طریقه ده؟ نو ددې ترجمې نه دامام بخاری رحمه الله غرض دغسل نه وړاندې د اودس طریقه بیانول دی. (۴)

دویمه توجیه: بعض حضراتو ونیلی دی چه دامام بخاری رحمه الله مقصد دغسل نه وړاندې د اودس صورت بیانول دی چه آیا خپې هم د نورو اندامونو د اودس سره هم په شروع کنیی اووینخلې شی لکه چه د حضرت عائشه رضی الله عنها په روایت کنیی چه راغلی دی یا په شروع کنیی اونه وینخلې شی بلکه د غسل نه فارغ کیدوسره بیا اووینخلې شی. لکه چه د حضرت میمونہ رضی الله عنه په روایت کنیی چه راغلی دی. امام بخاری رحمه الله دواړه روایتونه نقل کولوسره لکه چه دواړه صورتونه ذکر کړی دی. (۵)

(۱) شعب الإيمان، باب العشرون من شعب الإيمان [وهو باب] فی الطهارات، فصل الوضوء: ۱۹/۳-۱۸ رقم الحديث: ۲۷۴۷.

(۲) شعب الإيمان، باب العشرون من شعب الإيمان [وهو باب] فی الطهارات، فصل الوضوء: ۱۹/۳-۱۸ رقم الحديث: ۲۷۴۸.

(۳) المصدر السابق: ۱۹-۲۰/۳ رقم الحديث: ۲۷۵۰.

(۴) فضل الباری: ۴۲۵/۲.

(۵) اوگورثی: الكنز المتواری فی معادن لامع الدراری: ۱۸۹/۳، وتقیر بخاری: ۷۹/۲.

دریمه توجیه: یاد امام بخاری رحمہ اللہ مقصد پہ دی ترجمہ سرہ داخل دی چه د غسل اودس د غسل شروع کولونه وړاندې کولې شی نه چه د غسل نه فارغ کیدونه پس، ځکه چه یوخل غسل کولوسره طهارت حاصل شو نو اوس داودس حاجت پاتې نه شو. (۱)

ثلورمه توجیه: د ترجمه الباب یومقصد داهم کیدې شی چه امام بخاری رحمہ اللہ داخل غواړی چه حضور پاک د غسل نه وړاندې کله اودس کړې دې اوکله شی نه دې کړې.

د علامه قسطلانی او حافظ ابن حجر توجیه: علامه قسطلانی او حافظ ابن حجر رحمہما اللہ د توجیه مطابق د امام بخاری رحمہ اللہ غرض ددې باب نه وړاندې د اودس سنت یا مستحب کیدل بیان کول دی. (۲)

د علامه عینی توجیه: علامه عینی رحمہ اللہ فرماني چه په دې باب سره وضوء قبل الغسل حکم بیانول مقصود دی چه آیا دا واجب دی؟ که سنت دی؟ او که مستحب دی؟ (۳)

د حضرت شیخ الحدیث توجیه: شیخ الحدیث حضرت مولانا زکریا کاندهلوی رحمہ اللہ فرماني چه زما په نیز زیات اوجه دادی چه په دې باب سره د امام بخاری رحمہ اللہ غرض د غسل نه وړاندې محض استحباب وضوء بیانول دی. (۴)

المحدث الاول

۲۳۸- حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُسُفَ، قَالَ: أَخْبَرَنَا مَالِكٌ، عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عَائِشَةَ، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «إِذَا اغْتَسَلَ مِنَ الْجَنَابَةِ، يَدَا أَفْصَلَ يَدَيْهِ، ثُمَّ يَتَوَضَّأُ كَمَا يَتَوَضَّأُ لِلصَّلَاةِ، ثُمَّ يَدْخُلُ أَصَابِعُهُ فِي الْمَاءِ، فَيُخِيلُ بِهَا أَصُولَ شَعْرِهِ، ثُمَّ يَصْبُ عَلَى رَأْسِهِ كَلَاتَ عُرْفٍ يَدَيْهِ، ثُمَّ يَغِيضُ الْمَاءَ عَلَى جُلْدِهِ كُلِّهِ» [حديث باب (۲۲۹، ۲۵۹) (۵)]

ترجمه: مونږ ته عبدالله بن يوسف بیان اوکړو اوونیل چه امام مالک رحمہ اللہ مونږ ته خبرا کړو د هشام نه هغه دخپل پلار عروه نه هغه د حضرت عائشه رضی اللہ تعالیٰ عنہا نه چه حرم محترم وه د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم په کله د جنابت غسل کول غوښتل نو په لوبښې کښې د لاس وهلو نه وړاندې، په شروع کښې خپل دواړه لاسونه ونيخل بیابه نی د مونږ د اودس په شان اودس کولو، بیابه نی خپلې گوټې په اوبو کښې وهلې او دې سره به نی د وښتو د جړو ځلال کولو. بیابه نی په خپلو دواړو لاسونو باندې درې لېږ اوبه واخستې او په خپل سره نی اچولې بیابه نی په خپل ټول بدن مبارک باندې اوبه بهیولې.

(۱) فضل الباری: ۴/۲۵۵.

(۲) اوگورنی: ارشاد الساری: ۱/۴۸۷ فتح الباری: ۱/۴۷۵.

(۳) عمدة القاری: ۳/۲۸۳.

(۴) الأبواب والتراجم لصحیح البخاری: ص ۶۰.

(۵) الحديث أخرجه البخاری أيضاً في كتاب الغسل، باب هل يدخل الجنب يده في الإناء قبل أن يغسلها إذا لم يكن على يده قدر غير الجنابة؟ رقم: ۲۶۲. وفي باب تخليل الشعر حتى إذا بطن أنه قد أروى: بشرته أفاض عليه، رقم: ۲۷۲ ومسلم في صحيحه في كتاب الحيض، باب صفة الغسل من الجنابة، رقم: ۳۱۶، وأبو داود في سننه في كتاب الطهارة، باب في الغسل من الجنابة، رقم: ۲۴۲، والترمذي في جامعه، أبواب الطهارة، باب ما جاء في الغسل من الجنابة، رقم: ۱۰۴، والنسائي في سننه في كتاب الطهارة، ذكر وضوء الجنب قبل الغسل، رقم: ۲۴۸، وانظر كذلك في تحفة الأشراف، مسند عائشة، رقم: ۱۷۱۶۴، وجامع الأصول في كيفية الغسل، رقم: ۵۳۱۹.

تراجم رجال

قوله: حدثنا عبد الله بن يوسف: دامشهور امام اومحدث ابو محمد عبدالله بن يوسف دمشق رحمته الله دي چه په تينسي او كلاغی سره هم مشهور دي^(۱) ددوی تفصیلی حالات کتاب بدء الوحي دویم حدیث او کتاب العلم، باب ليله العلم الشاهد الغائب لاندې تیر شوی دی.^(۲)

قوله: قال: أخبرنا مالك: ^(۳) دا امام دارالهیجرة عالم المدینه ابو عبدالله بن مالک بن انس بن مالک بن ابی عامرین عمرو الاصبحی المدنی دی.^(۴)

شیوخ واساتذده: د امام مالک رحمته الله په استاذانو کښې اسحاق بن عبدالله بن ابوطلحه، جعفر بن محمد الصادق، ربیع بن ابو عبدالرحمن، زید بن اسلم، سعد بن اسحاق، ابوبکر بن محمد بن عمرو بن حزم، عبدالله بن دینار، ابو الزناد عبدالله بن ذکوان، محمد بن مسلم بن شهاب زهري، نافع مولى ابن عمر، یحی بن سعید الانصاری او ابو یزیر مکی وغیره رحمهم الله مشهور دی.^(۵)

تلامذه: د هغوی رحمته الله نه روایت کونکو کښې ابن مهدی، ابن القاسم، معن، ابو مصعب، ^(۶) ابراهیم بن طهمان، حبیب بن ابی حبیب، سفیان ثوري، سفیان بن عیینه، عبدالله بن مبارک عبدالله بن یوسف تینسی، ابونعیم الفضل ابن دکین، مکی بن ابراهیم، وکیع بن الجراح، یحیی بن زکریا بن ابی زانده، ابو علی الحنفی او ابوالولید طيالسی رحمهم الله وغیره معروف دی.^(۷)

د امام بخاری رحمته الله نه چه کله «اصح الاسانید» باره کښې تپوس او کړې شو نو هغوی او فرمائیل «مالك

قوله: عن نافع عن ابن عمر: ^(۸) یعنی اصح الاسانید هغه روایتونه دي کوم چه امام مالک

د نافع عن ابن عمر په طریق سره نقل کړی دی. مشنی بن سعید وائی چه ما امام مالک رحمته الله نه اوریدلی

دی چه ما یوه شپه داسې نه ده تیره کړې چه ماته د رسول الله صلی الله علیه و آله په خوب کښې زیارت نه وی شوي.

د حدیث رسول صلی الله علیه و آله احترام: امام مالک رحمته الله به د رسول الله صلی الله علیه و آله د ارشاداتو ډیر زیات احترام کولو. کله

چه به ئی د حدیث اورولو اراده کوله نو اول به ئی اودس کولو بیا به ئی بهترین لباس اغوستلو تویشی به

(۱) تهذيب الكمال: ۳۳۳/۱۶.

(۲) کشف الباری: ۱۱۳/۳.

(۳) کشف الباری: ۲۸۹/۱.

(۴) دامام مالک رحمته الله حالات کشف الباری: ۲۹۰/۱ کتاب بدء الوحي د دویم حدیث په ذیل کښې او کشف الباری: ۸۰/۲ کتاب الإيمان، باب: من الدین الفرار من الفتن په ذیل کښې تیر شوی دی.

(۵) تقریب التهذيب: ص ۱۶ هرقم: ۶۴۲۵.

(۶) تهذيب الكمال: ۹۳-۱۰۶/۲۷.

(۷) الکاشف: ۲۳۴/۲.

(۸) تهذيب الكمال: ۱۱۰-۱۰۷/۲۷.

(۹) تقریب التهذيب، ص: ۱۶ هرقم: ۶۴۲۵ تهذيب الكمال: ۱۱۰/۲۷.

نی اچوله ږیره به نی گمنز کوله او په خپل ځانی به ډیر په وقار او دېدبه سره کیناستلو اویایه نی حدیث بیانول شروع کولو. د هغوی نه ددې (ټول اهتمام) باره کښې پوښتنه اوکړې شوه نو هغوی اوفرمانیل چه ده ټول هرڅه د حدیث رسول الله ﷺ په احترام کښې کوم. (۱)

دامام مالک رحمته په تصانیف کښې موطا او تفسیر غریب القرآن مشهور دی. دې نه علاوه هغوی مسائل او نجوم باندې یو کتاب او الوعظ، الرد علی القدریه په نوم سره رسائل هم لیکلی دی. (۲)
هشام: دا ابو المنذر ویا ابو عبدالله، هشام بن عروه، اسدی، مدنی رحمته دې. د جلیل القدر تابعی عروه بن الزبیر بن العوام خونی دې. (۳). د هغوی رحمته په توثیق او جلالت شان باندې د ائمه اتفاق دې. (۴)

قوله: :: **عن أبیه:** دا ابو هشام عروه بن الزبیر بن العوام رحمته دې. (۵). د حضرت عروه رحمته حالات کشف الباری، بدء الوحی د دویم حدیث په ذیل کښې اختصار سره (۶) او کشف الباری کتاب الايمان باب أحب الدين إلى الله اودومه لاندې په تفصیل سره بیان کړې شوی دی. (۷)

قوله: :: **عن عائشة:** دا د حضور پاک زوجه محترمه ام المؤمنین حضرت عائشه صدیقہ رحمته بنت حضرت ابوبکر صدیق رحمته ده. ددې مختصر حالات (بدء الوحی) دویم حدیث لاندې تیر شوی دی (۸).
 شرح حدیث: أن النبي صلى الله عليه وسلم كان إذا اغتسل من الجنابة بدأ فغسل يديه. نبی کریم رحمته چه به کله د غسل جنابت (اراده) کوله نو اول به نی خپل دواړه لاسونه وینخل.

د جنابت لغوی تحقیق: جنابت په لغت کښې د قرب ضد دې «الجنابة: أجنب» مجنب اجنباً) نه اسم دې په اصل کښې لریوالی او بعدته وائی. (۹)

قوله: :: **جَنَبَ** (د نصر نه) او جنب الشيء تمنياً ذکرې کولو په معنی کښې دې په قرآن مجید کښې الله تعالی د حضرت ابراهیم علیهم السلام دعانقل کړې ده هغه هم په دغه معنی کښې دې ﴿وَأَجْنِبْنِي وَتَنِيَّ أَنْ تَعْبُدَ الْأَصْنَامَ﴾ (ای الله، اوما اوزما اولاد د بتانو د عبادت نه لرې اوساته. (۱۰)

(۱) حلیه الأولیاء: ۳۱۸/۶ تهذیب الکمال: ۱۱۰/۲۷.

(۲) الأعلام للزركلي: ۲۵۷/۵.

(۳) ددوی حالات کشف الباری: ۲۹۱/۱ بدء الوحی په ذیل کښې مختصراً او کشف الباری: ۳۲۲-۳۲۳/۲ کتاب الايمان په ذیل کښې په تفصیل سره تیر شوی دی

(۴) دامام مالک رحمته د ثقافت او جلالت شان باره کښې تفصیلات دپاره او گورنی تهذیب الکمال: ۱۱۱-۱۱۲/۲۷ حلیه الأولیاء: ۳۱۸-۳۲۲/۵.

(۵) عمدة القاری: ۲۸۴/۳.

(۶) او گورنی: کشف الباری: ۲۹۱/۱.

(۷) کشف الباری: ۴۳۶/۲.

(۸) کشف الباری: ۲۹۵/۱-۲۹۱.

(۹) لسان العرب: ۳۷۴/۲.

(۱۰) او گورنی معجم الصحاح، ص: ۱۹۱، مختار الصحاح، ص: ۷۹-۷۸. لغات القرآن: ۳۱/۱.

ابن منظور رحمته وانی چه الجنابة منی ته وانی. په قرآن کریم کنبی دالله تعالی ارشاد گرامی دی. (وَأَن كُنْتُمْ جُنُبًا فَأَطْفَرُوا)^(۱)

جنب هه ته وانی؟: د جماع یا منی د خروج سره چه په چا غسل واجب شی هغه ته جنب یا جنبی وانی. که هغه سړی وی او که ښځه وی، یو وی که دوه وی یادې نه زیات په ټولو باندې ددې اطلاق صحیح دی علامه ابوبکر جصاص رحمته فرمائی: «الجنب اسم يطلق على الواحد وعلى الجماعة، وذلك لأنه مصدر»^(۲) یعنی لفظ جنب چونکه مصدر دی په دې وجه ددې اطلاق یوکس او جماعت (دواړو) باندې کولې شی. (کله د جنب تشبیه جنیان جمع جنبون او اجتناب خومونث جنابات هم راځی.)^(۳)

د جنبی وجه تسمیه: انسان ته د جنبی و نیلو وجه هم دغه ده چه هغه په عام توگه باندې د ناپاکۍ په حالت کنبی خپل ځان د خلقونه لرې ساتی تر کومې چه پاکۍ حاصله نه کړی.^(۴)

علامه ازهری رحمته وانی چه انسان ته جنبی ځکه و نیلې شی تر کومې چه هغه پاکۍ حاصله نه کړی هغه د مواضع الصلاة د قربت نه منع کړې شوې دي. (یعنی شرعاً هغه په حالت د جنابت کنبی د مانځه نه په لرې اوسیدو باندې مامور دي.)^(۵) علامه نووی رحمته فرمائی: «سمی الجنب جنباً لأنه يجنب الصلاة والمسجد

والقراءة وبقية أفعاله»^(۶) انسان ته جنبی ځکه و نیلې شوې چه هغه په حالت د جنابت کنبی مونځ جمات او د قرآن د تلاوت نه لرې وی او ځان ساتی. امام ابوبکر جصاص رحمته فرمائی: «الجنابة اسم شرعي يفيد لزوم اجتناب الصلاة وقراءة القرآن ومس المسجد ودخول المصحف ودخول المسجد إلا بعد الاغتسال، فمن كان مأموراً باجتناب ما ذكرنا من الأمور موقوف الحكم على الاغتسال فهو جنب»^(۷) یعنی جنابت داسې شرعی حکم دی په کوم سره چه مونځ د قرآن کریم تلاوت قرآن کریم ته لاس لگول او د جمات د داخلیدونه ځان ساتل لازم راځی البته غسل نه پس دا ټول کارونه کولې شی. نوچه کوم سړی هم د ذکرشو و څیزونو په اجتناب کولو باندې مامور وی او دغه امورو حکم په غسل باندې موقوف وی نو داسې سړی ته جنب و نیلې شی.

په جنابت حیض اونفاس کنبی فوق: جنابت حیض اونفاق سره ددې چه وړاندې بیان کړې شوی احکام «اجتناب عن الصلاة والمسجد ومس المصحف وقراءة القرآن» کنبی برابر دی خو په دواړو کنبی فرق په دې اعتبار سره دي چه حیض اونفاس مانع دی د وطی نه، تر کومې چه ښځه د حیض اونفاس والاوی

(۱) لسان العرب: ۲/۳۷۴.

(۲) أحكام القرآن: سورة المائدة، باب الغسل من الجنابة: ۲/۴۵۷.

(۳) اوگورنی: لسان العرب: ۲/۳۷۴، النهاية: ۱/۲۹۵، معجم الصحاح ص: ۱۹۱، مجمع بحار الأنوار: ۱/۳۹۶، عمدة القاری: ۳/۲۸۲.

(۴) لسان العرب: ۲/۳۷۴، الصحاح ص: ۱۹۱.

(۵) النهاية: ۱/۲۹۵، لسان العرب: ۲/۳۷۴.

(۶) لسان العرب: ۲/۳۷۴، النهاية: ۱/۲۹۵، عمدة القاری: ۳/۲۸۲.

(۷) معجم مفردات القرآن ص: ۱۱۳.

(۸) المجموع: ۲/۱۵۵.

(۹) أحكام القرآن، سورة المائدة، باب الغسل من الجنابة: ۲/۴۵۷.

نود غسل نه باوجود به هم دې سره کوروالې جائز نه وی خو غسل جنابت ختموی او انسان پاکوی او جنابت د جواز وطی نه هم مانع نه دې. (١)
 د جنابت اصطلاحی تعریف: صاحب هدایه علامه ابوالحسن المرغینانی رحمته الله فرمائی چه په لغت کښې جنابت د مني په شهوت سره وتلوته وائی. «أجنب الرجل» هغه وخت و نیلې کيږي کله چه سرې په یوه ښځه سره خپل شهوت پوره کړی. (٢)
 علامه سعدی جلیبی محشی هدایه وعنايه او صاحب کفایه رحمهما الله فرمائی چه جنابت په شهوت سره د مني وتلود وخت حالت ته وائی. (٣) علامه عبدالحی لکهنوی رحمته الله صاحب د هدایه د ذکر کړې شوی تعریف محل نظر څرځولوسره لیکلی دی چه ددې د ثبوت دپاره د لغت د معتبره کتابونو حواله ضروری ده، حالانکه د لغت په کتب معتبره کښې د جنابت معنی بعد اولریوالی سره کړې شوې ده. (٤)
 علامه زیدي رحمته الله فرمائی «الجنابة حالة تحصل عند التقاء الختانين أو خروج المني على وجه الشهوة، فبذلك قامت به جنبا» (٥)

علامه نووی رحمته الله فرمائی «تطلق في الشرع على من أزال المني وعلى من حامه» یعنی د شریعت په اصطلاح کښې د جنابت اطلاق انزال مني او جماع کولو باندې کيږي. (٦) ابن حزم رحمته الله فرمائی «الجنابة هي الماء الذي يكون من نوعه الولد» یعنی جنابت هغه اوبوته وائی د کوم نه چه بچي پیدا کيږي. (٧)
 جنابت د حدیث په روڼد کښې: د احادیث مبارکه د تتبع نه معلومیږي چه جنابت د یوداسې شی نوم دې چه کوروالې، احتلام اود خروج مني نه پس د انسانی بدن د دښته نه خارج کيږي او انسانی بدن یا په دې باندې موجود هروښته لاندې راځي اودریږي. لکه د امام ابوداود رحمته الله او ابن ماجه روایت «تحت كل شعرة جنابة» (٨) اود امام احمد رحمته الله روایت «على كل شعرة جنابة» (٩)
 د ابن فارس راټي: ابن فارس نقل کړي دی چه خپلې بی بی سره کوروالې کونکې جنب هم ددې نه مشتق دې ځکه چه هغه هم د دغه څیز ونونه لرې وی کوم سره چه نور نيزدې وی لکه مونځ جفات وغیره. (١٠) په شریعت کښې جنابت د ښځې اوسړي اختلاط (جنسی) نوم دې. (١١)

(١) احکام القرآن، سورة المائدة، باب الغسل من الجنابة: ٤٥٧/٢.

(٢) اوگورنی: الهدایة: ٤٦/١ الجنابة في اللغة، خروج المني على وجه الشهوة، يقال أجنب الرجل إذا قضى شهرته من المرأة.

(٣) اوگورنی: حاشية سعدی چلبي على الهداية: ٦٢/١، الكفاية: ٢٠/١.

(٤) اوگورنی: السعاية: ٣١٠/١.

(٥) أتحاف السادة المتقين بشرح إحياء علوم الدين، كتاب أسرار الطهارة، كيفية الغسل: ٥٩٨/٢.

(٦) المجموع شرح المذهب: ١٥٥/٢.

(٧) المحلى بالآثار: ٢٥٠/١.

(٨) سنن أبي داود، كتاب الطهارة، باب الغسل من الجنابة، حديث رقم: ٢٤٨، سنن ابن ماجه، كتاب الطهارة وستنها، باب تحت كل شعرة جنابة، رقم الحديث: ١٠٦.

(٩) مسند أحمد، مسند عائشة رضي الله عنها، رقم الحديث: ٢٤٨٥١، ٢٦٢٢٠. نه معلومیږي. الإعجاز العلمي في لفظ الجنابة وحكمها الشرعي ص: ٢.

(١٠) مجمل اللغة لابن فارس: ١٩٩/١.

د سید سابق واثی: فقه سنه کنبی سید سابق لیکلی دی. چه جنابت د ښځې یا سړی په خوب یا بیدارنۍ کنبی شهوت سره د منی وتلوته وائی اودا د رسول الله ﷺ د ارشاد «الما من الماء» (د وځې نه موجب غسل دي).^(۱)

موجبات غسل: د موجبات غسل باره کنبی ائمه مجتهدین اوفقهاء کرامو په مینځ کنبی اختلاف دي. د مالکيه مذهب: د مالکيه په نیز په څلورو شیانوسره غسل واجب کیږي: ① خروج منی ② غیوبت حشفه ③ حیض ④ نفاس.^(۲)

د شوافع مذهب: د شوافع په نیز په پنځو شیانوسره غسل واجب کیږي ① مرگ ② حیض ③ نفاس د بچي په پیدا کیدوسره، سره د دې چه څه لوندوالې نه وی ④ جماع سره کله چه حشفه یا د دې په اندازه په فرج کنبی داخل شی او ⑤ خروج منی سره که په معتاد طریقه سره وی او که په غیر معتاد طریقه سره وی.^(۳)

د حنابلہ مذهب: حنابلہ په نیز په شپږو څیزونوسره غسل واجب کیږي. ① خروج منی که شهوت سره وی ② التقاء ختاین سره سره د دې چه انزال اونه شی ③ حیض ④ نفاس ⑤ مرگ ⑥ اود کافر د اسلام قبلولوسره.^(۴)

د احنافو مذهب: د احنافو فقهاء په نیز دریو څیزونوسره غسل واجب کیږي: ① جنابت ② حیض ③ نفاس^(۵) البته د ثبوت جنابت دوه سبب دي ① د منی په شهوت سره په توب سره وتل د ② ښځې د متیازو په مقام کنبی، یاد سړی یا ښځې د د کومتیازو په مقام کنبی دخول سره، که انزال وی او که نه وی.^(۶) په دې کنبی فاعل اومفعول دواړه برابر دي. یعنی د دواړو حکم یو دي.

موجبات غسل کنبی به د هریو وضاحت په خپل مقام باندې راځي، دلته چونکه د غسل جنابت بیان روان دي په دې وجه جنابت اود دې د اسباب سره متعلق به د ضروری امور و وضاحت کولې شی

(۱) معجم مقاییس اللغة: ۴۸۳/۱.

(۲) الحديث أخرجه مسلم واللفظ له في كتاب الحيض، باب بيان أن الجماع كان في أول الإسلام لا يوجب الغسل إلا أن ينزل المنى وبيان نسخه وأن الغسل يجب بالجماع، رقم: ۷۷۶، وأبو داود في كتاب الطهارة، باب في الإكمال، رقم: ۲۱۷ وابن ماجه في سننه في كتاب الطهارة، باب الماء من الماء، رقم: ۶۰۶، وأحمد في مسنده، مستدأى سعيد الخدري، رقم: ۱۱۲۶۳، والطحاوي شرح معاني الآثار، في كتاب الطهارة، باب الذي يجامع ولا ينزل: ۱/۴۵، انظر كذلك جامع الأصول، الفصل الأول في غسل الجنابة، النوع الثاني: الإنزال، رقم: ۵۳۰۵.

(۳) فقه السنة للسيد سابق: ۴۹/۱.

(۴) الشرح الصغير على أقرب المسالك إلى مذهب الإمام مالك: ۱/۱۶۰ حاشية الدسوقي على الشرح الكبير: ۲۰۸/۱.

(۵) المجموع شرح المذهب: ۲/۱۳۰ فتح العزيز: ۲/۹۹، الحاوي الكبير: ۱/۲۵۵.

(۶) المعنى: ۱/۲۸ الفقه الإسلامي وأدلته: ۵۲۱/۱.

(۷) الهدية: ۱/۴۵ وما بعدها، بدائع الصنائع: ۱/۲۷۳ البحر الرائق: ۱/۹۹-۹۳.

(۸) فتح القدير: ۱/۴۵ بدائع الصنائع: ۱/۲۷۳ البحر الرائق: ۱/۹۹ المبسوط: ۱/۱۸۳، ۱۸۷.

(۹) أحكام القرآن، سورة المائدة، باب الغسل من الجنابة: ۲/۴۵۷.

په خروج منی سره د غسل واجب کیدل: په دې خبره خودتولو اتمه حضراتو اتفاق دې چه په خروج منی سره غسل واجب کیږي البته په دې خبره کښې اختلاف دې چه مطلقاً په خروج منی سره به غسل واجب کیږي یا شهوت سره کیدل هم ضروری دی؟

مذاهب ائمه: په دې سلسله کښې تفصیل دادې چه امام اعظم ابوحنیفه رحمته الله علیه او امام احمدبن حنبل رحمته الله علیه او د راجح قول مطابق د مالکيه په نیز منی که شهوت سره وی نویا موجب غسل ده گنی نه ده. (۱) خوامام شافعی رحمته الله علیه اوبعض مالکيه رحمهم الله فرماني چه مطلقاً په خروج منی سره به غسل واجب کیږي که منی په شهوت سره وتلې وی او که بغیر د شهوت نه. (۲)

لهذا که د وزن په اوچتولوسره منی اوخی یاد یواوچت خانی نه د راپریوتلود وچي نه وتلې وی یا په شاباندې په دنده وغیره سره وهلود وچي نه وتلې وی یاد یوبیمارنی د وچي نه وتلې وی غرض چه په هریوه غیر معتادطریقه سره د منی خروج سره د حنفیه او حنابله په نیز غسل نه واجب کیږي. (۳) خود شوافع په نیز په دې قسم تولو صورتونو کښې هم غسل واجب دي. (۴)

د شوافع دلیل: د شوافع دلیل د حضرت ابوسعید خدری رضی الله عنه روایت دي کوم چه امام مسلم رحمته الله علیه امام ابوداؤد رحمته الله علیه امام احمد رحمته الله علیه او امام طحاوی رحمته الله علیه وغیره نقل کړي دي چه رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم فرمانيلی دی «إِنَّمَا الْمَاءُ مِنَ الْمَاءِ» (۵) یعنی اترال د منی اوبوسره غسل واجب کیږي. (۶)

علامه نووی رحمته الله علیه فرماني «معناه يجب الغسل بالماء من إزال الماء الدافق، وهو المعنى» (۷) ماء دافق یعنی د منی په اترال سره په اوبویاندې غسل واجب کیږي. شوافع د عموم حدیث نه استدلال کوی دلته د شهوت هیچ قید نشته دي، مطلقاً خروج منی موجب غسل گرځولې شوې دي. (۸) د احنافو دلیل: د حنفیه یو دلیل خود قرآن کریم آیت دي. سورت مائده کښې د الله تعالی ارشاد مبارک دي «وَأَن كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا» (۹) یعنی که تاسو په جنابت کښې شئ نو پاکي حاصله کړئ. علامه شبیر

(۱) اوگورنی: ردالمحتار علی الدر المختار: ۱/۱۱۸، الهدایه: ۱/۴۵، البسوط: ۱/۱۸۵، بدائع الصنائع: ۱/۲۷۳، المغنی لابن قدامة: ۱/۲۸، الإنصاف: ۱/۲۲۷، الشرح الصغير: ۱/۱۶۱-۱۶۰، حاشیة الدسوقي: ۱/۲۱۰، بداية المجتهد: ۱/۵۳۸.

(۲) اوگورنی: کتاب الأم: ۱/۴۸، الحاوی الکبیر: ۱/۲۵۵، المجموع: ۲/۱۳۸، فتح العزیز: ۱/۱۴۴، ۱/۱۴۵.

(۳) اوگورنی: بدائع الصنائع: ۱/۲۷۷، البسوط: ۱/۱۸۵، السعایه: ۱/۳۱۰، ردالمحتار: ۱/۱۱۸، المغنی: ۱/۱۲۸، الإنصاف: ۱/۲۲۸.

(۴) المجموع: ۲/۱۳۹، الحاوی الکبیر: ۱/۲۴۰، بدائع الصنائع: ۱/۲۷۷، البسوط: ۱/۱۸۵، بداية المجتهد: ۱/۵۳۸.

(۵) الحدیث أخرجه مسلم واللفظ له فی کتاب الحیض. باب بیان أن الجماع کان فی أول الإسلام لا یوجب الغسل إلا أن یزال المنی و بیان نسخه وأن الغسل یجب بالجماع. رقم: ۷۷۶، وأبوداؤد فی کتاب الطهارة، باب فی الإکمال، رقم: ۲۱۷، وابن ماجه فی سننه فی کتاب الطهارة، باب الماء من الماء، رقم: ۶۰۶، وعواحدفی مستنده، مستدای سعیدالخدري، رقم: ۱۱۲۶۳، والطحاوی شرح معانی الآثار، فی کتاب الطهارة، باب الذی یجامع ولا یزال: ۱/۴۵، انظر كذلك جامع الأصول، الفصل الأول فی غسل الجنابة، النوع الثاني: الإنزال، رقم: ۵۳۰۵.

(۶) الحاوی الکبیر: ۱/۲۶۰، فتح الملهم: ۳/۲۰۰، الهدایه: ۱/۴۶.

(۷) المجموع شرح المذهب: ۲/۱۳۸.

(۸) الحاوی الکبیر: ۱/۲۶۰، المجموع شرح المذهب: ۲/۱۳۹، الهدایه: ۱/۴۶، السعایه: ۱/۳۱۱.

(۹) المائدة: ۶.

احمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ہے کہ جب غسل واجب کیدو دارومدار دمنی پہ توپ سرہ د شہوتہ وتلویاندی دے لکہ چہ لفظ «جنباً» د اللہ تعالیٰ ارشاد «وَأَنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَأَطْفِئُوا» کنبی دے طرف تہ اشارہ دہ لکہ خنکچہ چہ صاحب د ہدایہ د دے وضاحت کرے دے^(۱)۔
 دامام شافعی رحمۃ اللہ علیہ د دلائل جواب: دامام شافعی رحمۃ اللہ علیہ د طرف نہ ذکر کرے شوی حدیث «الماء من الماء» د جہوور د طرف نہ مختلف جوابونہ ور کرے شوی دی د کوم تفصیل چہ بہ انشاء اللہ د جنابت سبب ثانی پہ ذیل کنبی دیر زر بیانولی شی۔ البتہ دلته صرف پہ یوجواب باندی اکتفاکوو۔
 د صاحب ہدایہ توجیہ: صاحب د ہدایہ علامہ ابوالحسن المرغینانی رحمۃ اللہ علیہ «الماء من الماء» بارہ کنبی فرمائی «والحدیث محمول علی خروج المني عن الشهوة»^(۲) یعنی مذکورہ حدیث دمنی پہ شہوتہ سرہ وتلو باندی محمول دے۔

د علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ وضاحت: علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ہے کہ حدیث «الماء من الماء» پہ «خروج المني علی وجه الشهوة» باندی پہ دے وجہ محمول کرے دے چہ پہ ادلہ کنبی تطبیق ور کرے شی۔^(۳) پہ دے وجہ چہ حضور پاک پہ نور و روایاتو کنبی «خروج المني علی وجه الشهوة» باندی خو غسل لازمی مگر خولے کرے دے نہ چہ د مطلقاً خروج ماء باندی۔ چنانچہ امام ابو داؤد رحمۃ اللہ علیہ امام نسائی رحمۃ اللہ علیہ او امام احمد رحمۃ اللہ علیہ د حضرت علی رضی اللہ عنہ نہ روایت نقل کرے دے «عن علی قال: كنت رجلاً مذاً فجعلت أغتسل حتى تشقق ظهري، فذكرت ذلك للنبي صلى الله عليه وسلم، أودكره، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "لا تفعل إذا رأيت المذي فاغسل ذكرك وتوضاً وضوءاً للصلاة، فإذا فضحت الماء فاغسل»^(۴)۔ حضرت علی رضی اللہ عنہ فرمائی چہ زمانہ پہ بہ کثرت سرہ مذی وتلہ «وادمستلي» نہ معلومیدو د وجہ نہ) مابہ پہ دے سرہ غسل کولو او پہ کثرت سرہ بہ ددے نوبت راتلو تردے چہ «د یخنی پہ موسم کنبی د سختی یخنی او باربار غسل کولوسرہ) زمانہ ملا کنبی درد پیداشوی وو۔ ماحضور پاک سرہ ددے تذکرہ او کرہ یابل چا حضور پاک سرہ تذکرہ او کرہ نوحضور پاک او فرمائیل داسی مہ کوہ یعنی د مذی سرہ غسل مہ کوہ او کلہ چہ تہ مذی اوینے نوخپل اندام مخصوصہ اوینخہ او دمانخہ والاودس او کرہ او کلہ چہ تہ د توپ والاوبہ اوینے نوبیا غسل کوہ یعنی غسل ماء دافق (منی) سرہ واجب کیبری نہ چہ مذی سرہ۔
 پہ مسند احمد کنبی د حضرت علی رضی اللہ عنہ ہم دغہ قصہ مختصر نقل دہ پہ ہغی کنبی حضور پاک حضرت علی رضی اللہ عنہ تہ فرمائیلے «إذا غلبت الماء فاغسل من الجنابة وإن لم تكن غاداً فلا تغتسل»^(۵) یعنی

(۱) فتح الملہم: ۲/۷۳، الہدایہ: ۴۶/۱، فتح القدیر: ۶۵/۱

(۲) الہدایہ: ۴۶/۱

(۳) البیانہ: ۳۲۸/۱

(۴) الحدیث أخرجه أبو داؤد فی سننہ فی کتاب الطہارۃ، باب فی المذی، رقم: ۲۰۶، والنسائی فی سننہ فی کتاب الطہارۃ، باب الغسل من المني، رقم: ۱۹۳، وأحمد فی مسندہ، مسند علی بن أبی طالب: ۳۲۱/۱، رقم: ۸۶۸، انظر كذلك جامع الأصول، باب الغسل، النوع الثاني، المذی: ۱۹۹/۷، رقم: ۵۲۱۹

(۵) الحدیث، أخرجه الإمام أحمد فی مسندہ، فی مسند علی بن أبی طالب: ۳۱۶/۱، رقم: ۸۴۷

کله چه په توپ سره اوبه وی نو د جنابت نه غسل اوکړه اوکه چرې اوبه (منی) دق وشهوت سره نه وی نو غسل مه کوه.

په رومې روایت کښې «فحضت» او دویم روایت کښې «وخذفت» الفاظ راغلي دي فضح او حذف د منی دق اوشهوت سره وتلوته وائی نولکه د دواړو روایتونو مطلب دا اووتلو چه کله اترال دق او شهوت سره وی نو غسل کړه گڼي مه کوه. (۱) چونکه د حضرت علی عليه السلام والا دواړه روایتونه مقید دي او حدیث «الماء من الماء» مطلق دي اودا هم یو واقعیه سره متعلق دي لهذا مطلق به په مقید باندې محمول کولې شی. د امام شافعی رحمته الله په نیزخو مختلف واقعاتو سره تعلق لرونکی مطلق روایات په مقید باندې محمول کول صحیح دي نودلته په طریقه اولی سره به داسې کول صحیح وی. (۲)

دویمه توجیه: حدیث «الماء من الماء» د خروج منی بالشهوة باندې محمول کولو یوه وجه داهم ده چه «الماء من الماء» دخیل عمومی مفهوم په اعتبار سره ددې چه منی مذی اوودی دریواړوته شامل دي لیکن دا په خپل عموم باندې باقی نه دي ځکه چه په مذی اوودی سره غسل نه واجب کیدو باندې اجماع ده. (۳) لهذا «الماء» نه به دلته خاص اوبه مراد اخستې شی اودا به په خروج منی بالشهوة باندې محمول کولې شی.

ددې دلیل د ام سلیم رضی الله عنه روایت دي چه هغه د رسول الله ﷺ په خدمت کښې حاضره شوه اووئی وویل چه الله تعالی د حق بیانولوسره نه شرمیږي، آیا په ښځه باندې غسل شته کله چه هغې ته احتلام اوشی؟ حضور پاک دفرمانیل چه او که چرې هغه اوبه اووینی (۴) د روایت الفاظ دي «نعم! إذا رأته الماء» نودلته د الماء نه خاص اوبه مراد دي. گڼي مذی اوودی سره به هم غسل لرم راشی. خبره داده چه په اجماع سره په دې غسل نه واجب کیږي. (۵)

دخروج منی من الذکر په وخت د شهوت حکم: د احتافو علماء کرام په دې خبره باندې خومتفق دي چه د وجوب غسل دپاره دا ضروری دي چه منی کله دخیل ځائی نه یعنی صلب نه جدا وی نوچه شهوت سره وی خوچه کله د اندام مخصوصه نه بهراوخی نو هغه وخت د شهوت موجود کیدل شرط دي که نه؟

(۱) البناية: ۱/۳۲۷ والسعابة: ۱/۳۱۱ بذل المجهود في حل سنن أبي داود: ۲/۱۴۹-۱۴۸.

(۲) اوگورنی: البناية: ۱/۳۲۷ والسعابة: ۱/۳۱۱.

(۳) المنهاج: ۳/۲۰۴ البناية: ۱/۳۲۷ الأوسط: ۱/۱۳۶-۱۳۳ بدائع الصنائع: ۱/۲۸۷.

(۴) الحديث أخرجه البخاري في كتاب العلم، باب الحياء في العلم، رقم: ۱۳۰، وفي كتاب الغسل، باب إذا احتلمت المرأة، رقم: ۲۸۲ وفي كتاب أحاديث الأنبياء، باب خلق آدم وذريته، رقم: ۳۳۲۸ وفي كتاب الأدب، باب التيمم والضحك، رقم: ۶۰۹۱ وفيه أيضاً باب ما لا يستحيان الحق للفقهاء في الدين، رقم: ۱۲۲۱ ومسلم في صحيحه في كتاب الحيض، باب وجوب الغسل على المرأة بخرج المنى منها، رقم: ۳۱۳ والنسائي في سننه في كتاب الطهارة، باب غسل المرأة ترى في منامها ما يرى الرجل، رقم: ۱۹۷، وابن ماجه في أبواب التيمم، باب في المرأة ترى في منامها ما يرى الرجل، رقم: ۶۰۰ انظر كذلك جامع الأصول، رقم: ۵۳۱.

(۵) البناية شرح الهداية: ۱/۳۲۷.

د طرفین وائی: نو په دې باره کښې د طرفین او امام ابویوسف رحمتهما په مینځ کښې اختلاف دی. چنانچه امام ابوحنیفه رحمتهما او امام محمد رحمتهما فرمائی چې د وجوب غسل دپاره منی دخپل ځانې نه یعنی صلب نه شهوت سره وتل ضروری دی که د اندام مخصوصه نه د وتلو وخت کښې شهوت وی او که نه وی.

د امام ابویوسف وائی: امام ابویوسف رحمتهما فرمائی چې د اندام مخصوصه نه د ښکاره کیدو په وخت هم د شهوت موجود کیدل ضروری دی. هغه د اندام مخصوصه نه د وتلو په وخت منی د صلب نه جدا کیدو باندې قیاس کوی لکه څنگه چې د وجوب غسل دپاره د منی د خپل مقررته په شهوت سره وتل ضروری دی هم دغه شان د اندام مخصوصه نه د وتلو وخت کښې هم د شهوت موجود کیدل ضروری دی. ځکه چې که منی د خپل مقررته جدا شوه او د اندام مخصوصه نه وتل موجود نه شی نو بالاجماع غسل نه واجب کیږي. د غسل د واجب کیدو دپاره دمقررته جدا کیدو سره د اندام مخصوصه نه خروج هم ضروری دې اودمقررته نه جدا کیدو په وخت په اتفاق سره شهوت موجود کیدل ضروری دی نو د قیاس تقاضا داده چې د خروج په وخت هم ددې اعتبار او کړې شی. (۱)

د طرفین استدلال: طرفین رحمهما الله فرمائی د انفصال منی په وخت چوټکه شهوت وی نو ددې تقاضا داده چې غسل دې واجب وی ځکه چې د وجوب غسل دپاره مطلق شهوت شرط دې نه چې کمال د شهوت. نوچه کله شهوت موجود شی نو غسل واجب کیدل پکار دی او کله چې شهوت مفقود وی نو د وجوب غسل حکم هم نه دی لگیدل پکار. او کله چې د خروج په وخت شهوت نه وی نو ددې تقاضا ده چې غسل دې واجب نه وی. نوچه کله د غسل واجب کیدو او نه واجب کیدو دواړو احتمال دې اومن وجه غسل واجب دې نوموړي په احتیاط باندې عمل کولوسره د غسل واجب کیدو او ونیل ځکه په عبادات کښې هم د احتیاط په طرف باندې عمل کولې شی. (۲)

د اختلاف ثمره: د پورته ذکرشو اختلافاتو ثمره به هم په هغه ټولو صورتونو کښې راوځي په کوم کښې چې د منی انفصال دمقررته وخت چې شهوت موجود وی اود اندام مخصوصه نه د وتلو په وخت نه وی لکه چې که یوسړی استعناء بالید او کړو اومنی دخپل مقررته شهوت سره او وتله اودغه سړی خپل اندام مخصوصه نیولې اوساتلو تردې چې شهوت ختم شو اومنی بغیر د شهوت نه او وتله نو د طرفین په نریزه په دې صورت کښې غسل واجب وی او د امام ابویوسف رحمتهما په نریزه غسل واجب نه وی. (۳)

علامه قاضی خان رحمتهما فرمائی چې د تیرو شوو مونځونو باره کښې به د امام ابویوسف رحمتهما د قول اعتبار کولې شی اونه به شی راگرځولې او د راتلونکو مونځونو په سلسله کښې به د طرفین په قول باندې عمل کولوسره بغیر د غسل نه نشي کولې. (۴)

علامه شرنبلالی رحمتهما فرمائی که چرې انسان یو داسې ځانی کښې میلمه وی چرته چې د تهمت خطره وی نو د امام ابویوسف رحمتهما په قول باندې به فتوی ورکولې شی او په عام حالاتو کښې د طرفین قول مفتی به دې. (۵)

(۱) الهدایه مع فتح القدیر: ۱/۶۶ البناية: ۱/۳۳۰ السعایه: ۱/۳۱۲ البحر الرائق: ۱/۱۰۲.

(۲) السعایه: ۱/۳۱۲ البناية: ۱/۳۳۰ البحر الرائق: ۱/۱۰۳.

(۳) الدر المختار مع رد المحتار: ۱/۱۸ فتح القدیر: ۱/۶۶ البحر الرائق: ۱/۱۰۳ فتاوی قاضی خان: ۱/۴۶.

(۴) فتاوی قاضی خان: ۱/۴۶ البحر الرائق: ۱/۱۰۳ فتح القدیر: ۱/۶۶.

(۵) السعایه: ۱/۳۱۲ البناية: ۱/۳۳۰ الدر المختار مع رد المحتار: ۱/۱۱۸.

دَ جَنَابَتِ سَبَبِ ثَانِي: دَ اَحْخَافُو پِه نيز دَ جَنَابَتِ سَبَبِ ثَانِي دَ بَسْخِي دَ مَتَازِو پِه مَقَامِ كِنَبِي يَ دَ سَرِي يَ بَسْخِي دَ دَ كُو مَتَازِو پِه مَقَامِ كِنَبِي دَخُولِ دِي كِه اَنزَالِ وِي اَوَكِه نِه وِي. (١)
 پِه التَّقَاءِ خَتَانِينَ سِرِه وَجُوبِ غَسَل: پورته بيان كړې شوي صورت كښي كِه چرې التَّقَانِي خَتَانِينَ وِي او پِه اندازه دَ حَشَفِه دَخُولِ اوشې نو جُمهورِ صَحَابِه رضي الله عنهم تابعين، اتمه اربعه او جُمهورِ عُلَمَاءِ كَرَامِ پِه نيز غَسَلِ وَاجِبِ كِيږي. اَنزَالِ ضروري نِه دِي سَوَادَ دَاوُدَ ظَاهِرِي نِه دَ دَدُو پِه نيز التَّقَانِي خَتَانِينَ سِرِه اَنزَالِ هَمِ ضروري دِي. (٢)

امام بخاري رحمه الله كتاب الغسل: په آخر كښي "التقاء الختانيين" په عنوان سره باب قائم كړې دې. په زير بحث مسئله كښي دَعَفُو رَائي او نور حديثي مباحث به هم ددې باب لاندې راځي. ان شاء الله تعالى.
 دَ اَكْسَالِ دَ مَسْئَلې باره كښي دَ صَحَابِه كَرَامُو اَخْتِلَاف: په عهد صَحَابِه رضي الله عنهم كښي دَ حَضْرَتِ عَمْرِو فَارُوقِ رضي الله عنه دَ زَمَانِي پورې پخپله په صَحَابِه كَرَامُو رضي الله عنهم كښي اَخْتِلَافِ وِو چِه دَ وَجُوبِ غَسَلِ دِپَارِه اَنزَالِ ضروري دِي كِه نَه؟ يا صرف التَّقَاءِ خَتَانِينَ يعنې په اَكْسَالِ سره غَسَلِ وَاجِبِ كِيږي. چنانچه په صدر اول كښي دَ صَحَابِه كَرَامُو يو جماعت په كوم كښي چِه حَضْرَتِ ابوسعيد خدری، ابی بن كعب، سعد بن ابی وقاص، ابویوب انصاری، علی بن ابی طالب، عبدالله بن مسعود، رافع بن خديج، ابن عباس، زيد بن خالد جهني رضي الله عنهم وغيره دي. ددې خبرې قائل وِو چِه صرف په اَكْسَالِ سره غَسَلِ نِه وَاجِبِ كِيږي تَرَكُومِي چِه دِي سِرِه اَنزَالِ نِه وِي. (٣) ليكن دَ حَضْرَتِ عَمْرِو رضي الله عنه په زَمَانِه كښي ازواجِ مطهرات سره دَ رَجُوعِ نِه پَسِ دَ تَوَلُو صَحَابِه كَرَامُو پِه دِي باندې اجماع اوشوه چِه صرف هَمِ التَّقَاءِ خَتَانِينَ موجب غَسَلِ دِي كِه اَنزَالِ وِي اَوَكِه نِه وِي. (٤)

دَ قَائِلِينَ عَدَمِ وَجُوبِ غَسَلِ اسْتِدْلَال: دَ قَائِلِينَ عَدَمِ وَجُوبِ غَسَلِ دَ اَخْتِلَافِ پِه وخت استدلال يوڅو په صحيح مسلم كښي روايت شوي دَ حَضْرَتِ ابوسعيد خدری رضي الله عنه روايت نِه وِو. حَضْرَتِ ابوسعيد خدری رضي الله عنه فرماني:

«خَرَجْتُ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَوْمَ الْاِثْنَيْنِ إِلَى قُبَاءَ، حَتَّى إِذَا كُنَّا فِي بَنِي سَالَمٍ، وَقَفَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى بَابِ عَتَبَانَ، فَصَرَخَ بِهِ، فَجَرَّ يَمْرُؤًا مِنْ أَهْلِ قُبَاءَ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "أَفْعَلْنَا الرَّجُلَ؟" فَقَالَ عَتَبَانُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ! أَرَأَيْتَ الرَّجُلَ يَجْعَلُ عَنْ أَمْرَانِهِ وَلَمْ يَمْسَسْ مَا ذَا عَلَيْهِ؟ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: [إِنَّمَا الْمَاءُ مِنَ الْمَاءِ]» (٥)

(١) الهداية شرح بداية المبتدي. كتاب الطهارة. فصل في الغسل: ٤٧/١-٤٦ فتح القدير. كتاب الطهارة. فصل في الغسل: ٦٥/١-٦٤/١. بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع. كتاب الطهارة. فصل في أحكام الغسل: ٢٧٣- ٢٧٤/١ وما بعدها. البحر الرائق شرح كنز الدقائق. كتاب الطهارة: ١٠٩/١-٩٩/١ تبين الحقائق شرح كنز الدقائق. كتاب الطهارة: ٦٩/١-٦٥/١. التمهيد لشرح كنز الدقائق. كتاب الطهارة: ٦٦/١-٦٤/١. المبسوط. باب الوضوء والغسل: ١٨٨/١-١٨٧.

(٢) بداية المجتهد: ١٥٣٦/١-١٥٣٦/١. الاستذكار: ٣٢٠/١-٣٢٧/٢. فتح السالك: ٤٣٤/١-٤٣٤/١. الحاوي الكبير: ٢٥٥/١-٢٥٥/٢. الأوسط: ١٨١/٢. وقال ابن منذر: "كُتِبَ أَعْلَمُ الْيَوْمِ بَيْنَ أَهْلِ الْعِلْمِ فِيهِ اخْتِلَافٌ". ١٨

(٣) الحاوي الكبير: ٢٥٥/١. بذي المجاهد: ١٧٤/٢. الاستذكار: ٣٢١/١. الأوسط في السنن والإجماع والاختلاف: ١٧٧/٢. الاعتبار في التناسخ والتسويخ في الحديث: ١٨٥/١.

(٤) أوجز السالك: ١٦٤/١. صغارف السنن: ٣٧٠/١. بداية المجتهد: ٥٣٨/١.

(٥) الحديث أخرجه مسلم في صحيحه في كتاب الحيض. باب الماء من الماء. رقم: ٧٧٣. وانفرد به. انظر تحفة الأشراف. رقم: ٤١٢٢.

یعنی زه رسول الله ﷺ سره د پیر په ورځ د قبا طرف ته اووتل، کله چه مونږ بنی سالم ته اور سیدو نو رسول الله ﷺ د عتبان په دروازه باندې اودریدو اوهغه ته نی آواز ورکړو نو هغه خپل لنگ رانیکلوسره راووتلو (حضور پاک هغه په دې حالت کښې اولیدلو) نوونی فرمائیل: مونږ سړې په تادنی کښې اخته کړو، حضرت عتبان رضی الله عنیه اوونیل: ای دالله تعالی رسول! کله چه سړې دهغه ښځه په تادنی کښې اخته کړې او هغه انزال نه شی نو په هغه باندې څه دی؟ (یعنی په هغه به غسل وی؟) رسول الله ﷺ اوفرمائیل اوبه په اوبو سره واجب کیرې یعنی غسل خو په انزال سره واجب کیرې.

د حضرت ابوسعید خدری رضی الله عنیه یو روایت کښې دی: «أن رسول الله صلى الله عليه وسلم أرسل إلى رجل من الأنصار، فجاءه وأسه يقظ، فقال النبي صلى الله عليه وسلم: لعننا أعمشك، فقال: نعم! فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إذا أعمشت أو قحطت فعليك الوضوء» یعنی رسول الله ﷺ څوک اولیگلو اودانصار یو سړې راوغوښتلو. هغه راغلونو دهغه د سر نه د اوبو څاڅکی پریوتل. حضور پاک اوفرمائیل: لعننا أعمشك؟ کیدی شی مونږ ته په تادنی کښې واچولې؟ هغه ونیل اوجی ای دالله تعالی رسول! حضور پاک اوفرمائیل: «إذا أعمشت أو قحطت، فلا غسل عليك، وعليك الوضوء» یعنی کله چه د تادنی (څه کار) راشی یا تاسو ته انزال نه وی شوی نو په تاسو باندې غسل نشته او په تاسو باندې اودس دی.

دغه شان په صحیحین کښې د عطاء بن یسار رضی الله عنیه نه روایت دی: «أن زید بن خالد أخبره أنه سأل عثمان بن عفان قلت: أرأيت إذا جامع فلتمني؟ قال عثمان: يتوضأ كما يتوضأ للصلاة، ويغسل ذكره قال عثمان: سمعته من النبي صلى الله عليه وسلم» (۱) یعنی زید بن خالد الجهنی رضی الله عنیه د حضرت عثمان رضی الله عنیه نه معلومه کړه که یو سړې صحبت اوکړی او انزال دمنی نه وی شوی (نوڅه حکم دی؟) حضرت عثمان رضی الله عنیه اوفرمائیل: يتوضأ كما يتوضأ للصلاة، ويغسل ذكره. یعنی اودس دی اوکړی څنگه چه د مانځه دپاره اودس کوی او خپل اندام دی اووینځی. حضرت عثمان رضی الله عنیه وائی ماداد رسول الله ﷺ نه اوریدلی دی.

بخاری شریف کښې هم ددې حدیث په آخره کښې راوی وائی: «فألت عن ذلك علياً والزبير وطلمة وأبي بن كعب، فأمره بذلك» (۲) یعنی ما په دې باره کښې د حضرت علی رضی الله عنیه حضرت زبیر رضی الله عنیه حضرت طلحه رضی الله عنیه او ابی بن کعب رضی الله عنیه نه معلومه کړه تولوددغه سړی باره کښې هم دغه حکم ورکړو (یعنی صرف اودس دی اوکړی، د غسل حاجت نشته دی). هم دغه خبره امام طحاوی رضی الله عنیه شرح معانی الآثار کښې نقل کړې ده. (۳) علامه کرمانی رضی الله عنیه فرمائی دې حضراتو یعنی حضرت علی زبیر طلحه او ابی بن کعب رضی الله عنیه د طرف نه دا فتوی ورکړې شوې وه خو حضرت عثمان رضی الله عنیه د فتوی ورکولوسره ددې خبرې نسبت د حضور پاک طرف ته هم کوی. (۴)

(۱) الحديث أخرجه البخاری فی صحيحه فی كتاب الوضوء، باب من لم يرالوضوء إلا من المخرجين القبل والدبر، رقم: ۱۷۹، ومسلم فی صحيحه فی كتاب الحيض، باب الماء من الماء رقم: ۱۷۹ نظر تحفة الأشراف رقم: ۹۸۰۱.

(۲) أخرجه البخاری فی صحيحه فی كتاب الوضوء باب من لم يرالوضوء إلا من المخرجين القبل والدبر، رقم: ۱۸۰ الاعتبار فی الناسخ والمنسوخ فی الحديث: ۱/۱۸۲.

(۳) شرح معانی الآثار، باب الذي يجمع ولاينزل: ۴/۱.

(۴) شرح الكرمانی: ۱۵۵/۳ فتح الباری: ۵۲۲/۱.

حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ فرمائی: چہ ظاہر دادی چہ دے حضراتو ہم زید بن خالد جہنی تہ ہم ددے خبری حکم ورکرو د کومے خبری چہ حضرت عثمان رضی اللہ عنہ امر کری وو. لیکن دمحدث اسماعیلی پہ روایت کنبی دی «فقالوا مثل ذلك» یعنی هغوی د حضرت عثمان رضی اللہ عنہ پہ شان اوونیل. ددے روایت ظاہر د دغه حضراتو د روایت مرفوع کیدو طرف تہ اشارہ ده خکہ چہ حضرت عثمان رضی اللہ عنہ فتوی ورکولوسره داخبرہ د حضور پاک نہ ہم نقل کری ده. لہذا د محدث اسماعیلی پہ روایت کنبی «مثل» لفظ ددے خبری تقاضا کوی چہ هغه ہم فتوی ورکولوسره سرہ ددے نسبت د حضور پاک طرف تہ کری دے. محدث اسماعیلی پہ یوبیل روایت کنبی ددے خبری صراحت کری دے چہ دے حضراتو صحابہ کرامو رضی اللہ عنہم داخبرہ ہم د حضور پاک نہ نقل کری ده. (۱) حضرت مولانا محمد یوسف کاندھلوی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ علامہ بیہقی رحمۃ اللہ علیہ ہم ددے حضراتو قول مرفوع کیدو د «الحسین بن عیسی البسطامی» تہ طریق سرہ تصریح کری ده او د حسین نہ پخبلہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ہم روایت کری دے. (۲)

د اکسال نہ پہ وجوب غسل باندے د صحابہ کرامو رضی اللہ عنہم اجماع: بہر حال پہ صدراول کنبی دحضرات صحابہ کرامو رضی اللہ عنہم پہ خپل مینخ کنبی د اکسال پہ مسئلہ کنبی اختلاف پیدا شو لیکن د حضرت عمر رضی اللہ عنہ پہ زمانہ کنبی بیا پہ دے خبرہ باندے اجماع اوشوہ چہ فقط التقانی ختاین سرہ غسل واجب کیری سرہ ددے چہ انزال نہ وی. امام طحاوی رحمۃ اللہ علیہ د حضرت عمر رضی اللہ عنہ پہ زمانہ کنبی د صحابہ کرامو رضی اللہ عنہم پہ دے مسئلہ باندے خپل مینخ کنبی اتفاق پہ روایت د حضرت رفاعہ رضی اللہ عنہ پہ تفصیل سرہ نقل کری دی. حضرت رفاعہ رضی اللہ عنہ فرمائی: «قال: إني لجالس عند عمر بن الخطاب رضي الله عنه إذ جاء رجل فقال: يا أمير المؤمنين، هذا زيد بن ثابت يفتي الناس في الغسل من الجنابة برأيه. فقال عمر رضي الله عنه: أعجل علي به، فجاء زيد. فقال عمر رضي الله عنه: قد بلغتني من أمرك أن تفتي الناس بالغسل من الجنابة برأيك في مسجد النبي صلى الله عليه وسلم. فقال له زيد: أمروا الله يا أمير المؤمنين، فما أفتيت برأى، ولكن سمعت من أعمامى شيئاً فقلت به. فقال: من أي أعمامك؟ فقال: من أبي بن كعب، وأبي أيوب، ورفاعة بن رافع. فالتفت إلي عمر فقال: ما يقول هذا الفتى؟ قال: قلت: إنا كنا لنفعله على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم ثم لا نفتعل. قال: أفأنتم انتمي صلى الله عليه وسلم عن ذلك؟ فقلت: لا. قال: علي بالناس، فأتفق الناس أن الماء لا يكون إلا من الماء، إلا ما كان من علي ومعاذ بن جبل فقالا: إذا جاوز الختان الختان، فقد وجب الغسل. فقال: يا أمير المؤمنين لأجد أحداً أعلم بهذا من أمر رسول الله صلى الله عليه وسلم، من أرواحه. فأرسل إلي عائشة رضي الله عنها فقالت: "إذا جاوز الختان الختان، فقد وجب الغسل" فقطعت عمر، وقال: لئن أخبرت بأحد يفعله ثم لا يفتعل لأهيكته عقوبة "أي لمألت في عقوبته"»

یعنی حضرت رفاعہ رضی اللہ عنہ وائی زہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ سرہ ناست ووم چہ یوسرے راغلو وئی ونبیل ای امیر المؤمنین زید بن ثابت رضی اللہ عنہ خلقوتہ د جنابت د غسل بارہ کنبی پہ خپله راتے سرہ فتوی ورکوی. نو حضرت عمر رضی اللہ عنہ او فرمائیل هغه زر مالہ راوونلی. حضرت زید رضی اللہ عنہ راغلو نو حضرت عمر رضی اللہ عنہ ورتہ اوونیل چہ ماته دا معلومه شوے ده چہ تہ په مسجد نبوی (علی صاحبها الصلاة والسلام) کنبی خلقو تہ د غسل جنابت بارہ کنبی پہ خپله راتے سرہ فتوی ورکوی؟ حضرت زید رضی اللہ عنہ اوونیل په الله قسم ای

(۱) فتح الباری: ۵۲۲/۱، امانی الأحبار: ۲۷۵/۱.

(۲) امانی الأحبار فی شرح معانی الآثار: ۲۷۵/۱.

امير المؤمنين به دَخَلِي رائي نه فتوى نه ده ورکړې بلکه ماداً اعمام (تروني) نه چه څه اوریدلی وو هم هغه مهې بيان کړی دی. حضرت عمر رضي الله عنه تپوس اوکړو ستا ترونه څوک دی؟ نو حضرت زید رضي الله عنه اوونیل حضرت ابی بن کعب، ابویوب او رفاعه بن رافع رضي الله عنه نه مې اوریدلی دی، حضرت رفاعه رضي الله عنه وائی چه حضرت عمر رضي الله عنه زما طرف ته متوجه شو وئی ونیل دا څه وایستی؟ حضرت رفاعه رضي الله عنه وائی چه ما اوونیل مونږ به د رسول الله صلي الله عليه وسلم په زمانه کښې هم داسې (یعنی اکسال) کولو اویایه موعغل نه کولو. حضرت عمر رضي الله عنه اوفرمائیل آیا تاسو خلقو د رسول الله صلي الله عليه وسلم نه پوښتنه کړې وه؟ نو ما اوونیل نه حضرت عمر رضي الله عنه اوفرمائیل صحابه کرام رضي الله عنه راجمع کړنی صحابه کرام رضي الله عنه راجمع شو او تولو به دې خبره باندې اتفاق اوکړو چه غسل په اترال سره واجب کیږی (صرف التقانی ختاین موجب غسل نه دې) سواد حضرت علی رضي الله عنه او معاذ بن جبل رضي الله عنه نه دې دواړو اوونیل چه کله شرمگاه شرمگاه کښې داخل شی (د جماع نه کنایه ده) نو غسل واجب کیږی. حضرت رفاعه رضي الله عنه اوونیل ای امیرالمؤمنین به دې باره کښې د حضور پاک د طرز عمل په سلسله کښې د ازواج مطهرات نه زیات څوک عالم نه گنم. حضرت عمر رضي الله عنه حضرت حفصه رضي الله عنه له څوک وراولیکل نو هغې اوفرمائیل ماته ددې باره کښې څه علم نشته دی. بیا حضرت عمر رضي الله عنه حضرت عائشه رضي الله عنه له څوک وراولیکل نو هغې اوفرمائیل چه شرمگاه شرمگاه سره متجاوز شی نو غسل واجب کیږی. حضرت عمر رضي الله عنه د غصی اظهار اوکړو اوونی ونیل دنن نه پس که ماته پته اولگیدله چه چا اکسال کړې دې او غسل نی نه دې کړې نوزه به هغه ته ډیره سخته سزا ورکوم. (۱)

د جمهورو استدلال: جمهورانمه حضراتو استدلال د حضرت عائشه رضي الله عنه او حضرت ابوهریره رضي الله عنه د روایت نه دې چه حضور پاک فرمائیلې ((إِذَا جَلَسَ بَيْنَ شُعْبَيْهِ الْأُيُومِ ثُمَّ جَدَّهَا فَقَدْ وَجِبَ الْغُسْلُ))، (یعنی کله چه سړې د ښځې په مینځ کښې په څلور یولی کښی او کوشش اوکړی (بعض روایاتو کښې دی "وَمِنْ الْخُتَانِ الْخُتَانُ" کله چه شرمگاه به شرمگاه کښې داخل شی) نو غسل واجب شو. حضرت ام کلثوم رضي الله عنه د رسول الله صلي الله عليه وسلم د بی بی حضرت عائشه صدیقه رضي الله عنه نه نقل کړی دی: ((إِنْ رَجُلًا سَأَلَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنِ الرَّجُلِ يَمَامُ أَهْلَهُ ثُمَّ يَكْسِلُ، هَلْ عَلَيْهِ الْغُسْلُ؟ وَعَائِشَةُ جَالِسَةٌ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنِّي لَأَفْعَلُ ذَلِكَ، أَنَا وَهَذِهِ لَمْ تَفْتَسِلْ))، (یعنی یوسړی د رسول الله صلي الله عليه وسلم نه د یوداسې سړې باره کښې تپوس اوکړو چه خپلې بی بی سره کوروالې کوی بیا اکسال کوی، آیا په دغه دواړو باندې غسل دې؟، حضرت عائشه رضي الله عنه هلته تشریف فرماوه، حضور پاک دهغې طرف ته اشاره کولو سره اوفرمائیل چه زه

(۱) شرح معانی الآثار: ۱/۴۸ فتح الملهم: ۱۰۴/۳.

(۲) صحیح مسلم کتاب الحيض باب نسخ الماء من الماء ووجوب الغسل بالنقاء الختانی. رقم الحديث: ۳۵۰.
(۳) حدیث ابی هریره رضی الله عنه أخرجه البخاری فی صحیحه فی کتاب الغسل. باب إذا التقى الختانان. رقم: ۳۴۸ وأخرجه النسائي فی صحیحه فی کتاب الطهارة. باب وجوب الغسل إذا التقى الختانان. رقم: ۱۹۱ وانظر كذلك تحفة الأشراف. رقم: ۱۴۶۵۹. وجامع الأصول رقم: ۵۳۰۰. وحديث عائشة رضي الله عنها أخرجه الترمذی فی صحیحه فی کتاب الطهارة. باب ماجاء إذا التقى الختانان وجب الغسل. رقم: ۱۰۹-۱۰۸. وابن ماجه فی صحیحه فی کتاب الطهارة. باب فی وجوب الغسل إذا التقى الختانان. رقم: ۶۰۸ الاعتبار فی النسخ والنسخ فی الحديث: ۱۸۷/۱-۱۸۶.

اودا هم داسی کوو بیامونز غسل کوو. حضرت عائشه رضی اللہ عنہا فرمائی چه ما اور رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم داسی کری (یعنی اکسال کری) اومونز غسل کری. (۱)

حدیث "الماء من الماء" توضیحات: دجمهور ائمہ د طرف نہ د حدیث "الماء من الماء" دیر جوابونہ ورکری شوی دی. یو جواب خودا دی چه مذکورہ حدیث «خروج المني على وجه الشهوة» باندی محمول دی. (۲)

امام ابوداؤد رحمہ اللہ حدیث "الماء من الماء" منسوخ کیدل نقل کری دی چنانچه هغوی پہ خپل سنن کبسی سهل بن سعد الساعدي نه روایت نقل کری دی هغه ته ابی بن کعب رضی اللہ عنہ خبر ورکری دی چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم "الماء من الماء" د کپرو د کمی د وجی نه د اسلام په شروع کبسی دخلقو دپاره رخصت گرخولي وو بیانی د غسل حکم ورکرو اود دی (یعنی اکسال نه ئی منع او کره). (۳) امام نووی رحمہ اللہ هم دا د اسلام د شروع کبسی واقعہ گرخولي ده چنانچه هغوی په صحیح مسلم کبسی په دی لاتدینو الفاظوسره عنوان قائم کری دی: «باب بیان أن الجماع كان في أول الإسلام لا يوجب الغسل إلا أن يذل المني ويأتى نسخه وأن الغسل يجب بالجماع» (۴) بیا دی نه پس هغوی «باب نسخ الماء من الماء ووجوب الغسل بالتقاء المختانين» عنوان قائم کری دی. (۵) دغه شان بعض صحابه کرام رضی اللہ عنہم لکه حضرت ابویوب انصاری، حضرت علی، حضرت طلحه او حضرت ابی بن کعب رضی اللہ عنہم وغیره چه د وجوب غسل دپاره اترال ضروری گرخولو هغه هم د اسلام په شروع کبسی د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د طرف نه ورکری شوی رخصت باندی محمول دی. (۶)

ابن ارسلان فرمائی چه حدیث "الماء من الماء" مباشرت فی غیر الفرج باندی محمول دی او په دی صورت کبسی غسل د ټولو ائمہ حضراتو په نیز هم په اترال باندی موقوف دی. (۷) حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما فرمائی چه "اما الماء من الماء في الاحتلام" یعنی دا حدیث په احتلام باندی محمول دی. (۸)

حضرت مولانا انور شاه کشمیری رحمہ اللہ فرمائی چه د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما د قول مطلب دادی چه حدیث "الماء من الماء" جماع البیظه دپاره منسوخ شوی دی (البته جماع فی المنام کوم ته چه احتلام وائی) دپاره اوس هم محکم او واجب العمل دی اوداسی په کثرت سره کیږی چه یو حدیث منسوخ بعض جزئیات دپاره واجب العمل باقی پاتې کیږی. (۹) د حضرت گنگوهی رحمہ اللہ نه نقل دی چه الماء من

(۱) فتح المالك: ۱/۴۳۴.

(۲) د تفصیل دپاره اوگورئى: كشف الباری كتاب الغسل باب الوضوء قبل الغسل: ص ۱۳۲-۱۳۰.

(۳) كتاب الحيض: ص: ۷۳۴.

(۴) حواله سابق.

(۵) الحديث أخرجه أبو داؤد في صحيحه في كتاب الطهارة باب في الإكسال رقم: ۲۱۴.

(۶) الحديث أخرجه أبو داؤد في صحيحه في كتاب الطهارة باب في الإكسال رقم: ۲۱۵.

(۷) بذل المجهد: ۲/۱۷۹.

(۸) قول ابن عباس رضی اللہ عنہما أخرجه الترمذی في صحيحه في كتاب الطهارة باب ما جاء أن الماء من الماء رقم: ۱۱۲.

(۹) انظر الاعتبار في النسخ والمنسوخ في الحديث: ۱/۱۹۷.

(۱) فيض الباری: ۱/۴۸ معارف السنن: ۱/۳۷۳.

الماء عام اوساتلی شی که هغه حقیقی وی اوکه حکمی نو ایلاج «ادخال الذکر فی الفرج» ماء حکمی دی یعنی ذ انزال په حکم کنبی دی. (۱)

ذ اجماع په مقابله کنبی د داود ظاهری د قول حیثیت: باقی پاتې شوه خبره د داود ظاهری د اختلاف، چه ددی څه اعتبار شته که نه؟ نو حضرت بنوری رحمته الله علیه علامه سبکی رحمته الله علیه شرح التقریب په حواله سره نقل کړی دی چه «لا عبرة بخلافه عند المحققين» یعنی د محققین په نیز د اجماع په مقابله کنبی د داود ظاهری د قول هیڅ اعتبار نشته دی. (۲)

علامه نووی رحمته الله علیه فرماني «فالسؤال اليوم جميع عليها ومخالفة داود لا تقدم في الإجماع عند الجمهور» یعنی د داود ظاهری په اختلاف سره د جمهورو په نیز په اجماع باندې هیڅ اثر نه پریوځی. (۳)

عقلی دلائل: امام طحاوی رحمته الله علیه په شرح معانی الآثار کنبی صرف التقانی ختاین سره په وجوب غسل باندې د "نظر" په نوم سره درې دلیونه ذکر کړی دی.

پومې نظر: جماع م الانزال دة أغلظ الأحداث، نه ده یعنی ددی په وجه سره غسل واجب کیږی او جماع بغیر الانزال کنبی اختلاف دی. کله چه جماع م الانزال او جماع بغیر الانزال په اتو احکامو کنبی شریک او متساوی دی: ① د جماع په دواړو صورتونو کنبی یعنی که انزال شوې وي او که نه وی شوې د روژې ماتیدو نه پس قضاء او کفارو واجب کیږی. ② په دواړو صورتونو کنبی د حج فاسد کیدو نه پس قضا او دم واجب کیږی. ③ د حج او روژې په دواړو صورتونو کنبی فی مادن الفرج حرام دی. ④ ښځې سره د زنا کولو سره په دواړو صورتونو کنبی حد واجب کیږی. ⑤ ښځې سره زنا بالشبه کولو سره په دواړو صورتونو کنبی حد نشته صرف مهرو واجب کیږی. ⑥ وطی فی مادن الفرج.... بدون شبهة د وجې نه په دواړو صورتونو کنبی حد او مهرونه دې صرف تعزیر واجب کیږی.

⑦ ښځې سره صرف جماع فی الفرج کولونه پس طلاق ورکولو د وجې نه په دواړو صورتونو کنبی مهر اوعدت واجب کیږی او د زوج اول دپاره هم دغه ښځه حلال کیږی. ⑧ ښځې سره صرف جماع فی مادن الفرج نه پس طلاق ورکولو د وجې نه په دواړو صورتونو کنبی نصف مهر یا متعه واجب کیږی.

خلاصه دکلام داده چه "جماع م الانزال" او "جماع بغیر الانزال" په اتو احکامو کنبی شریک او متساوی دی. پدې احکامو باندې نظراً و قیاس کولو تقاضا داده چه غسل واجب کیدلو اونه واجب کیدو کنبی هم دواړه شریک او متساوی کیدل پکار دی. او د انزال په صورت کنبی چونکه په اتفاق سره غسل واجب کیږی پدې وجه "جماع بغیر الانزال" په صورت کنبی هم غسل واجب کیدل پکار دی دې دپاره چه د دواړو حکم یو شی. (۴)

دویم نظر: دا نظر علامه طحاوی رحمته الله علیه "حجة أخرى" په عنوان سره بیان فرمایلی دی د کوم خلاصه چه داده چه که یو سړی او ښځې نه التقانی ختاین اوشی نو پورته ذکر شوی اته احکام واجب کیږی او که

(۱) بذل المجهود: ۱۷۹/۲.

(۲) معارف السنن: ۱/۳۷۰ المجموع شرح المذهب: ۱۳۷/۲.

(۳) المجموع شرح المذهب: ۱۳۷/۲.

(۴) باب: الذي يجامع ولا ينزل، ص: ۴۹.

چري التّقاني ختانی نه پس هم انزال اوشی نو په دې سره څه نوې حکم نه واجب کیږي مثلاً که یوسړی زنا کولو سره یوې ښځې سره التّقاني ختانی او کړونوحد واجب کیږي. اوس که چري د التّقاني ختانی نه پس انزال هم اوشی نو په دې سره بل حد نه واجب کیږي، یا که چا د شک د وجې نه جماع کولو سره التّقاني ختانی او کړونو مهور واجب کیږي.

اوس که ددې نه پس انزال هم اوشی نو دې سره نوې مهر نه واجب کیږي. خلاصه دا چه کله د التّقاني ختانی نه پس انزال مؤخرشی نوحد مهر او نور خیزونه واجب کیدو تعلق صرف التّقاني ختانی سره کیږي په انزال باندې موقوف کیږي نه. په دې باندې نظر او قیاس تقاضا داده چه د غسل تعلق هم صرف التّقاني ختانی سره کیدل پکاردی. انزال باندې موقوف کیدل نه دی پکار. لهندا د التّقاء ختانی د وجه نه پکاردی چه انزال وی اوکه نه وی، په دواړو صورتونو کښې غسل واجب کیدل پکاردی.^(۱)

دویم نظر: دانظر هم علامه طحاوی رحمته الله حجة أخرى: په عنوان سره بیان فرمائیږي دې د کوم خلاصه چه داده چه جماع مع الانزال په صورت کښې د ښځې اوسړی دواړو حکم یوشان دې یعنی په دواړو باندې غسل واجب کیږي.

په دې باندې د نظر او قیاس تقاضا داده چه د جماع بغیر الانزال په صورت کښې هم د ښځې اوسړی دواړو حکم یوشان کیدل پکاردی اوچونکه د انزال نه کیدو په صورت کښې په ښځه باندې په اتفاق سره غسل واجب کیږي په دې وجه په دې صورت کښې په سړي باندې هم غسل واجب کیدل پکاردی دې دپاره چه په دې صورت کښې هم دواړو حکم یوشان شی.^(۲)

قوله: :: بدفع غسل یدیه: حضور پاک چه به کله د غسل جنابت اراده کوله، نواول به نی خپل دواړه لاسونه وینخل.

د اودس نه وړاندې د دواړو لاسونو وینخلو وجه: د اودس نه وړاندې د لاسونو وینخلو دوه وجوهات کیدي شي یو خود امکان دی چه وینخل په لاسونو باندې لگیدلې گندگني وغیره نه پاکي حاصلولودپاره وی لکه څنگه چه د حضرت میمون رضی الله عنه د روایت نه ددې تائید کیږي. یا داوینخل د خوب نه په وینیدو باندې چه د لاس د وینخلو حکم ددې د وجې نه وی. ددې تائید د ابن عیینة رحمته الله الفاظ «قل أن یدخلهما فی الإناء» سره کیږي چه هغوی په دې حدیث کښې د هشام نه نقل کړی دی. یعنی سړي چه کله د خوب نه بیدارشی نو هغه له پکاردی چه هغه دې خپل دواړه لاسونه په لوبښی کښې د وهرلو نه وړاندې وینځي.^(۳) که په لاسونو باندې څه پلیتی لگیدلې وی نودهغې وینخل واجب دی گنی مستحب دی.^(۴)

پهترین اضافه: هم د ابن عیینة رحمته الله په روایت کښې ددې الفاظو هم زیاتوالې دي «ثم یفصل فرجه» چه بیادې خپل شرمگاه هم اووینځي. هم دغه خبره هشام نه امام مسلم رحمته الله د ابو معاویه په طریق سره نقل

(۱) باب: الذی یجامع ولا یبذل: ص ۵۰-۴۹.

(۲) باب: الذی یجامع ولا یبذل: ص ۵۰-۴۹.

(۳) اوگورنی: فتح الباری: ۱/۴۷۵ عمدة القاری: ۳/۲۸۴.

(۴) أوجز المسالك: ۱/۴۹۷، ۳۲۲.

کری ده. (۱) او امام ابوداؤد د حماد بن زید په واسطه سره هم دغه روایت نقل کړې دي. (۲) حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی چې «ثم يغسل فرجه» یوه بهترین اضافه ده ځکه چې شرمگاه اول وينخلوسره دوران غسل دا (دوباره) د لاس لگولو ضرورت نه پاتې کیږي ((وهذا على مذهب الشوافع)). (۳)

قوله: «ثم يوضأ كبايتوضأ للصلاة» بيا به حضور پاک عليه السلام هم هغه شان اودس کولو لکه چې د مانځه دپاره به ئی اودس کولو.

قوله: «كبايتوضأ للصلاة» د مانځه والا د اودس قيدني ځکه اولگولو دي دپاره چې اودس لغوی یعنی صرف د لاسونو د وينخلونه احتراز اوشی ځکه چې د اودس اطلاق صرف د لاسونو په وينخلو باندې کیږي. توضأ كبايتوضأ للصلاة ونيلو سره ئی اوخودل چې دلته مراد اودس لغوی نه دي بلکه د مونځ والا اودس مراد دي. (۴) علامه کوراني رحمته الله فرمائی چې په حديث کښې راغلي لفظ کان په دي خبره باندې دلالت کوي چې حضور پاک به په عام توگه د غسل جنابت نه وړاندې اودس فرمائيلو. (۵) د غسل جنابت نه وړاندې د اودس حکم: د غسل نه وړاندې د اودس په استحباب باندې د اتمه اړيحه او جمهورو اتفاق دي. (۶) علامه ابن عبدالبر رحمته الله او ابن بطال رحمته الله وغيره په دي باندې اجماع نقل کړي ده. (۷)

ليکن روستنو علماؤ وضوء قبل الغسل کښې د داؤد ظاهري او د ابو ثور اختلاف نقل کړي دي حتی چې حافظ ابن حجر رحمته الله د دي دواړو حضراتو د اختلاف د وجې نه د اجماع قول ته مردود ونيلى دی. (۸) د حافظ صاحب رحمته الله دا خبره ځکه صحيح نه ده چې د اجماع په مقابلې کښې د محققينو په نیز د داؤد ظاهري د قول هيڅ حيثيت نشته دي لکه چې علامه سبكي رحمته الله او علامه نووي رحمته الله په دي باندې تنبيه فرمائيلي ده. (۹)

بهر حال روستنو علماؤ اختلاف نقل کړي دي. چنانچه شيخ الحديث مولانا زکريا صاحب کاندهلوی رحمته الله او ابن ارسلان د داؤد ظاهري او ابو ثور مطلقاً د دي د وجوب قائل کيدل نقل کړي دي. (۱۰) خو حافظ ابن حجر رحمته الله د دي حضراتو په حواله سره نقل کړي دي که چېرې څوک محدث وی نو د هغه دپاره اودس

(۱) فتح الباری: ۱/۷۵، أخرجه مسلم فی صحيح فی کتاب الحيض باب صفة غسل الجنابة رقم: ۷۱۸ وانظر دبه سلم. انظر تحفة الأشراف رقم: ۱۶۹۰.

(۲) فتح الباری: ۱/۷۵.

(۳) فتح الباری: ۱/۷۵.

(۴) الکونثر الجاری: ۱/۶۰۶ عمدة القاری: ۳/۲۸۴ فتح الباری: ۱/۷۵، أوجز المسالك: ۱/۴۹۷.

(۵) مرقاة المفاتیح: ۲/۳۳، أوجز المسالك: ۱/۳۹۸.

(۶) الکونثر الجاری: ۱/۶۰۶.

(۷) فتح المالک یتوب الیه التمهيد لابن عبدالبر علی مؤطا الإمام مالک: ۱/۴۲۰ شرح ابن بطال علی صحيح البخاری

۳۷۹/۱: فتح الباری لابن رجب الحنبلي: ۱/۴۲۱.

(۸) فتح الباری: ۱/۷۶.

(۹) معارف السنن: ۱/۳۷۰، المجموع: ۲/۱۳۷.

(۱۰) أوجز المسالك: ۱/۹۸، بذل المجهود: ۲/۲۵۵.

واجب دې صرف غسل د اودي د طرف نه به کفایت نه کوي. (۱) په یو روایت کښې دامام شافعی رحمته الله علیه او امام احمد بن حنبل رحمته الله علیه نه هم دغه مذهب نقل دې خود صحیح قول مطابق دا دواړه حضرات هم جمهور ورسره دی. (۲) چنانچه حافظ ابن حجر رحمته الله علیه د غسل جنابت نه وړاندې د اودس د استنجاب ذکر کولو نه پس لیکي 'امام شافعی رحمته الله علیه فرماني چه الله تعالی مطلقاً غسل فرض فرمائیلې دې د یو خاص عمل نه د غسل شروع کولو حکم ئی نه دې ورکړې چه په دې سره د غسل شروع او کړنې لهذا غسل کونکې دې پوره بدن اووینځي نوچه څنگه هم غسل کوی صحیح به وی. (۳)

د علامه عینی رحمته الله علیه توجیه: وړاندې د غسل نه اودس کول چونکه د احنافو په نیز سنت دې په دې وجه علامه عینی رحمته الله علیه د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه او قائلین وجوب په رد کښې فرماني چه نص قرآنی سره ددې چه مطلق دې او په هغې کښې د یو داسې شی تذکره نشته دې په کوم سره چه د غسل شروع او کړې شی. مگر د حضرت عائشه رضی الله عنها په روایت سره دا واضحه شوه چه حضور پاک به د غسل نه وړاندې د مانځه والاودس په شان اودس کولو. لهذا د حضور پاک په عمل سره د سنت ثبوت اوشو او واجب په دې وجه نه دې چه د اودس تحقق د غسل په ضمن کښې کیږي. لکه چه حائضه بنځه چرته جنبی شی نو د هغې دپاره هم یو غسل کافی کیږي. (۴) بیا دا اودس کوم چه د غسل په شروع کښې کیږي په دې کښې دوه احتماله دی یاخو دې دا د غسل نه وړاندې مستقل سنت وی یا دې د غسل جزء وی؟ که چرې دامستقل سنت اومنلې شی نو غسل کښې د بدن اندامونو سره د اودس اندامونه وینځل هم ضروري کیږي او که چرې دا د غسل جزء اومنلې شی نو د اودس اندامونه په اودس کښې وینځل کافی کیږي. دوباره په غسل کښې باقی بدن سره به ددې وینځل ضروري نه وی. (۵)

د اودس د تقدیم وجه: حافظ ابن حجر رحمته الله علیه وغیره د تقدیم وضوء باره کښې فرماني: «لما قدم غسل أعضاء الوضوء تشریفاً لها ولتحصيل لها صورة الطهارة» (الکفری والصغری) (۶) داودس د اندامونو شرافت او فضیلت د وجې نه اودس په غسل باندې مقدم کړې شوې دې یاد دې وجې نه مقدم کړې شوې دې چه طهارت صغری او طهارت کبری دواړه حاصل شی.

که چرې د تشریف او فضیلت د وجې نه د اودس اندامونه وینځل مقد کړې دی نو چه د کومو حضراتو په نیز اودس کښې نیت شرط دې نو د هغوی په نیز به په شروع کښې نیت کول وی او که چرې د غسل جزه دې بلکه مستقل سنت دی نو بیا په اودس کښې به د جنابت د ازاله کولو نیت هم کولې کیږي. علامه داودی فرماني چه په غسل کښې د اودس اندامونه داودس په ترتیب باندې وینځلو کښې مقدم کړی لیکن په شروع کښې دې د جنابت د غسل نیت هم او کړي. (۷)

(۱) فتح الباری: ۱/۴۷۶.

(۲) أوجز المسالك: ۱/۹۸، بذل المجهود: ۱/۵۳۱.

(۳) فتح الباری: ۱/۴۷۵، کتاب الام: ۱/۱۵۹.

(۴) عمدة القاری: ۳/۲۷۳.

(۵) فتح الباری: ۱/۴۷۵، الکنز المتواری: ۳/۱۸۸.

(۶) تحفة الباری: ۱/۲۱۸، فتح الباری: ۱/۴۷۵، شرح ابن بطلال: ۱/۳۸۹.

(۷) فتح الباری: ۱/۴۷۵.

شیخ الاسلام علامه زکریا انصاری رحمۃ اللہ علیہ نقل کری دی ہے راجع دادی کہ دُ جنابت نہ ورائندې دې باندې څه پلټنی نه وی نو دُ جنابت دُ غسل نه ورائندې په اودس کښې دې دُ غسل دُ سنت نیت اوکړی اوکه جنابت اوحدث دواړه راجمع شی نو دُ غسل نه ورائندې اودس سره دې دُ حدث اصغر دُ لږې کولو نیت اوکړی. (۱)

دُ غسل نه پس دُ اودس حکم: بعض حضراتو دُ غسل نه پس اودس واجب گرځولې دې. (علامه ابن عبدالبر رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چې دُ علماؤ په دې خبره باندې اتفاق دې چې دُ غسل نه پس به دوباره اودس نه شی کولې. (۲)

اعتراض: په دې باندې دا اعتراض کیدې شی چې مصنف ابن ابی شیبہ کښې دُ اُبوالبختری نه روایت دې «ان علیا کان یوضأ بعد الغسل» (۳) یعنی حضرت علی رضی اللہ عنہ به دُ غسل نه پس اودس کولو.

جواب: ابن بطال رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چې دُ حضرت علی رضی اللہ عنہ روایت مرسل دې ځکه چې یحیی بن معین فرمائی دی دُ اُبوالبختری الطائی نوم سعید بن عبید دې اودا ثقہ راوی دې لیکن دُ حضرت علی رضی اللہ عنہ نه دُده سماع ثابت نه ده اوکه چرې دُ حضرت علی رضی اللہ عنہ نه دا عمل ثابت هم شي نو دُ هغوی دا عمل به یا دُ انتقاض وضوء و چې نه به وی یا په اودس کښې دُ کیدو اونه کیدو دُ شک دُ وجې نه به وی. (۴)

علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چې حضرت علی رضی اللہ عنہ او ابن مسعود رضی اللہ عنہ نه دُ غسل نه پس دُ اودس نه انکار نقل دې. (۵) دُ حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہ نه دُ غسل نه پس دُ اودس باره کښې پوښتنه اوکړې شوه نو هغوی او فرمائی «أی وضوء أعمر من الغسل؟» (یعنی آیا یواودس دُ غسل نه هم زیات اعم دې. هم دغه خبره دُ حضرت علقمه رضی اللہ عنہ نه هم نقل ده چې هغوی فرمائی «أی وضوء أعمر من الغسل؟» (۶) حضرت سعید بن جبیر رضی اللہ عنہ نه وضوء بعد الغسل باره کښې تپوس اوکړې شو نو هغه دا ناخوښه کړه. (۷)

دُ حضرت عائشه رضی اللہ عنہ نه په صراحت سره ددې انکار مروی دې. چنانچه اسود بن یزید دُ حضرت عائشه رضی اللہ عنہ نه نقل کړی دی «کان رسول الله صلی الله علیه وسلم لا یوضأ بعد الغسل» (۸) یعنی رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم دُ غسل جنابت نه پس اودس نه کولو. بلکه په یو روایت کښې وضوء بعد الغسل ناخوښه کیدل دُ کړشوی دی. چنانچه ابن عباس رضی اللہ عنہ وائی چې حضور پاک فرمائی دی «من توضأ بعد الغسل فلهس منّا» یعنی څوک

(۱) اوگورنی: تحفة الباری: ۲۱۸/۱.

(۲) عمدة القاری: ۲۸۳/۳: البناية: ۳۱۹/۱.

(۳) الاستذکار: ۳۰۴/۱.

(۴) مصنف ابن ابی شیبہ کتاب الطهارة فی الوضوء بعد الغسل من الجنابة، رقم: ۷۵۹.

(۵) شرح ابن بطال: ۳۸۹/۱.

(۶) عمدة القاری: ۲۸۳/۳: البناية: ۳۱۹/۱ فتح الباری لابن رجب الحنبلی: ۱۴۲/۱-۱۴۱.

(۷) مصنف ابن ابی شیبہ، کتاب الطهارة، فی الوضوء بعد الغسل من الجنابة: ۷۴۸.

(۸) مصنف ابن ابی شیبہ، کتاب الطهارة، فی الوضوء بعد الغسل من الجنابة: ۷۵۲.

(۹) مصنف ابن ابی شیبہ، کتاب الطهارة، فی الوضوء بعد الغسل من الجنابة: ۷۵۴.

(۱۰) مصنف ابن ابی شیبہ، کتاب الطهارة، فی الوضوء بعد الغسل من الجنابة: ۴۷۶/۱-۴۷۵ رقم الحديث: ۷۴۹.

چه دغسل نه پس اودس اوکری هغه زمونږ نه نه دې. (۱) علامه هیشمی رحمته الله په مجمع الزوائد کښې ددې روایت نقل کولونه پس فرمائی چې علامه طبرانی رحمته الله په معجم کبیر او صغیر او اوسط کښې دا روایت ذکر کړې دې. دمعجم اوسط په سند کښې سلیمان بن احمد نومی راوی دې ابن معین دده تکذیب کړې دې او عبدان ئی توثیق کړې دې. (۲) علامه بنوی رحمته الله فرمائی «ولم یغه علی اسناد»
والصغیر، «فسی ان یكون اسنادها لا متغیرة» (۳) علامه هیشمی رحمته الله معجم کبیر او صغیر په اسناد باندې کلام نه دې کړې کیدې شی ددې وجې نه چې ددې دواړو په اسناد کښې د کلام څه گنجانش نشته دې. په وضوء قبل الغسل کښې د سرد مسح حکم: په وضوء قبل الغسل کښې به د سرمسح کولې شی که نه؟ په دې کښې اختلاف دې. اسحاق بن راهویه په یو غیر مشهور روایت کښې امام احمد بن حنبل رحمته الله او امام مالک رحمته الله په نیز به وضوء قبل الغسل کښې مسح د سر نه شی کولې بلکه په دوران غسل کښې په سر باندې اوبه پھیول دسر د مسح د طرف نه کافی کیږی. (۴)
هم دغه خبره د ابن عمر رضی الله عنهما نه په صراحت سره مروی ده او امام ابو داؤد رحمته الله د امام احمد رحمته الله نه هم دغه شان قول نقل کړې دې. (۵)

ابن رجب حنبلی رحمته الله فرمائی چې وضوء قبل الغسل کښې د مسح په ځائی د سر په وینځلو اکتفاء کول ددې خبرې دلیل دې چې په اودس کښې د سر وینځل کافی دی دمسح ضرورت نشته دې لیکن په عام اودس کښې داسې کول مکروه دی البته هغه اودس چې غسل سره یو ځائی وی نو په هغې کښې داسې کول صحیح دی. (۶)

په یو روایت کښې حسن بن زیاد رحمته الله د امام ابو حنیفه رحمته الله نه دانقل کړې دې چې په وضوء قبل الغسل کښې به د سرمسح نه شی کولې ځکه چې د جنابت د وجې نه په هغه باندې د سروینځل ضروري دې او د سروینځل فرض دی نو فرضیت مسح به نه ظاهر یری. (۷) دسفیان ثوری رحمته الله امام مالک رحمته الله اود مشهور قول مطابق د امام شافعی رحمته الله او حنابل نه خلال او اودهغه شاگرد ابوبکر په نیز وضوء قبل الغسل کښې به د سرمسح کولې شی. (۸)
د احنافو ظاهری روایت هم دغه دې چې په دغه اودس کښې به د سرمسح کولې شی. (۹)

(۱) والحديث أخرجه الترمذی فی سننه فی کتاب الطهارة باب ماجاء فی الوضوء بعد الغسل، رقم: ۱۰۷ والنسائی فی سننه فی کتاب الطهارة، باب ترک الوضوء بعد الغسل، رقم: ۲۵۳، وابن ماجه فی سننه فی کتاب الطهارة، باب فی الوضوء بعد الغسل، رقم: ۵۷۹، انظر كذلك تحفة الأشراف، رقم: ۱۶۰۹، وجامع الأصول، رقم: ۵۳۳۳.
(۲) اوگورنی: معجم الطبرانی الکبیر: ۱۱/۲۱۳ رقم: ۱۶۹۱ ومجمع الزوائد، کتاب الطهارة، باب فیمین توضأ بعد الغسل: ۱/۲۷۳ معارف السنن: ۱/۳۶۸.

(۳) اوگورنی: معارف السنن: ۱/۳۶۸.

(۴) فتح الباری لابن رجب الحنبلی: ۱/۱۳۸.

(۵) فتح الباری لابن رجب الحنبلی: ۱/۱۳۸.

(۶) فتح الباری بشرح صحیح البخاری لابن رجب الحنبلی: ۱/۱۳۹.

(۷) المبسوط للسرخسی: ۱/۴۸، عمدة القاری: ۳/۲۸۴ البناية: ۱/۳۱۹.

(۸) فتح الباری لابن رجب الحنبلی: ۱/۱۳۹.

(۹) المبسوط: ۱/۴۸ البناية: ۱/۳۱۹ عمدة القاری: ۳/۲۸۴.

علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ دَحَسَن بن زیاد رحمۃ اللہ علیہ قول ذکر کولونہ پس ظاهر روایت تہ ترجیح ورکوی ہفہ فرمائی چہ وضوہ قبل الغسل کنبی د سر پہ مسح کولو کنبی د غسل پورہ والی دی. (۱) کوم حضرات چہ پہ وضوہ قبل الغسل کنبی د سر د مسح قائل نہ دی ہفہ وائی چہ دینی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نہ د غسل جنابت نہ وړاندې اودس کول خونقل دی لیکن پہ دغه اودس کنبی چرتہ پہ یو روایت کنبی د سر د مسح تصریح نہ دغه راغلی. (۲)

د قائلین مسح دلیل: د سر د مسح قائلین د حضرت امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ تخریج کړې شوې د حضرت عائشہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا د حدیث باب د ظاهر نہ استدلال کوی ہفہ وائی چہ د حضرت عائشہ صدیقہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا پہ روایت کنبی د حضور پاک د مانخه والا د اودس پہ شان اودس کول منقول دی اود مانخه والا پہ اودس کنبی د سر مسح کولې شی. لہذا دلته ہم د سر مسح کولې شی. (۳)

شارجین حدیث «توضأ كما توضأ للصلاة» نہ د اودس کامل مراد اخستې دی بغیر د خپو د وینخلو د تاخیر، ځکه چہ بعض روایاتو کنبی د تاخیر غسل رجليں یعنی د خپوروستو وینخلو ذکر موجود دی. (۴) د حضرت ابن عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہما نہ د دې اودس بارہ کنبی تپوس او کړې شو نو هغوی اوفرمانیل «توضأ وضوءك للصلاة لإرجلک» (۵) یعنی د خپل موښ والا د اودس پہ شان اودس او کړنی بغیر د خپو د وینخلو چہ ہفہ بہ د اودس نہ فارغ کیدو باندې وینخلې شی. ابن رجب حنبلی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ د ابن عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہما د قول نہ داخبرہ معلومیږی چہ وضوہ قبل الغسل کنبی بہ د سر مسح کولې شی. (ځکه چہ د مانخه والا اودس کنبی کولې شی). (۶)

د حضرت شیخ الحدیث رحمۃ اللہ علیہ وائی: حضرت شیخ الحدیث مولانا محمد زکریا صاحب کاندھلوی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ زما پہ نیزہ دې مسئله کنبی توسع ده یعنی کہ د سر مسح او کړی نوییام صحیح ده او کہ د سر مسح اونہ کړی نوییام صحیح دی. ځکه چہ د حضرت عائشہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا روایت سره د سر مسح کول معلومیږی او د حضرت میمونہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا پہ روایت کنبی د سر د وینخلو ذکر خوشته لیکن د سر د مسح چرتہ ہم تصریح نشته دی. (۷)

د خپو وینخل د غسل جنابت نہ وړاندې که ووستو؟ خپې پہ غسل جنابت کنبی وړاندې پہ اودس کنبی او وینخلې شی یا د غسل جنابت نہ فارغ کیدونہ پس؟ یعنی د جنابت د غسل نہ وړاندې بہ د اودس تکمیل کولې شی کہ نہ؟ پہ دې سلسله کنبی دواړه شان روایات موجود دی. پہ دې وجه بہ ائمه کرامو کنبی پہ دې مسئله کنبی اختلاف پیدا شوې دی چنانچہ د ائمه اربعہ نہ پہ دې سلسله کنبی څلور اقوال نقل دی. اود مذکورہ مسئلې صورتونہ ہم څلور جوړیږی پہ دې وجه بہ د ائمه رائي هم دې څلورو صورتونو کنبی ذکر کولې شی.

(۱) عمدة القاری: ۲۸۳/۳.

(۲) فتح الباری لابن رجب الحنبلی: ۱۳۹/۱.

(۳) فتح الباری بشرح صحیح البخاری لابن رجب الحنبلی: ۱۳۹/۱.

(۴) أوجز المسالك إلى مؤطا مالک: ۴۹۷/۱ فتح الباری لابن رجب الحنبلی: ۱۳۶/۱.

(۵) فتح الباری بشرح صحیح البخاری لابن رجب الحنبلی: ۱۳۹/۱.

(۶) فتح الباری بشرح صحیح البخاری لابن رجب الحنبلی: ۱۳۹/۱.

(۷) أوجز المسالك: ۵۰۶/۱-۵۰۵.

رومی صورت: د جنابت د غسل نه وړاندې هم په اودس کښې خپې وینځلې شی یعنی د غسل د شروع نه وړاندې اودس پوره کړې شی، خپې وینځل د غسل نه پس پورې روستونه کړې شی هم دغه د امام شافعی رحمته الله علیه شهر، اصح او مختار رانې ده. (۱)
 دعلی بن زیاد رحمته الله علیه دروایت مطابق د امام مالک رحمته الله علیه هم دغه رانې ده (۲) شرح العمده کښې علامه فاکهانی رحمته الله علیه فرمائی: «وهوالمشهور» یعنی هم دغه د امام مالک رحمته الله علیه مشهور قول دی (۳) امام احمدبن حنبل رحمته الله علیه په یوروایت کښې هم دا قول اختیار کړې دی. (۴) ابن رجب حنبلی رحمته الله علیه فرمائی چه هم دغه زموږ په اصحاب کښې مشهور دی اوخلال او دغه ملگری ابوبکر هم دغه رانې ده. (۵)
 د احتافو یوروایت هم دغه دی چه خپې اول اووینځلې شی. صاحب درمختار علامه حسینی رحمته الله علیه دا مستحب لیکلی دی. (۶) اوعلامه شامی رحمته الله علیه د صنیع نه هم ددې ترجیح معلومېږي. (۷)
 دویم صورت: دویم صورت دادې چه دغسل په شروع کښې د اودس پوره والې اونه کړې بلکه خپې وینځل روستو کړی او د غسل جنابت نه پس خپې اووینځلې. هم دغه د امام شافعی رحمته الله علیه دویم قول دی. (۸) امام نووی رحمته الله علیه داضعیف مگرخولې دی. (۹) داشان قول دامام احمدبن حنبل رحمته الله علیه نه هم نقل دی. (۱۰)

ابن وهب په مبسوط کښې دامام مالک رحمته الله علیه نه نقل کړی دی که څوک خپې وینځل د غسل نه د فارغیدوپورې روستو کول غواړی نو داسې کولې شی (۱۱) اکثر مشایخ حنفیه رحمهم الله مطلقاً د خپو د روستو وینځلو قائل دی (۱۲) امام محمدبن حسن الشیبانی رحمته الله علیه هم دا اختیار کړی دی. (۱۳)
 دویم صورت: دریم صورت دادې چه دخپو وینځل دجنابت غسل کښې په تقدیم اوتاخیر سره دواړه برابر دی که غواړی نو اول دې اووینځی اوداودس تکمیل دې اوکړی اوکه غواړی نوخپې وینځل دې روستو کړی اودغسل نه پس دې اووینځی. دامام احمدبن حنبل رحمته الله علیه نه په یوروایت کښې داسې نقل دی. (۱۴)
 څلورم صورت: که د غسل ځانی پاک وی ختې وغیره نه وی اواوبه هم نه حصار پری لکه چه په یو کانری یاد لرگی په تخته باندې غسل کولې شی یا هغه ځانی پوخ وی نو خپې دې دغسل نه وړاندې

(۱) المنهاج شرح صحيح مسلم للنووي: ۳/۲۲۹ فتح الباری لابن رجب الحنبلي: ۱/۱۳۹ فتح الباری: ۱/۴۷۷.

(۲) المتتقي شرح مظالمالک لأبي الوليد الباجي: ۳۹۲/۱.

(۳) إرشاد الساری لشرح صحيح البخاری للقسطلانی: ۴۸۷/۱.

(۴) المغنی لابن قدامة الحنبلي: ۱/۱۳۸ الإنصاف لأبي الحسن المرادی الحنبلي: ۱/۲۵۲.

(۵) فتح الباری لابن رجب الحنبلي: ۱/۱۳۹ الإنصاف: ۲۵۲/۱.

(۶) البحر الرائق: ۱/۹۴ الدر المختار مع ردالمحتار: ۱/۱۱۷-۱۱۶ أوجز المسالك: ۱/۴۹۸.

(۷) ردالمحتار مع الدر المختار ۱/۱۶ بذل المجهود: ۲/۲۵۸.

(۸) المنهاج شرح صحيح مسلم للنووي: ۳/۲۲۰ المجموع: ۲/۱۸۲ تلخیص الحبير: ۲/۱۸۰.

(۹) المنهاج شرح صحيح مسلم للنووي: ۳/۲۲۰.

(۱۰) المغنی لابن قدامة الحنبلي: ۱/۱۳۸ الإنصاف للمرادی الحنبلي: ۱/۲۵۲.

(۱۱) المتتقي لأبي الوليد الباجي: ۱/۳۹۲ أوجز المسالك: ۱/۳۹۸ الشرح الصغير: ۲/۱۷۲.

(۱۲) ردالمحتار: ۱/۱۱۶ البحر الرائق: ۱/۹۴ البناية: ۱/۳۱۹ عمدة القاری: ۳/۲۸۷.

(۱۳) ردالمحتار: ۱/۱۱۶.

(۱۴) فتح الباری لابن رجب الحنبلي: ۱/۱۳۹ المغنی لابن قدامة الحنبلي: ۱/۱۳۸ الإنصاف: ۱/۲۵۲.

اووينخي اوداؤدس تكميل دې اوكرې اوكه هلته ختې يا اوبه جمع كيږي نو دخپو وينخل دې روستو كړې اود غسل نه فراغت نه پس بياك ځاني ته راشي اوخپې دې اووينخي. د احناف اومالكيه نه يو قول داشان هم نقل دې.^(١)

د جنابت دغسل د پوره كولو نه وړاندې د اودس دليل: اكمال وضوء قبل الغسل يعنى د غسل نه وړاندې دخپو وينخلود استحباب دقائلينو دليل دبخاري شريف حديث الباب دې. داحضرات فرماني چه دحضرت عائشه رضي الله عنها اكثر رواياتوكېږي «يوضأ كما يوضأ الصلاة» الفاظ راغلي دي. ظاهر حديث نه تقديم غسل رجلين معلومېږي ځكه چه دې نه كامل اودس مراددې په كوم كېږي چه د خپو وينخل هم داخل دي.^(٢)

يواعتراض: په دې استدلال باندې يوااعتراض دا كيږي چه دحضرت عائشه صديقه رضي الله عنها په اكثر ورواياتوكېږي دمانځه د اودس په شان داودس ذكر دې په كوم سره چه تقديم معلومېږي د خپو روستو وينخلو هيڅ ذكر نشته دې ليكن امام مسلم رحمه الله د ابومعاويه عن هشام په طريق سره د حضرت عائشه رضي الله عنها نه هم داشان روايت نقل كړې دې دې په آخره كېږي دا الفاظ دي: «ثم افاض على سائر جده ثم غسل رجليه»^(٣) ددې الفاظو په نقل كولو د هشام په شاگردانو كېږي سره ددې چه ابومعاويه متفرد دې ليكن امام بيهقي رحمه الله دده تفرد صحيح گرځولي دي.^(٤)

دغه شان ددې زياتي شاهد هم موجود دي. ابوداؤد طيالسي رحمه الله د ابوسلمه رحمه الله په واسطه سره د حضرت عائشه رضي الله عنها روايت نقل كړې دې ددې په آخره كېږي دې «فأذا فرغ غسل قدميه»^(٥) يعنى كله چه ددې نور تائيد ددې نه هم كيږي چه مسند احمد كېږي دحضرت عائشه رضي الله عنها په روايت كېږي د تاخير غسل الرجلين صراحت دي. حضرت عائشه رضي الله عنها فرماني «كان رسول الله صلى الله عليه وسلم اذا أراد أن يقتل من جأبه يقتل يديه ثلاثاً، ثم يأخذ بيده لصب يمينه على شماله فيغسل فرجه حتى يتقه، ثم يغسل يده غلاً حسناً، ثم يمسح على رجليه ثلاثاً، ثم يغسل وجهه ثلاثاً، ثم يذراعاه ثلاثاً، ثم يصب على رأسه الماء ثلاثاً، فإذا خرج غسل قدميه»^(٦)

يعنى رسول الله صلى الله عليه وسلم چه به كله د جنابت دغسل اراده كوله نودرې ځله به نى خپل دواړه لاسونه وينخل، بيا به نى په خپل بڼى لاس سره اوبه اخستلي چه هغه په گس لاس باندې واچوي، بيا چه به نى كله خپل شرمگاه وينخلو تردې چه ښه به پاك شو، بيا به حضور پاك خپل لاس په ښه شان سره وينخلو،

^(١) عمدة القارى: ٢٨٧/٣، ارشاد السارى: ٨٧/١، رد المحتار: ١١٦/١، البحر الرائق: ٩٤/١، شرح الزرقانى على مؤطا مالك: ٩٠/١، فتح البارى للعسقلانى: ٤٧٧/١.

^(٢) فتح البارى للعسقلانى: ٤٧٧/١، فتح البارى لابن رجب الحنبلى: ١٣٩/١، عمدة القارى: ٢٨٥/٣، التتقى للباچى المالکى: ٣٩٢/١، المنهاج للنووى: ٢٢٠/٣، أوجز المسالك: ٤٩٨/١، معارف السنن: ٣٥٩/١.

^(٣) فتح البارى: ٤٧٥/١، أخرجه مسلم فى صحيحه فى كتاب الحيض، باب صفة غسل الجنابة، رقم: ٧١٨، وانفرد به مسلم، انظر تحفة الأشراف، رقم: ١٦٩٠.

^(٤) فتح البارى: ٤٧٧/١، معارف السنن: ٣٦٠/١، فتح الملهم: ١٤٥/٣، انيل الأوطار للشوكانى: ٢٤٤/١.

^(٥) الحديث أخرجه ابوداؤد الطيالسي فى مسنده من طريق أبى سلمة بن عبد الرحمن: ٢٠٢/٢، رقم: ١٥٧٧.

^(٦) فتح البارى: ٤٧٧/١، فتح الملهم: ١٤٥/١.

^(٧) انظر مسند احمد، فى مسنده عائشة رضي الله عنها ١٥٧/٨، رقم: ٢٥١٥٥.

بیا به نی درې خله غرغړې کولې اودرې خله به نی پوزه کښې اوبه اچولې اودرې خل به نی خپل مخ وینخلو اودرې خل خپلې متې، بیا به نی په خپل سر باندې درې خل اوبه بپیولې، بیا چه به کله د «هغه» خانی نه وتلو نو خپلې دواړه څپې به نی وینخلې.

جواب: د مسند احمد د روایت جواب د ادې لکه څنگه چه په دې کښې د تاخیر صراحت راغلی دي هم دغه شان په دې کښې د حضرت عائشه رضی الله عنها نه د تقدیم صراحت هم نقل دي. چنانچه شعبی رحمته الله علیه د حضرت عائشه رضی الله عنها نه نقل کړی دی: «کان رسول الله صلی الله علیه وسلم اذا اغتسل من الجنابة، بدأ فغسل راسه وضوءه للصلاة، وغسل فرجه وقدمیه، ومسح بریده الحائط، ثم أفاض علیه الماء، فکان أری أثر یدیه فی الحائط» (۱).

یعنی رسول الله صلی الله علیه وسلم چه به کله د جنابت د غسل اراده کوله نو د مانځه والا د اودس په شان اودس به نی کولو او خپل شرمگاه به نی وینخلو او دواړه څپې، اوبه دیوال پورې به نی خپل لاس مړیو، بیا به حضور پاک په خپل ځان باندې اوبه بپیولې، حضرت عائشه صدیقہ رضی الله عنها فرمائی لکه چه زه د حضور پاک صلی الله علیه وسلم په دیوال باندې د لاس مړلو اثر وینم.

لهذا د حضرت عائشه رضی الله عنها روایت الباب اونور د دې معنی ټول روایتونه په خپل ظاهر باندې محمول دی او مراد ترې نه هم تقدیم غسل الرجلین دي. باقی پاتې شوه خبره د ابو معاویه عن هشام والروایت (او ابو داؤد طیالسی او مسند احمد کښې تاخیر غسل الرجلین والا روایتونه) نو د دې دوه جوابونه ورکړې شوي دي. یو دا چه په دې سره تفریق وضوء جواز بیانول مقصود دی یعنی په اودس کښې څه اندامونه وړاندې اوڅه د غسل کولو نه پس وینخل جائز دی. دویم جواب دا ورکړې شوي دي چه ابو معاویه عن هشام یاد دې په شان معنی والا روایتونو کښې چه کوم «ثم غسل رجلیه» په شان الفاظ راغلی دی نو دې نه مراد د دې «أعاد غسلها لاستيعاب الغسل بعد أن كان غسلها في الوضوء» یعنی په اودس کښې د څپو وینخلونه پس د استیعاب د وجې نه دوباره دا اووینخلې. د دې توجیه نه دا «ثم يغض على جلدہ کله» بیا نې په خپل ټول بدن باندې اوبه اوبپیولې، موافق به شی چه د دې نه هم استیعاب غسل مقصود دي. (۲) بیا دا حضرات فرمائی چه د حضرت عائشه رضی الله عنها ضبط حدیث اود طول صحبت د وجې نه د دې روایت ته د حضرت میمونہ رضی الله عنها په روایت باندې ترجیح حاصله ده. (۳)

د قائلین تاخیر دلیل: د غسل جنابت نه وړاندې په اودس کښې د څپو نه وینخل اودا د غسل نه پس روستو کولو پورې قائل حضرات وائی چه د حضرت میمونہ رضی الله عنها په اکثر روایاتو کښې د څپو روستو وینخلو صراحت موجود دي. حضرت میمونہ رضی الله عنها «وضوء للصلاة» سره د غیر رجلین زیاتوالې هم نقل کړې دي او په روایت کښې د دې خبرې صراحت هم موجود دي چه حضور پاک د غسل نه فارغیدو نه پس یو طرف ته کیدو سره څپې مبارکې وینخلې دي. (۴) امام مسلم رحمته الله علیه پخپله د حضرت عائشه رضی الله عنها د ابو معاویه عن هشام په طریق سره تاخیر غسل الرجلین نقل کړې دي. (۵)

(۱) انظر مسند احمد، فی مسند عائشه رضی الله عنها ۴۶۳/۸، رقم: ۲۶۵۲۳.

(۲) او گوډوئی: فتح الباری للعسقلانی: ۱/۷۷، فتح الملهم: ۱/۴۵.

(۳) فتح الملهم: ۱/۴۵، معارف السنن: ۱/۳۶۰، البناية: ۱/۳۲۰.

(۴) فتح الباری: ۱/۷۵، أخرجه مسلم فی صحیحہ فی کتاب العیض، باب صفۃ غسل الجنابة، رقم: ۷۱۸ وانفرد به مسلم، انظر تحفة الأشراف، رقم: ۱۶۹۰۱.

(۵) قد تم تخریجه آنفاً، انظر ص: ۱۵۷، رقم الحاشیة: ۳.

په دې روایت باندې سره ددې چه کلام کړې شوې دې چه د ابو معاویه تفرد دې لیکن علامه بیهقی رحمته الله علیه داصحیح گرځولې دې. (۱) اومحدثین شراح حدیث د ابوداؤد الطیالسی د حضرت عائشه رضی الله عنها نه روایت ددې شاهد گرځولې دې. (۲) کما تقدم، (۳) په مسند احمد کښې هم د حضرت عائشه رضی الله عنها نه تاخیر نقل دې. په کوم سره چه ددې نور تائید کړې (۴) د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما نه هم صراحتاً تاخیر غسل الرجلین نقل دې. (۵)

د تقدیم والا روایاتو توجیه: د حضرت عائشه رضی الله عنها هغه روایتونه په کوم کښې چه «توضاً کما یوضأ للصلاة» په شان الفاظ نقل دی دکوم نه چه قائلین تقدیم اکمال وضوء قبل الغسل باندې استدلال کوی. قائلین تاخیر ددې په جواب کښې وائی چونکه د حضرت میمون رضی الله عنه په اکثر روایاتو کښې د تاخیر صراحت راغلي دي او پخپله د حضرت عائشه رضی الله عنها نه تاخیر هم روایت دې لهدا «توضاً کما یوضأ للصلاة» نه «اکثره سوی الرجلین» یعنی بغیر د خپود وینځلو نه به اکثر اودس مراد اخستلی شی. (۶) علامه قسطلانی رحمته الله علیه د علامه کرمانی رحمته الله علیه دا توجیه رد کړې ده هغه فرمانی چه د حضرت عائشه رضی الله عنها روایت مطلق او د حضرت میمون رضی الله عنه روایت مقید گرځول صحیح نه دی ځکه چه د اطلاق او تنقید تعلق صفات سره دي د یواندام وینځلواونه وینځلوسره نه دي. (۷) بیاعلامه قسطلانی رحمته الله علیه وائی چه زیاتوالې خود حضرت عائشه رضی الله عنها په روایت کښې دې چه هغې د غسل نه وړاندې په اودس کښې خپې وینځل نقل کړی دی.

لهذا د حضرت میمون رضی الله عنه په روایت باندې به د حضرت عائشه رضی الله عنها روایت ته تقدیم حاصل وی. (۸) علامه کرمانی رحمته الله علیه ددې دا جواب ورکړې دې چه د محدثینو په نیزد ثقه د زیاتی نه مراد الفاظ کښې زیاتوالې وی اود الفاظو زیاتی د حضرت میمون رضی الله عنه په روایت کښې دې د حضرت عائشه رضی الله عنها په روایت کښې نشته دي. (۹) حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمانی چه د حضرت عائشه رضی الله عنها روایت په مجاز باندې محمول کولوسره دې نه اکثر اودس مراد اخستلی شی. (۱۰) علامه عینی رحمته الله علیه فرمانی چه د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه دا خبره صحیح نه ده چه د حضرت عائشه رضی الله عنها روایت په مجاز باندې محمول کړې شی ځکه چه بغیر د ضرورت نه د مجاز طرف ته نه شی تللی اود حضرت عائشه رضی الله عنها په روایت کښې د مجاز طرف ته د تللو هیڅ داعیه او سبب هم موجود نه دي. (۱۱)

(۱) الحديث أخرجه ابوداؤد الطيالسي في مسنده من طريق أبي سلمة بن عبد الرحمن: ۲/۲۰۲ رقم: ۱۵۷۷.

(۲) فتح الباری: ۱/۷۷ نيل الأوطار: ۱/۲۶۴ فتح الملهم: ۴۵/۳ معارف السنن: ۱/۲۶۰.

(۳) مسند احمد، مسند عائشه رضی الله عنها: ۱۵۷/۸ رقم: ۲۵۱۵۵.

(۴) فتح الباری لابن رجب الحنبلي: ۱/۱۳۹.

(۵) فتح الباری: ۱/۷۷ شرح الکرمانی: ۳/۱۱۲.

(۶) إرشاد الساری بشرح صحيح البخاری: ۱/۴۸۹.

(۷) إرشاد الساری للقسطلانی: ۱/۸۹ شرح الکرمانی: ۳/۱۱۲.

(۸) شرح الکرمانی علی صحيح البخاری: ۲/۱۱۲.

(۹) فتح الباری للعسقلانی: ۱/۷۷ عمدة القاری: ۳/۲۸۷.

(۱۰) عمدة القاری للعینی: ۳/۲۸۷.

د غسل رجلین د تأخیر حکمت: امام قرطبی رحمہ اللہ فرمائی: «الحكمة في تأخير غسل الرجلين ليوصل الاقدام والاقدام بأعضاء الوضوء» (۱) «د غسل جنابت نہ وړاندې په اودس کښې د خپو په وینځلو کښې تأخیر کښې حکمت دادې چه غسل جنابت افتتاح او اختتام د اودس په اندامونو سره وی. ددريم صورت توجیه: د خپو وینځلو وړاندې کول اوروستو کول دواړه برابر دي که غواړي نو اول دې اووینځي او که غواړي نو روستودې اووینځي. په یو روایت کښې امام احمد بن حنبل رحمہم اللہ نه هم دغه نقل دی. (۲)»

صاحب مغنی علامه ابن قدامة حنبلي رحمہم اللہ ددې قول په توجیه کښې فرمائی چه د خپو وینځلو وړاندې والې او روستوالې کښې د آحادیو اختلاف په دې خبره باندې دلالت کوي چه «دلته موضع غسل مقصود نه دي بلکه مقصود خواصل غسل (خپې) دي. که هغه وړاندې حاصل وی او که روستو» (۳) د څلورم صورت توجیه: د آحافو او مالکيه د یو روایت مطابق که چرې غاسل په داسې ځانې کښې غسل کوي چرته چه اوبه نه جمع کیږي او خټې وغیره هم نه وي نو خپې وینځل دې وړاندې کړي ګني روستودې کړي دا قول په جمع بین الروایات باندې مبنی دی ددې قائلین فرمائی چه بعض روایاتو کښې تقدیم او بعض کښې تأخیر ذکر دې لهدا که چرې په داسې ځانې کښې غسل او کړې شی چرته چه اوبه نه جمع کیږي یا خټې وغیره نه وي نو د خپو وینځل دې وړاندې کړي لکه چه د حضرت عائشه رضی اللہ تعالیٰ عنہا په روایاتو کښې راغلی دی او که چرې اوبه جمع کیږي یا خټې وغیره وي نو د خپو وینځل دې روستو کړي. لهدا د تأخیر والا ټول روایتونه هم په دې صورت باندې محمول دي. (۴)»

علامه عینی رحمہم اللہ فرمائی چه مجمع الماء کیدود و چې نه تأخیر غسل رجلین قول د ماء مستعمل به نجس کیدو باندې مبنی دي. (۵) د علامه ابن عابدین شامی رحمہم اللہ د صنیع نه تقدیم غسل رجلین افضل کیدل معلومېږي. د پورته ذکر شوی تفصیلاتو د ذکر کولونه پس هغوی فرمائی چه د مفتی به قول مطابق چونکه ماء مستعمل طاهر یعنی پاکي وی او بیا دا چه اوبو ته تر هغه وخته پوري مستعمل نه شی و نیلې تر کومې چه د ټول بدنه جدا نه شي. لهدا کله چه غسل کونکې خپل ځانې بدل کړي نو بیا به د اوبو د مستعمل کیدو حکم لگولې شي. (۶) باقی پاتې شوه خبره د روایاتو د اختلاف نو علامه ابن نجیم مصري رحمہم اللہ فرمائي چه په روایاتو کښې د تقدیم او تأخیر اختلاف اولویت او غیر اولویت دي نه چه د جواز او عدم جواز. (۷)»

حاصل دا چه د جنابت د غسل نه وړاندې په اودس کښې خپې وینځل افضل دی البته حضور پاک به کله د تنظیف په توګه اود جواز د بیان د پاره ددې وینځل روستو کول. (۸)

(۱) فتح الباری ۴/۷۸:۱ المنقی: ۱/۳۹۲ [إرشاد الساری: ۱/۴۸۸،

(۲) المغنی لابن قدامة الحنبلي: ۱/۱۳۸ [الإنصاف للمرداوي: ۱/۲۵۲،

(۳) المغنی لابن قدامة الحنبلي: ۱/۱۳۸،

(۴) عمدة القاری: ۳/۲۸۵، ۲۸۷ [إرشاد الساری: ۱/۴۸۹،

(۵) البناء شرح الهدایة للعینی: ۱/۳۲۲،

(۶) رد المحتار مع الدر المختار: ۱/۱۱۷-۱۱۶،

(۷) البحر الرائق شرح كنز الدقائق: ۱/۹۴ فتح الملهم: ۳/۱۴۵،

(۸) الكوثر الجاری: ۱/۴۰۸، بذل المجهود: ۲/۲۵۸،

قوله: ثم يدخل أصابعه في الماء فيخلل بها أصول الشعر: بيا به (حضورياك)

خپلې گوتې په اوبو کښې ډوبولې او په هغې سره به نې د وينښتو په جرړو کښې خلال کولو. فيخلل بها، يعنې په خپلو گوتوسره به نې د وينښتو خلال کولو کومې چه به نې په اوبو کښې ډوبې کړې وي. (١)

د امام مسلم رحمته الله په روايت کښې «ثم يأخذ الماء، فيدخل أصابعه في أصول الشعر» (٢) يعنې بيا به حضورياک اوبه اخستلې او خپلې گوتې به نې د وينښتو په جرړو کښې داخلولې. امام ترمذی رحمته الله او امام نسائي رحمته الله د ابن عيينه رحمته الله په طريق سره روايت نقل کړې دي «ثم يشرب شعرة الماء» (٣) يعنې بيا به حضورياک خپل وينښته په اوبوسره لمدول. مقصد د ټولو رواياتو داخودل دی چه حضورياک به د وينښتو جرړې په اوبوسره لمدولې.

أصول الشعر: د مستملې اوحموي په روايت کښې أصول الشعر يعنې الشعر لام د تعريف سره راغلې دي. (٤) خود کشمبيني په روايت کښې أصول الشعر په ځاني باندې اصول شعرة الفاظ راغلي دي يعنې دخپل سرمبارک د وينښتو جرړو ته به نې اوبه رسولې. (٥)

ددې تائيد د امام بيهقي رحمته الله د هشام بن حماد بن سلمه په روايت سره کيږي په دې کښې دی «فيخلل بها شق رأسه الأيمن، فيتم بها أصول الشعر، ثم يفعل بشق رأسه الأيسر» (٦) يعنې حضورياک به په خپلو لويډو گوتوسره دسر د بڼې طرف خلال فرمائيلو او د وينښتو جرړو پورې به نې اوبه رسولې، بيا به نې دسر د گسې حصي خلال کولو. قاضي عياض رحمته الله فرماني چه بعض حضرات وائي چه د ټول بدن د وينښتو خلال به کولې شي. هغه يا خود اصول الشعر په عموم سره استدلال کوي ياد بدن د باقي حصو د وينښتو دسريه وينښتو باندې قياس کوي (٧) علامه کوراني رحمته الله فرماني چه اصول شعرة الفاظ په دې خبره باندې دلالت کوي چه د وينښتو جرړو ته اوبه رسول ضروري دي (٨) د يوبل روايت نه هم ددې تائيد کيږي چه حضورياک او فرمائيل «ان تحت كل شعرة جناة» (٩) يعنې دهر وينښته لاندې جناة نجاست، وي. د وينښتو د خلال حکمت اوفائده: ابن حجر رحمته الله وغيره د تخليل شعر حکمت اوفائده بيانولوسره فرماني: «فائدة التغليل لإصال الماء إلى الشعر والبشرة، ومباشرة الشعر باليد ليصل تعميمه بالماء، وتأنيس البشرة للآل»

(١) فتح الباري: ١/٤٧٦ عمدة القاري: ١/٢٨٤.

(٢) أخرجه مسلم في صحيحه في كتاب الحيض، باب صفة غسل الجنابة، رقم: ٧١٨.

(٣) الحديث أخرجه الترمذی في جامعه، في أبواب الطهارة، باب ماجاء في الغسل من الجنابة، رقم: ١٠٤٠ والنسائي في سننه كتاب الطهارة، باب تخليل الجنب رأسه، ولفظه: «كان يشرب رأسه» رقم: ٢٥٠٠.

(٤) إرشاد الساري بشرح صحيح البخاري: ١/٨٧٧ تحفة الباري: ١/٢١٩.

(٥) عمدة القاري: ٣/٢٨٥ فتح الباري: ١/٤٧٦.

(٦) أخرجه البيهقي في السنن الكبرى، كتاب الطهارة، باب تحليل أصول الشعر بالماء وإيصاله إلى البشرة، رقم: ٨٢٥.

(٧) شرح الزرقاني: ١/٩١١ فتح الباري: ١/٤٧٦.

(٨) الكوثر الجاري إلى رياض أحاديث البخاري: ١/٤٠٧.

(٩) الحديث أخرجه أبو داود في سننه في كتاب الطهارة، باب في الغسل من الجنابة، رقم: ٢٤٨٠ وابن ماجه في سننه في كتاب الطهارة، باب تحت كل شعرة جناة، رقم: ٥٩٧٠ والترمذی في جامعه في أبواب الطهارة، باب ماجاء أن تحت كل شعرة جناة، رقم: ١٠٦ وانظر جامع الأصول، النوع الأول في كيفية الغسل، رقم: ٥٣١٦ وتحفة الأشراف، رقم: ١٤٥٠٢.

بصیها بالصب ما تادی به»^(۱) د تخلیل فائده د وینستو جرړو ته او خرمن ته اوبه رسول دی دې دپاره چه په عمومی توگه باندې د بدن هرځای ته اوبه اورسپړی او خرمن نرمه شی، اویغیرد خلال نه اوبه بهیولوسره دکیدونکی ممکن تکلیف نه بچاواوشی. امام نووی رحمته الله علیه او علامه قسطلانی رحمته الله علیه «فهدخل أصابعه فی أصول الشعر» په شرح کښې فرمائی: «والحكمة فی هذا تلین الشعر وتطهیه لیسهل مرور الماء علیه ویكون أبعین الإسراف فی الماء»^(۲)

د خلال حکمت دادي چه وینسته نرم تازه اوبښکلې شی دې دپاره چه په هغې باندې اوبه بهیول آسان وی اود اوبو په استعمال کښې د اسراف نه بچ شی.
د سود وینستو د خلال حکم: حافظ ابن حجر رحمته الله علیه او علامه زرقانی رحمته الله علیه لیکلی دی چه په غسل کښې په اتفاق سره د سرد وینستو خلال غیر واجب دې الایه چه د سر وینسته په څه خیزسره تړلې شوې وی یعنی وینسته اینختی وی او څه خیزسره کلک شوې وی د کوم په وجه چه بغیرد تخلیل نه اوبه د وینستو جرړو ته نه شی رسیدې. «نویابا به خلال کول ضروری وی دې دپاره چه اوبه د وینستو جرړو ته اورسیدې شی»^(۳)

تخلیل لویه: د ائمه په مینځ کښې مختلف فیه ده د دې وضاحت په کتاب الوضوء کښې راغلې دي.
قوله: ثم یصب علی رأسه ثلاث غرف یدیه: بیا حضور پاک په خپلو لاسونو باندې درې لپې (اوبه) په خپل سر باندې واچولې. ثلاث غرف: غرف د غین په ضمه او راه فتحه سره د غرفة جمع ده. الغرفة (د غین ضمه سره) یوه لپه اخستې شوې اوبوته وائی. والغرفة (د غین فتحه سره) مصدر مره دې یوځل لپه د کولو ته وائی.^(۴)

د علامه انور شاه کشمیری رحمته الله علیه رائي: علامه انور شاه کشمیری رحمته الله علیه فرمائی چه الغرفة په فتح د غین په لوبښی سره لپې اوبوته وائی او الغرفة په ضمه د غین د نهر نه لپې اوبه اخستوته وائی. لکه چه ارشاد باری تعالی دې «الْأَمِنْ اغْتَرَفَ غُرْفَةً یدیه»^(۵) یعنی مگرشوک چه واخلی یوه لپه په خپل لاس سره.^(۶) د الغرفة جمع غُرَفَات، غُرَفَات او غُرَفَات د راه په ضمه فتحه اوسکون سره هم راځی.^(۷)

د نسوخواختلاف: علامه عینی رحمته الله علیه وائی چه د کشمیهنی په روایت کښې «ثلاث غرف» راغلې دي.^(۸) خو حافظ ابن حجر رحمته الله علیه غرفات د کشمیهنی روایت گرځولې دي.^(۹) علامه قسطلانی رحمته الله علیه وائی چه

(۱) اوگورنی: فتح الباری: ۱/۷۶ شرح الزرقانی علی موطا للإمام مالک: ۱/۹۱.

(۲) اوگورنی: المنهاج شرح صحيح مسلم للنووی: ۳/۲۲۰، ارشاد الساری بشرح صحيح البخاری: ۱/۴۸۸.

(۳) فتح الباری: ۱/۷۶ شرح الزرقانی علی موطا للإمام مالک: ۱/۹۱ فتح البلم بشرح صحيح الإمام مسلم: ۴/۳۱۴.

(۴) الصحاح للجوهري، ص: ۷۲۲ لسان العرب: ۱۰/۴۱۰، مجمع بحار الأنوار: ۲۹/۴ فتح الباری: ۱/۷۶ عمدة القاری :

۲۸۵/۳ ارشاد الساری: ۱/۴۸۸.

(۵) البقرة: ۲۴۹.

(۶) فيض الباری: ۱/۴۵۳.

(۷) الصحاح للجوهري ص: ۷۲۲ لسان العرب: ۱۰/۴۱۰، مجمع بحار الأنوار: ۲۹/۴.

(۸) عمدة القاری: ۳/۲۸۵.

غرفات د اصیلی روایت دی. (۲) بهر حال د نسوختل په خپل ځانی دلته هم لفظ غرفات راجع دي ځکه چې غرفات جمع قلت ده او په عام توګه د ثلاث عدد تمیز جمع قلت راځي. (۳)
 د لفظ غروف رومې توجیه: البته په کومو نسوختو کې چې په غرف راغلې دي دهغې یوه توجیه داده چې لفظ غرف سره ددې چې د جمع کثرت وزن دي لیکن دلته دا جمع د قلت قائم مقام ده ځکه چې کله جمع کثرت جمع قلت په ځانی او جمع قلت د جمع کثرت په ځانی راوړلې شی. (۴)
 دویمه توجیه: ددې دویمه توجیه داده چې په غرف په وزن د فعل کوفین په نیز جمع قلت د اوزان نه ده. هغه وائی چې د فعل فاء ضمه او کسره سره د جمع قلت وزن دي لکه د الله تعالی ارشاد ﴿فَاَنْزَلْنَاهُ سُورَةً﴾ (۵) او ﴿ثُمَّ يَخْرُجُ﴾ (۶) کېنې لفظ "سور" په وزن فعل اولفظ "خرج" په وزن د فعل جمع قلت د اوزان نه ده. (۷)

د ثلاث غرف نه د شوافع تثلیث فی الغسل باندې استدلال: ثلاث غرف الفاظ نه شوافع د تثلیث فی الغسل په استحباب باندې استدلال کړي دي. (۸) چنانچه امام نووی رحمه الله په مسلم شریف کېنې د جبر بن مطعم رحمه الله روایت «فَرَأَى أَفْضَ عَلَى رَأْسِ ثَلَاثِ أَكْفٍ» (یعنی زه په خپل سرباندې درې لېږ اوبه اچوم) په ذیل کېنې لیکلې دی: "په دې حدیث سره په سرباندې درې ځل د اوبو اچولو استحباب معلومېږي په دې باندې اتفاق دي. زموږ اصحاب (فقهاء شافعيه) په سر اوبایو داودس په اندامونو باندې قیاس کولو سره ټول بدن دي سره ملحق کړي دي. ځکه چې په اودس کېنې تخفیف دي اوباربار ددې ضرورت پېښېږي. لهدا چې کله په اودس کېنې تثلیث مستحب دي نو په غسل کېنې به په طریق اولی مستحب وي. په دې مسئله کېنې د چا په نیز څه اختلاف زموږ په علم کېنې نشته دي بغیر قاضی القضاة ماوردی رحمه الله هغه وائی چې په غسل کېنې تکرار مستحب نه دي دهغه دا قول شاذ او متروک دي. (۹)

(۱) فتح الباری: ۴۷۶/۱.

(۲) إرشاد الساری: ۴۸۸/۱.

(۳) فتح الباری: ۴۷۶/۱ عمدة القاری: ۲۸۵/۳ إرشاد الساری: ۴۸۸/۱.

(۴) فتح الباری: ۴۷۶/۱ عمدة القاری: ۲۸۵/۳ إرشاد الساری: ۴۸۸/۱.

(۵) سورت هود: ۱۳.

(۶) سورت القصص: ۲۷.

(۷) عمدة القاری: ۲۸۵/۳ إرشاد الساری: ۴۸۸/۱.

(۸) فتح الباری: ۴۷۶/۱ إرشاد الساری: ۴۸۸/۱.

(۹) الحدیث أخرجه البخاری فی صحیحه فی کتاب الغسل باب من أفاض علی رأسه ثلاثاً رقم: ۲۵۴ ومسلم فی صحیحه فی کتاب الحيض باب استحباب إفاضة الماء علی الرأس وغيره ثلاثاً رقم: ۷۴۰ وأبو داود فی سننه فی کتاب الطهارة باب فی الغسل من الجنابة رقم: ۲۳۹ والنسائي فی سننه فی کتاب الطهارة باب ذکر ما یکنی الجنب من إفاضة الماء علی رأسه رقم: ۲۵۰ وأخرجه أيضاً فیہ فی کتاب الغسل والتیمم باب ما یکنی الجنب من إفاضة الماء علی رأسه رقم: ۲۳۳ وابن ماجه فی سننه فی کتاب الطهارة وسننہا، باب فی الغسل من الجنابة رقم: ۵۷۵ انظر تحفة لأشراف رقم: ۳۱۸۶.

(۱۰) المنهاج: ۲۳۵/۳ - ۲۳۴.

حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني چه (عدم استحباب صرف دماوردی رحمته الله نه دي) بلکه هم دغه خبره ابو علی السنجی رحمته الله به شرح الفروع کتبی ذکر کړې ده او امام قرطبی رحمته الله هم ددې قائل دي. (١) په مذکورده روایت کتبی تثلیث نه ((باب من بدأ بالحلاب أو الطيب عند الغسل)) کتبی حضرت قاسم رحمته الله د حضرت عائشه رضی الله عنها نه په روایت باندې محمول کړې شوې دي ددې مقتضی داده چه هر یو یې د سره مختلف طرفونو ته اچولې شوې وي. (٢)

چنانچه ماوردی رحمته الله هم دا اختیار کړې دي هغه فرماني چه د غسل شروع د نسی طرف نه اوبه بهیولوسره کوي. د قاسم رحمته الله د حضرت عائشه رضی الله عنها د روایت د وجې نه، حضرت عائشه رضی الله عنها فرماني چه کله به رسول الله صلی الله علیه و آله د جنابت د غسل اراده کوله نو په خپلو دواړو لاسونو کتبی به نسی اوبه اخستلې او دسر مبارک د نسی طرف نه به نسی شروع کوله بیابنه نسی گس طرف باندې اوبه اچولې. (٣) د بخاری شریف په روایت کتبی حلاب د راغوبنستلوهم ذکر دي. ددې تفصیلی بحث به په مذکورده باب کتبی راځي. ان شاء الله. د آحنافو په نیزهم په غسل کتبی درې ځل اوبه بهیول سنت دی لیکن دایاد ساتی چه درې لپې اوبه اچول مسنون نه دی بلکه سنت درې ځل استحباب سره غسل کول دی. چنانچه ابن نجیم رحمته الله لیکلی دی ((السنة تكرار الغسلات المتوعدات لا الغرفات)) (٤) یعنی تکرار سره داسې غسل کول چه پوره بدن او وینځلې شی سنت دی نه چه (درې ځل) لپې اوبه اچول. علامه زرقانی رحمته الله فرماني چه تثلیث رأس سره خاص دي. هم دغه د حدیث (الفاظ ثم يصب على رأسه) مدلول دي. (٥)

قوله: ثم يفيض الماء على جلدة كله: بیا به حضور یاک په خپل ټول بدن مبارک باندې

اوبه بهیولې. يفيض الماء: أفاض، يفيض، إفاضة د باب افعال نه د مضارع معروف صیغه ده. ((أفاض الماء على نفسه)) په بدن باندې اوبه بهیولوته وائی. (٦)

علامه مطرزی رحمته الله وائی ((أفاض الماء: صبه بكثرة)) په کثرت سره اوبه بهیولوته وائی. (٧) علامه کورانی رحمته الله لیکلی دی چه ((الإفاضة: الصب من الأعلى بكثرة، من فاض الماء إذا سال عن جوانب الخوض)) (٨) إفاضة د

(١) فتح الباری: ٤٧٦/١.

(٢) فتح الباری: ٤٧٦/١.

(٣) الحاوی الکبیر: ٢٦٨/١ والحديث أخرجه البخاری فی صحیحه فی کتاب الغسل باب من بدأ بالحلاب أو الطيب عند الغسل رقم: ٢٥٨ ومسلم فی صحیحه فی کتاب الحيض، باب صفة غسل الجنابة رقم: ٢٢٥ أبوداؤد فی سننه فی کتاب الطهارة باب فی الغسل من الجنابة رقم: ٢٤٠ والنسائي فی سننه فی کتاب الغسل والتيميم، باب استبراء البشرة فی الغسل من الجنابة رقم: ٢٢٢ انظر تحفة الأشراف رقم: ١٧٤ ٤٧.

(٤) البحر الرائق: ٤٧/١.

(٥) شرح الزرقاني: ٩١/١.

(٦) اوگورنی: لسان العرب: ١٠/٣٦٦ الصحاح للجوهري ص: ٨٣٠ النهاية لابن الأثير: ٢/٤٠٤.

(٧) المغرب فی ترتيب العرب للمطرزي: ٢/١٥٤ الكوثر الجارى للکورانی: ١/٤٠٧.

پورته طرف نه په کثرت سره اوبه بهیولوته وائی. اودا «فاض الماء» نه ماخوځ دې. «فاض الماء» هغه وخت ونیلې شی کله چه په حوض کښې د اوبو د کیدونه پس ددې د اظرافونه بهیدل شروع شی. فاض الماء فیضاً دسمع نه د اوبوچپه راتلل د کیدوسره بهیدل اوبه کثرت سره بهیدوته وائی. (۱)
 دعلامه لکهنوی رحمته الله علیه رانې: علامه عبدالحی لکهنوی رحمته الله علیه د «دُرر» په حواله سره لیکلی دی چه «الإفاضة: الصب» یعنی د پورته نه اوبه راغورزولوته وائی. لهندا په غیرجاری اوبو کښې که چرې صب نه وی نوغسل ته به مسنون نه شی ونیلې سره ددې چه پلیتی لرې شی. (او طهارت حاصل شی البته په بهیدلو اوبو کښې که څوک غوپه اووهی او په اندازه د اودس اوغسل په هغې کښې حصارشی نو هغه د سنت تکمیل اوکړو. (۲)

کوم حضرات چه دلک شرط نه گرځوی هغه «یغیض الماء» نه استدلال کوی چه یغیض صرف اوبه بهیولوته وائی نه چه مړلوته، نو ددې نه معلومه شوه چه دلک ضروری نه دې. د حقیقه شافعیه ختابله اوبعض مالکیه په نیز «(دلک فی القل)» مستحب دې خو امام مالک رحمته الله علیه او امام مزنی رحمته الله علیه دا په اودس باندې قیاس کولوسره واجب گرځوی. (۳)

علامه مازری رحمته الله علیه وائی چه د جمهورو «(الإفاضة)» په «(الإسالة)» معنی کښې اخستلوسره په عدم دلک باندې استدلال کول صحیح نه دی ځکه چه «فاض» د «غسل» په معنی کښې هم راخی لهندا په غسل کښې به اختلاف باقی پاتې وی. (۴) حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی «ولا یغنی مائه» (یعنی علامه مازری رحمته الله علیه په دې قول کښې چه کوم ضعف دې هغه دچانه هم پټ نه دې. دعلامه مازری رحمته الله علیه ددې قول باره کښې حافظ ابن حجر رحمته الله علیه «ولا یغنی مائه» ونیلو وجه داده چه د لغت دیومعتبر کتاب نه «فاض» په معنی د «غسل» ثبوت نشته دې. (۵)

قوله: جلد ۱: د جلدنه مراد دلته بدن دې علامه رافعی رحمته الله علیه وائی «وقد یکنی بالجلد عن البدن» (۶) یعنی جلد ونیلو سره بدن مراد اخستې شی.

قوله: کله: کله دتاکید په توگه راوړلې شوې دې دې دپاره چه چاته دا وهم نه وی چه ددې نه اکثر بدن مراد دې بلکه د کله تاکید په دې خبره دلالت کوی چه رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم په غسل کښې ټول بدن

(۱) الکوثر الجاری: ۴۰۷/۱.

(۲) لسان العرب: ۳۶۶/۱۰، الصحاح ص: ۸۳۰، النهاية: ۴۰۴/۲.

(۳) السیایة فی کشف مافی شرح الوقایة للإمام عبدالحی اللکهنوی: ۲۹۶/۱.

(۴) اوگورنی: فتح الباری للعسقلانی: ۳۷۶/۱، عمدة القاری: ۲۸۵/۳، إرشاد الساری: ۴۸۸/۱، شرح الزرقانی: ۹۱/۱.

(۵) اوگورنی: فتح الباری للعسقلانی: ۳۷۶/۱، شرح الزرقانی علی موطأ الإمام مالک: ۹۱/۱.

(۶) فتح الباری: ۳۷۶/۱.

(۷) اوگورنی: لسان العرب: ۳۶۶/۱، المغرب: ۱۵۴/۲، الصحاح ص: ۸۳۰، النهاية: ۴۰۴/۲.

(۸) شرح الزرقانی علی موطأ الإمام مالک: ۹۱/۱.

مبارک او وینخلو. (۱) د کله په تاکید سره د دې خبرې تایید هم کيږي چه د غسل نه وړاندې اودس کول مستقل سنت دی او په دې سره د اودس پوره کول وړاندې د غسل په استحباب باندې هم استدلال اوکړې شو چه غسل نه وړاندې په اودس کښې خپې اووینخلې شی روستودې نه کړې شی لکه چه «کما یطوئ للصلاة» د الفاظو نه ښکاره کيږي. (۲)

فائده: په حدیث باب کښې د «کان اذا اغتسل» نه اراده د غسل مراد ده او «من الجنابة» کښې «من» د سببیت دپاره دې. یعنی «لأجل الجنابة» د جنابت د وجې نه. (۳)

په حدیث مبارک کښې «بدأ» «فعل» او «تموضأ» د ماضی په صیغه سره راوړل او «مدخل» «فعل» «یصب» او «یغسل» د مضارع راوړلو کښې نکته داده چه که چرې «إذا» شرطیه اومنلې شی نوماضی به د مستقبل په معنی کيږي لهدا ټول به د مستقبل په معنی کښې وی. باقی پاتې شوه خبره د الفاظو د اختلاف نوهغه د دې خبرې طرف ته د اشارې کولو دپاره راوړلې شو چه په دې کښې کوم افعال غسل کښې داخل دی او کوم خارج دی. لهدا د ماضی والا دريواره افعال د غسل نه خارج او مضارع والا افعال د غسل نه دی. (۴) که چرې «إذا» ظرفیه اومنلې شی نو ماضی خو به په خپل اصل وی او د مضارع والوصیغو کښې د اصل نه د مستقبل طرف ته عدول په دې وجه کړې شوې دې چه سامعین ته د غسل د صورت استحضار اوشی. (۵)

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: د حدیث شریف ترجمه الباب سره مناسبت واضح دې چه په حدیث کښې هم د غسل جنابت نه وړاندې د اودس کولو صراحت موجود دي. د حدیث نه مستنبط شوی احکام: ① د اودس شروع کولو نه وړاندې د لاسونو وینخل مستحب دی. (که چرې څه پليتی نه وی لگیدلې نو گڼی د لاسونو وینخل به واجب وی). (۶) د غسل نه وړاندې اودس کول سنت دی. (۷) د غسل نه وړاندې د اودس پوره والې اوکړې خپې وینخل دې روستوکوی نه. (۸) د سروښتو کښې خلال اود بېرې وښتو کښې خلال په غسل کښې واجب دې او په اودس

(۱) اوگورنی: فتح الباری: ۴۷۶/۱ عمده القاری: ۲۸۵/۳ إرشاد الساری: ۸۸/۱ شرح الزرقانی: ۹۱/۱ الکوثر الجاری: ۴۰۷/۱.

(۲) اوگورنی: فتح الباری: ۴۷۶/۱ عمده القاری: ۲۸۵/۳ إرشاد الساری: ۸۸/۱ شرح الزرقانی: ۹۱/۱ الکوثر الجاری: ۴۰۷/۱.

(۳) فتح الباری: ۴۷۵/۱ عمده القاری: ۲۸۴/۳ إرشاد الساری: ۸۷/۱.

(۴) شرح الکرمانی علی صحیح البخاری: ۱۱۲/۱-۱۱۱ عمده القاری: ۲۸۴/۳ تحفة الباری: ۲۱۹-۲۱۸.

(۵) اوگورنی: فتح الباری: ۴۷۶/۱ عمده القاری: ۲۸۴/۳ شرح الکرمانی: ۱۱۲/۱.

(۶) عمده القاری: ۲۸۵/۳ شرح الکرمانی علی صحیح البخاری: ۱۱۲/۱ تحفة الباری: ۲۱۹/۱.

(۷) عمده القاری: ۲۸۵/۳ فتح الباری علی صحیح البخاری: ۴۷۵/۱ شرح ابن بطال: ۳۷۹/۱ إرشاد الساری: ۸۸/۱.

(۸) فتح الباری: ۴۷۶/۱ عمده القاری: ۲۸۵/۳.

محمد بن یوسف: داحمد بن یوسف فریابی رحمته الله دې. ددوی تفصیلی حالات «کتاب العلم باب ما کان النبی صلی الله علیه وسلم یقولهم بالوعظة والعلم کی لانغزوا» لاتدې تیرشوی دی. (۱)
 سفیان: دامشهور امام محمد بن سفیان بن سعید ثوری رحمته الله دې. ددوی حالات «کتاب الإيمان باب علامة المنافق» لاتدې بیان کړې شوی دی. (۲)
 الاعمش: دامشهور محدث سلیمان بن مهران الاعمش رحمته الله دې. ددوی حالات «کتاب الإيمان باب ظلم دون ظلم» لاتدې تیرشوی دی. (۳)
 سالم بن ابی الجعد: داسالم بن ابی الجعد کوفی رحمته الله دې. ددوی حالات «کتاب الوضوء باب التسمية على كل حال» عندالوقاع» لاتدې تیرشوی دی. (۴)
 کُریب: داکریب بن ابی مسلم قرشی دې. ددوی حالات «کتاب الوضوء باب التقطيف في الوضوء» لاتدې تیرشوی دی. (۵)
 ابن عباس رضی الله عنهما: دآدم بن حنبل رحمته الله دې. ددوی تفصیلی حالات «بدء الوحي باب كيف كان بدء الوحي إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم الحديث الرابع» لاتدې تیرشوی دی. (۶)
 میمون رضی الله عنه: دآدم بن حنبل رحمته الله دې. ددوی حالات «کتاب العلم باب السمر في العلم» دویم حدیث لاتدې تیرشوی دی. (۷)

شرح حدیث

قوله: :: توضع رسول الله صلى الله عليه وسلم وضوءة للصلاة غير جلبيه: رسول الله ﷺ دغسل جنابت نه وړاندې، د مانخه والا د اودس په شان اودس کړې دې. صرف خپې اونه وینخلې.

قوله: :: غير جلبيه: دحضرت میمون رضی الله عنه په الفاظو کښې دغسل جنابت په اودس کښې د خپو د وینخلو د روستو کولو صراحت دې اوداد حضرت عائشه رضی الله عنها نه روایت کړې شوي دتیرشوی روایت مخالف هم دې. (۸)

دعلامه شبیر احمد عثمانی رحمته الله توجیه: حضرت مولانا علامه شبیر احمد عثمانی رحمته الله دحضرت عائشه رضی الله عنها اود حضرت میمون رضی الله عنه د روایتونو توجیه بیانولوسره لیکي: "ددې ترجمه په ذیل کښې امام

(۱) اوگورنی: کشف الباری: ۳/۲۵۴-۲۵۲

(۲) اوگورنی: کشف الباری: ۲/۲۷۸.

(۳) اوگورنی: کشف الباری: ۲/۲۵۱.

(۴) صحیح البخاری کتاب الوضوء باب التسمية على كل حال. وعندالوقاع.

(۵) صحیح بخاری کتاب الوضوء باب التقطيف في الوضوء.

(۶) اوگورنی: کشف الباری: ۱/۴۳۷-۴۳۵.

(۷) اوگورنی: کشف الباری: ۴/۴۲۲-۴۰۲.

(۸) فتح الباری: ۱/۷۷۴ عمدة القاری: ۳/۲۸۷.

بخاری رحمته الله دوه روایتونه نقل کړي دي د حضرت عائشه رضی الله عنها په روایت کښې د خپو د وینځلو جدا ذکرښه دي او د حضرت میمونې رضی الله عنها په روایت کښې د خپو د وینځلو جدا تذکره موجوده ده چه حضور پاک د غسل نه فارغ کیدونه پس خپې د هغه ځانې نه اخو اکیدوسره او ونې وینځلې. حضرت فقهاء ددې دواړو روایتونو د صحت د وجې نه دا په جدا جدا صورتونو باندې معمول کوي. کله دا صورت وی چرته چه غسل کولې شی هلته د استعمال شوی اوبو د وتلو لار وی، په داسې صورت کښې به خپې اودس سره وینځلې شی او کله د غسل په مقام کښې د استعمال شوې اوبو د وتلو لار نه وی او اوبه هم هلته جمع کیږي. په داسې صورت کښې به خپې د غسل نه پس هم وینځلې شی. د دوو جدا صورتونو د روایت د وجې نه دامعلومیږي چه د حضرت عائشه رضی الله عنها په کور کښې به د اوبو د وتلو لار وی په دې وجه حضور پاک خپې وینځل روستونه کړي او د حضرت میمونې رضی الله عنها کره د غسل په مقام کښې د اوبو وتلو لار نه وه په دې وجه حضور پاک خپې خپې د هغه ځانې نه اخو کیدوسره او وینځلې. (۱)

قوله: :: و غسل فرجه وما أصابه من الأذى: او حضور پاک خپل شرمگاه او وینځلو او کومه

گندگي چه لگیدلې وه (هغه ئی او وینځله). و غسل فرجه: و غسل فرجه کښې او د ترتیب دپاره دې یانه دې یاد بل څه معنې دپاره مستعمل دي په دې باره کښې شرح حدیث مختلف توجیحات بیان کړي دي.

اعتراض: علامه کرمانی رحمته الله فرماني چه که څوک دا اووانی چه د شرمگاه وینځل خو د اودس نه وړاندې وی نو بیا به حدیث کښې اودس ولي مقدم کړې شوې دي؟

د علامه کرمانی رحمته الله توجیحات: ددې اعتراض علامه کرمانی رحمته الله درې جوابونه ورکړي دي: ① د اودس د شرمگاه په وینځلو باندې مقدم کول واجب نه دی په دې وجه تقدیم او تاخیر واقع کیږي. ② یادلته واو د ترتیب دپاره نه دي (لهذا په دې سره شرمگاه وینځلو تاخیر لازم نه راځي). ③ یا واو حالیه دې یعنې د مانځه والا د اودس په شان اودس ئی او کړو په داسې حال کښې چه شرمگاه ئی او وینځلو (۲)

د علامه عینی رحمته الله په علامه کرمانی رحمته الله باندې نقد: علامه عینی رحمته الله د علامه کرمانی رحمته الله په دریوارو توجیحاتو باندې نقد کړي دي. هغه فرماني چه هغه دا څنگه او وینل چه د شرمگاه وینځل مقدم کول واجب نه دی. (حالانکه واجب دی). د هغه ددې قول هیڅ حیثیت نشته دي. (۳) او د هغه دا وینا چه دلته واو ترتیب دپاره نه دي دا تعسف دي (بي خایه خبره). ده. دا پخپله د هغه خلاف بودلیل دي ځکه چه د هغوی په نیزخو واو اصل کښې د ترتیب دپاره راځي. حالانکه یو محقق هم ددې قائل نه دي. (۴)

د علامه کرمانی رحمته الله واو حالیه گرځول هم صحیح نه دی ددې هیڅ صحیح توجیه هم نه شی کیدي ځکه چه حضور پاک شرمگاه وینځلوسره به څنگه اودس کړي وی؟ (۵)

(۱) فصل الباری: ۲/۴۲۶.

(۲) اوگورنی: شرح الکرماني على صحيح البخاري: ۱/۱۲۲ عمدة القاري: ۳/۲۸۷ إرشاد الساري للقسطلاني: ۱/۴۸۹.

(۳) عمدة القاري: ۳/۲۸۷.

(۴) عمدة القاري: ۳/۲۸۷.

د علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ توجیہ: علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ د واؤ بارہ کنبی دا توجیہ بیان کړې ده صحیح خبره داده چه واؤ د اصل وضع په اعتبار سره مطلق د جمع دپاره راخی نو د حدیث معنی دا شوه چه حضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم اودس او شرمگاه وینخلو عمل جمع کړې. ^(۱) بیا واؤ مطلق د جمع دپاره کیدل دا سره ددې چه علی التعمین د یو عمل په بل عمل باندې د تقدیم مقتضی نه دی. لیکن په دویم روایت کنبی ددې صراحت راغلی دې چه حضور پاک اول شرمگاه اووینخلو بیانی اودس اوکړو لکه چه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پخپله «باب التشریف الفل عند الناس» کنبی عبداللہ ابن المبارک عن الثوری په طریق سره نقل کړی دی. په دې کنبی اول لاسونه وینخل وینخل بیا شرمگاه وینخل او په دیوال باندې لاس مړل اوصفا کول اوبیا داودس کولوسواؤ خپو وینخل نقل دی. ^(۲)

چنانچه حضرت میمونہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا فرمائی: «سأرت النبی صلی اللہ علیہ وسلم وهو یغتسل من الجنابة، فغسل یدیه، ثم صب یمینہ علی شمالہ، فغسل فرجہ وما أصابہ، ثم مسح یدیه علی الخائط، أو الأرض، ثم توضأ وضوءه للصلاة غیر جلہ، ثم أفاض الماء علی جسده، ثم تعفی، فغسل قدمیه» ^(۳)

یعنی کوم وخت چه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم د جنابت غسل کولو نو ما د هغوی پرده کړې وه. حضور پاک خپل لاسونه اووینخل بیانی په یمنی لاس سره په کس باندې اوبه اوبھیولی او شرمگاه نی اووینخلو، اوڅه چه په هغې باندې لگیدلې وو هغه نی اووینخل، بیا خپل لاس په زمکه یا په دیوال باندې مړلوسره اووینخلو، بیا د ماخنه د اودس په شان اودس اوکړو دخپو نه علاوه، بیانی اوبه په خپل بدن باندې اوبھیولی بیا د هغه خانی نه اخوا شو او خپلې خپې نی اووینخلې.

په دې روایت کنبی ټول افعال په تم سره بیان کړې شوی دی کوم چه په ترتیب باندې دلالت کوی. بیا چونکه بعض احادیث د بعض نورو وضاحت کوی (لهذا ددې روایت د وجې نه «ثم غسل فرجہ» باره کنبی به داسې وئیلی شی چه دلته مطلق اودس او شرمگاه وینخل دواړه راجمع کړې شوی دی حالانکه د ترتیب مطابق د شرمگاه وینخل مقدم دی. ^(۴)

قوله: فرجہ: دلته د فرج نه مراد عضو مخصوص اندام مخصوصه دې علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی «هذا دليل صحيح على صحة إطلاق الفرج على الذكر» ^(۵)

الاذی: الاذی نه «الاستقذار الطاهر» پاک خیرې وغیره مراد دی. ^(۶) علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ د بعض خلقو دا قول چه «وما أصابہ من الاذی» نه نجاست مراد نه دی، دانی مکابره مگر خولې ده. ^(۷)

^(۱) عمدة القاری: ۲۸۷/۳.

^(۲) عمدة القاری: ۲۸۷/۳.

^(۳) عمدة القاری: ۲۸۷/۳ فتح الباری للعسقلانی: ۱/۴۷۸ ارشاد الساری: للسلطانی: ۱/۴۸۹.

^(۴) رقم الحديث: ۲۸۱ وقد مرتخریچه بالتفصیل، انظر ص: ۱۷۴، حاشیة رقم: ۷.

^(۵) عمدة القاری: ۲۸۷/۳ ارشاد الساری: ۱/۴۸۹ فتح الباری: ۱/۴۷۸.

^(۶) شرح الکرماني: ۱/۱۱۲ عمدة القاری: ۲۸۷/۳ تحفة الباری: ۱/۲۱۹.

^(۷) عمدة القاری: ۲۸۷/۳ شرح الکرماني: ۱/۱۱۳.

^(۸) عمدة القاری: ۲۸۷/۳.

قوله: ثم أفاض عليه الماء ثم نحرى رجله فغسلهما: بيا حضورياك په خپل ځان

باندې اوبه اوبه يولي بيا دغه ځانې نه اخوا شو خپې نى او وينځلې.
د تير شوى حديث په تشرېح كېنې دا خبره تيره شوې ده چه ددې افاضه ماء نه مراد استيعاب غسل دې
او خپې روستو كړولوسره بيا دغه ځانې نه اخوا كيدل او وينځلو توجيهات هم بيان كړې شوى دى.

قوله: هذه غسلة من الجنابة: هم دغه د نبي كريم ﷺ د جنابت غسل وو. هذه غسلة: هذه
اسم اشاره د تانيت دپاره راوړلې شوې ده مشار اليه، الأفعال المذكورة دى. يعنى افعال المذكورة د
حضورياك د جنابت د غسل صورت دې. (١)

يا «هذه غسلة غسلة» تقديريدي يعنى مضاف محذوف دې. مطلب دا شوه چه دا د رسول الله ﷺ د غسل
جنابت صفت او طريقه ده. دا د ابن عساكر رحمه الله توجيه ده. (٢)

د كشميښي رحمه الله په روايت كېنې «هذه غسلة» دې اسم اشاره د پاره د مذكرواړولې شوې
د خبر مذكر كيدو د وجې نه يعنى دا د حضورياك غسل جنابت دې. (٣)

هذه غسلة دقا قول دې؟ «هذه غسلة من الجنابة» دا د حضرت ميمونه رضي الله عنها الفاظ نه دي بلكه د سالم بن
ابى الجعد د طرف نه ادراج دي لكه چه محدث اسماعيلي رحمه الله ددې طرف ته اشاره كړې ده. خو زانده
بن قدامه رحمه الله د اعمش رحمه الله نه په خپل روايت كېنې دا بيان كړې دې چه دا د سالم بن ابى الجعد قول
دې. (٤)

د حديث توجمة الباب سره مناسبت: د حديث ترجمة الباب سره مناسبت ښكاره دې چه په حديث
كېنې صراحتاً د وضوء قبل الغسل تذكره موجود ده.

د حديث نه مستنبط شوې احكام: ① د غسل جنابت نه وړاندې شرمگاه وينځل. ② كه په شرمگاه
باندې څه نجاست لگيدلې وي نو هغه ختمول. ③ د غسل جنابت نه وړاندې په اودس كېنې د خپو
وينځل روستو كول. ④ د غسل نه پس خپې وينځل. (٥)

امام بخاري رحمه الله د حضرت ميمونه رضي الله عنها داروايت په كتاب الغسل كېنې اته ځايونو كېنې روايت كړې
دې او ددې نه نى مختلف مسائل جدا جدا ثابت كړى دى. دلته ددې روايت نه نى «وضوء قبل الغسل»
ثابت كړې دې. والله اعلم بالصواب.

(١) شرح الكرماني: ١٣/١ فتح الباري: ١/٧٨٨ عمدة القاري: ٣/٢٨٨.

(٢) إرشاد الساري: ١/٨٩٩ فتح الباري: ١/٤٧٨.

(٣) فتح الباري: ١/٧٨٨ عمدة القاري: ٣/٢٨٧ شرح الكرماني: ١٣/١ إرشاد الساري: ١/٨٨٩ تحفة الباري: ١/٢١٩.

(٤) فتح الباري للعسقلاني: ١/٧٨٨ عمدة القاري للعيني: ٣/٢٨٨ فتح الباري لابن رجب الحنبلي: ١/١٤١.

(٥) فتح الباري: ١/٧٨٨ عمدة القاري: ٣/٢٨٨.

٢- باب: غُسلُ الرَّجُلِ مَعَ امْرَأَتِهِ

دَ سَرِي خِپَلِي نَبِخِي سِرِه (په يولوښی سره، غسل کول

د ترجمه الباب مقصد: دامام بخاری رحمته الله علیه د دې ترجمه نه د غرض اومقصد ډیر احتمالات دی. علامه عینی رحمته الله علیه علامه قسطلانی رحمته الله علیه او شیخ الاسلام زکریا انصاری رحمته الله علیه د رائي مطابق امام بخاری رحمته الله علیه په دې باب سره د سري اوښخې په يولوښی سره د غسل حکم بیانوی. (١)

د حضرت شاه ولی الله رحمته الله علیه رائي: حضرت شاه ولی الله رحمته الله علیه فرمائي ((أي أنه جائز وفيه خلاف البعض)) (يعني د علماؤ په دې خبره کښې اختلاف دې چه د سري خپلې ښخې سره غسل کول جائز دی که نه؟ نو امام بخاری رحمته الله علیه د عدم جواز قائلیتوباندي رد فرمائي. دهغوی مقصد په دې ترجمه الباب سره ددې جواز بیانول دی. د مولانا محمد ادریس کاندهلوی رحمته الله علیه هم دغه رائي ده چه د ترجمه الباب مقصد داخودل دی چه د ښخې اوسري په يولوښی سره په یوځای غسل کول جائز دی. (٢)

یواشکال: د سري اوښخې په یوځای په يولوښی باندې طهارت حاصلولوتوجیه باندې دااشکال کیږي چه امام بخاری رحمته الله علیه دامستله ((باب وضوء الرجل مع امرأته)) کښې بیان کړې ده بیادته دوباره ددې د ذکر کولوڅه ضرورت دي؟

جواب: ددې جواب دادې چه امام بخاری رحمته الله علیه په کتاب الوضوء کښې په يولوښی سره اودس کول ثابت کړې وو. اوس دلته د سري اوښخې په يولوښی سره غسل کول ثابتوی. «نولکه چه هلته ئې طهارت صغری کښې اشتراک بیان کړې وو نودلته طهارت کبری کښې اشتراک بیانول مقصود دي.» (٣)

د سري اوښخې په یوځای باندې غسل کولو د بیانولو وجه: ددې بیانولو ضرورت غالباً ځکه پښې شو چه ابن ابی شیبه رحمته الله علیه د حضرت ابوهریره رضی الله عنه نه نقل کړی دی «أنه عني أن تقتل المرأة والرجل من إناء واحد.» (يعني هغوی په يولوښی سره د سري اوښخې لامل منع کړی دی.

ددې حدیث سند سره ددې چه صحیح دي لیکن امام بزار رحمته الله علیه په سند حسن سره د حضرت ابوهریره رضی الله عنه نه ددې جواز نقل کړې دي. چنانچه (کشف الاستان) کښې دی «أن النبي صلى الله عليه وسلم كان هو وأهله أو بعض أهله يقتلون من إناء واحد.» (يعني نبی کریم صلی الله علیه وسلم اودهغوی کوروالا یا بعض کور والا (ازواج مطهرات) به د يولوښی نه غسل کول.

(١) عمدة القاری: ٢٩٠/٣ | إرشاد الساری: ٤٨٩/١ | تحفة الباری: ٢١٩/١.

(٢) رسالة شرح تراجم أبواب صحيح البخاري للإمام الشاه ولي الله الدهلوي ص: ١٨، الأبواب والتراجم لصحيح البخاري لشيخ الحديث محمد زكريا الكاندهلوي ص: ٦٠ | الكنز المتواري: ١٩٠/٣.

(٣) الأبواب والتراجم للشيخ محمد | ادریس الكاندهلوي ص: ٢٥٧.

(٤) اوگورنی: فضل الباری: ٤٢٦/٢.

(٥) الحدیث أخرجه ابن أبي شيبه في المصنف. كتاب الطهارة باب من كره ذلك: ٣٦١/١ رقم الحديث: ٣٨٦.

(٦) كشف الاستار كتاب الطهارة باب اغتسال الرجال والنساء من إناء واحد: ١٦٤/١ رقم الحديث: ٣٢٤، المصنف ذبن أبي شيبه مع تحقيق الشيخ محمد عوامه حفظه الله: ٣٦٢/١-٣٦١.

دې روایت د رواټو توثیق: علامه هیشمی رحمته فرماني «رواه الزوار و جاله ثقات» (یعني بزار رحمته ددې حدیث روایت کړې اوددې ټول راویان ثقه دي. د حضرت ابوهریره رضی الله عنه نه نقل شوې د جواز والا روایت تائید د نورو هم ډیرو احادیثو او آثارنه کيږي. «کما قاله الشیخ محمد عوامه حفظه الله فی تعلیقاته علی المصنف»^(۱) علامه طحاوی رحمته علامه قرطبی رحمته او امام نووی رحمته د سړی اوښخي په یو لونی باندې غسل کولو په جواز باندې اتفاق نقل کړې دي.^(۲) علامه عینی رحمته د نهه صحابه کرامو رضی الله عنهم نه ددې جواز نقل کړې دي په کوم کښې چه حضرت علی بن ابی طالب، حضرت ابن عباس، حضرت جابر، حضرت انس، حضرت ابوهریره، حضرت عائشه صدیقه، حضرت ام سلمه، حضرت ام هانی او حضرت میمون رضی الله عنهم شامل دي.^(۳) د مذکورې بحث د تفصیل دپاره کتاب الوضوء باب وضوء الرجل مع امراته وفضل وضوء المرأة او گورتی.

د بعضي حضراتو توجیه: بعض حضراتو د ترجمه الباب مقصد داخو دلې دي چه امام بخاری رحمته په کتاب الوضوء کښې وضوء من فضل المرأة ثابت کړې وو. دلته غسل من فضل المرأة ثابتوی ځکه چه کله هغوی په یوځانی غسل کوی نوچه کوم وخت یوکس اوبه اخلی نو هغه اوبه به د بل د پاره فضل جوړيږي.^(۴)

د بعض حضراتو په توجیه باندې یونظر: یو بید توجیه داده ځکه چه دلته د فضل المرأة هیڅ تصریح نشته دي الا په چه څوک به زبردستنی سره دا ثابت کړي چه کله سړی اوښخه په یوځانی غسل کوی نو بهرحال دواړه به په یوځانی اوبو کښې لاس نه وهي کله به د یو لاس وړاندې کيږي او کله د بل اوس که د ښځې لاس اول پریوتلو نواوبه به فضل مرأة جوړي شي. ددې قسم تکلفات ضرورت به هغه وخت وي کله چه بله څه صحیح توجیه ممکن نه وي. والله اعلم.

د شیخ الحدیث حضرت مولانا محمد زکریا رحمته راتې: شیخ الحدیث حضرت مولانا محمد زکریا کاندهلوی رحمته فرماني «والأوجه أن المصنف أشار بذلك إلى جواز نظر المرأة إلى عورة زوجها وعكسه»^(۵) اوجه داده چه د امام بخاری رحمته مقصد ترجمه الباب نه د سړی اوښخي د یوبل شرمگاه کتلو جواز بیانول دي. د زوجین د یوبل شرمگاه کتل: د زوجین په یوځانی په غسل کولو کښې دا خبره بعیده چه د یونظر د بل په شرمگاه باندې پرینوی. حافظ ابن حجر رحمته په فتح الباری کښې نقل کړي دي چه داودی د حدیث باب نه د زوجین د یوبل شرمگاه ته د کتلو په جواز باندې استدلال کړې دي.^(۶)

ددې تائید ابن حبان رحمته د روایت نه هم کيږي چنانچه ابن حبان رحمته فرماني: «حدثنا محمد بن شعيبه قال حدثني عتبة بن أبي حكيم أنه سأل سلمان بن موسى عن الرجل ينظر إلى فرج امرأته، فقال: سألت عنها عائشة،

(۱) مجمع الزوائد: ۱/۳۷۳ کشف الاستار: ۱/۱۶۴.

(۲) المصنف لابن أبي شيبة مع تحقيق الشيخ محمد عوامه حفظه الله: ۱/۳۶۲.

(۳) فتح الباری: ۱/۳۹۷ عمدة القاری: ۳/۱۲۶ السنهال للنووی: ۳/۲۲۷.

(۴) عمدة القاری: ۳/۱۲۶.

(۵) الأبواب والتراجم لصحيح البخاری ص: ۶۰ الكنز المتواری: ۳/۱۹۰.

(۶) الأبواب والتراجم لصحيح البخاری ص: ۶۰ الكنز المتواری: ۳/۱۹۰.

(۷) اوگورتی: فتح الباری: ۱/۴۸۰.

قالت: کنت أغتسل أنا وحمی صلی الله علیه وسلم من الإناء الواحد مختلف فيه أكفأ، وأهارت إلى إناعی البهتة قدرسة أفساط» (۱).

یعنی محمد بن شعیب رحمته الله وانی چه ماته ابو حکیم رحمته الله اوونیل چه ماد سلیمان بن موسی رحمته الله نه دسری د نبخی شرمگاه ته دکتلو متعلق تپوس اوکرو نوهغوی اوونیل چه ماد عطاء رحمته الله نه پوینسته اوکره هغه اوونیل چه ماد حضرت عائشه رضی الله عنها نه ددی باره کنبی تپوس اوکرو نوهغوی او فرمائیل چه ما او زما محبوب رحمته الله به په یولوبی غسل کولو دکوم نه چه به مونو وار په وار اویه اخستلې او په کور کنبی موجود د شپړ قسط په اندازه د یولوبی طرف ته نی اشاره او فرمائیل.

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی چه دا حدیث په مذکوره مسئله کنبی دنص حیثیت لری (۲) د ابن حبان رحمته الله د روایت نه دامعلومه شوه چه سری او ینخه د یویل شرمگاه ته کتلی شی.

په مذکوره استدلال باندې یواشکال: په دې استدلال باندې دا اشکال کیدی شی چه دابن ماجه او شمائل ترمذی په روایت کنبی پخپله د حضرت عائشه صدیقه رضی الله عنها نه ددی خلاف روایت دی. چنانچه هغه فرمائی «ما نظرتہ أوقالت: مارأيت فرج رسول الله صلى الله عليه وسلم» (۳) یعنی کله هم زما نظر د حضور پاک په شرمگاه باندې نه دی پریوتی. په یویل روایت کنبی دی «مارأيت من رسول الله صلى الله عليه وسلم ولا رأي منی» (۴) یعنی نه ماد رسول الله رحمته الله شرمگاه لیدلې نه هغوی زما.

د شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمته الله جواب: شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمته الله ددی اشکال په جواب کنبی فرمائی: «يمكن الجمع بينهما بأن النفي للرفقة قصداً، وأما رواية الإثبات محمولة على وقوع النظر من غير قصد كما يكون في صورة الاغتسال معاً» (۵) یعنی په دواړو روایتونو کنبی جمع ممکن ده په داسې توگه په یوځای غسل کولوسره نظر پریوتل سره ددی چه مستبعدنه دی لیکن نبی کریم رحمته الله او حضرت عائشه رضی الله عنها په قصد ددی نه احتراز کولو.

مدعی څنګه ثابت شوه؟ اوس سوال دا پیدا کیږی چه کله نی د کتلونه خان ساتلو نوییا مدعی یعنی د زوجین د یویل شرمگاه ته کتل څنګه ثابت شو؟

جواب: ددی جواب هم هغه پورتنی توجیه ده چه مدعی اقرب حالت باندې نظر کولوسره ثابتیږی یعنی چه کله سری او ینخه په یوځای ناست وی غسل کوی نو یر زیات مستبعد دی چه نظر پریوخی،

(۱) صحیح ابن حبان بترتیب ابن بلبان مع تحقیق الشیخ شعيب الأرناؤوط، کتاب العطر والإباحة، رقم: ۵۵۷۷ وقال الشیخ شعيب الأرناؤوط: إسناده حسن

(۲) فتح الباری: ۴۸۰/۱.

(۳) الحدیث أخرجه ابن ماجه فی سننه فی کتاب الغسل باب: النهی أن یری عورة أخیه، رقم: ۶۶۲ والترمذی فی الشمائل باب ماجاء فی حیاة رسول الله صلى الله عليه وسلم ص: ۱۶۳، رقم: ۳۶۰، انظر تحفة الأشراف رقم: ۷۸۱۶.

(۴) اوگورنی جمع الوسائل فی شرح الشمائل باب ماجاء فی حیاة رسول الله صلى الله عليه وسلم ص: ۲۱۷-۲۱۸، اداره تالیفات اشرفیه ملتان، اشرف الوسائل إلى فهم الشمائل للهمیسی، باب ماجاء فی حیاة رسول الله صلى الله عليه وسلم ص: ۲۱۱ رقم: ۴۴۳ الأبواب والتراجم لصحیح البخاری: ص: ۶۰، الکافی الشاف فی تخریج أحادیث الکشاف للحافظ ابن حجر رحمه الله وهوفي ذیل الکشاف سورة الأعراف (تحت آیه رقم: ۲۱) ۹۴/۲، ط: نشر البلاغة رقم: سوق القدس.

(۵) اوگورنی: الأبواب والتراجم لصحیح البخاری: ص: ۶۰.

نظر پریوخی. دا یوه بله خبره ده چه حضرت عائشه رضی اللہ عنہا او نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم په عام توگه ددې نه خان ساتلو. والله اعلم بالصواب.

د کتاب الغسل د ابواب په خپل مینځ کښې مناسبې: علامه عینی رحمته اللہ علیہ د کتاب الغسل د ابواب په خپل مینځ کښې مناسب باره کښې فرمائی «وجه المناسبة بين أبواب هذا الكتاب أعني: كتاب الغسل، ظاهره، لأن كلها فيما يتعلق بالغسل وما يتعلق بالجنب»^(١) یعنی د کتاب الغسل په ابواب کښې په خپل مینځ کښې مناسب بالکل واضح دې څکه چه په دې کښې دهریو تعلق غسل او جنبات او ددې سره متعلق امورو سره دي.

الحديث الأول

۲۸- حَدَّثَنَا آدَمُ بْنُ أَبِي إِيَاسٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي ذُئْبٍ، عَنِ الزُّهْرِيِّ، عَنْ عُرْوَةَ، عَنْ عَائِشَةَ قَالَتْ: «كَثُرْتُ أَغْتَسِلُ أَنَا وَالنَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ إِيَاءٍ وَاحِدٍ، مِنْ قَدَرٍ يُقَالُ لَهُ الْفَرْقُ» [حديث باب [٢٤٧] (٦٩٠٨)، وانظر: (٢٥٨) (٢)].

ترجمه: مونږ ته آدم بن ابی ایاس بیان او کړواوونیل مونږ ته ابن ابی ذئب بیان او کړو، هغه د ابن شهاب زهري نه هغه د عروه نه هغه د حضرت عائشه رضی اللہ عنہا نه چې اویونیل ما او نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم (دواړو یوځای په څانګه^(٢) په شان لوبښی سره غسل کولو کوم ته چه فرق ونیلی شی.

تراجم رجال

ادم بن ابی ایاس: دا آدم بن ابی ایاس عبدالرحمن بن محمد العسقلانی دي. (٤) ابوالحسن ددوی کښت دي.

(١) اوګورني: عمدة القاری: ٣/ ٢٩٠.

(٢) الحديث أخرجه البخاري أيضاً في كتاب الغسل، باب هل يدخل الجنب يده في الإناء أن يغسلها إذا لم يكن على يده قدر غير الجنابة، رقم: ٢٦٢-٢٦١ وفي باب تخليل الشعر حتى إذا ظن أنه قد أروى بشرته أفاض عليه، رقم: ٢٧٣ وفي كتاب الحيض، باب مباشرة الحائض رقم: ٢٩٩، وفي كتاب اللباس، باب ما وطن من التصاوير رقم: ٥٩٥٦ وفي كتاب الاعتصام بالكتاب والسنة، باب ما ذكر النبي صلى الله عليه وسلم وحض على اتفاق أهل العلم وما اجتمع عليه الحرمان: مكة والمدينة وما كان بهما من مشاهد النبي صلى الله عليه وسلم والمهاجرين والأنصار، ومصلى النبي صلى الله عليه وسلم والمنبر والمقبر، رقم: ٧٣٣٩، وأخرجه مسلم في سننه في كتاب الحيض، في باب القدر المستحب من الماء في غسل الجنابة، وغسل الرجل والمرأة في إتياء واحد في حالة واحدة، وغسل أحدهما بفضل الآخر رقم: ٣١٩، وأبو داود في الطهارة في باب مقدار الماء الذي يجزئ به الغسل رقم: ٢٣٨ والترمذي في سننه في كتاب اللباس ما جاء في الجملة واتخاذ الشعر، رقم: ١٧٥٥ والنسائي في الطهارة في باب ذكر القدر الذي يكفي به الرجل من الماء للغسل، رقم: ٢٢٩ وأيضاً فيه، باب ذكر الدلالة على أنه لا وقت في ذلك، رقم: ٢٣٢، وأخرجه ابن ماجه في سننه في كتاب الطهارة باب الرجل والمرأة يغتسلان من إتياء واحد، رقم: ٣٧٦، وانظر جامع الأصول في أحاديث الرسول رقم: ٥٣٣٣.

(٣) د اوړو اغرلو د خاورو لوبښي څانګه، فيروزالقات اردو پاج م: ١٠٣٦.

(٤) د دوی مختصر حالات كشف الباري كتاب الإيمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده: ١/ ٦٧٨ لاتدي تيرشوی دي.

د هغه پلار ابویاس په نوم کښې اختلاف دي. امام بخاری رحمته الله ابن ابی حاتم رحمته الله وغیره عبدالرحمن بن محمد نقل کړې دي. (علامه مغلطانی رحمته الله فرماني «قال ابواسحاق الجبال: اسم ابی یاس عبدالرحمن، يعرف بنهاية».)^(۱) ابواسحاق الجبال او وئیل د ابویاس نوم عبدالرحمن دي او هغه د ناهیه په نوم سره مشهور دي. هغه اصلاً د خراسان اوسیدونکې وو. (ابن حبان رحمته الله فرماني «مولده عمرو الوفاء»^(۲) یعنی دهغوی پیدائش ځاني مروالروز (خراسان) دي. په بغداد کښې لونی شوې هم هلته ئی علم حدیث حاصل کړې. بیا هم ددې مقصد دپاره کوفه بصره حجاز مصر او شام سفر کړې. عسقلان ئی خپل وطن جوړ کړ او عسقلانی ورته وئیلې شی.^(۳)

دهغوی شیوخ حدیث: دهغوی په استاذانو او شیوخ کښې ابن ابی ذئب، امام شعبه، شیبان النحوی، حماد بن سلمه، امام لیث، اسرئیل، مسعودی، ورقاء، ابان بن تغلب، اسماعیل بن رجاء، حبیب بن ابی ثابت، سلیمان الاعمش، سماک بن حرب، طلحه بن مصرف، عاصم بن بهدله، عبدالرحمن بن الاسود بن یزید، عدی بن ثابت، محارب بن دثار، نهال بن عمرو او ددوی پلار یزید بن عبدالرحمن الردی وغیره دی. دچانه چه به دوی حدیث روایت کول.^(۴)

تلامذه: دهغوی نه روایت کونکو کښې امام بخاری، امام دارمی او دهغه ځونی عبيد بن آدم، ابو حاتم، ابو زرعه الدمشقی، یعقوب الفسوی، یزید بن محمد بن عبدالصمد، اسماعیل سمويه، ایوب بن سويد الرملی، ابواسامه، حماد بن اسامه، سفیان ثوری، عمرو بن ابی سلمه تینسی، عیسیٰ بن ابراهیم العبدی، مخلد بن شداد، کعب بن الجراح، یحییٰ بن زکریا بن ابی الحواجب، یحییٰ بن زکریا بن ابی زائده، یعلیٰ بن عبيد طناقی رحمهم الله وغیره دی، اسحاق بن اسماعیل رملی دهغوی آخری شاگرد او روایت کونکی دی.^(۵)

جلالت شان او توثیق کښې د ائمه اقوال: خطیب بغدادی رحمته الله فرماني «كان أحمد عباد الله الصالحين»^(۶) آدم بن ابی یاس به دالله تعالیٰ په کثرت سره عبادت کونکو د نیکو بندیکانونه وو. امام ابوداؤد، ابن

(۱) تاریخ بغداد: ۲۹/۷ رقم الترجمة: ۳۴۹۲، کتاب الثقات لابن حبان التميمي: ۳/۵ رقم الترجمة: ۵۸۰ تهذيب التهذيب

۱/۹۶ رقم الترجمة: ۳۶۸.

(۲) التاريخ الكبير جزء ۱: قسم ۲: رقم الترجمة: ۳۹: الجرح والتعديل: ۱۹۵/۲: رقم: ۹۷۰.

(۳) إكمال تهذيب الكمال: ۲/۲۹ رقم الترجمة: ۳۵۱.

(۴) كتاب الثقات: ۳/۵ رقم الترجمة: ۵۸۰ تاريخ بغداد: ۲۹/۷ رقم الترجمة: ۳۴۹۲.

(۵) كتاب الثقات: ۳/۵ رقم الترجمة: ۵۸۰ وفی الجرح والتعديل: ۱۹۵/۲، وأصله من مروی مولى بنی تميم.

(۶) تاريخ بغداد: ۲۹/۷ رقم الترجمة: ۳۴۹۲، تهذيب الكمال: ۳۰۱/۲ رقم الترجمة: ۲۹۴.

(۷) دذویر تفصیل دپاره اوگورنی: تاريخ بغداد: ۲۹-۳۰/۷ رقم الترجمة: ۳۴۹۲، كتاب الثقات لابن حبان التميمي

۳/۵ رقم الترجمة: ۵۸۰ تهذيب الكمال: ۳۰۲-۳۰۳/۲ رقم الترجمة: ۲۹۴ تهذيب التهذيب: ۱/۹۶ رقم الترجمة

۱/۳۶۸: إكمال التهذيب: ۲/۳۰ رقم الترجمة: ۳۵۱، الجرح والتعديل: ۱۹۵/۲ رقم الترجمة: ۹۷۰.

(۸) دذویر تفصیل دپاره اوگورنی: تاريخ بغداد: ۲۹-۳۰/۷ رقم الترجمة: ۳۴۹۲، كتاب الثقات لابن حبان التميمي

۳/۵ رقم الترجمة: ۵۸۰ تهذيب الكمال: ۳۰۲-۳۰۳/۲ رقم الترجمة: ۲۹۴ تهذيب التهذيب: ۱/۹۶ رقم الترجمة :

۱/۳۶۸: إكمال التهذيب: ۲/۳۰ رقم الترجمة: ۳۵۱، الجرح والتعديل: ۱۹۵/۲ رقم الترجمة: ۹۷۰.

(۹) تاريخ بغداد: ۳۰/۷ رقم الترجمة: ۳۴۹۲.

معین، ابوحاتم، خطیب بغدادی، امام عجل، ابونعیم، ابن عبدالبر او سمعانی رحمهم الله ددوی توثیق کړې دي. (۱) ابن حبان رحمته الله په کتاب الشقات کښې د ده تذکره کړې ده. (۲) امام احمدبن حنبل رحمته الله فرماني چې آدم بن ابی ایاس امیر المؤمنین فی الحدیث د امام شعبه په مجلس کښې حدیث لیکونکونه وو. امام شعبه به د حدیث اصلا کوله او هغوی به په ولاړه لیکل. (۳) آدم بن ابی ایاس پخپله فرماني چې ما په امام شعبه سره حدیث لیکل، زه په تیز لیکونکو کښې ووم خلقو به زما د لیکلې شوی نه نقل کولو. امام نسائی رحمته الله فرماني «لا بأس به»، (۴) خطیب بغدادی رحمته الله فرماني «کان آدم مشهوراً بالسنه شدید التمسک بها والمحض علی اعتقادها»، (۵) یعنی آدم بن ابی ایاس په سنت باندې په سختی سره عمل کونکې اوبه دي باندې عقیده کولو کښې مشهور وو. د ابواحمد بن عدی کتاب مشایخ بخاري کښې دي «کان من الزهاد»، (۶)

د خطیب بغدادی رحمته الله یو روایت: خطیب بغدادی رحمته الله په خپل سند سره نقل کړې دي. «ابوبکر الاعین وائي چه زه آدم عسقلانی له راغلم او هغه ته مې اوونیل چه د امام لیث کاتب عبد الله صالح تاسو ته سلام کوی. نو هغه اوونیل چه هغه ته زما سلام مه وایه، ما ونیل ولې؟ نو هغه او فرمایل خکه چه هغه قرآن ته مخلوق وائی. ما هغه ته اوونیل چه هغه ددې نه توبه او رجوع کړې ده او خلقوته ئې دخپلې رجوع خبر ورکړې دي. نو آدم بن ابی ایاس اوونیل که چرې داسې وی نو بیا هغه ته زما سلام وایه، راوی وائی ما هغه ته اوونیل چه زه بغداد ته تلل غواړم که ستاسو څه کار وی نو اوشایه. هغه ونیل او (یوکار دي) کله چه ته بغداد ته اورسي نو امام احمد بن حنبل له لارښه اوزما سلام ورته وایه او ورته وایه ته د الله تعالی نه اوویریږه، په کوم څیز کښې چه ته اخته ئې دهغې په ذریعه سره د الله تعالی قرب حاصل کړه، څوک دي تا په ویره او پریشانی کښې راگیرنه کړی، ان شاء الله ته ډیر زر جنت ته تلونکې ئې او هغه ته او وایه: حدثنا الله بن سعد عن محمد بن عجلان، عن أبي الزناد عن الأعرج عن أبي هريرة: قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: من أراد كره على معصية الله فلا تطعوه. یعنی رسول الله صلی الله علیه و آله فرمانيلی چه که څوک تاته د الله تعالی د نافرمانی او وائی نو دهغه تابعداری مه کوه، راوی وائی زه امام احمد بن حنبل رحمته الله له جیل ته راغلم او سلام مې اوکړو او هغوی ته مې د آدم بن ابی ایاس سلام اورسولو او دهغه پیغام او حدیث مې واوړولو.

امام احمد رحمته الله خپل سر تیت کړو بیانی خپل سر اوچت کړو اوونې فرمائیل رحمه الله حماً ومیتاً، فلقد أحسن النصيحة الله تعالی دي په هغه باندې په دنیا او آخرت کښې رحم اوکړی هغه د نصیحت حق ادا کړو یعنی بهترین نصیحت ئې اوکړو. (۷)

(۱) اوگورنی: تاریخ بغدادی: ۳۱/۷-۳۰. الجرح والتعديل: ۱۹۵/۲، تهذيب الكمال: ۳۰۴/۲، إكمال التهذيب: ۲۸-

(۲) تهذيب التهذيب: ۱۹۶/۱.

(۳) كتاب الثقات لابن حبان: ۸۳/۵.

(۴) تاريخ بغدادی: ۳۰/۷، تهذيب الكمال: ۳۰۴/۲، الجرح والتعديل: ۱۹۵/۲.

(۵) تهذيب التهذيب: ۱۹۶/۱.

(۶) تاريخ بغدادی: ۳۰/۷، إكمال التهذيب: ۳۰/۲.

(۷) إكمال تهذيب الكمال: ۲۹/۲.

(۸) تاريخ بغدادی: ۳۱/۷، رقم الترجمة: ۳۴۹۲، تهذيب الكمال: ۳۰۶/۲-۳۰۵، رقم الترجمة: ۲۹۴.

وفات: ابوعلی الحسین بن القاسم الکوکبی وای ابوعلی المقدسی خودلی دی چه کله ذآدم بن ابی ایاس د استقال وخت رانیزدی شو نوبوقرآن نی پوره لوستلو سره ختم کړو په داسې حال کښې چه هغوی په اړخ باندې ملاست وو. بیانی اوفرمائیل ای الله تاته دي زما د محبت واسطه وی ته په دي خطرناک وخت کښې زما ملگرې جوړ شه، ما تانه هم ددې ورځې امید اوتما لرله. ددې نه پس نی الله الله اووویل او روح ترې لږو. رحمه الله رحمة واسعة.)

ابن ابی ذئب: دامام محمد بن عبدالرحمن بن المغیره بن الحارث بن ابی ذئب، قرشی عامری مدنی رحمته الله دې^(۲) ددوی تفصیلی حالات کشف الباری کتاب العلم، باب حفظ العلم ددویم حدیث لاتدی تیرشوی دی.^(۳)

زهري: (۴) د امشهورمحدث امام ابوبکر محمد بن مسلم بن عبیدالله بن عبدالله بن شهاب بن عبدالله بن الحارث بن زهره بن کلاب بن کعب بن لوی الزهري المدنی دې.^(۵)

د حدیث استاذان: دامام زهري رحمته الله استاذان اوشيوخ کښې ابراهیم بن عبدالله بن حنین، ابراهیم بن عبدالرحمن بن عوف، اسماعیل بن محمد بن سعید بن ابی وقاص، ثابت بن قیس الزرقی، ثعلبه بن ابی مالک القرطی، جعفر بن عمرو بن امیه الضمری، حبیب مولى عروة بن الزبير، حرمه مولى اسامه بن زيد، الحسن بن محمد بن الحنفیه، حفص بن عاصم بن عمر بن الخطاب، خارجه بن زيد ثابت، خالد بن المهاجر بن خالد بن الوليد، سالم بن عبدالله بن عمر، السائب بن يزيد، سعید بن خالد بن عمرو بن عثمان بن عفان، سلیمان بن یسار، طاؤس بن کيسان، عامر بن سعد بن ابی وقاص، عبدالله بن ابی بکر بن محمد بن عمرو بن حزم، عبدالله بن عبدالله بن عمر بن الخطاب، عبیدالله بن عبدالله بن عمر بن الخطاب، عروه بن الزبير، عطاء بن ابی رباح، علقمه بن وقاص اللیثی، علی بن الحسین بن علی بن علی بن ابی طالب، عمر بن عبدالعزیز، القاسم بن محمد بن ابی بکر الصديق، نافع مولى ابن عمر، یزید بن الاصم، ابو ادریس الخولانی رحمهم الله وغيره دی.^(۶)

تلامذه: ابن شهاب زهري رحمته الله نه روایت کونکو کښې ابان بن صالح، ابراهیم بن ابی علیه، اسامه بن زيد اللیثی، ایوب السختیانی، بکر بن وائل، زمع بن صالح، زیاد بن سعد، سفیان بن عیینه، عبدالله بن دینار، عبدالله بن عیسیٰ بن عبدالرحمن بن ابی لیلی، عبدالله بن مسلم ابن شهاب الزهري، عبدالرحمن بن خالد بن مسافر، عبدالرحمن بن عمرو الاززاعی، عطاء بن ابی رباح، عقیل بن خالد الایلی، عمر بن عبدالعزیز، عمرو بن دینار، عمرو ابن شعيب، قتاده بن دعامة، لیث بن سعد، مالک بن انس، محمد بن عبدالرحمن بن ابی ذئب، محمد بن المنکدر، معاویه بن سلام، هشام

(۱) تاریخ بغداد: ۳۲۷-۳۱ تهذیب الکمال: ۲/۳۰۵، اكمال التهذیب الکمال: ۲/۳۱.

(۲) اوگورنی تهذیب الکمال: ۲۵/۶۳۰.

(۳) کشف الباری: ۴/۴۹-۴۴۲.

(۴) ددوی مختصر حالات، کشف الباری: ۱/۳۲۶، بدء الوحي، باب کیف کان بدء الوحي الى رسول الله صلى الله عليه وسلم ددویم حدیث په ذیل کښې تیرشوی دی.

(۵) اوگورنی: تهذیب الکمال: ۲۶/۴۲۰-۱۹ رقم الترجمة: ۵۶۰۶ سیر اعلام النبلاء: ۵/۳۶۶ رقم الترجمة: ۱۶۰ تهذیب التهذیب: ۹/۴۵ رقم الترجمة: ۷۳۲.

(۶) اوگورنی: تهذیب الکمال: ۲۶/۴۲۰-۲۶، تهذیب التهذیب: ۹/۴۷-۴۴۶.

بن عروه، یحیی بن سعید الانصاری، یوسف بن یعقوب بن ماحبشون، ابوسلمة العاملی، ابوعلی بن یزید الایلی رحمهم الله وغیره دی. (۱)

مقام او جلالت شان: امام بخاری رحمته الله د ابراهیم بن منذر رحمته الله نه نقل کړی دی «أنه أخذ القرآن في ثمانين ليلة» یعنی ابن شهاب زهري رحمته الله په اتياوشينو کښې قرآن کریم یاد کړو. (۲)

ابراهيم بن سعد رحمته الله د خپل پلار نه نقل کوي: «ما سئنا ابن شهاب بشيء من العلم إلا أنه كان يحد ثوبه عند صدره، ويسأل عن ما يريده، وكانا نملعنا الحديث» (۳) یعنی ابن شهاب رحمته الله زمونږ نه د یوڅیز په ذریعه په علم کښې زیات نه دي سواد دي نه چه هغه به خپله کچه خپلې سینې سره ترله اوڅه چه به هغه غوښتل دهغي باره کښې به ئی تپوس کولو اوزمونږ کم عمری به مانع کیدلو.

دامام زهري رحمته الله حالات هم دهغوی په ژبه: ما زهري نه واوړیدله هغوی فرمائیل چه زه لوئی شوم په داسې حال کښې چه زه هلك ووم اوماسره څه مال نه وو او نه د دیوان نه دخلیفه د طرف نه زماڅه حصه مقرروه اوزه عبدالله بن ثعلبه بن صعیر نه دخپل قوم نسب زده کولو. یوسړی هغه له راغلو اود طلاق د مسئلې پوښتنه ئی ترې اوکړه نو هغه دهغي جواب ور نه کړې شو اوسوال کونکي ته ئی د سعید بن المسیب نه د معلومات کولو دپاره اوونیل. ما په خپل زړه کښې اوونیل چه زه داسې بودا سړی سره یم چه دا وائی رسول الله صلی الله علیه و آله دهغه په سرباندي د شفقت لاس راښکلي دي او هغه د طلاق یوه مسئله هم نه پیژنی. ما ثعلبه پریځودو او د سائل سره سعید بن المسیب له راغلو. (دې نه پس) زه عروه، عبیدالله او د ابریکر بن عبدالرحمن په صحبت کښې کیناستم تردې چه ماد شریعت مسائل زده کړل.

بیا زه شام ته راغلم د پېشمنی په وخت د دمشق په جعات کښې داخل شوم نومقصوره (وړې کمرې) مخې ته یوه ډیره لویه حلقة قائم وه زه په هغې کښې کیناستم. خلقو زما د نسب باره کښې پوښتنه اوکړه نوماونیل قریشی یم. نو هغوی تپوس اوکړو چه آیا تاته د ام ولد د حکم باره کښې څه علم شته؟ نوماهغوی ته د عمر بن الخطاب رضی الله عنه قول واوړولو. هغوی اوونیل داد قبیصه بن ذؤب مجلس دي هغه به په دي باره کښې ستا حمایت کوی. قبیصه تشریف راوړو نو هغوی ته په دي باره کښې اوخودلي شو. هغه زما د نسب پوښتنه اوکړه اود سعید بن المسیب اودهغه د ملگرو باره کښې ئی پوښتنه اوکړه. ما هغوی ته اوخودل نو هغه اوونیل زه به تا امیر المؤمنین له بوځم. د سحر مونځ کولونه پس قبیصه واپس راوگرځیدو نوزه هغه سره شوم. قبیصه امیر المؤمنین عبدالملک له لارو. زه دروازې سره لږ ساعت اودیدم تردې چه نمر راوختلو. بیا خادم را اجازت وروکونکې بهر راغلو اوونیل چه چرته دي مدینې او قرشی؟ ما ونیل چه زه دلته یم. دغه خادم سره زه امیر المؤمنین له راغلم. ما اوکتل چه دهغه مخې ته قرآن کریم پروت دي کوم چه امیر المؤمنین بند کړې دي. دامیر المؤمنین په حکم باندي مصحف دهغه ځائی نه اوچت کړې شو. هغه سره د قبیصه نه علاوه بل څوک ناست نه وو. ما هغوی ته سلام اوکړو. امیر المؤمنین زما باره کښې تپوس اوکړو نو ما ورته اوونیل چه زه محدثین مسلم یم. دي نه پس ئی د ام ولد باره کښې تپوس اوکړو نو ما د ام ولد باره کښې د حضرت عمر رضی الله عنه

(۱) تهذيب الكمال: ۴۳۱/۲۶-۴۲۷، تهذيب التهذيب: ۴۴۷/۹.

(۲) تاريخ الكبير: ۲۲۰/۱.

(۳) ذيب الكمال: ۴۳۳/۲۶.

حدیث بیان کرو. نو ذی قصه طرف ته متوجه کیدوسره امیر المؤمنین اوفرمائیل: دا د ټولو آفاق طرف ته اولیکښی. (۱)

محمد بن سعد رحمته الله د امام زهري رحمته الله تذکره اهل مدینه طبقه رابعه کښې کړې ده. (۲) سفیان بن عیینه عمرو بن دینار نه نقل کوی هغه فرمائی ما د زهري رحمته الله نه زیات صحیح حدیث بیانونکې نه دي لیدلې. (۳) هم د عمرو بن دینار رحمته الله نه نقل دی چه ما د زهري رحمته الله نه زیات څوک نه دی لیدلې چه درهم اودینار د هغه په نیز بې قیمت وی. دنانیر اودرهم د هغه په نیز د سوتونه زیات حیثیت نه لرلو. (۴) امام احمد بن حنبل رحمته الله فرمائی چه زهري رحمته الله په خلقو کښې د ښه حدیث او بهترین سندوالادي. (۵)

تدوین حدیث: د تابعینو په زمانه کښې د تدوین حدیث عظیم الشان کارنامه سر ته رسونکو محدثینو کښې امام زهري رحمته الله نوم د ټولونه په سر دي. عمر بن عبدالعزیز رحمته الله په مدینه کښې خپل عامل ابوبکر بن حزم رحمته الله اونور عاملان په دې خبره باندې مامور کړل چه هغوی دې د رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم سنت راجع کړی.

چنانچه ابوبکر بن حزم رحمته الله او ابن شهاب زهري رحمته الله دا عظیم کار په ښه طریقه سره سر ته اورسولو. خاص کر ابن شهاب زهري رحمته الله د جمع اوتدوین حدیث په سلسله کښې کوم خدمات سرته رسولی دی هغه د یو صاحب علم نه پټ نه دی.

ابن عساکر او نور مؤرخین اوعلماء کرامو د امام مالک رحمته الله نه نقل کړی دی چه هغوی فرمائیلې دی «أول من دقن العلم ابن شهاب» (۶) یعنی د ټولونه اول علم (حدیث) تدوین کونکې ابن شهاب رحمته الله دي. عبدالعزیز بن محمد دراوردی رحمته الله فرمائی «أول من دقن العلم وكتبه ابن شهاب» (۷) یعنی د ټولونه اول علم (حدیث) تدوین کونکې اولیکونکې ابن شهاب رحمته الله دي. ددې تصریحات نه معلومه شوه چه د ټولو نه اول حدیث جمع کونکې اومدون کولوشرف ابن شهاب زهري رحمته الله ته حاصل دي. ددې نه پس بیا علماء سلف د جمع اوترتیب سلسله جاری اوساتله.

په امام زهري رحمته الله باندې د مستشرقینو اعتراضات او شبهات: دامام زهري رحمته الله ثقافت دیانت اوامانت باندې اتمه اسلام اتفاق کړې دي. مستشرقین نه د جرمنی یومتعصب یهودی اگنس گولوز یهر د مسلمانانو د حدیث ذخیره مشکوک گرځولو په فاسد غرض په امام زهري رحمته الله باندې د حدیث د ځان نه جوړولو تهمت اولگولو. ددغه خبیث الباطن یهودی باطل گمان دي چه د امام زهري رحمته الله د بنو امیه حکمرانانوسره تعلقات وو په دي وجه امام زهري رحمته الله د هغوی داغراض او خواهش موافق ډیر احادیث جوړ کړل او خپل نوم سره ئی د ډیرو زیاتو احادیثو منسوب کولو اجازت ورکړو وغیره. ددې نه گولوزیهر دا نتیجه اویستله چه کله دومره ثقه راوی هم احادیث وضع کول نود نورو معامله خو بهرحال اهون ده لهذا په دي وجه د احادیثو موجوده ذخیره جعلی ده.

(۱) یر اعلام النبلا: ۳۳۰/۵.

(۲) الطبقات الکبری: ۱۶۶/۴.

(۳) الجرح والتعديل: ۸/۸۶۸ رقم الترجمة: ۳۱۸.

(۴) تهذيب الكمال: ۴۳۵/۲۶.

(۵) سير اعلام النبلا: ۳۳۵/۵.

(۶) تاريخ دمشق: ۳۳۴/۵۵؛ حلیة الأولیاء: ۳۳۳/۳؛ البدایة والنهایة: ۳۵۸/۹.

(۷) تاريخ دمشق: ۳۴۳/۵۵، سير اعلام النبلا: ۳۳۴/۵؛ کمال تهذيب الكمال: ۳۵۳/۱۰.

د کول د زېهر په شېبهاتو باندې وې: د کولو زېهر یهودی مستشرق دا شبهات په بنیادی توګه سره بالکل غلط دي. دا د یهود او مستشرقینو د اسلام د بنیمنی او د احادیثو د خبره شکونه جوړولو په سلسله کېږي کیدونکو کوششونو تسلسل دي. علماء اسلام په هره زمانه کېږي په دې بې ځایه اعتراضاتو بلاغې ښه پوره ردونه کړي او د هغې نې محققانه کافي اوشافي جوابونه ورکړي دي. چنانچه داکتر مصطفی حسنی سباغی صاحب خپل کتاب «السنة ومکاتفاه فی التشریع الاسلامی» کېږي د کولو زېهر په ټولو اعتراضاتو باندې محققانه کلام کړې دي. داکتر صاحب لیکي چه نه ده معلومه امام زهري رحمته غوندې ثقه ثبت حجت او صادق امام د بنو امیه حکمرانانو سره تعلقات د بنو امیه حکمرانانو د وضع حدیث د پاره څنګه غنیمت او ګټورلو. حالانکه د پخواني زمانې نه د علماء کرامو دا دستور پاتې دي چه عامه المسلمین د مصالح په خاطر، یا حکمرانانو ته نصیحت کولو یا هغوی ته د یو دیني خبرې تعلیم ورکولو یا د هغوی د کولاد تربیت کولو په غرض سره به هغوی له تلل راتلل خپل یو ذاتی غرض حاصلول نې مقصد نه وو.

«العقد الفريد» کېږي ذکر دي چه امام زهري رحمته ولید بن عبد الملك له تشریف راوړو نو هغه او وئیل چه اهل شام مونږ ته یو حدیث بیانوي. امام زهري رحمته او وئیل کوم یو حدیث؟ نو ولید او وئیل چه هغوی وائي «ان الله اذا استرعى عبداً رعته، كتب له الحسنات ولم يكتب له السيئات» یعنی کله چه الله تعالی یو بنده حاکم جوړوي نو د هغه نیکي لیکلې کیږي او بدني نه لیکلې کیږي. امام زهري رحمته او فرمانيږي دا حدیث باطل دي. آیا یو نبي چه خليفه هم وي هغه د الله تعالی په نيزیات قابل اکرام احترام دي یا غیر نبي څوک چه صرف خليفه وي؟ نو ولید وئیل داسې نه ده بلکه چه کوم نبي خليفه وي هغه زیات د اکرام او احترام قابل دي. نو امام زهري رحمته او فرمانيږي الله تعالی خپل نبي داود عليه السلام ته مخاطب کولو سره او فرمانيږي ﴿يَا دَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَىٰ فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ إِنَّ الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا نَسُوا يَوْمَ الْحِسَابِ ه﴾ (نوحه کله الله تعالی خپل نبي چه خليفه هم دي ته دا تنبيه فرماني نو ستاڅه خیال دي چه د هغه سړی باره کېږي څوک چه صرف خليفه وي نبي نه وي؟

ولید او وئیل دا خلق اهل شام مونږ زموږ د دين باره کېږي گمراه کوي (غور او کړنې چه د امام زهري رحمته او خليفه ولید په مینځ کېږي تعلق سره امت ته چه کوم فکري فائده حاصلیږي هغه په کومه اندازه ده.

بل دا چه آیا امام زهري رحمته د حکمرانانو مخکېږي تېږېږي آیا د دغه خلقو په خواهش باندې په رسول الله صلی الله علیه و آله باندې د ځان نه احادیث جوړوي یا په مکمل خیر خواهي سره د دروغونو خلقو نه د رسول الله صلی الله علیه و آله د سنتو حفاظت کوي بلکه د دې نه زیات امام زهري رحمته خليفه مسلمین د کذاب راویانو د اثر لاندې پاتې کیدو سره استهوارا في الظلم والباطل نه منع کوي.

(۱) سورة ص: ۲۶، ترجمه: اي داود! ته مونږ ګرځولې نایب په ملک کېږي بس ته حکومت کوه خلقو کېږي په انصاف سره اومه زه د زړه په خواهش باندې پیابه هغه تا گمراه کړي د لاري د الله تعالی نه، بیشکه چه کوم خلق گمراه کیږي د الله تعالی د لاري نه د هغوی د پاره سخت عذاب دي په دې خبره باندې چه هغوی هیږه کړه ورځ د حساب.

(۲) الجزء الأول ص: ۶ الطبعة الجديدة.

د امام زهري رحمته الله يوه واقعه ده کومه چه ابن عساکر رحمته الله په خپل سند سره د امام شافعي رحمته الله نه نقل کړې ده. چه هشام بن عبد الملك د سليمان بن يسار نه د الله تعالى د ارشاد ﴿وَالَّذِي تَوَلَّى كِبْرَهُ مِنْهُمْ لَهُ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾ (۱) د تفسير باره کښي تپوس کولوسره اوونيل چه ﴿تَوَلَّى كِبْرَهُ﴾ نه خوک مراد دي؟ سليمان په جواب کښي اوونيل چه عبدالله بن ابي بن سلول، هشام د حق باره کښي دهغه سختی او غیرت از مینست کولو دپاره اوونيل نه تاغلط بیانی اوکړه بلکه دې نه مراد علی بن ابي طالب رحمته الله دي سليمان اوونيل چه امیر المؤمنین دخپلې خبرې باره کښي د یر بهر تپوهیږي. په دې کښي ابن شهاب زهري رحمته الله تشریف راوړو نو هشام هم دغه سوال دهغه نه تپوس اوکړو. هغه هم په جواب کښي او فرمائیل چه دې نه مراد عبدالله بن ابي بن سلول دي.

هشام د وړاندې په شان امام زهري رحمته الله ته هم اوونيل چه تاد غلط بیانی نه کارواخستو دې نه خوعلی بن ابي طالب رحمته الله مراد دي. امام زهري رحمته الله په سخته غصه کښي اوونيل ولې زه دروغ وایم ته تباہ شي په الله تعالى قسم که خوک د آسمان نه آواز اوکړي چه الله تعالى دروغ ونیل جانن کړي دی نوما به بیا هم دروغ نه وئیل. بیانی او فرمائیل چه ماته فلانکی فلانکی حدیث بیان کړو چه دي نه مراد عبدالله بن ابي بن سلول دي. امام شافعي رحمته الله فرماني چه درباریانو یوشان د امام زهري رحمته الله باره کښي غصه کولو تردې چه هشام امام زهري رحمته الله ته اوونيل چه زه لاشه ورڅه زمونږ دپاره مناسب نه دی چه ستا په شان د سړي خبره برداشت کړو. امام زهري رحمته الله او فرمائیل چه دا ولې؟ ولې تازه په دې باندې مجبور کړم یا ما ته په دې باندې مجبور کړې؟ چه اوس تا ماته دتلو اوونيل؟ هشام اوونيل داسي خبره نه ده بلکه تامانه دوه لاکهه قرضه اخستې ده. امام زهري رحمته الله اوونيل چه ته اوتانه وړاندې ستا پلار دواړه په دې خبره باندې ښه پوهه یی چه ما ته تانه اونه ستاد پلار نه دامال قرض اخستې. بیا په غصه کښي دهغه ځانی نه راووتلو. په دې باندې هشام اوونيل چه مونږ شیخ غصه کړو. بیا هشام د امام زهري رحمته الله د قرضونو نه یولک د ادا کولو حکم اوکړو. امام زهري رحمته الله ته اوخودلې شو نو هغه او فرمائیل چه الحمد لله داد الله تعالى د طرف نه دی. (۲) دهغه واقعه ده چه ابن عساکر په خپل تاریخ کښي اته صدنی وړاندې دامام شافعي رحمته الله په شان صدق وحق امام نه نقل کړې ده او په امام زهري رحمته الله باندې د اموی حکمرانانو په خاطر د حدیث د وضع کولو تهمت لگونکي متعصب یهودي هغه وخت پیدا شوې هم نه وو. داواقعه ښائی چه د امام زهري رحمته الله تعلق دخلفاء سره د څه دنیاوی یا نفسانی غرض په خاطر نه وو بلکه خالص دیني اونصح باندې منی تعلق وو.

بیا داخبره هم دغور قابل ده چه دامام زهري رحمته الله په نسبت که چرې دا اومنلې هم شی چه هغوی د اموی حکمرانانو ملگرتیا کړي ده نویه دې سره د دغه اوچت شان والا د امام څه مقصد کیدې شو؟ ولې هغه ددوی نه دمال طلبکار وو؟ هیڅ کله نه ځکه چه دې مستشرق یهودي پخپله دعمر بن دینار نه د امام زهري رحمته الله باره کښي نقل کړي دي چه د درهم اودینار نه لونی هیڅ څیز دهغوی په نیز اهن نه وو لکه درهم اودینار دهغوی په نیز د سوتو په شان وو. ولې امام زهري رحمته الله دهغوی نه د شان شوکت غوښتونکي وو؟ حالانکه پخپله معترض دامنې چه په پوره امت اسلامیة کښي دامام زهري رحمته الله شهرت خورشوي وو. ددوهره شان شوکت نه پس امام زهري رحمته الله ولي دنور څه شان شوکت غوښتونکي وو. کله چه امام زهري رحمته الله نه د شان شوکت طالب وو نه د مال دولت طالب وو اودهغوی

(۱) سورة النور: ۱۱.

(۲) السنة وکانتها فی التشرع الإسلامی ص: ۲۰۱.

دینی غیرت اوبهادرى هم مسلم ده نوچه بیا نه دهغه د شان شوکت طلب نه د مال طلب اونه دڅه منصب خواهنش نوولې هغه د امویانوسره دخپل دین سودا کولوسره د حماقت اوبې وقوفتیا مرتکب کیدوسره په مسلمانانو کښې خپله نیک نامی او شهرت ورکول غوښتل؟

مستشرق گولوزهر د بنو امیه دور حکومت منظر کښې په ظلم اوستم سره کولوسره هغوی ظالمان گرځوی اوواڼی چه دمدینې متقی اوپرهیزگار علما، په بنو امیه سره محاربه کول اودهغوی نه ډډه کول اختیارول خو مونږ په دې باندې پوهیږو چه امام زهری رحمته الله علیه په مدینه کښې لوڼې شوې اود مدینې د شیوخ اوعلماء نه ئی کسب فیض کړې. دسعید بن مسیب رحمته الله علیه د مرگه پورې دهغه په مجلس کښې ناست دي. امام مالک رحمته الله علیه چه به کله هم مدینې ته تشریف راوړو دهغوی نه به ئی استفاده کوله. پنځه دیرش کالو پورې مدینې اوشام ته تلو راتلو.

که چېرې د گولوزهر خبره د حقیقت مطابق وی نو د مدینې اوشام علما هغه ولې ناخوښه نه کړو. که هغه د امویانو د یاره دروغ و نیلې وو نویا دمدینې اوشام علماؤ دهغه ددې عمل تکذیب ولې اونه کړو. دامام زهری رحمته الله علیه شیخ چه د عبدالملک حکومت طاقت اوعظمت په خاطر کښې نه راوستلو هغه دزهری رحمته الله علیه نه د خلاصی اظهارولې اونه کړو؟ کومه یوه داعیه وه چه هغې دا د حق ویونکی علما په خاموشی باندې مجبور کړل؟ ولې هغوی ویریدل؟ اودا علما د نقد رجال په سلسله کښې دخلیفه نه واخله دمعاشرې د یو عام سړي پورې دچانه هم نه ویریدل نوولې هغوی دامام زهری رحمته الله علیه نه ویریدل؟

د بنو امیه د دور علما پرېږده د بنوعباس په حکومت کښې علماؤ په امام زهری رحمته الله علیه باندې ولې نقد اونه کړو. علما هم پرېږدئ د بنوعباس انصار او اعوان څنگه چه د بنو امیه خلفاء امراء اودهغوی د معاونین خبر اخستی دي نو هغوی په امام زهری رحمته الله علیه باندې ولې اعتراض اونه کړو؟ دوی هم پرېږدئ په علما جرح اوتعدیل کښې امام احمد بن حنبل، یحیی بن معین، امام بخاری، امام مسلم،

ابن ابی حاتم رحمهم الله وغیره چه د «وَلَا يَخَافُونَ كُومَةَ لَا يَمُرُّ» عملی اوحقیقی تصویرونه وه هغوی ولې خاموش پاتې وو اویا کله چه دا نقد هم د حکومت بنو امیه د یو ډیر لوڼی اومشهور شخصیت سره متعلق وی. دمدینې منورې دعلماؤ اوشیوخ خاص کر دامام زهری رحمته الله علیه شیخ سعید بن مسیب رحمته الله علیه خاموشی بیا د علماؤ اونورو ډیرو زیاتو علماؤ د امام زهری رحمته الله علیه نه روایت کول، د امام زهری رحمته الله علیه د امویانو سره د ژور تعلق نه باوجود دعباسیانو په دور کښې د جرح اوتعدیل علماؤ دهغوی توثیق کول وغیره ولې په دې خبره باندې ډیر لوڼی دلیل نه دي چه امام زهری رحمته الله علیه د مستشرق یهودی گولوزهر د شبهاتو نه بری او د هغه دهر قسم بدې وینا نه ارفع، کذب ووضوح حدیث اوداهل ظلم

وباطل نه مصالات وغیره ټولو الزاماتونه ډیر زیات اوچت او بالادې.)

دهدیت لاتشدالرحال د وضع الزام: د گولوزهر گمان باطل دي چه خلیفه عبدالملک «قبة الصخرة» څخه جوړه کړې وه دي ډپاره چه ددې په ذریعه د اهل شام او عراق او د حج او کعبه په مینځ کښې یو حائل اوحاجز جوړشی اوچه خلق د حج بیت الله د زیارت ډپاره دتللو په ځانې د بیت المقدس د دي گنبد د زیارت ډپاره راځی. ددې مقصد ډپاره د راتې عامه هوارولو په غرض داسې احادیث وضع کړي په کوم سره چه دبیت المقدس عظمت اوشان ښکاره شی دي ډپاره چه خلق هلته په حج باندې تیار کړي شی. ددې مقصد د تکمیل ډپاره عبدالملک د امام زهری انتخاب اوکړو. دهغه په وینا باندې

امام زهري هغه احاديث وضع کړل. چنانچه «لَا تُكَلِّدُ الرَّحَالَ إِلَّا إِلَى ثَلَاثَةِ مَسَاجِدَ»، والاحديث هم ددوی په سندسره مروی دي.^(۱)

هغه وائی چه کله دا حدیث د هغه زمانې د تاریخي حالاتو په رنځر اکتیبي کتلې شی نو دا موضوع معلومېږي ځکه چه هغه وخت په دمشق باندې عبدالملک بن مروان حکومت وو او په مکه مکرمه کښې د عبدالله بن زبیر رضی الله عنه خلافت قائم وو. فریقین کښې جنگ شروع شوې وو د کوم په وجه چه عبدالملک بن مروان یو کال حج هم موقوف کړې وو. ددې نه پس د هغه خواهش دا وو چه د حج مناسک د مکې مکرمې نه واړوی د شام او بیت المقدس طرف ته راوړي. د عامو خلقو د سوچ راگرځولو دپاره ئی د بیت المقدس فضیلت سره متعلق احادیث وضع کړل دې دپاره چه په مکه مکه خلق د هغه ځانې په حج باندې تیار کړې شی. ددې مقصد دپاره هغه د امام زهري رحمته الله علیه انتخاب اوکړو چه د عبدالملک قاضی وو او هغه وخت د عامو علماؤ په خلاف حکومت سره د هغه دوستانه تعلقات وو. غرض دا چه امام زهري رحمته الله علیه د عبدالملک په وینا باندې احادیث وضع کړل. ددې دلیل دا دی چه د بیت المقدس سره متعلق ټول احادیث هم د زهري رحمته الله علیه نه روایت دی او هغه دا احادیث د ممانعت حج د فتنه نه پس بیان کړې وو.

په دې باندې گولې زبهر د دلیل پیش کړو چه د بیت المقدس په فضائل باندې څومره احادیث دی هغه ټول د امام زهري رحمته الله علیه په سندسره دی اوزهري رحمته الله علیه د ممانعت حج د دغه فتنه نه پس بیان کړی دی. د گولې زبهر د شبهاتو جواب: د گولې زبهر ده اعتراض علماؤ رد کړې دې اوددې ئی ډیر جوابونه ورکړی دی.

دومېې جواب: ثقه مؤرخین ابن عساکر، طبری، ابن اثیر، ابن خلدون او ابن کثیر وغیره په دې خبره باندې متفق دی چه «قبة الصخرة» ولید بن عبدالملک جوړ کړې وو نه چه عبدالملک. د ثقه مؤرخینو په یو روایت کښې د گولې زبهر د باطل گمان په شان یو روایت هم داسې نه دی چه عبدالملک بن مروان «قبة الصخرة» تعمیر اوکړو چه خلق د حج بیت الله د تلو په ځانې ددې ځانې مخ اوکړی او که چرې داسې کیدله نو دا به یقیناً د تاریخ اسلامی یوه ډیره لویه او اهم حادثه کیدله او مؤرخین چاچه د اسلامی تاریخ معمولی واقعات هم د قلم بند کولونه ډډه نه ده کړې هغوی به خامخا ددې تذکره کوله دا یو غیر معقول امر دی چه یوه داسې اهم او لویه واقعه د مؤرخینو مخې ته راغلې وی او هغوی د دې نه سترگې پټې کړې وی داسې نه شی کیدې. البته د علامه دمیری کتاب کتاب الحیوان کښې په یو ضعیف روایت کښې دی چه دا عبدالملک جوړ کړې وو او خلق به د عرفه په ورځ هغې سره اودریدل. که چرې دا خبره د ضعف او ثقه مؤرخینو د مخالفت نه باوجود هم اومنلې شی نوییام په دې کښې داسې څه اشاره هم نشته دې چه عبدالملک خلق د حج نه منع کولو دپاره دا جوړ کړې وو. البته د خلقو د عرفه په ورځ دغه گنبدسره اودریدل د هغوی ذاتی فعل وو. فقهاء اسلام ددې دمکروه کیدو صراحت فرمائیلې دي.

غور او کړنې چه یوشی د بیت الله د متبادل په توگه جوړول او خلق د عرفه په ورځ هغې سره د حجاج په شان بغیرد چاد وینا کولویځپله اودریدل دې دپاره چه د حاجیانو د مشابعت د وجې نه دوی هم دهغوی په اجر او ثواب کښې شریک شی. په دې دواړو لاسونو کښې ډیر فرق دی. بیا د وقوف دا عمل په ډیرو

زیات اسلامی بنارونو کنبې رانج وو «قبة الصخرة» سره په وقوف باندې منحصر نه وو بلکه خلقو به د عرفه په ورځ په ټولو بنارونو کنبې د حجاج د مشابېت په غرض سره وقوف کولو. (۱)
 دویم جواب: دا واقعہ څنگه چې گولوزیهریان کړې ده هغه صریح البطلان ده. ځکه چې د یوڅیز تعمیر په داسې نیت سره کول چې خلق بیت الله پریردی او هلته حج اوکړی صریح کفر دی. عبدالملک ددې صریح کفر څنگه ارتکاب اوکړو حالانکه عبدالملک به د کثرت عبادت د وجې نه «حمامة المسجد» په لقب سره یادولې شولې د عبدالملک بن مروان مخالفینو په هغوی باندې نور ډیر زیات اعتراضات هم کړي دي خو چاهم دهغه تکفیر نه دې کړې اونه «قبة الصخرة» د تعمير د وجې نه هغه ته بدې ردې وئیلې که د معترض په خبره کنبې د یو شان څه صداقت وې نومخالفینو به د ټولو نه وړاندې په عبدالملک باندې دې اعتراض کولو سره مشهور کولو. (۲)

دریم جواب: د احم یو تاریخی حقیقت دې چې دامام زهری رحمته الله علیه پیدانش ۵۱ یا ۵۲ هجری کنبې شوې او د عبدالله بن الزبیر رضی الله عنه شهادت واقع ۷۲ هجری کنبې پېښه شوې نولکه د امام زهری رحمته الله علیه عمر هغه وخت علی اختلاف القولین ۲۲ یا ۲۳ کاله وو نو آیا دامعقول خبره ده چې هغه وخت په امت کنبې امام زهری رحمته الله علیه ته دومره شهرت اومقبولیت حاصل شوې وو چې مسلمانانو دهغه وضع کړې شوې یو داسې حدیث قبول کړو په کوم کنبې چې هغه د کعبه په ځانې «قبة الصخرة» بیت المقدس کنبې حج دعوت ورکوي؟ (۳)

څلورم جواب: د گولوزیهر د باطل گمان څلورم جواب دادې چې تاریخی نصوص په یقیني توگه باندې ښایي چې د عبدالله بن الزبیر رضی الله عنه په زمانه کنبې دامام زهری رحمته الله علیه خونه د عبدالملک سره څه پېژندگلو وه اونه ئې هغه ددې نه پس کتلې دي. دعلامه ذهبی رحمته الله علیه او ابن عساکر رحمته الله علیه مطابق امام زهری رحمته الله علیه د عبدالله بن الزبیر رضی الله عنه د شهادت نه څو کاله پس ۸۰ یا ۸۲ هجری کنبې په رومی ځل عبدالملک بن مروان سره ملاو شو. هغه وخت امام زهری رحمته الله علیه ځوان وو. عبدالملک دهغه امتحان واخستو یانې هغه ته نصیحت اوکړو چې هغه دې لارښی دانصارو په کورونو کنبې دې علم حاصل کړي. ددې تاریخی شهادت نه پس د یهودی مستشرق داگمان څنگه صحیح کیدې شی چې امام زهری رحمته الله علیه دخپل دوست عبدالملک د خوشحالي دپاره د بیت المقدس حدیث وضع کړو دې دپاره چې خلق به د عبدالله بن الزبیر رضی الله عنه په زمانه کنبې هلته حج له راځي؟ (۴)

پنځم جواب: ددغه متعصب یهودی مستشرق د باطل گمان پنځم جواب دادې چې حدیث «لا تشد الرحال الا الی ثلاثة مساجد» صرف د امام زهری رحمته الله علیه تفرندنه دي بلکه کبار محدثینو دده نه علاوه په نورو مختلف طرق سره هم ددې تخریج کړې دي.

چنانچه امام بخاری رحمته الله علیه د امام زهری رحمته الله علیه د طریق نه علاوه دا حضرت ابوسعید خدری رضی الله عنه نه نقل کړې دي. امام مسلم رحمته الله علیه په دریو طرق سره دا روایت نقل کړې دي. یو دامام زهری رحمته الله علیه او دوه دهغه نه

(۱) السنة ومكانتها فی التشريع الإسلامی ص: ۲۰۴-۲۰۳.

(۲) السنة ومكانتها فی التشريع الإسلامی ص: ۲۰۴-۲۰۳.

(۳) السنة ومكانتها فی التشريع الإسلامی ص: ۲۰۴.

(۴) السنة ومكانتها فی التشريع الإسلامی ص: ۲۰۴.

علاوه جبر عن ابن عمر عن قزعة عن ابی سعید (۱) و ابی وهب عن عبد الحمید بن جعفر عن عمران بن ابی النس عن سلمان الاغر عن ابی هريرة (۲) په طریق سره نقل کړې دي. (۱)

شپږم جواب: د متعصب يهودی اعتراض شپږم جواب دادې چې «لاند الرجال إلا إلى ثلاثة مساجد» ولا حدیث امام زهری (رحمته الله علیه) د خپل شیخ سعید بن مسیب (رحمته الله علیه) نه روایت کړې دي. که چېرې امام زهری (رحمته الله علیه) د امویین د خوشحالوود پاره د سعید بن مسیب (رحمته الله علیه) طرف ته نسبت کولو سره دا حدیث وضع کړې وی نو هغه به هم کله خاموشی نه اختیاروله. حالانکه سعید بن مسیب (رحمته الله علیه) ته امویین په تکلیفونو رسولو کښې څه کمې نه وو پریځودې او د سعید بن مسیب (رحمته الله علیه) انتقال هم د حضرت عبدالله بن الزبیر (رحمته الله علیه) د شهادت نه ۲۰ کاله پس ۹۳ هجری کښې شوې وو نو بیا دا څنگه کیدې شی چې هغه دومره د اوږدې مودې پورې په دې خاموش پاتې شوې وی او دا هم یو مسلم حقیقت دي چې حضرت سعید بن مسیب (رحمته الله علیه) د حق خبرې په بیانولو کښې د اوچتو غرونو نه هم زیات قوت لرلو او حق خبره کولو کښې د یو ملامت کونکي ملامتیا په خاطر کښې نه راوستله.

اووم جواب: فرض کړه که مونږ دا اومونجه امام زهری (رحمته الله علیه) دا حدیث د عبد الملك بن مروان د خوشحالوود پاره وضع کړې وو نو بیا به هم د اعتراض کونکي مقصد حاصل نه شی ځکه چې د معترض د باطل گمان مطابق عبد الملك غوښتل چې خلق دې دلته د حج د پاره راشي او په دې حدیث کښې «قبة الصخرة» د څه فضیلت صراحت سره نه دي بیان کړې شوې. ددې حدیث اوډي نه علاوه د بیت المقدس سر متعلق نور ټول صحیح احادیثو حاصل دادې چې په بیت المقدس کښې د مونږ ادا کولو فضیلت دي او ددې زیارت د یو متعین وخت د تعیین نه بغیر فضیلت دي. فی الجملة ددې ثبوت پخپله د قرآن مجید نه هم کیږي. په دې کښې او د معترض په باطل گمان کښې د زمکې او آسمان فرق دي. (۲)

اتم جواب: علماء کرامو د حدیث «لاند الرجال إلا إلى ثلاثة مساجد» تصحیح کړې ده. ددې بیت المقدس او قبة الصخرة فضائل کښې بیان کیدونکي د دروغو روایاتو سره هیڅ تعلق نشته دي. او په دغه مکذوب روایاتو کښې یوهم د امام زهری (رحمته الله علیه) نه مروی نه دي.

په دې روایاتو باندې علماء نقد کړي دي او فرمائیلي دي چې «کل حدیث فی الصخرة فهو کذب» یعنی د قبة الصخرة د فضیلت باره کښې بیان کیدونکي ټول روایات دروغ دي. نور فرمائی چې د بیت المقدس د فضیلت باره کښې صرف درې احادیث صحیح دي. ① یو حدیث «لاند الرجال إلا إلى ثلاثة مساجد» (۳)

(۱) سیاتی تخریج هذه الطرق.

(۲) السنة وکانتها فی التشرع الإسلامی ص: ۲۰۵.

(۳) الحدیث أخرجه البخاری فی صحیحه عن الزهری فی کتاب فضل الصلاة فی مسجد مكة والمدينة. باب فضل الصلاة فی مسجد مكة والمدينة رقم الحدیث: ۱۱۸۹، و مسلم فی صحیحه عن الزهری وغیره، کتاب الحج، باب فضل المساجد الثلاثة، رقم الحدیث: ۱۳۹۷، و ابوداؤد فی سننه، کتاب المناسک، باب ما جاء فی إتيان المدينة، رقم الحدیث: ۲۰۳۳، و الترمذی فی جامعه، أبواب الصلاة، باب ما جاء فی أى المساجد أفضل، وقال: هذا حدیث حسن صحیح رقم الحدیث: ۳۲۶-۳۲۵، و ابن ماجه فی سننه عن الزهری وغیره، کتاب إقامة الصلوات، باب ما جاء فی الصلاة فی مسجد بیت المقدس، رقم الحدیث: ۱۴۱۰-۱۴۰۹، و النسائی فی سننه عن الزهری، کتاب المساجد [باب] ما

⑦ دویم حدیث «سئل عن أول بيت وضع في الأرض، قال: المسجد الحرام، قيل ثم ماذا؟، فقال: المسجد الأقصى» (۱)

⑧ دویم حدیث «إن الصلاة فيه تعدل سبع مائة صلاة في غيره» (۲)

د احادیثو خپل طرف ته د نسبت اجازت ورکولو شبه: گولو زهیر یهودی مستشرق په امام زهري رحمته الله علیه باندې یو اعتراض دا کړې دې چه هغه خپل طرف ته نسبت کولو سره به د هر قسم احادیثو بیانولو اجازت ورکولو. چنانچه ابراهیم بن ولید اموی د احادیثو یوه صحیفه واخستله او د امام زهري رحمته الله علیه په خدمت کښې حاضر شو او عرض ئې اوکړو چه داد سماع په بنیاد باندې هغه ته د نشر کولو اجازت ورکړه. نو امام زهري رحمته الله علیه بغیر د څه تردد اجازت ورکولو سره او فرماني: «من استطاع أن يهزك بها» یعنی زمانه علاوه څوک تاته ددې د اجازت ورکولومت کولی شی؟ لکه چه دغه شان د ابراهیم اموی په صحیفه کښې لیکلې شوې دا احادیث مرویات زهري رحمته الله علیه گرځولوسره په روایت کولو کښې کامیاب شو.

اولې جواب: ددې شبه رومېې جواب دادې چه ابن عساکر رحمته الله علیه د امام زهري رحمته الله علیه نه د ابراهیم د سماع صراحت کړې دې نولکه دا صحیفه پېش کول د ابراهیم هم د خپل شیخ امام زهري رحمته الله علیه نه اوریدلې احادیث پېش کولو سره اجازت غوښتلود قبیل نه دی. د محدثینو په اصطلاح کښې دې ته مناوله وائی. ابن صلاح په خپله مقدمه کښې «أنواع تحمل الحديث» لاندې لیکلې دی چه شاگرد د خپل شیخ په خدمت کښې یو داسې کتاب پېش کړی چه هغه د شیخ نه اوریدلې دی نو د دغه صحیفې جائزه اخستلو او د تأمل نه پس که چرې او فرماني چه داته زما طرف ته منسوب کولو سره بیانولې شی. نو دې ته عرض مناوله وائیلی شی. امام حاکم رحمته الله علیه فرماني چه د ډیرو زیاتو متقدمینو په نیز مناوله هم سماع ده. دا امام زهري رحمته الله علیه نه علاوه امام مالک، امام ربیع، یحیی بن سعید، مجاهد اوسفیان رحمهم الله وغیره نه هم دغه حکایت کړې شوې دي. (۳)

د مناوله مثال: ایوب وائی چه مونږ به د امام زهري رحمته الله علیه خدمت علم پېش کولو. عبید الله بن عمر وائی چه ما د امام زهري رحمته الله علیه په خدمت کښې یو کتاب راوړلو هغه ددې جائزه اخستلو ته پس او فرمانيل چه زه تاته ددې روایت اجازت درکوم. د امام زهري رحمته الله علیه شاگردانو به په کثرت سره دغه شان کتاب پېش کولو سره اجازت اخستلو او امام زهري رحمته الله علیه به د پېش کړې شوې کتاب جائزه اخستلو ته پس دهغې اجازت ورکولو. لهذا د ابراهیم بن ولید اموی واقعه به هم یقینا د داسې قبیل نه وی لکه چه د ابن عساکر په روایت سره د دې تائید هم کیږی. باقی پاتې شوه دا خبره چه ابراهیم دخپل طرف ته څه

تشد الرحال إليه من المساجد، رقم الحديث: ۷۰۱، انظر جامع الأصول: رقم الحديث: ۹۸۹۴، ۹۸۹۵، ۶۹۹۴، راجع تحفة الأشراف، رقم: ۱۳۱۳، ۱۳۲۸۳.

(۱) الحديث أخرجه البخاري في صحيحه كتاب أحاديث الأنبياء باب، رقم الحديث: ۳۳۶۶، وباب قول الله تعالى ﴿وَهَبْنَا لِأَوَّلِائِدَ سُلْطٰنًا نَّيْمِرُ الْعَبْدَ إِلَهَ الْأَوَابِ﴾ (ص: ۳۰)، رقم الحديث: ۵۲۰ والنسائي في سننه، كتاب المساجد، ذكر أي مسجد وضع أولًا، رقم الحديث: ۶۹۱، انظر جامع الأصول رقم الحديث: ۶۸۸۱.

(۲) باب فضل بيت المقدس، والصخرة، وعسقلان، وقزوين: ۱۵۳/۱، جنة المراتب بنقد المعنى عن الحفظ والكتاب للشيخ أبي حفص عمر بن بدر الموصلي، تصنيف أبو اسحاق الحويني، دار الكتاب العربي، بيروت، الطبعة الثانية: ۱۴۱۴، ۱۹۹۴ م.

(۳) مقدمة ابن صلاح، ص: ۸۹، اختصار علوم الحديث، ص: ۱۴۱.

احادیث جورولوسره صحیفه مدون کره بیانی د امام زهری رحمته الله نه د هغې د روایت اجازت اوغوښتلو اوامام زهری رحمته الله د هغې اجازت ورکړو نو دا د امام زهری رحمته الله په شان د جلیل القدر امام نه مستحیل دی د چا امانت صدق او ضبط چه په پوره امت مسلمه کښې معروف دی.

دویم جواب: دویم جواب دادې چه معترض دلته د تحریف نه کار اخستې دی. د امام زهری رحمته الله اصل قول کوم چه ابن عساکر نقل کړې دې دهغې الفاظ دادې: «من یحییٰ بن عمار غیری» اوپه دې کښې د خه اشکال خبره نشته دي ځکه چه د امام زهری رحمته الله نه علاوه خپل شاگرد ابراهیم ته ددې احادیث کوم چه صرف هغه د زهری رحمته الله نه اوریدلي وو بل چا اجازت ورکولې شو. دا خبره هم د ډیرو محدثینونه روایت شوي ده که چرې امام زهری رحمته الله نه وې نو د یزیدیات احادیث به د نقل کولو نه پاتې کیدل پخپله امام مسلم رحمته الله ددې خبرې اعتراف کړې دې چه هغه لس کم سل احادیث داسې نقل کړي دی چه صرف د امام زهری رحمته الله نه روایت شوي دي. نو په دې بنیادباندې به د امام زهری رحمته الله د قول مطلب داشي چه زما نه علاوه بل چاته ددې احادیثو علم دې چه هغوی تاته ددې اجازت درکړي؟ ددې دامطلب هیڅ کله نه دي چه زما نه علاوه تاته څوک د حدیث د وضع کولو د اجازت جرات نه شي کولې. دویم جواب: معترض چه د کوم ابراهیم بن ولید اموی واقعه بنیاد جورولوسره اعتراض کړې دې د هغه نه محدثینو یو روایت هم نه دي نقل کړې. اونه د جرح او تعدیل په کتابونو کښې د هغه څه تذکره شته نه په ثقات کښې اونه په ضعفاء کښې. نوییا هغه احادیث چرته دی د کوم د بیان کولو چه امام زهری رحمته الله اجازت ورکړې وو. د حدیث په کوم یو کتاب کښې دی؟ او چاهغه نقل کړی دی؟ هغه صحیفه چرته ورکه شوه چه د تاریخ په یو کتاب کښې هم اوس موجود نه ده؟

په کتابت حدیث باندې د مجبوره کولو شبه: گولو زیهر د امام زهری رحمته الله قول «ان هؤلاء الأمراء اگرهونا علی کتابه احادیث» یعنې دې امراء مونږ د احادیثو په کتابت باندې مجبور کړو نه دا اعتراض رااوښکلو چه امام زهری رحمته الله په دې کښې هغه خطرناک اعتراف کړې دې چه هغه د امراء په مجبوره کولو سره احادیث لیکل. لکه چه هغه په امت کښې دخپل مسلمه شهرت په وجه باندې د بنوامیه حکمرانانو خواهشاتو ته عملی جامې اچولو کوشش کړې دي.

جواب: د امام زهری رحمته الله صداقت او جرات دوه واقعات مونږ وړاندې بیان کړي دی چه هغه د حکامو د خواهشاتو پوره کولو نه څومره لرې وو. اود دغه تاریخي واقعاتونه د اهم معلومه شوي ده چه امام زهری رحمته الله هیڅ کله دهغه خلقو نه نه وو چه د بنوامیه د حکمرانانو په خواهشاتو پوره کولو باندې تیاروو. باقی پاتې شوه خبره د امام زهری رحمته الله د قول نومعترض دهغې یوه تکړه پیش کولوسره قصداً ددې نقل کړې ده هغه داسې ده چه امام زهری رحمته الله به خلقو ته د احادیثو املاء نه لیکله بیا زبانی بیان به نی کولو دې دپاره چه خلق دهغې په یادولو کښې خپل د یادولو قوت په کار راولی اوصرف د حدیث په کتابت باندې اکتفااونه کړي. هشام بن عبدالملک اصرار اوکړو چه امام زهری رحمته الله دهغه خوښی ته څه احادیث املاء کړي دي دپاره چه دهغه دحافظي امتحان واخستلې شی. چنانچه په دې اصرار باندې امام زهری رحمته الله دهغه خوښی ته څلورسره احادیث املاء کړل. بیاد هشام نه واپس راغلو

(۱) السنة ومکانتها فی التشریع الإسلامی، ص: ۲۰۶.

(۲) المرجع السابق، ص: ۲۰۷.

نخلق فی مخاطب کرل په اوچت آواز نی اوفرمانیل «یا ایها الناس إنا کنا معنکم امراً قد بدلنا الآن هولاء وإن هولاء الأمراء اگر هو با علی کتابه الاحادیث، فتعالوا أحدکم بها، لخدمهم بالأیمة الحدیث» یعنی ای خلقو مونږ تاسو د حدیث د املاء نه منع کړې ونی. اوس مونږ پخپله املاء اوکړه، اودې امراء په مونږ باندې املاء کولوسره یوڅو احادیث په کتابت باندې مجبور کړو. لهدذا راشنی چه تاسو ته هم هغه یوڅو احادیث واوړوم، چنانچه بیانی هغه څلورسره احادیث بیان کړل.

دادي دامام زهری رحمته الله د قول صحیح تاریخی روایت دکوم نه چه دې مستشرق دخپلې مرضنی اعتراض اوشبه پیدا کولو مذموم کوشش کړې دې غوراو کړنی چه اصل واقعه اود معترض بیان کړې شوې اعتراض کښې څومره فرق دې چه مؤرخینو خو الاحادیث ونیولوسره صرف د څلورو سوو یو مخصوص واقعه په کوم کښې چه د املاء تذکره ده بیانونی خو معترض دې ته احادیث ونیولوسره مطلقاً د ټولو احادیثو په وضع باندې محمول کړې دی. آیا داخه علمی امانت دې چه د الاحادیث نه الف لام حذف کولوسره احادیث جوړ کړې شی او بیا قول دهغې د پس منظر نه اخوا کولوسره دخپلې مرضنی اعتراض راښکلی شی. اود امام زهری رحمته الله په فضیلت اومنفیت باندې مشتمل واقعه سره په هغوی باندې دامراء په خاطر د حدیث د وضع الزام اولگولې شی. حالانکه اصل روایت مونږ ته ښانی چه امام زهری رحمته الله په دې خبره باندې هم راضی نه وو چه یو عمل دکوم نه چه عام مسلمانان منع کړې شوې وو اوس د امراء په اصرار باندې هغه پوره کړې دې نوییا ولې عام مسلمانان ددې نه محروم کړې شی. چنانچه بیانی خلقو ته هغه څلور سره احادیث املا کړل. دادي دامام زهری رحمته الله اخلاص دیانت نقاهت کوم چه د دې مستشرق علمی امانت د امراء دپاره د وضع حدیث په الزام کښې بدل کړو.

فستان بهنما.

اموی حکمرانانو له د تګ راتګ شبه: مستشرق گولو زیهر په امام زهری رحمته الله باندې یوالزام داهم لگولې دې چه هغه د هغه خلقونه وو چاسره چه اتفاق نه شوکیدې ځکه چه هغه د وخت حکومت سره کارکول جائز گنرل اواموی حکمرانانوسره د هغوی په محلولونو کښې د تګ راتګ نه خان نه ساتلو بلکه په کثرت سره په بادشاه له تلو راتلو.

جواب: داخبره د چا نه پته نه ده چه د علماء سلف د خلفاء او امراء په مجالس کښې د بودینی ضرورت د وجې نه تګ راتګ سره دهغوی په امانت اودیانت باندې څوک څه پیغورنه شی کولې اونه داوینلی شی چه هغوی د خلفاء د خواهشاتو په وړاندې خاموش وو. د امام زهری رحمته الله او بنوامیه د خلفاء په مینځ کښې تعلق د دنیا اودهغې د معمولی خیزونو په بنیاد باندې نه وو بلکه د هغوی تعلق دهغه علماء په شان وو چاته چه د خپل علم اودین په وجه عزت اومرتبه حاصله وه. امام زهری رحمته الله کله هم د یوحق خبرې په ونیلو کښې د بادشاه اوسلطان په وړاندې ویره نه کوله.

پخوانی زمانه کښې صحابه کرام رضی الله عنه اموی خلیفه حضرت معاویه رضی الله عنه په خدمت کښې اوتابعین د نورو اموی خلفاء له ورتلل. امام ابوحنیفه رحمته الله به خلیفه منصور له ورتللو اود امام ابویوسف رحمته الله خو هارون الرشیدسره پوځ تعلق وو. ددې باوجود چاهم دې حضراتو ته صرف خلفاء سره تعلق او د تګ راتګ د وجې نه مطعون کړی نه دی اونه بادشاهانوسره تعلق ساتل او ناستې پاستې د وجې نه دوی د عدالت د مرتبې نه راښکته کړی دی.

(۱) السنة ومکانتها فی التشریع الإسلامی، ص: ۲۰۸-۲۰۷.

(۲) المرجع السابق ص: ۲۰۸.

د حجاج په ملګرتیا کښې د حج الزام: ګولوزیهر د امام زهري عليه السلام نه متنفر کولو اودهغوی قلت تدین ثابتولو دپاره په هغوی باندې دا الزام لګولې دې چه هغه د حج د پاره د حجاج ملګرتیا اختیار کړې وه.

جواب: دا هم صرف دالزام نه سوا هیڅ نه دی. امام زهري عليه السلام د حج دپاره هیڅ کله هم د حجاج ملګرتیا نه ده اختیار کړې. بلکه هغه دعبده الله بن عمر رضی الله عنه سره وو. کله چه د حج په موقع دهغه حجاج سره ملاقات شوې وو. امام عبدالرازق په خپل مصنف کښې دامام زهري عليه السلام نه نقل کړې دی چه عبدالملک بن مروان حجاج ته حکم ورکړې وو چه هغوی دې په مناسک حج کښې دعبده الله بن عمر رضی الله عنه اقتداء اوکړي. دغه شان حجاج دعرفه په ورځ هغوی ته گزارش کړې وو چه کله دهغوی د تګ اراده وی نوخبردارې دې اوکړي. امام زهري عليه السلام وائی چه کله ابن عمر رضی الله عنه اوسالم روان شو نوزه دې دواړو حضراتوسره ووم. هغه وخت زما روزه وه په دې وجه د گزمنی سختی ډیره محسوس کیدله. ددې نه معلومه شوه چه په حقیقت کښې امام زهري عليه السلام د ابن عمر رضی الله عنه په ملګرتیا کښې وو نه چه هغه د حجاج په ملګرتیا کښې حج کړې وو. (۱)

د هشام داوولاد د تربیت الزام: ګولوزیهر په امام زهري عليه السلام باندې یوالزام داهم لګولې دې چه هشام هغه دخپل ولی عهد مربی مقرر کړې وو.

جواب: دا اعتراض هم د ګولوزیهر دتاریخ نه د جهالت نتیجه ده ځکه چه د هشام خپل خوئی دهغه ولی عهدنه وو بلکه دهغه د ورور ولید خوئی دهغه ولی عهد وو لکه چه دهغه ورور یزیدبن عبدالملک ددې وصیت کړې وو. آو دومره خبره ضرور ده چه هشام کله حج اوکړو نوهغه وخت ئی امام زهري عليه السلام دخپلو بچو مربی مقرر کړې وو. ددې نه علاوه بله هره خبره د امام زهري عليه السلام طرف ته منسوب کول تاریخی غلطی ده.

مزید په دې نه دی معلوم چه امام زهري عليه السلام که چرې دهشام د بچو تربیت کړې دې نو په دې سره په هغه باندې څه الزام راتلې شی؟ ولی دا بهترنه ده چه دهغوی د تربیت ذمه واری په یویدچلن د الله او د هغه د رسول صلی الله علیه و آله د نافرمان په ځانی امام زهري عليه السلام سرته اورسولو. هم ددغه تربیت نتیجه ده چه دهشام بچو د اسلام په نشر و اشاعت کښې لوئی کردار اداکړو او د روم په ښاریو کښې ئی ډیرغزوات اوکړل. ولی د دې ټولو سهره د هغوی د شیخ امام زهري عليه السلام په سرباندې ښه نه ښکاري؟ خاص کر چه مؤرخینو ددې خبرې صراحت کړې دې چه امام زهري عليه السلام پخپله هم یو جلیل القدر مجاهد وو. یوخل ئی شام ته د غزو په غرض سره تشریف راوړو نو د مجاهدينو والالباس ئی اچولې وو. (۲)

د قضاء عهده قبولولوباندې اعتراض: دخپلې تیلنې ټول غشی چلولونه پس په آخره کښې ګولوزیهر په امام زهري عليه السلام باندې دا اعتراض اوکړو چه هغه د یزید ثانی په زمانه کښې د قضاء عهده قبوله کړې وه. که چرې هغه پرهیزگاره اومتقی عالم وې نوهغه له د امام شعبی عليه السلام او نورو صلاحواو په شان ددې نه لرې تختیدل پکاروو.

جواب: آیاخوک د عقل سلیم والاسرې به دا اعتراض صحیح تسلیم کړي؟ ځکه چه ترتنه پورې چاهم د قضا منصب سبب د جرح اوعدالت کښې د تهمت سبب نه دې گنرلې. او رسول الله صلی الله علیه و آله پخپله حضرت

(۱) السنة ومکاتنها فی التشريع الإسلامی ص: ۲۰۸.

(۲) المرجع السابق ص: ۲۰۹.

علی رضی الله عنه حضرت معاذ بن جبل رضی الله عنه او حضرت معقل بن یسار رضی الله عنه وغیره قاضیان جو پکړی وو او ډیر زیات تابعین عظام د بنو امیه وغیره قاضیان جو پکړی. امام شریح، ابو ادریس خولثی، عبدالرحمن بن ابی لیلی، قاسم بن عبدالرحمن بن عبدالله بن مسعود وغیره رحمهم الله او نورو ډیرو زیاتو اکابرو د بنو امیه د حکومت په زمانه کښې قاضیان پاتې شوی وو او په دوی کښې بعض د حجاج په زمانه کښې قاضیان مقرر شوی خو چا هم دوی په دې باندې متهم کړی نه دی. باقی پاتې شوه خبره د امام شعبی رحمته الله چه هغه د قضا نه تختدلې وو نو په دې کښې هم د مغالطه نه کار اخستې شوې دې ځکه چه حقیقت دادې چه د ابن اشعث د فتنې یخیدونه پس د حجاج په زمانه کښې امام شعبی رحمته الله د یزید بن عبدالملک قاضی مقرر شوې وو. معترض د امام شعبی رحمته الله ددې روستونی عمل نه ولې سترگې پټوی حالته که دا زیات د دې خبرې مستحق دی چه ددې نه استدلال اوکړې شی.

باقی پاتې شوه خبره دهغه د دغه باطل گمان چه متقیان او صالحان د قضا عهده قبلولونه خان ساتی اودا به ئی د سقوط عدالت سبب گنول: په دې باندې په دلیل کښې د احادیث پیش کوی «من ولی القضاء أوجع لأغصاه فقد ذمهم بغیر سکین» یعنی چه څوک قاضی جوړ شو یا هغه قاضی جوړ کړی شونو البته هغه بغیر چاره ډیج کړې شو.

د دې جواب دادې چه داسلاف نه نقل شوې داخبره خلاف واقع ده ځکه چه اسلافو ددې خبرې صراحت فرمائیلې دې چه د ظالم او جابر حکمرانانو د طرف نه د قضا منصب قبول بغیرد څه اختلاف نه جائز دی او د حدیث مطلب دادې چه په دې کښې په دې خبره باندې قاضی راتیار کړې دې چه پخپله دې د قضا منصب نه غواړی او که قاضی جوړ کړی شو نوییا دې د عدل نه کار واخلي.

د حنفیه نه صاحب د هدایه د سلطان جابر د طرف نه د قاضی جوړولو د جواز په صراحت سره بیان کړې دې.^(۱)

ابن العربی مالکی لیکلی دی چه ولایت د قضا فرض کفایه دې که چرې حاکم وخت ټولو خلقتو ددې د قبلولو دعوت ورکړو او یوهم قبول نه کړو نو ټول به گناهکار وی.^(۲)

ابن فرحون په تبصره الحکام کښې لیکلی دی چه هغه ټول احادیث په کومو کښې چه د قضا باره کښې تخويف او وعید راغلې دې نو هغه د ظالمانو قاضیانو باره کښې او دهغه جاهلانو باره کښې دې چه بغیرد علم نه دامنصب قبلوی د دغه دواړو قسمونو باره کښې وعید راغلې دې (نه چه مطلقاً).^(۳)

ددې تصریحاتو نه معلومیږی چه معامله داسې نه ده څنگه چه ده مردار گولوزیر دهغې منظر کښې کړې ده چه قبولیت قضا عدالت ساقط کوی. بلکه دایو عظیم عزت دې دالله تعالی په نازل کړې شوو احکاموسره دخلقو معاملات فیصله کولو باره کښې د رسول الله صلی الله علیه و آله صرف د نیابت معامله دهغې د شرافت او فضیلت دپاره کافی دی. البته بعض اسلافو د قضا قبولیت نه تیخته هم اختیار کړې ده او په دې باره کښې ئی مختلف قسم تکلیفونه هم برداشت کړی دی لیکن دا ټول ددې وجې نه نه چه په

(۱) والحديث أخرجه أبو داود في سننه، كتاب القضاء باب في طلب القضاء رقم الحديث: ۳۵۷۱، ۳۵۷۲ والترمذي في جامعه، وقال: هذا حديث حسن غريب من هذا الوجه، أبواب الأحكام باب ما جاء عن رسول الله صلى الله عليه وسلم في القاضي، رقم الحديث: ۱۳۲۵.

(۲) الهداية مع فتح القدير: ۳۶۴/۶.

(۳) شرح ابن العربي على سنن الترمذي: ۶۶/۶.

(۴) تبصرة الحکام فی اصول الأقضية ومناهج الأحكام: ۱۰/۱-۹.

دې سره عدالت ساقط کېږي يا دا جرح سبب دي بلکه دا صرف اوصاف وړع اوزهډ و وجي نه وو
دې دپاره چه کله هغوی د الله تعالی سره ملاقات او کړی نو چه په هغوی باندې دخلقو د معاملاتو څه
ذمه واری نه وي.

ابن العربي رحمته الله د بعض صحابه کرام رضي الله عنهم د قضا عهده نه قبلولو وجه بیانولوسره لیکلی دی چه سرې
کوم نیک اعمال کوی دهغې باره کښې هغه له ویریدل پکار دی چه کیدي شی ددې عمل په پوره
کولو کښې څه کمې شوې وی او عمل د دغه څیزونونه بچ کول غواړی په کوم سره چه هغه د عدم
قبولیت ښکار کېږي. داخو دهغه طاعات باره کښې چه صرف د بنده خپل ځان سره خاص دی نوبیاڅه
خیال دي دهغه اعمالو باره کښې چه حقوق الناس سره متعلق وی او بنده په هغې کښې اخته وی. لهذا
د تقصیر ویره او عمل د عدم قبولیت د اسباب نه بچ کول په هغه کښې د اولنې نه زیات کیدل پکار دی.
الحاصل ددې ټول تفصیل نه د گولو زهیر یهودی مستشرق د امام زهري رحمته الله باره کښې اوچت کړي
شوی ټول اعتراضات او شبهات باره کښې تفصیلی بحث راغلې دي په کوم کښې چه گولو زهیر دا
کوشش کړي وو چه ددې تهمتونه او اباطیل په ذریعه د امام زهري رحمته الله ثقافت ختم کړی. دي دپاره چه
د حدیث د ټولو کتابونو نه اعتقاد اوچت شی. فرض کړه که د هغه دا دعاوی تسلیم کولې شوی
نوریقینا د ذخیره حدیث نه به دخلقو اعتماد پورته کیدلو لیکن الحمد لله په تیرو شوو صفحاتو کښې
بیان کړي شوی تفصیل نه ددغه ټولو شبهاتو او اباطیل حقیقت واضح شو چه دهغه حیثیت د
تار عنکبوت یعنی د جولاگی د جالې د تار نه زیات هیڅ نه دی. (۱)
په حدیث کښې د ادراج بحث: (۲)

(۱) السنة ومکانتها فی التشریع الإسلامی ص: ۲۱۰-۲۰۹.

(۱) ادراج یو څیز په بل څیز کښې داخلولوا وضوم کولو ته وائی. د علما حدیث په اصطلاح کښې مدرج
هغه حدیث ته وائی د کوم سیاق سند چه بدل کړي شوی وی یا بغیر د فصل نه غیر حدیث د حدیث په
متن کښې داخل کړي شوې وی. د مدرج دوه قسمونه دی: (۱) مدرج الإسناد (۲) مدرج المتن، د مدرج الإسناد
علما متعدد صورتونه بیان کړي دی دهغې خلاصه داده چه:

① چه راوی یو حدیث د محدثینو د یو داسې جماعت نه واوړی د کوم سندونه چه مختلف وی، بیا هغه
ددې اختلاف سند بیانولو نه بغیر دا حدیث ددغه ټولونه هم په یو سند سره روایت کړی.

② راوی د یو حدیث متن په یو سند سره نقل کړی سوا ددې د یو جزه نه چه هغه په بل سند سره نقل کړی
بیابویل راوی دده نه هغه دواړه حصې کومې چه په جدا جدا سند سره وي هغه یو ځانی کړي او په
یو سند سره ئی روایت کړی یا دوه احادیث چه په جدا جدا سند سره روایت شوی وی هغه هم په
یو سند کښې جمع کولوسره روایت کړی.

③ محدث د حدیث بیانولو دپاره د یو حدیث سند بیان کړی بیا د څه عارض د لاحق کیدو و وجي نه د
خپل طرف نه څه خبره او کړی، د سامعین نه بعض د محدث دا ذاتی کلام د دغه بیان کړي شوی
سند متن گڼلوسره نقل کړی. دا ابن صلاح رحمته الله په شبه وضع کښې شمیر کړي دي. اویعض علما داهم
موضوع شمیر کوی. حافظ ابن حجر رحمته الله دا په مدرج کښې شمیر کړي دي اودا اولی دی ځکه چه په دي
کښې د ادراج معنی اظهرده. د مدرج المتن درې قسمونه دی:

د امام زهری رحمہ اللہ پہ توثیق باندې د ائمه اتفاق دې هغوی د اوچتي درجې محدث اوفاضل وو. خو په ادراج فی الحدیث کښې ئی هم شهرت لرلو. دحدیث په بیانولوسره به ئی مینځ کښې خپله راتې داخلوله او اکثریه ئی دهغې وضاحت نه کولو، دکوم نه چه به دهغه ادراج کړې شوې الفاظ هم د حدیث حصه گنلې شوه. چنانچه حافظ ابن حجر رحمہ اللہ د امام زهری رحمہ اللہ ددې عادت باره کښې «النکت علی ابن الصلاح» کښې لیکلی دی: «کان الزهري يفسر الاحاديث ويرعا اسقط أداة التفسير فكان بعض أقرانه دائما يقول له: افصل كلامك من كلام النبي صلى الله عليه وسلم». (یعنی امام زهری رحمہ اللہ به د احادیثو تفسیر کولو او اکثر وختونو کښې د دغه مفسرانه کلام (حروف) په تفسیر ساقط کولو. دهغه بعض معاصر امام ربیعۃ الراي) به همیشه هغوی ته فرمائیل چه خپل تفسیری کلمات د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم د کلام نه جدا بیانهوه.

پخپله امام بخاری رحمہ اللہ التاريخ الكبير کښې د ابو عثمان ربیعۃ بن ابو عبد الرحمن په حالاتو کښې د عبد العزيز په واسطه سره د امام مالک رحمہ اللہ نه نقل کړی دی: «کان ربیعة یقول لابن شهاب: إن حالتی لیس تمه حالك، أنا أقول برأي من شاء أخذ، وأنت تحدث عن النبي صلى الله عليه وسلم، فحفظ». (۱)

یعنی امام ربیعۃ رحمہ اللہ به ابن شهاب رحمہ اللہ ته فرمائیل چه زما حالت ستاد حالت په شان نه دي، زه خود خپلې راتې اظهار کوم چاچه او غوښتل په هغې باندې ئی عمل اوکړو. اوت د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نه حدیث نقل کوي نوښه احتیاط کوه.

امام ذهبی رحمہ اللہ هم د امام مالک رحمہ اللہ نه د امام ربیعۃ رحمہ اللہ مذکوره قول نقل کړې دي چه امام ربیعۃ رحمہ اللہ به امام زهری رحمہ اللہ ته وئیل چه زما اوستا حالت یوشان نه دي، امام مالک رحمہ اللہ وائی: هغه اوونیل هغه څنگه؟ نو امام ربیعۃ رحمہ اللہ او فرمائیل چه زه خود خپلې راتې اظهار کوم چاچه او غوښتل عمل ئی اوکړو اوچاچه او غوښتل هغه ئی پرېخودل. او ته خود رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم نه حدیث نقل کوي هغه محفوظ کولې شی. (۲)

① چه په اول د حدیث کښې ادراج وی دایه عام توگه باندې قلیل دي لیکن په وسط حدیث کښې د ادراج په نسبت سره زیات دي. ② په وسط حدیث کښې چه ادراج کړې شوې وی داد اول نه اقل دي. ③ اخر حدیث کښې ادراج کړې شوې وی اودا غالب دي.

دواعی ادراج: دواعی ادراج متعدد دي یوڅومشهور دای: ① چه د یوڅیز شرعی حکم بیانول مقصود وی. ② اتمام حدیث نه وړاندې هم دحدیث نه دیوشرعی حکم استنباط مقصود وی. ③ په حدیث کښې وارد شوی یولفظ غریب شرح مقصود وی. ادراک اود ادراج طریقه: د ادراج ادراک په دي لاتدینو اموروسره کولې شی:

① هغه روایت کلام مدرج سره منفصل کیدوسره چه په دویم طریق سره بل ځائی کښې مروی وی. ② د ادراج نه واقفیت لرونکو ائمه محدثین ددې صراحت کړې وی. ③ چه راوی پخپله دا اقرار اوکړی چه هغه د فلانکی کار ادراج کړې دي. ④ څه داسې خبره وی چه دهغې نسبت د حضور پاک طرف ته کول محال وی. (تعلیقات استاذنا المکرم العلامة البیحاته الشیخ نور البشر حفظه الله ورعاه علی خیر الأصول فی حدیث الرسول للعلامة المحدث الفقیه الشیخ خیر محمد الجالندهری رحمہ الله، ص: ۴۷-۴۵).

(۱) تحت النوع العشرون: المدرج، ص: ۳۵۳.

(۲) التاريخ الكبير: ۲۸۷/۳-۲۸۶ رقم الترجمة: ۹۷۶.

(۳) تاریخ الإسلام: ۶۷۴/۳ تحت ترجمة ربیعة الراي، رقم الترجمة: ۲۳۶۳.

خطیب بغدادی رحمته خیل سندسره د امام لیث رحمته نه نقل کری دی: «قال ربيعة لابن شهاب: يا أبا هريرة! إذا حدثت الناس برأيتك فأعبرهم بأنه رأيتك وإذا حدثت الناس بشيء من السنة فأعبرهم أنه سئله لا يظنون أنه رأيتك»^(۱) علامه سخاوی رحمته هم «فصر المصنف شرح الفقه الحديث» کتبی د امام زهري رحمته ادراج او د امام ربيعة رحمته دهغه ددی نه دمنع کولو فهمانش نقل کری دی.^(۲)

د ابن شهاب زهري رحمته د ادراج فی الروایة ډیر مثالونه موجود دی. اکابر علماء سلف کتبی امام دارقطنی رحمته امام طحاوی رحمته علامه ابن عبدالبر رحمته امام ابوبکر حازمی رحمته امام نووی رحمته علامه جمال الدین زلیعی رحمته علامه ابن کثیر رحمته حافظ ابن حجر عسقلانی رحمته علامه جلال الدین سیوطی رحمته اوملاعلی قاری رحمته وغیره د امام زهري رحمته ادراج فی الحديث په صراحت سره ذکر کری دی.^(۳)

په روایات قدک کتبی ادراج: د مطالبه فذک خمس خیبروغیره په روایاتو کتبی چرته د حضرت فاطمه رضی الله عنها او سیدنا صدیق اکبر رضی الله عنه په منځ کتبی د خفگان الفاظ مثلاً غصه کیدل، هجران، خبرې نه کول، عدم اطلاع وفات فاطمه رضی الله عنها وغیره مروی شوی دی. په دې سلسله کتبی ٢٤ طرق سره روایات راغلی دی. په دې کتبی ٢٥ طرق دارومدار په زهري باندې دي او ١١ طرق د زهري نه علاوه د نورو روایاتو نه نقل دي. د ابن شهاب زهري رحمته نه علاوه چه کوم ١١ نور طرق دی په هغې کتبی دهغه پورته بیان کری شوی د خفگان الفاظ اوحضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنه سره د قطع تعلق ذکر نشته دي. دا صرف د زهري رحمته ١٦ طرق کتبی ذکر دي. په دې وجه ښکاره خبره ده چه داد زهري رحمته د طرف نه ادراج دي. ^(۴) کتبی دې نه علاوه چه د کوم یولس طرق سره دا قصه نقل ده په هغې کتبی چرته په یو کتبی به ددې ذکر وي.^(۵)

شرح حدیث

قوله: كنت أغتسل أنا والنبي ﷺ من إناء واحد من قدر يقال له الفرق: (حضرت عائشه رضی الله عنها فرماني، ما اوبنی کریم ﷺ (دواړه یوځاني) د یو لوبی نه غسل کولو کوم ته چه فرق ویلې شی. والنبي: په حدیث شریف کتبی موجود لفظ النبي منصوب اومرفوع دواړه شان لوستلې شی. مفعول معه

(۱) کتاب الفقیه والتمنقه، باب ذکر اخلاق الفقیه وآدابه وما یلزمه استعماله مع تلامیذه وأصحابه، ص: ۱۴۸.

(۲) ۲۰۷/۱، تحت بحث المدرج.

(۳) رجاء بیهم: ۱۵۱/۱.

(۴) واضحه دي وی چه د امام زهري رحمته د جلالت شان نه باوجود دا ادراجات شرعاً غیر معتبر دی ځکه چه که ادراج د یو حکم شرعی بیان، یاد استنباط دپاره وی یاد یولفظ غریب شرح اووضاحت دپاره وی نو جائز دي. ددې نه علاوه که ادراج دهرقسم غرض دپاره وی هغه د فقهاء اومحدثینو حضراتو په نیز بالاجماع حرام دي.

حکم الإدراج: «الإدراج حرام باجماع العلماء من المحدثين والفقهاء وغيرهم، ويستثنى من ذلك ما كان لتفسير غريب، فإنه غير ممنوع ولذلك فعله الزهري وغيره من الأئمة» (تعلیقات أستاذنا المکرم العلامة البجائي الشيخ نورالبشر حفظه الله ورعاه علی خیر الأصول فی حدیث الرسول للعلامة المحدث الفقیه الشيخ خیرمحمد الجالندهري رحمه الله، ص: ۴۷).

(۵) د نور تفصیل دپاره اوگورنی: رجاء بیهم: ۱۵۱/۱-۱۳۶ کشف الباری، کتاب المغازی ص: ۴۵۸-۴۵۹.

کیدو و چې نه به منصوب لوستلې کیږي او په ضمير مرفوع باندې د عطف و چې نه به مرفوع لوستلې شي. (د اغتسل نه پس نن انا ضمير منفصل راوړلو چه د اسم ظاهر عطف په دې باندې اوکړې شي.)

اشکال: باقی پاتې شوه داخبره چه لفظ النی که چرې معطوف اوگرخولې شي په ضمير مرفوع باندې نو تقدیری عبارت به داسې شي «اغتسل انا والنی» صیغه متکلم سره خوداترکیب صحیح نه دې ځکه چه اسم ظاهر د غائب په حکم کښې وی نو ددې دپاره د متکلم صیغه «اغتسل» راوړل څنگه صحیح کیدې شي؟

جواب: ددې جواب دادې چه داد «تغلب المتکلم علی الغائب» د قبیل نه دې اولته یقتل عامل مقدردې تقدیری عبارت به داسې شي «اغتسل یقتل النی» لهذا د النی عطف په ماقبل باندې صحیح دې. (ددې مثال دالله تعالی دارشاد مبارک دې په کوم کښې چه الله تعالی حضرت آدم علیه السلام ته او فرمائیل: «اَسْكُنْ اَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ» آیت مبارک کښې «زوجک» اسم ظاهر کوم چه د غائب په حکم کښې دې عطف ائت مخاطب باندې کړې شوې دې اوداد تغلب المخاطب علی الغائب د قبیل نه دې ددې تقدیری عبارت «اَسْكُنْ اَنْتَ وَمِکْن وَجْهَ الْجَنَّةِ»

دویم اشکال: که چرته څوک دا اوواڼی چه آیت مبارک «تغلب المخاطب علی الغائب» نه خوداخودل مقصود دی چه سکڼی په جنت کښې حضرت آدم علی نبینا و علیه اصل او حضرت حواء علیها الصلاة والسلام دهغې تابع ده نو په زیر بحث حدیث کښې تغلب المتکلم علی الغائب څه فائده ده؟

جواب: ددې خبرې جواب شراح حدیث دا ورکړې دې چه په حدیث کښې تغلب المتکلم علی الغائب نه دې طرف ته اشاره کول مقصود دی چه هم ښځې د شهوت محل دې اوهم دوی د غسل سبب او ذریعه جوړیږي نولکه چه هغه (ښځې) د غسل په باب کښې اصل اوسړي دهغې تابع دی.

(۱) شرح الکرمانی: ۱۱۳/۳ فتح الباری: ۴۷۹/۲ تحفة الباری: ۲۱۹/۱.

(۲) عمدة القاری: ۲۹۰/۳ شرح الطیبی: ۸۵/۲.

(۳) شرح الکرمانی علی صحیح البخاری: ۱۱۳/۳ عمدة القاری: ۲۹۰/۳ تحفة الباری: ۲۱۹/۱ شرح الطیبی علی مشکاة المصابیح: ۸۵/۲.

(۴) شرح الکرمانی: ۱۱۳/۳ عمدة القاری: ۲۹۰/۲ فتح الباری: ۴۷۹/۱ تحفة الباری: ۲۱۹/۱.
(۵) البقرة: ۳۵، والأعراف: ۱۹، قال العلامة أبو الفضل شهاب الدين السيد محمود الألوسی رحمه الله فی تفسیر هذه الآية: (أنت) توکید للمستکن فی (اسکن) والمقصود منه بالذات صحة العطف، إذا لولاه لزم العطف علی الضمیر المتصل بالأفصل، وهو متنع فی الفصحیح علی الصحیح، وإفادة تقرير المتبوع مقصودة تبعا، وصح العطف مع أن المعطوف لا يباشره فعل الأمر، لأنه وقع تابعا، ويقتصر فيه مالا يقتصر فی المتبوع، وقيل هناك تغليبان: تغلب المخاطب علی الغائب والمذكر علی المؤنث.... وللتخلص عن ذلك قيل: إنه معطوف بتقدير فليسكن، وفيه أنه حينئذ يكون من عطف الجملة علی الجملة فلا وجه للتأكيد. (روح المعانی فی تفسیر القرآن العظيم والسبع المثانی: ۲۳۴/۱).

(۶) شرح الکرمانی: ۱۱۳/۳ عمدة القاری: ۲۹۰/۳ تحفة الباری: ۲۱۹/۱ شرح الطیبی: ۸۵/۲.

(۷) شرح الکرمانی: ۱۱۳/۳ عمدة القاری: ۲۹۰/۳ شرح الطیبی: ۸۵/۲.

(۸) شرح الکرمانی: ۱۱۳/۳ عمدة القاری: ۲۹۱/۳ تحفة الباری: ۲۱۹/۱ شرح الطیبی علی مشکاة المصابیح: ۸۵/۲.

د علامه کورانی توجیه: علامه کورانی رحمۃ اللہ علیہ د تغلیب توجیه خبط گر خولې ده. هغه فرماني حديث په خپل ظاهر باندې محمول دي په دې کښې د تغلیب اعتبار کولو هیڅ ضرورت نشته دي. بل دا چه کله مونږ فعل مذکور (أغتسل) مناسبت سره والنبي دپاره دویم فعل (تغسل) مقدار منو نویاد تغلیب اعتبار غیر معقول امر دي. (۱)

دویم اشکال: علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ وغیره دلته یو بل اعتراض هم ذکر کړې دي هغه دا که چرې څوک دا اوواني چه د حديث داسې تقدیر هم بیانولې شي: «أغتسل أنا ورسول الله صلى الله عليه وسلم من إناء مشترك بيني وبينه فبادرني بغسل بعضه وترك لي ما بقي، فأغتسل أنا منه» یعنی ما اور رسول الله ﷺ به د یو شریک لوبښ نه غسل کولو حضور پاک به مخکښې والې کولو او په څه اوبوسره به نی غسل کولو اوباقی به نی زما د پاره پریخودلې نوما به په هغې سره غسل کولو. (لیکن دا تقدیر نه دي اختیار کړې شوي، ددې څه وجه ده؟) (۲)

د علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ جواب: علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ فرماني چه داسې تعبیر اختیارول د ظاهر حديث خلاف دي خاص کر چه کله أغتسل أنا والنبي کښې والنبي مفعول معه اومنلي شي ځکه چه دمفعول معه منلویه صورت کښې معیت فی الغسل معنی په متعین شي اود معترض والا تقدیر منلویه صورت کښې به جدا جدا غسل کول لازم راځي چه د ظاهر د حديث خلاف دي. (۳)

د علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ جواب: علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ فرماني چه داتقدیر ځکه صحیح نه دي چه په یو بل حديث سره ددې مخالفت کیږي په کوم کښې چه حضور پاک ښځې له د سړي نه پاتې شوي اوبوسره د غسل کولو نه منع کړې ده. (۴) علامه طیبی رحمۃ اللہ علیہ هم دا توجیه اختیار کړې ده. (۵)

قوله: «من إناء من»: د پیاوړتیا په شان د یو لوبښ نه. من إناء من قدح کښې حرف من دوه ځل راغلي دي په دې کښې رومبې من ابتدائیه دي. (۶) علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ فرماني اولی دادی چه لفظ قدح په لفظ إناء سره د حرف جرد تکرار سره بدل او گرځولې شي. (۷) علامه سیوطی رحمۃ اللہ علیہ او د شیخ الاسلام زکریا انصاری رحمۃ اللہ علیہ هم دغه رائي ده. (۸) البته شیخ الاسلام زکریا انصاری رحمۃ اللہ علیہ «من إناء من قدح» کښې من دوه ځایه ابتدائیه گرځولې دي. (۹)

(۱) الکوثرالجاری: ۱/۴۰۹-۴۰۸.

(۲) شرح الکرماني: ۱۱۴/۳ عمدة القاری: ۲۹۱/۳.

(۳) شرح الکرماني: ۱۱۴/۳.

(۴) عمدة القاری: ۲۹۱/۳.

(۵) شرح الطیبی علی مشکاة المصابیح: ۸۵/۲.

(۶) شرح الکرماني: ۱۱۴/۳ عمدة القاری: ۲۹۱/۳ فتح الباری: ۴/۸۰.

(۷) شرح الکرماني: ۱۱۴/۳ عمدة القاری: ۲۹۱/۳.

(۸) التوشیح علی الجامع الصحیح: ۱/۲۴۲ تحفة الباری: ۱/۲۱۹.

(۹) تحفة الباری: ۱/۲۱۹.

ذحافظ ابن حجر رحمته الله واثی: حافظ ابن حجر رحمته الله لفظ قدح د اناء نه بدل کیدل صرف یوا احتمال
گرخولی دې چنانچه هغه فرمائی: «ویمثل أن يكون قدح بدلًا من إناء بتكرار حرف الهمزة»^(۱)، یعنی په لفظ قدح
کښی یوا احتمال دې چه هغه د حرف جر په تکرار سره لفظ اناء نه بدل چویشی.

دعلامه عینی رحمته الله په حافظ صاحب باندې نقد: علامه عینی رحمته الله په حافظ ابن حجر رحمته الله باندې
تنقید کړې دې چه هغه د قدح د بدل کیدو باره کښی یحتمل تعبیر اختیار کړې دې حالانکه په داسې
مقاماتو کښی یحتمل نه شی ونیلی ځکه چه دعلامه کرمانی رحمته الله ذکر کړې شوې دواړه وجهې په
یقینی توگه باندې صحیح او جائز دی. او زیات نه زیات یوې توجیه ته په بله باندې فوقیت ورکولی
شی.^(۲) لکه څنگه چه پخپله علامه کرمانی رحمته الله بدل کیدل اولی گرخولی دی.^(۳)

د لفظ قدح وضاحت: قدح د قاف اودال دواړو فتحه سره اقدام واحد دی.^(۴) ابن منظور رحمته الله او علامه
جوهری رحمته الله وغیره وائی چه قدح د څکلو یولوبنی ته ونیلی شی.^(۵) ابن اثیر رحمته الله او علامه طاهر پتني
رحمته الله وغیره دا د خوراک یولوبنی گرځوی.^(۶) دواړه خبرې صحیح دی په داسې توگه چه قدح یولوبنی دې
چه د خوراک څښاک دواړو د پاره استعمالولې شی. دغه شان دا لوبنی په توگه د پیمانته هم
استعمالولې شی.^(۷) قدح په عام توگه د بره نه پلن اوددې ښکته حصه تنگه او لاسکی والاوی.^(۸) دا د
لرگی شیشې او پیتلونه جوړولې شی.^(۹) په حدیث کښی د قدح نه مراد د پیتلو والالوبنی دې ابن
التین رحمته الله وائی: «كان هذا الإناء من شربة وهو بقصر المصحة والموحدة»^(۱۰)، یعنی دالوبنی شبه د شین اوباء
فتحه سره، د پیتل جوړ شوې وو. علامه عینی رحمته الله وغیره فرمائی: «وهو (أي الشبه) نوع من نحاس،
يدل عليه ما رواه الحاكم من طريق حماد بن سلمة عن هشام بن عروة عن أبيه: ولفظه: تورمن شبه،
ويقال كوز شبه، شبه بمعنى:»^(۱۱) شبه د پیتل یو قسم دې په حدیث کښی د قدح نه د پیتل والالوبنی
مراد دی ددې تأیید د امام حاکم رحمته الله د حماد بن سلمه والا روایت نه کیږی کوم چه هغه د هشام نه
اوهغه دخپل پلار عروه رحمته الله نه نقل کړې دې په هغې کښی دی تورمن شبه یعنی د پیتلو د اوبووالا
لوبنی اودې ته دپیتلو د لاسکی والا پیلانی هم ونیلی شی.^(۱۲)

^(۱) فتح الباری لابن حجر: ۴۸۰/۲.

^(۲) عمدة القاری: ۲۹۱/۳.

^(۳) شرح الکرماني: ۱۱۴/۳ عمدة القاری: ۲۹۱/۳.

^(۴) لسان العرب: ۵۰/۱۱ الصحاح ص: ۴۰ مجمع بحار الأنوار: ۲۱۶/۴.

^(۵) لسان العرب: ۵۰/۱۱ الصحاح ص: ۸۴۰ إرشاد الساری: ۴۹۰/۱.

^(۶) النهاية: ۲۰/۲ مجمع بحار الأنوار: ۲۱۶/۴ إرشاد الساری: ۴۲۰/۱.

^(۷) القاموس الوحيد ص: ۱۲۸۰.

^(۸) مجمع بحار الأنوار: ۲۱۷/۴ فتح الباری: ۳۹۸/۱ إرشاد الساری: ۴۲۰/۱ فقه اللغة ص: ۱۸۰.

^(۹) مجمع بحار الأنوار: ۲۱۷/۴ فتح الباری: ۳۹۸/۱ إرشاد الساری: ۴۲۰/۱.

^(۱۰) فتح الباری: ۴۸۰/۱ إرشاد الساری: ۴۹۰/۱.

^(۱۱) عمدة القاری: ۲۹۱/۳ فتح الباری: ۴۸۰/۱ والحديث رواه الحاكم في المستدرک علی الصحيحین فی کتاب ا

لظهاره: ۲۷۵/۱-۲۷۴ رقم الحديث: ۱۵۶/۶۰.

^(۱۲) القاموس الوحيد ص: ۲۰۶، ۱۲۸۰، ۱۴۳۴.

خلاصه داشوه چه قدح یوداسی لوبیسی ته وانی چه دکرگی شیشی او پیتلونه جورولې شی. داد خوراک خیشاک د پیمانته په توگه اودغسل د لوبیسی په توگه هم استعمالولې شی. ددی پورتننن حصه پلنه اوینکنه سرتنگ اولاسکی والاوی. حدیث کنبی د قدح نه د پیتلوالو لوبیسی مردادی. قدح د فقهاؤ په اصطلاح کنبی د صاع د اجزا نه دې علامه شریینی علیه السلام وانی چه صاع اووه مذمک دوه قدح برابر وی او هر پنخلس مدنه اووه قدح جورپری. (۱)

قوله: یقال له الفرق: دې ته فرق ویلی شی. الفرق د راء اوفاء دواړو فتحه او راء په سکون دواړه شان لوستلې کیږی. ابوزید انصاری رحمته الله یحیی رحمته الله او درید رحمته الله د راء سکون نقل کړې دي. (د ابن التین رحمته الله او جوهری رحمته الله هم دغه راښی ده. (۲) لیکن مشهور د راء په فتحه سره دې. (۳) علامه کرمانی رحمته الله اوقتیبی رحمته الله هم د راء فتحه سره نقل کړې دي. (۴) علامه نووی رحمته الله فرمائی الفرق د راء فتحه سره افصح اواشهر دې. (۵)

دعلامه ابوالولید باجی رحمته الله راښی: علامه ابوالولید باجی رحمته الله فرمائی چه فرق د راء فتحه سره کیدل صحیح دی. (۶)

دعلامه نووی رحمته الله په علامه باجی رحمته الله باندې رو: علامه نووی رحمته الله د ابوالولید باجی رحمته الله راښی رد کړې ده چه فرق د راء فتحه سره صحیح دې هغه فرمائی «وَعَمَّ الْبَاحِیُّ أَنَّهُ الصَّوَابُ وَلَيْسَ كَمَا قَالَ «بَلْ هُمَا لَفْتَانٌ»

(یعنی علامه باجی رحمته الله داگمان کړې دې چه هم دغه «راء فتحه سره» صحیح دې د هغه دا راښی صحیح نه ده بلکه (فرق) کنبی د راء فتحه اوسکون دوه لغتونه دی.

دعلامه باجی رحمته الله د راښی مآخذ: حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی چه کیدې شی د ابوالولید باجی رحمته الله د راښی مستند او مآخذ ثعلب هغه قول دې کوم چه ازهری رحمته الله د هغه نه نقل کړې دې چه فرق د راء فتحه سره دې محدثین راء ساکن نقل کوي اویه کلام عرب کنبی هم د راء فتحه سره نقل دې. (۷)

لیکن صحیح خبره هم دغه ده چه کومه دعلامه نووی رحمته الله په حواله سره پورته نقل کړې شوې ده چه فرق کنبی دواړه لغتونه جائز دی. د اهل لغت او شراح حدیث په حواله سره تفصیل په ماقبل کنبی راغلې دې. په حدیث کنبی الفرق د راء فتحه سره دې. (۸)

(۱) الموسوعة الفقهية: ۲۹۸/۳۸.

(۲) شرح الکرمانی: ۱۳/۳، فتح الباری: ۸۰/۲، عمدة القاری: ۲۹۰/۳، المنتقى لأبي الوليد الباجي: ۳۸۶/۱.

(۳) فتح الباری: ۸۰/۲، عمدة القاری: ۲۹۰/۳، الصحاح: ص: ۸۰۸.

(۴) تحفة الباری: ۲۱۹/۱، طرح التثريب للعراقی: ۲۵۵/۱.

(۵) شرح الکرمانی: ۱۳/۳، فتح الباری: ۸۰/۲، عمدة القاری: ۲۹۰/۳.

(۶) شرح النووی المعروف بالمنهاج: ۲۲۸/۴، فتح الباری: ۸۰/۲.

(۷) المنتقى: ۳۹۶/۱، فتح الباری: ۸۰/۱، عمدة القاری: ۲۹۰/۳، المنهاج للنووی: ۲۲۸/۴.

(۸) المنهاج: ۲۲۸/۴، فتح الباری: ۸۰/۱، عمدة القاری: ۲۹۰/۳.

(۹) فتح الباری: ۸۰/۱.

(۱۰) فتح الباری: ۸۰/۱.

ذَ فَرْقٍ مَقْدَارٍ: (١) علامه جوهری رحمۃ اللہ علیہ لیکلی دی «الفرق مکالم معروف بالمدینة، وهو ستة عشر رطلاً»، (٢) یعنی فرق دمدینے یو معروف پیمانہ ده چه د ١٦ رطل وی.

ذَ عَلَامَةِ ابْنِ اثِيرٍ رحمۃ اللہ علیہ رَآئِي: ابن اثیر رحمۃ اللہ علیہ وائی: «الفرق بالصرك: مکالم بستمسة عشر رطلاً، وهي اثنا عشر مئة، أو ثلاثة أصم عند أهل الحجاز، وقيل: الفرق: خمسة أقباط والقسط: نصف صاع، فأما الفرق بالسكون فمائة وعشرون رطلاً»، (٣) یعنی فرق په فتحه دَ راء سره یوه پیمانہ ده په کوم کبښی چه ١٦ رطل راخی او هغه دولس مد یا د اهل حجاز په نیز د دري صاع برابر وی. دَ فرق باره کبښی یو قول داهم دې چه هغه د پنځو اقباطو وی او یو قسط د نصف صاع برابر وی. خو فرق دَ راء په سکون سره د ١٢٠ رطل وی.

امام مسلم رحمۃ اللہ علیہ په خپل صحیح کبښی دَ سفیان بن عیینة رحمۃ اللہ علیہ نه نقل کړی دی چه «الفرق ثلاثة أصم»، (٤) علامه نووی رحمۃ اللہ علیہ دادَ جمهورو راتې گرځولې ده. هغوی فرمائی «أما كونه ثلاثة أصم، فكذا قاله الجماهير»، (٥) یعنی د یو فرق دَ دریو صاع برابریدل هم دغه د جمهورو قول دې. یو قول دَ دوو صاع هم دې لیکن ابو عبید په دې خبره باندې اتفاق نقل کړې دې چه یو فرق دَ دریو صاع وی. (٦)

هم دغه د جمهورو قول دې لکه چه دَ علامه نووی په حواله اوس تیر شوی دی. په حدیث کبښی دَ فرق نه څه مراد دې؟: علامه نووی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه دلته دَ فرق نه مراد جنس بیانول دی یعنی هغه لوښی په کوم سره چه دَ غسل دپاره، اوبه راخستې شی دامراده نه دې چه حضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم دَ فرق په اندازه اوبو سره غسل کولو. علامه نووی رحمۃ اللہ علیہ حدیث باب دَ دلیل په توگه سره نقل کړې دې. (٧)

رومی احتمال: رومی احتمال دادې چه حضور پاک به په هغه لوښی سره غسل کولو سره دَدې چه دهغې نه به ئی لري شان اوبه استعمالولو سره اکثریج کولې یا په هغې کبښی موجود تولې اوبه اونوري به ئی هم استعمالولې. نو دا دغه لوښی (فرق) سره د طهارت حاصلولو په جواز باندې دلیل دې. د

(١) د الفرق د موجوده پیمانو په اعتبار سره تحقیق: الفرق دَ راء فتحه سره، په دې کبښی د پخوانو پیمانو په حساب سره ١٦ رطل راخی او په یو رطل کبښی ١٣٠ درهم وی او یو درهم ٢٠٠٦١٨ گرام وی. اوس د رطل وزن (١٣٠ درهم) کله ٢٠٠٦١٨ گرام سره ضرب ورکړو نو ٢٩٨٠٠٣٣ گرام جواب راغلو. بیا د ١٦ رطل وزن معلومولو دپاره ١٦ ته ٢٩٨٠٠٣٣ سره ضرب ورکړو نو جواب ٦٣٦٨٠٥٤٤ گرام راغلو چه په موجوده حساب سره ٦ کلو گرام ٣٦٨ گرام او ٥٤٤ ملی گرام جوړېږی.

الفرق دَ راء په سکون سره، په دې کبښی د پخوانو پیمانو په اعتبار سره ١٢٠ رطل راخی دپورتني طریقې مطابق ١٢٠ له په ٢٩٨٠٠٣٣ سره ضرب ورکړو نو په جواب کبښی ١٧٧٤٢٠٨ گرام راغلو. په موجوده حساب سره ددې وزن یومن ٧ کلو گرام ٧٤٢ گرام او ٨٠٠ ملی گرام جوړېږی.

(٢) الصحاح، ص: ٨٠٨، عمدة القاری: ٢٩٠/٣، شرح الکرماني: ١١٣/٣.

(٣) النهاية: ٣٦٣/٢، فتح الباری: ٤٨٠/١.

(٤) کتاب البیض باب القدر المستحب من الماء فی غسل الجنابة وغسل الرجل والمرأة فی إناء واحد فی حالة واحدة وغسل أحدهما بغسل الآخر، رقم: ٧٢٧.

(٥) المنهاج: ٤/٢٢٨، فتح الباری: ٤٨٠/١، عمدة القاری: ٢٩٠/٣.

(٦) فتح الباری: ٤٨٠/١.

(٧) المنهاج: ٤/٢٢٨، مجمع بحار الأنوار: ٤/١٢٨.

فقهاز په دې خبره باندې اتفاق دې چې بغیرد سرو زرو او سپینو زرو هریک لوبښی سره طهارت حاصلول جائز دی. (۱)

دویم احتمال: دویم احتمال دادې چې حضور پاک ﷺ به په غسل کښې فرق نومې لوبښې ډکولو یعنی دهغې په اندازه به نې اوبه استعمالولې نولکه چې دا خودول مقصود دی چې حضور پاک به په عام توگه په غسل کښې په دومره مقدار سره اوبه استعمالولې. اگرچه په دې کښې ددې خبرې طرف ته اشاره نشته چې کم نه کم په دومره مقدار سره غسل کولې شی. (۲)

دعلامه کشمیری رحمه الله واثي: په حدیث کښې چې حضرت عائشه صدیقه رضی الله عنه نه کوم نقل دی چې ما اوبښی کریم ﷺ به په یو لوبښی کوم ته چې فرق ونیلي شی هغې سره غسل کولو اود فرق باره کښې دا خبره تیره شوې ده چې هغه داسې لوبښی وی په کوم کښې چې ددرې صاع په اندازه باندې اوبه ځانې کيږي. ددې باره کښې حضرت علامه انور شاه کشمیری رحمه الله فرماني: «فان کان ملأان بصیر لکل منها صاع ونصف والعرف فی عادتہ فی الغسل صاع، وقد مرأنه لا یحدید فیہ؛ والأمر تقری، وان کان خالفاً فالأمر تحقیق، وبصیر لکل منها صاعاً، فإنه لا یلزم یكون الفرق هذا القدر ان یكون الماء فيه أيضاً كذلك، فیهک ان یكون الماء علی قدر عادتہ» (۳)

(یعنی فرق کښې خو درې صاع راځی لیکن دحدیث باب نه دا خبره نه راوځی چې دحضور پاک غسل کولویه وخت هغه ډک وو برابر وو؟) که چرې ډک وو نولکه چې د نبي کریم ﷺ اوحضرت عائشه رضی الله عنهما دواړو په حصوکښې دوه نیم دوه نیم صاع راغله او کیدې شی چې په دومره مقدار سره هم حضور پاک غسل کړې وی، اگرچه مشهور دحضور پاک عادت مبارک هم دغه ووچې په یو صاع سره به نې غسل کولو اوفرق مذکور دخالی او پوره والی په صورت کښې خوددې ځانې نه هم ددغه مشهورې خبرې خلاف نه شو چې ممکن دی هغه وخت په هغه لویه پیمانه کښې هم صرف دوه رطل موجود وی. په رومې صورت کښې د غسل داوبو مقدار به تقریبی منلې کيږي چې تحدید هیڅ نه دې. تقریباً په یو یا یونیم رطل سره به نې غسل کولو په دویم صورت کښې به دې ته تحقیق ونیلي کيږي چې همیشہ به نې هم په یو رطل سره غسل کولو. کله به دغه مقدار په وړوکی لوبښی کښې وو او کله په لوئی لوبښی کښې.

دامام طحاوی رحمه الله تحقیق: امام طحاوی رحمه الله فرماني چې د حضرت عائشه رضی الله عنها دحدیث نه دا ثابت شوه چې هغې او رسول الله ﷺ به په فرق سره غسل کولو او یو فرق د دریو صاع وی نولکه چې هغوی دواړو به په یونیم یونیم صاع سره غسل کولو. (د احنافو په نین) یو صاع د اتو رطل وی (اود جمهورو په نین) یو صاع د پنځو رطل او ثلث رطل برابر وی. (خود جمهورو په نین یو فرق د دریو صاع برابر وی اود احنافو په نین یو صاع د دوو فرق برابر وی).

بیا امام طحاوی رحمه الله فرماني چې حدیث عائشه رضی الله عنها کښې صرف د فرق ذکر دې د اوبود مقدار څه تذکره نشته چې هغه ډک وو که کم وو. لهدا دا کیدې شی چې کله به هغه ډک وو نودري صاع اوبه به وې اوچه کله به کم وو نو دوه صاع اوبه به وې. او په دې دویم صورت کښې به حضور پاک یو صاع او

(۱) المنتقى شرح موطأ مالك: ۳۹۵/۱.

(۲) المنتقى شرح موطأ مالك: ۳۹۵/۱.

(۳) فیض الباری: ۴۵۲/۱.

دویم صاع سره حضرت عائشه رضی اللہ عنہا غسل کولو. لهذا دا مفهوم ددې حدیث د مفهوم موافق دې په کوم کښې چه راغلی دی چه حضور پاک به په یو صاع سره غسل فرمائیلو. (۱)
فائده: حضور پاک او حضرت عائشه رضی اللہ عنہا به په عربو کښې د اوبو د قلت د وجې نه په عامو حالاتو کښې په دغه فرق سره غسل کولو چه د دریو صاع یعنی ۱۶ رطل برابر وی. البته داهم ممکن دی چه هغه فرق کوم چه د ۱۲۰ رطل برابر وی د کوم مقدار چه د یولوئی تپ اوتال برابر وی ذهني نه هم کله اوبه په زیات مقدار کښې موجود کیدو په صورت کښې ئی غسل فرمائیلې وی نوهیڅ لرې خبره نه ده چه په غښل کښې د یو صاع اوبو مقدار تحدید شته د اسراف نه د بیچ کیدو سره په څومره اوبو سره هم چه غسل اوکړې شی جائز دي.

په حدیث الباب کښې د معیت فی الغسل صراحت نشته دي. امام بخاری رحمته اللہ علیہ په ترجمه کښې د سری اوبښې په یو ځانی غسل کول بیان کړی دی خو په حدیث الباب کښې صرف دومره ذکر دي چه حضرت عائشه رضی اللہ عنہا اورسول الله صلی اللہ علیہ وسلم به په یولوینی سره غسل کولو نولکه چه په حدیث الباب کښې د معیت فی الغسل صراحت نشته دي؟

د علامه سندھی رحمته اللہ علیہ جواب: علامه ابوالحسن نورالدین سندھی رحمته اللہ علیہ فرماني چه د حدیث الفاظ «كنت أغتسل أنا والنبي صلي الله عليه وسلم» په معیت باندې په مکمل توگه باندې دلالت نه کوی البته دا صرف د غسل د لوښی په وحدت باندې دلالت کوی. ځکه چه واو عاطفه قران یعنی په یو ځانی غسل کولو باندې دلالت نه کوی او د ظرف د لوښی د وحدت نه دا نه ثابتیږي چه د غسل کولو وخت هم یو وو. او دا کیدي شي چه «كنت أغتسل أنا والنبي» کښې واو د عطف په ځانی د معیت د پاره واخستې شی لیکن دابعید دي. (۱)

ددې صحیح جواب دادې چه ددې سلسلې نور ټول روایات ددې خبرې طرف ته اشاره کوی چه حضور اکرم او حضرت عائشه رضی اللہ عنہا دواړو واقعی په یو ځانی غسل کولو په دې وجه به دلته هم معیت زمانی مراد اخستې شی. «فلاستدل بالانظر اليه، لا بالنظر الى هذا اللفظ» یعنی استدلال د نورو روایاتو په رنر اکښي کیدي شي دې الفاظو سره نه شی کیدي. (۲)

دسړي اوبښې په یولوینی سره طهارت حاصلول: د حدیث باب او دغه شان نورو روایاتو په رنر اکښي د مسلمانانو په دې خبره باندې اتفاق دي چه سړي اوبښخه په یولوینی سره طهارت حاصلولي شي. په دې خبره باندې هم اجماع ده چه ښځه د سړي نه پاتي شو اوبو سره طهارت حاصلولي شي. (۱)
البته په دې کښې اختلاف دي چه سړي د ښځې نه پاتي شوي وپوسره طهارت (اودس او غسل) کولي شي که نه؟

د جمهور ائمه او امام بخاری رحمته اللہ علیہ موقف: جمهور ائمه سلف او ائمه ثلاثه امام اعظم ابوحنيفه رحمته اللہ علیہ او امام شافعي رحمته اللہ علیہ او امام مالک رحمته اللہ علیہ دي ته مطلقاً جائز وائی که ښځې اودس یا غسل په ځان له ځانی

(۱) شرح معانی الآثار، کتاب الزکاة، باب وزن الصاع کم هو: ۳۵۲/۱-۳۵۱.

(۲) د حضرت سندھی رحمته اللہ علیہ دا خبره محل نظر ده ځکه چه نحویین او شراح حدیث په نیز دلته واو د معیت د پاره اخستې شي د تفصیل د پاره او گورنی: کشف الباری کتاب الغسل ص: ۲۲۰.

(۳) صحیح البخاری بحاشیه السندی: ۵۶/۱.

(۴) المنهاج: ۲۲۷/۴ عمدة القاری: ۲۹۱/۳.

کښې کړې وی یاد نورو په وړاندې نى طهارت حاصل کړې وی (۱) امام بخارى رحمه الله هم په دې مسئله کښې جمهور ائمه سره دې.

دعلامه کشميرى رحمه الله تحقيق: حضرت علامه انور شاه کشميرى رحمه الله «باب غسل الرجل مع امرأته» په ذیل کښې فرماني چه دغه شان امام بخارى رحمه الله وړاندې «باب وضوء الرجل مع امرأته» راوړلې دې دکوم نه چه معلومه شوه چه هغوى په دې باره کښې د امام احمد رحمه الله مذهب نه دې اختيار کړې بلکه د جمهور ائمه مذهب نى اختيار کړې د مسئلې پوره تفصيل وړاندې تير شوې دې په کوم کښې چه دا واضحه کړې شوى وو چه د ممانعت دارو مدار (دروغون کيدو باندې دې او په يوځاني باندې اودس کول يا غسل کولوباندې) دپاتې شوو اوبو اطلاق نه کيږي. (۲)

د حنابلې او ظاهرېه وغيره مسلک: امام احمد بن حنبل رحمه الله او د ظاهرېه نه دا: ظاهري وغيره واني که ښځې خان له ځاني کښې طهارت حاصل کړې وي نو د سړي دپاره د هغې استعمال جائز نه دې. (۳)
حضرت عبدالله بن سرجس رحمه الله او حضرت حسن بصرى رحمه الله نه په يوروايت کښې هم دغه قول نقل دې. په يوېل قول کښې حضرت حسن رحمه الله اوسعيد بن مسيب رحمه الله نه د ښځې پاتې شوې اوبوسره طهارت حاصلولوته مطلقاً مکروه وئيلی شوى دى (۴) خود امام احمد رحمه الله نه يوقول د جمهور ائمه د قول په شان نقل دې. (۵)

دعلماء پنځه اقوال: علامه ابن عبدالبر رحمه الله په دې مسئله کښې دعلماء پنځه اقوال نقل کړې دى هغوى فرماني: وللعلماء في هذه المسألة خمسة أقوال: (أحدها): الكراهية لأن تطهر الرجل بفضل المرأة. (والثاني): أن تطهر المرأة بفضل وضوء الرجل. (والثالث): أنها إذا شرعاً جميعاً في التطهر فلا بأس به، وإذا غلبت المرأة بالتطهر فلا يجوز في أن تطهر بفضل تطوهرها. (والرابع): أنه لا بأس أن تطهر كل واحد منهما بفضل تطوهر صاحبه ما لم يكن الرجل جنباً، والمرأة حائضاً أو جنباً، وهو قول ابن عمر. (والخامس): وقد روي عن ابن عباس أنه سئل عن فضل وضوء المرأة، فقال: هنّ أظف بنساء وأطيب بنساء، وهذا جواب جمهور الفضل على كل حال، وهذا قول زيد بن ثابت وجمهور الصحابة والتابعين. (۶)

په دې مسئله کښې د علماء پنځه اقوال دى: ① چه سړې د ښځې نه پاتې شوو اوبوسره طهارت حاصل کړي. ② ښځه د سړي نه پاتې شوو اوبوسره طهارت حاصل کړي. دا دواړه صورتونه مکروه دى. ③ چه سړې او ښځه په يوځاني باندې طهارت حاصلول شروع کړي دا جائز دى البته که ښځه په خان له ځاني کښې طهارت حاصل کړى نويي د سړي د هغې د پاتې شوو اوبوسره طهارت حاصلولو کښې هيڅ خيځر نشته دې. ④ سړې که جنبى نه وي او ښځه حائضه يا جنبه نه وي نو بيا په

(۱) المنهاج: ۲۲۷/۴ عمدة القارى: ۱۲۶/۳ فتح المالك: ۳۰۰/۱.

(۲) فيض البارى: ۴۵۳/۱.

(۳) المنهاج: ۲۲۷/۴ عمدة القارى: ۱۲۶/۳ الاستذكار: ۲۰۹/۱.

(۴) المنهاج: ۲۲۸-۲۲۷ عمدة القارى: ۱۲۶/۳.

(۵) المنهاج: ۲۲۸ عمدة القارى: ۱۲۶/۳، ۲۹۱.

(۶) الاستذكار: ۲۱۰/۱ عمدة القارى: ۱۲۶/۳.

- دوی کنیسی هریوډ بل نه پاتې شوو اوبوسره طهارت حاصلولې شی داډ ابن عمر رضی الله عنهما قول دي. ⑥
- د حضرت ابن عباس رضی الله عنه نه روایت دي چه دهغه نه د ښځې د اودس نه پاتې شوو اوبوباره کنیسی پوښتنه اوکړې شوه نوهغوی او فرمائیل چه هغه «ښځې» د ښکلې بندونو والا اوزیاکیزه خوشبوئی والا وی دهغوی د طرف نه دا جواب د ښځو د پاتې شوو اوبوسره په هر حال کنیسی په جواز د طهارت باندې مینی دي اوهم دغه د حضرت زیدبن ثابت رضی الله عنه او جمهور صحابه کرامو اوتابعینو قول دي
- یواعتراض اوجواب: که چېرې څوک دا اووانی چه په حدیث کنیسی خود ښځې نه پاتې شوې اوبوسره د غسل کولو نه منع کړې شوې ده؟ نوډدې جواب دادې چه امام طحاوی رحمته الله علیه فرمائی چه محدثینوډدې حدیث اسناد مرفوع نه دی گرځولی که چېرې رفع ثابته هم شی نوهغه منسوخ ده. ⑦
- ډدې مسئلې تفصیلات کتاب الوضوء باب وضوء الرجل مع امرأته وفضل وضوء المرأة کنیسی تیر شوې دي.
- د حدیث باب نه مستنبط شوی احکام: د حدیث باب نه دا لاتدینی احکام مستنبط شوی دي:
- ① داودی د حدیث باب نه د سړی اوبښځې د یویل شرمگاه ته د کتلو په جواز باندې استدلال کړې دي. (ډدې تائید د ابن حبان رحمته الله علیه د روایت نه هم کیږی په کوم کنیسی چه حضرت عطاء رضی الله عنه د حضرت عائشه رضی الله عنها نه دي باره کنیسی تپوس اوکړو نوهغې په جواب کنیسی حدیث باب بیان کړو. ② ډدې مسئلې تفصیل باب مذکور لاتدې تیر شوې دي.
- ③ د سړی اوبښځې په یولونی سره اودس او غسل کول جائز دی او په دي باندې اجماع ده. ④
- ⑤ د ښځې د سړی نه پاتې شوو اوبوسره طهارت حاصلول جائز دی. ⑤
- ⑥ جمهور علماو اوانمه ثلاثه رحمته الله علیهم په نیز د سړی د ښځې نه پاتې شوو اوبوسره طهارت حاصلول جائز دی البته دامام احمدبن حنبل رحمته الله علیه په نیز که ښځې ځان له ځانی کنیسی اوبه استعمال کړې وی نویاد سړی دپاره دهغې د پاتې شوو اوبو سره طهارت حاصلول جائز نه دی. ⑥
- ⑦ د جنبی د لاس پاک کیدل (که په هغې باندې څه ظاهري نجاست نه وی لگیدلې) ⑦
- ⑧ د جنبی او حائضه نه پاتې شوو اوبوباکیدل. ⑧ (اوددوی نه بیج شوو اوبوسره د غسل او اودس صحیح کیدل.) ⑧
- ⑨ د فقهاو په دي خبره باندې اجماع ده چه د سرو زرو اوسپینو زرو نه علاوه په ټولو لوښو سره اودس کول (طهارت حاصلول) جائز دی. ⑨

① شرح الکرمانی: ۱۱۴/۳ عمدة القاری: ۲۹۱/۳ تحفة الباری: ۲۹۱/۱.

② فتح الباری: ۴۸۰/۲ عمدة القاری: ۲۹۱/۳ الكنز المتواری: ۱۹۰/۳.

③ فتح الباری: ۴۸۰/۲ عمدة القاری: ۲۹۱/۳ التوشیح للسيوطی: ۲۴۲/۱.

④ عمدة القاری: ۲۹۱/۳ المنهاج: ۲۲۷/۴ تحفة الباری: ۲۱۹/۱.

⑤ شرح الکرمانی: ۱۱۴/۳ عمدة القاری: ۲۹۱/۳ المنهاج: ۲۲۷/۴.

⑥ شرح الکرمانی: ۱۱۴/۳ عمدة القاری: ۲۹۱/۳ المنهاج: ۲۲۷/۴.

⑦ الکوثر الجاری: ۴۰۸/۱.

⑧ عمدة القاری: ۲۹۱/۳.

⑨ شرح ابن بطلال: ۳۸۰/۱ شرح الکرمانی: ۱۱۴/۳.

⑤ دمسلمانانو په دې خبره باندې اجماع ده چه د اودس او غسل د پاره د اوبوڅه خاص مقدار لږمى اوضورى نه دې په دې کښې د طبائع فرق دې د چا دپاره چه څومره مقدار ډکه لږ وى اوکه زيات وى کافي شى هغه صحيح دې. (۱)

⑥ دعلماؤ په دې خبره باندې اتفاق دې چه (د اودس او غسل) اوبو کښې اسراف منع دې اگر چه طهارت حاصلونکې د نهر په غاړه ولې نه وى. (۲)

۳- باب: الغسل بالصّاع ونحوه

صاع او ددې په شان لوښو سره غسل کول

د ترجمه الباب مقصد: د دې ترجمه الباب په مقصد کښې د شراح حديث نه متعدد اقوال نقل دى. د حافظ ابن حجر رحمته الله عليه توجيه: د حافظ ابن حجر رحمته الله عليه په نيز ترجمه الباب مقصد صاع او ددې برابر لوښى د کولوسره غسل کول بيانول دى. هغه فرماني: «باب الغسل بالصّاع ونحوه أي: عمل الصّاع ونحوه أي ما يقاربه» (۱) يعنى صاع او ددې برابر لوښى د کولوسره غسل کولويان کښې. دعلامه عيني رحمته الله عليه راټي: علامه عيني رحمته الله عليه فرماني چه دامام بخاري رحمته الله عليه مقصد په دې باب سره غسل بالماء او د ډک شوى صاع په اندازه اوبوسره د غسل کولو حکم بيانول دى. ځکه چه صاع خود لرگى نه جوړ شوى يولويى ته وتيلى شى دا (نفس صاع) سره غسل ممکن نه دې (البته په دې کښې موجود اوبو سره غسل کولې شى). (۲) دصاحب تحفه علامه زکريا انصاري رحمته الله عليه اوعلامه قسطلاني رحمته الله عليه هم دغه راټي ده. (۳)

دعلامه ابن رجب حنبلى رحمته الله عليه راټي: د علامه ابن رجب حنبلى رحمته الله عليه په نيز هم د ترجمه الباب مقصد داخودل دى چه د غسل د اوبو په مقدار کښې څه تحديد نشته دې. بلکه د صاع او دې په شان لوښو سره نيز دې چه څومره اوبوسره غسل کولې شى يعنى تقريب مراد دې تحديد نه دې. (۴)

د شيخ الحديث مولانا زکريا رحمته الله عليه راټي: حضرت شيخ الحديث رحمته الله عليه فرماني: «(لعله إشارة إلى أن تحديد الصّاع الوارد في الأحاديث ليس بمحدد بل البراد التقريب، كما يدل عليه لفظ الحديث: "إنما بالصّاع" ولذا ذكر في الترجمة ونحوه وهو الوجه)» (۵)

امام بخاري رحمته الله عليه په ترجمه کښې ونحوه لفظ زياتولوسره ددې خبرې طرف ته اشاره کړې ده چه په احاديثو کښې چه کوم د صاع لفظ (غسل النبي صلى الله عليه وسلم باره کښې، وارد شوي دې هغه

(۱) المنتقى: ۱/۳۹۴ وجز السالك: ۱/۵۰.

(۲) فتح المالک بنیویب التمهید لاین عبدالبر علی مؤطا الإمام مالک: ۱/۳۲۸ المنهاج: ۴/۲۲۷ وجز السالك: ۱/۵۰۲.

(۳) المنهاج للنووي: ۴/۲۲۷.

(۴) فتح الباری لابن حجر: ۲/۴۸۱.

(۵) عمدة القاری: ۳/۲۹۱.

(۶) تحفة الباری: ۱/۲۲۰ ارشاد الساری: ۱/۴۹۰.

(۷) فتح الباری لابن رجب الحنبلي: ۱/۱۴۴.

(۸) الأبواب والتراجم، ص: ۷۰، الكنز المتوازی: ۳/۱۹۱.

د تحدید د پاره نه دې بلکه مراد د دې نیز دې نیز دې دې لکه د حدیث الفاظ لایله مخصوصه به دې باندې دلالت کوی هم دغه توجیه اوجه ده. علامه شبیر احمد عثمانی رحمته الله علیه هم دا توجیه اختیار کړې ده (۱).
 د شیخ الحدیث رحمته الله علیه بیان کړې شوې یو بل احتمال: شیخ الحدیث حضرت زکریا کاند هلوې رحمته الله علیه یو بل احتمال هم بیان کړې دې: «وَمَقْلُ أَنَّهُ أَرَادَ الرَّدْعَ عَلَى مَنْ قَالَ: أَنَّ ذَكَرَ الصَّاعِ بَيَانَ لِلْإِنَاءِ لَا لِلْمَاءِ»؛ په دې کښې دا احتمال هم دې چې امام بخاری رحمته الله علیه ترجمه الباب خکه قائم کړو چه په هغه خلقو باندې رد اوکړې شی خوک چه دا وائی چه په حدیث کښې د صاع نه لوښې بیانول مقصود دې نه چه د اوبو (مقدار).

د علامه انور شاه کشمیری رحمته الله علیه توجیه: حضرت علامه شاه انور شاه کشمیری رحمته الله علیه فرمائی چه امام بخاری رحمته الله علیه غسل بالصاع عنوان ددې د خاص اهمیت ښکاره کولو او په احادیثو کښې ددې د وارد کیدو په وجه قائم کړې دې چه کوم امور د حضور پاک په تعامل سره ثابت وی هغې ته خاص اهمیت ورکول او ښکاره د ذکر کول ډیر مناسب دی.

د انمه مجتهدین نه امام محمد رحمته الله علیه چه کوم کوم اعتناء او اهتمام ددې امر کړې دې هغه بل چا نه دې کړې خکه چه هغه د حدیث او ددې اثر په اتباع کښې د صاع مقدار د غسل د پاره (او د مد مقدار د اودس د پاره، معتبر گرځولې دې سره ددې چه د دې مقصود هم تحدید او توقیت نه دې. (۲)
 د صاع وضاحت: صَاعٌ، صَوَاغٌ (بالکسر والضم) او صَوَغٌ په لغت کښې پیمانه ته وائی ددې جمع أصوَعٌ، أصوَعٌ (همزه سره) صَوَرٌ او صِبْغَانٌ هم راځی. (۳)

د فقهاؤ په نیز د صاع مفهوم: د فقهاؤ په اصطلاح کښې صاع یوې پیمانې ته وائی چه په خرڅولو او اخستلو کښې د اندازې د پاره استعمالیږی. د ډیرو زیاتو شرعی احکاماتو مدار هم په دې باندې دې. بعض حضراتو وئیلی دی چه صاع یو لونی ته وائی په کوم کښې چه اوبه ځکلې شی. (۴)

دواړه خبرې صحیح دی چه صاع کله د پیمانه او کله د ځکلو د لونی په توگه استعمالیږی او بغض وخت د دواړو کارونو د پاره استعمالیږی.

ابن منظور رحمته الله علیه د عزیز مصر د صاع باره کښې هم دغه نقل کړی دی چه هغه د پیمانه او ځکلو دواړو کارونو د پاره استعمالولی شوه. (۵)

د صاع مقدار: د ټولو فقهاء کرامو په دې باره کښې اتفاق دې چه صاع یوه داسې پیمانه ده په کوم کښې چه څلور مد راځی لیکن د مد په مقدار کښې اختلاف دې. امام شافعی رحمته الله علیه او د حجاز فقهاء دې ته د یو رطل او دریمې حصی برابر وائی.

خوا امام ابوحنیفه رحمته الله علیه او فقهاء عراق په نیز یومد دوه رطل عراقی برابر دې. لهذا د شوافع په نیز یو صاع پنځه رطل او ثلث وی او د اخافو په نیز د اتو رطل وی. (۶)

(۱) فضل الباری: ۴۲۸/۲.

(۲) الأبواب والتراجم، ص: ۶۰۰ الكنز التواری: ۱۹۱/۳.

(۳) فیض الباری: ۴۵۳/۱.

(۴) القاموس المحيط، ص: ۶۶۶ لسان العرب: ۴۴۲/۷ الصحاح ص: ۶۰۷.

(۵) الموسوعة الفقهية: ۳۰۴/۲۷، ۲۹۶/۳۸ القاموس المحيط ص: ۶۶۶ الصحاح ص: ۶۰۷.

(۶) لسان العرب: ۴۴۲/۷.

دَدی مسنلی تول تفصیلات کتاب الوضوء باب الوضوء بالماء لاندی اوگورنی.

الحديث الأول

۲۵- حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي عَبْدُ الصَّمَدِ قَالَ: حَدَّثَنِي شُعْبَةُ [ص: ۱۰۰]، قَالَ: حَدَّثَنِي أَبُو بَكْرِ بْنُ حَفْصٍ، قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا سَلَمَةَ، يَقُولُ: دَخَلْتُ أَنَا وَأَخُو عَائِشَةَ عَلَى عَائِشَةَ، فَسَأَلَهَا أَخُوهَا عَنْ غَسْلِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «فَدَعَتْ يَدَانَا نَعْمُوا مِنْ صَاعٍ، فَأَعْتَمَلْتُ، وَأَقَاضْتُ عَلَى رَأْسِهَا، وَيَبْنُهَا وَيَبْنُهَا حِجَابٌ» قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ: قَالَ يَزِيدُ بْنُ هَارُونَ، وَيَهْزُ، وَالْحَدِيثُ، عَنْ شُعْبَةَ، «فَدَرَّ صَاعٍ» [حديث باب ۱]

ترجمه: حضرت ابوسلمه رضی اللہ عنہ فرمائی چہ زہ او حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا (رضاعی) رور د حضرت عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا خدمت تہ لزو. دہغی رور د ہغی نہ د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم د غسل بارہ کنبی پوینتنہ او کرہ (چہ حضور صلی اللہ علیہ وسلم بہ غسل خنگہ کولی نوہغوی (حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا) د صاع پہ شان یولونی (د اویو) راوغوبنتلو بیانی غسل اوکرو او پہ خپل سر باندی اوبہ او بیولوی هغه وخت زمونږ او دہغوی پہ مینځ کنبی یوہ پرده لگیدلی وه.

ابو عبد الله (امام بخاری رحمہ اللہ) وائی چہ یزید بن ہارون او بہز او جدی د شعبہ نہ قدر صاع (د یوصاع پہ اندازہ) الفاظ نقل کری دی.

تراجم رجال

عبدالله بن محمد: ۲ دا ابو جعفر عبدالله بن محمد بن عبدالله بن جعفر بن یمان بن اخنس الجعفی، البخاری، المسندی دي. (۱)

د مسندی و نیلو وجه: دوی ته مسندی خکه ونیلی شی چہ دوی بہ ہمیشہ د مسند احادیثو پہ لتول او کوشش کنبی وو. مراسیل ۱ او منقطعات سرہ دہغوی ہیڅ رغبت نہ وو. (۲) امام حاکم رحمہ اللہ فرمائی دوی ته مسندی و نیلو وجه داده چہ هغوی پہ ماوراء النهر کنبی دتولونه اول د حضرات صحابہ کرامو رضی اللہ عنہم مسانید جمع کری وو. (۳)

(۱) عمدة القاری: ۲۹۲/۳-۲۹۲/۴: النہایۃ: ۵۹/۲، مجمع بحار الأنوار: ۳۶۷/۳.

(۲) الحديث أخرجه مسلم في صحيحه كتاب الحيض باب القدر المستحب من الماء في غسل الجنابة وغسل الرجل والمرأة في إناء واحد في حالة واحدة، وغسل أحدهما بفضل الآخر رقم: ۴۲۸، والنسائي في سننه. كتاب الطهارة، باب ذكر القدر الذي يكفي في الرجل من الماء للغسل، رقم: ۲۲۷، وانظر جامع الأصول رقم: ۳۳۳ وكذلك تحفة الأشراف رقم: ۱۷۷۹۲.

(۳) ددوی مختصر حالات کشف الباری کتاب الإیمان، باب أمور الإیمان لاندی تیر شوی دی اوگورنی کشف الباری: ۶۵۷/۱.

(۴) تهذيب الكمال: ۵۹/۱۶: تهذيب التهذيب: ۹/۶! کمال تهذيب الكمال: ۱۷۳/۸: سير اعلام النبلاء: ۶۵۸/۱۰.

(۵) تهذيب الكمال: ۶۰/۱۶: سير اعلام النبلاء: ۶۵۹/۱۰.

(۶) تهذيب التهذيب: ۶/۱۰! کمال تهذيب الكمال: ۱۷۳/۸.

استاذة و شیوخ: دَهغوی په شیوخ کښې ابراهیم بن عمر ابو الوزیر، ازهر بن سعد السمان، حسین بن علی الجعفی، حسین بن محمد المروزی، حفص بن غیاث، سفیان بن عیینة، سلیمان بن حرب، ابو داود سلیمان بن داود الطیالسی، ابو عاصم الضحاك بن مخلد، عبدالرحمن بن مهدی، عبدالرزاق بن همام، عبدالصمد بن عبدالوارث، ابو علی عیبیدین عبدالمجید الحنفی، فضیل بن عیاض، معتمر بن سلیمان، وکیع بن الجراح، یحیی بن معین، یعقوب بن ابراهیم بن سعد، حرمی بن عسار، ابو عامر العقدي، یحیی بن آدم، وهب بن جریر، زهير بن حرب، عمر بن علی، ابو عوانه، یوسف بن الماجشون، فضیل بن سلیمان، عیبیدالله بن ثور او یونس بن محمد المودب وغیره رحمهم الله شامل دی.

تلاذه: ددوی نه روایت کونکو کښې امام بخاری، امام مسلم، ابراهیم بن محمد مروزی، عبدالله بن عبدالرحمن الدارمی، ابوزرعه عبیدالله بن عبدالکریم الرازی، ابو حاتم محمد بن ادريس الرازی، محمد بن نصر المروزی، محمد بن یحیی الذهلی، الحسن بن سفیان، محمد بن احمد ابن هارون المصیصی وغیره رحمهم الله شامل دی. (صاحب الزهرة وائی چه امام بخاری رحمه الله د عبدالله بن محمد مسندی رحمه الله نه ۲۲ روایات نقل کړي دي.)

د جلالت شان او توثیق کښې د ائمه اقوال: احمد بن سيار مروزی رحمه الله وائی چه ابو جعفر مسندی رحمه الله خپله علاقه پریخوډه او د دنیا په مختلفو ښارونو کښې د حدیث په طلب کښې اوسیدلو. هغه به د مسندی په لقب سره یادولې شو او هغه په اهل عدالت اوصدق کښې مشهور وو صاحب سنت وجماعت وو. اتفاق اوضبط د هغوی پیژندگلو وه.

مروزی رحمه الله وائی چه ما هغه په واسطه کښې اولیدلو ښکلي قد و قامت د سرو بښته سپین او په ږیره لږ شان تور والي او د سگون او وقار والا وو.

امام حاکم رحمه الله فرماني عبدالله بن محمد مسندی رحمه الله د خپلي زمانې ماوراءالنهر بلامقابله امام المحدثین وو (ابو حاتم رحمه الله فرماني صدوق). ابن حبان رحمه الله کتاب الثقات کښې ددوی تذکره کړې ده او فرماني وګان متفقاً. (يعني عبدالله بن محمد متقن وو. علامه الخليل رحمه الله فرماني الثقة المتفق عليه.)

خلف بن عامر رحمه الله د امام بخاری رحمه الله نه نقل کړی دی هغه فرماني چه ماته حسن بن شجاع او وئیل تاسو نه حدیث څنګه پاتې کیدې شی چه ته دهغه خزانه یعنی عبدالله بن محمد رحمه الله په صحبت کښې اوسېږي.

(۱) تهذيب الكمال: ۱۶/۶۰-۵۹ تهذيب التهذيب: ۹/۶ الجرح والتعديل: ۵/۱۹۸ سير اعلام النبلاء: ۱۰/۵۵۹

(۲) تهذيب الكمال: ۱۶/۶۰-۵۹ تهذيب التهذيب: ۹/۶ الجرح والتعديل: ۵/۱۹۸ سير اعلام النبلاء: ۱۰/۵۵۹

(۳) إكمال تهذيب الكمال: ۸/۱۷۳ تهذيب التهذيب: ۱۰/۶

(۴) تهذيب الكمال: ۱۶/۶۱ تهذيب التهذيب: ۹/۶ سير اعلام النبلاء: ۱۰/۵۵۹

(۵) تهذيب التهذيب: ۱۰/۶ إكمال تهذيب الكمال: ۸/۱۷۳ سير اعلام النبلاء: ۱۰/۵۵۹

(۶) الجرح والتعديل: ۵/۱۹۸ تهذيب الكمال: ۱۶/۶۱ تهذيب التهذيب: ۹/۶

(۷) كتاب الثقات: ۸/۳۵۴ تهذيب الكمال: ۱۵۶/۶۱ تهذيب التهذيب: ۹/۶

(۸) تهذيب التهذيب: ۱۰/۶ إكمال تهذيب الكمال: ۸/۱۷۳

(۹) تاريخ بغداد: ۱۰/۶۶ تهذيب الكمال: ۱۶/۶ سير اعلام النبلاء: ۱۰/۵۶۰

وفات: محمد بن احمد بن محمد رحمته الله بن سليمان الحافظ فرماني «توفي يوم الخميس بست بقون من ذي الحجة سنة تسع وعشرين ومثلين»^(١) يعني عبدالله بن محمد رحمته الله ذ زیارت په ورځ ٢٤ ذی الحجه ٢٢٩ هجري کښې وفات شوې. امام بخاري رحمته الله ذی الحجه په خاني ذوالقعدة د وفات مياشت گرځولې ده. هغوی فرماني «مات يوم الخميس أول النهار، بست بقون من ذي القعدة سنة تسع وعشرين ومثلين»^(٢) يعني عبدالله بن محمد ذ زیارت په ورځ د سحر وخت ٢٤ ذوالقعدة ٢٢٩ هجر کښې وفات شوې. ذ ابن حبان هم دغه راني ده.^(٣) علامه ذهبي رحمته الله هم دا اختيار کړې دې.^(٤)

عبدالصمد: دا عبدالصمد بن عبدالوارث بن سعيد بن ذکوان تميمي غنبري تنوري بصری رحمته الله دې. ددوی احوال كشف الباري كتاب العلم باب من أعاد ثلاثاً ليفهم عنه رومياً حديث لاندې تیر شوی دی.^(٥) شعبة: دا امير المؤمنين فی الحديث شعبه بن الحجاج بن الوردی عتکی واسطی بصری رحمته الله دې. ټول ائمه د دوی په جلالت شان او امامت باندې متفق دی. ددوی مختصر حالات كتاب الإيمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده د رومې حديث لاندې تیر شوی دی.^(٦)

ابوبكر بن حفص: دا ابوبكر عبدالله بن حفص بن عمر بن سعد بن ابي وقاص قرشي زهري مدني دې. دې په خپل كښت ابوبكر سره مشهور دي.^(٧)

شيوخ حديث: ددوی په شيوخ حديث كښې انس بن مالك، حسن بن حسن بن علي بن ابي طالب ددوی پلار حفص بن عمر بن سعيد بن ابي وقاص، سالم بن عبدالله بن عمر، سلمان الاغر، شرحبيل بن السمط، عبدالله بن حسن بن حسن بن علي بن ابي طالب، عبدالله بن حسين، عبدالله بن عامر بن ربيعة، عبدالله بن عمر بن الخطاب، عبدالله بن محرز، عروه بن الزبير، عمر بن سعد بن ابي وقاص، محمد بن مسلم بن شهاب زهري، ابوسلمه بن عبدالرحمن، ابو عبدالله مولى بنى تيم بن مره، ابو مصبح مقراني رحمهم الله دې.^(٨)

تلامذه: دهغوی نه روايت كونكو كښې ابا بن عبدالله بجلی، بدر بن عثمان، بلال بن يحيى عيسى، حريث بن ابي مطر، زيد بن ابي أنيسة، سعيد بن ابي بردة بن ابي موسى، امير المؤمنين فی الحديث شعبه بن الحجاج، عبدالله بن عثمان بن خثيم، عبدالرحمن بن عبدالله مسعودی، عبدالملك بن جريج، قيس بن سليم غنبري، محمد بن سوكه، ابوغسان محمد بن مطرف، مسعر بن كدام، المفضل بن لاحق، منصور بن المعتمر او ابواسرائيل ملائي رحمهم الله شامل دي.^(٩)

(١) تاريخ بغداد: ١٠٠/١٦٦ اكمال تهذيب الكمال: ١٧٣/٨.

(٢) تهذيب الكمال ١٦٦/١٦ تهذيب التهذيب: ٩/٦ سير اعلام النبلاء: ١٠/١٠٠ تاريخ بغداد: ١٠٠/٦٦.

(٣) كتاب الثقات: ٣٥٤/٨.

(٤) سير اعلام النبلاء: ١٠/٥٩٩.

(٥) كشف الباري: ٥٧٨/٣.

(٦) كشف الباري: ١/٦٧٨.

(٧) التاريخ الكبير: ٥/٢٦٢ رقم الترجمة: ٢٠٠ تهذيب الكمال: ١٤/٢٢٣ الجرح والتعديل: ٥/٢١٤ تقريب التهذيب ص ٣٠٠: رقم: ٣٢٧٧.

(٨) تهذيب الكمال: ١٤/٢٢٣ الجرح ولتعديل: ٥/٢٢٥ ميزان الاعتدال: ٢/٩٠٤.

(٩) تهذيب الكمال: ١٤/٢٢٤ الجرح والتعديل: ٥/٢٢٥ ميزان لاعتدال: ٢/٩٠٤.

جلالت شان او توثیق گنبی ذاتمه اقوال: ابوبکر بن حفص رضی اللہ عنہ تابعی دی ددوی شمیر په طبقه خامسه گنبی کیږی^(۱) امام نسائی رضی اللہ عنہ ددوی توثیق کړې دی هغه فرمائی ثقہ^(۲) باین حبان رضی اللہ عنہ کتاب الثقات گنبی ددوی تذکره کړې ده او فرمائی کان راوالبعروۃ^(۳) یعنی ابوبکر بن حفص عروۃ بن الزبیر نه روایت کوی.

امام عجلې رضی اللہ عنہ معرفه الثقات گنبی ددوی تذکره کړې ده او هغه نى ثقہ گرځولې دي. ^(۴) حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ تقریب التهذیب گنبی لیکلی دی چه هغه ثقہ دي. ^(۵) علامه ابن عبداللیر رضی اللہ عنہ فرمائی «کان من أهل العلم والثقة، أجمعوا على ذلك» ^(۶) یعنی ابوبکر بن حفص رضی اللہ عنہ اهل علم او ثقہ خلقو نه وو د ائمه په دي باندې اجماع ده.

ابوسلمه: د ابوسلمه عبدالله بن عبدالرحمن بن عوف رضی اللہ عنہ دي د مشهور صحابی رسول حضرت عبدالرحمن بن عوف رضی اللہ عنہ د اودمديني منورې فقها سبعة نه يوفقيه اومشهور تابعی او محدث دي. ددوی تفصیلی حالات کتاب الإيمان باب صوم رمضان احتساباً من الإيمان رومي حديث لاتدي ذکر کړې شوی دی. ^(۷)

شرح حديث:

قوله: سمعتُ أبا سلمة يقول: دخلتُ أنا وأخو عائشة على عائشة رضي الله عنها

(حضرت ابوسلمه فرمائی، خه او د حضرت عائشه رضی اللہ عنہا «رضاعی» روو د حضرت عائشه رضی اللہ عنہا په خدمت گنبی حاضر شو.

د يقول اعراب: علامه عینی رضی اللہ عنہ فرمائی چه يقول د حال کیدو د وجې نه محلاً منصوب دي. خکه چه د صحيح قول مطابق سمعت صرف د یومفعول طرف ته متعدی کیږی^(۱) علامه قسطلانی رحمته اللہ علیہ همداحال گرځولې دي^(۲)

البته د کومو حضراتو په نیز چه سمعت ددو مفعولونو طرف ته متعدی کیږی لکه چه د ابوعلی فارسی قول دي. دهغوی په نیز يقول (جمله) مفعول ثانی کیدو د وجې نه به محلاً منصوب وي. ^(۳)

^(۱) تقریب التهذیب ص: ۳۰۰.

^(۲) تهذیب الکمال: ۱/۴ ۲۴ میزان الاعتدال: ۴۰۹/۲.

^(۳) کتاب الثقات: ۱۲/۵ تهذیب الکمال: ۴۲۴/۱۴.

^(۴) معرفه الثقات باب الباء الموحدة: ۳۸۷/۲ مکتبه الدار بالمدينة المنورة.

^(۵) تقریب التهذیب ص: ۳۰۹ رقم الترجمة: ۳۲۷۷.

^(۶) [کمال تهذیب الکمال: ۳۰۸/۷ تهذیب التهذیب: ۱۸۹/۵].

^(۷) کشف الباری: ۳۲۵/۲-۳۲۳.

^(۸) عمدة القاری: ۲۹۳/۳.

^(۹) إرشاد الساری: ۴۹۰/۱.

^(۱۰) عمدة القاری: ۲۹۳/۳.

قوله :: أخوعائشة: حديث باب كنبى أخوعائشة نه كوم يورور مراد دى حقيقى يا بل يو؟ ذ شراح حديث په دې باره كنبى اختلاف دې ذ داودى په نيز اخوعائشة نه عبدالرحمن بن ابى بكر الصديق (د حضرت عائشه عليها السلام حقيقى رور) مراد دې. (بعض حضراتو ونيلى دى اخوعائشة نه د حضرت عائشه عليها السلام اخيافى (دمور شريك) رور الطفيل بن عبدالله مراد دې. (حافظ ابن حجر رحمته الله علامه عيني رحمته الله او علامه قسطلانى رحمته الله فرمانى دا دواړه اقوال صحيح نه دى. (د اخوعائشة نه رضاعى رور مراد دې: صحيح خبره دا ده چه په حديث باب كنبى اخوعائشة نه د حضرت عائشه صديقه عليها السلام رضاعى رور مراد دې لكه چه امام مسلم رحمته الله په طريق معاذ، امام نسائى رحمته الله په طريق خالد بن الحارث او ابو عوانه رحمته الله په طريق ذ يزد بن هارون، امام شعبه رحمته الله نه روايت كړې دې په كوم كنبى چه «أخوها من الرضاة» (د حضرت عائشه عليها السلام رضاعى رور) صراحت موجود دې. (ح)

ذ رضاعى رور نه څوك مراد دى؟ امام نووى رحمته الله فرمانى چه دلته د رضاعى رور نه عبدالله بن يزيد مراد دى. (ح)
ددې دليل ذ امام مسلم رحمته الله هغه روايت دې كوم چه هغه كتاب الجنائز كنبى ابو قلابه عن عبدالله بن يزيد رضيع عائشة نه كتاب الغسل والاروايت نه علاوه يو بل روايت سره نقل كړې دې. (ح)
ذ حافظ ابن حجر او علامه عيني رحمته الله وايي: حافظ ابن حجر رحمته الله او علامه عيني رحمته الله ليكلى دى چه د امام مسلم رحمته الله دې پورته ذكر شوى روايت نه دا نه لازميږي چه دلته په حديث باب كنبى هم دغه عبدالله بن يزيد مراد وي ځكه چه د حضرت عائشه عليها السلام يو بل رضاعى رور كثير بن عبيد هم دې امام بخارى رحمته الله الادب المفرد كنبى (ح) او امام ابوداؤد رحمته الله په خپل سنن كنبى (ح) دهغه ځونى سعيد بن كثير په طريق باندې دهغه نه روايت نقل كړې دې.

(١) فتح الباري: ٤٨١/٢ عمدة القاري: ٢٩٣/٣.

(٢) فتح الباري: ٤٨١/٢ عمدة القاري: ٢٩٣/٣.

(٣) حواله سابق إرشاد الساري: ٤٩١/١.

(٤) قد مر تخريج الحديث لمسلم والنسائي آنفاً تحت حديث الباب، وأما حديث أبو عوانة فقد رواه في مسنده في كتاب الطهارة باب الأواني التي كان يغتسل منها رسول الله صلى الله عليه وسلم من الجنابة وصفة غسل رأسه من الجنابة دون سائر جسده: ٢٤٧/١ رقم: ٨٤٩ دار المعرفة بيروت، الطبعة الأولى ١٤١٩-١٩٩٨م.

(٥) المنهاج: ٢٢٩/٤ فتح الباري: ٤٨١/٢ عمدة القاري: ٢٩٣/٣ إرشاد الساري: ٤٩٠/١.

(٦) رواه مسلم في كتاب الجنائز باب من صلى عليه أربعون شفيعاً فيه رقم: ٩٤٧ ولفظه عن أبي قلابه عن عبدالله بن يزيد رضيع عائشة عن عائشة عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: "ما من ميت يصلى عليه أمة من المسلمين يبلغون مائة، كلهم يشفعون له، إلا شفعا فيه".

(٧) أخرجه البخاري في الأدب المفرد في باب الرفق في المعيشة ص: ١٢٧ رقم: ٤٧٣ دار السلام بيروت، وقال: حدثنا حرمي بن حفص قال حدثنا عبدالواحد قال حدثنا سعيد بن كثير بن عبيد قال حدثني أبي قال: دخلت على عائشة أم المؤمنين رضي الله عنها فقالت: أمسك حتى أخيط نقبتي، فأمسكت، فقلت: يا أم المؤمنين أخرجت فآخبرتهم لعدوهم منك بهلاً، قالت: أهدر شأنك إنه لا يجد لن لا يلبس الخلق.

بیاعلامه عینی علیه السلام فرمائی کہ دلته ددوی نہ یوہم متعین نہ دے آخوہا (اطلاق) نہ دا اقرب دے چہ عبدالرحمن بن ابوبکر رضی اللہ عنہ مرادوی (سرہ ددے چہ دمسلم وغیرہ نہ معلومہ شوہ چہ دا رضاعی رور وو) اودمسلّم وغیرہ د بل روایت نہ دا نہ لزمیری چہ ہفہ عبداللہ بن یزیدوی خکہ چہ دحضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نہ چہ چاد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم د غسل بارہ کنبی سوال کړی وو دا ضروری نہ دہ چہ ہم ہفہ دے وی دچانہ چہ امام مسلم رحمۃ اللہ علیہ پہ طریق د ابوقلابہ کتاب الجنائز کنبی روایت نقل کړی دے. نولکہ چہ خلاصہ داشوہ چہ «آخوہا» نہ خوک متعین کس مراد نہ دے ددغہ دوارو رضاعی رورونہ ہم خوک کید پشی او ددوی نہ علاوہ ہم خوک (رور) کیدی شی.

حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ اوفرمانیل چہ عبداللہ بن یزید بصری دے اوکثیرین عبید کوفی دے نو آخوہا کنبی ددے خبری ہم احتمال شتہ چہ ددغہ دوارو نہ یومرادی یاد دے دوارونہ علاوہ بل خوک وی. (۲) علامہ شبیر احمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ فتح الملہم کنبی دا توجیہ اختیار کړی دہ. (۳)

د آخوعائشہ د عطف سرہ متعلق بحث: د آخوعائشہ عطف دخلت کنبی ضمیر مرفوع د متصل د کولو دپارہ انا ضمیر مرفوع منفصل د تاکید پہ توگہ راوړلې شو دے دپارہ چہ د آخوعائشہ عطف د خلت باندې صحیح شی. خکہ چہ د نحو قاعدہ دہ چہ ضمیر مرفوع متصل (کہ بارز وی او کہ مستتر) باندې عطف صحیح کولو دپارہ ضروری دی چہ ددے نہ پس د تاکید دپارہ ضمیر مرفوع متصل راوړلې شی. (۴) لکہ چہ «لَقَدْ كُنْتُمْ أَكْثَرًا بِأَوَّلِكُمْ» (۵) کنبی د آہاء کم عطف کولو دپارہ انا ضمیر مرفوع منفصل د تاکید دپارہ راوړلې شوې دے. (۶)

قوله: فسألتها أخوها عن غسل النبي صلى الله عليه وسلم: حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا رضاعی رور دھغې نہ د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم د غسل بارہ کنبی پوښتنہ اوکړہ. ابوذر، ابوالوقت، أصیلې او ابن عساکر پہ نسخو کنبی غسل النبي پہ خانی غسل رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم الفاظ دی. (۷)

قوله: فدعت برأءاً نحواً من صاع: حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا د صاع پہ شان یولوبی (داوبو) راوغوښتلو. دعت، دلته طلبتہ په معنی کنبی دے یعنی راوښتلو. (۸) د نحو اعراب: د کریمہ پہ روایت کنبی نحواً منصوب دے او د باقی حضراتو پہ روایت کنبی تنوین سرہ مجرور دے. (۹) د مجرور کیدو په صورت کنبی نحو د إناء صفت جوړ پړی (تقدیری عبارت به داسی شی قَدْ دَعَتْ إِنْاءً نحو کان من صاع) (۱۰)

(۱) عمدة القاری: ۲۹۳/۳.

(۲) فتح الباری: ۴۸۱/۲.

(۳) فتح الملہم: ۷۸/۳.

(۴) عمدة القاری: ۲۹۳/۳، إرشاد الساری: ۴۹۱/۱.

(۵) سورة الأنبياء: ۵۴ الشعراء: ۷۶.

(۶) عمدة القاری: ۴۹۱/۳.

(۷) إرشاد الساری: ۴۹۱/۱.

(۸) شرح الکرماني: ۱۱۴/۳.

(۹) فتح الباری: ۴۸۱/۲، عمدة القاری: ۲۹۳/۳، إرشاد الساری: ۴۹۱/۱.

دمنسوب کیدو په صورت کښې دوه احتماله دي: ① نحواً با، صفت جوړېږي د اناؤ او اناؤ د دَعَتْ مفعول به کیدو د وجه نه محلاً منصوب وي. (تقدیری عبارت، به داسې شی فدعت اناؤ نحواً اناؤ من صاع) ② دویم احتمال دادې چې نحواً د اَعْنَى فعل محذوف، مفعول به وی (نو تقدیری عبارت به داسې شی فدعت اناؤ، اَعْنَى نحواً کائنات من صاع)؛ منصوب او مجرور دواړو حالتونو کښې به مفهوم هم یووی یعنی حضرت عائشه رضی الله عنها د صاع په شان یو لونی راوغوښتو.

قوله: فاغتسلت وأفاضت على رأسها وبيننا وبينها حجاب: هغې (حضرت عائشه رضی الله عنها) غسل او کړو او په خپل سریاندي ئې اوبه اوبهیولې په داسې حال، کښې چه زمونږ اودهغې په مینځ کښې پرده وه. افاضت: افاضت ای اسالت الماء علی رأسها یعنی حضرت عائشه رضی الله عنها په خپل سریاندي اوبه اوبهیولې^(۲) په کثرت سره اوبه بهیولوته افاض الماء وائی^(۳) افاضت علی رأسها داجمله فاغتسلت دپاره د تفسیر په شان ده.^(۴) مطلب دا شوه چه حضرت عائشه رضی الله عنها لکه چه دغسل شروع په سریاندي د اوبو بهیولونه اوکړو.

قوله: بيننا وبينها حجاب: راوی وائی چه زمونږ او حضرت عائشه رضی الله عنها په مینځ کښې پرده وه. بیننا و بینها حجاب صراحت نه منکرین حدیث او روافض وغیره ټول مزعومه اعتراضات ختمیږي.^(۱) بیننا و بیننا حجاب، داجمله (د کوفیانو په نین) فاغتسلت نه او (بصريانو په نین) افاضت نه حال واقع کیږي.^(۲) د راوی سائل او حضرت عائشه رضی الله عنها خپل مینځ کښې رشته او تعلق: حضرت عائشه رضی الله عنها د حدیث باب د راوی حضرت ابوسلمه بن عبدالرحمن ترور ده. ځکه چه د حضرت عائشه رضی الله عنها خور ام کلثوم بنت ابی بکر رضی الله عنها ابوسلمه له پینې ورکړې وو. د ادهغې رضاعی خوئی وو. دغه شان د رسول الله صلی الله علیه و آله د غسل باره کښې تپوس کونکې د حضرت عائشه رضی الله عنها رور وو سره ددې چه ددې خبرې تعیین نه دي شوې چه هغه ئې حقیقی رور وو که رضاعی رور ئې و.^(۳)

د روافض او منکرین حدیث بې ځایه اعتراض: به ض خلق روافض او منکرین حدیث د امام بخاری رحمه الله ددې روایت په شان په ام المؤمنین حضرت عائشه صدیقہ رضی الله عنها باندې د بې ځایه اعتراض کولو

(۱) فتح الباری: ۴۸۱/۲ عمدة القاری: ۲۹۳/۳ إرشاد الساری: ۴۹۱/۱ التوشیح علی الجامع الصحیح للسيوطی: ۲۴۳/۱.

(۲) فتح الباری: ۴۸۱/۲ عمدة القاری: ۲۹۳/۳ إرشاد الساری: ۴۹۱/۱ التوشیح علی الجامع الصحیح للسيوطی: ۲۴۳/۱.

(۳) عمدة القاری: ۲۹۳/۳.

(۴) المغرب فی ترتیب العرب: ۱۵۴/۲ لسان العرب: ۱۰/۳۶۶ الصحاح للجوهري ص: ۸۳۰ النهایة لابن الأثیر: ۴۰۴/۲.

(۵) عمدة القاری: ۲۹۳/۳.

(۶) سیاتی التفصیل.

(۷) عمدة القاری: ۲۹۳/۳.

(۸) شرح الکرمانی: ۱۱۴/۳ فتح الباری للفضلانی: ۴۸۱/۲ عمدة القاری: ۲۹۳/۳ المنهاج للنووی: ۲۲۹/۴.

کوشش کوی چه امام بخاری رحمته الله د هغې طرف ته په حدیث کښې دا منسوب کړی دی چه هغې خلوته غسل کولو سره اوخودل. دا نعوذ بالله د بې حیایۍ خبره ده ځکه چه که دغه خلوته عملاً خودل وو نوډ پردي لگولوڅه ضرورت وو اوکه چرې ښکاریدل نو د معترض مدعابه ثابتۍ شی چه داسې کول د بې حیایۍ په زمهره کښې راځي. دایمان د حقیقت نه محروم دا بې بصیرت اود صحابه کرامو دښمنان طعن کونکی خلق صحابه رضی الله عنهم دپاره احادیثونه دخپلې خوښې مفهوم راویستلودپاره ډیر د غلطې طریقې استعمالولونه هم نه منع کیږی سره ددې که دهغوی دا اعتراض کولو هډو څه بنیادهم نه وی بهرحال ددې مزعومه اعتراض د جواب نه وړاندې د تمهیدیه توگه دحضرت عائشه صدیقہ رضی الله عنہا مختصراً علمی مقام اوحضرات صحابه کرامو اود تابعینو د شریعت دمسنلو د پیژندلودپاره اود معلومولودپاره هغوی ته رجوع کول بیانول به مفیدوی.

دحضرت عائشه رضی الله عنہا علمی مقام اود صحابه کرامو دهغې طرف ته رجوع: دحضرت عائشه رضی الله عنہا نه لونی څوک د قرآن مجید، میراث اوحلال حرام د مسنلوماهرنه وو. عروه ابن الزبیر رضی الله عنہ وائی چه مادحضرت عائشه رضی الله عنہا نه لونی څوک عالم نه دې لیدلې چه د قرآن پاک فرائض، حلال اوحرام، شعر، دغریو واقعات او په انساب کښې دهغې نه څوک ماهروی. (۱)

علامه ابن کثیر رحمته الله فرمائی چه حضرت عائشه رضی الله عنہا نه یوازې په ازواج مطهرات کښې بلکه دتولو ښځونه زیات د دین علم لرلو. امام زهري رحمته الله فرمائی که چرې ټولې ازواج مطهرات اود ټولو ښځو علم یو طرف ته وی او بل طرف ته د حضرت عائشه رضی الله عنہا علم وی نو هغه افضل دې یعنی دهغوی نه زیات دې. (۲) حضرت ابوموسی اشعری رضی الله عنہ فرمائی چه د حضور پاک صحابه کرامو ته به کله د حدیث متعلق څه اشکال پېښیدو نو د حضرت عائشه صدیقہ رضی الله عنہا نه په پوښتنه کولوسره به دهغې حل ضرور راوتلو. (۳)

د اعتراض جواب: هم ددې پس منظر لاندې د حدیث راوی ابوسلمه او حضرت عائشه رضی الله عنہما رور د ام المؤمنین نه د حضور پاک د غسل (اوبې) باره کښې سوال اوکړو نو هغې د وضاحت اوکړو. په دې روایت کښې خونه امام بخاری رحمته الله د ام المؤمنین طرف ته څه غلطه خبره منسوب کړې اونه د حضرت عائشه رضی الله عنہا دعمل نه څه داسې شک معلوم شوې دې. بلکه د راوی حدیث حضرت ابوسلمه رضی الله عنہ الفاظ «بیتنا وبناتنا» بالکل واضحه او بې دورو خبره ده او په صراحت سره ښائی چه دغسل عمل د پردې نه شاته اوشو په دې سره نه خو په حضرت عائشه رضی الله عنہا باندې څه الزام لگیدي شی او نه په امام بخاری رحمته الله باندې څه خبره راتلې شی.

د معترضینو د فاسدگمان پرعکس امام بخاری د حدیث ددې خبرې د وضاحت کولو دپاره روایت کړې دې چه حضور پاک به د صبح په شان یولویښی سره غسل کولو او په دې باره کښې د اوبوڅه خاص تحدیدنشته دې لکه چه امام بخاری رحمته الله ترجمه الباب «باب الغسل بالصاع ونحوه» سره بالکل واضح اوښکاره دې. شراح حدیث دداسې ممکنه مزعومه اعتراض دوه شان جواب ورکړې دې.

(۱) حلیه الاولیاء: ۵۰/۲-۴۹.

(۲) البدایة والنهایة: ۸/۹۷.

(۳) البدایة والنهایة: ۸/۹۷.

د قاضی عیاض رحمته او امام قرطبی رحمته جواب: رومی جواب قاضی عیاض رحمته او امام قرطبی رحمته ورکړې دې کوم چه شرح حدیث په عام توگه باندې نقل کړې دې چه حدیث راوی ابوسلمه رحمته اوسانل د حضرت عائشه رضی الله عنها د محارم نه وو دچا دپاره چه سر او بدن پورتنی حصه کتل جائزو. حدیث ظاهری هم دغه دې چه دې حضراتو د حضرت عائشه رضی الله عنها د غسل عمل اوکتلو یعنی سر وینخل او بدن پورته حصه سب او اوږو باندې، اوبه بهیولو مشاهده ئی اوکره ځکه چه که هغوی ددې مشاهده نه کوله نو بیا د حضرت عائشه رضی الله عنها اوبه راغوښتل د هغوی په موجودگنی کنبی د غسل اوطهارت د عمل کولو هیڅ معنی نه وه اوکه چرې عائشه صدیقه رضی الله عنها په پرده کنبی دا عمل کولو نو زبانی خودلو او دې کنبی به هیڅ فرق باقی نه پاتې کیدلو لهذا عائشه رضی الله عنها دا عمل په پرده کنبی پاتې کیدو سره اوکړو په داسې حال کنبی چه د بدن هغه حصه یعنی سر او اوږو نه علاوه دکوم طرف ته چه محرم له نظر کول جائز نه دی هغه پټ وو. علامه عینی رحمته فرمائی چه د حضرت عائشه رضی الله عنها په دې عمل سره دا ثابت شوه چه عملی تعلیم او تعلم مستحب دې ځکه چه دا د زبانی تعلیم نه زیات واضح او مؤثر وی. (۲)

د علامه کورانی رحمته جواب: علامه احمد بن اسماعیل بن عثمان بن محمد کورانی رحمته فرمائی چه د قاضی عیاض رحمته وغیره جواب زما په نیز محل نظر دې ځکه چه د محارم د بدن پورتنی حصی ته کتل سره ددې چه جائز دی لیکن دا عام خلق هم نه خوښوی چه ددې نسبت مجسم حیا حضرت عائشه رضی الله عنها طرف ته اوکړې شی. باقی پاتې شوه خبره د لوبنی نوهغه ئی ځکه اوغوښتلو چه دې سره دې حضراتو ته د حضور پاک د غسل د اوبو مقدار اوبنائی. هغې د دوی دپاره باقاعاده غسل نه دې کړې کیدې شی چه د هغې د وړاندې نه د غسل کولو اراده وی او په اتفاقی توگه سره دا دواړه حضرات هم راغلې وی او د حضور پاک د غسل باره کنبی ئی تپوس اوکړو او په دې کنبی هیڅ شک نشته دې چه حضرت عائشه رضی الله عنها سره ددې چه په پرده کنبی غسل اوکړو لیکن دا د زبانی تعلیم نه زیات ابلغ وو. (۱)
د عرف او محاوره رعایت: د شرح حدیث ددې جوابونو نه یو طرف ته یو جواب داهم ورکولې شی چه د حدیث راوی کوم تعبیر اختیار کړې دی هغه د عرف او عام محاورې په بنیاد باندې دې په دې سره دا نه لزمیږی چه هغوی د حضرت عائشه رضی الله عنها د غسل مشاهده هم کړې وی. ځکه چه په عرف کنبی د چا نه کله داسې سوال کولې شی چه په څومره مقدار اوبو سره غسل کولې شی؟ یا فلانکی به په څومره اوبو سره غسل کولو؟ نوکه ددې په جواب کنبی هغه په مخصوص لوبنی کنبی اوبو سره عملاً غسل کولو سره راشی او اوبنائی چه په دومره مقدار سره ئی غسل کړې وو نو په دې سره دا نه لزمیږی چه تپوس کونکو هغه لیدلې وی. دغه شان به دلته هم شوې وی. بل دا چه راوی پخپله دا وائی چه «وینا»
«وینا محاب» یعنی زمونږ او د هغې په مینځ کنبی پرده وه نو بیا د خپل طرف نه د اعتراض کولو څه

(۱) التوضیح لابن الملقن: ۵۵۵/۴ شرح الکرماني: ۱۱۵/۳ فتح الباری: ۸۱/۲ عمدة القاری: ۲۹۲/۳ المنهاج: ۲۹/۴
فتح الباری لابن رجب الحنبلی: ۱/۴۴.

(۲) عمدة القاری: ۳/۲۹۴.

(۳) الکونر الجاری إلی ریاض أحادیث البخاری: ۴۱۰-۴۰۹.

ضرورت دی؟ دا بغیر ددې نه چه هغه نفوس قدسیه سره د عداوت او دښمنۍ د اظهار کولو نه بل هیڅ نه دی. (۱)

ددې نه علاوه که ددې حضراتو په حضرت عائشه رضی الله عنها باندې نظر پریوتلې هم وی نو په دې کښې په شرعی نقطه نظر سره هیڅ حرج نشته دې. ځکه چه دا دواړه دهغې دمحارم نه دی اوددوی دپاره د بدن پورتنۍ حصې طرف ته نظر کول شرعاً جائز وو. (کامس ان شاء الله وړاندې به ددې مسئلې وضاحت راځي چه دمحارم دپاره کومواندامونو طرف ته نظر کول شرعاً جائز دی.

داین رجب حنبلی رحمته الله او علامه کنکوهی رحمته الله وضاحت: بیاد شرح حدیث نه علامه ابن رجب حنبلی رحمته الله او علامه رشید احمد گنگوهی رحمته الله ددې خبرې وضاحت کړې دې چه حضرت ابوسلمه رضی الله عنه هغه وخت نابالغ او وړوکی ماشوم وو. دا خبره هم په معاشره کښې په عام توګه خوره ده چه د خاندان مشران خپلو کسانو ته د ډیرو زیاتو خبرو عملی تعلیم ورکوي. که چرته عائشه رضی الله عنها د خپل محارم نه یوماشوم ته په پرده کښې پاتې کیدو سره د حضور پاک د غسل تعلیم ورکړې دې نو په دې کښې څه حرج دې اوکه چرې د هغه نظر هم پریوتلې وی نو د بدن په هغه حصه باندې دکوم چه د محارم دپاره کتل شرعاً جائز هم دی لکه سر او اوږه وغیره.

(۱) علامه ډاکټر خالد محمود صاحب (پی ایچ ډی لندن) په آثار الحدیث (۴۳۲/۲-۴۳۱) کښې حدیث غسل ام المؤمنین باندې یواعتراض لاتدې لیکلی دی: په حدیث باندې د پوهیدو په ځانې عرف اوماحاوره استعمالول هم مخې ته کیځودلې کیږي مثلاً په دوو کسانوکښې به دیاتدارنې سره په دې موضوع باندې جګړه اوشوه چه د لامیلودپاره کم نه کم څومره اوبه کیدل پکار دی؟ یوکس اووئیل چه زه په دوه سیره اوبوسره لامیلې شم بل اووئیل چه داسې نه شی کیدي، ته لامیلوسره اوبښایه. هغه دوه سیره اوبه اخستو سره خلوت ته لاړو وئې لامیل راغلو وئې وئیل ما په دوو سیرو اوبوسره پوره غسل اوکړو. د یوبل په دیاتدارنې باندې ئې پوره اعتمادوو. اوس که رومبې سرې دا وائی چه سرې په دوه سیره اوبوسره لامیلې شی او فلانکی سرې زما په وړاندې په دوو سیرو اوبوسره لامیلې دی نو په داسې موقعویاندې به دخبر اترو دا انداز غلط نه وی. نه به ددې په وړاندې داخبره غلطه وی. مخامخ لامیلوسره داسې لامیل خودل مراد دی نه دا چه رومبې د هغه بل په وړاندې بریندشوې وو اوبالکل ئې دهغه په وړاندې لامیلې وو. چه په حدیث کښې داسې څه واقع راځي نومنکرین حدیث دې ته په ډیر وړوکی سوچ سره سوچ کوي او نه پوهیږي چه په دنیا کښې دتجربې اومافی الضمیرد اظهار دپاره دعرف اوماحول څومره پیمانې استعمالولې شی. ولې په دې حدیث په دې قسم پیماننه سره نه شی پوهیدلې؟

دام المؤمنینعائشه رضی الله عنها خورنې ابوسلمه رضی الله عنه اودهغې رور (رضاعی) عبدالله بن یزید د هغوی په خدمت کښې حاضر شو. رور دحضرت ام المؤمنین نه تپوس اوکړو حضور پاک به په څومره اوبو سره غسل کولو. هغې اوبه راوغوښتلې چه یوصاع (یوه پیمانه) وې اوغسل ئې اوکړو اوبه خپل سرباندې ئې اوبه اوبهولې. په صحیح بخاری کښې دلته په صراحت سره نقل دی چه دام المؤمنین د هغې د رور اوخورنې په مینځ کښې پرده وه. په دې تصریح سره خبره هغه ځانې ته راځي کومه چه مونږه کړې ده. مګر منکرین حدیث دی چه دا حدیث (ددې پردې دبحث نه یو طرف ته کولوسره) په ډیر سپکاوی سره نه صرف پیش کوي بلکه په دې حواله سره دخپل منکرین حدیث کیدو باندې فخر هم کوي.

(۱) فتح الباری لابن رجب الحنبلی: ۱/۱۴۴ لایع الدراوی: ۲/۲۰۷ الکنز المتواری: ۱۹۱/۳.

دامام قرطبی رحمہ اللہ واثی: علامہ ابن رجب حنبلی رحمہ اللہ دامام قرطبی رحمہ اللہ نہ نقل کری دی ہے دے مسلہ شریف پہ روایت کنبی دے راوی دے ازواج معلہرات دے وینستود کیفیت بارہ کنبی خبرورکول پہ دے خبرہ باندی دلالت کوی چہ ہفہ صرف دے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا وینستہ لیدلی وو اود محارم دپارہ ددی پہ جواز کنبی دچامہ اختلاف نشتہ دی. بغیر ددی نہ چہ دے ابن عباس رضی اللہ عنہما نہ دے کراہت یو قول نقل کولی کیری (حضرت مولانا رشید احمد گنگوہی رحمہ اللہ ہم کالراس و نیلوسر دے خبری طرف تہ اشارہ کرپ دے چہ ہفہ صرف سر لیدلی دے.)

حیا او احتیاط: دی نہ علاوہ داخبرہ ہم تولوتہ معلومہ دے چہ پہ ہفہ زمانہ کنبی دے نن صبا پہ شان مکمل بندی غسل خانہ نہ وی اود حضور پاک عام ہدایت ہم دا وو چہ دے غسل وخت کنبی سترت ساتنی لکہ خنگہ چہ خیلہ امام بخاری رحمہ اللہ «باب التستر فی الفسل عند الناس» پہ عنوان سرہ باب ہم قائم کرپ دے نوآیا دامکن دی چہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا دے حضور پاک دتعلیماتو خلاف عمل کرپ وی داسی سوچ ہم نہ شی کیدی. بیا دا ضروری خونہ دی چہ عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا دے لباس نہ بغیر غسل کرپ وی. پہ یوصحیح روایت کنبی ہم نہ ددی صراحت شتہ اونہ پہ کنایہ سرہ ددی خبری اشارہ ملاویری. اقرب ہم دادی چہ دھغی داغسل دے لباس اغوستلوپہ حالت کنبی وو. لہذا یوشرعی مسئلہ دتعلیم دپارہ کرپ اچولوسرہ پتیدل او پہ پردہ کنبی کیدل، پہ دے باندی اعتراض کولو پہ خانی دے ہغی پہ حیا او احتیاط باندی دلالت کوی.

دصحابہ گروامو او تابعینو عدم نکیر: کہ پہ واقعہ حال کنبی دمعترض دے باطل گمان مطابق خہ خبرہ دا اعتراض قابلہ شوہ ہم وی اوہفہ اومنلی ہم شی نوہفہ شرعاً یا عرفاً خہ قابل اعتراض خبرہ نہ دے اوکہ چر داسی وی نو عقل داخبرہ نہ منی چہ پہ خیر القرون کنبی موجود صحابہ کرام او پخپلہ راوی او سائل پہ دے باندی خہ نکیر نہ کولو او خاموشی نی اختیارولی حاشا وکلا.

دا پیریدنی کہ پہ دے روایت باندی داسی خہ اعتراض وی نوڈ امت اساطین اہل علم نہ بہ یونہ یو کس ضرور دے طرف تہ توجہ کولہ اوددی قابل اعتراض کیدل بہ نی بیانول. لیکن ترنتہ پورپ چا ہم دا روایت او دے الفاظ قابل اعتراض نہ دی گنرلی نوڈدی مطلب داواضح دے چہ معترض صرف اوصرف پہ خیل زہ کنبی موجود بغض او کنبی د اظہار کولونہ علاوہ بل ہیخ نہ کوی.

دے خواب فطرت دے پارہ ہیخ دلیل مفید نہ دی: خبرہ دادہ چہ دے یونیک او سلیم الفطرت سری دپارہ ہم دومرہ کافی دی چہ دے حضرت عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا دے پاکدامنی او حیا بیانولودپارہ اللہ تعالی قرآن پاک نازل کرو اود نی پہ خلہ باندی دھغی تعریف او توصیف بیان کرپ دی. اوکہ یو خواب فطرت اود ایمان دحقیقت نہ محروم وی نوڈہفہ دپارہ خونہ دالہ تعالی کلام کافی کیدی شی او نہ درسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ارشادات مفید ثابتیدی شی.

حدیث باب کنبی سوال دے غسل دکیفیت بارہ کنبی وو کہ دکمیت بارہ کنبی؟ دے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نہ دھغی ورود حضور پاک دے غسل بارہ کنبی چہ کوم سوال کرپ وو ہفہ دے کیفیت غسل بارہ کنبی وو؟ یادکمیت ماء (داوبودمقدار) بارہ کنبی وو؟ پہ دے بارہ کنبی دے شرح حدیث دوارہ شان اقوال دی:

(۱) فتح الباری لابن رجب الحنبلی: ۱/۱۴۶.

(۲) لامع الدراری: ۲۰۷/۲، الكنز لامتناری: ۱۹۳/۳.

دَحَافِظِ ابْنِ حَجَرٍ رحمته الله وَاثْنِي: حَافِظُ ابْنِ حَجَرٍ رحمته الله لِيَكْلِي دِي چِه دَ آخُو عَانَشَه سَوَال كَيْفِيَّتِ اَوْ كَمِيَّتِ دَوَارُو بَارِه كَنْبِي وَوِ هَغِه فِرْمَانِي: «وَلَمَّا كَانَ السَّوَالُ مَحْتَمَلًا لِلْكَيْفِيَّةِ وَالْكَمِيَّةِ، ثَمَّتَ لَهَا مَا يَدُلُّ عَلَى الْأَمْرِينِ مَعًا، أَمَّا الْكَمِيَّةُ: فَبِالِاقْتِصَارِ عَلَى إِفَاضَةِ الْمَاءِ، وَأَمَّا الْكَمِيَّةُ فَبِالْاِكْتِفَاءِ بِالصَّاعِ»^(۱)

یعنی په سوال کنبې د غسل د کیفیت او کمیت دواړو احتمال وو نو په حدیث کنبې د حضرت عائشه رضی الله عنها عمل هم په دواړو باندې دلالت کوي د کیفیت باره کنبې سر او بدن باندې اوبه بهیول خودل او کمیت یو صاع باندې اکتفا کولو سره ښکاره کړل.

د علامه عینی رحمته الله واثی او په حافظ صاحب باندې رد: علامه عینی رحمته الله د حافظ صاحب دا خبره رد کړې ده چه سوال د کیفیت او کمیت دواړو باره کنبې وو. هغوی فرماني سوال صرف د کیفیت غسل باره کنبې وو مونږ دا نه منو چه سوال د کمیت ماء باره کنبې هم وو. نور فرماني «وَلَمَّا سَلِمْنَا قُلُومَ بَيْنَ الْأَكْمِيَّةِ وَالْاَقْرَاضِ فِيهِ لِلْكَمِيَّةِ، لِأَنَّهُ قَالَ: فِدَعْتَ بِأَنَاءِ نَوَاسِمِ صَاعٍ، فَلَا يَدُلُّ ذَلِكَ عَلَى حَقِيقَةِ الْكَمِيَّةِ، لِأَنَّهَا طُلِبَتْ إِنَْاءُ مَاءٍ مِثْلَ صَاعٍ، إِنْ يَكُونُ ذَلِكَ الْمَاءُ مِثْلَ إِنَْاءِ أَوَّلِ مَنْه»^(۲)

یعنی که مونږ ئی او مونږ هم چه سوال د دواړو باره کنبې وو نو حضرت عائشه رضی الله عنها صرف د غسل کیفیت خودلې دې کمیت سره ئی هیڅ غرض نه دې کړې ځکه چه راوی وائی چه حضرت عائشه رضی الله عنها یو لوبښي د صاع پیمانه او اندازه اوبه راؤغوښتي، په دې کنبې احتمال دې چه هغه لوبښي ډک وی او داهم ممکن ده چه په هغې کنبې اوبه کمې وی «دې سره خود اوبو حقیقی مقدار معلوم نه شو لهندا په دې سره په کمیت ماء باندې استدلال صحیح نه دي»

د محارم بدن او اندامونو ته نظر کولو حکم: د حدیث باب نه علماؤ د محارم بدن او اندامونو بعض حصو ته د نظر کولو جواز مستنبط کړې دي. د فقهاؤ په نیزه محارم د بدن کومې حصې او اندام طرف ته نظر کول جائز دی او کومې حصې طرف ته کتل جائز نه دی؟ آیا دې نه مراد په عام توگه سره چه په کورونو کنبې سر او د سروښسته، سټ، مخ، لاسونه، څنگل، خپې او پندونې وغیره باندې نظر پریوځي؟ یا د سترنه علاوه مخ او لاسونه مراد دی؟ یا صرف مخ مراد دی؟ یا د نامه او زنگونونو پورې نه علاوه باقی بدن طرف ته د کتلو گنجائش شته دي؟ په دې باره کنبې د علماؤ اختلاف دي.^(۳)

د مالکیه مسلک: د مالکیه په نیز د سړی دپاره د محارم څنگلې، د سروښسته، د سینې د پاسه حصه او د سټ لاندې حصه او د خپو اطرافو طرف ته کتل جائز دی.^(۴) د محرم ښځو سینو ته سینې ته او فتونونو ته کتل جائز نه دی.^(۵)

د سړی د بل سړی کومو اندامونو ته کتل چه جائز دی ښځه دخپل محرم هغه اندامونو ته کتلې شی یعنې د ښځې دپاره د محرم سړی د نامه نه واخله د زنگونونو پورې نه علاوه باقی بدن طرف ته کتل جائز دی.^(۶)

(۱) فتح الباری: ۴۸۲/۲-۴۸۱.

(۲) عمدة القاری: ۲۹۴/۳.

(۳) فتح الباری لابن رجب العینی: ۱/۱۴۴.

(۴) مواهب الجلیل لشرح مختصر الخلیل: ۱۸۲/۲.

(۵) الشرح الكبير مع حاشية الدسوقي: ۳۴۶/۱ مواهب الجلیل لشرح مختصر الخلیل: ۱۸۳/۲.

تنبيه: ذمالکيه په نيز سره ددې چه د شهوت ويره نه وی د سړي خوانې محرمې ښځې ته په دې نظر باریار کتل جائز نه دی بغیر د ضرورت نه (یعنی که د گواهنی وغیره په وخت خوانې محرمې ښځې ته د کتلو ضرورت وی نو ددې گنجائش نشته)؛

د شوافع مسلک: د شوافع د فقهاؤ په نيز که د فتنې ويره نه وی نو د نامه نه واخله تر زنگونونو پورې نه علاوه باقی بدن ته کتل جائز دی. (۱)

په یو بل قول کېښي د شوافع په نيز د محارم دهغه اندامونو طرف ته کتل جائز دی چه په کور کېښي کار کولو په وخت کېښي په عام توگه ښکاره کېږي لکه سر سټ مخ او خېټې وغیره ددې نه علاوه طرف ته د کتلو هیڅ ضرورت نشته دي. (۲)

د حنابله مسلک: د حنابله علماؤ په نيز په یو قول کېښي د شوافع په نيز هم د سړي د خپل محارم هغه اندامونو ته کتل جائز دی چه عموماً ښکاره کېږي لکه مخ سټ سر لاسونه څنگلې خېټې وغیره. (۳) ابو الحسن مرداوی رحمته الله علیه دا د اکثر حنابله مذهب گړخولې دي. (۴) البته د فتنې نه د بېج کیدو دپاره پندو او سینې طرف ته کتل صحیح نه دی. (۵)

د ښځې د محرم سړي طرف ته کتلو باریه کېښي د حنابله دوه قوله دی: ① د سړي د شرمگاه نه علاوه ته کتل جائز دی. ② د سړي د بل سړي چه کومو اندامونو ته کتل جائز دی ښځه هم د محرم سړي هغه اندامونو طرف ته کتلې شي. (۶)

د احنافو مسلک: د علماء احناف کثر الله سواد هم په نيز که چرې طرفین (محرم سړي او ښځه) د طرف نه د شهوت ويره نه وی نو سړي د محرم ښځې سر او ددې وښته، غوږ، مخ، سینه، متي، سینوته، پندني او خپو طرف ته کتلې شي ځکه چه الله تعالی په قرآن پاک کېښي د محارم دپاره د زینت د اظهار اجازت ورکړي دي چنانچه د الله تعالی ارشاد دي ﴿وَلَا يَدْرِيْنَ زَيْنْتَهُنَّ اَلَا لِبَعُوْلَتِهِنَّ اَوْ اَبَائِهِنَّ اَوْ اَبَاءَ بَعُوْلَتِهِنَّ اَوْ اَبْنَاؤُهُنَّ اَوْ اَبْنَاؤَ بَعُوْلَتِهِنَّ اَوْ اَيُّهَانَّ اَوْ اَيُّ اَخْوَانِهِنَّ اَوْ اَيُّ اَخَوَاتِهِنَّ اَوْ نِسَائِهِنَّ اَوْ مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُهُنَّ﴾ (۷)

ترجمه: اونه دی ښکاره کړی خپل سنگار مگر د خپل خاوند په وړاندې، یاد خپل پلار، یاد خپل خاوند دپلار، یا د خپل خوښی، یاد خپل خاوند د خوښی، یاد خپل ورور، یا د خپلو وروڼو، یاد خپلو خوږینو، یا د خپلو ښځو یا د خپل لاس د مال په وړاندې.

په ایت کېښي د زینت نه څه مراد دي؟ په ایت کېښي د زینت نه صرف نفس زینت مراد نه دي ځکه چه د نفس زینت اظهار منهي نه دي بلکه مواضع زینت هم مراد دي. ځکه چه په ایت کېښي الله تعالی د

(۱) الشرح الكبير مع حاشية الدسوقي: ۳۶/۱، مواهب الجليل لشمختصر الخليل: ۱۸۳/۲.

(۲) مواهب الجليل لشمختصر الخليل: ۱۸۳/۲.

(۳) كفاية الأختيار ص ۴۷۰-۴۶۹ المجموع شرح المذهب: ۲۱۶/۱۷-۲۱۵.

(۴) كفاية الأختيار ص ۴۷۰-۴۶۹ المجموع شرح المذهب: ۲۱۶/۱۷-۲۱۵.

(۵) المعنى لابن قدامة: ۷۵/۷.

(۶) الإنصاف للمرداوي: ۲۰/۸.

(۷) المعنى لابن قدامة: ۷۵/۷.

(۸) المعنى لابن قدامة: ۸۰/۷.

(۹) سورة النور: ۳۱.

اصل زینت طرف ته کتل مباح گر خولې دی. لهذا د سړی د محرم ښځې مواضع زینت طرف ته کتل جائز دی. د بدن د اندامونو نه سر موضع تاج دی او وینښته د چوټو ځایونه دی مخ موضع گُجل دی سټ اوسینه موضع هار او موضع حمانل دی. غوږونه د والو اچولو ځایونه دی په څنګل کښې بازویند او ښکری اچولې شی او خپې د خضاب او پانزیب ځانی دي. (۱)

عقلی دلیل: علامه کاسانی رحمته الله علیه فرماني «لأن المخالطة بين المحارم للزينة وغيرها ثابتة عادة، فلا يمكن صيانة مواضع الزينة عن الكشف إلا بجبر وأنه مدفوع شرعاً» (۲)

یعنی محارم سره (سفر او حضری) کښې یوځانی کیدل او ملاویدل عادتاً ثابت دی او په عام توګه د محارم د پاره د زینت مواضع پټول او د اظهار او ښکاره کولو په بې کول مشکل او د حرج سبب دي په دې وجه د حرج نه د بېچ کولو د پاره د هغوی طرف ته کتل شرعاً جائز گر خولې شوی دی. ځکه چه شرعاً حرج مدفوع دي.

مواضع زینت د غض بصر د حکم نه مستثنی دی: الله تعالی مسلمانانو ته په عمومی توګه د غض بصر یعنی د نظر ښکته ساتلو حکم ورکړې دي او مواضع زینت نی ددې نه مستثنی کړی دی نو ځپه ملا شرمګاه او پټولنی مواضع زینت نه کیدو د وجې نه به د غض بصر په عمومی حکم کښې داخل وي اودې ته کتل به جائز نه وي. هر هغه اندام د کوم طرف ته چه محارم د پاره کتل جائز دی که چرته د شهوت ویره نه وي نو هغې ته لاس لګول به هم جائز وي. (۳)

د حدیث نه مستنبط شوي مسائل: د حدیث باب نه د امسائل مستنبط کيږي (۱) زیانی تعلیم سره عملی تعلیم ورکول مستحب دي (۲) محرم د خپلو محارمو بعض اندامونو طرف ته کتلې شی (کماس) ددې حدیث نه معلومه شوه چه په غسل کښې د اوبو بهیولو باره کښې څه خاص شمیر او تکرار شرط نه دي (البته درې ځل اوبه بهیول سنت دی یوځل ضروری دی شرط دادې چه په ټول بدن باندې داسې اوبه اوبیېهولې شی چه هرې حصې ته اوبه اورسی. (۳)

د حدیث توجیه الباب سره مناسبت: د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت ښکاره دي چه امام بخاری رحمته الله علیه باب الفصل بالصاع ونحوه عنوان قائم کړې دي. په حدیث کښې وارد «فدعت زاناء ونحوها» الفاظو سره ترجمه ثابتيږي. (۴)

تعليق: قال أبو عبد الله: قال يزيد بن هارون ويزيد بن الجدي عن شعبة: قد صاع: امام بخاری رحمته الله علیه وانی يزيد بن هارون، بهز او جدی د امام شعبه رحمته الله علیه نه «نحواً صاع» په ځانی «قد صاع» الفاظ نقل کړی دی.

رجال تعليق

(۱) بدائع الصنائع: ۸۹/۶ البحر الرائق: ۳۵۵/۸ حاشية ابن عابدين: ۲۵۹/۵.

(۲) بدائع الصنائع: ۸۹/۶ البحر الرائق: ۳۵۶/۸ الدر المختار مع رد المحتار: ۲۵۹/۵.

(۳) بدائع الصنائع: ۹۰/۶-۸۹ البحر الرائق: ۳۵۶/۸-۳۵۵.

(۴) فتح الباری: ۸۱/۲ عمدة القاری: ۲۹۴/۳.

(۵) عمدة القاری: ۲۹۴/۳.

(۶) عمدة القاری: ۲۹۴/۳.

ابو عبدالله: دا صاحب كتاب ابو عبدالله محمد بن اسماعيل بخارى رحمته الله دي. ددوی تفصیلی حالات كشف الباري مقدمة الكتاب كنبی تیرشوی دی. ^(١)

یزید بن هارون: دا ابو خالد یزید بن هارون بن زاذان، یا زاذان واسطی رحمته الله دي. ددوی حالات صحیح بخاری كتاب الموضوع باب التبرؤ فی البيوت ددویم حدیث لاتدی او گورنی. ^(٢)

بہز: بہز «فتح الباء الموحدة وسكون الهاء وفي آخره زاء معجمة» ذ بآء فتحه سره ذ هاء سكون او آخره كنبی زاء ده. ^(٣) دا ابو الاسود بہز بن اسد عمی بصری رحمته الله دي او دوی ذ معلى بن اسد رور دي. ^(٤)

اساتذه وشيوخ: ددوی په استاذانو او شیوخ كنبی ایان بن یزید عطار، حماد بن سلمه، سلیمان بن مغیره، شعبه بن حجاج، عمر بن ابو زائده، مثنی بن اسد، همام بن یحیی، وهیب بن خالد، یزید بن

ابراہیم تستری، یزید بن زریع، ابوبکر نهشلی، ابو عقیل دورقی وغیره شامل دی. ^(٥) تلامذه: ددوی نه روایت کونکو كنبی ابراہیم بن موسی رازی، احمد بن ابراہیم دورقی، احمد بن سنان القطان، احمد بن محمد بن حنبل، عبدالله بن هاشم طوسی، عبدالرحمن بن بشر بن حکم نیشاپوری،

محمد بن بشار بندگان، محمد بن حاتم السمین او یعقوب بن ابراہیم دورقی وغیره شامل دی. ^(٦) جلالت شان او ذآئمه توثیقی اقوال: عبدالرحمن بن بشر وائی چه یحیی بن سعید رحمته الله عاتہ

اوفرمانیل زه تاته گورم چه ته مانه ذ شعبه باره كنبی زیات تپوسونه کوی. ته بہز بن اسد لڑمی او نیسه، «فإنه صدوق ثقة» خکه چه هغه رښتونی او ثقہ دي او د هغه ذ شعبه كتاب هم واؤره. ^(٧)

هم ددغه عبدالرحمن بن بشر رحمته الله قول دي «مارأيت رجلاً خيراً من هذا» علامه ذهبی رحمته الله تذکرة الحفاظ كنبی لیکلی دی «کان من جلة العلماء» یعنی بہز بن اسد ذ جلیل القدر علماؤ نه وو.

ابوبکر اسدی رحمته الله وائی ما ذ احمد بن حنبل رحمته الله نه فرماتیلوسره واؤریده «بهز بن اسد إله المتبى فى الثبوت» ^(٨)

یحیی بن معین ابو حاتم او امام نسائی رحمهم الله وغیره فرمائی ثقہ. ^(٩) ابن سعد رحمته الله وائی «کان ثقہ، کثیر الحديث حجة» ^(١٠) ابو حاتم رحمته الله فرمائی «إمام، صدوق، ثقة» ^(١١) امام عجلى رحمته الله فرمائی «صريح، ثبت فى الحديث، رجل صالح، صاحب سنة» ^(١٢)

(١) كشف الباري: ١٥٣/١-١٢٢.

(٢) الصحيح للإمام البخارى كتاب الموضوع باب التبرؤ فى البيوت.

(٣) فتح الباري: ٤٨٢/٢ عمدة القارى: ٢٩٤/٣.

(٤) تهذيب الكمال: ٢٥٧/٢ التاريخ الكبير: ٤٣/٣ اعلام النبلاء: ١٩٢/٩ الجرح والتعديل: ٣٥٤/٢.

(٥) تهذيب الكمال: ٢٥٨-٢٥٧/٢ سير اعلام النبلاء: ١٩٢/٩ ميزان الاعتدال: ٣٥٣/١ تذكرة الحفاظ: ٣٤١/١.

(٦) الجرح والتعديل: ٣٥٥/٢ تذكرة الحفاظ: ٣٤٢/١-٣٤١/١ تهذيب الكمال: ٢٥٧/٤ سير اعلام النبلاء: ١٩٢/٩.

(٧) تهذيب الكمال: ٢٥٩/٤ تهذيب التهذيب: ٢٥١/١.

(٨) تذكرة الحفاظ: ٣٤٢/١ سير اعلام النبلاء: ١٩٢/٩ تهذيب الكمال: ٢٥٩/٤.

(٩) تذكرة الحفاظ: ٣٤٢/١.

(١٠) تهذيب الكمال: ٢٥٨/٤ الجرح والتعديل: ٣٥٥/٢ ميزان الاعتدال: ٣٥٣/١.

(١١) تهذيب الكمال: ٢٥٩-٢٥٨/٤ سير اعلام النبلاء: ١٩٢/٩ الجرح والتعديل: ٣٥٥/٢ ميزان الاعتدال: ٣٥٣/١.

دعلامه از دی شاذ قول: ذابوالفتح از دی یوشاذ قول دی چه بهز بن اسد دحضرت عثمان رضی الله عنه باره کنبی بنه گمان نه لرلو.^(۱)

دعلامه ذهبی د علامه از دی تروید: علامه ذهبی رحمته الله دعلامه از دی په سختنی سره تردید کړې دی هغه فرمائی «کنذا قال الأزدی والعهد علیہ، فمأملت فی مہم فمأملت»^(۲) یعنی از دی د بهز باره کنبی داسی وئیلی دی او د دی (قول) ذمه واری (وبال) هم په هغه باندې دی. ما بهز بن اسد کنبی هیڅ قابل اعتراض خبره او عیب نه دي لیدلې. نور دا چه علامه ذهبی رحمته الله تاریخ اسلام^(۳) کنبی دهغه توثیق کړې دي او الکاشف کنبی فرمائی «حجة إمام»^(۴) حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی «ثقة ثبت»^(۵)

وفات: د بهز بن اسد رحمته الله د وفات د کال باره کنبی مختلف اقوال دي. البته د ټولو نتیجه هم یو ده. عقبه بن مکرم عمی رحمته الله وائی بهز بن اسد یحیی بن سعید القطان نه وړاندې وفات شوې دي.^(۶) ابن حبان رحمته الله فرمائی ۲۰۰ هجری نه پس وفات شوې دي.^(۷) علامه ذهبی رحمته الله سیر اعلام النبلاء کنبی تذکره الحفاظ او تاریخ اسلام کنبی ۱۹۷ هجری دهغه د وفات کال ګرځولې دي.^(۸) حافظ ابن حجر رحمته الله د ابن قانع نه هم ۱۹۷ هجری قول کړې دي.^(۹)

الجدی: «الجدی بضم الجیم وتشديد الدال» جدی د جیم ضمه او دال تشدید سره د جد ه طرف ته نسبت دي جد ه د مکې مکرمې د سمندر د غاړې علاقه ده.^(۱۰)

نن صبا دي ته (د جیم فتحه سره) جد ه وئیلی شی دا تصحیف دي صحیح هم د جیم ضمه سره دي. دا ابو عبد الله عبد الملك بن ابراهيم جدی قرشی مکي حجازی رحمته الله دي.^(۱۱)

استاذ ه او شیوخ: د دوی په استاذانو او شیوخ کنبی ابراهيم بن طهمان، حماد بن سلمه، حوشب بن عقيل، سعيد بن خالد خزاعي، سفیان ثوري، سليمان بن مغيرة، شعبة بن حجاج، صلت بن دینار، القاسم بن الفضل حدانی، محمد بن محمد، بن نافع طائفي، نافع بن عمر الجمعي، همام بن يحيى،

(۱) طبقات ابن سعد: ۲۹۸/۷ تهذيب الكمال: ۲۵۹/۴.

(۲) تهذيب الكمال: ۲۵۸/۴ ميزان الاعتدال: ۳۵۳/۱.

(۳) معرفة الثقات: ۲۲۵/۱ مطبعة المدني، القاهرة، مصر.

(۴) ميزان الاعتدال: ۳۵۳/۱ تهذيب الكمال: ۲۵۱/۱.

(۵) ميزان الاعتدال: ۳۵۳/۱.

(۶) تاريخ اسلام: ۲۲۲/۵.

(۷) الكاشف ص: ۲۷۶.

(۸) تقريب التهذيب: ۱۳۹/۱.

(۹) تهذيب الكمال: ۲۵۹/۴.

(۱۰) كتاب الثقات: ۱۵۵/۸ تهذيب التهذيب: ۲۵۱/۱ تهذيب الكمال: ۲۵۹/۴.

(۱۱) سیر اعلام النبلاء: ۱۹۲/۹ تذکره الحفاظ: ۳۴۲/۱ تاریخ اسلام: ۲۲۲/۵.

(۱۲) تهذيب التهذيب: ۲۵۱/۱.

(۱۳) فتح الباری: ۴۸۳/۲ عمدة القاری: ۲۹۴/۳ تقريب التهذيب: ۱۶۳/۱.

(۱۴) تهذيب الكمال: ۲۸۰/۱۸: ۲۸۰/۱۸: التاريخ الكبير: ۴۰۶/۵ الجرح والتعديل: ۴۰۵/۵ تقريب التهذيب: ۱۶۳/۱ كتاب

الثقات ۳۸۷/۸ تاريخ اسلام: ۴۲۱/۵ تهذيب التهذيب: ۲۸۴/۶ الكاشف: ۶۶۳/۱.

ابوعوانه الوضاح بن عبدالله، یزید بن ابراهیم تستری او الیسع بن قیس رحمهم الله وغیره شامل دی.^(۸)

تلامذه: ددوی نه روایت کونکو کنبی ابراهیم بن یعقوب جوزجانی، ابوالزهر احمد بن الزهر نیشاپوری، احمد بن بزیع، احمد بن حسن ترمذی، احمد بن محمد بن عبدالله بن القاسم بن ابی بزه بزی مقری، احمد بن منصور مروزی، حجاج بن شاعر، حسن بن علی خلائ، سلمه بن شبيب نیشاپوری، ابو داؤد سلیمان سیف حرانی، عبدالله بن منیر مروزی، ابو عبدالرحیم محمد بن احمد بن ابی عیسی جوزجانی، ابوکریب محمد بن علاء، محمد بن مقصود جوزمانی مکی، محمود بن غیلان مروزی، وهب بن حفص حرانی او ابو عبیده بن فضیل بن عیاض رحمهم الله وغیره شامل دی.^(۹)

په توثیق کنبی د ائمه اقوال: امام ابو داؤد امام ترمذی او امام نسائی رحمهم الله دده روایت نقل کړې دي او امام بخاری رحمته الله علیه «مقولاً بغيره» د تاکید په توګه دده روایت نقل کړې دي. (ابو عبدالرحمن المقری رحمته الله علیه وائی «هو أحفظ مني».) ابو زرعه رحمته الله علیه وائی «لا بأس به» امام مزری رحمته الله علیه وائی «ثقة مأمون» امام ابوحاتم رحمته الله علیه وائی «هشتم» امام ابن حبان رحمته الله علیه کتاب الثقات کنبی ددوی تذکره کړې ده. امام دارقطنی رحمته الله علیه فرماني: «ثقة» حافظ ابن حجر رحمته الله علیه تقرب التهذيب کنبی فرماني: «صدوق»^(۱۰) وفات: امام بخاری رحمته الله علیه فرماني د عبدالملک بن ابراهیم په ۲۰۴ یا ۲۰۵ هجری کنبی انتقال شوې^(۱۱) ابن حبان رحمته الله علیه په کتاب الثقات کنبی هم دا قول اختیار کړې دي^(۱۲) علامه ذهبی علامه عینی او علامه قسطلانی رحمهم الله ۲۰۵ هجری د هغوی د وفات کال ګرځولي دي.^(۱۳) شعبه: دامیر المؤمنین فی الحديث شعبه بن حجاج بن ورد عتکی، واسطی، بصری رحمته الله علیه دي. ددوی حالات کشف الباری کتب الايمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویدیه رومی حدیث لاتنډي تیر شوی دی.^(۱۴)

تفريخ تعليق

(۸) تهذيب الكمال: ۲۸۱/۱۸ - ۲۸۰ تاريخ الإسلام: ۴۲۱/۵ الجرح والتعديل: ۴۰۵/۵ تهذيب التهذيب: ۳۸۴/۶.

(۹) تهذيب الكمال: ۲۸۱/۱۸ تهذيب التهذيب: ۳۸۵/۶ تاريخ الإسلام: ۴۲۱/۵.

(۱۰) تهذيب الكمال: ۲۸۲/۱۸ الكاشف: ۶۶۳/۱ عمدة القاری: ۲۹۴/۳.

(۱۱) تهذيب الكمال: ۲۸۲/۱۸ تاريخ الإسلام: ۴۲۲/۵ تهذيب التهذيب: ۳۸۵/۶.

(۱۲) الجرح والتعديل: ۴۰۶/۵ تهذيب التهذيب: ۲۸۵/۶ تهذيب الكمال: ۲۸۲/۱۸ تاريخ الإسلام: ۴۲۱/۵.

(۱۳) تاريخ الإسلام: ۴۲۲/۵ - ۴۲۱ تهذيب الكمال: ۲۸۲/۱۸ تهذيب التهذيب: ۳۸۵/۶.

(۱۴) الجرح والتعديل: ۴۰۶/۵ تهذيب الكمال: ۲۸۲/۱۸ تهذيب التهذيب: ۳۸۵/۶.

(۱۵) کتاب الثقات: ۳۸۷/۸ تهذيب التهذيب: ۳۸۵/۶.

(۱۶) تهذيب التهذيب: ۳۸۵/۶.

(۱۷) تقييد التهذيب: ۶۱۳/۱.

(۱۸) التاريخ الكبير: ۴۰۶/۵ تاريخ الإسلام: ۴۲۲/۵ تهذيب الكمال: ۲۸۲/۱۸.

(۱۹) کتاب الثقات: ۳۸۷/۸.

(۲۰) الكاشف: ۶۶۳/۱ عمدة القاری: ۲۹۴/۳ إرشاد الساری: ۴۹۱/۱.

(۲۱) کشف الباری: ۶۷۸/۱.

قال یزید بن ہارون، ویزید بن ہارون، بہز او جدی عن شعبہ روایت کوم چہ امام بخاری رحمہ اللہ پہ توگہ دتعلیق ذکر کری دی. (۱) یزید بن ہارون، بہز او جدی عن شعبہ روایت کوم چہ امام بخاری رحمہ اللہ پہ توگہ دتعلیق ذکر کری دی. ددی بارہ کنبی حافظ ابن حجر رحمہ اللہ او علامہ عینی رحمہ اللہ فرمائی چہ پہ دی مذکورہ تعلیق کنبی د یزید بن ہارون د شعبہ نہ روایت ابو عوانہ موصولاً نقل کری دی. (۲) البتہ حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرمائی چہ ابو عوانہ رحمہ اللہ پہ خپل صحیح کنبی روایت کری دی. (۳) خو علامہ عینی رحمہ اللہ فرمائی چہ ابو عوانہ رحمہ اللہ پہ خپل مستخرج کنبی دا نقل کری دی. (۴) بہ دواړو کنبی ہیخ تعارض نشته دی ځکه چہ صحیح او مستخرج دواړه ہم دیو کتاب نومونه دی، حافظ ابن حجر رحمہ اللہ د یزید بن ہارون عن شعبہ والا روایت د صحیح ابی عوانہ پہ حوالہ سرہ پہ تغلیق التعلیق کنبی مکمل سند سرہ تخریج کری دی. (۵)

دغه شان حافظ ابن حجر رحمہ اللہ او علامہ عینی رحمہ اللہ د یزید بن ہارون عن شعبہ والا روایت بارہ کنبی فرمائی چہ ابو نعیم ہم مذکورہ تعلیق پہ خپل مستخرج کنبی موصولاً نقل کری دی. (۶) حافظ ابن حجر رحمہ اللہ او علامہ عینی رحمہ اللہ دا ابو نعیم د طریق تخریج کری دی. (۷) بہز بن اسد د امام شعبہ نہ روایت لکه چہ امام بخاری رحمہ اللہ تعلیقاً ذکر کری دی محدث اسماعیلی خپل مستخرج کنبی دا موصولاً نقل کری دی. حافظ ابن حجر رحمہ اللہ او علامہ عینی رحمہ اللہ دغه د سند تخریج کری دی. (۸) البتہ د عبدالملک بن

(۱) عمدة القاری: ۲۹۴/۳.

(۲) ہدی الساری مقدمہ فتح الباری: ۱/۲۵ فتح البارذی: ۲/۴۸۲ عمدة القاری: ۳/۲۹۴.

(۳) ہدی الساری: ۱/۲۵.

(۴) عمدة القاری: ۲۹۴/۳.

(۵) تغلیق التعلیق: ۲/۱۵۲ قال الحافظ ابن حجر فیہ: أما حدیث یزید بن ہارون، فقال أبو عوانة فی صحیحہ: حدثنا محمد بن عیسی الطمار، ثنا یزید بن ہارون، أنا شعبہ، عن أبی بکر بن حفص، عن أبی سلمة عن عائشة، سألتها أخوها من الرضاعة عن غسل النبي ﷺ من الجنابة، فعدت بإناء قدر صاع، فاغسلت وصبت علي رأسها ثلاثاً.

(۶) فتح الباری: ۲/۴۸۲ عمدة القاری: ۳/۲۹۴.

(۷) عمدة القاری: ۳/۲۹۴ وقال الحافظ فی تغلیق التعلیق: ۲/۱۵۲ وقرأته عالياً علی عبد الله بن محمد بن أحمد المقدسی، أنبأک عبد الله بن الحسين ابن الحسن وقرأت علی عبد الله أيضاً، عن زينب بنت أحمد بن عبد الرحيم عن الحافظ أبی الحجاج بن خلیل، أن محمد بن إسماعيل الطرسوسي أخبره عن الحسن بن أحمد، أنا أبو نعیم الحافظ، أنا أبو بکر بن خلاد، ثنا الحارث بن محمد، ثنا یزید بن ہارون: مثله سواء، وكذلك وصله البيهقي فی السنن الكبرى له: ۱/۱۹۵، فی کتاب الطهارة، باب استحباب أن لا ينقص فی الوضوء من مدولاً فی الفسل من صاع عن الحاكم عن بکر الصیر فی عن الحارث عن یزید بن ہارون مثله.

(۸) تغلیق التعلیق: ۲/۱۵۲ عمدة القاری: ۳/۲۹۴ وقال العلامة العینی: أما طریق بہز بن اسد فرواها الإسماعیلی: حدثنا المنيعی یعقوب وأحمد حدثنا إبراهيم قال: حدثنا بہز بن اسد، حدثنا شعبہ، وقال الحافظ ابن حجر رحمه الله: أما طریق بہز بن اسد فقال الإسماعيلي فی مستخرجه: أخبرنا المنيعی، حدثنا یعقوب وأحمد، أنبأنا إبراهيم قال: حدثنا بہز بن اسد به.

ابراہیم جدی د روایت بارہ کنبی حافظ ابن حجر رحمہ اللہ «لم أجدہا» او علامہ عینی رحمہ اللہ «فلما أقف علیہ» فرمائی دی۔^(۱)

د تعلیق غرض: د امام بخاری رحمہ اللہ مقصد او غرض ددی تعلیق نہ دا بیان کول دی لکہ څنگہ چہ د امام شعبہ رحمہ اللہ شاگرد عبدالصمد ومبی روایت (حدیث باب) کنبی د حضرت عائشہ صدیقہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا بارہ کنبی «قد دعت لانا و نحوا من صاع» الفاظ نقل کړی دی نوہم د امام شعبہ رحمہ اللہ درې نورو شاگردانو یزید بن ہارون، یہز او جدی «و نحوا من صاع» پہ خانی «قد و صاع» الفاظ نقل کړی دی۔^(۲) نولکہ چہ امام بخاری رحمہ اللہ د روایت د الفاظو تحقیق کوی اود امام شعبہ رحمہ اللہ شاگردانو د حضرت عائشہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا بارہ کنبی مختلف الفاظ نقل کړی دی دا بیان کوی پہ دواړو روایتونو کنبی فرق دادی چہ «و نحوا من صاع» کنبی د تقریب بیان دې چہ حضور پاک پہ صاع اود دې پہ شان پہ لوبی سرہ غسل کولو پہ دې کنبی تحدید نشته دې بلکہ صاع اود دې پہ شان لوبی کنبی چہ بہ نی پہ څومره او بوسره غسل کولې شوہم پہ هغې سرہ بہ نی غسل کولو پہ دې کنبی دکمی زیاتی دواړو گنجاش شته۔ پہ دویم روایت کنبی امام شعبہ نہ د هغه دریو شاگردانو «قد و صاع» الفاظ نقل کړی دی پہ دې کنبی د تحقیق او تحدید بیان دې۔ ہم دغه مسنون دی اود حنفیہ مسلک ہم ددی مطابق دې۔

قوله: قدر صاع: تقدیری عبارت بہ داسې شی «قد دعت لانا و نحوا من صاع» قدر صاع کنبی ہم «و نحوا من صاع» پہ شان دوه ترکیبی احتمال دې۔ چہ مجرور اولوستلې شی نو دا بہ د اناء صفت جوړیږی یا دا اعراب حکانی دې او کہ منصوب اولوستلې شی نوہم بہ د اناء صفت جوړیږی او اناء د دعت مفعول بہ کیدو د وجہ نہ محلاً منصوب وی یا بیا اعني فعل محذوف مفعول بہ کیدو د وجہ نہ منصوب وی۔^(۳)

د حافظ ابن حجر رحمہ اللہ راټی: حافظ ابن حجر رحمہ اللہ دواړہ روایتونہ (حدیث باب او تعلیق) مالک ہم یو څرځولې دې هغه فرمائی: «والمراد من الروايتين أن الاغتسال وقم على الصاع من الماء تقريرا لا تمجيدا»^(۴) یعنی د الأقوال دواړو روایتونو نہ مراد دادې چہ پہ یو صاع او بوسره د غسل کیدل تقریبی امر دې نہ چہ تحدیدی۔

د علامہ عینی رحمہ اللہ نقد: علامہ عینی رحمہ اللہ د حافظ ابن حجر رحمہ اللہ پہ مذکورہ راټی باندې نقد فرمائی دې هغه راټی چہ یو صاع او بوسره غسل کیدلو نہ تقریبی امر و نیل نہ چہ تحدیدی، دا پخپله د حافظ صاحب رحمہ اللہ پہ سابق باب کنبی حدیث مجاہد عن عائشہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا پہ ذیل کنبی و نیلې شوې خبرې معارض دې ځکه چہ د امام مجاہد رحمہ اللہ پہ روایت کنبی تیرشو چہ کله هغه صاع ناپ کړو نو هغه اته رطل وو۔ پہ دې باندې کلام کولوسرہ حافظ رحمہ اللہ و نیلی وو «إن الحز لا يعارض به التصديده» چہ حرز (ناپ کول) د تحدید معارض نہ

(۱) هدی الساری: ۲۵/۱ عمدة القاری: ۲۹۴/۳۔

(۲) عمدة القاری: ۲۹۴/۳۔

(۳) عمدة القاری: ۲۹۴/۳ فتح الباری: ۴۸۲/۲ إرشاد الساری: ۴۹۱/۱۔

(۴) فتح الباری: ۴۸۲/۲۔

شی جوړېدې. لکه چه حافظ رحمته الله علیه په باب سابق کښې تحديد صحيح او راجح گرځولې وو. اوس «والمراد من الرويتين» نه تقريب مراد اخستل د سابقه خبرې منافي او مناقض ده. (۱)
 د امام بخاري رحمته الله علیه غرض خوتعليق سره د روايت الفاظو کښې فرق بيانول دی گڼی څنگه چه د باب په رومبي روايت سره د تقريب معنی په واضحه توگه په پوهه کښې راځی هم دغه شان په مذکوره تعليق کښې «قد صاع» الفاظ د تحديد واضحت کوی. د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه دا وينا چه دواړو روايتونو نه تقريب مراد دي نه چه تحديد، دا صحيح نه دی. حافظ صاحب په سابقه باب کښې صرف په حنفیه باندې د رد کولو د پاره د تحديد قول صحيح گرځولې او اوس دلته په دواړو روايتونو سره تقريب مراد اخلی حالته په تعليق سره تقريب نه بلکه تحديد معلومېږي.

الحديث الثاني

۲۵۲- حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ آدَمَ، قَالَ: حَدَّثَنَا زُهَيْرٌ عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ، قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو جَعْفَرٍ، أَنَّهُ كَانَ عِنْدَ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ هُوَ وَأَبُوهُ وَعِنْدَهُ قَوْمٌ فَسَأَلُوهُ عَنِ الْفُسْلِ، فَقَالَ: «يَكْفِيكَ صَاعٌ»، فَقَالَ رَجُلٌ: مَا يَكْفِي، فَقَالَ جَابِرٌ: «كَانَ يَكْفِي مَنْ هُوَ أَوفَى مِنْكَ شَعْرًا، وَخَيْرٌ مِنْكَ»، ثُمَّ أَمْنَانِي قَوْلَ أَحَدِهِمَا بَاب ۲۴۹، ۲۵۲، ۲۵۳ (۲)

ترجمه: مونږ ته بيان او کړو عبدالله بن محمد او وئيل مونږ ته يحيى بن آدم، او وئيل مونږ ته زهير د ابواسحاق نه هغه رابواسحاق، وائي چه مونږ ته ابوجعفر (محمد باقی) بيان او کړو چه هغه او دهغه پلار (زين العابدين) حضرت جابر رضي الله عنه سره وو او هغوی سره څه خلق هم ناست وو. هغوی د حضرت جابر رضي الله عنه نه د غسل باره کښې تپوس او کړو نو هغوی او وئيل ستاسو د پاره يوصاع اوبه کافي دی يوسړی (حسن بن محمد بن علی) او وئيل ماله خو کافي نه دی. حضرت جابر رضي الله عنه او فرمائيل (دا مقدار اوبه) خوبه دهغوی د پاره کافي کيدلې د چا وېسته چه ستانه زيات گټې وو او څوک چه ستا نه بهتر وو (يعنی حضور پاک) بيا حضرت جابر رضي الله عنه هم په يوه کپړه کښې زمونږ امامت او کړو.

تراجم رجال

عبدالله بن محمد: دا ابوجعفر عبدالله بن محمد بن عبدالله بن جعفر بن اليمان بن اخنس بن خنيس جعفی، بخاری، مسندی دي. د ده مختصر احوال کتاب الامان باب امور الامان (لاندې (۲) او تفصيلی حالات کتاب الغسل باب الغسل بالصاع ونحوه د رومبي حديث په ذيل کښې تير شوی دی. (۳)

(۱) عمدة القاری: ۲۹۴/۳.

(۲) حديث أخرجه البخاری في الباب نفسه رقم: ۲۵۶-۲۵۵ ومسلم في صحيحه في كتاب العیض، باب استحباب إفاضة الماء على الرأس وغيره للأثر رقم: ۳۲۹ والنسائي في سننه، كتاب الغسل باب ذكر القدر الذي يكفيه للرجل من الماء للغسل رقم: ۳۲۱ انظر جامع الأصول: ۱۸۳/۷ رقم: ۵۳۲۹ وانظر كذلك تحفة الأشراف رقم: ۳۶۴۱.

(۳) كشف الباری: ۶۵۷/۱.

(۴) راجع من: ۲۴۱.

یحیی بن آدم: دا ابو زکریا یحیی بن آدم بن سلیمان کوفی اموی قرشی رحمته الله دې رحمته الله طبقه ناسعه په کبار ائمه کښې ددوی شمیر کیږي. رحمته الله علامه ذهبی رحمته الله لیکلي دی چه د ۲۲۰ هجری نه پس هغه پیداشوي خپل پلار ئی نه دې لیدلې لکه چه دې کوم وخت دخپلې مور په څیټه کښې وو نو هغه وخت دده دپلار انتقال شوې وو. رحمته الله

استاذده او شیوخ: د یحیی بن آدم رحمته الله استاذان او شیوخ کښې ابراهیم بن حمید رواسی، ابراهیم بن سعد زهري، اسرائیل بن یونس، بشر بن سری، جریر بن حازم، حسن بن صالح، حسین علی جعفی، حفص بن غیاث، زهیر بن معاویه، سفیان ثوری، سفیان بن عیینه، سلیمان بن مغیره، ابوالاحوص سلام بن سلیم، عبدالله بن مبارک، عمار بن زریق، عیسی بن طهمان، فضیل بن عیاض، فطرابن خلیفه، قطیبه بن عبدالعزیز، مالک بن مغول، مسعر بن کدام، مفضل بن مهلهل، ابوعوانه الواضح بن عبدالله، وکیع بن الجراح، وهب بن خالد، یحیی بن زکریا بن ابی زانده، یزید بن عبدالعزیز، ابوبکر بن عیاش، ابوبکر نهشلی، ابوشهاب حناط او ابومعاویه ضریر رحمهم الله وغیره شامل دی. رحمته الله

تلامذه: ددوی نه روایت کونکو کښې امام احمد بن حنبل، اسحاق بن راهویه، بشر بن خالد عسکری، سفیان بن وکیع بن جراح، ابوبکر عبدالله بن محمد بن ابی شیبه، عبدالله بن محمد مسندی، عبدالرحمن بن صالح ازدی، عبد بن حمید، عثمان بن محمد ابن ابی شیبه، علی بن محمد طنافسی، علی بن مدینی، محمد بن عبدالله بن مبارک، محمد بن العلاء، محمود بن غیلان مروزی، یحیی بن معین وغیره رحمهم الله دی. رحمته الله

جلالت شان: محمود بن غیلان رحمته الله وائی ما د ابواسامه رحمته الله نه واوړیده چه سیدنا حضرت عمر رضی الله عنه خپله زمانه کښې په هراعتبار سره د خلقو مشر او امیر وو. دهغوی نه پس (دعلم په اعتبار سره) ابن عباس رضی الله عنه دهغوی نه پس شعبي رحمته الله دهغوی نه پس سفیان ثوری رحمته الله او بیا یحیی بن آدم مشر وو. رحمته الله

علامه ذهبی رحمته الله په سیر اعلام النبلاء کښې په مذکوره قول باندې د ډیرو نورو کبار ائمه د نومونو اضافه کړې ده. د یحیی بن آدم رحمته الله باره کښې فرمائی چه هغه د لونی ائمه اجتهاد نه وو. رحمته الله علی بن مدینی رحمته الله فرمائی الله تعالی دې په یحیی بن آدم رحمته الله باندې رحم او کړی هغه سره ښه ښکلي علم وو بیاني دهغه مدح او تعریف بیان کړو. رحمته الله ابواسامه رحمته الله وائی «انه کان جامعاً للعلم» رحمته الله

^(۱) تهذيب التهذيب: ۱۷۵/۱۱، تهذيب الكمال: ۱۸۸/۳۱، الجرح والتعديل: ۱۸۵/۹، كتاب الثقات لابن حبان: ۲۵۲/۹، الفهرست لابن

الندیم ص: ۲۸۳، سیر اعلام النبلاء: ۵۲۲/۹، تذکره الحفاظ: ۳۵۹/۱، الکاشف: ۳۶۰/۲، تقریب التهذيب ص ۵۸۷، تاریخ الإسلام: ۳۸۸/۵.

^(۲) تقریب التهذيب ص ۵۸۷، رقم الترجمة: ۷۴۹۶.

^(۳) سیر اعلام النبلاء: ۵۲۲/۹، رقم الترجمة: ۳۰۴.

^(۴) تهذيب الكمال: ۱۸۹-۱۹۰، الجرح والتعديل: ۱۸۵/۹، تهذيب التهذيب: ۱۷۵/۱۱، سیر اعلام النبلاء: ۵۲۳/۹، تاریخ الإسلام: ۳۸۸/۵.

^(۵) تهذيب الكمال: ۱۹۰-۱۹۱/۳۱، سیر اعلام النبلاء: ۵۲۳/۹، تهذيب التهذيب: ۱۷۵/۱۱.

^(۶) تهذيب الكمال: ۱۹۲/۳۱.

^(۷) سیر اعلام النبلاء: ۵۲۵/۹.

^(۸) تهذيب الكمال: ۱۹۱/۳۱، سیر اعلام النبلاء: ۵۲۴/۹، تاریخ الإسلام: ۴۸۸/۵.

ذاته حضراتو توثيقي اقوال: يعقوب بن شيبه رحمته الله واني «ثقة كثير الحديث فقيه البدن ولم يكن له من متقدم» (١) علامه ذهبى رحمته الله تاريخ اسلام كنى ليكلى دى «كان فقيهاً اماماً قارناً، غزير العلم» (٢) امام ابوداود رحمته الله فرمانى «واحد الناس» (٣) ابوحاتم رحمته الله او فرمائيل «كان بقله وهو ثقة» (٤) يحيى بن معين رحمته الله امام نسائى رحمته الله وغيره دهغه توثيق كرى دى. (٥) ابن حبان رحمته الله كتاب الثقات كنى د دوى تذكره كرى ده هغه فرمانى «كان متقناً بقله» (٦) ابن سعد رحمته الله فرمانى «كان ثقة» (٧) عجلى رحمته الله واني «كان ثقة جامعاً للعلم، عاقلاً، ثباتاً فى الحديث» (٨) حافظ ابن حجر رحمته الله تقريب كنى ليكلى دى «ثقة حافظ فاضل» (٩) ابن شاهين د يحيى بن ابى شيبه رحمته الله نه نقل كرى دى هغه فرمانى «ثقة صدوق ثبت حجة مالم يخالف من هو فوقه مثل وكيع» (١٠)

وفات: محمد بن سعد رحمته الله امام بخارى رحمته الله او ابوحاتم رحمته الله فرمانى چه يحيى بن آدم رحمته الله وفات ٢٠٣ هجرى كنى شوې دې (١١) ابن سعد رحمته الله ليكلى دى چه صلح (١٢) په سر باندې نصف ربيع الاول (١٣) ٢٠٣ هجرى مامون په زمانه كنى هغه وفات شوې (١٤) د مامون وزير حسن بن سهل دهغه جنازه كړې وه. (١٥)

زهير: دا ابو خيثمه زهير بن معاوية بن حذيف بن الرحيل بن زهير بن خيثمه جعفى كوفى دى. د دوى تفصيلى حالات كتاب الايمان باب الصلاة من الايمان رومى حديث لاتدى تير شوى دى. (١٦) ابواسحاق: دا ابواسحاق عمرو بن عبدالله بن عبيد سبيعى كوفى دى. د دوى تفصيلى حالات كتاب الايمان باب الصلاة من الايمان رومى حديث لاتدى تير شوى دى. (١٧)

(١) تهذيب الكمال: ١٩٢/٣١ سير اعلام النبلاء: ٥٢٤/٩ تاريخ الإسلام: ٤٨٨/٥.

(٢) تهذيب الكمال: ١٩١/٣١ سير اعلام النبلاء: ٥٢٤/٩ تاريخ الإسلام: ٤٨٨/٥ تهذيب التهذيب: ١٧٥/١١.

(٣) تاريخ اسلام: ٤٨٨/٥.

(٤) تهذيب الكمال: ١٩١/٣١ سير اعلام النبلاء: ٥٢٤/٩ تهذيب التهذيب: ١٧٥/١١ تذكرة الحفاظ: ٣٦٠/١.

(٥) الجرح والتعديل: ١٥٨/٩ تهذيب التهذيب: ١٧٥/١١ سير اعلام النبلاء: ٥٢٤/٩.

(٦) تهذيب الكمال: ١٩١/٣١ سير اعلام النبلاء: ٥٢٣/٩ تهذيب التهذيب: ١٧٥/١١ تذكرة الحفاظ: ٣٦٠/١.

(٧) كتاب الثقات: ٢٥٢/٩ تهذيب التهذيب: ١٧٥/١١.

(٨) الطبقات الكبرى: ٤٠٢/٦.

(٩) تهذيب التهذيب: ١٧٥/١١.

(١٠) تهذيب التهذيب: ١٧٦/١١.

(١١) تهذيب التهذيب: ١٧٦/١١ تعليقات تهذيب الكمال: ١٩٢/٣١.

(١٢) الطبقات الكبرى: ٤٠٢/٦ الجرح والتعديل: ١٥٩/٩-١٥٨ تاريخ الكبير: ٢٦٢/٨.

(١٣) الصلح: هواس نهر كبير بين واسط وجبل عليه عدة قرى، وعليه كانت دار الحسن بن سهل وزير المامون. انظر

سير اعلام النبلاء مع تحقيق كامل الخراط: ٤٩٢/٩.

(١٤) ابن حبان ربيع الآخر نقل كرى دې كتاب الثقات: ٢٥٢/٩.

(١٥) الطبقات الكبرى: ٤٠٢/٦.

(١٦) تهذيب الكمال: ١٩٢/٣١ تاريخ اسلام: ٤٨٨/٥.

(١٧) كشف الباري: ٣٦٧-٣٧٠/٢.

ابوجعفر: دا ابوجعفر محمد بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب دی چه د باقر په نوم سره مشهور دی (۱) د دوی حالات کتاب الموضوع باب من لمدیر الموضوع الامن المخرجین لاندې تیر شوی دی. ابوه (علی بن الحسین): دا د ابوجعفر پلار علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب علوی قرشی هاشمی دی. (۲) ابوالحسن ددوی کنیت دی. ابوالحسن، ابومحمد او ابو عبدالله هم ورته وئیلی شی. (۳) دده د مور نوم سلاّمه یا سلاّمه دی چه د شاه فارس یزدجرد لور وه. (۴) ابن سعد رحمته الله د تابعین په طبقه ثانیه کښې د دوی تذکره کولوسره لیکلی دی چه دده د مور نوم غزاله وو. (۵) علامه مزی رحمته الله د یعقوب بن سفیان نه اوعلامه ذهبی رحمته الله تاریخ اسلام کښې نقل کړی دی چه علی بن حسین رحمته الله ۳۳ هجری کښې پیداشوی. (۶) خو سیر اعلام النبلاء کښې علامه ذهبی لیکلی دی چه کیدي شی د دوی پیدانش ۳۸ هجری کښې شوې دي. (۷)

په معرکه د کربلا کښې شوکت: ده ته علی اصغیر وئیلې شی. د ده نور روزنه چه د ده نه لونی وو هغوی ته به علی اکبر وئیلې شو. معرکه د کربلا کښې خپل پلار حضرت امام حسین رحمته الله سره دي شهید کړي شوي وو. (۸)

علی اصغر یعنی علی بن حسین هم خپل پلار حضرت امام حسین رحمته الله سره د کربلا په معرکه کښې شریک وو. هغه وخت د ده عمر ۲۳ یا ۲۵ کاله وو. دې په هغه موقعه باندې بیمار وو او په کتې پروت وو. کوم وخت چه حضرت امام حسین رحمته الله شهید کړي شو نو شمر او وئیل دې هم قتل کړی. د شمیر ملگرو کښې چا او وئیل سبحان الله آیا ته داسې خوان قتل کول غواړي چه بیمار دي او هغه زمونږ خلاف جنگ هم نه دي کړي. په دې کښې عمر بن سعد بن ابی وقاص راغلو او هغه او وئیل چه دې بنخو او دې بیمار یعنی علی اصغر سره هیڅ غرض اونه کړی. دې دهغه ځانی نه دمشق ته راوړلې شو. یزید دده اکرام او کړو او دهغوی دکور والوسره نی واپس مډینې ته اولیکلو. (۹)

شیوخ حدیث: دهغه په شیوخ حدیث کښې دهغه پلار حضرت امام حسین رحمته الله دهغه تره حضرت امام حسن رحمته الله ام المؤمنین حضرت صفیه رحمته الله، ام المؤمنین حضرت عائشه رحمته الله ام المؤمنین حضرت ام سلمه رحمته الله، حضرت ابهریره رحمته الله، ابن عباس رحمته الله، ابورافع، مسور بن مخرمه، زینب بنت ابی سلمه،

(۱) کشف الباری: ۲/۳۷۵-۳۷۰.

(۲) عمدة القاری: ۳/۲۹۵.

(۳) تهذیب الکمال: ۲۰/۳۸۲ سیر اعلام النبلاء: ۴/۳۸۶ حلیه الأولیاء: ۳/۱۲۳ تذکرة الحفاظ: ۱/۷۴ تهذیب التهذیب: ۷/۳۰ کتاب الثقات: ۵/۱۵۹ الجرح والتعديل: ۶/۲۲۹ تاریخ الکبیر: ۶/۲۶۶ تاریخ الإسلام: ۳/۱۸۰ الکاشف: ۲/۳۷.

(۴) تهذیب الکمال: ۲۰/۳۸۲ سیر اعلام النبلاء: ۴/۳۸۶ تهذیب التهذیب: ۷/۳۰ تاریخ الإسلام: ۳/۱۸۰.

(۵) سیر اعلام النبلاء: ۴/۳۸۶ تهذیب الکمال: ۲۰/۳۸۳.

(۶) الطبقات الکبری: ۵/۲۱۱ تاریخ الإسلام: ۳/۱۸۱.

(۷) تاریخ اسلام: ۳/۱۸۱ تهذیب الکمال: ۲/۴۰۲.

(۸) سیر اعلام النبلاء: ۴/۳۸۶.

(۹) تاریخ اسلام: ۳/۱۸۱ الطبقات الکبری: ۵/۲۱۱.

(۱۰) الطبقات الکبری: ۵/۲۱۲-۲۱۱ تاریخ الإسلام: ۳/۱۸۱ سیر اعلام النبلاء: ۴/۳۸۷-۳۸۶.

سعید بن مسیب، سعید بن مرجانه، مروان بن حکم، ذکوان بن عمرو بن عثمان بن عفان، عیید الله بن ابی رافع رحمهم الله وغیره شامل دی. حضرت علی رضی الله عنه نه مرسل روایت کوی. (۱)
 تلاذه: د دوی نه روایت کونکو کنبی دهغوی خوئی ابو جعفر محمد، عمر، زید، عبدالله ابن شهاب زهری، عمرو بن دینار، حکم بن عتیبه، زید بن اسلم، یحیی بن سعید، ابوالزناد، علی بن جدعان، جبب بن ابی ثابت، عاصم بن عبیدالله، عاصم بن عمر بن قتاده بن نعمان، قعقاع بن حکیم، ابوالاسود، هشام بن عروه، ابو زبیرمکی، ابوحازم، عبدالله بن مسلم بن هرمز، محمد بن فرات تمیمی، منهال بن عمرو، حکیم بن جبیر، زید بن اسلم، طایوس بن کیسان، عاصم بن عبیدالله بن عاصم بن عمر بن الخطاب، عبیدالله بن عبد الرحمن، قاسم بن عوف شیبانی، محمد بن هلال مدنی، مسلم البطین، یحیی بن سعید انصاری او ابو حمزه ثمالی وغیره شامل دی. (۲)
 جالات شان او د ائمه توثیقی اقوال: سفیان بن عیینه رضی الله عنه د زهری رضی الله عنه نه نقل کړی دی هغه فرمائی «(ما رأیت قرصاً أفضل من علی بن حسین)» (۳) ما د علی بن حسین رضی الله عنه نه افضل یو قریشی نه دي لیدلي. ابن سعد رضی الله عنه طبقات کنبی لیکلی دی «(کان علی بن حسین ثقة مأموناً کثیراً الحديث عالماً، فیهماً ورعاً)» (۴) ابن عیینه رضی الله عنه د زهری رضی الله عنه نه نقل کړی دی چه زه به اکثر د علی بن حسین رضی الله عنه په مجلس کنبی کیناستم دهغه نه لونی هیڅوک ما فقیه نه دي لیدلي لیکن هغه به دیری کمې خبرې کولې. (۵) امام مالک رضی الله عنه فرمائی «(لم یکن فی اهل البیت مثله وهوا بنی أمه)» (۶) د علی بن حسن رضی الله عنه په شان په اهل بیت کنبی بل څوک نشته حالانکه هغه د یوې وینځې خوئی وو. ابن حبان په کتاب الثقات کنبی دهغه تذکره کړې ده. فرمائی «(کان من افاضل بنی هاشم من فقهاء اهل المدينة وعبادهم..... وکان یقال بالمدينة: إن علی بن الحسین سید العابدین فی ذلك الزمان)» (۷) یعنی علی بن حسین رضی الله عنه د بنو هاشم د بهترین خلقو نه او د اهل مدینه د فقهاؤ او عابدین نه وو. په هغه زمانه کنبی په مدینه کنبی هغه ته سید العابدین یعنی د عابدانو سردار ونیلي کیدلو. سعید بن مسیب رضی الله عنه فرمائی «(ما رأیت اروع منه)» (۸) امام عجلې رضی الله عنه فرمائی «(مدنی، تابعی، ثقة)» (۹)

(۱) تهذيب الكمال ۳۸۳/۲ سیر اعلام النبلاء: ۴/۳۸۷ تهذيب التهذيب: ۴/۳۰۴.

(۲) تهذيب الكمال ۳۸۴/۲-۳۸۳ سیر اعلام النبلاء: ۴/۳۸۷ تهذيب التهذيب: ۴/۳۰۴.

(۳) تهذيب الكمال: ۴/۲۰-۳۸۴ سیر اعلام النبلاء: ۴/۳۸۷.

(۴) الطبقات الكبرى: ۵/۲۲۲ تهذيب الكمال: ۴/۳۸۴.

(۵) تهذيب الكمال: ۲۰/۳۸۶ سیر اعلام النبلاء: ۴/۳۸۹.

(۶) سیر اعلام النبلاء: ۴/۳۸۹ تهذيب الكمال: ۲۰/۳۸۷ تهذيب التهذيب: ۴/۳۰۵.

(۷) کتاب الثقات: ۵/۱۶۰-۱۵۹.

(۸) حلية الأولياء: ۱/۱۳۴ تهذيب التهذيب: ۴/۳۰۵ تهذيب الكمال: ۲۰/۳۸۹.

(۹) تهذيب التهذيب: ۴/۳۰۵ تهذيب الكمال: ۲۰/۳۸۸ سیر اعلام النبلاء: ۴/۳۸۶.

د عبادت کونکو زینت: امام مالک رحمته فرمائی ماته دا خبره رسیدلې ده چه دعلی بن حسین رحمته ترمرگه پورې هره ورځ زر رکعتہ نفل کولو معمول وو. «وکان یمنی لئن العابدین لعبادته» هغه ته د کثرت عبادت د وجې نه زین العابدین وئیلې کیدلو. (۱)

امام زهری رحمته چه به کله هم د علی بن حسین رحمته تذکره کوله نو ژړل به نی او فرمائیل نی زین العابدین یعنی هغه د عبادت کونکو زینت وو (۲) ابونعیم رحمته فرمائی «لئن العابدین، منار القاتین» کان عابدأولها ووجوداً حقاً (۳) یعنی هغه د عبادت کونکو زینت، د قاتین علامت، د عبادت حق ادا کونکې او ډیر زیات سخی او مشفق وو.

د الله تعالی نه ویره: حضرت علی بن حسین رحمته چه به کله د مانځه د پاره اودس کولو نو د مانځه پورې به په هغه باندې یو رڼ جاری وو. چا ددې باره کښې پوښتنه اوکړه نوونی فرمائیل تاسو ته نه ده معلومه چه زه د چا په وړاندې اودریدو ته روان یم او چاسره مناجات کونکې یم (یعنی الله تعالی ته: (۴) سخاوت: زین العابدین رحمته چه یو طرف ته د اوچتې درجې عبادت کونکې وو نو بل طرف ته ډیر زیات سخی هم وو. چنانچه حجاج بن ارطاة د ابوجعفر رحمته نه نقل کړی دی هغه فرمائی چه زما پلار علی بن حسین رحمته دوه ځل خپل ټول مال د الله تعالی په لار کښې ورکړې وو. (۵) ابوجمزه ثمالی رحمته وائی علی بن حسین رحمته به د شپې په تیاره کښې په شا باندې ډوډنی رابار کولې اومسکینان به نی لتول اوفرمائیل به نی چه د شپې په تیاره کښې صدقه کول دالله تعالی غصه یخوۍ. (۶)

شبیہ بن نعامه وائی چه علی بن حسین رحمته به خلقو په ژوند کښې بخیل خیال کولو خوچه کله دهغوی استقلال اوشو نو پته اولگیدله چه ده به د مدینې د سلو کورونو کفالت کولو. (۷) جلالت شان او هیبت: خلقو به دهغوی ډیر زیات قدر او عزت کولو. ابونعیم رحمته علامه مزنی رحمته او علامه ذهبی رحمته یوه مشهوره واقعه بیان کړې ده: هشام بن عبدالملک دخپل خلافت د زمانې نه وړاندې یو ځل حج له لارو. د بیت الله شریف د طواف دوران کښې نی خوځل د حجر اسود د ښکلولو اراده اوکړه لیکن د خلقو د رش د وجې نه نی داسې اونه کړې شو. په دې کښې علی بن حسین رحمته د طواف دپاره تشریف راوړ او طواف نی کولو. چه کله حجر اسود ته رانږدې شو نو خلق دهغه د جلالت شان او هیبت د وجې نه روستو شو تردې چه هغوی حجر اسود ښکل کړو. هشام ته دا خبره ښه ښکاره نه شوه. په اهل شام کښې چا د هغه نه تپوس اوکړو داڅوک دې د چا هیبت نه چه خلق پخپله د هغه د پاره

(۱) تهذیب الکمال: ۳۹۰/۲۰ تهذیب التهذیب: ۳۰۶/۷ سیر اعلام النبلاء: ۳۹۲/۴.

(۲) حلیه الاولیاء: ۱۳۵/۳.

(۳) حلیه الاولیاء: ۱۳۳/۳.

(۴) الطبقات الکبری: ۲۱۶/۵ تهذیب الکمال: ۳۹۰/۲ سیر اعلام النبلاء: ۳۹۲/۴.

(۵) حلیه الاولیاء: ۱۴۰/۳ الطبقات الکبری: ۲۱۹/۵ تهذیب التهذیب: ۳۰۶/۷.

(۶) حلیه الاولیاء: ۱۳۶/۳-۱۳۵ تهذیب الکمال: ۳۹۲/۲۰ سیر اعلام النبلاء: ۳۹۳/۴.

(۷) الطبقات الکبری: ۲۲۲/۵ حلیه الاولیاء: ۱۳۹/۳ تاریخ الإسلام: ۱۸۴-۱۸۳.

خانی خالی کولو باندې مجبور کړل؟ هشام په دې سوچ سره چه هسي نه اهل شام د هغه عرف ته راغې نه شي وني ونيل زه نې نه پيژم چه دا څوک دې مشهور شاعر فزق د نيز دې ولاړو هغه او ونيل چه زه دې پيژم نوشامې او ونيل چه اې ابو فراس دا څوک دې؟ په دې باندې فزق د علي بن حسين څخه په تعريف کښې ډير شعرونه او ونيل په هغې کښې يو څو دادي:

والهيت يعرفه والخل والعمرو

هذا الذي تعرف الطحطاوطا

مجدد انباء الله قد ختوا

هذا ابن فاطمة ان كنت جاهله

ترجمه: ① دا هغه سړې دې د چا په تگ سره چه بطحا پيژنی بيت الله، حل او حرم هم دې پيژنی.

ترجمه: ② داد فاطمه (عليها السلام) څو نې (نمسي) دې سره ددې چه ته د ده باره کښې د تجاهل نه کار اخلي هم د ده د نيکه محمد (صلى الله عليه وسلم) په ذريعه د انبياء کرامو سلسله ختمه کړې شوې ده. يعنی دا داسې سړې دې څوک چه د بيت الله هر حصه پيژنی اگر چه ته دده د پيژنگلو نه انکار کوي.

د روافض د ځان نه جوړو شوو نظرياتونه براءت: روافض د هغه انمه هدی طرف ته ډير زياتي غلطي او اسلامي نظريات سره متصادم خبرې منسوب کړې دي. هغوی د انبياء عليهم السلام په شان معصوم، مفترض الطاعة او منصوص من الله گنړي. العياذ بالله حاله که دغه حضراتو نه ځونه عملاً اونه علمی اعتبار سره داسې څه خبره نقل ده البته ددې مخالف اقوال ضرور روايت دي.

چنانچه فضيل بن مرزوق وائی چه ما د عمر بن علي (عليه السلام) او حسين بن علي (عليه السلام) نه سوال اوکړو چه ايا داهل بيت نه څوک سړې داسې هم شته د چا اطاعت چه فرض گرځولي شوي وي. اوايا تاسو ددې پيژندگلو لرئ او څوک چه ددې معرفت نه لری ولې هغه به د جاهليت په مرگ مری؟ نو دې دواړو اوفرمانيل په الله تعالی باندې قسم په اهل بيت کښې داسې هيڅوک سړې نشته دې چه مفترض الطاعة وي او چه داهل بيت باره کښې داسې خبره اوکړې هغه کذاب (دروغمن) دي.

فضيل بن مرزوق وائی چه ماعمر بن علي (عليه السلام) ته او ونيل چه شيعه گان داعقيه لری چه حضرة ياك د ځان نه پس د حضرت علي (عليه السلام) دپاره وصيت کړې وو هغوی د حسن (عليه السلام) دپاره او حسن (عليه السلام) د حسين (عليه السلام) دپاره او حسين (عليه السلام) د خپل ځونی علي دپاره او هغه دخپل ځونی محمد دپاره وصيت کړې وو. عمر بن علي (عليه السلام) په جواب کښې اوفرمانيل په الله تعالی باندې قسم چه زما پلار په داسې حال کښې وفات شوې چه هغه د دوو حرفونو هم وصيت نه دي کړې. دغه خلقو باندې څه شوی دی چه مونږ پورې دروغ تری الله تعالی دي دوی هلاک کړی. په الله پاك قسم دا خلق داهل بيت په نوم باندې خپلې ختې دکوی بياي: اوفرمانيل چه دا خنس د مارغانو گندگی ده او تاسو ته معلومه ده چه خنس څوک دي راوی او ونيل ما ونيل چه معلى بن خنس ونى فرمانيل او معلى بن خنس. بياني او ونيل ما تر ډيره وخته پورې سوچ کولو اوزه حيران شوم چه د دغه خلق په عقولونو باندې الله تعالی پرده اچولې ده تردې چه معلى بن خنس هغوی گمراه کړل. (عيسى بن دينار د ابو جعفر محمد بن علي بن حسين نه نقل کړی چه علي بن حسين د کعبه په دروازه کښې اوږيدو او په مختارين ابو عبيد باندې لعن کولو. چا او ونيل اي ابوالحسين تاسو په هغوی باندې ولې لعنت کوئ؟ حاله که هغه ستاسو په نوم باندې ذبح

کری شوی دی. علی بن حسین علیه السلام او فرمائیل بیشکه هغه دروغون وو په الله تعالی او د هغه په رسول صلی الله علیه و آله پورې به نئ دروغ نول. (۱)

د بنوامیه په اقتدا کښې مونځ: حکم د ابو جعفر نه نقل کړی دی هغه فرمائی چه مونږ به د بنوامیه په اقتدا کښې بغیر د څه تقيه مونځ کولو اوزه دخپل پلار باره کښې گواهی ورکوم چه هغه هم د بنوامیه په اقتدا کښې بغیر د څه تقيه مونځ کولو. (۲)

د خلفاء راشدین علیهم السلام احترام: د اهل بیت دا پاکباز نفوس حضرات صحابه کرام رضی الله عنهم خاص کر خلفاء راشدین باره کښې ئی نه یوازې د اهل سنت والجماعت والا نظریه لرله بلکه دهغوی دفاع کونکې هم ښکاریدل.

ابوحازم رحمته الله علیه وائی چه دعلی بن حسین علیه السلام نه چاتپوس اوکړو چه دحضرت ابوبکر او عمر رضی الله عنهما د حضور پاک په نیز څه مقام وو؟ هغه دحضور پاک روضه مبارکې ته اشاره کولوسره او فرمائیل لکه څنگه چه دوی دواړه نن دحضور پاک په روضه مبارکه کښې رسول الله صلی الله علیه و آله سره دی هم دغه شان په ژوند کښې دحضور پاک نیز دې ملگری او صحابه وو. (۳)

د خلفاء راشدین او صحابه رضی الله عنهم دفاع: محمد بن علی بن حسین علیه السلام دخپل پلار نه نقل کړې دې هغوی له د عراق نه څه خلق راغله او هغوی دحضرت ابوبکر او عمر رضی الله عنهما تذکره اوکړه او هغوی سب او شتم اوکړو. بیانی د حضرت عثمان رضی الله عنه په شان کښې گستاخی اوکړه نو حضرت علی بن حسین علیه السلام او فرمائیل ماهغوی ته اوونیل آیا تاسو داولین مهاجرینونه ئی دجابهاره کښې چه الله تعالی دا ارشاد فرمائیلې **﴿لِلْفُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَأُمُولِهِمْ يَقْتَضُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا وَنِعْمَةً مِنَ اللَّهِ وَلِيُؤْتُوا أُورُوثُهُمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ﴾** (۴)

هغوی اوونیل چه مونږ د هغه خلقونه نه یو دجابهاره کښې چه الله تعالی ارشاد فرمائیلې دې. بیا حضرت علی بن حسین علیه السلام هغوی ته اوونیل چه آیا تاسو د هغه خلقو نه یئ دجابهاره کښې چه الله تعالی دا ارشاد فرمائیلې **﴿وَالَّذِينَ تَبَوَّءُوا الدَّارَ وَالْإِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِمَّا أُوتُوا وَيُؤْثِرُونَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ وَمَنْ يُوقِ شَعْرَ نَفْسِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾** (۵)

(۱) الطبقات الکبری: ۲۱۳/۵ تهذیب الکمال: ۳۹۶/۲۰ سیر اعلام النبلاء: ۳۹۷/۴.

(۲) الطبقات الکبری: ۲۱۷/۵ سیر اعلام النبلاء: ۳۹۷/۴.

(۳) تهذیب الکمال: ۳۹۲/۲۰ سیر اعلام النبلاء: ۳۹۵/۴.

(۴) سورت الحشر الایه: ۸. ترجمه: (دامال فی) د هغه حاجت مندو مهاجرینو حتی دې څوک چه د خپلو کورونو او مالونو نه ویتلې شوی دی. هغوی د الله تعالی د طرف نه د فضل او خوشحالی غوښتونکي دی او د الله تعالی او د هغه د رسول صلی الله علیه و آله امداد کوی هم دغه خلق صادقان دی.

(۵) سورت الحشر الایه: ۹. ترجمه: او د هغه خلقو دپاره دی چه اول دې ځانی (یعنی مدینه کښې) ایمان سره مقیم دی (یعنی انصار د مدینې) څوک چه دوی له هجرت کولوسره راځی دوی هغوی سره محبت کوی او څه چه دغه مهاجرینوته ورکولې شی دوی په خپلو سینو کښې دهغې هیڅ خواهش هم نه محسوس کوی او دوی له په خپل ځان باندې ترجیح ورکوی. که په دوی باندې د تنگدستی حالت تیریری او کوم خلق چه دخپل طبیعت د بخل نه محفوظ پاتې شی هم دغه هغه خلق دی چه فلاح او خلاصی پیا موندونکی دی.

هغوی اوونیل چه مونږ ددغه خلقو نه هم نه یو په دې باندې حضرت زین العابدین علیه السلام او فرماینل چه تاسو خلق پخپله ددې خبرې اظهار او کړو چه تاسو په آیاتونو کښې مذکور دواړو فریقونه نه یی نوزه ددې خبرې گواهی ورکوم چه تاسو ددې دریمې وډې نه هم نه یی دجاباره کښې چه الله تعالی ارشاد فرمایلي دي ﴿وَالَّذِينَ جَاءُوا مِنْ بَعْدِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا وَلِإِخْوَانِنَا الَّذِينَ سَبَقُونَا بِالْإِيمَانِ وَلَا تَجْعَلْ فِي قُلُوبِنَا غِلًا لِلَّذِينَ آمَنُوا رَبَّنَا إِنَّكَ رَءُوفٌ رَحِيمٌ ٥٠﴾ (۱)

یحیی بن کثیر د جعفر بن محمد علیه السلام نه او هغوی دخپل پلار نه نقل کړي دی هغه وائی زما پلار ل. یوسړې راغلو اوونۍ ونیل چه ماته دابوبکر رضی الله عنه باره کښې اوبنایه (چه هغه څنگه سړې وو؟) هغه اوونیل دصديق رضی الله عنه باره کښې تېوس کوي؟ هغه سړی اوونیل چه ته هغه ته صديق وائی؟ امام باقر علیه السلام او فرماینل ستاموردي تا وړک کړي ما نه بهتر یعنی رسول الله صلی الله علیه و آله اومهجرین اوانصار هغه ته صديق وئيلې دي نوڅوک چه هغوی ته صديق نه وائی الله دې دهغه خبره رښتیا نه کړي زه ابوبکر او عمر رضی الله عنهما سره محبت کوه او هغوی عزيز گڼه ددې ټوله ذمه واری زما په سټ ده. (یحیی بن سعید وائی چه علی بن حسین (زین العابدین) علیه السلام او فرماینل «والله ما قتل عثمان إلا على وجه الحق» (۲)

وفات: د حضرت زین العابدین علیه السلام د وفات د کال تعیین کښې اختلاف دي. ابونعیم، شباب، ابوبکر بن ابی شیبه، علی بن مدینی، قنعب بن محرز او ابن حبان رحمهم الله وغیره ۹۲ هجری دهغوی دوفات کال گرځولي دي. (۳) معن بن عیسی علیه السلام فرمائی ۹۳ هجری کښې انتقال شوې. (۴) یحیی بن بکیر علیه السلام نه د ۹۵ هجری قول نقل دي. (۵) بعض حضراتو نه د ۹۹ هجری قول هم مروی دي. (۶) علی بن محمد مدائنی علیه السلام وائی ۱۰۰ هجری کښې وفات شوې. (۷) یحیی بن عبدالله هاشمی وائی چه علی بن حسین علیه السلام د چارشنبې په ورځ ۱۴ ربیع الاول ۹۴ هجری کښې وفات شوې دي. (۸)

واقدي، ابوعبید، امام بخاری، فلاس، علی بن جعفر بن محمد بن علی بن حسین، عبدالحکیم بن عبدالله بن ابی فروه، علی بن عبدالله تمیمی، محمد بن عبدالله بن نمیر، یحیی بن معین، عمرو بن علی، مصعب بن عبدالله زبیری، زبیر بن بکار او جعفر صادق رحمهم الله نه هم د وفات کال ۹۴ هجری

(۱) سورت الحشر الايه: ۱۰. ترجمه: او هغه خلق چه ددې مهاجرینو اوانصارو نه پس راغله هغوی دا وائی چه اي زموږ پروردگار زموږ مغفرت هم او فرمایه اوزموږ ددغه رونرو هم چه زموږ نه وړاندې ئی ایمان راوړلې دي اوزموږ په زړونو کښې دایمان راوړونکو دپاره هیڅ بغض مه ساتي اي زموږ پروردگار ته ډیر شفیع ډیر مهربان ئی. نور اوگورئ: سیر اعلام النبلاء: ۳۹۵/۴ تهذیب الکمال: ۳۹۴/۴-۳۹۳.

(۲) تهذیب الکمال: ۳۹۵/۴-۳۹۴ حلیه الأولیاء: ۱۳۷/۳-۱۳۶ سیر اعلام النبلاء: ۳۹۵/۴.

(۳) الطبقات الکبری: ۱۳۶/۵ سیر اعلام النبلاء: ۳۹۷/۴.

(۴) تهذیب الکمال: ۴۰۳/۲۰ سیر اعلام النبلاء: ۴۰۰/۴ کتاب الثقات: ۱۶۰/۵.

(۵) تهذیب الکمال: ۴۰۳/۲۰ سیر اعلام النبلاء: ۴۰۰/۴ تهذیب التهذیب: ۳۰۷/۷ تاریخ الإسلام: ۱۸۴/۳.

(۶) تاریخ الإسلام: ۱۸۴/۳ تهذیب الکمال: ۴۰۴/۲۰ سیر اعلام النبلاء: ۴۰۰/۴.

(۷) تهذیب الکمال: ۴۰۴/۲۰ تهذیب التهذیب: ۳۰۷/۷.

(۸) تهذیب الکمال: ۴۰۴/۲۰ تهذیب التهذیب: ۳۰۷/۷.

(۹) تاریخ الإسلام: ۱۸۴/۳ سیر اعلام النبلاء: ۴۰۰/۴.

نقل دی. (سفیان بن عیینہ رحمہ اللہ د جعفر بن محمد نہ ہفہ دخیل پلار نہ نقل کری دی چہ علی بن حسین رحمہ اللہ ۵۸ کالو پہ عمر کنبی وفات شوی. (۱) ہم دغہ خبرہ مصعب بن عبد اللہ یحییٰ بن بکیر او ابوبکر بن البرقی وغیرہ رحمہم اللہ نہ ہم نقل دہ. (۲)
حافظ ابن حجر رحمہم اللہ فرمائی ددی حضراتو د قول مقتضی دادی چہ دعلی بن حسین رحمہم اللہ انتقال ۹۲ یا ۹۵ ہجری کنبی شوی خکہ چہ دا خبرہ ثابتہ دہ چہ ددوی پلار دعا شورے پہ ورخ ۹۱ ہجری کنبی شہید شوی ہفہ وخت دھغوی عمر ۲۳ کالہ وو. (۳)
مصعب وائی چہ پہ دغہ کال یعنی ۹۶ ہجری سنۃ الفقہاء (د فقہاء کال و نیلوشو خکہ چہ پہ دغہ کال پہ کثرت سرہ د فقہاؤ انتقال شوی وو. (۴) علامہ ذہبی رحمہم اللہ تایخ اسلام او سیر اعلام النبلا کنبی ۹۶ ہجری قول صحیح گر خولی دی. (۵) جنت البقیع کنبی جنازہ شوی دہ اوہم ہلتہ مدفون دی. (۶) رحمہ اللہ ورحمۃ واسعۃ.

جابر بن عبد اللہ رحمہم اللہ دا مشہور او جلیل القدر صحابی حضرت جابر بن عبد اللہ رحمہم اللہ دی. ددوی تذکرہ کتاب الوضوء باب من لہم الوضوء الامن المخرجین القبل والدبر لہم راغلی دہ.

شرح حدیث

قوله: :: أنه كان عند جابر عن عبد الله هو وأبوه وعندة قوم فسالوه عن الغسل: ابو جعفر رحمہم اللہ وائی چہ ہفہ او دہفہ پلار (علی بن حسین) حضرت جابر بن عبد اللہ رحمہم اللہ سرہ وواوہفہ سرہ خہ خلق ہم ناست ووہغوی د حضرت جابر رحمہم اللہ نہ د غسل بارہ کنبی تپوس او کرو.

قوله: :: هو وأبوه: هو: نہ ابو جعفر محمد بن علی او أبوه: نہ علی بن حسین مراد دی. (۱)

قوله: :: وعندة قوم: او حضرت جابر رحمہم اللہ سرہ خہ خلق ناست. د عندہ ضمیر حضرت جابر رحمہم اللہ طرف تہ راگرخی. (۲)

دقوم نہ قوم خلق مراد دی: د قوم نہ خہ خلق مراد دی ہیخ تعیین او تخصیص نشتہ دی. حافظ ابن حجر رحمہم اللہ فرمائی چہ د بخاری پہ کومونس خوبان دی ماتہ واقفیت حاصل دی. پہ دی تولو کنبی قوم ہم

(۱) سیر اعلام النبلا: ۴/۴۰۰ تہذیب الکمال: ۲۰/۴۰۴-۴۰۳.

(۲) الطبقات الکبری: ۵/۲۲۱ تاریخ الإسلام: ۳/۱۸۴ تہذیب التہذیب: ۷/۳۰۷ سیر اعلام النبلا: ۴/۴۰۰ التاريخ الكبير: ۵/۲۶۶ تہذیب الکمال: ۲۰/۴۰۴.

(۳) تہذیب الکمال: ۲۰/۴۰۴.

(۴) تہذیب التہذیب: ۷/۳۰۷.

(۵) تہذیب الکمال: ۲۰/۴۰۴ الطبقات الکبری: ۵/۲۲۱.

(۶) تایخ اسلام: ۳/۱۸۴ سیر اعلام النبلا: ۴/۴۰۰ الکاشف: ۲/۳۷.

(۷) الطبقات الکبری: ۵/۲۲۱ تہذیب الکمال: ۲۰/۴۰۴ سیر اعلام النبلا: ۴/۴۰۰.

(۸) عندہ الفاری: ۳/۲۹۵ فتح الباری: ۲/۴۸۲.

(۹) فتح الباری: ۲/۴۸۲ تحفة الباری: ۱/۲۲۱ إرشاد الساری: ۱/۴۹۱.

نکره، دي البته «عمدة الأحكام» کنبې «عمدة قومه» الفاظ دی او د «عمدة» شارحین «قومه» ضمير د حضرت جابر رضي الله عنه طرف ته راگرځوي چه په هيڅ شان سره هم صحيح نه دی. بيا دا چه دامام مسلم رحمه الله باره کنبې که چرې دا تسليم کړې شي چه هغه هم دمتفق عليه رواياتو نه تخريج کوي نوبيا د بخاری مذکوره روايت په صحيح مسلم کنبې شته دي. (۱) دحافظ صاحب رحمه الله د خبرې تائيد دي نه هم کيږي چه مذکوره روايت امام نسائي رحمه الله او په څه قدرې مختلف الفاظو سره امام مسلم رحمه الله هم نقل کړي دي ليکن د دې دواړو په روايت کنبې هم د هغه خلقو د حضرت جابر رضي الله عنه د قوم نه کيدل نه دی وارد شوي. صحيح خبره هم هغه ده چه د بخاری شريف په متداول نسخو کنبې دي. يعنی «قومه» نکره، ده نه چه «قومه».

قوله: :: فسالوه: د حضرت جابر رضي الله عنه نه د سوال تپوس کونکې څوک وو؟ په دې باره کنبې دشرح حديث آرا مختلف دي.

د شيخ الاسلام زکريا انصاري وائي: شيخ الاسلام زکريا انصاري رحمه الله ليکلی دی چه سائل راوی حديث ابوجعفر ووي خوله بنت جعفر وه. (۲)

د جمهور شراح حديث وائي: حافظ ابن حجر رحمه الله علامه عيني رحمه الله علامه قسطلاني، علامه سيوطي او علامه کوراني رحمهم الله راوی حديث ابوجعفر سائل کيدو تعيين کړې دي. البته علامه کوراني ددې تعيين دليل کنبې د نسائي شريف روايت پيش کوي په کوم کنبې چه ابوجعفر رحمه الله وائي «تخافنا في الغسل عند جابر بن عبد الله» (۳)

باقی انمه حافظ ابن حجر رحمه الله علامه عيني رحمه الله او علامه قسطلاني رحمه الله وغيره د اسحاق بن راهويه رحمه الله نه د ابوجعفر سائل کيدلو استدلال کړې دي. (۴) هم دغه صحيح ده. ځکه چه د اسحاق بن راهويه په روايت کنبې د راوی د طرف نه پخپله صراحت دي چه هغوی سوال کړي. چنانچه اسحاق بن راهويه په خپل مسند کنبې جعفر بن محمد نه هغه دخپل پلار (ابوجعفر) نه نقل کړي دی هغه فرماني «سألت جابراً عن غسل الجنابة» (۵) زه (يعنی ابوجعفر) د حضرت جابر رضي الله عنه نه د غسل جنابت باره کنبې تپوس اوکړو.

دفسالوه په ظاهر باندې يواعتراض: فسالوه د ظاهر نه معلومېږي چه سوال د قوم د طرف نه وو. هم ددې احتمال په بنياد باندې علامه کرمانی رحمه الله اعتراض قانمولو سره دا جواب ورکړې دي هغه فرماني چه که چرې څوک دا اوواني چه سوال کونکې د قوم کسان وو يعنی يوکس نه وو.

(۱) فتح الباری: ۴۸۲/۲.

(۲) تحفة الباری: ۲۲۱/۱.

(۳) الکونر الجاری: ۱/۱۰.

(۴) فتح الباری: ۴۸۲/۲ عمدة القاری: ۲۹۵/۳ إرشاد الساری: ۴۹۱/۱.

(۵) فتح الباری: ۴۸۲/۲.

نویا به جواب کنبی "یکفیک" ولی اوونیل یعنی کاف خطاب دپاره د واحد مذکر راوړلو. د ظاهر حدیث تقاضا خودا وه چه هغه فرمائیل «لکفی کل واحد منکم صاع» چه په تاسو کنبی د هریو دپاره به یو صاع کافی شی.^(۱)

د علامه کرمانی رحمته الله علیه جواب: علامه کرمانی رحمته الله علیه فرمائی چه ددې اعتراض جواب دادې چه سائل خو هم یوکس دې البته د سوال نسبت د قوم طرف ته ځکه کړې شوې دې چه هغه هم د قوم یوکس دې لکه چه وئیلې شی «النواة فی قریش» یعنی نبوت په قریشو کنبی دې سره یې ددې چه نبی هم دهغوی نه یوکس دې. دویم جواب علی سبیل التسلیم دا دې چه ټیک دې سوال د قوم د طرف نه وو خو بکفک کنبی خطاب عام دې چه پوره قوم ته شامل دې لکه د الله تعالی قول ﴿وَلَوْ تَرَىٰ إِذِ الْمُجْرِمُونَ نَاكِسُوا رُءُوسِهِمْ﴾ (۱) اود رسول الله صلی الله علیه و آله دا ارشاد «بشر المشائین فی ظلم اللیلالی الی المساجد بالنود التامه» (۲) په خطاب کنبی عموم دې نولکه چه مطلب به داشی «لکفی لکل من یصم الخطاب له صاع» یعنی چاته چه هم خطاب صحیح وی هغه له به یو صاع کافی وی.^(۳)

د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه توجیه: حافظ ابن حجر رحمته الله علیه ددې توجیه په بل انداز سره بیان کړې ده هغه فرمائی چه سائل خو ابو جعفر رحمته الله علیه یعنی یوکس دې او مجازاً د سوال نسبت د پوره قوم طرف ته کړې شوې دې. ځکه چه هغوی هم د غسل باره کنبی معلومات کول غوښتل. هم دغه وجه ده چه حضرت جابر رضی الله عنه جواب په حرف خطاب دپاره د مفرد په ذریعه ورکړو او بکفک نی او فرمائیل. په جواب کنبی یوکس مخاطب جوړ کړو ځکه چه نور خلق صرف تحقیق غسل په طلب او خواهش کنبی شریک وو په سوال کنبی شریک نه وو.^(۴)

قوله: فسأله عن الغسل فقال: یکفیک صاع: هغوی د حضرت جابر رضی الله عنه نه د غسل باره کنبی پوښتنه او کړه نو هغوی جواب ورکړو ستاسو دپاره به یو صاع اوبه کافی وی. سوال د کوم شمیر باره کنبی وو؟ د حضرت جابر رضی الله عنه د جواب نه معلومیږی چه سوال د کمیت ماء باره کنبی وو. علامه کرمانی رحمته الله علیه علامه کورانی رحمته الله علیه او فرمائیل چه د سائل سوال د غسل د اوبو د مقدار باره کنبی وو.^(۵)

قوله: فقال: رجل: ما یکفینی: یو سری اوونیل زما دپاره (خودا مقدار) کافی نه دې د محدث اسماعیلی په روایت کنبی منهم اضافه ده یعنی د قوم نه چا اوونیل.^(۶)

(۱) شرح الکرماني: ۱۱۶/۳ عمدة القاری: ۲۹۵/۳.

(۲) سورت السجدة: ۱۲.

(۳) ترجمه: د شپې په تیاره کنبی د جماتو نو طرف ته تلونکو ته د پوره نور زیرې ورکړه. والحديث أخرجه أبو داود في سننه في كتاب الصلاة باب ماجاء في فضل الغشاء والفجر في الجماعة رقم: ۲۲۳ انظر جامع الأصول رقم: ۷۰۹۷.

(۴) شرح الکرماني: ۱۱۶/۳ عمدة القاری: ۲۹۵/۳.

(۵) فتح الباری: ۴۸۳/۲.

(۶) شرح الکرماني: ۱۱۶/۳ عمدة القاری: ۲۹۵/۳ الکوثر الجاری: ۴۱۰/۱.

(۷) فتح الباری: ۴۸۳/۲ عمدة القاری: ۲۹۵/۳.

ذ رجل نه خوک مراد دې؟: د شرح حدیث په دې باندې اتفاق دې چه رجل نه حسن بن محمد بن حنفیه مرادې. (۱) د حنفیه نوم خوله بنت جعفر دې. (۲)

حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی د محدث اسماعیلی الفاظ منهم نه زمونږ د روایت تائید کیری ځکه چه رجل نه حسن بن محمد بن علی بن ابی طالب المعروف بابن الحنفیه مرادې. لکه چه صاحب د عمدة القاری په جزم سره وئیلی دی او حسن بن محمد د حضرت جابر رضی الله عنه د قوم نه نه دې ځکه چه حسن بن محمد هاشمی او حضرت جابر رضی الله عنه انصاری دې. (۳) په دې سره د هغه خلقو هم تردید کیری څوک چه داوانی چه د قوم په ځانی قومہ الفاظ دی او مراد د حضرت جابر رضی الله عنه قوم دې (کما من).

د «کتاب الغسل باب: من افاض علی راسه ثلاثاً» آخری حدیث نه هم معلومیږی چه د رجل نه مراد هم حسن بن محمد بن حنفیه رضی الله عنه مراد دې لکه چه علامه کرمانی رحمته الله د دې طرف ته اشاره فرمائیږی دې. (۴) د حدیث نه مزاحمت باندې د حضوت جابر رضی الله عنه تنبیہ: د حضرت جابر رضی الله عنه نه چه کله د غسل باره کښې پوښتنه او کړې شوه نو هغه افرمائیل ستاسو دپاره به یوصاع اوبه کافی وی. په دې باندې په مجلس کښې موجود یوسړی (حسن بن محمد بن حنفیه) او وئیل چه زما دپاره به دامقدار کافی نه شی. د هغه دا خبره چونکه د حضور پاک د عمل په مقایله کښې وه په دې وجه حضرت جابر رضی الله عنه د تنبیہ په توگه ارشاد افرمائیلو «کان یکنی من هو اوفی منك شعراً و خیر منك» (۵) یعنی هغه له خوږه کافی کیدلې د چا وښتنه چه ستانه زیات وو او څوک چه تانه بهتر وو.

د حضور پاک د عمل مخالفت یا د حدیث اوسنت د بیان نه پس د هغې په خلاف عمل باندې د حضرت صاحبیه کرامو رضی الله عنهم د طرف نه تنبیہ یا د خفگان اظهار په روایاتو کښې په کثرت سره وارد شوی دی. د حضرت عبدالله بن مغفل رضی الله عنه هم دغه شان واقعه ده چه هغه خپل یونیز دې رشته دار ته د رسول الله صلی الله علیه و آله حدیث بیان کړو او بیانی هغه د دغې په خلاف عمل باندې اولیدلو نو د خفگان اظهار کولو سره نې هغه سره خبرې اترې کولو نه انکار او کړو. چنانچه هم په بخاری شریف کښې امام بخاری رحمته الله «کتاب الدبائیم والصیبه باب الخذف والبتذلة» کښې عبدالله بن برید په واسطه سره د حضرت عبدالله بن مغفل رضی الله عنه نه نقل کړی دی: «انه رأی رجلاً یخذف، فقال له: لا تخذف، فإن رسول الله صلی الله علیه وسلم منی عن الخذف، أو کان یکره الخذف، وقال: انه لا یصا د به صید ولا ینکأ به عدو، ولكنها قد تکره السون، وتقعها العین، ثم رآه بعد ذلك یخذف، فقال له: أحدک عن رسول الله صلی الله علیه وسلم انه منی عن الخذف، أو کره الخذف، وأنت تخذفه لا اکلمک کذا وکذا» (۶)

ترجمه: حضرت عبدالله بن مغفل رضی الله عنه یوسړې په کانرو ویشتلو سره اولیدلو نو هغه عینې ته او وئیل چه کانرې مه اوله، ځکه چه رسول الله صلی الله علیه و آله د کانرو ویشتلو نه منع فرمائیږی ده. یا حضور پاک به کانرې

(۱) فتح الباری: ۴/۸۳/۳ عمدة القاری: ۳/۲۹۵/۱ الکونثر الجاری: ۱/۱۰/۱ التوشیح علی الجامع الصحیح للسیوطی: ۱/۲۴۳.

(۲) فتح الباری: ۴/۸۳/۲ عمدة القاری: ۳/۲۹۵.

(۳) فتح الباری: ۴/۸۳/۲.

(۴) الکونثر الجاری: ۱/۱۰/۱.

(۵) فضل الباری: ۲/۲۹۶.

(۶) رقم الحدیث: ۵۴۷۹.

ویشتل ناخوبنه گنرل او حضور پاک او فرمائیل چه په دې سره خو نه ښکار کیدې شی او نه په دې سره دشمن زخمی کیدې شی. او لیکن د چا غاښ ماتولې شی، یا ننی سترگه ویستې شی. بیا حضرت عبدالله بن مغفل رضی الله عنه هغه سړي په کانړو ویشتلوسره اولیدلو نو ورته ئی اوونیل چه ماتاته د رسول الله صلی الله علیه و آله حدیث بیان کړو چه حضور پاک د کانړو ویشتنو نه منع کړې ده یا ئی دا ناخوبنه گنرلې دی اوته کانړی اولې زه به تاسره بیا خبرې اونه کړم.

د مسلم شریف په روایت کښې «لَا تَكَلِّمُ أَبْدَانًا» الفاظ راغلی دی. (یعنی زه به آتنده تاسره کله هم خبرې اونه کړم.)

قوله: «أَوْفَى مِنْكَ شَعْرًا: شعراً مرفوع او منصوب دواړه شان نقل کړې شوې دي. مرفوع به وی د خبر کیدو د وجې نه او چه منصوب وی نو تمیزیه جوړیږي ددې الفاظونه مراد رسول الله صلی الله علیه و آله دي.

فأوفى مطلب: شیخ الاسلام زکریا انصاری او علامه قسطلانی رحمتهما الله او فرمائیل چه «أوفى» مطلب اکثر دي. یعنی د حضور پاک وینسته ستاسو د وینستو نه زیات وو. خو حافظ ابن حجر رحمهما الله فرماني چه أوفی کښې دوه احتماله دی چه وینسته د صفت او مقدار په اعتبار سره أوفی وو. یعنی د رسول الله صلی الله علیه و آله وینسته ستاسو د وینستو نه اوږده هم وو او زیات هم د.

قوله: «وخير منك: د اصیلی په نسخه کښې «خیراً» منصوب دي باقی نسخو کښې مرفوع دي. د مرفوع کیدو په صورت کښې ددې عطف «أوفى» باندې وی کوم چه د هو خیر دي. نولکه چه دمرفوع کیدو وجه په خبر باندې عطف کیدل دی. اوکه چرې منصوب اولوستلې شی لکه چه د اصیلی په نسخه کښې دي نویابه ددې عطف په من موصوله باندې وی اومن محلاً منصوب دي ځکه چه هغه ډیکفې مفعول دي.»

د حضور اکرم صلی الله علیه و آله وینسته مبارک: امام ترمذی رحمهما الله په شمائل کښې «باب ما جاء في شعر رسول الله صلى الله عليه وسلم» په عنوان سره د حضرت عائشه حضرت براء بن عازب حضرت انس حضرت ام هانې بنت ابي طالب او حضرت ابن عباس رضی الله عنه نه اته احادیث نقل کړي دي دهغه ټولو خلاصه داده:

① د حضور اکرم وینسته نه بالکل اینختی وو اونه بالکل خلاص، بلکه لږ شان اینختی او گورگوتی وو.
② د حضور پاک وینسته نیمې غوږونو پورې وو.

③ د حضور پاک وینسته مبارک داسې وو چه د غوږونو د نرمنۍ پورې وو څه دهغې نه زیات وو او دهغې نه کم وو کوم چه د اوږد پورې وی.

④ بعض وخت به د حضور پاک وینسته څلور حصي د کمسو په شان وو مراد هغه کمسې دي په کومو کښې چه ښخو سره تشبیه نه وی ځکه چه د تشبیه نه حضور صلی الله علیه و آله پخپله ممانعت فرمایلې دي.

⑤ حضور پاک به چه د اسلام په شروع کښې په کومو کښې چه ممانعت نه وو راغلي دهغې د وجې نه ئی د اهل کتاب په موافقت کښې وینسته بغیر د لږې ویستلو هم داسې پریخودل. لیکن روستو داهل

① کتاب الصيد والذبائح، باب إباحة ما يستعان به على الاصطياد والعدو وكراهة الخذف، رقم الحديث: ۵۰۵۳.

② تحفة الباری: ۱/۲۲۱/۱ رشاد الساری: ۱/۴۹۱ فتح الباری: ۲/۴۸۳.

③ شرح الکرماني: ۱۶/۱ عمدة القاری: ۴/۲۹۵ فتح الباری: ۲/۴۸۳ تحفة الباری: ۱/۲۲۱/۱ رشاد الساری: ۱/۴۹۱.

کتاب د موافقت والاحکم منسوخ شو نو حضور پاک به د اهل کتاب په مخالفت کښې په سر کښې لار وېستله. (۱)

⑤ د حضرت براء بن عازب رضی الله عنه روایت دې چې حضور پاک د گټرو وېښتو والا وو. (۲)
په مختلفو روایاتو کښې تطبیق: ملا علی قاری رحمته الله علیه او شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمته الله علیه فرماني د حضور پاک د زلفو مبارکود مقدار باره کښې مختلف روایات وارد شوي دي او په هغې کښې څه تعارض هم نشته دي. ځکه چې وېښته د لونیدلو څیز دي. که په یوه زمانه کښې د غوږونو د نرمو پورې وو نو په بل وخت کښې دهغې نه زیات، ځکه چې د حضور پاک سر خړول یو څو ځل ثابت دي نو چاچه د نيزدي زمانه نقل کړي ده هغه واره وېښته نقل کړي دي او چاچه د وېښتو خړولو د مودې پورې وخت نقل کړي دي نو هغه زیات وېښته نقل کړي دي. بعض علماؤ روایات داسې هم جمع کړي دي چې د سر مبارک د وړاندې حصې وېښته د نیمو غوږونو پورې رسیدلې وو او د مینځ د سر مبارک د دې نه ښکته پورې او د آخر سر وېښته اوږو سره نيزدي پورې. (۳)

د حدیث شارحینو حضراتو لیکلې دي چې د حضور پاک د هجرت په کالونو کښې صرف درې ځل د حدیبیه، عمرة القضاء او حجة الوداع په موقع باندې وېښته خړولې دي او صرف یو ځل ئې وېښته واره کړې دي. (۴)

علامه عبدالرؤف مناوی رحمته الله علیه د ابن العربی رحمته الله علیه نه نقل کړي دي: «الشعر فی الرأس زينة وتزكها سنة وحلقه بدعة وحالة مذمومة، جعلها المصطفى (صلى الله عليه وسلم) شعاراً للحوارى»، یعنې په سر باندې وېښته د زینت سبب دي وېښته پریخودل (لویول) سنت دي او (مستقل) حلق (گټنې) کول بدعت او مذموم حالت دي. (مبالغه او استمرار سره) حلق کول حضرت محمد مصطفی صلی الله علیه و آله وسلم د خوارجو شعار گرځولې دي.
د حضرت جابر رضی الله عنه د قول مقصد: د زیاتو او بو استعمال د دوو وجوهاتو نه پېښېږي یوه وېښتو د زیاتوالي او بل د نظافت د وجې نه. د حضرت جابر رضی الله عنه مقصد دا وو چې ما څه وئیلی دي هغه مې د حضور پاک د عمل په رڼا کښې وئیلی دي او حضور پاک ته به دومره مقدار کافی کیدلو. ستاد پاره ددې مقدار نا کافی کیدلو څه وجه ده؟ ولې ستا د سر وېښته د حضور پاک نه زیات دي یا ته د حضور پاک نه زیات احتیاط کونکې ئې؟ د رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم په مبارک سر باندې ستا نه زیات وېښته وو او حضور پاک ستانه زیات بهتر او احتیاط کونکې وو. ستاد پاره نا کافی کیدلو وجه اسراف کیدې شی. که چرې ته

(۱) الشرائع المحمدية والخصائل المصطفوية، ص: ۱۹-۱۷، رقم الحديث: ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، أشرف الوسائل إلى فهم الشرائع، ص: ۹۷-۹۳ جمع الوسائل فی شرح الشرائع، ص: ۹۹-۹۰، خصائل نبوی شرح شمائل نبوی، ص: ۴۷-۴۴.

(۲) الحديث أخرجه الترمذي في الشرائع باب ماجاء في خلق رسول الله صلى الله عليه وسلم ص: ۸، رقم الحديث: ۳.
(۳) جمع الوسائل فی شرح الشرائع باب ماجاء في شعر رسول الله صلى الله عليه وسلم ص: ۹۹، خصائل نبوی، ترجمه وشرح شمائل ترمذی، باب ماجاء في شعر رسول الله صلى الله عليه وسلم ص: ۴۴.

(۴) جمع الوسائل فی شرح الشرائع باب ماجاء في شعر رسول الله صلى الله عليه وسلم ص: ۹۹، خصائل نبوی، ترجمه وشرح شمائل ترمذی، باب ماجاء في شعر رسول الله صلى الله عليه وسلم ص: ۴۴.

(۵) شرح الشرائع للمناوی بهامش جمع الوسائل ص: ۹۰.

د اوبو په استعمال کښې اسراف پرېږدي نو د اوبو په کوم مقدار ذکر کړې شوې دې هغه د غسل دپاره کافی کیدی شي. (۱)

ابن رجب حنبلي رحمه الله نقل کړی دی، حضرت جابر رحمه الله ته ویونکې چې زما دپاره یو صاع کافی نه دی حسن بن محمد بن حنفیه رحمه الله وو او هم هغه د ټولو نه اول د ارجاء قول اختیار کړې وو. (۲) دا هم وینلی شي چې حضرت حسن بن محمد رحمه الله په طهارت کښې زیاتې اوبه استعمالولو په حواله سره د اباضیه د مسلک طرف ته مائل وو. (۳)

د اوبو په استعمال کښې اعتدال: که چرې په اعتدال سره اوبه استعمال کړې شي نو یو صاع په اندازه باندې اوبه کافی کیږي او واقعه داده چې د بې اعتدالۍ په وجه اوبه زیاتې خرچ کیږي. علامه نووی رحمه الله لیکلی دی چې امام شافعی رحمه الله فرماني «قد یفرق بالقليل فیکفی، و یفرق بالکثیر فلا یکنفی» (۴) یعنی په طریقې سره لږې اوبه هم کافی کیږي او بې طریقې سره ډیرې زیاتې هم ناکافی کیږي. علامه کرمانی رحمه الله لیکلی دی چې په یو صاع اوبو سره غسل کول مندوب دی په دې معنی چې اوبه د یو صاع نه کمې نه وي او که چرې د یو صاع نه تر زیاتې استعمال کړې لیکن اسراف نې اونه کړو نو سنت نې ادا کړل او که د دې نه نې په کموسره غسل او کړو نو جائز دی. (۵)

قوله: «ثم أمنا في ثوب» بیا هغوی هم په یوه کپړه کښې زموږ امامت او کړو. امامت چا او کړو؟ «ثم أمنا في ثوب» د چا وینا ده او هم په یوه کپړه کښې امامت کونکې څوک وو؟ په دې باره کښې د حدیث د شراح رائي کښې اختلاف دي.

د علامه کرمانی رحمه الله رائي: علامه کرمانی رحمه الله په دې باره کښې دوه احتماله بیان کړي دي. یو دا چې «ثم أمنا في ثوب» د حضرت جابر رحمه الله قول وي او د دې عطف «کان یکنفی» باندې وي معنی به داسې چې حضرت جابر رحمه الله او وینل چې بیا رسول الله ﷺ په یوه کپړه کښې زموږ امامت او کړو. او دویم احتمال دادې چې «ثم أمنا في ثوب» د ابو جعفر رحمه الله قول وي او د دې عطف «فقال جابر» باندې وي، یعنی ابو جعفر رحمه الله او وینل چې بیا حضرت جابر رحمه الله په یوه کپړه کښې زموږ امامت او کړو. (۶)

د حافظ ابن حجر رحمه الله رائي: حافظ ابن حجر رحمه الله دویم احتمال ته ترجیح ورکړې ده. هغوی فرماني چې «أمنا» فاعل حضرت جابر رحمه الله دي لکه چې ډیر زر به په کتاب الصلاة کښې د حضرت جابر رحمه الله د

(۱) فضل الباری: ۴۲۹/۲.

(۲) فتح الباری لابن رجب الحنبلي: ۱/۱۴۶ د ارجاء سره متعلق تحقیقی خبره حضرت حسن بن محمد بن حنفیه رحمه الله په حالاتو کښې راځي انظر ص: ۳۸۱-۳۸۴.

(۳) اباضیه عبدالله بن اباض منونکو ته اباضیه ویلې شي د مروان بن محمد په زمانه کښې خراج کړې هغه عبدالله بن محمد بن عطفیه دهغه په قتال باندې مامور کړو. عبدالله بن قتال به مقام باندې هغه سره قتال او کړو، عبدالله بن یحیی اباضی د عبدالله بن اباض نیز دې دوست او د اباضیه داعی وو. انظر للتفصيل: الملل والنحل: ۱/۱۳۱، فتح الباری لابن رجب الحنبلي: ۱/۱۴۶.

(۴) المنهاج: ۴/۲۲۷ المجموع: ۱۸۹/۲.

(۵) شرح الکرماني: ۱۱۶/۳.

(۶) شرح الکرماني: ۱۱۶/۳.

جبل عمل بیان راخی. (۱) شیخ الاسلام زکریا انصاری رحمۃ اللہ علیہ علامہ قسطلانی رحمۃ اللہ علیہ او علامہ سیوطی رحمۃ اللہ علیہ ہم ذ (امناً)، فاعل حضرت جابر رضی اللہ عنہ اگر خوئی دے (۲).

دعلامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ راہی: علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ ہم دحضرت جابر رضی اللہ عنہ پہ یوہ کپہہ کنبی د امامت کولو ته ترجیح ورکړې ده. البته هغه د حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ د ترجیح په وجه باندې رد کړې دې هغه فرمانی دحافظ صاحب رحمۃ اللہ علیہ ددې نه مقصود په علامه کرمانی باندې رد کول دی اوددې رد دپاره هغوی په کتاب الصلاة کنبی دمحمدبن منکدر رحمۃ اللہ علیہ د روایت نه استدلال کړې دې. دهغوی په روایت کنبی دی ((روایت جابر اہمصلی فی ثوب واحد وقال رأیت النبی صلی اللہ علیہ وسلم فی ثوب)) یعنی ما حضرت جابر رضی اللہ عنہ په یوہ کپہہ کنبی مونځ ورکولوسره اولیدلو اوحضرت جابر رضی اللہ عنہ وائی چه ما حضور پاک په یوہ کپہہ کنبی مونځ ورکولوسره اولیدلو. (۳)

د حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ په دې روایت سره په علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ باندې رد کول بې وجې دی ځکه چه په دې روایت کنبی خو د حضرت جابر رضی اللہ عنہ اورسول الله صلی اللہ علیہ وسلم دواړو په یوہ کپہہ کنبی مونځ ورکولو سره لیدلو ذکر دې نویبا د علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ بیان کړې شوي دوو احتمالاتو کنبی یوختمول او بل ته ترجیح ورکولو دلیل څنگه جوړولی شی. (۴)

دعلامه کورانی رحمۃ اللہ علیہ راہی: علامه کورانی رحمۃ اللہ علیہ اوفرمانیل په یوہ کپہہ کنبی امامت کونکي حضرت جابر رضی اللہ عنہ وو. هغوی «کتاب الصلاة باب عقد الإزار علی القفا فی الصلاة» د رومی روایت نه استدلال کړې دې. محمد منکدر رحمۃ اللہ علیہ وائی چه حضرت جابر رضی اللہ عنہ په یوتهپند کنبی مونځ اوکړو په داسې حال کنبی چه هغه دآ مخې طرف نه تړلې وو اودهغوی کپړې په کونډه کنبی زوړند وې. چا اوونیل «تصلی فی إزار واحد» فقال: إنما صنعت ذلك لروائی أحمق مثلك، وأینا کان له ثوبان علی عهد النبی صلی الله علیہ وسلم؟ (۵) یعنی تاسو په یوتهپند کنبی مونځ کونی؟ حضرت جابر رضی اللہ عنہ اوفرمانیل چه ما داسې ځکه کړی دی چه ستا په شان احمق ماته اوگوری، او بل دا چه مونږ کنبی چاسره د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم په زمانه کنبی دوه کپړې وې.

بیا علامه کورانی رحمۃ اللہ علیہ په دغه خلقو (علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ وغیره) باندې رد کړې دې چاچه دامامت نسبت دحضور پاک طرف ته کړې دې ونی فرمانیل دا دهغوی لغزش دې. (۶) خلاصه دا چه «امناً» فاعل حضرت جابر رضی اللہ عنہ دې لکه چه د شراح حدیث د اقوال نه معلومه شوه اودلته ددې امامت نسبت

(۱) فتح الباری: ۴۸۳/۲.

(۲) تحفة الباری: ۲۲۱/۱؛ إرشاد الساری: ۹۹۲/۱؛ التوشیح: ۲۴۳/۱.

(۳) الحدیث أخرجه البخاری فی کتاب الصلاة باب عقد الإزار علی القفا فی الصلاة رقم: ۳۵۳.

(۴) عمدة القاری: ۲۹۶/۳-۲۹۵.

(۵) الحدیث أخرجه البخاری فی کتاب الصلاة، باب عقد الإزار علی القفا فی الصلاة رقم: ۳۵۳-۳۵۲ وفی باب إذا

صلی فی الثوب الواحد فلیجعل علی عاتقیه، رقم: ۳۵۹ وفی باب: الصلاة بغیر رداء، رقم: ۳۷۰.

(۶) الکونر الجاری: ۴۱۰/۱.

دَحْضُورِیَاک طرف ته کول صحیح نه دی. ابن ملقم رحمته الله لیکلی دی چه «ثم اَمْنَانِي ثَوْب» مقتضى كُنْیَ هِیْخُ اختلاف نشته دې څکه چه په یوه کپړه کُنْیَ مونځ کول جائز دی سره ددې چه که هغه امام وی. (۱)
 دحدیث ترجمه الباب سره مناسبت: علامه شبیر احمد عثمانی رحمته الله فرمائی چه د روایت الفاظ «لِکَلْمِکَ» صاع، نه ترجمه الباب راوتلي دي. امام بخاری رحمته الله دا ثابتول غواري چه دَحْضُورِیَاک په غسل کُنْیَ چه د یوصاع اوبودا کوم ذکر راغلي دي هلته صرف هغه مقدار مذکور دي کوم چه کفایت کوی. د یوصاع تحدید مقصود نه دي. د ترجمه هم دغه مقصود دي. (۲)

دحدیث نه مستنبط شوې مسائل: ددې حدیث نه دا لاندیني مسئلې مستنبط کړې شوي دي:

① سلف صالحین به د حَضُورِیَاک عمل هم مدارد استدلال جوړولو اودهغې تابعداري به نی کوله. (۳)
 ② په داسې سړي باندې رد کول او تنبیه کول جائز دی چه بغیر دعلم او تحقیق بحث مباحثه کوی او سخت رانیول ئی هم صحیح دی. که چرې د تنبیه کونکي مقصد د حق وضاحت او سامعین ددې نه بندول وی. (۴)

③ د اوبویه استعمال کُنْیَ د اسراف کراهیت هم دي نه ثابتیږي.

④ په غسل کُنْیَ د یوصاع اوبه استعمال مستحب دی. (۵)

⑤ ددې روایت نه په یوه کپړه کُنْیَ مونځ کولو جواز هم معلومیږي.

الحدیث الثالث

۲۵۳- حَدَّثَنَا أَبُو نُعَيْمٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا ابْنُ عُيَيْنَةَ، عَنْ عَمْرِو بْنِ جَابِرٍ، عَنْ زَيْدٍ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ «أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَمِمَّنْ وَهُوَ كَأَنَّ يَغْتَسِلَانِ مِنْ إِنْاءٍ وَاحِدٍ» قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ: «كَانَ ابْنُ عُيَيْنَةَ، يَقُولُ أَخْبَرَنَا ابْنُ عَبَّاسٍ، عَنْ مِمَّنْ وَهُوَ وَالصَّحِيفُ مَا رَوَى أَبُو نُعَيْمٍ» [حدیث باب: (۲۵۰)]

(۱) التوضيح: ۵۵۷/۴

(۲) فضل الباری: ۴۲۹/۲.

(۳) فتح الباری: ۴۸۳/۲ عمدة القاری: ۲۹۶/۳ فضل الباری: ۴۲۹/۲.

(۴) عمدة القاری: ۲۹۶/۳ فتح الباری: ۴۸۳/۲ فضل الباری: ۴۲۹/۲.

(۵) فتح الباری: ۴۸۳/۲ عمدة القاری: ۲۹۶/۳ إرشاد الساری: ۹۲/۱ فضل الباری: ۴۲۹/۲.

(۱) الحدیث أخرجه مسلم فی صحیحہ فی کتاب الحيض، باب القدْر المستحب من الماء فی غسل الجنابة وغسل الرجل والمرأة فی إِنْاء واحد فی حالة واحدة، غسل أحدهما بفضل الآخر، رقم: ۳۲۲، وأخرجه الترمذی فی سننه فی أبواب الطهارة، باب ماجاء فی وضوء الرجل والمرأة من إِنْاء واحد رقم: ۶۲، وأخرجه النسائی فی سننه فی کتاب الطهارة، باب ذکر اغتسال الرجل والمرأة من نساء من إِنْاء واحد، رقم: ۲۳۷، وأخرجه ابن ماجه فی سننه، کتاب الطهارة وسننہا، باب الرجل والمرأة یغتسلان من إِنْاء واحد، رقم: ۲۷۷، انظر جامع الأصول النوع الثامن فی اجتماع الرجل والمرأة علی الإِنْاء الواحد رقم: ۵۰۴، وانظر كذلك تحفة الأشراف رقم: ۵۳۸.

قال أبو عبد الله: كان ابن عيينة يقول أخيراً: عن ابن عباس عن مهولة، والصحيح ما رواه أبو بصير^(١) ترجمه: مورث ته ابو نعیم بیان کرې دې، وني ونييل چه مورث ته سفيان بن عيينه بيان اوکړو، هغه د عمرو بن دينار نه هغه د جابر بن زيد نه هغه د ابن عباس رضي الله عنه نه چه نبی کریم او حضرت ميمونه رضي الله عنها دواړو په يوځاني، په يولوښي سره غسل کولو. امام بخاری رحمه الله فرماني سفيان بن عيينه رحمه الله په خپل آخری عمر کښې داسې فرمانييل: «دا روايت مروی دې، دا ابن عباس نه هغه د ميمونه رضي الله عنها نه» (نقل کړی دی) اوصحيح هم هغه روايت دې کوم چه ابو نعیم نقل کړې دې.

تراجم رجال

ابو نعیم: دامشهور محدث ابو نعیم الفضل بن دكين عمرو بن حماد المالتي الكوفي الاحول دی. ددوی تفصیلی احوال «كتاب الإیمان باب: فضل من استبرأ لدينه» د رومی روايت په ذیل کښې راغلی دی.^(٢) ابن عيينه: دا ابو محمد سفيان بن عيينه بن ابي عمران هلالی کوفی رحمه الله دې. ددوی مختصر حالات بدء الوحي د رومی حديث لاتدي^(٣) او تفصیلی حالات «كتاب العلم» باب قول المحدث: حدثنا وأخبرنا وأثنانا، د دريم حديث لاتدي راغلی دی.^(٤) عمرو: دامشهور امام اوفقيه ابو محمد عمرو بن دينار مکی جمعی رحمه الله دې. ددوی تفصیلی حالات «كتاب العلم» کتابه العلم، د دريم حديث لاتدي راغلی دی.^(٥)

جابر بن زيد: دا جابر بن زيد ازدي یحمدی بصری جوفی یاخوفی دې. ابو الشعثاء ددوی کښت دې.^(٦) د جوف طرف ته د نسبت وضاحت: جوف د جیم فتحه واو په سکون اودی نه پس فاء سره، د عمان د یوې علاقې طرف ته نسبت دې. امام بخاری علامه مزی ابن حبان ابن سعد مغلطانی او ابن حجر رحمهم الله وغیره هم دغه نسبت نقل کړې دې.^(٧) علامه ذهبی رحمه الله لیکلی دی چه دا لفظ «جوف» نه، بلکه خوف ځا سره د عمان یوه علاقه ده. په دې وجه دهغوی نسبت خوفی دې.^(٨) علامه سمعانی رحمه الله

(١) د کشف الباري د متن دپاره استعمالیدونکې «اکثر مصطفی ديب البغاء صاحب په نسخه کښې مذکوره تعلیق موجود نه دې. خوددې په ځاني په طباعت کښې د غلطنی د وجې نه دسابقه حديث تعلیق مکرر دې. د کوم تصحيح چه کړې شوې ده.

(٢) کشف الباري: ٦٧٣/٢-٦٩٩

(٣) کشف الباري: ١/٢٣٨.

(٤) کشف الباري: ١٠٦٣/٣-١٠٢٠.

(٥) کشف الباري: ٣١٣/٤-٣٠٩.

(٦) اوگورنی: التاريخ الكبير: ٢/٢٠٤، تهذيب الكمال: ٤/٤٣٤، الجرح والتعديل: ١/٢٧١، كتاب النقات: ٤/١٠١، حلیه الاولیاء: ٣/٨٥، تهذيب الاسماء واللغات: ١/١٤١، الکاشف: ١/١٨٧، تذکره الحفاظ: ١/٧٢، سير اعلام النبلاء: ٤/٤٨١، والبدایة والنهاية: ٩/١٠٣، تهذيب التهذيب: ٢/٣٨، إكمال تهذيب الكمال: ٣/١٢١، الأنساب: ٢/١٢٢، الکامل فی التاريخ: ٤/٢٧٩.

(٧) التاريخ الكبير: ٢/٢٠٤، تهذيب الكمال: ٤/٤٣٥، كتاب النقات: ٤/١٠١، الطبقات الكبرى: ٧/١٧٩، إكمال تهذيب الكمال: ٣/١٢١، تهذيب التهذيب: ٢/٣٨، تقريب التهذيب: ١/١٥٢.

(٨) سير اعلام النبلاء: ٤/٤٨١.

الانساب کنبی عمرو بن علی فلاس نه نقل کری دی چه جوف فتحه د جیم سکون د واو او په آخره کنبی فاء درب الجوف (د جوف کنده) طرف ته نسبت دی او جوف د بصره یوه علاقه ده. (۱)
علامه مزی رحمته الله هم په قیل دا قول نقل کړې دي. (۲)

په اقوال کنبی تطبیق: په دې اقوالو کنبی د تطبیق صورت دادې چه جابر بن زید رحمته الله په اصل کنبی خود جوف عمان وو روستود بصره علاقه ازد ته راغلو اوسیدو. هغه دخپل پلار گنسی علاقې جوف د نسبت درب الجوف یعنی داهل جوف محله ونیلي شوه. (۳) ددې تطبیق تائید یو خود ابن حبان رحمته الله د قول نه کیږی هغه وائی: «اصله من الجوف ناحیه بعمان» وکان یازل البصرة فی الازد [فی] موضع یقال: درب الجوف» (۴) یعنی جابر بن زید په اصل کنبی د عمان د یوې علاقې جوف وو او هغه په بصره کنبی د ازد په مقام یوخانی ته راغلو اوسیدو کوم ته چه درب الجوف ونیلي شی.

دویم تائید د ابن سعد رحمته الله د قول نه کیږی کوم چه هغه دایاس رحمته الله نه نقل کړې دي هغه وائی: «أدرکت البصرة ومفتهم» رجل من اهل عمان جابر بن زید» (۵) یعنی ما بصره اود دې مفتی اولیدلو یعنی هغه سره ملاؤ شوم، هغه دا هل عمان نه یوسړې جابر بن زید رحمته الله وو.

اساتذه او شیوخ: جابر بن زید رحمته الله چه دکومو حضراتو نه کسب فیض او کړو په هغوی کنبی عبدالله بن عباس، عبدالله بن عمر، عبدالله بن زبیر، حکم بن عمرو غفاری، عکرمه مولى ابن عباس او معاویه بن ابی سفیان رحمته الله شامل دی. (۶)

تلامذه: ددوی نه استفاده او د حدیث روایت کونکو کنبی امیه بن زید ازدی، ایوب سختیانی، حیان الخرج، داؤد بن ابی قصاب، سلیمان بن سائب، صالح الدهان، ابو حفص عبدالله بن رستم، ابوالمنیب عبدالله بن عبدالله عتکی، عززه بن عبدالرحمن کوفی، عمرو بن دینار، عمرو بن هرم ازدی، غطریف ابوهارون عمانی، قتاده بن دعامة، محمد بن عبدالعزیز جرمی، مزید بن هلال، یا هلال بن مزید، مهلب بن ابی حبیب، ولید بن یحیی، یعلی بن حکیم، یعلی بن مسلم او ابو عنبس اکبر رحمهم الله شامل دی. تهذیب الکمال: ۴/۴۳۵، سیر اعلام النبلاء: ۴/۸۲۲ تهذیب التهذیب: ۲/۳۸ تذکرة الحفاظ: ۱/۲۲۲، الکشاف: ۲/۲۸۷.

جالات شان او علمی مقام: جابر بن زید رحمته الله یولونی جلیل القدر تابعی دي. حضرت حسن بصری رحمته الله او ابن سیرین رحمته الله سره دهغوی شمیر کیږی. اود حضرت ابن عباس رضی الله عنه د کبار تلامذه نه دي. (۷)
د قرآن پاک په علومو کنبی ماهر وو. حضرت عطاء رحمته الله د ابن عباس رضی الله عنه نه نقل کری دی هغه فرمائی: «لوان اهل البصرة لزلوا عند قول جابر بن زید لوسعهم علما من کتاب الله، ورعا قال: عما فی کتاب الله» (۸) که چري

(۱) الانساب: ۲/۱۲۳.

(۲) تهذیب الکمال: ۴/۴۳۵.

(۳) تعليقات التاريخ الكبير: ۲/۲۰۴.

(۴) الثقات لابن حبان: ۴/۱۰۱.

(۵) الطبقات لابن سعد: ۷/۱۷۹.

(۶) تهذیب الکمال: ۴/۴۳۵، سیر اعلام النبلاء: ۴/۸۲۲ تهذیب التهذیب: ۲/۳۸ تذکرة الحفاظ: ۱/۲۲۲، الجرح

والتعديل: ۲۷/۱ الکشاف: ۱/۲۸۷.

(۷) سیر اعلام النبلاء: ۴/۸۲۲-۸۱ الکشاف: ۱/۲۸۷.

اهل بصره حضرت جابر بن زيد رضي الله عنه قول اختيار كرى نوهغه به دهغوى دياره دكتاب الله دعلم نه به وركونكي اوبنه غنى كونكي وې او كله به نى فرمانيل چه كتاب الله كنبې كوم علوم دى دهغې نه به ښه فائده اوچتونكي وې.

ابن عباس رضي الله عنه به حضرت جابر بن زيد رضي الله عنه په علماؤ كنبې شميرلو. عكرمه رضي الله عنه د ابن عباس رضي الله عنه نه نقل كړى دى چه هغوى به د جابر بن زيد رضي الله عنه باره كين فرمانيل «هواحد العلماء» (١) زياد بن جبير رضي الله عنه وائى چه ما د جابر بن عبدالله انصارى رضي الله عنه نه د يوې مسنلې تپوس او كړو هغه د هغې جواب راكړو. بيانى اوفرمانيل ته زمونږ نه ولى تپوس كوي په تاسو كنبې خو ابو الشعاء (جابر بن زيد) موجود دى. (٢) د ابن عباس رضي الله عنه نه يوقول هم داسې د جابر بن زيد رضي الله عنه باره كنبې نقل دي. (٣) حضرت ضحاک رضي الله عنه وائى چه ابن عمر رضي الله عنه جابر بن زيد رضي الله عنه ته نى اوونيل اي جابر ته د اهل بصره د فقهائو نه نى، خلق به تاسو نه دمسانلو تپوس كوى ته هيڅ كله فتوى مه وركوه سواء د قرآن اوسنت نه، كه چرې ته د قرآن اوسنت نه اخوا جواب وركړې نو پخپله به هم هلاك شي او خلق به هم په هلاكت كنبې واچوي. (٤)

علامه ابن كثير رضي الله عنه البدايه والنهايه كنبې اوامام بخارى رضي الله عنه په التاريخ الكبير كنبې د ابن عمر رضي الله عنه په ځانې ددې قول نسبت د جابر بن عبدالله رضي الله عنه طرف ته كړې دى. (٥) عمرو بن دينار رضي الله عنه وائى چه ما د جابر بن زيد رضي الله عنه نه زيات د فتوى علم لرونكي نه دي ليدلي. (٦) حماد بن زيد رضي الله عنه وائى چه د ايوب نه تپوس او كړې شو تاجابر بن زيد رضي الله عنه ليدلي دي؟ هغه اوفرمانيل او هغه عقلمند او هوښيار وو. (٧) دآئمه توثيقى احوال: امام عجلى رضي الله عنه فرمانى «تأبى، ثقة». (٨)

ابن حبان رضي الله عنه كتاب الثقات كنبې ددوى تذكرة فرمائيلې ده اوليكلى دى «كان فقهياً» (٩) يحيى بن معين رضي الله عنه فرمانى «بصري، ثقة» (١٠) ابوزرع رضي الله عنه فرمانى «بصري، أودي، ثقة» (١١) ابن حجر رضي الله عنه فرمانى

(١) الجرح والتعديل: ١/٢٧٧ كتاب الثقات: ٤/١٠٢، الكاشف: ١/٢٨٧، الطبقات الكبرى: ٧/١٧٩، حلية الأولياء: ٣/٨٥ تهذيب الكمال: ٤/٤٣٦.

(٢) حلية الأولياء: ٣/٨٦، البدايه والنهايه: ٩/١٠٢.

(٣) الجرح والتعديل: ١/٢٧٧ تذكرة الحفاظ: ١/٧٢ سير أعلام النبلاء: ٤/٨٢٢، تهذيب التهذيب: ٢/٣٨ تهذيب الكمال: ٤/٤٣٦.

(٤) حلية الأولياء: ٣/٨٦، تاريخ الكبير: ٢/٢٠٤ تذكرة الحفاظ: ١/٧٢، كمال تهذيب الكمال: ٣/١٢٢.

(٥) البدايه والنهايه: ٩/١٠٣، التاريخ الكبير: ٢/٢٠٤.

(٦) حلية الأولياء: ٣/٨٦، البدايه والنهايه: ٩/١٠٣، تاريخ الكبير: ٢/٢٠٤ تذكرة الحفاظ: ١/٧٢، كمال تهذيب الكمال: ٣/٧٢.

(٧) الكمال: ٣/١٢٣.

(٨) الطبقات الكبرى: ٧/١٨٠، تذكرة الحفاظ: ١/٧٢ سير أعلام النبلاء: ٤/٨٢٢.

(٩) تهذيب التهذيب: ٢/٣٨، كمال تهذيب الكمال: ٣/١٢٢.

(١٠) كتاب الثقات: ٤/١٠٢ تهذيب التهذيب: ٢/٣٨.

(١١) تهذيب الكمال: ٤/٣٦، الجرح والتعديل: ١/٢٧٧ تهذيب التهذيب: ٢/٣٨.

(١٢) الجرح والتعديل: ١/٢٨٨ تهذيب الكمال: ٤/٤٣٦ تهذيب التهذيب: ٢/٣٨.

«لغة، فقه»^(۱) طبری رحمه الله طبقات الفقهاء کنبی فرمائی: «کان عالماً فقیهاً»^(۲) ابن عبد البر رحمه الله فرمائی: «کان أحد الفقهاء العلماء الفضلاء»^(۳) اثنی علیہ ابن عباس بالعلم وحسب بذلك»^(۴) یعنی جابر بن زید د فقیہاؤ علمائو اوفضلاء نہ دی۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما دھغوی د علم تعریف کری دی ہم دغه ستاسود پارہ کافی دی۔ ابن کثیر رحمه الله فرمائی چہ ابوالشعشاء (جابرین زید) ذاکل علم نہ وو او پہ بصرہ کنبی بہ نی فتوی ورکولہ۔^(۵) «متجالی رحمه الله فرمائی (کان بقی الناس وکان لغة)»^(۶)

ذاباضیہ طرف تہ نسبت: اباضیہ، جابرین زید رحمه الله بہ ذ اباضی کیدو دعوی کولہ، ہم پہ دی وجہ ذ بعض ائمہ نہ ہم دھغوی پارہ کنبی ذ اباضی کیدو قول مروی دی۔ چنانچہ ساجی ذ احمد بن محمد نہ هغوی ذ یحیی بن معین رحمه الله نہ نقل کری دی چہ جابر بن زید، اباضی وو۔^(۷)

ددی نسبت حقیقت: حقیقت دادی چہ جابرین زید رحمه الله اباضی نہ وو۔ ذ اباضیہ دا دعوی غلطہ ده هغه ددی طرف تہ ذ دروغو نسبت کوی هغه ددی نہ بری وو۔ هشام دمحمد نہ نقل کری دی چہ اباضیہ چہ خہ وائی دھغی نہ جابر بری وو۔ عارم وائی چہ اباضیہ دھغه ذ خپل طرف تہ غلط او دروغ نسبت کولو۔^(۸) سفیان رحمه الله عمرو بن دینار رحمه الله تہ اوونیل آیا تا چرتہ ابوشعشاء نہ ذ اباضیہ یا دھغوی دعتائندو بارہ کنبی خہ اوریدلی؟ هغه اوونیل مادھغوی نہ دی بارہ کنبی ہیخ ہم نہ دی اوریدلی۔^(۹)

دھندبنت مہلب گواھی: د ہندبنت مہلب پہ ورائدی ذ جابر بن زید رحمه الله تذکرہ اوشوہ اوخلقو اوونیل چہ هغوی اباضی وو۔ ہند بنت مہلب افرمائیل جابرین زید رحمه الله بہ ذ خلقو نہ زیات ماسرہ او زما مورسره وخت تیرولو هغه بہ ماتہ اللہ تعالی تہ ذ نیزدی کیدو اعمالو حکم راکولو اود اللہ تعالی نہ لری کونکی خیزونو نہ بہ نی منع کولم۔ هغه زہ کلہ ہم ذ اباضیہ طرف تہ نہ یم راغوبستی اونہ نی ماتہ ددی حکم راکری دی۔ سرہ ددی چہ هغه بہ ماتہ داهم خودل چہ زہ لویتہ خنگہ پہ سرکرم اوھغی (ھندبن مہلب) خپل لاس پہ تندی باندی کیخودو (دی دپارہ چہ اوبشائی چہ جابرین زید بہ هغی تہ لویتہ اچولودپارہ خنگہ ویناکولہ)۔^(۱۰)

دحضرت جابر ذ اباضیہ نہ براءت: ہم دغه خبرہ پخپلہ ہم ذ جابر بن زید رحمه الله نہ نقل ده۔ قتادہ رحمه الله او داود بن ابی قصاب ذ غزہ نہ نقل کری دی هغه وائی چہ ما جابرین زید رحمه الله تہ اوونیل چہ اباضیہ

(۱) تقریب التہذیب: ۱/۱۵۲.

(۲) إكمال التہذیب کمال: ۳/۱۲۴.

(۳) إكمال تہذیب الکمال: ۳/۱۲۲.

(۴) البداية والنهاية: ۹/۱۰۲.

(۵) إكمال تہذیب الکمال: ۳/۱۲۴.

(۶) الکامل لابن عدی: ۴/۷۱ تہذیب التقریب: ۲/۳۸ إكمال تہذیب الکمال: ۳/۱۲۲.

(۷) الطبقات الكبرى: ۷/۱۸۱.

(۸) التاريخ الكبير: ۲/۲۰۴ إكمال تہذیب الکمال: ۳/۱۲۲.

(۹) حلیۃ الاولیاء: ۳/۸۹ البداية والنهاية: ۹/۱۰۴-۱۰۳.

داگمان کوی چه تاسو دهغوی نه ئی؟ جابرین زید رضی الله عنه او فرمائیل زه دهغوی نه او دهغوی د عقاندونه بری یم او د الله تعالی پناه غوارم. (۱)
 د ثابت بنانی رضی الله عنه په روایت کښې دی چه د جابرین زید رضی الله عنه نه د زنکدن په حالت کښې د اباضیه باره کښې تپوس او کړې شو نو هغوی د برات اظهار او کړو. (۲)
 وفات: ابن سعد رضی الله عنه او واقدی رضی الله عنه اوونیل چه جابرین زید رضی الله عنه ۱۰۲ هجری کښې وفات شوی. (۳)
 هیشم بن عدی رضی الله عنه ۱۰۴ هجری د وفات کال گرځولې دي. (۴)
 امام احمد، فلاس، امام بخاری، عمرو بن علی، ابن حبان، ابونعیم، حافظ ابن حجر او علامه ذهبی رحمهم الله ۹۲ هجری دهغه د وفات کال گرځولې دي. (۵)
 علامه ذهبی رضی الله عنه د ۱۰۳ هجری قول شاو گرځولې دي هغه فرمائی «هذ من قال: إنه توفي سنة ثلاث ومئة» (۶) قتاد رضی الله عنه د هغوی د وفات په ورځ او فرمائیل نن د اهل بصره علم یاد عراق عالم خښ کړې شو. (۷) یانې داسې او فرمائیل نن د دنیا والو علم خښ شو. (۸)
 ابن عباس رضی الله عنه دا مشهور صحابی، د حضور پاک د تره خوئی حضرت عبد الله بن عباس بن عبد المطلب بن هاشم بن عبد مناف رضی الله عنه دي. د دوی حالات «کتاب بدء الوحي» باب کیف کان بدء الوحي إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم» په څلورم حدیث کښې (۹) او «کتاب الإيمان» باب کفران العشر، وکفر بعدکس» د رومی حدیث لاندې تیر شوی دی. (۱۰)

شرح حدیث

قوله: :: أن النبي صلى الله عليه وسلم ميمونه كانا يفتسلان من إناء واحد: د ابن عباس رضی الله عنه نه روایت دي چه، نبی کریم صلی الله علیه وسلم او حضرت ميمونه رضی الله عنها دواړو په یو ځاني، په یو لوبښ سره غسل کولو.
 د زوجین په خپل مینځ کښې د تعلق اهمیت: د زوجین په یو لوبښ سره غسل کولو او د یو بل نه پاتې شوو او یو سره طهارت حاصلولو سره متعلق مباحث تیر شوی دی. البته د زوجین په خپل مینځ کښې د تعلق باره کښې دلته یو بل څه ته توجه راگرځول مقصود دی. د کوم طرف ته چه په عام توگه شراح

(۱) الطبقات الكبير: ۱۸۱/۷ تهذيب الكمال: ۴/۳۶ تهذيب التهذيب: ۳۸/۲.

(۲) الطبقات الكبير: ۱۸۲/۷.

(۳) الطبقات الكبير: ۱۸۲/۷ تهذيب الكمال: ۴/۳۶ تهذيب التهذيب: ۳۸/۲ تذكرة الحفاظ: ۳/۷۳.

(۴) تهذيب الكمال: ۴/۳۶ تهذيب التهذيب: ۳۸/۲.

(۵) التاريخ الكبير: ۲/۲۰۴ کتاب النقات: ۴/۱۰۲ تهذيب الكمال: ۴/۳۶ تذكرة الحفاظ: ۱/۷۳-۷۲ تهذيب التهذيب: ۳۸/۲ کمال تهذيب الكمال: ۳/۱۲۲ تقريب التهذيب: ۱/۱۵۲ الکاشف: ۱/۲۸۷.

(۶) سير اعلام النبلاء: ۴/۸۳.

(۷) تهذيب الكمال: ۴/۳۶ کمال تهذيب الكمال: ۳/۱۲۳ تهذيب التهذيب: ۳۸/۲.

(۸) حلية الأولياء: ۳/۸۶ تذكرة الحفاظ: ۱/۷۲.

(۹) كشف الباري: ۱/۴۳۷-۴۳۵.

(۱۰) كشف الباري: ۲/۲۰۶-۲۰۵.

حدیث توجونه ده راگر خولې. ددې وجه داده چه حدیث باب اودا شان روایت محدثین حضرات په کتاب الطهارة کېږي په عام توګه ذکر کوي او ددې نه د طهارت د مسائلو بیانول مقصود وی. دا هم په خپل ځاني باندې د پراهمیت حامل دی. لیکن ددې قسم روایاتونه دا هم پته لګي چه په شریعت کېږي د زوجین په خپل مینځ کېږي د تعلق دیرزیا اهمیت دي. ددې تعلق د بقاء او په دې کېږي د زیاتوالی دپاره الله تعالی اودهغه رسول ﷺ دداسې اعمالو حکم فرمائیلې دي چه په ظاهر معمولی ښکاری لیکن په زوجین کېږي د خپل مینځ تعلق او الفت کېږي اضافه او کلکوالی سبب جوړېږي لکه د زوجین په یوځاني یو لوبښی سره غسل کول، نه صرف د مودت او الفت اظهار دي بلکه په دې کېږي د زیاتوالی هم سبب دي.

دعلامه شبیر احمد عثمانی رحمته الله علیه وضاحت: حضرت مولانا علامه شبیر احمد عثمانی رحمته الله علیه فتح الملهم کېږي په دې اړخ باندې رنرا اچولې فرماني: د ښځې او خاوند په مینځ کېږي ټول تعلقات نه دټولونه لونی او اهم تعلق کورنې تعلق دي. هم دغه د ټولونه زیات فائده مند تعلق دي اوددې ضرورت هم زیات پېښیږي. په دې وجه د اسلامی شریعت زیات کوشش داوی چه ترکومي پورې ممکن وی دا په ځاني اوساتلې شی. اوددې مقاصد پوره کړې شی.

او دا تعلق بې کیف او مکدر یعنی څي کول او مکمل ختمول شریعت ناخوښه کړی دی اودهېڅ قسم تعلق ثمرات بغیرد الفت اومحبت نه حاصلیدی نه شی. دمحبت دحاصلولودپاره زوجین به په څه خصال حمیده باندې کلک اودریدل وی لکه د یویل سره دهمدردنی اظهار د یویل د ناخوښه خبرو معافی کول اودهغه کارونونه دوه کول د کومو په وجه چه په زړه کېږي د یویل دپاره کینه اویغض پیداکېږي. داو په څو کارونوباندې به کلک اودریدل وی خاص کړ یویل سره خنداوخوشحالی کول په روڼ تندی سره ملاریدل وغیره.

دحکمت تقاضا داوه چه ددې امورو نه یوازي دا چه ترغیب ورکړې شی بلکه دقول اوفعل په ذریعه زوجین دي ته تیار کړې شی. هم ددې نکتي په رنرا کېږي حضورپاک هغه صحابی ته کوم چه ښه ښځې سره واده کړې وو اوفرمائیل څه ښه به وه چه تا یوې پیغلې سره واده کړې وو تادهغې نه خوند اخستو اوتانه هغې خوند اخستو. (۱)

حضرت عائشه رضی الله عنها چه به په کوم لوبښی کېږي اوبه ځکلې هم هغه لوبښي به ئی دحضورپاک په خدمت کېږي بیش کولو. حضورپاک به د لوبښی هم هغه حصې سره ځله مبارکه لګولوسره اوبه ځکلې د کوم ځاني نه چه به حضرت عائشه رضی الله عنها ځکلې. (۲) دغه شان به حضورپاک دحضرت عائشه صدیقه خوږلې

(۱) الحدیث أخرجه البخاری فی صحیحہ. کتاب الصلاة باب الصلاة إذا قدم من سفر. مختصراً. رقم الحدیث: ۴۴۳. وفي کتاب البيوع، باب شراء الدواب والحمير رقم: ۲۰۹۷. ومسلم فی صحیحہ کتاب الرضاع، باب استحباب نکاح ذات الدين. رقم: ۳۶۳۶. وأيضاً فی باب استحباب نکاح البکر رقم: ۳۶۴۲-۳۶۳۷. والترمذی فی سننه. کتاب النکاح باب ما جاء فی تزويج الأنکار رقم: ۱۱۰۰. وأبو داؤد فی سننه فی کتاب النکاح باب فی تزويج الأنکار رقم: ۲۰۴۸. وابن ماجه فی سننه. أبواب النکاح باب تزويج الأنکار رقم: ۱۸۶۰. والنسائي فی سننه. کتاب النکاح باب نکاح الأنکار رقم: ۳۲۲۲-۳۲۲۱. انظر جامع الأصول رقم: ۳۴۰. وتحفة الأشراف رقم: ۳۴۳۶. ۲۵۳۵.

(۲) الحدیث أخرجه مسلم فی صحیحہ فی کتاب الحيض، باب جواز غسل الحائض رأس زوجها وترجيئه وطهارة سورها رقم: ۶۹۲. وأبو داؤد فی سننه فی کتاب الطهارة باب موكلة الحائض ومجامعتها. رقم: ۲۵۹. والنسائي فی سننه

شوی هم و کپی چپول (۱) و حضور پاک او حضرت عائشه صدیقه به دواړو په یوځای هم په یو لوبنی سره غسل کولو کله به حضور پاک اول د اوبو لوبنی اخستلو او کله به حضرت عائشه (رضی الله عنها) اوبه اخستلو کښې وړاند یوالې کولو تردې چه حضور پاک به ورته فرمائیل چه اول ما اوبو اخستو ته پرېږده او حضرت عائشه (رضی الله عنها) به وئیل چه اول ما پرېږده (۲)

هم دغه اموردی چه به ښځه اوځواند کښې محبت پیدا کوی او د ناخوښی نفرت او ډډه کولونه نی لري ساتی (۳)

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: ددې باب ددریم حدیث ترجمه الباب سره مناسبت کیدلو اونه کیدلو کښې د شارحین حدیث په مینځ کښې اختلاف دي.

دعلامه کرمانی (رحمته الله علیه) رائي: علامه کرمانی (رحمته الله علیه) د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت ثابتولو دپاره درې توجیهات بیان کړي دي:

دویمې توجیه: دویمې توجیه نی دایبان کړې ده چه په حدیث کښې «إفاء» نه مراد فرق مذکور دي د کوم تذکره چه کتاب الغسل کښې راغلې ده. چونکه دهغوی په نیزدا معروف وو په دې وجه نی د بیانولو ضرورت اونه گټه لري (۴)

دویمه توجیه: دویمه توجیه نی دا بیان کړې ده چه د دغه انا نه یو خاص قسم لوبنی مراد دي په کوم کښې چه دوه یاد دي نه زیات صاع اوبه راتلې. په عرف او عادات باندې یقین کولوسره راوی ددې تذکره اونه کړه (۵)

دویمه توجیه: دویمه توجیه دحدیث ترجمه الباب سره د مناسبت په حواله دا بیان کړې ده دا د اختصار حدیث د قبیل نه دی او دویم روایت کوم چه د حضرت عائشه صدیقه (رضی الله عنها) نه نقل دي په هغې کښې تفصیل دي په کوم سره چه مذکوره ترجمه په آسانه ثابتېږي (۶)

دحافظ ابن حجر (رحمته الله علیه) رائي: حافظ صاحب (رحمته الله علیه) لیکلی دی چه بعض شارحینودا دعوی کړې ده چه د حدیث میمون (رحمته الله علیه) ترجمه سره مناسبت نشته دي ځکه چه په هغې کښې د لوبنی مقدار نه دي خودلې شوي اوبه ترجمه کښې صاع او د دې په اندازه د لوبنی ذکر دي. ددې جواب دادې چه د دغه خلغو لوبنی واړه وو (۷)

لکه څنگه امام شافعی (رحمته الله علیه) په ډیرو ځایونو کښې ددې تصریح کړې ده. لهدا دا حدیث ترجمه کښې ذکر شوي ونحوه مطابق به شی. یاد دې دویم جواب دادې چه حدیث میمون (رحمته الله علیه) کښې انا مطلق

فی کتاب الطهارة باب سؤر الحائض رقم: ۳۴۲ وابن ماجه فی سننه فی باب ماجاء فی مؤاکلة الحائض وسؤرها. رقم: ۶۴۳ انظر كذلك جامع الأصول رقم: ۵۴۰۳ وتحفة الأشراف رقم: ۱۶۱۵.

(۱) انظر العائشة السابقة.

(۲) الحديث أخرجه مسلم في صحيحه كتاب الحيض باب القدر المستحب من الماء في غسل الجنابة رقم: ۷۳۲ والنسائي في سننه كتاب الطهارة باب الرخصة في ذلك رقم: ۲۴۰ انظر جامع الأصول رقم: ۵۰۴۰.

(۳) فتح الملهم: ۸۲/۳

(۴) شرح الكرمانی: ۱۱۷/۳، إرشاد الساری: ۴۹۲/۱.

(۵) شرح الكرمانی: ۱۱۷/۳، إرشاد الساری: ۴۹۲/۱.

(۶) شرح الكرمانی: ۱۱۷/۳.

حدیث عائشه رضی اللہ عنہا کہنے ذکرشوی فرق مقید باندی محمول کرې شی. ځکه چه دواړه هم د حضور اکرم صلی اللہ علیہ وسلم بیبانی وې اوهرې یوې حضور پاک سره غسل کرې دې. لهندا دهرې یوې په حصه کښې به دیوصاع نه زیاتې اوبه راغلې وې. په دې وجه چه د کوم لوبښی ذکر په حدیث میمونہ رضی اللہ عنہا کښې راغلې دې په تقریبی توگه سره به په ترجمه الباب کښې داخل شی. (۱)

دعلامه عینی رحمۃ اللہ علیہ راټی او په سابقه توجیها تو باندې رد: علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ لیکلی دی چه د حدیث میمونہ رضی اللہ عنہا ترجمه الباب سره مناسبت غیر ظاهر دې. بیانی دعلامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ ذکر کرې شوی دریواړه توجیها ت غیر موزون کولوسره ونیلی دی چه علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ د ترجمه ثابتولودپاره دتکلف نه کاراخیستی دې. (هم دغه راټی دعلامه قسطلانی هم ده.) (۲)

بیاد حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ دواړه توجیها ت ذکر کولوسره لیکلی چه دا د علامه کرمانی رحمۃ اللہ علیہ د توجیها تونه هم په اخوا دی. ځکه چه دحضرت میمونہ رضی اللہ عنہا د روایت غرض خو صرف د سړی او ښځې په پولوبښی سره دغسل جواز بیانول دی نه چه د لوبښی مقدار بیانول او په ترجمه الباب کښې مقدار ذکر دې. نویا په حدیث او ترجمه کښې څنگه مطابقت کیدې شی.

بیا دحافظ صاحب دا وینا کول چه حضرت عائشه رضی اللہ عنہا حضرت میمونہ رضی اللہ عنہا دواړه د حضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم بیبانی وې. دې نه دا معلومیږي چه د هغه اصول فن سره هلو مناسبت نشته. اوددې دواړو دحضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم بیبانی کیدل مطلق په مقید باندې محمول کولوسبب څنگه کیدې شی؟ حالانکه اصل اوقاعده داده چه مطلق په خپل اطلاق باندې او مقید په خپل تقيید باندې جاری کیږي. اومطلق په مقید باندې محمول کولو صورتونه مخصوص دی کوم چه په خپل ځانی کښې ذکر دی. (۳)

د شیخ الاسلام زکریا انصاری رحمۃ اللہ علیہ راټی: شیخ الاسلام علامه زکریا انصاری رحمۃ اللہ علیہ لیکلی دی چه په دې حدیث کښې د لوبښی نه هغه لوبښی مراد دې په کوم کښې چه یوصاع اوبه راځی نوحدیث به دترجمه موافق شی. (۴)

دحضرت شاه ولی الله رحمۃ اللہ علیہ راټی: حضرت شاه ولی الله رحمۃ اللہ علیہ رساله شرح تراجم ابواب صحیح البخاری کښې لیکلی دی: «ثالث احادیث الباب لم یذکر فیه قدر الصاع، ووجه الاستدلال به ثبوت ذکره فیه بطریق اخر» (۵) یعنی ددې باب په دریم حدیث کښې د صاع دقدر تذکره نشته دې ددې نه د استدلال وجه داده چه په دویم طریق سره ددې تذکره ثابته ده. حضرت شاه ولی الله رحمۃ اللہ علیہ په دې توجیه کښې دکوم دویم طریق طرف ته اشاره فرمائیلې ده دهغه باره کښې حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ لیکلی دی چه امام بیهقی رحمۃ اللہ علیہ د عبدالوارث بهز بن حکیم په طریق سره موصولا روایت کرې دې. (۶)

د ټیر لتون نه باوجود د عبدالوارث روایت معلوم نه شوالبته امام بیهقی رحمۃ اللہ علیہ دحضرت ام هانی رضی اللہ عنہا نه یوروايت نقل کرې دې: «اغسل رسول الله صلى الله عليه وسلم ومهونه من إناء واحد قسعة فيها أتر العجن»

(۱) عمدة القاری: ۲۹۶/۳.

(۲) فتح الباری لابن رجب الحنبلی: ۱/۴۸.

(۳) فتح الباری: ۲/۴۸۳.

(۴) تحفة الباری: ۱/۲۲۱.

(۵) رساله شرح تراجم ابواب صحیح البخاری: ص: ۱۸.

(۶) هدی الساری: ۱/۲۵.

۱) یعنی حضور پاک او حضرت میمونه علیها السلام به یولونبی یعنی قصعه (کاسه) سره په کوم کښې چه د اغړلې شوې اوږو اثرات وو هغې سره غسل اوکړو.

د ابن ملکن رحمته الله وائی: ابن ملکن رحمته الله د امام بخاری رحمته الله دا حدیث «باب الفل بالصاع ونحوه» کښې د ذکر کولو وجه دا لیکلې ده چه حضور پاک او عانشه علیهم السلام به په فرق نومې لوبښ سره غسل کولو اودا خبره اول تیره شوې ده چه فرق د دریو صاع وی اوددې نیم د یونیم صاع برابر وی او هغه د اتو رطل او یو رطل د یو صاع نه لږ شان زیات وی نو لکه چه په یو ځای به ئی غسل کولو نو دهر یوه حصه کښې یو صاع یا ددې نه څه زیاتې اوبه راتلې او هم دغه درجته الباب مقصد دې ^(۱).

قال أبو عبد الله: كان ابن عيينة يقول أخيراً: عن ابن عباس عن مهونة، والصحيح ما رواه أبو نعيم: يعني امام بخاری رحمته الله افرمانیل، سفیان بن عیینة رحمته الله په خپل آخری عمر کښې داسې فرمانیل (دا روایت مروی دې، دابن عباس رحمته الله نه، هغه د میمونه علیها السلام نه) نقل کړې دې، اوصحیح هم هغه روایت دې کوم چه ابو نعیم رحمته الله نقل کړې دې.

د تعلیق غرض: دادامام بخاری رحمته الله د طرف نه په دریم حدیث الباب باندې تعلیق دې. دامام بخاری رحمته الله غرض ددې تعلیق نه ددې باب دریم حدیث (دکوم چه دابو نعیم نه روایت دې) د ابن عیینة رحمته الله د نورو شاگردانو په روایت باندې ترجیح ورکول او هغه په مسندات ابن عباس رضی الله عنه کښې ګرځول دی.

د علامه ګومانی رحمته الله او علامه عینی رحمته الله وائی: علامه کرمانی رحمته الله او علامه عینی رحمته الله لیکلی دی چه امام بخاری په دې تعلیق کښې «قال ابن عیینة» نه دی وئیلی بلکه «کان ابن عیینة» الفاظ ئی استعمال کړی دی دې د پاره چه په دې خبره باندې دلالت اوشی چه ابن عیینة رحمته الله په آخری عمر کښې استمرار سره د «ابن عباس عن مهونة» په طریق باندې روایت کولو. په دې تقدیر باندې به دا روایت مسانید حضرت میمونه علیها السلام نه شی او د مخکښی روایت بنیاد باندې دا مسانید ابن عباس رضی الله عنه نه به وی. امام بخاری رحمته الله د دواړو روایتونو نه دابو نعیم روایت صحیح ګرځولې دې اویاقی حضراتو دا د مسانید میمونه علیها السلام نه ګرځولو ته مرجوح وئیلی دی. ^(۲)

دامام بخاری رحمته الله دابو نعیم رحمته الله روایت ته د ترجیح ورکولو وجه: حافظ ابن حجر رحمته الله فرمانی چه اکثر روایت مذکوره روایت د حضرت ابن عباس رضی الله عنه نه د حضرت میمونه علیها السلام زیاتې سره نقل کړې دې کوم چه امام بخاری رحمته الله د ابن عیینة رحمته الله د آخری عمر روایت ګرځولو سره مرجوح وئیلی دې امام بخاری رحمته الله د محدثینو حضراتو ددې قاعدې مطابق دابو نعیم رحمته الله روایت ته ترجیح ورکړې ده چه من جمله مرجحات کښې یو قدم سماع هم دی. په دې وجه په شروع عمر کښې د شیخ حافظه قوی وی نو ابن نعیم رحمته الله هم د ابن عیینة رحمته الله د پخوانو شاگردانو نه دې اود هغه نه ئی هغه وخت روایت اوردلې دې کوم وخت چه د هغه حافظه قوی وه. ^(۳)

۱) السنن الکبری کتاب الطهارة باب التَّطَهُّرُ بِالماء الذی خالطه طاهر لم یغلب علیه: ۷/۱

۲) التوضیح: ۴/۵۵۸.

۳) شرح الکرماني: ۱۷/۳ عمدة القاری: ۲۹۲/۳.

۴) فتح الباری: ۲/۴۸۳.

علامه ابن ملقم، علامه انصاری، علامه کورانی، علامه قسطلانی، علامه عینی، او شیخ الاسلام زکریا انصاری رحمهم الله لیکلی دی چه دامام بخاری رحمته الله په شان دارقطنی رحمته الله هم د ابونعیم رحمته الله روایت ته ترجیح ورکړې ده اودا ئی په مسانید ابن عباس رضی الله عنهما کښې شمیر کړې دي. ^(۱) «ولیس الأمر كما قالوا، سألني إن شاء الله». دغه شان علامه عینی رحمته الله د محدث اسماعیلی په حواله سره لیکلی دی چه هغه هم روایت د مسانید ابن عباس رضی الله عنهما نه کیدوته ترجیح ورکړې ده. ^(۲) حالاتکه معامله ددې برعکس ده لکه چه وړاندې به راشی.

لامع الدراری کښې نقل یوه توجیه: لامع الدراری کښې ابونعیم رحمته الله د روایت د تصحیح په سلسله کښې حضرت گنگوهی رحمته الله طرف ته منسوب کولوسره دا توجیه لیکلې شوې ده چه اکثر روایات (کورنو معاملاتو او طهارت سره متعلق) د حضرت میمون رضی الله عنه نه نقل دي. په دې وجه بعض حضرات د ابن عباس رضی الله عنهما نه پس د حضرت میمون رضی الله عنه واسطه زیاتوی دا اضافه ځکه صحیح نه ده چه د حضرت ابن عباس رضی الله عنهما روایت په حضرت میمون رضی الله عنه باندې منحصر نه دي. لهدا دې خیال کولوسره دهغې واسطه زیاتول صحیح نه ده. ددې دپاره دا ضروری نه ده چه ذکر شوې روایت هم د میمون رضی الله عنه نه مروی وی خالانکه ابن عباس رضی الله عنهما د نورو ازواج مطهرات نه او نورو د یرو صحابه کرامو رضی الله عنهم نه هم روایت کوی ممکن ده چه دا روایت هم دهغوی نه علاوه د بل چانه وی. ^(۳)

په دې توجیه باندې یونظر: د حضرت گنگوهی رحمته الله طرف ته دا توجیه منسوب کول قابل تامل ده کیدې شی دنقل اوتعبیر څه فرق شوې وی. ځکه چه د امام بخاری رحمته الله مقصد صرف د ابونعیم رحمته الله روایت ته ترجیح ورکول دی د نورو حضراتو د روایت تغلیط مقصودنه دي. دې نه علاوه په دې باره کښې محدثینو حضراتو زیربحث حدیث د مسانید میمون رضی الله عنه په حیثیت سره نقل کړې دي ددې ټولو طرف ته بلا دلیل اضافه کولو دپاره صرف نسبت صحیح نه دي. والله اعلم بالصواب.

ترجیح امام بخاری رحمته الله او د نورو محدثینو راټی: دامام بخاری رحمته الله نه علاوه نورو محدثینو اوشراح حدیث زیربحث حدیث د مسانید میمون رضی الله عنه نه گرځولې دي اوهغه شارحین ددې یوڅو وجوهات هم بیانوی.

د ترجیح دویمې وجه: د مذکور روایت مسانید د حضرت میمون رضی الله عنه نه دکیدو د ترجیح رومې وجه داده چه سفیان بن عیینه رحمته الله نه په آخری عمر کښې د حضرت میمون رضی الله عنه په واسطه سره روایت نقل کونکی په شمیر کښې دیر زیات دی اوهغوی ته د ابن عیینه رحمته الله طول صحبت هم حاصل دي. ^(۴)

^(۱) التوضیح: ۵۵۸/۴ الکوثر الجاری: ۱/۴۱۱ [ارشاد الساری: ۱/۴۹۲ عمدة القاری: ۳/۲۹۷ تحفة الباری: ۱/۲۲۱].

^(۲) عمدة القاری: ۳/۲۹۷.

^(۳) لامع الدراری: ۱/۲۰۸-۲۰۹/۳ الكنز المتواری: ۳/۱۹۴-۱۹۳.

^(۴) فتح الباری: ۲/۴۸۳. قال الحافظ أبو بكر محمد بن موسى الحازمي الهمداني: "الوجه الأول (أي من وجوه الترجيح) كثرة العدد في أحد الجانبين، وهي مؤثرة في باب الرواية، لأنها تقرب مما يوجب العلم وهو التواتر". الوجه الحادي عشر: (أي من وجوه الترجيح): أن يكون أحد الراويين أكثر ملازمة لشيخه، فإن المحدث قد ينشط تارة فيسوق الحديث على وجهه، وقد يتكاسل في الأوقات فيقتصر على البعض، أو يرويه مرسلًا إلى غير ذلك من الأسباب". (الاعتبار في النسخ والمنسوخ في الحديث: ۱۳۱، ۱۳۷/۱).

دويمه وجه دتوجيح: حافظ ابن حجر، علامه عینی علامه قسطلانی اوعلامه کورانی رحمهم الله د محدث اسماعیلی رحمہم اللہ نه یو بله دترجیح وجه هم نقل کړې ده. چنانچه دا حضرات فرمائی: «ورحمہما الإسماعیلی من جهة أخرى من حيث المعنى وهي كون ابن عباس لا يظلم على النبي صلى الله عليه وسلم في حاله اغتساله من مهنونة، فبدل على أنه أخذ عنها» (١)

یعنی محدث اسماعیلی رحمہم اللہ وغیره ددې حدیث مسانید دحضرت میمونہ رحمہم اللہ نه دکیدو یو معنوی وجه دترجیح هم بیان کړې ده هغه دا چه حضرت ابن عباس رحمہم اللہ پخپله خود حضور پاک حضرت میمونہ رحمہم اللہ سره د غسل کولو کیفیت باندې خبرېدې نه شی لهذا هغه به هم دحضرت میمونہ رحمہم اللہ نه اوريدو سره نقل کړې وی.

دریمه وجه دتوجیح: اکثر محدثین د سفیان بن عیینہ رحمہم اللہ روایت دحضرت ابن عباس رحمہم اللہ نه دحضرت میمونہ رحمہم اللہ په واسطه سره نقل کوی. چنانچه امام مسلم، امام نسائی، امام ابن ماجه، امام ترمذی رحمهم الله، امام شافعی، امام احمد بن حنبل، امام طحاوی، ابن ابی شیبہ، حمیدی، ابو عوانه، طبرانی، بیہقی او بزار رحمهم الله وغیره دا هم د میمونہ رحمہم اللہ نه نقل کړې دي. (٢) سفیان بن عیینہ رحمہم اللہ وائی چه امیر المؤمنین فی الحدیث امام شعبه رحمہم اللہ ته ددې حدیث موصول کیدل، یعنی دحضرت میمونہ رحمہم اللہ نه روایت کیدل، خوښ وو. (٣)

د ابن عیینہ رحمہم اللہ د اکثر شاگردانو روایت: محدث اسماعیلی رحمہم اللہ په خپل صحیح کښې دابن عیینہ رحمہم اللہ د هغه ټولو شاگردانو تذکره کړې ده چه د هغه نه مذکور روایت دحضرت میمونہ اضافه سره نقل کوی. دهغوی په شاگردانو کښې مقدمی، ابوبکر بن ابی شیبہ، عثمان بن ابی شیبہ، عباس نرسی، اسحاق طالقانی، ابوخیثمہ، سرج بن یونس، ابن منیع، مخزومی، عبد الجبار، ابن بزاز.

(١) فتح الباری لابن رجب الحنبلي: ١٣٣/١ فتح الباری للعسقلاني: ٨٣/٢ إرشاد الساری: ٤٩٢/١ الکونر الجاری: ٤١١/١.

(٢) الحدیث أخرجه مسلم فی صحیحہ فی کتاب الحيض، باب القدر المستحب من الماء فی غسل الجنابة وغسل الرجل والمرأة فی إناء واحد فی حالة واحدة، غسل أحدهما بفضل الآخر، رقم: ٣٢٢. وأخرجه الترمذی فی سننه فی أبواب الطهارة، باب ماجاء فی وضوء الرجل والمرأة من إناء واحد، رقم: ٤٢. وأخرجه النسائی فی سننه فی کتاب الطهارة، باب ذکر اغتسال الرجل والمرأة من نساء من إناء واحد رقم: ٣٣٧. وأخرجه ابن ماجه فی سننه کتاب الطهارة وستنها، باب الرجل والمرأة یغتسلان من إناء واحد رقم: ٣٧٧. انظر جامع الأصول، النوع الثامن فی اجتماع الرجل والمرأة علی الإناء الواحد رقم: ٥٠٤ وانظر كذلك تحفة الأشراف رقم: ٥٣٨.

(٣) انظر مستند الشافعی (بترتیب السندی) الباب السابع فی أحكام الغسل: ٣٩/١ رقم: ١٠٨. ومسنند الإمام أحمد بن حنبل: ٣٨١/٤٤ رقم: ٢٦٧٩٧ وشرح معانی الآثار للطحاوی، کتاب الطهارة باب س، ر، بنی آدم: ٢٥/١ رقم: ٨٩. ومسنند ابن ابی شیبہ، کتاب الطهارة باب فی الرجل والمرأة یغتسلان بقاء واحد: ٣٥٥/١ رقم: ٣٧. ومسنند الحمیدی: ١٤٨/١ رقم: ٣٠٩. والجمع بین الصحیحین للحمیدی: ٦٥/٢ رقم: ١٠٦٣. ومسنند ابی عوانة کتاب الطهارة باب الإجابة للرجل أن یغتسل بفضل ماء المرأة والاغتسال معها فی إناء واحد: ٢٣٩/١ رقم: ٨١٠-٨٠٩. والمعجم الكبير للطبرانی: ٢٣/٢٥٤. وسنن الکبری للبیہقی کتاب الطهارة باب فی فضل الجنب: ١/١٨٨. ومسنند البزار: ١٣/٣ رقم: ٥٢٦١. انظر كذلك هدی الساری: ٢٥/١ تغلیق التعلیق: ١٥٣/٢-١٥٢.

(٤) مسند الحمیدی: ١/٤٨ رقم: ٣٠٩.

ابوهمام، ابومسویٰ انصاری، ابن وکیع، احمسی او ابن مهدی رحمهم الله وغیره مذکوره روایت د حضرت میمونہ رضی اللہ عنہ نه نقل کړې دي. (۱)

دامام دارقطنی رحمته اللہ وائي: امام دارقطنی رحمته اللہ په خپل علل کښې لیکلي دي چه ابن عیینہ رضی اللہ عنہ مذکوره روایت د عمرو نه نقل کړې دي اودانې دمسانید حضرت میمونہ رضی اللہ عنہ نه گرځولې دي اوددې تذکره ئی نه ده کړې چه د ابن عیینہ رضی اللہ عنہ د شاگردانونه دهغوی په نقل کښې اختلاف پیدا شوې دي. (پس صرف د حضرت میمونہ رضی اللہ عنہ نه ئی روایت ذکر کړې دي.) (۲)

د ابن رجب الحنبلي وائي: ابن رجب حنبلي رحمته اللہ تیره شوې د ترجیح وجه ذکر کولونه پس دامام بخاری رحمته اللہ د ابونعیم رحمته اللہ روایت ته ترجیح ورکول وهم گرځولې دي. (۳)

د دارقطنی رحمته اللہ د ترجیح وضاحت: داخبره اول راغلي ده چه د امام بخاری رحمته اللہ په شان دارقطنی رحمته اللہ هم د ابونعیم رحمته اللہ روایت ته ترجیح ورکړې ده. اکثر شراح حدیث دهغوی طرف ته هم دغه منسوب کړي دي. د شراح داخبره قابل تامل ده ځکه چه امام دارقطنی رحمته اللہ د ابونعیم رحمته اللہ روایت ته ترجیح نه ده ورکړې بلکه هغوی لیکلي دي ابن عیینہ رضی اللہ عنہ د عمرو نه دغه مذکوره روایت نقل کړې دي او هغه د حضرت میمونہ رضی اللہ عنہ نه روایت کوي. هغه د ابن عیینہ رضی اللہ عنہ د شاگردانو د اختلاف ذکر نه دي کړي البته دانی وئيلي دي چه ابن جریج رحمته اللہ د ابن عیینہ رضی اللہ عنہ مخالفت کړې دي اود عمرو بن دینار نه ئی روایت کړې دي هغه د جابر بن زید رضی اللہ عنہ نه هغوی د ابن عباس رضی اللہ عنہ نه چه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم د حضرت میمونہ رضی اللہ عنہ نه پاتې شوې اوبوسره غسل کولو.

د ابن جریج والا روایت امام مسلم رحمته اللہ په خپل سندسره نقل کړې دي لیکن په هغې کښې عمرو بن دینار رضی اللہ عنہ د جابر بن زید رضی اللہ عنہ طرف ته نسبت کولو کښې متردد دي. لهذا په دې وجه دي ته د ابن عیینہ رضی اللہ عنہ په روایت باندې ترجیح نه شي ورکولې. که چرې دهغه حدیث محفوظ اومنلې شي نو بیا هم دواړو (ابن عیینہ رضی اللہ عنہ او ابن جریج رحمته اللہ) د روایت په الفاظو کښې فرق دي. د ابن عیینہ رضی اللہ عنہ په روایت کښې دي چه حضور پاک او حضرت میمونہ رضی اللہ عنہ به په یوولونی سره غسل کولو خود ابن جریج رحمته اللہ په روایت کښې د حضور پاک د حضرت میمونہ رضی اللہ عنہ نه پاتې شوو اوبوسره د غسل کولو تذکره ده لهذا دواړه جدا جدا احادیث دي. (۴)

د حدیث نه مستنبط شوی احکام: ① ددې حدیث نه معلومه شوه چه د سړي او ښځې په یوولونی سره غسل کول جائز دي. (۵)

② حافظ ابن حجر رحمته اللہ لیکلي دي چه ددې حدیث نه معلومه شوه چه د امام بخاری رحمته اللہ په نیز عن فلان او ابن فلان نه روایت یوشان نه دي. (۶)

(۱) فتح الباری لابن رجب الحنبلي: ۱/۱۴۷.

(۲) العلل للدارقطنی، حدیث أم المؤمنین میمونہ عن النبی صلی الله علیه وسلم: ۲۵۹/۱۵ رقم: ۴۰۰۸، فتح الباری

لابن رجب الحنبلي: ۱/۱۴۷.

(۳) فتح الباری لابن رجب الحنبلي: ۱/۱۴۷.

(۴) العلل للدارقطنی، ۲۵۹/۱۵ رقم: ۴۰۰۸، فتح الباری لابن رجب الحنبلي: ۱/۱۴۷.

(۵) ع: ۱/۲۹۷.

۴- باب: مَنْ أَقَاصَ عَلَى رَأْسِهِ ثَلَاثًا

په سر باندې درې ځل اوبه بیهول

ما قبل سره مناسبت: ددې باب سابقه باب سره مناسبت بالکل واضح او ښکاره دې چه په دې کښې دغسل او د هغې د هیئت بیان وو او دلته هم دغسل او د هغې هیئت بیانولی شئ. (۱)

د ترجمه الباب مقصد: پخوانو شراح حدیث ددې باب څه غرض نه دې بیان کړې البته زموږ د اکابرینونه بعض حضراتو په دې باندې کلام فرمایلي دي.

د شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمته الله علیه رائي: د شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمته الله علیه رائي داده چه امام بخاری رحمته الله علیه دلته د یواهم اختلافی مسئلې طرف ته اشاره فرمایلي چه غسل کښې "دک" فرض دې که نه؟ د مالکيه په نیز فرض دې او د جمهورو په نیز فرض نه دې. امام بخاری رحمته الله علیه په ترجمه کښې لفظ "أَقَاصَ" لوستلوسره د جمهورو تائید کړې دي. چنانچه شیخ الحدیث رحمته الله علیه فرمائي «لا یبعد عند هذا العهد الضعيف: أن غرض الترجمة الإشارة إلى أن الدليل ليس بغرض، بل يكفي إساءة الماء غلاف لمن أوجه» (۲)

یعنی د بنده ضعیف په نیز غرض د ترجمې دې خبرې طرف ته اشاره کول دی چه په غسل کښې دک فرض نه دې بلکه اوبه بیهول کافی دی په خلاف د هغه خلقو چه دا واجب گرځوی.

شیخ الاسلام علامه شبیر احمد عثمانی رحمته الله علیه رائي: شیخ الاسلام علامه شبیر احمد عثمانی رحمته الله علیه ددې باب د غرض او مقصد باره کښې لیکلی دی چه دا باب هم دغسل په هیئت باندې مشتمل دې او دلته په غسل کښې درې ځل په سر باندې اوبو بیهول ذکر دي. کوم چه د تکرار بالکل آخری حددي. د ترجمه مقصد د دریو شمیر ثابتول دی یا صرف د استیعاب ثابتول مقصد دي په کوم سره چه څه شک پاتې نه شئ. غالباً د امام بخاری رحمته الله علیه مقصد د دریو شمیر ثابتول نه دی بلکه استیعاب او د تکرار آخری حد بیانول دي. (۳)

د تثلیث في الغسل حکم: د حنفیه شافعیه او حنابله په نیز په غسل کښې تثلیث مسنون او مستحب دي. (۴) د عام مالکيه رائي داده چه تثلیث مستحب نه دي. په کومو احوادو کښې چه راغلی دی حضور پاک په خپل سرمبارک باندې درې ځل اوبه اچولی دی یانې چاته د دریو ځلو اوبو اچولوتلقین کړې دې نو ددې مقصد تکرار نه دې بلکه استیعاب دي. چونکه په یو ځل اوبو اچولوسره سر پوره نه

(۱) فتح الباری: ۴۸۳/۲. ابن عبد البر رحمته الله علیه په دې خبره باندې اجماع نقل کړې ده چه د جمهورو په نیز عن فلان او إن فلاناً دواړه برابر دي. په دې باره کښې د نور تفصیل دپاره او گوږنی: علوم الحدیث لابن الصلاح. النوع الحادی عشر، ص: ۷۲-۶۲ نکت علی کتاب ابن الصلاح لابن حجر العسقلانی النوع الحادی عشر: ۶۰۳/۲-۵۹۰ نکت علی مقدمة ابن الصلاح للزركشي النوع الحادی عشر ص: ۱۷۹-۱۷۰.

(۲) عمدة القاري: ۳/۲۹۷.

(۳) الأبواب والتراجم لصحيح البخاري: ص: ۶۰۰ الكنز المتوازي: ۱۹۴/۳.

(۴) فضل الباری: ۴۳۰/۲. تثلیث في الغسل سره متعلق څه بحث کتاب الغسل باب الوضوء قبل الغسل په رومبی حدیث کښې ثلاث غرف لاندې تیر شوې دي.

(۵) بدائع الصنائع: ۱/۲۶۹ البحر الرائق: ۱/۱۹۳ المنهاج: ۴/۲۳۵-۲۳۴ المجموع: ۲/۱۸۵ المغنی: ۱/۱۳۸.

لمعديري په دې وجه حضور پاک درې ځل بڼی او گس طرف او په مینځ کښې د اوبو اچولو حکم فرمائیلې دې. چنانچه د علامه قرطبي قاضی عیاض او ابن عربی رحمهم الله وغيره هم دغه قول دې. (۱) شافعيه کښې ابوالحسن ماوردي رحمته الله د تثلیث فی الغسل قائل نه دې. (۲) او علامه ابوالحسن سندھی رحمته الله هم د استیعاب قائل دې د تثلیث قائل نه دې. (۳)

علامه نووی رحمته الله ماوردي رحمته الله منفرد ګرځولوسره فرمائیلې دی چه د هغوی دا قول ضعیف اومتروک دې. (۴) ابن ملکن رحمته الله فرماني چه دا د ماوردي رحمته الله تفرد نه دې بلکه شرح الفروع کښې هم دغه خبره ابوعلی السنجی هم وئیلې ده. (۵)

علامه خلیل مالکی رحمته الله فرماني په سر کښې تثلیث دې په باقی بدن کښې نشته دې. لهذا باقی بدن لوندول کافی دی البته په سر باندې درې ځل اوبه اچول مستحب دی. د اوبویر کات علامه دردیر مالکی رحمته الله هم دغه مذهب دې. (۶)

د امام بخاری رحمته الله خیال: امام بخاری رحمته الله په ترجمه الباب کښې «من أفاض على رأسه ثلاثاً» فرمائیلې دی «علی بدن» نه دی فرمائیلې. په دې سره دومره خو معلومېږي چه هغه په دې مسئله کښې د جهوړو هم خیال نه دی تثلیث مستحب نه مني. اوس د امام بخاری رحمته الله په راني کښې دوه احتمالات دی یا خود امام بخاری رحمته الله رجحان د علامه خلیل مالکی د راني طرف ته ګټل پکار دی لکه چه هغه د تثلیث رأس قائل دې او تثلیث فی الغسل قائل نه دې. هم ددې امام بخاری رحمته الله هم قائل دې. لیکن ددې دا مطلب نه دې چه هغوی د علامه خلیل مالکی رحمته الله متابعت کړي دې ځکه چه علامه خلیل رحمته الله خود ډیر روستو وخت سرې دې او امام بخاری رحمته الله د هغه نه د ډیر وړاندې وخت سرې دې. یا داسې وئیلې کیدې شی چه امام بخاری رحمته الله «من أفاض» وئیلوسره دې خبرې طرف ته اشاره کړې ده چه په احادیثو کښې داکوم درې درې ځل د اوبو اچول راغلی دی دا څه متعین صورت نه دې بلکه مقصود سر لوندول دی. که د چا سر په رومبي ځل اوبه اچولوسره لوندشی نو دا د هغه دپاره کافی دی اوکه چاته دې نه د زیات ضرورت پېښ شی نو هغه دې دخپل سر لوندولو دپاره درې ځل یاد دې نه زیاتي اوبه هم اچولې شی.

خلاصه دا چه که چرې امام بخاری رحمته الله د استحباب تثلیث فی الغسل قائل نه دې نو د استحباب تثلیث غسل رأس قائل دې. «کما هو رأي الخليل المالكي رحمته الله». ابن التين رحمته الله د علمانونه نقل کړی دی چه ددې حدیث نه مراد یا خو تکرار فی الطهارة دې یادا تمامیت د طهارة د پاره دې ځکه چه استیعاب د غسل دپاره یو ځل وینځل نه کافی کیږي. بعض حضراتو فرمائیلې دی چه تثلیث مستحب دې البته په څومره سره چه اسباغ اوشی هغه جائز دی. (۷)

(۱) أوجز المسالك: ۹۹/۱ عارضة الأحوذ: ۱۵۸/۱-۱۵۷/۱ کمال إكمال المعلم: ۹۳/۱ شرح الزرقاني: ۹۱/۱.

(۲) المنهاج للنووي: ۲۳۵/۴ التوضيح لابن الملتن: ۵۶۱/۴.

(۳) حاشية السندی علی صحیح البخاری: ۵۷/۱ حاشية السندی علی النسائي: ۱۳۶/۱.

(۴) المجموع شرح المذهب: ۱۸۵/۲.

(۵) التوضيح: ۵۲۱/۴ عمدة القاري: ۲۹۹/۳.

(۶) الشرح الصغير مع الصاوي: ۱۷۲/۱ حاشية الدسوقي: ۲۲۵/۱ جواهر الإكليل: ۲۳/۱.

(۷) التوضيح لابن ملتن: ۵۶۱/۴ عمدة القاري: ۲۹۹/۳.

ابن بطال رحمہ اللہ فرمائی: «والعدد فی ذلك مستحب عند العلماء، وما أسهم وعمر ذلك أجزاً» (۱) یعنی یہ دے حوالہ سرہ عدد خود علماؤ پہ نیز مستحب دے البتہ پہ خومرہ سرہ چہ ہم تعمیم او اسباق حاصلہ شی ہفہ جائز دی.

المحدث الأول

۲۵۸- حَدَّثَنَا أَبُو لَيْثُمٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا زُهَيْرٌ، عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ، قَالَ: حَدَّثَنِي سُلَيْمَانُ بْنُ صُرَدٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي جُبَيْرُ بْنُ مُطْعِمٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَمَّا أَنَا فَأَقْبِضْ عَلَى رَأْسِي ثَلَاثًا، وَأَشَارَ يَدَيْهِ كِلْتَابَهُمَا» [حديث باب (۱)]

ترجمہ: مونہ تہ بیان کرو حدیث ابونعیم، اوونیل مونہ تہ زہیر، ہغوی د ابواسحاق نہ اوہغوی اوونیل ماتہ سلیمان بن صرد بیان اوکرو ماتہ جبیر بن مطعم رحمہ اللہ چہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ارشاد اوفرمانیلو زہ خو (پہ غسل کنبہ) پہ خپل سر باندے درے لپے (اویہ) بھیم او رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم د دواوہ لاسونوہ اشارہ کولوسرہ اوخودل.

تراجم رجال

ابونعیم: دا مشہور محدث ابونعیم الفضل بن دکین الملاحی الکوفی رحمہ اللہ دی. ددوی حالات کتاب الایمان باب فضل من استبرأ الدینہ د رومی حدیث لاندے تیرشوی دی. (۲)

زہیر: دا زہیر (تصغیر سرہ) بن معاویہ بن حذیح بن الرخیل بن زہیر بن خیشمہ جعفی رحمہ اللہ دی. ددوی مفصل احوال کتاب الایمان باب الصلاة من الایمان د رومی روایت پہ ذیل کنبہ تیرشوی دی. (۳)

ابواسحاق: دا ابواسحاق عمرو بن عبد اللہ بن عبید سبعی کوفی رحمہ اللہ دی. ددوی تفصیلی حالات کتاب الایمان باب الصلاة من الایمان د رومی حدیث لاندے تیرشوی دی. (۴)

سلیمان بن صرد رحمہ اللہ: دا سلیمان بن صرد «بضم المهملة وفتح الراء» (۵) بن الجون بن ابی الجون بن منفذ بن ربیعہ بن اصرم بن حرام بن حبشیہ «وقیل: أو حُبَشِيَّة» بن سلول بن کعب بن عمرو بن ربیعہ الخزاعی الکوفی رحمہ اللہ (۶) ابومطرف دہغوی کنیت دی. (۷)

(۱) شرح ابن بطال: ۱/۳۸۴ عمدة القاری: ۲/۲۹۹ التوضیح: ۴/۵۶۱

(۲) الحدیث أخرجه مسلم فی صحیحہ فی کتاب البیض، باب استحباب إفاضة الماء علی الرأس وغیرہ ثلاثاً وقم: ۳۲۷ ابوداؤد فی سننہ فی کتاب الطہارة باب فی الغسل من الجنابة رقم: ۲۳۹ والنسائی فی سننہ فی کتاب الطہارة باب ذکر ما یکنی الجنب من إفاضة الماء علی رأسہ رقم: ۲۵۱ وأيضاً فی کتاب الغسل والتیمم باب ما یکنی الجنب من إفاضة الماء علی رأسہ رقم: ۲۵۰ انظر جامع الأصول رقم: ۳۲۷ وانظر كذلك تحفة الأشراف رقم: ۳۱۸۶.

(۳) کشف الباری: ۲/۶۷۳-۶۶۹

(۴) کشف الباری: ۲/۳۷۰-۳۶۷

(۵) کشف الباری: ۲/۳۷۵-۳۷۰

(۶) تقریب التہذیب ص: ۲۵۲ رقم الترجمة: ۲۵۷۴ فتح الباری: ۲/۴۸۴.

شرف صحابيت: ذا صحابي رسول ﷺ دې. (٢) علامه ذهبى رحمه الله دې په صفار صحابه كښې شميرلي دې. (١) ليكن علامه عسقلانى، عيني او قسطلانى رحمهم الله دې فاضل صحابه كرامو كښې شميرلي دې. (٢)

شيوخ حديث: سليمان بن صرد رحمه الله د حضرت رسول اكرم ﷺ نه نيغ په نيغه او ابى بن كعب، على بن ابى طالب، جبير بن مطعم، حسن بن على رضي الله عنه د حديث روايت كوي. (١)
تلامذه: دهغوى نه روايت نقل كونكو كښې ابواسحاق سبيعي، تميم بن سلمه، شقير العبدى، شعيب بن الضبي، عبدالله بن يسار جهني، عدى بن ثابت، ابو الضحى، مسلم بن صبيح، يحيى بن يعمر، ابو حنيفه والد عبدالاکرم بن ابى حنيفه او ابو عبدالله رحمهم الله وغيره شامل دي. (٢)
د ژوند حالات: د اسلام راورلودنه مخكښې د جاهليت په زمانه كښې د دهغوى نوم يسار وو كله چي د اسلام قبول كړو او د حضور پاك په صحبت كښې شامل شو نو حضور پاك د دهغوى نوم د يسار نه بدل كړو او سليمان ئي كيخودو. (٣)

دهغوى ﷺ د خپل قوم د اوچتي درجي معزز كسانونه وو. (١) حضور پاك چه كله د دې دنيا نه تشریف يوړو نو حضرت سليمان ﷺ د نورو مسلمانانوسره كوفه ته تشریف يوړو. (٢) د خطيب بغدادى وغيره په قول دهغوى ﷺ په بنو خزاعه كښې اوسيدلو. دې نه علاوه دهغوى ﷺ د مدائن او بغداد هم سفر او كړو. (٣) ابن عبدالبر رحمه الله وغيره فرمائي «كان رضى الله عنه خيرا فاضلا له دين وعادة» (٤) يعنى دهغوى ﷺ بهترين فاضل متدين او عبادت گذار سړي وو. دهغوى ﷺ حضرت على رضي الله عنه سره په جنگ صفين وغيره كښې هم شريك شوي. (٥)

(١) تهذيب الكمال: ٤٥٥/١١-٤٥٤ طبقات ابن سعد: ٢٩٢/٤ التاريخ الكبير: ١/٤ رقم الترجمة: ١٧٥٢ الجرح والتعديل ١٢٠/٤ تاريخ بغداد: ٢١٥/١ معرفة الصحابة: ٤٦١/٢ تاريخ الإسلام: ١٢/٢ سير اعلام النبلاء: ٢٩٤/٣ تهذيب التقريب: ٢٠٠/٤ الإصابة: ٧٥/٢

(٢) طبقات ابن سعد: ٢٩٢/٤ تاريخ بغداد: ٢١٥/١

(٣) معرفة الصحابة: ٤٦١/٢ الإصابة: ٧٦/٢ تاريخ الإسلام: ١٢/٤ سير اعلام النبلاء: ٢٩٤/٣

(٤) تاريخ الإسلام: ١٢/٢

(٥) فتح الباري: ٢/٤٨٤ عمدة القاري: ٣/٢٩٧ ارشاد الساري: ١/٤٩٣

(٦) الإصابة في تمييز الصحابة: ٧٦/٢ تاريخ الإسلام: ١٢/٤ تهذيب الكمال: ٤٥٥/١١ سير اعلام النبلاء: ٣/٣٩٤ تهذيب التهذيب: ٤/٢٠٠

(٧) معرفة الصحابة: ٤٦١/٢ الإصابة: ٧٦/٢ تهذيب الكمال: ٤٥٦-٤٥٥/١١ الجرح والتعديل: ١٢٠/٤

(٨) تاريخ بغداد: ٢١٥/١ الإصابة في تمييز الصحابة: ٧٦/٢ تهذيب الكمال: ٤٥٦-٤٥٥ تهذيب التقريب: ٢٠٠/٤

(٩) الاستيعاب في أسماء الأصحاب على هامش الإصابة: ٢/٦٤ تاريخ الإسلام: ١٢/٤٣ تهذيب الكمال: ١١/٢١٥

(١٠) طبقات ابن سعد: ٢٩٢/٤ تهذيب الكمال: ٤٥٦-٤٥٥ الاستيعاب: ٢/٦٤-٢/٦٣

(١١) تاريخ بغداد: ٢١٥/١ الاستيعاب في أسماء الأصحاب على هامش الإصابة: ٢/٦٣ تهذيب الكمال: ٤٥٦-٤٥٥

(١٢) الاستيعاب في أسماء الأصحاب على هامش الإصابة: ٢/٦٣ تهذيب الكمال: ٤٥٦-٤٥٥ تهذيب التهذيب: ٤/٢٠٠

(١٣) طبقات ابن سعد: ٢٩٢/٤ تهذيب التهذيب: ٢٠١/٤ الاستيعاب: ٢/٦٤ الإصابة: ٧٦/٢ معرفة الصحابة: ٤٦١/٢ تهذيب الكمال: ٤٥٦/١١

وفات: هغوی رحمته ۶۵ هجری ذ ربيع الاول آخری ورځو کښې د عین ورده په مقام باندې شهید کړې شو. هغه وخت دهغوی رحمته عمر ۹۳ کاله وو. ابن حبان کتاب الثقات کښې لیکلی دی چې هغوی د عین ورده په مقام د رمضان المبارک په میاشت ۶۷ هجری کښې شهید کړې شو (لیکن دا خبره صحیح نه ده. حافظ ابن حجر رحمته وغیره لیکلی دی چې «وال اول اصم واکثر» یعنی ۶۵ هجری کښې د هغوی وفات اکثر مؤرخینو نقل کړې دې او هم دغه قول اصح دې. ^(۳)

د حضرت سلیمان بن صرد رحمته سره متعلق د تاریخي روایاتو جائزه: د تاریخ په کتابونو کښې په عام توګه هر قسم روایات سندونو سره جمع کولې شی. تنقیح اوتحقیق نه شی کولې. ددې روایاتو تنقیح او تحقیق د فن د ماهرینو په ذمه وی. بغیر تنقیح اوتحقیق په دې روایاتو باندې قبولیت اود عم قبولیت حکم لګول صحیح نه دی. چنانچه طبری رحمته په تاریخ الأئمه والملوک المعروف بتاريخ طبری مقدمه کښې لیکلی دی چې ما په دې کتاب کښې د سلف سره متعلق چې کوم اخبار (روایات) نقل کړي دي که چېرې قاری دا ناخوښه او گرځوی یا سامع دا په طعن اوتشنیع باندې محمول کړي په دې وجه چې ددې روایاتو صحیح توجیه هم نه شی کیدي اونه ددې روایاتو حقیقت سره څه تعلق دې نوهغه حضرات دې په دې خبره پوهه شی چې دا (ناخوښه او د طعن اوتشنیع والا روایات) زمونږ د طرف نه نه دي بلکه داد بعض ناقلینو د طرف نه دی مونږ خود دغه ناقلینو بیان کړې شوی روایات (دهغوی سندسره) نقل کړي دي. ^(۴) حضرت سلیمان بن صرد رحمته په حواله سره هم د تاریخ کتابونه خاص کر

(۱) تاریخ بغداد: ۱/۲۱۵ طبقات ابن سعد: ۴/۲۹۳-۲۹۲ تاریخ الإسلام: ۲/۱۳۴ الإصابة: ۲/۷۶ الاستیعاب: ۴/۲۶۴ تهذیب الکمال: ۱۱/۵۶ سیر الأعلام النبلاء: ۳/۳۹۵ معرفة الصحابة: ۲/۴۶۱.

(۲) کتاب الثقات: ۱/۳۳۰ رقم الترجمة: ۵۲۹ تهذیب الکمال: ۱۱/۵۵۷ تهذیب التهذیب: ۴/۲۰۱.

(۳) تهذیب الکمال: ۱۱/۵۵۷ تهذیب التهذیب: ۴/۲۰۱.

(۴) اوګورنی تاریخ الأمم والملوک بتاريخ طبری، خطبه الكتاب ۱۱/۱.

دکتور خالد علال کبیر «مدرسة الكذابين في رواية التاريخ الاسلامي وتدوينه: ۶۷-۶۸/۱ کښې دعلامه طبری رحمته ددې طرز عمل متعلق لیکلی دی چې زما په نیز هغوی دا (یعنی تحقیق اوتحصین نه بغیر صرف د سندسره روایات ذکر کولو سره) یوناقص کار کړې دې او ددغه ټولو روایاتو هغه پخپله ذمه وار دي کوم چې هغه په خپل تاریخ کښې مدون کړي دي. هغوی عمداً د دروغونو راویانو په کثرت سره روایات نقل کړي دي او په هغې باندې نې سکوت یعنې خاموشی اختیار کړه. دا ډیره خطرناکه معامله ده چې روستو د راتلونکو ډیرو نسلو دپاره د گمراهی سبب جوړ شوي دي (یعنی علامه طبری رحمته له بکارو چې هغوی د دغه دروغونو راویانو بغیر څه ضرورت نه تدکره نه کوله یانې په هغوی باندې نقد کولې او ددغه روایاتو جانچ پرتال نې کولې. صرف دهغوی په اسانید باندې اکتفا کولو سره نې سکوت نه وې اختیار کړې.

داکتور صاحب نور لیکلی چې د روایاتو جانچ پرتال او نقد کول په دې وجه ضروري وي ځکه چې دهغوی کتاب تاریخ طبری مطالعه کونکو کښې غالب اکثریت دهغه خلکو دي چې چا کښې چې دومره علمی صلاحیت نه وي چې هغوی په دغه روایاتو باندې د سند اومتن په اعتبار سره نقد او کړې شی نوڅه به هغوی د دې نه استفاده کونکي، حدیث تاریخ او نورو علومو کښې متبحر کیدلې نویا دا خبره فیصله شوې وه چې هغوی د نقد اوتحصین عمل سیرته رسولې.

داکتور صاحب نور لیکي چې دا معامله ددې نه هم نوره سخته کړې دې خبرې چې د طبری نه پس راتلونکي اکثر مؤرخینو د قرون ثلاثه باره کښې دهغوی نه په کثرت سره روایات نقل کړي دي او اکثر نې بغیر د سند نه نقل کړي دي. لکه ابن جوزي په منتظم کښې، ابن الجیر الکامل کښې او ابن

تاریخ طبری^(۱) دابن اثیر جزری الکامل^(۲)، او ددی دواړو نه نقل شوي د ابن کثیر البدياه والنهایه^(۳)، وغیره^(۴)، کښې په کوم روایات ذکر دی دهغې څه حصه په کتب رجال کښې هم نقل کړې شوي ده.

کثیر البدياه کښې کړی دی. او دغه شان بغیر د سند نه نقل کولو سره د ثقه او دروغغونو روایات روایات گډوډ شو. اکثر وختونو کښې تاریخ طبری طرف ته مراجعت کولو نه بغیر په دې کښې تمیز مستحیل کيږي. په دې وجه د فن دماهرینو د اقوالو په رڼا کښې حضرت سلیمان بن صرد^(۵) سره متعلق د تاریخي روایاتو جائزه اخستل ضروري دی.

(۱) اوگورنی تاریخ الطبری: ۳۹۰، ۳/۲۷۷، ۴۲۰-۴۰۵-۳۹۱ صرف د اهل علم د پاره په توگه د نموني د ابو مخنف خانه ساز د یو خط تذکره کوو کوم چه هغه د سلیمان بن صرد^(۶) طرف ته منسوب کړي دي. طبری ۲۷۷/۳ او ابن الاثیر: ۳۸۵/۳ بغیر د څه نقد او تمحیص نه نی هغه نقل کړي دي د خط الفاظ داډی: محسن بن علی من سلیمان بن صرد والمسیب بن نجبه، ورفاعة بن شداد، وحبيب بن مظاهر، وشيعت من المؤمنین والمسلمین من اهل الکوفة: سلام عليك، فانا نحمدلک اے الله الذي لا اله الا هو، اما بعد، فالحسنه التي قسم عدوك الجبار العنيد الذي انتزى علي هذه الامة فابتزها، وغصبا فينها، وتأمرا عليها بغیر رضاً منها، ثم قتل خيارها، واستبقى شرارها وجعل مال الله ذلة بين جبا برتها وأغنيائها، فبعداً له كما بعدت نمود! إنه ليس علينا إمام فأقبل، لعل أن يجمعنا بك على الحق^(۷). داخانه ساز خط اولولسي او د لې شان وخت دپاره غږ او فکر اوکړنی آيا يوصحابي د رسول الله ﷺ بل صحابي د رسول الله ﷺ ته داسې ناروا بي هوده او ظالمانه انداز سره منبهم کولې شي. کوم چه نه صرف د نقل خلاف دي بلکه دعقل هم.

ضرورت ددې امر دي چه دا لکدیني امور رو بعمل راوړلوسره د تاریخ اسلام تدوین جدید اوکړي شي: ① اعتدال سره د دغه ټولو مؤرخینو د کتابونو په ثقه او دروغغونو روایاتو په روایتونو کښې تمیز اوکړي شي چا چه په خپلو کتابونو کښې دواړه قسمه روایاتو ته ځاني ورکړي دي لکه خلیفه بن خیام، محمد بن سعد، زبیر بن بکار، موسی بن عقبه، وهب بن منبه، طبری او ابن اثیر وغیره. ② داخبره هم په ذهن کښې ساتل پکار دي چه علما، رجال ومحدثین عظام د نقد تحقیق او تمحیص نه پس د احادیثو په ذخیره کښې موجود په سوونو نه بلکه په زرگونو لیکونو احادیثونه صحیح اوسقیم او ضعیف او موضوع وغیره تعیین کړي دي خوزمونو تاریخي ورته ددې نه لمن را نیکلې ده.

③ ضرورت ددې امر دي چه دتاریخي کتابونو په ټولو قواعدو اوضوابطو په رڼا کښې د سند اومتن په اعتبار سره نقد او تمحیص او تحقیق اوکړي شي کوم چه محدثین علما، رجال بیان کړي دي.

④ په خلقو کښې ددې خبرې شعور پیدا کړي شي چه دتاریخ فلائکي فلائکي راوی او روایت قابل اعتبار نه دي دهغې نه ده اوکړي او په صحیح او ثقه روایاتو باندې اکتفاء اوکړي شي.

⑤ په دې خبره کښې هم تفريق ضروري دي چه مؤلف اوصاحب د تاریخ پخپله خو ثقه دي مگر هغه به واقعاتو او نقل د روایاتو کښې په دروغغونو روایاتو اعتماد کړي دي لکه څنگه د مؤرخ طبری حال دي. نو په دې صورت کښې به دهغه صرف د ثقه روایاتو والا روایتونه مقبول وي د دروغغونو روایاتو روایتونه به مردود گرځولي شي.

⑥ اوکه چري مؤلف پخپله کذاب وي نو بیا دهغه په کتاب کښې به موجود د ثقه خلقو روایات هم غیر معتبر وي.

⑦ اصل اوضاع ⑧ دروغغونو روایاتو د روایتونو عدم قبولیت دي خوکه دهغوی روایات د قرآن سنت او اجماع د امت مخالف نه وي نو ثقه روایاتو تائید او نور قرائن او مرجحاتو په موجودگي کښې به دهغې د قبولو گنجائش وي.

⑨ د تاریخ په مطالعه کولو سره داخبره هم واضحه شوې ده چه د دغه دروغغونو روایاتو تعلق دمختلف گمراه فرقو او علمی حلقوسره دي چاچه د خپلو نظرياتو او علمی مزعماتو د تائید او ترویج او

چه حضرت سلیمان بن سرد علیه السلام دهغه خلق نه وو چه حضرت حسین علیه السلام نی کوفه ته د رابللو دپاره خطونه لیکلی وو دهغوی په تشریف راوړلو باندې نی هغوی خان له پریخودل دهغوی دآمداد نه شاته شو. دهغوی په شهادت باندې خپیمانه شو نو یولینکر جوړلوسره نی د بدله اخستلو دپاره عبیدالله ابن زیاد سره جنگ اوکړو وغیره وغیره.

د تاریخ د کتابونو دا ټول روایات کوم چه د سلیمان بن سرد په حواله سره دی په هیڅ قسم باندې من او عن نه شی منلې کیدې. لهذا چه کله ددې قسم روایاتو د حقیقت پیژندگلو دپاره د تاریخ کتابونو او بیا د کتب رجال طرف ته مراجعت اوکړې شو نو دا خبره واضحه شوه چه په دې کښې اکثر روایات د ابومخنف لوط بن یحیی د خان نه جوړکړی دی.

ابومخنف د جرح او تعدیل په تله کښې: لوط بن یحیی ابومخنف باره کښې انمه د جرح او تعدیل اقوال او گورنی: علامه ذهبی رحمته الله علیه او علامه ابن حجر رحمته الله علیه وائی: «أخباري، تالف، لا یوثق به»^(۱) ابوحاتم وغیره هغه ته متروک الحدیث وئیلی دی. یحیی بن معین رحمته الله علیه فرمائی: «لیس بقه»، «لیس بشی»^(۲) عقلی رحمته الله علیه ضعفاء کښې تذکره کړې ده.^(۳) ابوعبیدآجری وائی چه ما د امام ابوداؤد رحمته الله علیه نه د ابومخنف باره کښې پوښتنه اوکړه نو هغه خپل لاسونه او خنډل اووئی فرمائیل چه آیا څوک ددې باره کښې هم پوښتنه کوی یعنی هغه د دې قابل نه دې چه دهغه باره کښې پوښتنه اوکړې شی.^(۴)

ابن عراق کنانی رحمته الله علیه فرمائی: «کذاب تالف»^(۵) ابن عدی رحمته الله علیه فرمائی: «یحیی محرق» صاحب أخبارهم.^(۶) بعض خوتر دې پورې لیکلی دی امامی شیعہ وو.^(۷) ابن جوزی رحمته الله علیه هم ورته کذاب وئیلی دی.^(۸)

ابومخنف د شیعہ مؤرخینو په نظر کښې: شیعہ مؤرخین خاص کر د کتب رجال مصنفین، محسن امین، شرف الدین، آغا بزرگ طهرانی، عباس قمی، محمد مهدی طباطبائی، خوئی، خاقانی، نجاشی، جلی او طوسی وغیره د ده تذکره په خپلو کتابونو کښې د شیعہ مؤرخ په توگه کړې ده. بلکه

دنیای مفاوید و حاصلو دپاره په رسول الله صلی الله علیه و آله او په صحابه کرامو رضی الله عنهم باندې ډیر زیات دروغ وئیلی دی. نور تفصیل دپاره او گورنی: «مدرسة الکذابين فی رواية التاريخ الإسلامی وتذوینة» والله اعلم بالصواب

(۱) الکامل فی تاریخ: ۳/۳۸۵، ۴۹۰-۳۸۶، ۱۲/۳.

(۲) ۲/۲۵۵-۲۵۸.

(۳) تاریخ بغداد: ۲۱۶-۱/۲۱۵.

(۴) الاستیعاب: ۲/۶۴، الإصابه: ۲/۶۴، تهذیب الکمال: ۱۱/۴۵۶، سیر اعلام النبلاء: ۳/۲۹۵، طبقات ابن سعد: ۴/۲۹۲.

(۵) کتاب النقات: ۱/۳۳۰.

(۶) لسان المیزان: ۵۶۷/۵، میزان الاعتدال: ۴۱۹/۳.

(۷) الضعفاء الکبیر: ۱۸/۴، لسان المیزان: ۵۶۸/۵.

(۸) حواله سابقه د نور تفصیل دپاره او گورنی: سیر اعلام النبلاء: ۳۰۲/۷، الضعفاء والمتروکین، ص: ۳۳۳، میزان

الاعتدال: ۴۲۰/۳، المغنی فی الضعفاء: ۲۴/۲.

(۹) لسان المیزان: ۵۶۸/۵.

(۱۰) تنزیه الشریعة: ۹۸/۱.

(۱۱) الکامل فی ضعفاء الرجال: ۹۳/۶، لسان المیزان: ۵۶۸/۵.

(۱۲) الأعلام لخیر الدین الزرکلی: ۲۴۵/۵.

(۱۳) الموضوعات، ص: ۴۰۶.

د ده شمیرنی په لویو او اکابر شیعه مؤرخینو کښې کړې دی. (دې نه علاوه صاحب د الفوائد الرجالیه طباطبائی خورتې پورې لیکلې دی چې «ابومخنف» په شیعه کیدو کښې د چا شک نشته دې لکه چې د اصحاب معاجم یو جماعت ددې تصریح کړې ده.)^(۱)

په مشاجرات صحابه باندې د ځان نه جوړ شوي کتابونو تصنیف: دا ابومخنف هغه بدیوني داره شیعه مؤرخ دي چا چې په خیر القرون کښې پېښیدونکي ټول اهم واقعات، سقیفه بنو ساعد کښې بیعت ابوبکر رضی الله عنه، شوری، خلافت سره متعلق د حضرت عمر رضی الله عنه قائم کړې شوې شوری، مقتل عثمان رضی الله عنه، مقتل علی رضی الله عنه، جنگ جمل وصفین، مقتل حسین رضی الله عنه، وفات معاویه رضی الله عنه او ولایت یزید، مقتل عبدالله بن الزبیر رضی الله عنه او سلیمان بن صرد رضی الله عنه او د عین ورده په نوم سره مستقل د ځان نه کتابونه لیکلي دي.^(۲)

مشهور مستشرق ای بل «دائرة معارف اسلامیه» کښې ددې خبرې تصریح کړې ده چې ابومخنف په قرن اول کښې ښکاره کیدونکي واقعاتو په تاریخ کښې ۳۲ رسالې لیکلې دي د کوم اکثر حصه چې طبری نقل کړې ده البته د ابومخنف کوم کتابونه چې مونږ ته رسیدلي دي هغه د متاخرین (شیعه) وضع کړې شوی دی.^(۳)

(۱) أعيان الشيعة: ص: ۱۲۷، أعلام الشيعة: ۱/۱۶ لاكنی والألقاب: ۱/۱۴۸ فهرست أسماء مصنفی الشيعة للنجاشي ص: ۲۲۵-۲۲۴ الفهرست للطوسي: ۲/۲۰ الفوائد الرجالیه لبحر العلوم: ۱/۳۷۵-۳۷۶ لاكنی والألقاب: ۱/۱۶۹ المراجعات: ۲/۲۱ حلیه الأبرار: ۴/۴۶ رجال الطوسي: ۱/۵۵۹ رجال النجاشي: ۱/۳۲۱ معجم الأبرار: ۴/۱۴۶ رجال الخاقاني: ۱/۱۷۷ معجم رجال الحديث: ۱۱/۱۳۸-۱۳۶ الاحتجاج للطبرسي: ۱/۵۵۴ الذريعة: ۴/۳۹۴ خلاصة الأقوال: ۱/۳۸۹ نقد الرجال: ۷/۱۴۱-۱۴۰.

(۲) الفوائد الرجالیه: ۱/۳۷۹.

(۳) فوات الوفيات لمحمد بن شاکر، ص: ۲۲۵، الأعلام للزركلي: ۵/۲۴۵ الفهرست لابن النديم ص: ۱۰۶-۱۰۵، معجم الأدباء: ۶/۲۷۰ معجم المؤلفين: ۸/۱۵۷.

(۱) الأعلام للزركلي: ۵/۲۴۵ ابومخنف باره کښې مشهور مستشرق جولینس وهاوزن (J. Welhausen) په خپل شهره آفاق کتاب (The Arab Kingdom and its Fall) کښې لیکلې دي تر کومې چې د شیعه گانو د تاریخ تعلق کوفې سره پاتې دي ابومخنف د هغې مستند ترین ماخذ پاتې دي او د هغه حالات او واقعات که هر څومره اوږده ولې نه وي طبری عموماً د ابومخنف نه علاوه په بل چا باندې اعتماد نه کوي. نور لیکي د توایون د خبرونو راوي هم ابومخنف دي هغه خاص کر د حمید بن مسلم ازدي نه روایت کړې دي دا سړي د سیدنا حسین رضی الله عنه په قتل کښې شریک وو. روستو د هغه د ټولو نه بهادر حامیانو کښې شو. (عهد اموي کښې سیاسي مذهبي احزاب، از: پروفیسر ډاکتر علی محسن صدیقي (کراچی یونیورسټی) باب اول ص: ۱۲، ۷۱ قرطاس کراچی یونیورسټی ط: ۱۴۲۷ هجری ۲۰۰۷م) دکتور عبدالمعطي امین قلجی الضعفاء الکبیر تعلیقات کښې لیکلې دي چې مستشرقین ابومخنف ته ډیر اهمیت ورکړې دي. او د هغه کتابونه نې لاس په لاس اخستی دي او په هغې باندې تحقیق کولو سره چهاب کړل دي د پاره چې د هغې په ذریعه هغه زموږ تاریخې او ادبي ورثه منته کولو خپلو کوششونو د پاره څه لار اولتوي او د شریعت اسلامی مصدر ثانی یعنی د نصوص سنت په نقل کولو کښې کوم نقاهت او اعتماد موندلې شي هغې ته نقصان اورسولې شي، د ابومخنف اکثر مؤلفات جرمني اوهالینو کښې چهاب کړې شوي دي. (تعلیقات الدکتور عبدالمعطي امین قلجی علی الضعفاء الکبیر: ۱/۹۴).

عباس قمى شيعي به الكنى واللقاب كنبى ذابومخنف باره كنبى ليكلى دى: «كان ابومخنف من أعظم مؤرخي الشيعة، ومع اشتهاه تشيعه اعتد عليه علماء السنة في النقل عنه كالطبري وابن الأثير وغيرهما»^(١)، يعنى ابومخنف ذابومخنف شيعه مؤرخونونه وو، دهغه مشهور شيعه كيدو نه باوجود علماء ذاهل سنت نه طبرى او ابن اثير وغيره دهغه نه روايات نقل كولوكنبى به هغه باندې اعتماد كړي دي. ذابومخنف كثير مضاف: حافظ ابن كثير رحمه الله ذابورى وغيره نه ذابومخنف روايات نقل كولونه پس به ليكلو باندې مجبور شوي: «وللشيعة والرافضة في صفة مصرع الحسين كذب كثير وأخبار باطلة، وفيها ذكرنا كفاية، وفي بعض ما أوردها نظر، لولا أن ابن جرير وغيره من الحفاظ والأئمة ذكروه ماسقته، وأكثره من رواية أبى مخنف لوط بن يحيى، وقد كان شيعياً وهو غفيل الحديث عند الأئمة، لكنه أخبارى حافظه عنه من هذه الأشياء ما ليس عند غيره. ولهذا يترامى عليه كثير من المصنفين في هذا الشأن»^(٢).

يعنى اهل تشيع او رافضيانو ده شهادت حسين رحمه الله سره متعلق ديزيات دروغ ونيلا او بې بنياده خبري دي. مونږ چه كوم ذكر كړل به هغه كنبى كفايت دي اوزمونږ ذكر كړي شوي بعض خيزونه قابل اشكال دي. كه چرې ابن جرير او طبرى وغيره به شان ائمه حفاظ دا نه ذكر كولى نومونږ به هم دا روايات نه راوړل. اودا اكثر ذابومخنف روايتونه دي چه يقيناً شيعه دي اود ائمه حديث به نيز ضعيف دي ليكن اخبارى (صحافى) او حافظ دي. اوهغه سره به دي حواله باندې داسې خيزونه دي كوم چه نورو سره نشته دي. لهذا روستنو اكثر مصنفينو (ددې رواياتو) باره كنبى ذابومخنف نه به نقل كولوباندې اكتفاء كړي ده.

ذابومخنف عدى مضاف: ابن عدى رحمه الله صراحت كړي دي چه ذابومخنف هيڅ يو روايت ذابومخنف قابل نه دي ټول بدبودار او بې هوده روايتونه دي او هيڅ لري خبره نه ده چه بدبخت به ذابومخنف سلف صالحين سپكاوي كوي. چنانچه فرماني: «حدث بأخبار من تقدم من السلف الصالحين ولا يعد منه أن يتأولهم وهو شاعى (شيعي)، محرق صاحب أخبارهم وإنما وصفته لا يستغنى عن ذكر حديثه، فإني لا أعلم له من الأحاديث المسند ما أذكره، وإنما له من الأخبار المكروهة الذي لا أستحب ذكره»^(٣).

يعنى ابومخنف دمتقدمين سلف صالحين باره كنبى خبرونه نقل كوي اود هغه نه لري نه ده چه هغه ددوي سپكاوي كوي، دا بدبودار او شيعه دهغوى مؤرخ دي. ما ځكه دهغه ذكر كړي دي چه دهغه داحاديثو ذابومخنف استغناء نشته. زما به علم كنبى دهغه هيڅ داسې صحيح روايت نشته كوم چه زه ذكر كړم، البته دهغه ناخوښه بدبوداره روايتونه دي كوم چه زه ذكر كول نه خوښوم. ذابومخنف خلاصه: به دي ټولو تصريحاتوسره دا خبره بالكل دسر به شان ښكاره او واضحه شوي ده چه ابومخنف يوبدبوداره شيعه امامي مؤرخ دي. چه به اتفاق سره دټولو ائمه حديث اورجال به نيز يوناقابل اعتبار او دروغون سري دي. بلكه ذابومخنف عدى رحمه الله به قول دا سري ذابومخنف سلف صالحين واقعات ذكر كولوسره دهغوى سپكاوي كوي. چنانچه كومو تاريخ دانانوچه خپلو اسنادوسره خاص كر طبرى او ابن اثير وغيره چه بغير ده تخنيق او تحقيق دا قسم بدبوداره شيعه او امامي او دروغون سري بې

(١) الكنى واللقاب: ١٦٩/١.

(٢) البداية والنهاية: ٢٠٩/٨.

(٣) الكامل في ضعفاء الرجال: ٩٣/٦.

بنیاده روایتونه په خپلو کتابونو کې په کثرت سره نقل کړی دی. ضرورت ددې خبرې دې چې حضرت صحابه کرام رضی الله عنه سره متعلق یو داسې روایت مخې ته راشي په کوم کې چې په اشارتاً کتابنا یا په هر قسم طریقه سره دهغوی په شان کېنې د گستاخنی یا تنقیص ایخ راوخی نو هغه په پټو سترگو نقل کول یا په هغې باندې په پندو سترگو اعتماد کول په خانی دهغې تنقیح او تحقیق کول پکار دی دې دپاره چې داکومخف غوندې بدبخت شیعه مؤرخ په صحابه کرامو رضی الله عنه باندې دخپلو اچولو منحوس نامبارک او نامسعود غلطې منصوبې کېنې ناکام او نامراد شی. (۱)

(۱) اسلامي تاریخ او ددې راویانو متعلق یوڅو علمي او فکري امورو رعایت ډیر ضروري دي. دې دپاره چې دتاریخ د مطالعه دوران کېنې د دغه غلطیانو نه ځان اوساتلې شی کوم چې اهل زیغ او ضلال اود جاده مستقیم نه د گمراه خلقو خاصه ده. چنانچه دا خبره دې واضحه وی چې کله یو قوم اوتبیله پارېي او جماعت حکومت ختم کړي شی او دویم قوم اوجماعت په اقتدار باندې قابض کېږي نو دخپلو وړاندینو حکمرانانو ټول ښه خوښه او محاسن او تعمیری کارونه هم په خامیانو بدو او تخریب سره تعبیر کولو دپاره پوره حکومتی مشینري یوځانی کوی او زور ور لگوي. په اسلامي تاریخ باندې نظر اچولو سره معلومیږي چې دحضرت حسن رضی الله عنه حضرت امیر معاویه رضی الله عنه سره د مصالحت نه پس تقریباً د ۱۳۲ هجری پورې دبنو امیه حکومت وو. ددې نه پس ۱۳۲ هجری په موافقت د ۷۴۹ء د بنوعباس یوسري ابوالعباس سفاح د بنو امیه حکومت ختمولو سره د بنو عباس حکومت قائم کړو اودا خبره هم بالکل ښکاره ده چې دځان داني اوقبائلي تعصباتو لاندې داخلي د بنو امیه سخت خلاف وو. لکه چې وروستو راتلونکي حکومت د مخکیني حکومت خلاف وی.

ددې فطري او نفسیاتي ضابطه لاندې تاریخ اسلام د تدوین په زمانه کېنې هم دغه شان صورت حال مخې ته شو. چنانچه په دویمه صدې هجری کېنې د بنوعباس په دور کېنې عموماً د تاریخ د تدوین شروع اوشوه نو مؤرخینو په عام توګه تاریخي واقعات مرتب کولو کېنې پورتنی نظریات په ذهن کېنې اوساتل. او بعض مؤرخینو د خپل دور حکمرانانو د خوشحالو دپاره اود امراء رضامندی مخې ته ساتلو سره دهغوی په نظرونو کېنې خپل مقام پیدا کولو په خاطر په خپلو تصانیفو کېنې مذکوره طریقه اختیار کړه اودغه شان هغوی خپل معاشي او تمدني حالات هم مستحکم کړل.

دنیزدې زمانې یو مشهور مؤرخ علامه شبلی نعماني رحمه الله خپل تصنیف 'الاقتصاد علی التمدن الاسلامي' کېنې داسلامي تاریخ د تدوین یوبهترین جائزه پیش کړې ده هغه فرماني: د اسلامي تاریخ مؤرخینو عموماً د بنو عباس په دور کېنې پیدا شوی دی اودا خبره معلومه ده چې دعباسیانو په دور کېنې د بنو امیه محاسن ذکر کولو په یوسري کېنې استطاعت نه وو ځکه چې که چا دبنو امیه د څه خوږ یوڅیز اتفاقاً صادر کیدلو نو دهغې وینا کونکي به په قسما قسم سزا گانو سره تنګولې شو او د سپکاوی نه علاوه به ناموافق انجام سره هم مخ کولي کیدي شو. د تاریخ په دفتر کېنې ددې ډیر مثالونه موجود دي. (بحواله سیرت حضرت امیر معاویه رضی الله عنه ۲۲-۲۳)

ددې نه علاوه دتاریخي واقعات نقل کونکي راویانو اومذهبي نظریات رجحانات هم ددغه واقعاتو د بیانولو دپاره اختیار کړي شوي تعبیر کېنې مرکزې کردار ادا کړو. خصوصاً چې کله د دغه روایت بالمعنی هم عام اجازت وو. چنانچه رافضی او خارجی راویانو د واقعاتو حقائق هیرولو سره دخپل ځان نه روایات جوړ کړل او د پریزات اعتراضات او مطاعن نی راپیدا کړل.

داخبره دې هم واضحه وی چې علماء کرامو صراحت کړې دي چې کوم روایت او حدیث هم درایت اود عقل خلاف وی یا د اصول شریعت مناقض وی نو خبر شنی چې دغه روایت موضوع دي او ددې د راویانو هیڅ اعتبار نشته. دغه شان چې کوم روایت د جس او مشاهده خلاف وی یا د قرآن اوست متواتره او اجماع قطعی میان وی نو هغه روایت هم د قبولو قابل نه دي. (فتح المغیث شرح الفیه الحديث، الموضوع ۱/ ۲۵۰-۲۴۹).

جبرين معظم عليه السلام: داد رسول الله صلى الله عليه وسلم صحابی حضرت جبر عليه السلام (د جیم په ضمه هاء فتحه یا سکون او آخره کنبی راء سره لوستلې شی) (ابن مطعم) (د عین کسره سره باب ذ ا افعال الاطعام نه د اسم فاعل صیغه ده) (۱)

بن عدی بن نوفل بن عبد مناف بن قصی بن کلاب ابن مرة بن کعب بن لوی بن غالب، نوفلی، قرشی، مدنی عليه السلام دې. أبو محمد، ابو عدی او ابوسعید ددوی کنیت دې. (د دوی د مور نوم ام جمیل یا ام حبیب بنت سعید بن عبدالله بن ابی قیس دې. د دې تعلق بنوعامر بن لوی سره دې. (د ابونعیم په معرفه الصحابة) کنبی د حضرت جبر عليه السلام د مور نوم اوسب داسې نقل کړې دې: ام جمیل یا ام حبیب بنت شعبة ابن عبدالله بن ابی قیس بن عبدود بن نصر بن مالک بن حسل. (علامه مزی رحمته الله علیه هم دا اختیار کړې دې. البته هغوی ام جمیل او ام حبیب نه د ام جمیل تعیین کړې دې. (۲)

علامه عبدالحی لکهنوی رحمته الله علیه لیکلی دی چه د احادیثو او روایاتو په وضع کونکو کنبی بعضی هغه خلق دی چاچه د صحابه کرامو حضراتو او د دین د امامانو پدنی او عیبونه بیانولودپاره اودنورو مذموم اغراض اومقاصدو د تکمیل دپاره روایات وضع کړی. دهغوی دا عمل یا د عنادد وجې نه دې یاد تعصب اوفساد د وجې نه، نوددغه خلقو د روایاتوهیڅ اعتبارنشته دې تر کومې چه دهغوی یوسند معتدنه موندلې شی. یا په سلف صالحین کنبی چا په هغې باندې اعتمادکړې وی. (الأجوبة الفاضلة للأسئلة العشرة الكاملة، تحت الجواب عن السؤال الأول ص: ۲۹)

علامه نووی رحمته الله علیه قاضی عیاض رحمته الله علیه اوعلامه مازری رحمته الله علیه په حواله سره فرمائیلې چه مونږ له صحابه کرامو حضراتو سره د ښه گمان ساتلو او دهرید خصلت دهغوی نه د نفی حکم راکړې شوې دې. لهذا که دهغوی باره کنبی په یورویت کنبی اعتراض وی اودهغې د صحیح تاویل گنجائش نه وی نوبه داسې صورت کنبی به مونږ ددې روایت د راویانوطرف ته د دروغونسبت کوو. (د صحابه کرامو عليهم السلام طرف ته به د څه غلط امر انتساب نه شی کولې، المنهاج، المعروف بشرح النووي، کتاب الجهاد باب حکم الفی: ۱۲/۲۹۶).

علامه عبدالعزیز فرهاروی رحمته الله علیه لیکلی دی که چرې د صحابه کرامونه (د بشریت په تقاضا) سره یوه داسې خبره اوشی چه دهغوی د شان سره برابره نه وی نوددې باره کنبی د اهل سنت والجماعت مذهب دادې چه ترکومې ممکن وی دهغې څه مناسب تاویل دې اوکړې شی اوکه چرې مناسب تاویل ممکن نه وی نودغه روایت ردکولوسره سکوت اختیارول واجب دی اوطعن خو به بالیقین ترک کولې شی. ځکه چه الله تعالی صحابه کرامو سره د مغفرت او جنت وعده کړې ده. (الناهیة عن طعن معاوية، ص: ۴۶).

(۱) شرح الکرمانی: ۱۱۷/۳ عمدة القاری: ۲۹۷/۳ [ارشاد الساری: ۱/۴۹۳].

(۲) تهذیب الاسماء واللفاظ: ۱/۴۶ [شرح الکرمانی: ۱۱۷/۳ عمدة القاری: ۲۹۷/۳].

(۳) الاستیعاب: ۱/۲۳۱ [الإصابة: ۱/۲۲۵ معرفة الصحابة: ۱/۴۳۱ التاريخ الكبير: ۲/۲۲۳ المعجم الكبير: ۲/۱۲ تهذیب الاسماء: ۱/۱۴۶ تاریخ الإسلام: ۲/۳۰۰ البداية والنهاية: ۸/۴۹ الجرح والتعديل: ۲/۴۵۵ النقات: ۳/۵۰ تهذیب التهذیب: ۲/۶۳ [کمال تهذیب الکمال: ۳/۱۶۹].

(۴) الاستیعاب: ۱/۲۳۱ [الإصابة: ۱/۲۲۵].

(۵) معرفة الصحابة: ۱/۴۳۱.

(۶) تهذیب الکمال: ۴/۵۰۷.

شیوخ حدیث: هغوی رحمته الله د حضور اقدس صلی الله علیه و آله نه نیغه روایت د حدیث کوی. (۱)

تلاوه: د هغوی رحمته الله نه د حدیث روایت کونکو کښې ابراهیم بن عبدالرحمن بن عوف، سعید بن مسیب، سلیمان بن صرد، ابوسروع عقبه بن الحارث رضی الله عنه، عبدالله بن باباه المخزومی، عبدالله بن ابی سلیمان، عبدالرحمن بن اذینه، علی بن رباح اللخمی، محمد طلحه بن یزید بن رکانه، یحیی بن عبدالرحمن بن حاطب، ابوسلمه بن عبدالرحمن بن عوف، عبدالرحمن بن ازهر او دهغوی خامن

محمد بن جبیر بن مطعم او نافع بن جبیر بن مطعم رحمهم الله شامل دی. (۲)

د روایاتو شمیر: حضرت جبیر بن مطعم رضی الله عنه د رسول الله صلی الله علیه و آله نه ۹۰ احادیث نقل کړي دي. په دې کښې ۶ بخاری اومسلم دواړو نقل کړي دي. درې داسې دي کوم چه صرف امام بخاری رحمته الله نقل کړي دي. او امام مسلم رحمته الله د یو روایت نقل کولو کښې منفردې دي. (۳)

د ژوند حالات: هغوی رحمته الله شریف اومطاع سړې وو. د هغوی رحمته الله شمیر د خپلې زمانې د قرشو شیوخو کښې کیدلو. (۴) مصعب زیبری وائی چه جبیر بن مطعم رضی الله عنه حلیم او د قرشو د سردارانو نه وو او خلقو به دهغوی نه د نسب باره کښې استفاده کوله. (۵)

ابن اسحاق د یعقوب بن عتبې نه نقل کړي دي چه جبیر بن مطعم رضی الله عنه په قرشو کښې د قرشو او ټولو اهل عرب انساب د ټولو نه زیات پېژندونکي وو هغه به فرمائیل چه ما د انساب علم د حضرت ابوبکر رضی الله عنه نه حاصل کړي دي او حضرت ابوبکر رضی الله عنه د ټولو نه زیات د نسبونو علم لرونکي وو. (۶) د زبیر بن بکار په روایت کښې دي چه کله د حضرت عمر بن خطاب رضی الله عنه په خدمت کښې د نعمان بن منذر توره راوړې شوه نو هغوی جبیر بن مطعم رضی الله عنه ته اوفرمائیل (جبیر بن مطعم د قرشو د نسب د علماؤ نه وو) چه تاسو به د نعمان بن منذر کوم طرف ته نسب کولو؟ نو جبیر بن مطعم رضی الله عنه په جواب کښې اووئیل د قنص ابن معد طرف ته به مو نسب کولو. (۷)

حضرت عمر رضی الله عنه د نعمان بن منذر توره حضرت جبیر بن مطعم رضی الله عنه ته ورکړې وه. (۸) د اسلام قبولول: حضرت جبیر بن مطعم رضی الله عنه کله اسلام راوړلي؟ په دې باره کښې مختلف اقوال نقل کړي شوي دي. ① رومې قول دا دي چه هغوی رضی الله عنه د فتح مکه په موقع باندې اسلام راوړي دي په دې وجه بعض حضراتو دهغوی شمیر په مؤلفه القلوب کښې کړي دي. د چا اسلام چه ښکلي شوي وو

(۱) تهذیب الکمال: ۵۰۶/۴ تهذیب التهذیب: ۶۴/۲

(۲) تهذیب الکمال: ۷/۴ سیر اعلام النبلاء: ۹۵-۹۶/۳ الإصابه: ۲۲۶/۱ معرفة الصحابة: ۴۳۱/۱ تهذیب التهذیب: ۶۴/۲

(۳) تهذیب الاسماء واللغات: ۱۴۶/۱ شرح الکرماني: ۱۱۷/۳ عمدة القاری: ۲۹۷/۳.

(۴) سیر اعلام النبلاء: ۹۵/۳.

(۵) الاستیعاب: ۲۳۰/۱ البدایة والنهایة: ۴۹/۸ أعلام النبلاء: ۹۷/۳.

(۶) تهذیب الکمال: ۵۰۸/۴ الاستیعاب: ۲۳۰/۱ سیر اعلام النبلاء: ۹۷/۳.

(۷) سیر اعلام النبلاء: ۹۷/۳ تهذیب الکمال: ۵۰۹/۴-۵۰۸.

(۸) تهذیب الکمال: ۵۰۹/۴ سیر اعلام النبلاء: ۹۷/۳.

یعنی پوخ او کامل ایمان ئی وو. دا قول ضعیف دې چه اکثر و حضراتو په قیل سره نقل کړې دې. ⑤
دویم قول دادې چه هغوی عليه السلام د فتح مکه نه وړاندې اسلام راوړې وو. ⑥ دویم قول دادې چه هغوی
عليه السلام د خیبر د واقعه نه مخکېنې ایمان راوړلې وو. ⑦ ⑧ ⑨ ⑩ ⑪ ⑫ ⑬ ⑭ ⑮ ⑯ ⑰ ⑱ ⑲ ⑳ ㉑ ㉒ ㉓ ㉔ ㉕ ㉖ ㉗ ㉘ ㉙ ㉚ ㉛ ㉜ ㉝ ㉞ ㉟ ㊱ ㊲ ㊳ ㊴ ㊵ ㊶ ㊷ ㊸ ㊹ ㊺ ㊻ ㊼ ㊽ ㊾ ㊿ ١ ٢ ٣ ٤ ٥ ٦ ٧ ٨ ٩ ١٠ ١١ ١٢ ١٣ ١٤ ١٥ ١٦ ١٧ ١٨ ١٩ ٢٠ ٢١ ٢٢ ٢٣ ٢٤ ٢٥ ٢٦ ٢٧ ٢٨ ٢٩ ٣٠ ٣١ ٣٢ ٣٣ ٣٤ ٣٥ ٣٦ ٣٧ ٣٨ ٣٩ ٤٠ ٤١ ٤٢ ٤٣ ٤٤ ٤٥ ٤٦ ٤٧ ٤٨ ٤٩ ٥٠ ٥١ ٥٢ ٥٣ ٥٤ ٥٥ ٥٦ ٥٧ ٥٨ ٥٩ ٦٠ ٦١ ٦٢ ٦٣ ٦٤ ٦٥ ٦٦ ٦٧ ٦٨ ٦٩ ٧٠ ٧١ ٧٢ ٧٣ ٧٤ ٧٥ ٧٦ ٧٧ ٧٨ ٧٩ ٨٠ ٨١ ٨٢ ٨٣ ٨٤ ٨٥ ٨٦ ٨٧ ٨٨ ٨٩ ٩٠ ٩١ ٩٢ ٩٣ ٩٤ ٩٥ ٩٦ ٩٧ ٩٨ ٩٩ ١٠٠ ١٠١ ١٠٢ ١٠٣ ١٠٤ ١٠٥ ١٠٦ ١٠٧ ١٠٨ ١٠٩ ١١٠ ١١١ ١١٢ ١١٣ ١١٤ ١١٥ ١١٦ ١١٧ ١١٨ ١١٩ ١٢٠ ١٢١ ١٢٢ ١٢٣ ١٢٤ ١٢٥ ١٢٦ ١٢٧ ١٢٨ ١٢٩ ١٣٠ ١٣١ ١٣٢ ١٣٣ ١٣٤ ١٣٥ ١٣٦ ١٣٧ ١٣٨ ١٣٩ ١٤٠ ١٤١ ١٤٢ ١٤٣ ١٤٤ ١٤٥ ١٤٦ ١٤٧ ١٤٨ ١٤٩ ١٥٠ ١٥١ ١٥٢ ١٥٣ ١٥٤ ١٥٥ ١٥٦ ١٥٧ ١٥٨ ١٥٩ ١٦٠ ١٦١ ١٦٢ ١٦٣ ١٦٤ ١٦٥ ١٦٦ ١٦٧ ١٦٨ ١٦٩ ١٧٠ ١٧١ ١٧٢ ١٧٣ ١٧٤ ١٧٥ ١٧٦ ١٧٧ ١٧٨ ١٧٩ ١٨٠ ١٨١ ١٨٢ ١٨٣ ١٨٤ ١٨٥ ١٨٦ ١٨٧ ١٨٨ ١٨٩ ١٩٠ ١٩١ ١٩٢ ١٩٣ ١٩٤ ١٩٥ ١٩٦ ١٩٧ ١٩٨ ١٩٩ ٢٠٠ ٢٠١ ٢٠٢ ٢٠٣ ٢٠٤ ٢٠٥ ٢٠٦ ٢٠٧ ٢٠٨ ٢٠٩ ٢١٠ ٢١١ ٢١٢ ٢١٣ ٢١٤ ٢١٥ ٢١٦ ٢١٧ ٢١٨ ٢١٩ ٢٢٠ ٢٢١ ٢٢٢ ٢٢٣ ٢٢٤ ٢٢٥ ٢٢٦ ٢٢٧ ٢٢٨ ٢٢٩ ٢٣٠ ٢٣١ ٢٣٢ ٢٣٣ ٢٣٤ ٢٣٥ ٢٣٦ ٢٣٧ ٢٣٨ ٢٣٩ ٢٤٠ ٢٤١ ٢٤٢ ٢٤٣ ٢٤٤ ٢٤٥ ٢٤٦ ٢٤٧ ٢٤٨ ٢٤٩ ٢٥٠ ٢٥١ ٢٥٢ ٢٥٣ ٢٥٤ ٢٥٥ ٢٥٦ ٢٥٧ ٢٥٨ ٢٥٩ ٢٦٠ ٢٦١ ٢٦٢ ٢٦٣ ٢٦٤ ٢٦٥ ٢٦٦ ٢٦٧ ٢٦٨ ٢٦٩ ٢٧٠ ٢٧١ ٢٧٢ ٢٧٣ ٢٧٤ ٢٧٥ ٢٧٦ ٢٧٧ ٢٧٨ ٢٧٩ ٢٨٠ ٢٨١ ٢٨٢ ٢٨٣ ٢٨٤ ٢٨٥ ٢٨٦ ٢٨٧ ٢٨٨ ٢٨٩ ٢٩٠ ٢٩١ ٢٩٢ ٢٩٣ ٢٩٤ ٢٩٥ ٢٩٦ ٢٩٧ ٢٩٨ ٢٩٩ ٣٠٠ ٣٠١ ٣٠٢ ٣٠٣ ٣٠٤ ٣٠٥ ٣٠٦ ٣٠٧ ٣٠٨ ٣٠٩ ٣١٠ ٣١١ ٣١٢ ٣١٣ ٣١٤ ٣١٥ ٣١٦ ٣١٧ ٣١٨ ٣١٩ ٣٢٠ ٣٢١ ٣٢٢ ٣٢٣ ٣٢٤ ٣٢٥ ٣٢٦ ٣٢٧ ٣٢٨ ٣٢٩ ٣٣٠ ٣٣١ ٣٣٢ ٣٣٣ ٣٣٤ ٣٣٥ ٣٣٦ ٣٣٧ ٣٣٨ ٣٣٩ ٣٤٠ ٣٤١ ٣٤٢ ٣٤٣ ٣٤٤ ٣٤٥ ٣٤٦ ٣٤٧ ٣٤٨ ٣٤٩ ٣٥٠ ٣٥١ ٣٥٢ ٣٥٣ ٣٥٤ ٣٥٥ ٣٥٦ ٣٥٧ ٣٥٨ ٣٥٩ ٣٦٠ ٣٦١ ٣٦٢ ٣٦٣ ٣٦٤ ٣٦٥ ٣٦٦ ٣٦٧ ٣٦٨ ٣٦٩ ٣٧٠ ٣٧١ ٣٧٢ ٣٧٣ ٣٧٤ ٣٧٥ ٣٧٦ ٣٧٧ ٣٧٨ ٣٧٩ ٣٨٠ ٣٨١ ٣٨٢ ٣٨٣ ٣٨٤ ٣٨٥ ٣٨٦ ٣٨٧ ٣٨٨ ٣٨٩ ٣٩٠ ٣٩١ ٣٩٢ ٣٩٣ ٣٩٤ ٣٩٥ ٣٩٦ ٣٩٧ ٣٩٨ ٣٩٩ ٤٠٠ ٤٠١ ٤٠٢ ٤٠٣ ٤٠٤ ٤٠٥ ٤٠٦ ٤٠٧ ٤٠٨ ٤٠٩ ٤١٠ ٤١١ ٤١٢ ٤١٣ ٤١٤ ٤١٥ ٤١٦ ٤١٧ ٤١٨ ٤١٩ ٤٢٠ ٤٢١ ٤٢٢ ٤٢٣ ٤٢٤ ٤٢٥ ٤٢٦ ٤٢٧ ٤٢٨ ٤٢٩ ٤٣٠ ٤٣١ ٤٣٢ ٤٣٣ ٤٣٤ ٤٣٥ ٤٣٦ ٤٣٧ ٤٣٨ ٤٣٩ ٤٤٠ ٤٤١ ٤٤٢ ٤٤٣ ٤٤٤ ٤٤٥ ٤٤٦ ٤٤٧ ٤٤٨ ٤٤٩ ٤٥٠ ٤٥١ ٤٥٢ ٤٥٣ ٤٥٤ ٤٥٥ ٤٥٦ ٤٥٧ ٤٥٨ ٤٥٩ ٤٦٠ ٤٦١ ٤٦٢ ٤٦٣ ٤٦٤ ٤٦٥ ٤٦٦ ٤٦٧ ٤٦٨ ٤٦٩ ٤٧٠ ٤٧١ ٤٧٢ ٤٧٣ ٤٧٤ ٤٧٥ ٤٧٦ ٤٧٧ ٤٧٨ ٤٧٩ ٤٨٠ ٤٨١ ٤٨٢ ٤٨٣ ٤٨٤ ٤٨٥ ٤٨٦ ٤٨٧ ٤٨٨ ٤٨٩ ٤٩٠ ٤٩١ ٤٩٢ ٤٩٣ ٤٩٤ ٤٩٥ ٤٩٦ ٤٩٧ ٤٩٨ ٤٩٩ ٥٠٠ ٥٠١ ٥٠٢ ٥٠٣ ٥٠٤ ٥٠٥ ٥٠٦ ٥٠٧ ٥٠٨ ٥٠٩ ٥١٠ ٥١١ ٥١٢ ٥١٣ ٥١٤ ٥١٥ ٥١٦ ٥١٧ ٥١٨ ٥١٩ ٥٢٠ ٥٢١ ٥٢٢ ٥٢٣ ٥٢٤ ٥٢٥ ٥٢٦ ٥٢٧ ٥٢٨ ٥٢٩ ٥٣٠ ٥٣١ ٥٣٢ ٥٣٣ ٥٣٤ ٥٣٥ ٥٣٦ ٥٣٧ ٥٣٨ ٥٣٩ ٥٤٠ ٥٤١ ٥٤٢ ٥٤٣ ٥٤٤ ٥٤٥ ٥٤٦ ٥٤٧ ٥٤٨ ٥٤٩ ٥٥٠ ٥٥١ ٥٥٢ ٥٥٣ ٥٥٤ ٥٥٥ ٥٥٦ ٥٥٧ ٥٥٨ ٥٥٩ ٥٦٠ ٥٦١ ٥٦٢ ٥٦٣ ٥٦٤ ٥٦٥ ٥٦٦ ٥٦٧ ٥٦٨ ٥٦٩ ٥٧٠ ٥٧١ ٥٧٢ ٥٧٣ ٥٧٤ ٥٧٥ ٥

راجع قول: پنځم قول راجح او اصح دې ځکه چې په څلورم او پنځم قول کښې څه تضاد نشته دې ځکه چې د دواړو مقصد هم یو دې. هغه داسې چې څلورم قول دادې چې هغوی رضی الله عنہم د صلح حدیبیه او فتح مکه په مینځ کښې اسلام قبول کړې او پنځم قول دادې چې د فتح خیبر والا په کال نې اسلام قبول کړې. او د فتح خیبر واقعه د صلح حدیبیه او فتح مکه په مینځ کښې پېښه شوې ده. لهدا د پنځم قول په رنرکښې د څلورم قول نتیجه هم هغه راوځي چې هغوی رضی الله عنہم د خیبر والا په کال اسلام قبول کړې وو. دویمه وجه د ترجیح د پنځم قول داده چې ابن کثیر رحمته الله علیه البداية والنهاية کښې د دې د اصح کیدو تصریح فرمایلی ده. (۱) والله اعلم بالصواب.

داساوي بدر واقعه: حضرت جبیر بن مطعم رضی اللہ عنہ د اسلام راوړلونه مخکېنې د حضور پاک په خدمت کېنې د بدر د قیدیانو د فدیې په سلسله کېنې راغلي وو. دا واقعه پخپله هم د هغوی نه روایت ده. چنانچه حضرت جبیر بن مطعم رضی اللہ عنہ وائی: ما حضور پاک صخابه کرام رضی اللہ عنہم ته د مابنام یا د ماسخوتن مونځ ورکولوسره اولیدلو. د حضور پاک دقرأت آواز د جغات نه باهر راتللو. ما چه واوړیده نو حضور پاک دا آیت تلاوت کولو (إِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ لَوَاقِعٌ) (۶) حضرت جبیر رضی اللہ عنہ وائی لکه چه دې آیت زما په زړه باندې پرېنې د کفر پردي لرې کړې. یو روایت کېنې دی (فأخذني من قراءته كالكراب) (۷) یعنی د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم قرات زه بې آرامه کړم او په ما نی څه چل اوکړم. بعض روایاتو کېنې سورت طور اوږدې د شروء آیات (وَالظُّنُورُ وَكِتَبَ مَقْظُورٌ فِي رَقٍّ مَّنْضُورٌ) (۸) د لوستلو تذکره راغلي ده. (۹)

(¹) الاستيعاب: ٢٣١/١-٢٣٠ الإصابتة: ٢٢٦/١ البداية والنهاية: ٤٩/٨ سير أعلام النبلاء: ٩٥/٣ تهذيب الكمال: ٥٠٦/٤

إكمال تهذيب الكمال: ١٦٩/٣ الثقات: ٥٠/٣ تهذيب التهذيب خ: ٤٤/٢

(٢) الإصالة: ٢٢٦/١.

^٣ تهذيب الكمال: ٥٠٦/٤ تهذيب الأسماء واللغات: ١/١٦٩.

^(١) الإصابة: ٢٢٦/١ معرفة الصحابة: ٤٣١/١ | كمال تهذيب الكمال: ١٦٩/٣.

(^٥) الاستيعاب: ٢٣٠/١ البداية والنهاية: ٤٩/٨ تهذيب التهذيب: ٢/٤٤

٤٩/٨. المدامة والنهامة:

(^۷) الطور: ۷: سشکہ عذاب ستا دَرَب به کیری. (ترجمہ شیخ الہند رحمۃ اللہ علیہ)

^(٨) سید اعلام النبلاء: ۹۶/۳ المعجم الكبير للطبرانی: ۱۱۶/۲ رقم: ۱۴۹۸.

(۱) سیرت طیبہ: ۲-۱ قسم دی، دظہر او دلکلمه شوی کتاب په کولای پانړو کښې (ترجمه شیخ الہندی رحمہ اللہ)

^{١٠} (المعجم الكبير للطبراني: ٢/ ١١٦-١١٥ رقم: ١٥٠١-١٤٩١).

په یویل روایت کښې د حضرت جبریل علیه السلام نه دا نقل دی چه ما حضور پاک نه دا آیت تلاوت کولو سره واوریدو «أَمْ خُلِقُوا مِنْ غَيْرِ شَيْءٍ أَمْ هُمُ الْخُلُقُونَ» ثُمَّ أَمَرَ أَلَّهُ الْخَلْقَ وَالْأَنْحُسَ بَلْ لَا يَوقِنُونَ (۱) یعنی د آیت او رسول حضرت جبریل علیه السلام وائی ددې آیت په اوریدو سره نیزدې وه چه زما زړه الوتې وې. د حضرت جبریل علیه السلام د قرات په تاثیر سره په زړه کښې یو د بې آرامۍ کیفیت پیدا شو او نیزدې وه چه زړه مې د کفر خادر شلولې وې او بهر راوتلې وې. د بخاری شریف په روایت کښې دی «وذلك أول ما وقر الإیمان فی قلبي» یعنی په رومبې ځل زما په زړه کښې اسلام په دې موقع داخل شوې وو. (۲)

حضرت جبریل علیه السلام وائی چه کله رسول الله ﷺ مونږ ورکولونه فارغ شو نو ما د حضور پاک ته د آسارې (قیدیانې) د بدر باره کښې درخواست او کړو چه دوی په فدیہ اخستو سره خلاص کړې. حضور پاک ارشاد او فرمائیلو که چېرې ستا پلار ژوندې وې او هغه ما سره ددوی باره کښې خبره کړې وې نو ما به د هغه سفارش قبولو. بعض روایاتو کښې دی چه حضور پاک او فرمائیل که چېرې ستا پلار ژوندې وې یا مطعم بن عدی ژوندې وې او هغه ماسره د کفر د گندگۍ نه ډکو دې خلقو باره کښې خبره کړې وې نو ما به د هغوی د خاطره دوی آزادول.

د مطعم بن عدی احسانات: حضور اکرم د هغه د پلار مطعم بن عدی باره کښې د دې خیالاتو اظهار څکه او کړو چه د مطعم په حضور پاک باندې څه احسانات وو. هغه د نورو کفار قریشو په شان حضور پاک او دهغوی صحابه کرامو ته تکلیفونه اوسزاگانې نه وې ورکړې. مطعم بن عدی د اشراف قریش نه وو او د نسب عالم هم وو.

حضور پاک ﷺ طائف کښې بنو تقیف ته د دین حنیف دعوت ورکولو دپاره تشریف یوو او د اهل طائف شریف او بدمعاشانو هلکانو د لاسه زخمی شو واپس راغلو نو حضور پاک ته مطعم بن عدی پناه ورکړه او حضور پاک په تسلیت سره عمره ادا کړه. دغه شان قریشو چه کله د حضور پاک او دهغوی د صحابه کرامو سره مقاطعه او بائیکات او کړو او حضور پاک ئې په شعب ابی طالب کښې په پناه اخستو باندې مجبور کړو او په دې باره کښې ئې یوه معاهده اولیکله او په بیت الله کښې ئې زور بند کړه نو مطعم بن عدی هم د هغه خلقو نه وو چه دا کاغذ ئې را کوز کړو او وئې شلولو او د مقاطعه د ختمولو اعلان ئې او کړو په کوم سره چه هغه مقاطعه او بائیکات ختم شو. مطعم بن عدی د واقعه بدر نه اووه میاشتې وړاندې صفر ۲ هجری کښې د کفر اوشرک په حالت کښې انتقال شو. هغه وخت د هغه عمر ۹۰ کال نه زیات وو. په مکه مکرمه کښې په جحون نومې ځای کښې د اهل مکه په قبرستان کښې خښ شو. (۳) ابوالحجاج مزی علیه السلام فرمائی د هجرت نه یو کال پس د هغه انتقال شوې. (۴)

(۱) سورت طور: ۳۶-۳۵ آیا هغه جوړ شوې دې خپل په خپله هم هغه یا هم هغه دې جوړونکې یا هغه جوړ کړل آسمانونه اوزمکې، هیڅوک نشته ولې هغوی یقین نه کوی. (ترجمه شیخ الهمدونی علیه السلام).

(۲) رواه البخاری فی کتاب المغازی باب رقم: ۴۰۲۳ وفی کتاب التفسیر، سورة الطور رقم: ۸۵۴ وپتکر ایضاً رقم: ۶۶۵، ۳۰۵۰ الإصابة: ۲۲۶/۱ البدایة والنهایة: ۴۹/۸.

(۳) ددې پوره واقعه د تفصیلاتو دپاره اوگورئ: الاستیعاب: ۲۳۱/۱-۲۳۰-۲۳۱ الإصابة: ۲۲۶/۱ البدایة والنهایة: ۴۹/۸ المعجم الکبیر: ۱۱۸/۲-۱۱۴ تهذیب الکمال: ۵۰۸/۴-۵۰۷ سیر اعلام النبلاء: ۹۸۸/۳.

(۴) تهذیب الکمال: ۵۰۸/۴.

حضرت جبیر بن مطعم رضی اللہ عنہ ته دا عزت هم حاصل دې چه هغوی د دریم خلیفه شهید مظلوم او شهید قرآن حضرت عثمان بن عفان رضی اللہ عنہ خبسونکو کښې شامل وو او هم هغوی د حضرت عثمان رضی اللہ عنہ جنازه کړې وه. (۱)

عهدي او مناصب: ابو احمد عسکری رضی اللہ عنہ وائی حضرت جبیر رضی اللہ عنہ په هغه خلقو کښې ووڅوک چه به خلقو حکم جوړول. حضرت عثمان بن عفان رضی اللہ عنہ او حضرت طلحه بن عبید الله رضی اللہ عنہ په خپله څه مسئله کښې هغوی رضی اللہ عنہ حکم جوړ کړي وو. (۲)

خلیفه بن خیاط حضرت جبیر رضی اللہ عنہ د حضرت عمر رضی اللہ عنہ د طرف نه د کوفه په گورنرانو کښې شمیر کړې دي. حضرت عمر رضی اللہ عنہ هغه د حضرت مغیره بن شعبه رضی اللہ عنہ نه اول د کوفې گورنر جوړ کړي وو. (۳)

وفات: د هغوی رضی اللہ عنہ د وفات په کال کښې اختلاف دي. امام نووی رحمته اللہ علیہ ۵۴ هجری نقل کړې دي. (حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ الإصابة کښې ۵۷، ۵۸ او ۵۹ هجری دریواړه او سره نقل کړی دی. (ابو احمد عسکری رحمته اللہ علیہ ۵۶ هجری نقل کړې دي. (۴)

ابن عبد البر رحمته اللہ علیہ فرمائی چه حضرت جبیر بن مطعم رضی اللہ عنہ په مدینه منوره کښې ۵۷ هجری کښې وفات شوې او په قیل سره ئې نقل کړی دي چه د حضرت معاویه رضی اللہ عنہ د خلافت په دور کښې ۵۹ هجری کښې انتقال شوې. (۵) محمد بن سعد رحمته اللہ علیہ الطبقات الکبیر کښې دغه پورتنې قول نقل کړې دي مگر د وفات کال ئې نه دي نقل کړي. (۶)

ابن حبان رحمته اللہ علیہ په قیل سره نقل کړی دي چه حضرت جبیر رضی اللہ عنہ او رافع بن خدیج رضی اللہ عنہ هم په یوه ورځ انتقال شوې وو او رافع بن خدیج رضی اللہ عنہ بآره کښې ئې اوونیل چه د هغه ۷۳ یا ۷۴ هجری کښې انتقال شوې وو. (۷) مدائنی رحمته اللہ علیہ وائی ۵۸ هجری کښې وفات شوې. (۸)

ابن کثیر رحمته اللہ علیہ فرمائی مشهور دادی چه حضرت جبیر ۵۸ هجری کښې وفات شوې او قیل سره ۵۹ هجری قول هم نقل کړي دي. (۹)

علامه مزی رحمته اللہ علیہ او ابن حبان رحمته اللہ علیہ د وفات کال ۵۹ هجری نقل کړي دي. هم دغه قول د خلیفه بن خیاط، هیشم بن عدی او ابن قتیبه هم دي. (۱۰)

(۱) تهذیب الکمال: ۵۰۷/۴.

(۲) اکمال تهذیب الکمال: ۱۶۹/۳ تهذیب التهذیب: ۶۴/۲.

(۳) سیر اعلام النبلاء: ۹۷/۳.

(۴) تهذیب الأسماء ولغات: ۱۴۷/۱.

(۵) الإصابة: ۲۲۶/۱.

(۶) تهذیب التهذیب: ۶۴/۲ اکمال تهذیب الکمال: ۱۶۹/۳.

(۷) الاستیعاب: ۲۳۱/۱.

(۸) اکمال تهذیب الکمال: ۱۷۰/۳.

(۹) کتاب النقات: ۵۰/۳ اکمال تهذیب الکمال: ۱۷۰/۳.

(۱۰) تهذیب الکمال: ۵۰۹/۴ سیر اعلام النبلاء: ۹۹/۳.

(۱۱) البداية والنهاية: ۴۹/۸.

شرح حدیث

قوله: قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: أما أنا فأفيض على

رأسي ثلاثاً یعنی حضرت جبیر رضی اللہ عنہ وانی چہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ارشاد اوفرمانیلو زہ خو پہ (غسل) کنبی پہ خپل سری باندې درې لپہ (اوبه) بهیوم.

قوله: أما لفظ أنا دهمزہ فتحه او میم پہ تشدید سره دحروف شرط نه دې. کله دتفصیل اوکله دتاکید دپاره استعمالیږي. أما حرف شرط او فعل شرط په ځانی باندې وی. دې نه پس جواب شرط ذکر کیږي. د وارو په مینځ کنبی د ربط دپاره په جواب شرط باندې فاء جزائیه لازمیږي لکه: **أما أنا فلا أقول غير الحق** په اصل کنبی **مهما يكن من شيء: فلا أقول غير الحق** و **وَمَا يَكُنْ مِنْ شَيْءٍ حَذَفَ كَوْلُ سِرِّهِ أَمَّا** دهغي په ځانی جوړکړې شو. د أما تفصیلیه مثال **(فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَقْهَرْ وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ)** ^(۱) که چرې په کلام کنبی تاکید مقصودوی اود یوکار لا محال بیانول وی نو بیا أما تاکید په راوړلې شی لکه **أما غالد فمجاجع** ^(۲)

فأفيض: افیض دهمزه ضمه سره باب د افعال نه الإحاضه نه واحد متکلم صیغه ده. اوبو بهیولوته وانی. ^(۳)

د الإفاضه تحقیق کتاب الغسل باب الموضوع قبل الغسل د رومی حدیث لاتدي **ثم يفيض الماء على جسده كله** لاتدي تیر شوې دي.

د **أما** قسم سره متعلق یو بحث: علامه کرمانی رحمته اللہ علیہ وغیره په دې موقع باندې یو اعتراض نقل کړې دي چہ که څوک او وانی **أما** خود تفصیل بیانولو دپاره راوړلې شی نو ددې قسیم او مقابل چرته دي؟ ^(۴) د علامه کرمانی رحمته اللہ علیہ جواب: علامه کرمانی رحمته اللہ علیہ د اعتراض کولونه پس ددې په جواب کنبی فرمانیلې دي چہ **أما** هروخت د قسیم تقاضا اوکړی دا ضروری نه ده اوکه چرې مونږ دا اومنو چہ **أما** دپاره قسیم کیدل ضروری دی نو بیا دلته قسیم محذوف دي. سیاق په دې باندې دلالت کوي. امام مسلم رحمته اللہ علیہ په خپل صحیح کنبی (جبیر بن مطعم رضی اللہ عنہ نه نقل کړی دی) **أن الصحابة تماروا في صفة الغسل عند رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال صلى الله عليه وسلم: "أما أنا فأفيض على رأسي ثلاثاً"** ^(۵) واما غوري فلا يفيض أو فلا

(۱) تهذيب الكمال: ۵۰۹/۴ كتاب الثقات: ۳/۵ سير اعلام النبلاء: ۹۹/۳ تهذيب التهذيب: ۴/۲ تهذيب الاسماء واللغات: ۱۴۷/۱.

(۲) الضحي: ۹—۱۱ ترجمه: پس چہ څوک څه یتیم وی هغه مه رته اوڅه چہ غواړی هغه مه رته او کوډ چہ احسان دي ستاد رب پس بیان نی کړه.

(۳) جامع الدروس العربية: ۱۹۵/۳ ارشاد الساری: ۱/۴۳ شرح ابن عقيل: ۲/۴ شرح الرضی علی الکافیة: ۴/۴۰۴ اوضح المسالك إلى ألفية ابن مالك: ۴/۲۱۰-۲۰۹ مفسر اللیب عن کتب الأعراب: ۱/۱۱۸-۱۱۷.

(۴) شرح الکرماني: ۱۱۷/۳ فتح الباری: ۲/۸۴ عمدة القاری: ۳/۲۹۸ ارشاد الساری: ۱/۴۹۳ تحفة الباری: ۱/۲۲۱.

(۵) شرح الکرماني: ۱۱۷/۳ عمدة القاری: ۳/۲۹۸.

أعلم حاله كيف يعمل ويحرم....^(۱) یعنی دحضرات صحابه کرامو رضی اللہ عنہم به مینخ کنبی دحضور پاک په مجلس کنبی د غسل د صفت باره کنبی بحث اوشو. نوحضور پاک اوفرمانیل زه خو په غسل کنبی په خپل سر باندې درې لپې اوبه بهیوم. یعنی باقی پاتې شوه خبره زما نه علاوه خلقو، یاخوهغوی اوبه نه بهیوی یا ماته نه ده معلومه چه هغوی څنگه غسل کوی... تقدیری عبارت به داسې شی: مهمایکن من حتی فانا افيض ثلاثا أي ذلك حاصل على جميع التقديرات. (۲)

یعنی چه څه هم وی دکه هریوا احتمال واخستی شی، زه په غسل کنبی په خپل سر باندې درې لپې اوبه بهیوم. حافظ ابن حجر رحمته اللہ علیہ او شیخ الاسلام زکریا انصاری رحمته اللہ علیہ علامه قسطلانی رحمته اللہ علیہ او علامه کورانی رحمته اللہ علیہ د څه کمی زیاتی سره دغه پورتنې جواب نقل کړې دي. (۳)

دعلامه عینی رحمته اللہ علیہ تحقیق: علامه عینی رحمته اللہ علیہ ددې اعتراض په جواب کنبی دعلامه کرمانی رحمته اللہ علیہ وغیره ذکر کړې شوې توجیه رد کړې ده چه دلته د اما قسیم محذوف دي کوم چه د صحیح مسلم په روایت کنبی ذکر دي. د علامه عینی رحمته اللہ علیہ تحقیق په دي باره کنبی دادې چه اما دلته په حدیث کنبی د تاکید دپاره دي نه چه دتفصیل دپاره، لهذا نه د قسیم څه ضرورت شته اونه د دي محذوف منلو څه حاجت شته. ددې تفصیل دادې چه اما دهمزه فتحه او میم په تشدید سره حرف شرط دي. کله دتفصیل اوکله دتاکید دپاره راوړلې شی. د شرط دپاره د استعمالیدلو دلیل دادې چه کوم ځانی د شرط دپاره راځي هلته به ددې نه پس فاء جزائیه لازما راځي لکه (فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ) (۴) په مثال کنبی اما د شرط دپاره دي په دي وجه د دي په جزا باندې فاء راوړلې شوې ده.

کله اما د تفصیل دپاره راځي لکه (أَمَّا السَّيْفَةُ فَكَانَتْ لِمَسْكِينٍ..... وَأَمَّا الْعَلَمُ..... وَأَمَّا الْحِذَاءُ) (۵). دي آیاتونو کنبی اما د تفصیل دپاره دي، اوکله اما صرف د تاکید دپاره راځي علامه زمخشری دا ذکر کړې دي هغه وائی چه د اما فائده په کلام کنبی داده چه تاسو دا د تاکید دپاره واخلي لکه زید ذاهب کنبی که چرې تاسو ددې خبرې اراده کوئی چه زید به لامحال ځي اوهم ددې په اهتمام کنبی لگیان دي اوداد هغه پوخ عزم او اراده ده نو تاسو د دغه تاکید دبنکاره کولو دپاره به اما راوړنی اوداسې به وایئ اما زید فذاهب.

(۱) تمام الحديث ولفظه: عن جبير بن مطعم قال: تماروا في الغسل عند رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال بعض القوم: أما أنا، فأني أغسل رأسي كذا، وكذا، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "أما أنا فأني أفيض ثلاثاً، ثم رأسي ثلاث أكف" الصحيح للإمام مسلم، كتاب الحيض، باب استحباب إفاضة الماء على الرأس وغيره ثلاثاً، رقم: ٧٤٠ (٣٧٧)

(۲) شرح الكرمانی: ۱۱۷/۳، عمدة القاری: ۲۹۸/۳.

(۳) فتح الباری للمصنفین: ۴۸۴/۲، تحفة الباری: ۲۲۱/۱ [ارشاد الساری: ۴۹۳/۱، الکوثر الجاری للکورانی: ۴۱۲/۱، البقره: ۲۶، ترجمه: نوچه کوم خلق مؤمنان دی هغوی یقیناً پیژنی چه دا مثال ټیک دي. (ترجمه: از شیخ الہند رحمته اللہ علیہ).

(۴) الکہف: ۸۰-۷۹، ترجمه: هغه چه کومه کشتی وه نو د یوڅو محتاجانو چه کوم محنت نی کولو په دریاب کنبی..... او هغه کوم هلك چه وو نو د هغه مور پلار وو ایمان والا..... او هغه کوم دیوال چه وو د دوو تیمانو هلكانو وو. (ترجمه: از شیخ الہند رحمته اللہ علیہ).

دغه شان په حدیث باب کښې هم اما صرف د تاکید دپاره دې اومقصد هم د دې خبرې تاکید دې چه حضور پاک به په غسل کښې په سر مبارک باندې درې لپې اوبه اچولې لهذا دلته د قسیم هیڅ حاجت نشته او نه د دې خبرې ضرورت دې چه داسې او وینلې شی چه دلته قسیم محذوف دې.)

په علامه کرمانی رحمته الله علیه او علامه ابن حجر رحمته الله علیه د علامه عینی رحمته الله علیه د علامه کرمانی رحمته الله علیه اوحافظ ابن حجر رحمته الله علیه وغیره اما تفصیلیه منلوسره د مسلم شریف روایت د دې دپاره په توگه د قسیم محذوف گنرلې وو نو علامه عینی رحمته الله علیه یو خودا اوخودل چه دلته اما د تاکید د پاره دې او دویم نې دا اوخودل چه په مسلم شریف کښې د ابوالاحوص عن ابی اسحاق په طریق سره کوم روایت ذکر دې چه «ثم اوافی الفل عند النبی صلی الله علیه وسلم فقال بعض القوم: أما أنا فأغسل رأسی بکذا وکذا.....» بعض حضراتو علامه کرمانی رحمته الله علیه او ابن حجر رحمته الله علیه وینلې دی چه دا حدیث د باب د قسیم محذوف دې.

علامه عینی رحمته الله علیه فرمائی چه د مسلم شریف دا روایت د قسیم محذوف منلو هیڅ حاجت نشته دې ځکه چه دا ضروری ده چه هر کلام ته دهغې د مقتضاء حال مطابق د هغې حق ورکړې شی. (یعنی هغه هم په هغه ځانی کیخودې شی او دهغې تشریح هم دهغې د مقام د مقتضی مطابق اوکړې شی) لهذا د دې خبرې په رنر ا کښې د دې څیز هیڅ حاجت او ضرورت نشته دې چه د حدیث باب دپاره د مسلم شریف د روایت نه څه څیز محذوف اومقدر اومنلې شی.)

فلا تاء: د ثلاثا نه ثلاث اکف (درې لپې) مراد دی.)

د مسلم شریف په روایت کښې «ثلاث اکف» تصریح ده. (مطلب دا شو چه درې لپې، هره لپه په دواړو لاسونوسره ډک بهیول وی.)

په دواړو لاسونو د لپې ډکولو دلیل: هر یولپه په دواړو لاسونو باندې د ډکولو دلیل یوڅو د امام احمد رحمته الله علیه روایت دې. (فاخذ من کلّی ثلاثاً فأصب علی رأسی.) (۱) یعنی زه دواړه لاسونه ډک کړم درې ځل اوبه اخلم او په خپل سرباندې بهیوم. د امام احمد رحمته الله علیه په دویم روایت کښې کوم چه د حضرت ابوهریره رضی الله عنه نه نقل دې «کان رسول الله صلی الله علیه وسلم یصیب یدیه علی رأسه ثلاثاً» (یعنی رسول الله صلی الله علیه وسلم به په خپل لاس مبارک سره په خپل سر باندې درې ځل اوبه بهیولې. د حضرت جابر رضی الله عنه په روایت کښې دې «کان رسول الله صلی الله علیه وسلم یصیب یدیه علی رأسه ثلاثاً» (یعنی رسول الله صلی الله علیه وسلم به په خپلو دواړو لاسونو مبارکو سره په خپل سرباندې درې ځل اوبه بهیولې.)

(۱) عمدة القاری: ۲۹۸/۳ ارشاد الساری: ۴۹۳/۱.

(۲) عمدة القاری: ۲۹۸/۳.

(۳) عمدة القاری: ۲۹۸/۳ الکوثر الجاری: ۱۱۲/۱ ارشاد الساری: ۴۹۳/۱.

(۴) الحدیث رواه مسلم فی صحیحه کتاب الحیض باب استحباب إفاضة الماء علی الرأس وغیره ثلاثاً رقم: ۳۲۷. ثلاث اکف.

(۵) عمدة القاری: ۲۹۸/۳ ارشاد الساری: ۴۹۳/۱ الکوثر الجاری: ۱۱۲/۱ المنهاج للإمام النووی: ۲۳۴/۴.

(۶) مسند أحمد بن حنبل، مسند جابر بن مطعم رضی الله عنه: ۷۲۸/۵ رقم: ۱۶۸۷۰ عمدة القاری: ۲۹۸/۳ فتح

الباری لابن رجب الحنبلی: ۱/۴۸.

(۷) مسند الإمام أحمد بن حنبل مسند أبی هریره رضی الله عنه: ۷۷/۵ رقم الحدیث: ۷۴۱۲.

(۸) مسند الإمام أحمد بن حنبل، مسند جابر بن عبد الله الأنصاری رضی الله عنه: ۶۷/۳ رقم الحدیث: ۱۴۴۸۳.

حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني چه په حديث كنبې ثلاثاً لفظ په دې خبره باندې دلالت كوي چه په صحابه كرامو كنبې بعضو دا اوونيل «فإني أغسل رأسي كذا وكذا» نوهغوى د دريو څلو نه زياتې اوبه بهيول مراد اخستل ^(١)

د رسول الله صلى الله عليه وسلم نه سوال كونكي څوك وو؟ د حضورياك نه په دې باره كنبې سوال كونكي د وفد ثقيف خلق وو لكه چه د مسلم شريف وغيره په روايت كنبې دي «أن وفد ثقيف سألوا النبي صلى الله عليه وسلم.... فقال: أما أنا فأفرغ على رأسي ثلاثاً» ^(٢) يعنى د ثقيف وفد د حضورياك صلى الله عليه وسلم نه په غسل كنبې په سرباندې د اوبو بهيولو باره كنبې سوال او كړو نوحضورياك ورته اوفرمايل زه خو په خپل سرباندې درې ځل اوبه بهيوم. د طبراني په مرفوع روايت كنبې دي «لترغز على رأسك ثلاث مرات تدلك رأسك كل مرة» ^(٣) يعنى بيا تاسو په خپل سرباندې درې ځل اوبه اوبهيوئ او د هر ځل اوبو بهيولو سره خپل سر مړئ.

د ثلاثاً نه تكرار مراد دي كه استيعاب؟ حافظ ابن حجر رحمته الله ليكلي دي چه په ثلاثاً كنبې دوه احتماله دي ياخو ددې نه تكرار مراد دي يا په ټول بدن باندې اوبه بهيول مرا دي. ليكن هم ددې باب په آخره كنبې د حضرت جابر رضي الله عنه د روايت نه مخكېني احتمال قوي كوي ^(٤). علامه عيني رحمته الله سابق كنبې تير شوي د مسند احمد او طبراني روايات ذكر كولوته پس فرماني چه په دې احاديثو سره د حافظ ابن حجر رحمته الله هغه قول ساقط كيږي چه ثلاثاً كنبې دوه احتمال دي. ^(٥) ځكه چه ددې احاديثونه معلومېږي چه مقصد په سرباندې اوبه بهيول دي په دې كنبې دويم بل هيڅ احتمال نشته دي.

قوله: وأشار بيديه: او حضورياك په خپلو دواړو لاسونو سره اشاره كولو كنبې لېږ جوړول اوخوډل. داد حضرت جبير رضي الله عنه كلام دي د اشار فاعل حضورياك دي ^(٦) په دې سره ددې خبرې تائيد كيږي چه هر يولپه به نې په دواړو لاسونو سره ډك بهيولو. ^(٧)

قوله: كلتبهما: د اكثر و حضراتو په روايت كنبې كلتبهما دي. د كشميهني په روايت كنبې كلاهما دي او ابن التين په روايت كنبې كلاهما نقل كړي دي ^(٨).

^(١) فتح الباري: ٤٨٤/٢.

^(٢) صحيح مسلم كتاب الحيض باب استحباب إفاضة الماء على رأس وغيره ثلاثاً رقم: ٣٣٠ فتح الباري: ٤٨٤/٢ عمدة القاري: ٢٩٩/٣.

^(٣) إتحاف الخيرة المهرة، كتاب الحيض: ٤٠٢/١ رقم ٣/٧٣٠ دار الوطن، الرياض الطبعة الأولى ١٤٢٠ هجري عمدة القاري: ٢٩٩/٣.

^(٤) فتح الباري: ٤٨٤/٢.

^(٥) عمدة القاري: ٢٩٩/٣.

^(٦) شرح الكرماني: ١٧/٣ عمدة القاري: ٢٩٩/٣ [إرشاد الساري: ٤٩٣/١].

^(٧) عمدة القاري: ٢٩٩/٣.

^(٨) شرح الكرماني: ١١٨/٣-١١٧ فتح الباري: ٤٨٤/٢ تحفة الباري: ٢٢١/١ عمدة القاري: ٢٩٩/٣ [إرشاد الساري

٤٩٣/١ الكونر الجاري: ٤١٢/١ التوشيح: ٢٤٤/١.

دکلتیہما را ورلو وجہ داده چہ بہ یدیدہ کنیسی بدین تشنیہ مؤنث دے۔ بہ دے وجہ دتاکید کلتاسرہ را ورلے شو دکوم حالت جری یاء سرہ چہ راخی۔ دجمہورو نحویانو ہم دغہ مذهب دے۔ (۱) د کشمیہنی بہ روایت کنیسی کلاہما دے چونکہ بدین لفظ مذکر دے بہ دے وجہ د لفظ رعایت کولوسرہ کلا را ورلے شو۔ (۲) د ابن التین بہ روایت کنیسی کلتاہما دے بدین چونکہ معنا مؤنث دی نو بہ دے اعتبار سرہ کلتا را ورلے شوے دے۔

دکلاہما او کلتیہما د مرفوع گیدو دومبے وجہ: باقی پاتے شوہ خبرہ د کشمیہنی او ابن التین د روایت کلاہما او کلتاہما مرفوع را ورلے، نو دا د بنو حارث بنو خشم بنو زید بنو کثانہ او بنو ہجیم وغیرہ د مذهب مطابق دے۔ ددے حضراتو بہ نیزد تشنیہ اعراب بہ دریوارو حالتونو رفع نصب او جر کنیسی الف سرہ راخی۔ (۳)

لکہ خنگہ چہ د شاعر بہ دے قول کنیسی دی:

(إن أباهما وأبائہما قد بلغا فی المجد غایتہا) (۴)

ترجمہ: بیشک د ہغہ پلار اونیکہ یقیناً دوارہ بہ عزت کنیسی دہغے انتہاء تہ رسیدلی دی۔

بہ دے شعر کنیسی د تشنیہ غایتہا حالت نصبی الف سرہ را ورلے شوے دے۔

دویمہ وجہ: د کشمیہنی او ابن التین بہ روایت کنیسی کلاہما او کلتاہما د مرفوع کیدو یوہ بلہ وجہ دا ہم بیان کرے شوے دہ چہ کلاہما او کلتاہما (علی تقدیر اللفظ والمعنی) ما قبل نہ قطع کولوسرہ مستقل جملہ اومتلے شی۔ دا مبتداء جوړولوسرہ خبر محذوف رااوستلے شی نو تقدیری عبارت بہ داسی شی: کلاہما یا کلتاہما مثلاً بہما۔ (۵)

فائدہ: صاحب مغنی اللیبیب ابن ہشام انصاری رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ کلا وکلتا د بحث بہ ذیل کنیسی ددے خبرے وضاحت کرے دے چہ کلا دما قبل دپارہ تاکید ہم جوړولے شی او دما قبل نہ منقطع کولوسرہ مبتداء ہم جوړولے شی۔ (۶)

(۱) شرح الرضی علی الکافی: ۸۰/۱-۷۹، ۷۴ شرح الأشمونی: ۵۸/۱ شرح ابن عقیل: ۵۸/۱ أوضع المسالك ۴۷/۱ شرح قطر الندی ص: ۶۵ شرح شذور الذهب ص: ۵۲-۵۱

(۲) تحفة الباری: ۲۲۱/۱ عمدة القاری: ۲۹۹/۳ إرشاد الساری: ۹۳/۱ التوشیح: ۲۴۴/۱

(۳) شرح الأشمونی: ۵۸/۱ شرح ابن عقیل: ۵۸/۱ شرح شذور الذهب ص: ۵۴ شرح الکرماتی: ۱۱۸/۳ فتح الباری: ۸۴/۲ تحفة الباری: ۲۲۱/۱ إرشاد الساری: ۹۳/۱ الکثیر الجاری: ۱۲/۱ التوضیح لابن الملقن: ۵۵۸/۴

(۴) الرجز لزبہ فی ملحق دیوانہ ص: ۱۶۸ وله أولی النجم فی الدرر: ۱۰۶/۱ شرح التصريح: ۶۵/۱ شرح شواهد المغنی: ۱۲۷/۱، ۵۸۵/۲ المقاصد النحویة: ۱۳۲/۱، ۶۳۶/۳ وله أو لرجل من بنی الحارث فی خزائن الأدب: ۵۳، ۵۵۵/۷، ۱۰۵/۴ أسرار العربیة: ص: ۴۶ الإنصاف ص: ۱۸ أوضع المسالك: ۱۴۴، ۱۴۶ تلخیص الشواهد ص: ۵۸ رصف المبانی ص: ۲۴، ۲۳۶ سر صناعة الاعراب: ۷۰۵/۲ شرح الأشمونی: ۲۹/۱ شرح ابن عقیل ص: ۳۳ شرح المفصل: ۵۲/۱ مغنی اللیبیب: ۳۸/۱ مع الواع: ۳۹/۱

(۵) فتح الباری: ۸۴/۲ التوشیح: ۲۴۴/۱

(۶) مغنی اللیبیب: ۴۰۴/۱ جامع الدروس العربیة: ۱۶۱/۲

د حديث ترجمه الباب سره مناسبت: د حديث ترجمه الباب سره مناسبت ښکاره دي چه ترجمه الباب کښي په سرباندي درې ځل اوبو بهيولو ذکر دي او په حديث کښي فافيض على راسي ثلاثاً صراحت موجود دي په کوم سره چه ترجمه ثابتېږي.

علمی مناظره اومباحثه: دمسلم شريف په روايت کښي «ثمأروا في الغسل عند رسول الله صلى الله عليه وسلم» الفاظ راغلي دي (يعني دحضورياک په مجلس کښي د حضرات صحابه کرام رضی الله عنهم په مينځ کښي د صفت غسل باره کښي مباحثه او مناظره اوشوه. چا اوونيل چه په دومره دومره اوبوسره غسل کوم اوچا په کښي اوونيل زه داسې غسل کوم. امام نووي رحمه الله ددې په ذيل کښي ليکلي دي: «فيه جواز المناظرة والمباحثه في العلم، وفيه جواز مناظرة الفضولين بمحضرة الفضل، ومناظرة الأصحاب بمحضرة إمامهم وكبريهم» (۱) يعني د دي حديث نه په علمی مسائلوکښي مناظره او مباحثه جواز معلومېږي اوداهم معلومېږي چه د انمه اکابر او په مرتبه کښي داوچتو خلقو د مجلس په موجودگي کښي کشران شاگردان اودهغوی ملگری خپل مينځ کښي علمی مناظره او مباحثه کولې شي.

دمنافره د فن ضرورت اواهميت: د احقاق حق او د ابطال د باطل کولو دپاره د غيرمسلم او اسلام د دښمنانو بې بنياده اعتراضونو جوابونه اود بې خايه شکونواوشهباتو د ختمولو دپاره اکثر دمنافره ضرورت پېښېږي. د منافره د فن مقصد هم د حق دفاع اوقيام اود باطل جواب او نړول دي. دا پخواني اوعالمانه طريقه ده دي سره مناسبت لرونکي اصحاب علم باندې دحق د معرفت لارې آسانېږي. منافره نه صرف شرعاً محمود ده بلکه مطلوب هم ده.

په افکار اونظريات کښي اضافه اودمعاملاتو دکثرت د وجې نه ورځ په ورځ دترقي د وجې نه په علمی مسائلوکښي زياتوالي کيږي. بيا د طبيعيتونو او ذهنونو د فرق د فطري قانون لاندې دمختلفو فکرونو او راڼي گانو مرکز جوړيدل يوه کيدونکې خبره ده. په داسې حالاتوکښي چه په مختلفو فرقوکښي بحث مباحثه وي نو ضروري دي چه داسې قانون جوړشي د کوم په ذريعه چه په مردود کيدو او مقبول کيدو کښي فرق اوکړې شي.

علامه ابن خلدون رحمه الله په مقدمه کښي ليکلي دي چه د دي علم په تعارف کښي وئيلي شي چه دا علم د استدلال قواعد يعني داسې تعريفونو او ادابو د پيژندلو نوم دي په کوم سره چه د يوراني او نظريه حفاظت يا ماتيدل يعني تائيد او ترديد کار اخستلې شي که د دي تعلق د فقه سره وي اوي بل يوفن سره وي.

(۱) عمدة القاری: ۲/۲۹۷ فضل الباری: ۲/۴۳۱.

(۲) الحديث رواه مسلم في صحيحه، كتاب الحيض، باب استحباب إفاضة الماء على الرأس وغيره ثلاثاً رقم: ۷۴۰.

(۳۲۷).

(۴) المنهاج للنووي: ۴/۲۳۴.

(۵) كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون ص: ۳۹-۳۸.

(۶) مقدمة ابن خلدون ص: ۵۷۹ دارالفکر بيروت.

علماء لیکنی دی چه مناظره هغی ته وائی چه دَحَق دَ واضح کولو په جذبہ سره داسی بحث مباحثہ کول چه هر فریق خپل موقف صحیح او دَ بل موقف غلط ثابتولو کوشش او کړی. (۱)

دَ مناظره مشروعیته: قرآن کریم کښې دَالله تعالی ارشاد مبارک دې ﴿ اَدْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُجَّةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ ﴾ (۲).

دَدې آیت مبارک په تفسیر کښې علامه ابن کثیر رحمہ اللہ لیکنی: «أي من احتاج منهم إلى مناظرة وجدل، فليكن بالوجه الحسن برفق ولين، وأحسن خطاب» (۳) یعنی کوم دَحَق داعی ته چه دَ بحث او مباحثه ضرورت پېښ شی نو هغه له پکار دی چه هغه دې دا فریضه په ښه طریقه نرمنی او ښکلی خطاب سره سر ته اورسوی.

دَ حضرت انس رضی اللہ عنہ نه روایت دې چه حضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم فرمائیلی دی «جاهدوا المشركين بأموالكم وأنفسكم وألسنتكم» (۴)

علامه ابن حزم رحمہ اللہ فرمائی چه دَ حدیث دَ صحت آخر ته رسیدلې دې په دې کښې مناظره دَ جانی او مالی جهاد په شان واجب گرځولې شوې ده. (۵)

پخپله حضور پاک دَ مکي کافرانوسره اود نجران نصاراؤ سره مناظره کړې ده دَ کومې نه پس چه دَ سورت آل عمران دَ شروع آیاتونه نازل شو.

علامه ابن عبدالبر رحمہ اللہ په جامع بیان العلم وفضله کښې باب إتيان المناظرة والمجادلة وإقامة الحجة په عنوان سره باب قائم کړې دې. په کوم کښې چه په قرآن او حدیث دَ صحابه رضی اللہ عنہم او اسلافو نه دَ مناظره دَ جواز دلائل او واقعات نقل کړی دی. په دې موضوع باندې دَ تفصیل دَ پاره دَ هغې مطالعه به فائده مند وی. (۶)

دَ امام ابوحنیفه رحمہ اللہ دَ یو رافضی سره مناظره: چونکه دَ مناظره سره متعلق بحث شروع دې په دې وجه په دې مناسبت سره حضرت امام اعظم ابوحنیفه رحمہ اللہ یو رافضی سره یو زړه راښکونکې مناظرانه خبرې اترې پیش خدمت دی:

په کوفه کښې یو رافضی سړې اوسیدلو چه دَ حضرت عثمان رضی اللہ عنہ په شان کښې به ئی گستاخی کوله او هغوی ته به کافر او یهودی وئیلو (العیاذ باللہ) امام ابوحنیفه رحمہ اللہ ته دَدې خبر اورسیدو نو هغه له لارو او ورته ئی اووئیل ما ستا دَ لور دَ پاره دَ یوسړی دَ نکاح پیغام راوړې دې. هغه سړې حافظ قرآن دې ټوله شپه په مانځه کښې دَ قرآن پاک تلاوت کوی دَ الله تعالی دَ ویرې نه دَ یر زیات ژاری لیکن هغه

(۱) شرح رسالة آداب البحث، قلمی ص: ۵، الرسالة الولدية فی آداب البحث والمناظرة ص: ۷، آداب البحث ص: ۳.

(۲) سورة النحل: ۱۲۵ ترجمه: ښه ده دَ خپل رب په لار باندې پخې خبرې زده کولو سره نصیحت او رسول سره په ښه شان سره او الزام دې ورکړی هغوی ته څنگه چه بهتر وی. (ترجمه شیخ الهندي رحمہ اللہ)

(۳) تفسیر القرآن العظیم المعروف بتفسیر ابن کثیر، سورة النحل تحت (رقم الایه: ۱۲۵): ۷۸/۴.

(۴) مستند الإمام أحمد بن حنبل، مستند ابن مالک رضی الله عنه، رقم الحديث: ۱۲۲۶۸، وقال محققه الشيخ شعيب الأرنؤوط فی تعليقه علی هذا الحديث: إسناده صحيح علی شرط مسلم، رجاله ثقات رجال الشيخين غير حماد بن سلمة، فمن رجال مسلم.

(۵) الإحكام فی أصول الأحكام: ۲۹/۱.

(۶) جامع بیان العلم وفضله: ۹۷۳/۲-۹۵۲.

یهودی دې رافضی په جواب کښې اوونیل چه تاسو څه خبره کوئې؟ آیا زه دځپلې لور واده یهودی سره اوکړم؟ امام ابوحنیفه رحمته الله علیه او فرمایل بیا رسول الله صلی الله علیه و آله د یوې نه بلکه د څپلو دوو لوڼو واده حضرت عثمان غنی رضی الله عنه سره ولې کړې وو؟ دې اوریدو سره هغه رافضی خبردار شو او توبه ئې اوکړه او دځپل دې گنده عادت نه منع شو.^(١)

دویمه واقعه: یوه ورځ امام ابوحنیفه رحمته الله علیه په جمات کښې ناست وو چه د رافضیانو یو عالم راغلو کوم ته چه به شیطان طاق وئیلې شو. هغه امام اعظم رحمته الله علیه ته اوونیل د جناب رسول الله صلی الله علیه و آله نه د ټولو نه زیات طاقتور څوک وو؟ امام ابوحنیفه رحمته الله علیه او فرمایل مونږ حضرت علی رضی الله عنه ته د ټولو زیات طاقتور وایو او تاسو حضرت ابوبکر رضی الله عنه ته د ټولو نه زیات طاقتور وایئ. شیطان طاق اوونیل نه، تاسو برعکس اوونیل. امام ابوحنیفه رحمته الله علیه اوونیل چه مونږ وایو چه حضرت علی رضی الله عنه طاقتور وو. هغه ته علم وو چه د رسول الله صلی الله علیه و آله نه پس خلافت د حضرت ابوبکر رضی الله عنه حق وو نو هغه خلافت حضرت ابوبکر رضی الله عنه ته حواله کړو. لیکن تاسو وایئ چه حق د حضرت علی رضی الله عنه وو لیکن حضرت ابوبکر رضی الله عنه د طاقت په زور باندې خلافت واخستو، نو اوس وایه طاقتور څوک شو؟ د امام ابوحنیفه رحمته الله علیه په دې جواب اوریدو سره حیران پاتې شو.^(٢)

د حدیث باب نه مستنبط شوي احکام او مسائل: د حدیث باب نه دا لاتدیني احکام او مسائل مستنبط کړې شوی دی:

- ① ددې حدیث نه دا مستنبط کړې شوی دی چه په غسل کښې تثلیث مسنون دې. د پوره بدن وینځل په اجماع سره فرض دی.^(٣)
- ② د شافعیه په نڼیزه سرباندې درې ځل اوبه بهیول مستحب دی او په دې باندې د ټولو اتفاق دې.^(٤)
- ③ ددې حدیث نه معلومه شوه چه لپه به د دواړو لاسونو نه ډکولې شی.^(٥)
- ④ د حدیث په ظاهر سره دهغه خلقو تردید کپړی چه د دریو نه زیات لپې استعمالولې. او حضور پاک او خودل چه هغوی درې لپې اوبه بهیوی هم په دې کښې زمونږ دپاره اسوه حسنه ده.^(٦)
- ⑤ ددې حدیث په سند کښې روایت الاقران او د صحابی د صحابی نه روایت موندلې شی.^(٧)
- ⑥ ددې حدیث نه دا هم معلومېږی چه حضور پاک به په غسل کښې زیاتې اوبه نه بهیولې بلکه د اعتدال نه به ئې کار اخستلو اودومره اوبه به ئې استعمالولې چه د حدث اکبر د ختمولو دپاره به کافی کیدلې. البته د غسل نظافت (تبرید) وغیره کښې زیاتې اوبه هم استعمالولې شی.^(٨)

(١) ابوحنیفه حیاته وعصره آراءه وفقه، صفات ابی حنیفه ص: ۵۵.

(٢) الخیرات الحسان لابن حجر الهیثمی (المتوفی: ۹۷۴ هجری) الفصل الثانی والعشرون والثالث والعشرون فی عظیم ذکانه وأجوت المسکنة عن الأسئلة المبهمة ص: ۱۰۴-۱۰۳ تعلیق: الشیخ محمد عاشق الهی البرنی، دار أرقم، بیروت، لبنان.

(٣) عمدة القاری: ۲۹۹/۳.

(٤) عمدة القاری: ۲۹۹/۳ شرح الکرماني: ۱۱۸/۳ التوضیح: ۵۶۰/۴.

(٥) التوضیح: ۵۶۱/۴ عمدة القاری: ۲۹۸/۳ الکوثر الجاری: ۴۱۲/۱ أرشاد الساری: ۴۹۳/۱.

(٦) التوضیح: ۵۶۱/۴.

(٧) عمدة القاری: ۲۹۸/۳ فتح الباری: ۴۸۴/۲.

۲۲ (حدیث باب (دویم حدیث) [۲۵۳/۲۵۲])

ترجمہ: مورنہ تہ محمد بن بشاریان اوکرو وئی وئیل مورنہ تہ غندر (محمد بن جعفر) اووئیل هغه وائی مورنہ تہ شعبہ اووئیل هغوی تہ مخول بن راشد هغوی د محمد بن علی (الباق) هغوی د حضرت جابر بہ عبدالله رضی اللہ عنہ نہ نقل کری، حضرت جابر رضی اللہ عنہ او فرمائیل چہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم بہ (بہ غسل جنابت کنبی) بہ خپل سر باندې درې ځل اوبہ بهیولی.

تراجم رجال

محمد بن بشار: دا مشهور امام حدیث محمد بن بشار بن عثمان عبدی بصری رحمۃ اللہ علیہ دې. ابوبکر ددوی کثیت دې او بنډار د دوی لقب دې. د دوی تفصیلی حالات کتاب العلم باب ما کان النبی صلی اللہ علیہ وسلم یقومہم بالوعظۃ والعلم کی لاینفرد د دویم حدیث لاندې بیان کړې شوی دی. (۲)

مخدور: دا ابو عبدالله بن محمد جعفر هذلی رحمۃ اللہ علیہ دې. د غندر په لقب سره مشهور دې. د دوی احوال کتاب الإيمان باب ظلم دون ظلم د رومی حدیث لاندې تیر شوی دی. (۳)

شعبه: دا امیر المؤمنین فی الحدیث شعبه بن الحجاج بن الورد، عتکی، واسطی بصری رحمۃ اللہ علیہ دې. د دوی مختصر حالات کتاب الإيمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده د رومی حدیث لاندې تیر شوی دی. (۴)

مخول بن راشد: دا مخول بن راشد بن ابی المجدالد الکوفی، الحناط، النهدی دې. نهدي ورته خکه وائی چہ دا د بنو نهد آزاد کړې شوی غلام دې. (۵) د مجاهد بن راشد رور او دمخول بن ابراهیم نیکه دې. (۶)
د مخول تلفظ: مخول دوه شان لوستلې شی. **مخول**، د میم ضمه او د واو د تشدید سره د محمد په وزن باندې لوستلې شی. **مخول**: د میم کسره سره مختلف او مختلف په وزن باندې لوستلې شی. (۷) د میم په ضمه سره د ابن عساکر رحمۃ اللہ علیہ روایت دې او د میم په کسره سره د اکثر حضراتو روایت دې خودا بوزر نه دواړه

(۱) الشرح المسیر لصحیح البخاری: ۳۲۸/۱.

(۲) الحدیث أخرجه النسائی فی سننه فی کتاب الفسل والتیم. باب: ما یکنی الجنب من إفاضة الماء علی رأسه. رقم: ۴۲۶ و أخرجه أحمد فی مسنده، مسند جابر بن عبدالله الأنصاری: ۲۳۸/۵، رقم: ۱۴۲۳۸، ۲۰۱/۵ رقم: ۱۵۰۳۸. کلاهما من طریق شعبه عن مخول بن راشد، عن محمد بن علی ابی جعفر عن جابر بن عبدالله رضی الله عنهما وأخرجه مسلم من طریق عبد الوهاب عن جعفر عن أبيه عن جابر بن عبدالله رضی الله عنهما قال: کان النبی صلی الله علیہ وسلم إذا اغتسل من جنبه صبّ علی رأسه ثلاث حقنات من ماء..... إلخ، کتاب الحیض، باب استحباب إفاضة الماء علی الرأس وغیره ثلاثاً: ۲۵۹/۱، رقم: ۳۲۹. انظر جامع الأصول: ۲۹۴/۷-۲۹۳، رقم: ۳۲۲۵.

(۳) کشف الباری: ۲۶۱/۳-۲۵۸.

(۴) کشف الباری: ۲۵۰/۲-۲۵۰.

(۵) کشف الباری: ۶۷۸/۱.

(۶) التاريخ الكبير: ۲۹/۸، تهذيب الكمال: ۳۴۸/۲۷، الطبقات الكبير: ۳۵۲/۶، التقات: ۵۱۵/۷، تاريخ الإسلام: ۱۳۹/۴، تقريب التهذيب: ۱۶۸/۲، الجرح والتعديل: ۴۵۶/۸، تهذيب التهذيب: ۷۹/۱، الكاشف: ۲۵۰/۲، كمال تهذيب الكمال: ۱۱۶/۱۱.

(۷) تهذيب الكمال: ۲۵۰/۲، تقريب التهذيب: ۱۶۷/۲.

(۸) تقريب التهذيب: ۱۶۷/۲، فتح الباری: ۴۸۵/۲، عمدة القاری: ۲۹۹/۳، تحفة الباری: ۲۲۲-۲۲۱.

«بضم مهم وكسر هاء» نقل دى. (١) اوبه كتب رجال كنبى اكثر مُحَوَّل په وزن د محمد (د ميم ضمه سره) ضبط كړې شوې دي. (٢)

شيوخ: هغوى د ابو جعفر بن على بن حسين، مسلم البطين او ابوسعيد مدنى رحمهم الله نه روايت نقل كوي. (٣)
تلاوه: دهغوى نه د حديث روايت كونكو كنبى جعفر الاحمر، سفيان ثوري، شريك ابن عبدالله، شعبه بن حجاج او ابو عوانه رحمهم الله شامل دي. (٤)

د ائمه جرح و تعديل اقوال: ابن ابى حاتم په خپل سند سره نقل كړې دي چه عبد الملك ميمونى وائى چه ما د امام احمد بن حنبل رحمه الله نه د محول بن راشد باره كنبى پوښتنه او كړه هغوى او فرمانيلى «ما علمت الا خيرا» (٥) يعنى زه دهغه باره كنبى ذخيره نه علاوه هيڅ نه پيژم. ابو حاتم رحمه الله فرماني «كنكب حديثه» (٦) ابن حبان رحمه الله كتاب الثقات كنبى دهغوى تذكره كړې ده. (٧) ابن سعد رحمه الله فرماني «كان ثقة ان شاء الله» (٨) امام نسائي، ابن معين، عجلي، ابن شاهين، دارقطني، ابن عمار، يعقوب بن سفيان، ابن حجر او علامه ذهبي رحمهم الله دهغوى توثيق كړې دي. (٩)

تنبيه: د محول بن راشد باره كنبى د ټولو ائمه جرح و تعديل نه هم توثيقي كلمات نقل دي. البته امام ابوداؤد رحمه الله نه يو روايت كنبى دهغه شيعى كيدل نقل كړې شوى دى. (١٠) ليكن ښكاره خبره ده چه صرف شيعى كيدل دهغه دمطعون او مردود كيدو دپاره كافي نه دى ځكه چه دا د زيات نه زيات بدعت دي او د هغه بدعتى حديث مردود گنرلي شى. څوك چه داعيه وي او دخپل مذهب په ترويج كنبى احاديث روايت كوي. (١١) خو دلته دهغوى باره كنبى داسي هيڅ څه خبره نقل نه ده. بل په صحيح بخارى كښ دهغوى نه يو روايت نقل دي د كوم چه متابعت هم كړې شوې دي. (١٢)

(١) فتح الباري: ٤٨٥/٢ عمدة القاري: ٢٩٩/٣ تحفة الباري: ٢٢٢-٢٢١ [ارشاد الساري: ٤٩٣/١].

(٢) الكاشف: ص: ٢٥٠.

(٣) تهذيب الكمال: ٣٤٨/٢٧ تهذيب التهذيب: ١٠/١٧٩ التاريخ الكبير: ٨/٢٩ تاريخ الإسلام: ٤/١٣٩ الجرح والتعديل: ٨/٥٥٦ الكاشف: ص: ٢٥٠.

(٤) تهذيب الكمال: ٣٤٨/٢٧ تهذيب التهذيب: ١٠/١٧٩ التاريخ الكبير: ٨/٢٩ تاريخ الإسلام: ٤/١٣٩ الجرح والتعديل: ٨/٥٥٦ الكاشف: ص: ٢٥٠.

(٥) الجرح والتعديل: ٨/٥٥٦ تهذيب الكمال: ٢٧/٣٤٩.

(٦) الجرح والتعديل: ٨/٥٥٦ تهذيب الكمال: ٢٧/٣٤٩ تهذيب التهذيب: ١٠/٧٩.

(٧) كتاب الثقات: ٧/٥١٥ تهذيب الكمال: ٢٧/٣٤٩.

(٨) الطبقات الكبرى: ٦/٢٥٢ تهذيب التهذيب: ١٠/٧٩.

(٩) تهذيب الكمال: ٢٧/٣٤٩ تهذيب التهذيب: ١٠/٧٩ تاريخ الإسلام: ٤/١٣٩ إكمال تهذيب الكمال: ١١٧-١١٨/١١ تقريب التهذيب: ٢/١٦٧ الكاشف: ص: ٢/٢٥٠.

(١٠) تهذيب التهذيب: ١٠/٧٩ تقريب التهذيب: ٢/١٦٧.

(١١) قال ابن حبان في ترجمة جعفر بن سليمان الجرسى: «ليس بين أهل الحديث من أشتنا خلاف أن الصدوق المتقن إذا كان فيه بدعة ولم يكن يدعو إليها أن لا احتجاج بأخباره جائز. فإذا دعا إلى بدعته سقط الاحتجاج بأخباره». (كتاب الثقات: ١٦/١٤١-١٤٠) وقال أبو عمر الشهرزوري (المتوفى: ٤٣٠ هجرى) «وقال قوم: قبل روايته

وفات دَمخول بن راشد انتقال ٤٠ هجري نه پس دأبو جعفر منصور به ابتدائي دور حكومت كښې اوشو. (٢)
 محمد بن علي: دا محمد بن علي بن حسين بن علي بن ابي طالب، القرشي، الهاشمي دې. ابو جعفر
 د خغوي كښت دې اود باقر په لقب سره مشهور دې. (٣) د دوي تفصيلي حالات كتاب الوضوء، باب من لم
 ير الوضوء الا من المخرجين القبل والدبر لاندې او گورنې. (٤)

جابر بن عبدالله عليه السلام: دا مشهور صحابي رسول ﷺ حضرت جابر بن عبدالله رضي الله عنه بن عمرو بن حرام
 بن ثعلبه بن كعب بن غنم بن كعب بن سلمة بن سعد بن علي بن اسد بن سارده ابن تزيذ بن جشم بن
 الخزرج، انصاري، خزرجي، سلمي مدني دې. ابو عبدالله ابو عبد الرحمن او ابو محمد د دوي كښت
 دې. (٥) د دوي حالات كتاب الوضوء، باب من لم ير الوضوء الا من المخرجين القبل والدبر لاندې او گورنې. (٦)

شرح حديث: كان النبي صلى الله عليه وسلم يفرغ على رأسه ثلاثاً يعني نبي كريم ﷺ به (په غسل جنابت
 كښې، په خپل سرباندې درې لېپې اوبه بهيولي.

قوله: "يُفَرِّغُ" يفرغ د ياء په ضمه سره باب افعال البافراغ نه مضارع معروف واحد مذكر غائب
 صيغه ده. (٧) بهيولو ته وائي مراد دلته اوبه بهيول دي لكه «أفرغت الإناء إفراغاً: إذا قلبت مآقيه من الماء او
 «أفرغت الدلاء: أرفقتها» هغه وخت وئيلي شي كله چه ته په لوبښ كښې موجود اوبه بهيوي. (٨)
 «الإفراغة» مفرد دې يوځل اوبه بهيولوته وائي د دې جمع «إفراغات» راځي. (٩)

قوله: "ثلاثاً" أي ثلاث غرفات يعني درې لېپې اوبه به نې په خپل سرباندې بهيولي. (١٠)

إذا لم يكن داعية، ولا تقبل إذ كان داعية إلى بدعته، وهذا مذهب الكثير أو الأكثر من العلماء وهذا المذهب
 الثالث أعدلها وأولها، والأول بعيد مباعدٌ للشائع عن أئمة الحديث، فإن كتبهم طافحة بالرواية عن المتبعة غير
 الدعاة، وفي «الصحيحين» كثير من أحاديثهم في الشواهد والأصول. (معركة أنواع علم الحديث ص: ٢٣٢-٢٣٠)
 قال ابن حجر رحمه الله: «الأكثر على قبول غير الداعية، إلا إن روى ما يقوى بدعته فيرد على المذهب المختار»
 (النزهة: ١٣٨-١٣٧) انظر للمزيد والتفصيل: البحر المحیط: ٢٧٢/٤-٢٧١ الإحسان بترتيب صحيح ابن حبان: ٨٩/١
 الكفاية ص: ١٩٥، ٢٠١ إكمال المعلم: ١٢٥/١ كشف الأسرار: ٤٦/٢ الإفتراح في بيان الاصطلاح ص: ٤٤٤-٤٤٢
 التقييد ص: ١٥٠ معرفة الرجال ص: ٣٢٢ تدريب الراوي: ٣٢٨-٣٢٩/١.

(١) تهذيب التهذيب: ٧٩/١٠.

(٢) تهذيب الكمال: ٣٤٩/٢٧ تهذيب التهذيب: ٧٩/١٢٠ كتاب النقات: ٥١٥/٧ تقريب التهذيب: ٦٧/٢ تاريخ
 الإسلام: ١٣٩/٤.

(٣) تهذيب الكمال: ١٤٢/٢٦-١٣٦ تهذيب التهذيب: ٣٥٢/٩-٣٥٠ الطبقات الكبرى: ٣٢٤/٥-٣٢٠.

(٤) كشف الباري كتاب الوضوء باب من لم ير الوضوء إلا من المخرجين القبل والدبر.

(٥) تهذيب الكمال: ٤٤٤/٤ تهذيب التهذيب: ٤٢٣/٢-٤٢١ طبقات ابن سعد: ٤٧٣/٥.

(٦) كشف الباري: كتاب الوضوء، باب من لم ير الوضوء إلا من المخرجين القبل والدبر.

(٧) فتح الباري: ٤٨٥/٢ عمدة القاري: ٣٠٠/٣ إرشاد الساري: ٤٩٤/١.

(٨) النهاية: ٣٦٣/٢ جامع الأصول: ٢٩٤/٧.

(٩) النهاية: ٣٦٣/٢ جامع الأصول: ٢٩٤/٧.

(١٠) فتح الباري: ٤٨٥/٢ عمدة القاري: ٣٠٠/٣ إرشاد الساري: ٤٩٤/١.

امام اسماعیلی په روایت کښې دا الفاظ هم نقل کړي دي: «قال شعبه: أظنه من غسل الجنابة»^(۱) شعبه وائي چه زما خیال دې چه دا «درې لپې اوبه بهیول» د غسل جنابت باره کښې دي. امام احمد رحمته الله علیه په خپل مسند کښې شعبه عن مخول په طریق سره د حضرت جابر رضی الله عنه نه هم دغه روایت نقل کړې دي. په کوم کښې چه د شعبه دغه پورتنې مذکوره قول هم دي. هم په دغه روایت کښې دي لکه چه پخپله د حدیث باب په وړاندې روایت کښې هم راځي: «فقال رجل من بني هاشم: إن شعري كثير، فقال جابر: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم أكثر شعر منك وأطهر»^(۲) یعنی د بنو هاشم یو سړی اوونیل زما وینسته خو زیات دي «زما دپاره درې لپې اوبه کافی نه دي، نو حضرت جابر رضی الله عنه او فرمانيل رسول الله صلی الله علیه و آله ستا نه د زیاتو ځګړو وینستو والا اوتانه زیات پاک «نظافت والا» وو «هغوی رضی الله عنهم له به درې لپې کافی کیدل. علامه کرمانی رحمته الله علیه فرماني: «كان النبي صلى الله عليه وسلم يفرغ هذا التركيب مما يدل على استمرار العادة في ذلك»^(۳) یعنی د حدیث الفاظ «كان النبي صلى الله عليه وسلم يفرغ» په دې خبره باندې دلالت کوي چه درې لپې اوبه بهیول د حضور پاک دانسی عادت وو.

دمخول بن راشد رحمته الله علیه د مذکوره روایت سره متعلق یووضاحت: د مخول بن راشد رحمته الله علیه په بخاری شریف کښې هم دغه یو روایت دي دې نه علاوه بل یو روایت دهغوی نه بخاری شریف کښې نه دي نقل.^(۴)

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرماني «وليس له في البخاري غير حديث واحد، توهم عليه عند»^(۵) یعنی بخاری کښې د مخول بن راشد صرف هم دغه یو روایت دي. او دهغوی په نیز ددې متابعت کړې شوي دي. دمخول بن راشد روایت امام نسائي «أخبرنا محمد بن عبد الأعلى قالك حدثنا خالد عن شعبه عن مخول عن أبي جعفر محمد بن علي بن حسين عن جابر» په سلسله سند سره نقل کړې دي.^(۶)

متابع اوشواهد: د دوی نه علاوه احمد بن علی التميمي په مسند ابویعلی الموصلي کښې د زهير په طریق سره هغوی ابن عيينه نه هغوی د جعفر نه او هغه دخپل پلار نه، دهغوی پلار د حضرت جابر رضی الله عنه نه نقل کوي: «أن النبي صلى الله عليه وسلم كان يفرغ على رأسه ثلاثاً، يعني في الغسل»^(۷) هم دي سند سره امام حميدي رحمته الله علیه د سفیان په طریق سره دا روایت په خپل مسند کښې هم نقل کړې دي.^(۸)

(۱) نحة الباری: ۲۲۲/۱ فتح الباری: ۸۵/۲ عمدة القاری: ۳/۳۰۰ إرشاد الساری: ۱/۴۹۴.

(۲) مسند احمد مسند جابر بن عبدالله رضی الله عنه: ۵/۲۳۲ رقم: ۱۴۲۳۷.

(۳) شرح الکرماني: ۱۱۸/۳.

(۴) عمدة القاری: ۳/۳۰۰ إرشاد الساری: ۱/۴۹۴ التوضیح: ۴/۵۶۰ فتح الباری: ۲/۴۸۵.

(۵) تهذيب التهذيب: ۷۹/۱۰.

(۶) سنن النسائي، کتاب الغسل والتيمم، باب ما يكفي جنب من إفاضة الماء على رأسه، رقم الحديث: ۴۲۶.

(۷) مسند الإمام أحمد بن حنبل، مسند جابر بن عبدالله الأنصاري رضی الله عنه: ۵/۲۳ رقم الحديث: ۱۴۲۳۸، ۲۰۱.

(۸) رقم الحديث: ۱۵۳۰۸.

(۹) مسند أبي يعلى الموصلي، مسند جابر بن عبدالله رضی الله عنه: ۲/۳۸۵ رقم: ۱۸۴۶.

(۱۰) أخرجه الحميدي في مسنده في أحاديث جابر بن عبدالله رضی الله عنه: ۲/۵۳۲ رقم: ۱۲۶۴.

خو امام احمد رحمته الله یوخانی د یحیی په طریق سره او دویم خانی کنبی رحمته الله د عبد الوهاب ثقفی په طریق سره ^۱، او ابن ماجه رحمته الله حفص بن غیاث په طریق سره نقل کړې دي ^۲، اودا دریواړه د جعفر بن محمد بن علی نه هم په دې سند سره نقل کوی. امام بخاری رحمته الله پخپله هم په دې باب کنبی ددې په وړاندې روایت کنبی هم دغه مضمون د ابونعیم په طریق سره د ابوجعفر نه نقل کړی دي او هغه حضرت جابر بن عبدالله رحمته الله نه نقل کوی. ^۳ نولکه چه دا ټول روایتونه د مخول بن راشد د حدیث باب د روایت متابعات، او شواهد نه دی.

د حدیث توجمة الباب سره مناسبت: د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت ښکاره دې چه په ترجمه کنبی په سر باندې درې لپې اوبه بهیولو ذکر دې او په حدیث کنبی «کان النبی صلی الله علیه وسلم یفرغ علی رأسه ثلاثاً» صراحت موجود دې په کوم سره چه بغیر د څه اخفا نه ترجمه ثابتیږی. ^۴ ما استفاد من الحديث د سابقه روایت لاندې بیان کړي شوی دی.

الحديث الثالث

۲۵۱- حَدَّثَنَا أَبُو نَعِيمٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا مَعْمَرُ بْنُ بَحْمَنٍ بْنُ سَامٍ، حَدَّثَنِي أَبُو جَعْفَرٍ، قَالَ: قَالَ لِي جَابِرُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ وَأَنَا ابْنُ أَبِي عَرَبٍ يَعْزُضُ بِالْحَسَنِ بْنِ مُحَمَّدٍ ابْنِ الْحَنْظَلَةِ. قَالَ: كَيْفَ الْفُسْلُ مِنَ الْجَنَابَةِ؟ فَقُلْتُ: «كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَأْخُذُ ثَلَاثَةً أَكْبَافٍ وَيُقِضُهَا عَلَى رَأْسِهِ، ثُمَّ يَقِضُ عَلَى سَائِرِ جَسَدِهِ» فَقَالَ لِي الْحَسَنُ لِمَى رَجُلٌ كَثِيرَ الشَّعْرِ، فَقُلْتُ: «كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَكْثَرَ مِنْكَ شَعْرًا» (حدیث ۱۲۵۳)

توجه: مونږ ته ابونعیم بیان او کړو وئی وئیل مونږ ته معمر بن بحمن بن سام، او وئیل ماته ابوجعفر (باقی) بیان او کړو ماته جابر رحمته الله هغوی او فرمایل ماله ستا د تره خوئی راغلو دهغه اشاره حسن بن محمد بن حنفيه طرف ته وه هغه تپوس او کړو چه د جنابت د غسل څه طریقه ده؟ ما او وئیل نبی کریم رحمته الله به درې لپې اوبه اخستلې او هغه به ئی په خپل سر باندې بهیولې. بیابه ئی په خپل ټول بدن باندې اوبه بهیولې. حسن په دې باندې او وئیل زه خود ډیرو وینستو والا سړی یم ما جواب ورکړو چه د نبی کریم رحمته الله وینسته تانه زیات وو.

تراجم رجال

(۱) مسند احمد، مسند جابر بن عبدالله رضی الله عنه: ۷۷/۵ رقم الحديث: ۱۴۴۸۳، ۲۲۳/۵ رقم: ۱۵۱۱۸.

(۲) سنن ابن ماجه، ابواب التيمم، باب في الفسل من الجنابة، رقم: ۵۷۷.

(۳) صحيح البخاري كتاب الفسل باب من أفاض على رأسه ثلاثاً رقم: ۲۵۶.

(۴) عمدة القاري: ۲۹۹/۳.

(۵) الحديث أخرجه مسلم في صحيحه كتاب الحيض باب استحباب إفاضة الماء على الرأس وغيره ثلاثاً: ۲۵۹/۱ رقم: ۳۲۹ والنسائي في أبواب الفسل والتيمم، باب ما يكفي الجنب من إفاضة الماء على رأسه رقم: ۴۶۶ انظر جامع الأصول: ۲۹۴/۷-۲۹۳ رقم: ۵۳۲۵.

ابونعیم: دامشهور محدث ابونعیم الفضل بن دکین عمرو بن حماد الملتی الکوفی الاحول دی دکین
ذدوی ذیلار لقب دی اودهغه نوم عمرو بن حماد دی. (۱) ذدوی تفصیلی احوال «کتاب الايمان باب: فضل
من استبرأ لله» ذ رومی روایت په ذیل کنبی راغلی دی. (۲)

معمر بن یحیی بن سام: دا معمر بن یحیی بن سام موسیٰ ضبی کوفی دی. (۳)
ذمعمر تلفظ: معمر په دوه شان لوستلې کیږی «معمر» دمیم فتحه اودمیم ثانی تخفیف سره او «معمر»
دمیم ضمه اوعین فتحه اومیم ثانی تشدید سره هم لوستلې کیږی. (۴)

حافظ عبدالغنی بن سعید ازدی اوعلامه ذهبی رحمهما الله دمیم په ضمه او میم ثانی په تشدید سره
نقل کړي دي. هم دا علامه ذهبی رحمه الله صحیح گرځولی دی. (۵) «معمر» په وزن دمحمد هم دغه ذ قابیسی
روایت دي اوهم په دي باندې حاکم جزم کړي دي. (۶) ابن ماکولا په مختلف فیه کنبی ذکر کړي
دي. (۷) لیکن امام بخاری رحمه الله پخپله التاریخ الکبیر کنبی دمیم فتحه اومیم ثانی تخفیف سره نقل
کړي دي. (۸) لکه څنگه چه ابن ماکولا وغیره هم ددې صراحت کړي دي. (۹) هم دغه ذاکثرو حضراتو
روایت دي. (۱۰) علامه مزی رحمه الله او حافظ ابن حجر رحمه الله هم دمیم فتحه او تخفیف سره نقل کړي دي. (۱۱)
کله کله د دوی نسبت د پلار په ځای د نیکه طرف ته هم کیږی اومعمر بن سام ورته ونیلی شی. (۱۲)
شیوخ حدیث: هغوی د حدیث سماع دخپل رور ابان بن یحیی بن سام، ابوجعفر محمد ابن علی بن
الحسین او فاطمه بنت علی بن ابی طالب نه کړي ده. (۱۳)

تلامذه: دهغوی نه دحدیث سماع کونکو کنبی ابو أسامة حماد بن أسامة، ابونعیم الفضل بن دکین او
وکیع بن الجراح رحمهم الله شامل دي. (۱۴)

(۱) تهذيب الكمال: ۱۹/۲۳ سیر اعلام النبلاء: ۱۴۲/۱۰.

(۲) کشف الباری: ۶۷۳/۲-۶۶۹.

(۳) التاریخ الکبیر: ۳۷۷/۷، الثقات لابن حبان: ۴۸۵/۷، الجرح والتعديل: ۲۹۴/۸، تاریخ الإسلام: ۱۴۳/۴، الکاشف:

۲۸۲/۲، تهذيب الكمال: ۲۸/۲۳، تقريب التهذيب: ۲/۲۰۳ خلاصة الخرجی ص: ۳۸۴.

(۴) المؤلف والمختلف للآزدي: ۶۳۱/۲.

(۵) المؤلف والمختلف للآزدي: ۶۳۱/۲، الکاشف: ۲۸۳/۲.

(۶) توضیح المشتبه: ۲۴۰/۵.

(۷) فتح الباری: ۴۸۵/۲، عمدة القاری: ۳/۳۰۰، إرشاد الساری: ۴۹۴/۱.

(۸) الإكمال لابن ماکولا: ۲۷۰/۷.

(۹) التاریخ الکبیر: ۳۷۷/۷.

(۱۰) الإكمال: ۲۷۰/۷، المؤلف والمختلف للآزدي: ۶۳۳/۲، توضیح المشتبه: ۲۴۰/۵.

(۱۱) فتح الباری: ۴۸۵/۲، عمدة القاری: ۳/۳۰۰، إرشاد الساری: ۴۹۴/۱.

(۱۲) تهذيب الكمال: ۲۸/۲۳، تقريب التهذيب: ۲۰۳/۲.

(۱۳) تهذيب الكمال: ۲۸/۲۳، تهذيب التهذيب: ۲۴۹/۱۰، تقريب التهذيب: ۲۰۲/۲.

(۱۴) تهذيب التهذيب: ۲۴۹/۱۰، تهذيب الكمال: ۲۸/۳۲۳، الثقات: ۴۸۵/۷، الجرح والتعديل: ۲۹۴/۸.

(۱۵) التاریخ الکبیر: ۳۷۷-۳۷۸/۷، الجرح والتعديل: ۲۹۴/۸، تاریخ الإسلام: ۱۴۲/۴، تهذيب الكمال: ۲۸/۳۲۳.

دهغوی باره کنبی د ائمه جرح والتعديل اقوال ابن حبان رحمته الله په کتاب الثقات کنبی دهغوی تذکره

کړې ده. ^(۱) د ابو زرعه رحمته الله نه د معمر بن یحیی بن سام رحمته الله باره کنبی تپوس او کړې شو نو دهغوی او فرمایل

«کوفي لغة» ^(۲) علامه ذهبی رحمته الله الکاشف کنبی فرمایلې وثق. ^(۳)

يعقوب بن سفیان رحمته الله او ابن معین رحمته الله فرمایلې دی ثقة. ^(۴) آجری د امام ابوداؤد رحمته الله نه نقل کړې دی چه هغوی او فرمایل «لئاس به» لکه چه امام ابوداؤد هغه خوښ نه کړو. ^(۵) حافظ ابن حجر رحمته الله فرمایلې مقبول. ^(۶)

تقیه: د حافظ صاحب رحمته الله هغه ته صرف مقبول ونیل پخپله غیر مقبول دی. ځکه چه حافظ صاحب رحمته الله د امام ابوداؤد رحمته الله رائي قابل الثقات نه گنړی. هم دغه وجه ده چه هغوی د فتح الباري په مقدمه کنبی د معمر بن یحیی باره کنبی څه خبرې اترې نه دی کړې. ^(۷) حافظ ابن حجر رحمته الله هغه د طبقه سادسه په راویانو کنبی شمیر کړې دي. ^(۸)

دويحه تقیه: حافظ ابن حجر رحمته الله او علامه عینی رحمته الله فرماني: «ليس له في البخاري إلا هذا الحديث» ^(۹) يعنى بخارى شريف کنبی دهغوی صرف د حديث باب والا روايت دي. حافظ ابن حجر رحمته الله په تهذيب التهذيب کنبی فرمایلې «أخرجه متابعاً» ^(۱۰) امام بخارى رحمته الله دا هم د مخول بن راشد د روايت دپاره په توگه د متابع نقل کړې دي.

ابو جعفر: دا محمد بن علي بن حسين بن علي بن ابي طالب قرشي هاشمی دي. ابو جعفر ددوی کنيټ دي او يا قره دوی لقب دي. ^(۱۱) ددوی حالات کتاب الموضوع باب من له موضوع الا من المخرجين القيل والدبر لاتدي تير شوی دي. ^(۱۲)

جابر رحمته الله: دا مشهور صحابی رسول صلی الله علیه و آله وسلم حضرت جابر بن عبد الله انصاری رضي الله عنه دي. قدم آتفا. ^(۱۳)

^(۱) التاريخ الكبير: ۳۷۸/۷-۳۷۷ الجرح والتعديل: ۲۹۴/۸ تاريخ الإسلام: ۱۴۲/۴ تهذيب الكمال: ۳۲۳/۲۸.

^(۲) الجرح والتعديل: ۲۹۴/۸ تهذيب الكمال: ۳۲۴/۲۸ تهذيب التهذيب: ۲۹۴/۱۰ تاريخ الإسلام: ۱۴۲/۴.

^(۳) الکاشف: ۲۸۳/۲.

^(۴) تعليقات تهذيب الكمال: ۳۲۴/۲۸.

^(۵) تهذيب التهذيب: ۲۹۴/۱۰ تعليقات تهذيب الكمال: ۳۲۴/۲۸.

^(۶) تقريب التهذيب: ۲۰۳/۲ تعليقات تهذيب الكمال: ۳۲۴/۲۸.

^(۷) قال الشيخ محمد عوامه حفظه الله في تعليقاته على الكاشف: ۲۸۳/۲ مانصه: فهو ثقة إن شاء الله. فقول الحافظ في التريب: ۲۸۱/۲ مقبول غير مقبول. بل إنه نفسه لم يلتفت إلى رأي أبي داود في الرجل، ولذا لم يترجمه في مقدمة الفتح. (انتهى).

^(۸) تقريب التهذيب: ۲۰۳/۲.

^(۹) فتح الباري: ۴۸۵/۲ عمدة القاري: ۳۰۰/۳.

^(۱۰) تهذيب التهذيب: ۲۹۴/۱۰ فتح الباري: ۴۸۵/۲ عمدة القاري: ۳۰۰/۳.

^(۱۱) دنور تفصيل دپاره اوگورتي: تهذيب الكمال: ۱۴۲/۲۶-۱۳۶ تهذيب التهذيب: ۳۵۲/۱۰-۳۵۰ الطبقات

الكبرى: ۳۲۴/۵-۳۲۰.

^(۱۲) صحيح بخارى كتاب الوضوء باب من لم ير الوضوء إلا من المخرجين القيل والدبر.

الحسن بن محمد بن الحنفية: دا حسن بن محمد بن علي بن ابي طالب قرشي هاشمي مدني دي. (٢)
 دهغوي پلار محمد بن علي ابن الحنفية به نوم سره معروف دي ابو محمد دهغه كنيته دي. (٣)
 خليفه بن خياط وغيره واني دهغوي د والده نوم جمال بنت قيس بن مخرمه بن المطلب بن عبد مناف دي. (٤)

ابن الحنفية: حنفية دحضرت علي عليه السلام دويمه بي بي ده چاسره چه هغوي دحضرت فاطمه عليها السلام دوفات نه پس نكاح كرې. دهغې نه محمد پيدا شو چه دخپلي مور په نسبت سره محمد بن الحنفية په نوم سره مشهور شو. (٥)

شيوخ حديث: دي دحضرت جابر بن عبدالله عليه السلام سلمه بن الاكوع عليه السلام عبدالله بن عباس عليه السلام عبدالله بن ابي رافع عليه السلام ابوسعيد خدري عليه السلام ابو هريرة عليه السلام ام المؤمنين حضرت عائشه صديقه عليها السلام نه علاوه دخپل پلار محمد ابن الحنفية عليه السلام او بنت عبدالله بن جعفر نه دخديث روايت كوي. (٦)

تلاوه: دهغوي نه دخديث روايت كونكو كنبې ابان بن صالح، سعيد بن المرزبان، ابو سعد البقال، سلمه بن اسلم جهني، عاصم بن عمر بن قتاده، عبدالواحد بن ايمن، عثمان بن ابراهيم بن محمد بن حاطب جمحي، عمرو بن دينار، قيس بن مسلم، محمد بن خليفه اسدي، محمد بن عبدالله بن قيس بن مخرمه، مسلم بن شهاب زهري، منذر ثوري، موسى بن عبيده ريذي او هلال بن خباب رحمهم الله شامل دي. (٧)

د ژوند حالات او د ائمه اقوال: حسن بن محمد ابن الحنفية عليه السلام د بنوهاشم د بنه خوني، هوبنيار پوهه او عقلمندو خلقونه وو. (٨)

يحيي ابن معين عليه السلام فرماني چه حسن عليه السلام د تابعين مدينه او محدثين اهل مدينه نه وو. (٩) هغوي ته په صورت سيرت او كردار كنبې په خپل رور ابو هاشم عبدالله باندې اوچتوالي حاصل وو. (١٠) اسم

(١) صحيح بخاري كتاب الوضوء باب من لم ير الوضوء إلا من المخرجين القبل والدير.

(٢) البداية والنهاية: ١٥١/٩ تهذيب تاريخ دمشق الكبير المعروف بتاريخ ابن عساکر: ٢٤٨/٤ تاريخ الإسلام: ١٣٢٢/٣ التاريخ الكبير: ٣٠٥/٢ سير اعلام النبلاء: ١٣٠/٤ طبقات ابن سعد: ٣٢٨/٥ كتاب النقات: ١٣٢/٤ تهذيب الكمال: ٣١٦/٦ تهذيب التهذيب: ٣٢٠/٢ خلاصة الخرجي ص: ٨١ الجرح والتعديل: ٣٩/٣ تقريب التهذيب ص: ٣٢٩/١.

(٣) تهذيب الكمال: ٣١٧/٦ تهذيب التهذيب: ٢٠٠/٢ طبقات ابن سعد: ٣٢٨/٥.

(٤) تهذيب الكمال: ٣١٨/٦ تاريخ الإسلام: ١٣٣/٣ طبقات ابن سعد: ٣٢٨/٥.

(٥) فتح الباري: ٤٨٥/٢ إرشاد الساري: ٤٩٤/١ الكنز المتواری: ١٩٥/٣.

(٦) تهذيب الكمال: ٣١٧/٦ تهذيب التهذيب: ٣٢٠/٢ تهذيب الأسماء واللغات: ١٦٠/١ تاريخ ابن عساکر: ٢٤٨/٤.

(٧) تهذيب الكمال: ٣١٧/٦ تهذيب التهذيب: ٣٢٠/٢ تهذيب الأسماء واللغات: ١٦٠/١ تاريخ ابن عساکر: ٢٤٨/٤.

(٨) تاريخ الإسلام: ١٣٢/٣ كتاب النقات: ١٢٢/٤ خلاصة الخرجي ص: ٨١.

(٩) طبقات ابن سعد: ٣٢٨/٥ تاريخ ابن عساکر: ٢٤٩/٤ البداية والنهاية: ١٥١/٩.

(١٠) تاريخ ابن عساکر: ٢٤٩/٤.

(١١) طبقات ابن سعد: ٣٢٨/٥ تهذيب الكمال: ٣١٧/٦ تهذيب التهذيب: ٣٢٠/٢.

وانی چه په خلقو کښې دهغوی شمیر معتمد ترین شخصیات کښې کیدلو. (۱) حافظ ابن کثیر رحمه الله فرمائی چه په خلقو کښې اختلافی مسائل فقه او تفسیر په علم کښې هغوی ته یو لوړ مقام حاصل وو. (۲) حضرت حسن بن محمد رحمه الله خپل شاته هیڅ اولاد نه وو پرېخوډې. (۳)

حلم او ږډډیاری: هغوی په فرمانیل چه د ټولو نه بهترین ځادر د حلم او ږډډیاری دې. په الله تعالی باندې قسم دا ستاسو دپاره د یمنی ځادر نه بهتر دې. که چرې په تاسو کښې حلم او ږډډیاری نه وی نو په تکلف سره حلیم او ږډډیار جوړ شه. (۴)

دالله تعالی محبت: دالله تعالی د محبت په حواله سره به حضرت حسن بن محمد رحمه الله فرمانیل چه د چا چا سره محبت وی هغه د هغه نافرمانی نه کوی بیا هغوی دا اشعار اولوستل:

تقصی الإله وأنت تظهر حبه عاز عليك إذا فعلت شئهم
لو كان حبك صادقا لأطعته إن المحب لمن أحب مطيع (۵)

① ته د خپل معبود نافرمانی کوی او هغه سره د محبت اظهار کوی. (یعنی دهغه د محبت دعویدار نی) که چرې ته داسې کوی نو دا د شرم سبب او د نفرت قابل خبره ده.

② که چرې ستا محبت رښتونی وي نو تابه دهغه فرمانبرداری (اطاعت) کولو ځکه چه محب د خپل محبوب فرمانبردار او تابعدار وی. نور فرمائی:

ماض من كانت الفردوس ملزله ماكان في العيش من يؤس واقتار
تراه مني حزينا جاكما فعنتا إلى المساجد يسعى ملين اطمار (۶)

① په ژوند کښې موجود بد حالی اود رزق تنگی هغه سړی ته هیڅ ضرر او نقصان نه شی رسولې د چا ځانی چه جنت الفردوس وی.

② ته به هغه ته گوري اي مخاطب چه خفه او ږي پريشان حال په زړو خبرو کپړو کښې اود نادارنی او غریبی په حالت کښې د جماتونو طرف ته ځی. مسعر وائی چه حسن بن محمد د حضور پاک ﷺ د ارشاد «لېس مناً» تفسیر «لېس مثلنا» سره کولو. (۷)

علامه ذهبی رحمه الله فرمائی چه حسن بن محمد د علماء اهل بیت نه وو دهغوی د فضیلت باره کښې د عمرو بن دینار دا قول کافی دې: «ما رأيت أحدا أعلم عما اختلف فيه الناس من الحسن بن محمد، ما كان زهرا كمالا غلاماً من غلامائه» (۸) یعنی ما د خلقو اختلافی مسائلو کښې د حسن بن محمد رحمه الله نه لونی څوک عالم نه دي لیدلې. ستاسو زهري رحمه الله خود دهغوی په خدمت کښې اوسیدو ونکو ځوانانو نه یو وو.

(۱) تاریخ ابن عساکر: ۲۴۹/۴ تهذیب الکمال: ۳۱۹/۶.

(۲) البداية والنهاية: ۱۵۱/۹.

(۳) طبقات ابن سعد: ۳۲۸/۵ تهذیب الکمال: ۳۱۸/۶.

(۴) تاریخ ابن عساکر: ۲۴۹/۴ تهذیب الکمال: ۳۲۰/۶.

(۵) تاریخ عساکر: ۲۴۹/۴ تهذیب الکمال: ۳۲۰/۶.

(۶) تهذیب الکمال: ۳۲۱/۶ تاریخ ابن عساکر: ۲۴۹/۴.

(۷) تاریخ الإسلام: ۱۳۳/۳ تهذیب الکمال: ۳۱۹/۶.

(۸) سیر اعلام النبلاء: ۱۳۰/۴ تهذیب التهذیب: ۳۲۰/۴ تاریخ الإسلام: ۱۳۳/۳-۱۳۲.

دحضرات شیخین دفاع اومدح: امام دارقطنی رحمته د حضرت حسن بن محمد رحمته نه نقل کړې دی چه هغوی اهل کوفه مخاطب کولو سره اوفرمانیل «یا اهل الکوفة! اتقوا الله ولا تقولوا فی ابی بکر وعمر ما لهاله باهل، ان ابابکر کان مع رسول الله، صلى الله علیه وسلم فی الغار ثانی الین وان عمر أعز الله به الدین» (۱) یعنی ای اهل کوفه! تاسو دالله تعالی نه اوویریرئ او د حضرت ابوبکر او حضرت عمر رحمته باره کښې داسې خبره مه کوئې چه د هغوی شان سره نه ښائی، بیشکه ابوبکر رضی الله عنه رسول الله صلی الله علیه وسلم سره د غار ثور د دوو نه یو وو او بیشکه حضرت عمر رضی الله عنه په ذریعه الله تعالی دین اسلام ته عزت او لوړ مقام ورکړو. ابن جبان رحمته وائی چه حسن بن محمد رحمته به فرمانیل «من غلم ابابکر وعمر فقد غلم السنة» (۲) یعنی کوم سړی چه ابوبکر او عمر رضی الله عنهما د اتباع نه مخ وړولو نوهغه د سنت نه مخ وړولو. د روافض باره کښې دحضرت حسن رضی الله عنه ارشاد: محمد بن طلحه یامی رحمته وائی چه حسن بن محمد رحمته فرمانیل: «منهم شعبة متبینه بنقوم المعصية علی أهلها ويعملون بها، اتخذوا اهل البيت من العرب إماماً، وقلدوهم دينهم، يوالون علی حبه، ويأذون علی بغضهم، جفاة للقرآن اتباعاً للکهان، يرجون الدولة فی بعضی یكون قبل قيام الساعة، حرفوا کتاب الله وارتشوا فی الحکم وسعوا فی الأرض فساداً» (۳) یعنی دخلقو نه (د شیعه گانو) امیدونه کونکې یوه ډله ده چه په گناهکارانو باندې د هغوی د گناه په وجه کدح کوي یعنی عیب لگوي او پخپله د هغې ارتکاب کوي. په عربو کښې ئی اهل بیت خپل امام او گزولو او په دین کښې د هغوی د تابعدارئ دعویدار دی. اهل بیتو سره د محبت په وجه خلقو سره محبت او هغوی سره د بغض د وجې نه خلقو سره د بغض اظهار کوي. (داخلی د قرآن دښمنان دی د کاهنانو (جادوگرو) تابعدار دی. د قیامت د راتلونه وړاندې د حکومت د قیام خواهش مند دی. هغوی په کتاب الله کښې تحریف اوکړو په فیصلو کښې رشوت واخستو او په زمکه کښې فساد خورکړو.

دائمه توثیق اقوال: امام احمد رحمته فرمانی «مدنی، تابعی، ثقة» (۴) حافظ ابن حجر رحمته اوفرمانیل «ثقة فقه» (۵) امام نووی رحمته تهذیب الأسماء واللغات کښې فرمانی: «اتفقوا علی توثقه» (۶) یعنی انمه د هغوی به توثیق یاندې اتفاق کړي دي. د ارجاء قول او د هغې حقیقت: دحسن بن محمد رحمته د ارجاء طرف ته نسبت کړي شوي دي بلکه مصعب زیبري، مغیره بن مقسم، عثمان بن ابراهیم حاطبی، ابن سعد، ایوب سختیانی، امام عجلای

(۱) تاریخ ابن عساکر: ۴/ ۲۴۰ تهذیب الکمال: ۳۱۹/۶.

(۲) کتاب الفقات: ۱۲۲/۴ خلاصة الخزرجی، ص: ۸۱ تهذیب الکمال: ۳۱۹/۶ کښې د السنة په څائی السنة راغلي دي دا تصحیف دي.

(۳) تاریخ الإسلام: ۳/ ۱۳۴.

(۴) تاریخ ابن عساکر: ۴/ ۲۴۹ تاریخ الإسلام: ۳/ ۱۳۴.

(۵) تقریب التهذیب ص: ۱۶۴.

(۶) تهذیب الأسماء واللغات: ۱۶۰/۱.

رحمهم الله وغيره ونیلای دی «أول من تكلم في الإرجاء الحسن بن محمد بن الحنفية»^(۱) یعنی د تولو نه اول د ارجاء باره کښې خبره کونکې حسن بن محمد بن الحنفیه دی.

عثمان بن ابراهیم بن حاطب وائی چه زه په هغه ورځ په کومه ورځ چه حسن بن محمد بن حنفیه د ارجاء باره کښې خبره اوکړه، خپل تره سره د هغه په حلقه کښې موجود ووم په هغه مجلس کښې جندب هم وو.^(۲) او هغه سره څه نور خلق هم وو. هغه خلقو د حضرت علی حضرت عثمان حضرت طلحه او حضرت زبیر رضی الله عنهم باره کښې خبرې شروع کړې. د هغوی خبرې زیاتې شوې او حسن بن محمد رضی الله عنه خاموش ناست وو. بیا حسن بن محمد رضی الله عنه خبرې شروع کړې وئی فرمائیل: «قد سمعت مقاتلکم ولما ارجأ علی من أن یرجأ علی عثمان وطلحة والزبیر فلا یقولوا لا یقرأمنهم»^(۳) یعنی ما ستاسو خبرې اترې واوړیدې چه ددې نه زیات هیڅ څیز نه وینم چه د علی عثمان طلحه اوزبیر رضی الله عنهم معامله مؤخر کړې شی. نه دې هغوی سره د موالات «دوستی» اظهار اوکړې شی او نه د بیامت.

د هغوی پلار محمد بن الحنفیه ته چه کله ددې قول پته اولگیدله نو هغه د حسن بنه رتنه اوکړه او وئی فرمائیل ولې ته به د خپل نیکه حضرت علی رضی الله عنه سره هم د محبت اظهار نه کوې؟^(۴) هم ددې ارجاء باره کښې هغوی څه رساله هم لیکلې وه.^(۵)

د حسن بن محمد رضی الله عنه طرف ته د منسوب شوې ارجاء مطلب: علامه ذهبی رضی الله عنه فرمائی چه د کوم ارجاء قول حسن بن محمد کړې دې دهغې مطلب دادې چه د حضرت عثمان رضی الله عنه او حضرت علی رضی الله عنه معامله دې الله تعالی ته حواله کړې شی هغه چه څه غواړی ددوی باره کښې فیصله اوکړی.^(۶)

د حافظ ابن حجر رضی الله عنه وضاحت: حافظ ابن حجر رضی الله عنه فرمائی: «المراد بالارجاء الذي تكلم الحسن بن محمد فيه غير الارجاء الذي يعمله أهل السنة المتعلق بالإيمان»^(۷)

یعنی د حسن بن محمد رضی الله عنه د ارجاء باره کښې د قول نه مراد هغه ارجاء نه ده د کوم تعلق چه د ایمان سره دې اوکوم چه اهل سنت معیوب گنړی.

د حافظ ابن حجر رضی الله عنه تحقیق: په دې سلسله کښې حافظ ابن حجر رضی الله عنه د نور تحقیق کولو سره فرمائی چه ما د حسن بن محمد رضی الله عنه کتاب لوستلې په هغې کښې د تقوی د وصیت اود وعظ باره کښې یو اوږد کلام وو. د هغې په آخره کښې لیکلې شوې وو چه مونږ د حضرت ابوبکر او حضرت عمر رضی الله عنهما سره د دوستی اظهار کوو. اود هغوی دواړو باره کښې کوشش کوو اچه څوک دهغوی باره کښې غلطه خبره اونه کړی، ځکه چه دامت ددې دواړو باره کښې څه جنگ جگړه نه ده شوې او امت ته

(۱) تهذیب التهذیب: ۳۲۰/۲ تهذیب الکمال: ۳۱۸/۶ طبقات ابن سعد: ۲۲۸/۵ البداية والنهاية: ۱۵۱/۹ تاریخ ابن عساکر: ۲۴۹/۴ تاریخ الإسلام: ۱۲۳/۳.

(۲) ابن عساکر: ۲۴۹/۴ تاریخ الإسلام: ۱۳۳/۳ کنز الدقائق جندب اوجندب نقل دی.

(۳) تهذیب الکمال: ۳۲۱/۶ تاریخ الإسلام: ۱۳۳/۳ تاریخ ابن عساکر: ۲۴۹/۴.

(۴) بداية والنهاية: ۱۵۱/۹ تاریخ الإسلام: ۱۳۳/۳ تاریخ ابن عساکر: ۲۴۹/۴.

(۵) ریخ الإسلام: ۱۳۳/۳ تاریخ ابن عساکر: ۲۵۰/۴ تهذیب الکمال: ۳۲۲/۶.

(۶) ریخ الإسلام: ۱۳۳/۳.

(۷) ذیب التهذیب: ۳۲۱/۲.

ذهفوی په معامله کښې هیڅ شک نشته. البته ذهفوی نه پس کوم خلق چه په فتنه کښې اخته کړې شو ذهفوی معامله مؤخر کوو اود هغوی معامله د الله تعالی په حواله کوو. (۱)

حافظ صاحب فرمائی چه د حسن بن محمد رحمته الله علیه د دغه مذکور کلام مطلب دا دي چه هغه د مسلمانانو ددې دواړو جماعتونو باره کښې د خطاء او صواب آخری فیصله نه کوی د چا په مینځ کښې چه د فتنه په زمانه کښې جگړه اوشوه. بلکه هغوی د دوی معامله د الله تعالی په حواله کوله دې نه معلومه شوه چه ذهفوی مراد د ارجاء نه هغه نه دې د کوم تعلق چه دایمان سره دې لهدا ددې قول په وجه هغوی ته څه عیب او خامی نه کیږی. (۲)

د مذکور ارجاء نه رجوع: دې نه علاوه دحسن بن محمد رحمته الله علیه نه د ارجاء ددې قول د کوم وضاحت چه وړاندې اوکړې شو نه رجوع هم ثابت نه ده. چنانچه عطاء بن سائب د زاذان اومیسره رحمهما الله نه نقل کړی دی چه هغوی دواړو دحضرت حسن په خدمت کښې حاضر شو اودې دواړو هغه په ارجاء باندې دغه په لیکلې شوی کتاب باندې ملامت کړو نوحضرت حسن بن محمد رحمته الله علیه اوفرمائیل «لوددت انی متولمراکته» افسوس چه زه مړشوي وي خو چه دا مي نه وي لیکلې.

د سابقه تصریحاتو نه یوڅو ذهفوی طرف ته منسوب د ارجاء د قول حقیقت معلوم شو اودهغې نه د هغوی رجوع هم ثابت شوه. لهدا د ارجاء د قول د وجې نه په هغوی باندې عیب لگول صحیح نه دی. وفات: ذهفوی د وفات په کال کښې اختلاف دې. ابویعقوب اسحاق بن ابراهیم بن عبدالرحمن هروی او ابو عبید القاسم بن سلام وغیره رحمهم الله نه ۹۵ هجری نقل دې. (۳)

خلیفه بن خیاط او محمد بن عمرو اقدی وائی چه دحضرت عمر بن عبدالعزیز رحمته الله علیه په دور خلافت کښې انتقال شوې. (۴) خلیفه بن خیاط طبقات کښې فرمائیلی چه ۹۹ یا ۱۰۰ هجری کښې انتقال شوې. اود خلیفه بن خیاط نه په تاریخ کښې ۱۰۱ هجری قول هم نقل دې. (۵) هم دا علامه مزی د ابن عساکر نه هم نقل کړې دې. (۶)

په اقوالو کښې تطبیق: په طبقات کښې ذکر شوې ۹۹ یا ۱۰۰ هجری اود عمر بن عبدالعزیز رحمته الله علیه د دور خلافت والا قول کښې هیڅ تعارض نشته دې ځکه چه ۹۹ او ۱۰۰ هجری هم د عمر بن عبدالعزیز رحمته الله علیه دور خلافت دي. اود ۱۰۱ هجری والا قول مزی او ابن عساکر دواړو هم دې د یوول نه نقل کونکی راروان دی. (۷)

شرح حدیث

(۱) ذیب التهذیب: ۲/۲۲۱ تاریخ الإسلام: ۱۳۳/۳.

(۲) ذیب التهذیب: ۲/۳۲۱.

(۳) ریخ الإسلام: ۱۳۳/۳ تاریخ ابن عساکر: ۴/۲۵۰ تهذیب الکمال: ۶/۳۲۲.

(۴) تاریخ الإسلام: ۱۳۴/۳ طبقات ابن سعد: ۵/۲۲۸ تهذیب الکمال: ۶/۳۲۲ الکاشف: ۱/۲۳۰ خلاصة الخزرجی ص: ۸۱.

(۵) تاریخ الإسلام: ۱۳۴/۳ طبقات ابن سعد: ۵/۳۲۸ البدایة والنهایة: ۱۵۱/۹.

(۶) سیر اعلام النبلاء: ۴/۱۳۰ تهذیب التهذیب: ۲/۳۲۱-۳۲۰ تاریخ ابن عساکر: ۴/۲۵۰ تهذیب الکمال: ۶/۳۲۲.

(۷) ۳۲۲/۶ تهذیب الاسماء واللغات: ۱/۱۶۰ تقریب التهذیب ص: ۱۶۴.

(۸) تاریخ ابن عساکر: ۴/۲۵۰ تهذیب الکمال: ۶/۳۲۲.

(۹) تعلیقات تهذیب الکمال: ۶/۳۲۲-۳۲۳.

قوله: قال: قال لی جابر: وأتانی ابن عمک: ابو جعفر علیه السلام وانی چه ماته جابر علیه السلام افرمانیل ماله ستاد تره خوئی راغلو. حضرت جابر علیه السلام چه دا کوم ابو جعفر علیه السلام ته افرمانیل «أتانی ابن عمک» نودا نی دمجاز او تسامح په توگه فرمانیلی دی. خکه چه د حضرت جابر علیه السلام مراد «ابن عمک» نه حسن بن محمد بن حنفیه دې چه په حقیقت کښې د هغه د تره خوئی نه دې بلکه دهغوی پلار زین العابدین علی بن حسین د تره خوئی وو. د دواړو د نسب سلسله داسې ده: ابو جعفر الباقر محمد بن علی بن حسین بن ابی طالب او حسن بن محمد بن (الحنفیه) علی بن ابی طالب، الغرض ابن عمک وئیل د مجاز او تسامح په توگه دې. (۱)

يعرض بالحسن بن محمد بن الحنفية: دهغوی ارشاد د حسن بن محمد بن حنفیه طرف ته وو. «يعرض بالحسن» دا الفاظ د راوی حدیث حضرت ابو جعفر المعروف باقر علیه السلام دی او د يعرض فاعل حضرت جابر علیه السلام دې. (۲) د «يعرض بالحسن» دا جمله «قال لی جابر» نه حال چوپړی. (۳) یعنی ابو جعفر علیه السلام وانی چه ماته حضرت جابر علیه السلام افرمانیل په داسې حال کښې چه دهغه ارشاده محمد بن حنفیه طرف ته وه.

د تعريض لغوی معنی: په لغت کښې تعريض خلاف التصريح یعنی مبهم خبرې ته وانی. (۴) د تعريض اصطلاحی معنی او تعریف: علامه جرجانی علیه السلام د تعريض تعریف په دې الفاظو کښې کړې دي: «التعريض في الكلام ما يفهم به السامع مراده من غير تصريح» (۵) یعنی تعريض فی الکلام دادې چه اوریدونکي بغیر د تصريح د متکلم مراد باندې پوهه شی. علامه زمخشری علیه السلام لیکلی دی «التعريض: أن تذكره شيئاً تدل به على شيء لم تذكره» (۶) یعنی تعريض دادې چه متکلم یو خیز ذکر کړی چه په داسې شی باندې دلالت اوکړی د کوم ذکر چه هغه نه وی کړی.

شرح حدیث علامه کرمانی، علامه عینی، علامه قسطلانی او علامه انصاری رحمهم الله د تعريض اصطلاحی تعریف په دې الفاظو سره کړې دي: «عبارة عن كناية تكون موقفة لأجل موصوف غير مذكور» (۷) یعنی په اصطلاح کښې تعريض داسې کنایه نه عبارت دې کوم چه د یو موصوف غیر مذكور دپاره راوړلې شوې وی.

(۱) شرح الکرماني: ۱۱۸/۳ فتح الباری: ۸۵/۲ عمدة القاری: ۳۰۰/۳ إرشاد الساری: ۹۴/۱ تحفة الباری: ۲۲۲/۱ الکوثر الجاری: ۱۳۱/۱.

(۲) لامع مع الكنز التواری: ۱۹۵/۳.

(۳) عمدة القاری: ۳۰۰/۳.

(۴) النهاية لابن الأثير: ۱۸۶/۲ الصحاح للجوهري: ص: ۹۲/۶ لسان العرب: ۱۴۹/۹ شرح الکرماني: ۱۱۸/۳ عمدة القاری: ۳۰۰/۳.

(۵) کتاب التعريفات ص: ۴۵.

(۶) تفسير الكشاف: ۳۱۱/۱ عمدة القاری: ۳۰۰/۳.

(۷) عمدة القاری: ۳۰۰/۳ إرشاد الساری: ۹۴/۱ تحفة الباری: ۲۲۲/۱.

صاحب کشف اصطلاحات الفنون کنبی فرمائی کہ تعریض ذ تصریح پہ وزن باندی دی۔ ذ اہل بیان پہ نیز تعریض وائی لفظ پہ معنی موضوع لہ کنبی استعمالول ذ غیر موضوع لہ طرف تہ اشارہ کولوسرہ (۱)۔

ذ تعریض قسمونہ: علامہ سبکی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ذ تعریض دودہ قسمونہ دی۔

رومی قسم: «قسموادیہ معنایہ الحقیقی ویشارہ الی المعنی الآخر المقصود» یوقسم دادی چہ ذ لفظ نہ ذ ہغی حقیقی معنی مراد واخستہ شی اوددی پہ ذریعہ یوبلی معنی مقصودی طرف تہ اشارہ ہم اوکری شی لکہ چہ ذ اللہ تعالیٰ ارشاد دی ﴿وَمَا لِيَ لَا أُعْبَدُ الَّذِي فُطِّرَنِي﴾ (۲) ماسرہ کوم یوعذر دی چہ زہ دہغہ عبادت اونہ کرم چاچہ زہ پیدا کری یم۔ پہ دی سرہ ددی خبری طرف تہ اشارہ دہ چہ ای زما ذ قوم خلقو تاسو سرہ کوم یو عذر دی چہ تاسو دہغہ عبادت نہ کوئی چاچہ تاسو پیدا کری ینی ددی دلیل ددی ورا ندینی جملہ ﴿وَالَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾ (۳) دہ۔

دویم قسم: «قسموادیہ بل یضرب مثلاً للمعنی الذی هو مقصود التعریض» (۴) دویم قسم ہغہ دی پہ کوم کنبی چہ حقیقی معنی مراد نہ اخستلی کیری بلکہ ذ تعریض نہ چہ کومہ معنی مقصودی دہغی دپارہ مثال بیانولی شی لکہ دحضرت ابراہیم علیہ السلام قول ﴿بَلْ قَعَلَهُ كَيْدُ هَؤُلَاءِ﴾ (۵) یونی فرمائیل چہ نہ بلکہ ددوی دی مشر کری دی۔ دلته ذ ابراہیم علیہ السلام مقصود حقیقی معنی نہ دہ بلکہ ذ تعریض سرہ معنی مقصود (عاجز الہ نہ شی چوری دی) دپارہ دا قول پہ توگہ ذ مثال پیش کری دی لکہ خنگہ چہ ددوی مشر عاجز دی ہم ہغہ شان ذ دغہ نور ہم۔

ذ علامہ سیوطی رحمۃ اللہ علیہ قول: علامہ سیوطی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ ذ تعریض یوصورت دا ہم دی چہ «ان یخاطب واحد ویراد غیرہ» یومخاطب کولوسرہ دویم مراد واخستہ شی (۶)۔

ذ تعریض ذ تسمیہ وجہ: تعریض تہ تعریض خک وائی چہ پہ دی کنبی کلام یوطرف تہ مائل کولی شی او پہ دی سرہ اشارہ بل طرف تہ کولی شی لکہ چہ «نظر الیہ بعرض وجہ» ہغہ وخت وئیلی شی چہ کلہ ذ کتونکی مخ یوطرف تہ وی او گوری بل طرف تہ (۷)۔

پہ حدیث کنبی کوم یو تعریض مراد دی: پہ حدیث کنبی ذ تعریض دویم قسم مراد دی پہ کوم کنبی چہ حقیقی معنی مراد نہ شی اخستہ نودلته ہم ذ حضرت جابر رضی اللہ عنہ ذ ارشاد «ابن عمک» نہ حقیقی معنی مراد نہ دہ بلکہ مجازی اوتسامع مراد دی۔ کما مر۔

قوله: قال: کیف الغسل من الجنابة؟ هغوی (حسن بن محمد بن حنفیہ) تپوس اوکرو چہ ذ جنابت غسل خنگہ کول پکاری؟ ذ سابقہ باب دویم حدیث کنبی ہم ذ غسل بارہ کنبی سوال وو

(۱) موسوعہ کشف اصطلاحات الفنون والعلوم: ۴۹۲/۱ س۔

(۲) سورت یسین: ۲۲۔

(۳) سورت یسین: ۲۲ اوتاسو لہ ہم دہغہ طرف تہ واپس تلل دی۔
(۴) کشف اصطلاحات الفنون والعلوم: ۴۸۲/۱ الاتقان فی علوم القرآن: ۹۶/۲۔

(۵) سورت الانبیاء: ۶۳۔

(۶) الاتقان النوع الرابع والخمسون فی کنایاتہ وتعریضہ: ۹۶/۲۔

(۷) الاتقان للسیوطی: ۹۶/۲۔

اودلته هم دي. آیا دا دواړه هم يوه واقعه ده يا جدا واقعات دي؟ په دواړو کښې سوال د غسل د کيفيت باره کښې وو که د کميت باره کښې؟ په دې باره کښې د حديث شراح کښې اختلاف دي د حافظ ابن حجر رحمته الله عليه وائي: حافظ ابن حجر رحمته الله عليه دواړه روايات جدا جدا واقعات گرځولي دي او فرمايلي دي چه په رومي روايت کښې سوال د کميت ماء باره کښې وو او په دې روايت کښې د غسل د کيفيت باره کښې دي. حافظ صاحب ددې وضاحت داسې کړې ده چه په حديث باب کښې د حضرت جابر رضي الله عنه ارشاد «أَتَانِي» نه معلومېږي چه دلته حسن بن محمد بن حنفيه سوال د ابو جعفر رحمته الله عليه په غير موجودگي کښې وو اودا سوال په حديث سابق کښې د ابو جعفر رحمته الله عليه د سوال نه علاوه دي ځکه چه هلته سوال په غسل کښې د اوبود کميت (مقدار) باره کښې وو لکه چه د حضرت جابر رضي الله عنه په جواب کښې «مَكْفُوكٌ صَاعٌ» نه مشر دي او دلته په حديث باب کښې سوال د کيفيت غسل باره کښې دي کوم چه د سائل الفاظ «كَيْفَ الْغُسْلُ» نه ظاهر دي. په دواړو روايتونو کښې حضرت جابر رضي الله عنه سره جگړه کونکې حسن بن محمد بن حنفيه دي لهدا هغه د حضرت جابر رضي الله عنه جواب کميت ربوصاع باره کښې دا اوونيل چه «مَا يَكْفِي» اود دغه نه کافی کيدو علت او وجه ئي اونه خودله اود کيفيت سره متعلق سوال په جواب «ثَلَاثَةُ أَكْفٍ» باره کښې اوونيل چه «ثَلَاثَةُ أَكْفٍ» يعني زما دپاره درې لږې کافی دي ماته د دريو نه د زياتو ضرورت نه پيښېږي. د زيات ضرورت پيښيدو علت ئي د ويښتو زياتوالي او خودلو. نو ددې په جواب کښې حضرت جابر د تنبيه په توگه او فرمايل چه د رسول الله ويښته تانه زيات گټر او پاک وو دهغوی دپاره به درې لږې کافی کيدل.^(۱)

دعلامه عيني رحمته الله عليه وائي: علامه عيني رحمته الله عليه د حافظ رحمته الله عليه دا خبره رد کړې ده چه د باب سابق روايت او حديث باب دوه جدا جدا واقعات دي او په رومي روايت کښې سوال د کميت باره کښې اودوم کښې د کيفيت باره کښې وو. هغه فرمائي چه حافظ رحمته الله عليه ته په حديث باب کښې مصرح لفظ «كَيْفَ» سره اشتباه شوي ده حالتهکه دواړه روايتونه هم يوه واقعه ده او په دواړو کښې سوال د غسل جنابت د کيفيت سره متعلق دي. البته په حديث باب کښې د لفظ «كَيْفَ» صراحت دي او باب سابق په روايت کښې دا د اختصار د وجې نه حذف کړې شوي دي. مگر مقصود په دې کښې هم کيفيت معلومول وو اولفظ «كَيْفَ» په حالت باندي دلالت کوي.^(۲) علامه عيني رحمته الله عليه نور فرمائي چه په دواړو روايتونو کښې د سوال جواب کميت (مقدار) ښائي ځکه چه د سابق باب روايت کښې د سوال په جواب کښې

«مَكْفُوكٌ صَاعٌ» او حديث باب کښې د سوال په جواب کښې «ثَلَاثَةُ أَكْفٍ» او فرمايل اودا دواړه الفاظ په کميت ماء باندي دلالت کوي.^(۳)

د علامه عيني رحمته الله عليه په توجيه باندي اشکال: دعلامه عيني رحمته الله عليه په ذکر شوي پورتنني توجيه باندي دا اعتراض کيدې شي چه تاسو څنگه ونيلې شئ چه په دواړو روايتونو کښې سوال د حالت غسل باره

(۱) فتح الباری: ۴۸۶/۲-۴۸۵.

(۲) عمدة القاری: ۳/۳۰۱.

(۳) عمدة القاری: ۳/۳۰۱.

کښې دې او جواب دواړو ځایونو کښې د کمیت باره کښې دې. (نودغه شان خو به په سوال او جواب کښې مطابقت هم راته شی).

د اشکال جواب: علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ ددې اعتراض دا جواب ورکړې دې چې حالت هم کیفیت ته وائی د غسل یو حقیقت دې او یو حالت. د غسل حقیقت دادې چې په ټول بدن باندې اوبه اوبه یولی شي او حالت دادې چې په غسل کښې یو صاع یا درې لېبې اوبه استعمال کړې شي. په روایاتو کښې سوال د حقیقت غسل باره کښې نه دې بلکه د غسل د حالت باره کښې وو په دې وجه په دواړو ځایونو باندې ((کم)) په ذریعہ جواب وو. باقی پاتې شوه خبره د مطابقت نوکم او کیف سره ددې چې دواړه جدا جدا شینونه دی مگر په عرض کیدو کښې دواړه متحد دی. په دې توگه چې د دواړو شمیر په مقولات تسعه کښې کیږي کوم چې د اعراض د قبیل نه دې. د کوم مقابل چې حقیقت (جوهر) وی خودلته نه د حقیقت متعلق سوال دې اوبه جواب. ځکه چې د رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم بحث د حقائق د بیانولو دپاره نه وو شوې بلکه د احکامو د بیان دپاره شوې وو او احکام د حقیقت د عوارضو نه دی. که هغه د کیف د قبیل نه وی او که دکم. نو په دې حیثیت سره (چې د کم او کیف دواړو تعلق د عوارض سره دې) په سوال او جواب کښې مطابقت کیږي. (۱)

د شیخ الحدیث مولانا زکریا محمد زکریا کاندهلوی نورالله مرقدہ د حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ ددې خبرې تردید کوی چې دا دواړه دوه واقعی دی هغه فرمانی چې زما په نیز د دوو واقعو هیڅ وجه ښکاره نه ده ځکه چې هم هغه حسن بن محمد بن ا لحنفیه دی او هم هغه حضرت جابر رضی اللہ عنہ لهذا صرف دومره خبره ده چې هلته مقدرا بیانول وو هغه ئی بیان کړو او دلته کیفیت مقصود وو هغه ئی ذکر کړو. (۲)

قوله: فقلت: کان النبی ﷺ يأخذ ثلاثة أكف: ما اوونیل نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم به درې لېبې اوبه اخستلې. دکریمه په روایت کښې ثلاثة اکف تاء سره او د باقی حضراتو روایت ثلاث اکف بغیر د تاء مروی دې. (۳)

اکف جمع ده د کف، کف د لاس (یعنی د گوتو سره د لاس دتنه حصه (تلی) ته وائی). (۴) د اهل لغت په نیز کف مؤنث دې وئیلی شي ((هذه کف واحد)) (۵)

یو اشکال: دلته په دې باندې اشکال کیدې شي چې د عدد او معدود د قاعدې مطابق د دریو نه واخله تر نهو پورې که چرې تمیز مذکر وی نوءدد به مؤنث راوړلې شي او که چرې تمیز مؤنث وی نوءدد به مذکر راوړلې شي. (۶) لهذا د دې قاعدې په رڼا کښې کله چې تمیز (اکف) مؤنث دې نوءدد (ثلاث) بغیر تاء راوړل پکاروو. خو په روایت کښې ثلاثة تاء سره دې.

(۱) عمدة القاری: ۳/۳۰۱.

(۲) تقریر بخاری: ۸۱/۲، الكنز المتواری: ۱۹۶/۳، الأبواب والتراجم: ص: ۶۰.

(۳) فتح الباری: ۸۶/۲، عمدة القاری: ۳/۳۰۱، تحفة الباری: ۱/۲۲۲، إرشاد الساری: ۱/۴۹۴، التوشیح: ۱/۲۴۴.

(۴) لسان العرب: ۱۲/۲۴، القاموس الوحید: ۲/۱۴۱۵.

(۵) لسان العرب: ۱۲/۲۴، الصحاح للجوهري: ص: ۹۱۷.

(۶) شرح الأشموني: ۳/۳۱۴.

د اشکال جواب: ددې یو جواب خود دې چه ثلاثه تاء سره د کریمه روایت دې د باقی حضراتو په روایت کښې ثلاث بغیر تاء دې لهدا دا اعتراض وارد کیدې نه شی.

د علامه کرمانی جواب: باقی پاتې شوه خبره د کریمه په روایت کښې ثلاثه تاء سره نو علامه کرمانی رحمته الله علیه د دې دوه جوابونه ورکړي دي: ① دلته د کف نه قدر کف یا کوم څه چه په دې کښې ځانی کیدې شی یعنی اوبه مراد دې اوهغه مذکر دې. ② یا د کف نه مراد عضو یعنی اندام دې هغه هم مذکر دې نو اوس د ثلاثه عدد مؤنث راوړل صحیح کیږي. ③

د علامه عینی رحمته الله علیه رائي: علامه عینی رحمته الله علیه د علامه کرمانی رحمته الله علیه اولننې رائي محل نظر او دویمه صحیح ګرځولي ده. علامه عینی رحمته الله علیه فرماني چه بهتر دا ده چه داسې اوونیلې شی چه د کف استعمال مذکر او مؤنث دواړه شان سره کیږي. لهدا په دې اعتبار سره عدد تاء سره او بغیر تاء هم راوړل صحیح دی. «هم دغه وجه ده چه په روایت کښې دواړه شان وارد دي». ④

د ثلاثه اکف مطلب: ثلاثه اکف مطلب دا شو چه حضور پاک به د دریو ځلونه هریوځل په دواړو لاسونو سره لپه د کولو سره اوبه اچولې. ځکه چه لفظ کف جنس دې د یو او دوو دواړو احتمال لري. خو هم ددې باب رومبی حدیث کښې «أشار يديه» دې په کوم کښې چه د دواړو لاسونو قید ذکر دې. لهدا ثلاثه اکف مطلق په دغه مقید باندې محمول کولې شی. ⑤

د اسحاق بن راهویه روایت کښې ذکر شوې «وبسط يديه» نه هم ددې تائید کیږي کوم چه حسن بن صالح جعفر بن محمد نه هغه د خپل پلار نه نقل کړې دې. ⑥ ددې تفصیلی بحث هم ددې باب حدیث سابق الفاظ ثلاثاً لاتدې تیر شوې دې.

قوله: ويقيضها على رأسه: د کشمیهنی اواصیلی په روایت کښې فقیضها واو په ځانی فاء سره دې او د علی رأسه الفاظ د ابوذر په روایت کښې ساقط شوی دی او په یوه نسخه کښې علی د حرف جر نه بغیر صرف رأسه نصب سره مروی دې. ⑦

قوله: ثم يفيض على سائر جسده بیا به رسول الله ﷺ په خپل باقی (پوره) بدن باندې اوبه بهیولې. دلته د یفیض مفعول الماء محذوف دې. په دې باندې دا اشکال کیدې شی چه ماقبل ثلاثه اکف باندې د عطف د وجې نه دلته هم ثلاثه اکف مفعول محذوف ولې نه شی منلې کیدې؟

① شرح الکرماني: ۱۱۹/۳ قال ابن منظور: فاما قول الأعشى: أرى رجلاً منهم أسفاً كأنما يضُم إلى كشعيه كفاً مخضياً فإنه أراد الساعد فذكر وقيل: إنما أراد العضو. (لسان العرب: ۱۲/۱۲۴).

② عمدة القاری: ۳/۱۰ فتح الباری: ۱/۲۲۲ إرشاد الساری: ۱/۴۹۴.

③ شرح الکرماني: ۱۱۹/۳ فتح الباری: ۲/۸۶ عمدة القاری: ۳/۱۰ إرشاد الساری: ۱/۴۹۴ تحفة الباری: ۱/۲۲۲.

④ فتح الباری: ۲/۸۶ عمدة القاری: ۳/۱۰ إرشاد الساری: ۱/۴۹۴.

⑤ إرشاد الساری: ۱/۴۹۴ تحفة الباری: ۱/۲۲۲ عمدة القاری: ۳/۳۰۱.

شرح حدیث ددی جواب دا ورکړې دې چه په عام توگه عادتاً درې لېپې اوبه د باقی ټول بدن دپاره ناکافی دی په دې وجه د فیض مفعول الماء محذوف راویستلې شی.^(۱)

قوله: فقال لی الحسن: انی رجل کثیر الشعر: په دې باندې تحسن بیشتر ماته اوونیل

زه د ډیرو وینشو والاسرې یم. د حسن نه مراد حسن بن محمد بن الحنفیه دې.^(۲) «انی رجل کثیر الشعر» مطلب دا شو چه زما وینسته ډیر زیات دی زما دپاره درې لېپې اوبه ناکافی دی.^(۳)

قوله: فقلت: کان النبی ﷺ اکثر منك شعراً: (حضرت جابر رضی الله عنه فرماني چه) ما په جواب

کښې اوونیل د نبی کریم ﷺ وینسته تانه زیات وو. یعنی د حضور پاک وینسته مبارک ستاد وینستونه زیات وو او هغوی ﷺ ته به دومره مقدار کافی کیدلې لهذا چه کوم مقدار د حضور پاک دپاره کافی کیدلو په هغې باندې زیاتوالي غلو اوتکلف دې اود لونی خوښولو خبره ده. ممکن ده چه د شیطان د وسوسې اچولو سره داسې شوې وی نو دهغې طرف ته د خیال کولو ضرورت نشته.^(۴)

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت ښکاره دې چه په ترجمه کښې په سر باندې د دریو لپو اوبو بهیولو ذکر دې او په حدیث کښې «کان النبی صلی الله علیه وسلم يأخذ ثلاثة أكف ويغضها على رأسه» کښې درې لېپې اوبه په سر باندې د بهیولو صراحت دې. په کوم سره چه بغیر د څه اخفاء نه ترجمه ثابتېږي.

د حدیث نه مستنبط شوی امور: ددې حدیث نه دا لاندینی امور مستنبط کیږي:

① په سر باندې درې لېپې اوبو اچولو باندې اکتفاء کول پکار دی سره ددې چه وینسته هر څومره زیات وی.^(۵)

② په باقی بدن باندې د اوبو بهیولو نه وړاندې په سر باندې درې لېپې اوبه اچول مستحب دی.^(۶)

③ په دینی امورو کښې د علما نه په سوال کولو باندې ترغیب ورکړې شوې دې.^(۷)

④ که چرې د مسئلې علم وی نو دهغې جواب ورکول ضروری دی.^(۸)

⑤ ددې خبرې طرف ته اشاره ده چه د نبی کریم ﷺ عادت د دریو لپو اوبو استعمالولو وو.^(۹)

(۱) شرح الکرماني: ۱۹/۱ تحفة الباری: ۲۲۲/۱ عمدة القاری: ۳۰۱/۳.

(۲) إرشاد الساری: ۴۹۴/۱.

(۳) شرح الکرماني: ۱۹/۳ عمدة القاری: ۳۰۱/۳.

(۴) فتح الباری: ۴۸۶/۲ عمدة القاری: ۳۰۱/۳ إرشاد الساری: ۴۹۴/۱.

(۵) عمدة القاری: ۳۰۱/۳ شرح ابن بطلال: ۳۸۴/۱.

(۶) شرح الکرماني: ۱۹/۳ عمدة القاری: ۳۰۱/۳ شرح ابن بطلال: ۳۸۴/۱.

(۷) عمدة القاری: ۳۰۱/۳.

(۸) عمدة القاری: ۳۰۱/۳.

(۹) عمدة القاری: ۳۰۱/۳.

۵- باب: الغسل مرة واحدة

هم یوخل لامبل

د ترجمه الباب مقصد: علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ او شیخ الاسلام علامه زکریا انصاری رحمۃ اللہ علیہ په نیز دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ترجمه نه مقصود په غسل کښې د بدن یو ځل وینخلو حکم بیانول دی. (۱)
د علامه عثمانی رحمۃ اللہ علیہ راځي: علامه شبیر احمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ فرماني چه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ داخودل غواري چه باب سابق کښې د کوم غسل ذکر اوشو هغه درجه کمال او استیعاب دي. که چېرې د وخت او اوبو کمې وی نو صرف یو ځل اوبه اچول هم کافی کیدې شی او د فرض دادا کولو دپاره هم دغه کافی دی. (۲)

د علامه کشمیری رحمۃ اللہ علیہ او حضرت شاه ولی الله رحمۃ اللہ علیہ راځي: علامه شاه انور شاه کشمیری رحمۃ اللہ علیہ فرماني چه دې باب کښې امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ په غسل کښې د بدن یو ځل وینخلو ذکر کړې دي لکه چه ترجمه د بیان د جواز دپاره ده. «وهو جائز عندنا أيضاً» اودا زمونږ د احنافو په نیز هم جائز دی. (۳) هم دغه خبره شاه ولی الله رحمۃ اللہ علیہ هم فرمانيلي ده چه «هو جائز ثابت» (۴)

د شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمۃ اللہ علیہ راځي: حضرت شیخ الحدیث رحمۃ اللہ علیہ فرماني چه اقرب او ظاهر هم دادی چه مصنف ابن ابی شیبه رحمۃ اللہ علیہ په اکثر روایاتو کښې تثلیث فی الغسل وارد شوې دي نو امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ په دې خبره باندې تنبیه فرماني چه تثلیث واجب نه دي بلکه څنگه چه په اودس کښې درجه د فرض مرة مرة (یعنی یو ځل وینخل) دی دغه شان په غسل کښې هم فرض یو ځل وینخل دی او په دې باندې اقتصار جائز دي. (۵) «باقی پاتې شوه خبره د تثلیث والا روایاتو نوهغه په استیعاب باندې محمول دی».

د امام ابوداؤد رحمۃ اللہ علیہ د یوروایت طرف ته اشاره: بعض حضرات فرماني چه امام ابوداؤد رحمۃ اللہ علیہ د عبدالله بن عمر رضی اللہ عنہ روایت نقل کړې دي چه په شروع کښې مونږونه پنځوس او د جنابت غسل اووه ځل فرض شوي وو. رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم الله تعالی ته د تخفیف درخواست کولو تر دې چه مونږونه پنځه پاتې شو او غسل د جنابت یو ځل پاتې شو. (۶)

(۱) عمدة القاری: ۳/۱۰۳ تحفة الباری: ۱/۲۲۲.

(۲) فضل الباری: ۲/۴۳۱.

(۳) انوار الباری: ۱۹۷/۹ فیض الباری: ۱/۴۵۵.

(۴) شرح تراجم أبواب البخاری ص: ۱۸.

(۵) الكنز المتواری: ۱۹۶/۳ تقریر بخاری: ۸۱/۲.

(۶) الحدیث أخرجه ابوداؤد فی سننه قال: حدثنا قتيبة بن سعيد: حدثنا أيوب بن جابر عن عبدالله بن عُصَم، عن عبدالله بن عمر قال: «كانت الصلاة خمسين والغسل من الجنابة سبع مرار وغسل البول من الثوب سبع مرار، فلم يزل رسول الله صلى الله عليه وسلم يسأل حتى جعلت الصلاة خمسا والغسل من الجنابة مرة وغسل البول من الثوب مرة» (كتاب الطهارة، باب في الغسل من الجنابة، رقم الحديث ۲۴۷).

ممکن ده چه دامام بخاری رحمہ اللہ دی حدیث طرف ته اشاره مقصودوی چه ذ اووه خل حکم منسوخ دی. دا ذ اسلام په شروع کښې حکم وو. اوس یوخل غسل کول هم کافی دی. (۱) چونکه دا حدیث علی شرط البخاری نه وو په دی وجه امام بخاری رحمہ اللہ په بخاری شریف کښې دا ذکر نه کړو.

الحديث الأول

رواه - حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ، قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَاحِدِ، عَنْ الْأَعْمَشِ، عَنْ سَالِمِ بْنِ أَبِي الْجَعْدِ، عَنْ كُرَيْبٍ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: قَالَتْ مَيْمُونَةُ: «وَضَعْتُ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَاءً لِلْفُغْلِ، فَقَسَلَ يَدَيْهِ مَرَّتَيْنِ أَوْ ثَلَاثًا، ثُمَّ أَقْرَعَهُ عَلَى شِمَالِهِ، فَقَسَلَ مَذَاكِرَهُ، ثُمَّ مَسَعَ يَدَهُ بِالْأَرْضِ، ثُمَّ مَضْمَضَ وَاسْتَنْشَقَ، وَعَسَلَ وَجْهَهُ وَيَدَيْهِ، ثُمَّ أَقَاصَ عَلَى جَسَدِهِ، ثُمَّ تَوَكَّلَ مِنْ مَكَانِهِ فَقَسَلَ قَدَمَيْهِ» [حدیث باب: ر: ۲۴۴]

ترجمه: موزي ته موسی (بن اسماعیل) بیان اوکړو اوونیل موزي ته عبد الواحد (بن زیاد) هغه دااعمش نه، هغه د سالم بن ابی الجعد نه، هغه د کرب نه هغه د ابن عباس رضی اللہ عنہ نه هغه اوونیل چه ام المؤمنین حضرت ميمونه رضی اللہ عنہا اوفرمائیل چه ما د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم د غسل دپاره اوبه کيخودلي نوحضورياک (اول) خپل لاسونه دوه خل يا درې خل اووینخل بیا حضورياک په خپل گس لاس باندې اوبه واچولې اوخپل شرمگاه نى اووینخلو بیانی خپل (گس) لاس په زمکه رانیکلو بیانی غرغړې اوکړې او پوزه کښې اوبه واچولې اوخپل مخ او دواړه لاسونه نى اووینخل، بیانی خپل (باقی) ټول بدن باندې اوبه اوبهچولې، بیا حضورياک خپل خانی (چرته چه نى غسل کولو) نه خوا شو اوخپلې دواړه خپې نى اووینخلې.

(۱) تقریر بخاری: ۸۱/۲

(۱) الحدیث أخرجه البخاری فی صحیحه أيضاً فی کتاب الفسل، باب الوضوء قبل الفسل، رقم الحدیث: ۲۴۹، وأخرجه أيضاً فی الکتاب نفسه، فی باب المضضة والاستنشاق فی الجنابة، رقم: ۲۵۹ بنحو، وفيه أيضاً، باب مسح اليد بالتراب لتكون أفتى، رقم: ۲۶۰، وفيه أيضاً باب تفريق الوضوء والفسل، رقم: ۲۶۵، بنحو مختصراً، وفيه أيضاً، باب من أفرغ يمينه على شماله فی الفسل رقم: ۲۶۶، بنحو، وفيه أيضاً باب من توضأ فی الجنابة ثم غسل سائر جسده ولم يعد غسل مواضع الوضوء منه مرة أخرى رقم: ۲۷۴ بنحو، وفيه أيضاً باب نفث الیدین من الفسل عن الجنابة رقم: ۲۷۶، وفيه أيضاً فی باب التستر فی الفسل عند الناس رقم: ۲۸۱، مختصراً نحوه، وفيه أيضاً، باب الفسل بالصاع ونحو، رقم: ۲۵۳ وأخرجه مسلم فی صحیحه فی کتاب الحيض باب تشر المغتسل بثوب ونحو، رقم: ۲۶۴ مختصراً، وفيه أيضاً باب صفة غسل الجنابة رقم: ۲۷۲ وأخرجه ابوداؤد فی سننه مطولاً فی کتاب الطهارة باب فی الفسل من الجنابة رقم: ۲۴۵ وأخرجه الترمذی فی جامعہ فی کتاب الطهارة باب ماجاء فی الفسل من الجنابة بنحو مختصراً، وقال هذا حديث حسن صحيح رقم: ۱۰۳ وأخرجه النسائي فی سننه فی کتاب الطهارة باب غسل الرجلين فی غير المكان الذي يقتسل فيه رقم: ۲۵۳ وأيضاً فی کتاب الفسل والتيمم باب إزالة الجنب الأذى عنه قبل إفاضة الماء عليه بنحو، مختصراً رقم: ۴۱۸ وأيضاً فی الکتاب نفسه، باب مسح اليد بالأرض بعد غسل الفرج: ۴۱۹ وفيه أيضاً باب الاستنار عند الفسل، مختصراً رقم: ۴۰۶ وفيه أيضاً باب الفسل مرة واحدة رقم: ۴۲۸ وأخرجه ابن ماجه فی سننه فی کتاب الطهارة وسننہ، باب المنديل بعد الوضوء وبالفسل مختصراً رقم: ۴۶۷ انظر جامع الأصول رقم: ۵۳۲ وتحفة الأشراف رقم: ۱۸۰۶۴.

تراجم رجال

موسیٰ: دا ابوسلمه موسیٰ بن اسماعیل تبو ذکی بصری رحمۃ اللہ علیہ دی. ددوی حالات بدء الوحي، باب کيف كان بدء الوحي إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم خلورم حديث په ذیل کښې ^(۱) او کتاب العلم باب من أجاب الفتيا بأشارة البدو الراس رومبي حديث په ذیل کښې بيان کړې شوي دي. ^(۲)

عبد الواحد: دا عبد الواحد بن زياد عدي بصری رحمۃ اللہ علیہ دی. ددوی حالات کتاب الایمان باب الجهاد من الایمان رومبي حديث لاتدي تير شوي دي. ^(۳)

الاعمش: دا ابو محمد سليمان بن مهران اسد کوفي رحمۃ اللہ علیہ دی. اعمش ددوی لقب دی. ددوی احوال کتاب الایمان باب ظلم دون ظلم د رومبي حديث لاتدي تير شوي دي. ^(۴)

سالم بن ابي الجعد: دا سالم بن ابي الجعد رافع اشجعي دی. ^(۵) ددوی حالات کتاب الموضوع باب التهمة على كل حال وعند الوقاع لاتدي تير شوي دي.

کريب: دا کريب بن ابي مسلم قرشي رحمۃ اللہ علیہ دی ددوی احوال کتاب الموضوع باب التصفيف في الموضوع لاتدي تير شوي دي.

ابن عباس رضي الله عنهما: دا حضورياک دتره خونی عبد الله بن عباس بن عبد المطلب بن هاشم بن عبد مناف دی. ددوی حالات بدء الوحي باب کيف كان بدء الوحي إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم خلورم حديث په ذیل کښې ^(۶) او کتاب الایمان باب کفران العشير وکفر دون کفر ^(۷) لاتدي تير شوي دي.

ميمونة رضي الله عنها: دا رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم زوجہ مطهره ام المؤمنین حضرت ميمونه بنت الحارث رضی اللہ تعالیٰ عنہا ده. ددوی حالات کتاب العلم باب السمر في العلم دويم حديث لاتدي تير شوي دي. ^(۸)

شرح حديث: وضعت للنبي صلى الله عليه وسلم ماء للفعل لفعل يده: حضرت ميمونه رضی اللہ تعالیٰ عنہا او فرمائيل چه ما ذنبی کريم صلی اللہ علیہ وسلم د غسل دپاره اوبه کيخودي ناول حضورياک خپل دواړه لاسونه اووينخل.

قوله: يديه تشنيه سره، دکشميهني روايت دي خود حموي اومستملی وغيره روايت يده مفرد وارد شوې دي. ^(۹)

قوله: مرتين أو ثلاثاً: حضورياک خپل دواړه لاسونه، دوه يا درې ځل اووينخل.

(۱) کشف الباری: ۴۳۴-۴۳۳.

(۲) کشف الباری: ۴۷۹/۳-۴۷۷.

(۳) کشف الباری: ۳۰۲/۲-۳۰۱.

(۴) کشف الباری: ۲۵۳/۲-۲۵۱.

(۵) تهذيب التهذيب: ۴۳۲/۳.

(۶) کشف الطهيق: ۴۳۷/۱-۴۳۵.

(۷) کشف الباری: ۲۰۵/۲.

(۸) کشف الباری: ۴۲۲/۲-۴۲۰.

(۹) فتح الباری: ۴۸۶/۲ عمدة القاری: ۳۰۲/۳ تحفة الباری: ۱/۲۲۲ إرشاد الساری: ۱/۹۵.

مرتین او ثلاثاً کنبی شک د چا د طرف نه دي: دوه خل یا درې خل نی اووینخل، په دې کنبې شک دي داشک د چا د طرف نه دي. د حضرت میمونہ رضی اللہ عنہ د طرف نه یا د اعمش رضی اللہ عنہ د طرف نه؟ علامہ کرمانی رحمۃ اللہ علیہ د شک نسبت د حضرت میمونہ رضی اللہ عنہ طرف ته کړې دي هغه فرمانی «هک من مہونہ»^(۱)

شیخ الاسلام علامہ زکریا انصاری رحمۃ اللہ علیہ او علامہ قسطلانی رحمۃ اللہ علیہ د شک نسبت حضرت میمونہ رضی اللہ عنہ او حضرت اعمش رضی اللہ عنہ دواړو طرف ته کړې دي. هغوی فرمانی «الشک من الأعمش أومن مہونہ»^(۲) یعنی د اعمش رضی اللہ عنہ طرف ته دي یا د حضرت میمونہ رضی اللہ عنہ طرف ته دواړه احتمالہ کیدی شي. د حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ وائي: حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ په دې خبره باندې جزم کړې دي چه دلته شک د اعمش د طرف نه دي لکه څنگه چه عن قریب ابو عوانہ د اعمش نه په روایت کنبې راځی. علامہ کرمانی رحمۃ اللہ علیہ شاید د ابو عوانہ د اعمش والاروایت هیر کړې دي یا د هغې طرف ته د دوی توجه نه ده تلې په دې وجه هغوی د شک نسبت د حضرت میمونہ رضی اللہ عنہ طرف ته کړې دي.^(۳)

د علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ وائي: علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ خو په دومره خبره کنبې د حافظ صاحب رحمۃ اللہ علیہ تائید کړې دي چه شک د اعمش د طرف نه دي. البته هغه فرمانی چه د ابو عوانہ د اعمش نه روایت کوم چه «باب من أفرغ يمينه على شماله في الفسل» کنبې ذکر دي د هغې الفاظ «ففسلها مرة أو مرتين» نه معلومیږي چه شک په یو خل یا دوو خلو وینخلو کنبې دي خو په حدیث کنبې «مرتین أو ثلاثاً» نه معلومیږي چه شک په دوو یا درې خل وینخلو کنبې دي. ټولکله چه حافظ صاحب رحمۃ اللہ علیہ د ابو عوانہ د روایت نه مطلقاً شک د اعمش د طرف ته کیدل ثابت کړي دي خو علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ د اعمش د طرف نه شک خودلو نه علاوه په دواړو روایتونو کنبې موضع شک هم تعیین کړې دي.^(۴)

قوله: :: ثم أفرغ على شماله: بیا حضور پاک په خپل گس لاس باندې اوبه واچولې. شمال د شین کسره سره د یمن ضد اوقیض (گس) ته وائی. أَشْمَلُ، شَمْلٌ او شَمَائِلُ ددې جمع راځی.^(۵) دلته د شمال نه مراد گس لاس دي. شمال د شین فتحه سره د جنوب ضد دي.^(۶)

قوله: :: ففسل مذاکیرہ: بیانی خپل شرمگاهونه اووینخل. مذاکیر جمع د ذکر ده اندام مخصوصه ته وائی. اودا جمع خلاف قیاس ده. لکه چه ددې جمع په ذریعه سره اهل عرب ذکر په معنی د اندام مخصوص اود هغه ذکر په مینځ کنبې فرق کوي کوم ذکر (سړی) چه انشی په مقابلہ کنبې راځی.^(۷) چنانچه ذکر په معنی لمل جمع د کور، د کوران او د کاره وغیره (د حماره په وزن راځی) دي.^(۸)

(۱) شرح الکرماني: ۱۱۹/۳.

(۲) تحفة الباری: ۲۲۲/۱ [ارشاد الساری: ۴۹۵/۱].

(۳) فتح الباری: ۱۵۲/۲.

(۴) عمدة القاری: ۳۰۲/۳.

(۵) لسان العرب: ۱۹۹/۷: الصحاح ص: ۵۶۳ شرح الکرماني: ۱۱۹/۳.

(۶) شرح الکرماني: ۱۱۹/۳: القاموس الوحید: ۸۹۰/۱.

(۷) لسان العرب: ۵/۵: فتح الباری: ۴۸۶/۲: عمدة القاری: ۳۰۲/۳.

بعض وئیلی دی چه د مذاکیر واحد مذکار دی. (۲) امام اخفش وائی لکه چه ابن التین دهغوی نه نقل کری دی چه مذاکیر جمع ده د کوم چه هیخ واحد نشته دی لکه چه د ابابیل وغیره خه واحد نشته دی. (۳)

اعتراض: که چرته خوک دا اووانی چه د ابابیل واحد خو ابول راخی لکه چه د عجاجیل واحد عجول راخی نو؟

جواب: علامه عینی رحمته الله علیه فرمائی ددی جواب دادی چه مذاکیر هم د مذاکار جمع ده البته اهل لسان ددی استعمال ترک کری دی. (۴) علامه کرمانی رحمته الله علیه فرمائی چه د مذاکیر مفرد مذاکار استعمال په اهل عربو کینې داسی متروک دی لکه چه شریعت منسوخه متروک دی. (۵)

د مذاکیر جمع راوړلو غرض: مذاکیر جمع د ذکر په معنی د اندام مخصوصه خو یو وی نوبیا دا جمع ولې راوړلې شو؟ شراح حدیث ددی دا جواب ورکړې دی لکه چه حافظ صاحب د ابن خروف نه نقل کری دی چه په انسانی بدن کینې سره ددی چه ذکر هم یو وی مگر دانی مذاکیر جمع ددی دپاره راوړې دی چه په دی سره خصیتین وغیره وینخل هم بیانول وو نولکه چه ذکر اوخصیتین وغیره مجموع هر جزد وینخلو په حکم کینې په منزله د ذکر اوگرخولې شو او دی ته نی د ذکر نوم ورکړلو. (۶)

د علامه کورانی رحمته الله علیه وائی: علامه کورانی رحمته الله علیه فرمائی چه د مذاکیر هیخ مفرد دلاوی لکه چه امام اخفش رحمته الله علیه وائی یاد ددی مفرد ذکر په معنی د اندام مخصوصه اومنلې شی (لکه څنگه چه اهل لغت وائی، بهرحال کوم تقدیر هم چه واخستی شی خو په انسانی بدن کینې ذکر صرف هم یو اندام ته وائی. دلته په حدیث کینې مذاکیر ذکرکولو سره خصیتین وغیره د وینخلو حکم بیانولو د وجې نه جمع راوړلې شوې دی دا د تغلیب په توگه دی. (۷)

قوله: ثم مسح يده بالأرض: بیا رسول الله صلی الله علیه و آله خپل لاس په زمکه باندې اومړلو. په یده کینې ید مفرد دی. (۸) مراد ترې نه گس لاس دی. د دغه مړلو مقصد د نجاست اثرات که چرې په لاس باندې وی نوهغه ختمول اولاس ښه پاکول دی. لکه چه امام بخاری رحمته الله علیه وړاندې «باب مسح اليدين بالتراب لتكون ألقى» په عنوان سره باب قائم کری دی.

قوله: ثم أفاض على جسده: بیا حضور پاک صلی الله علیه و آله په خپل (باقی، بدن باندې اوبه اوبه یولې

(۱) لسان العرب: ۴۹/۵ التوضیح: ۵۶۲/۴

(۲) فتح الباری: ۴۸۶/۲

(۳) لسان العرب: ۵۰/۵ التوضیح: ۵۶۲/۴ شرح الکرماني: ۱۱۹/۳

(۴) عمدة القاری: ۳۰۲/۳

(۵) شرح الکرماني: ۱۲۰/۳

(۶) فتح الباری: ۴۸۶/۲ شرح الکرماني: ۱۲۰/۳ عمدة القاری: ۳۰۲/۳

(۷) الکونین الجاری: ۴۱۴/۱-۴۱۳

(۸) إرشاد الساری: ۴۹۵/۱

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: حدیث ترجمه الباب سره د مناسبت په سلسله کښې شرح حدیث مختلف توجیهات بیان کړي دي:

د علامه ابن بطال رحمته الله علیه توجیه: ابن بطال رحمته الله علیه د حدیث ذکر شوی پورتنی الفاظ «ثم أفاض على جسده» موضوع ترجمه کړي دي چې په دې کښې حضرت میمون رضی الله عنه په مطلق توګه باندې د اوبو بهیولو ذکر کړې دي دا نې څه عدد سره مقید کړې نه دي نو د کم نه په کم عدد یعنی یو باندې محمول کولې شي چنانچه هغوی فرماني «موضع الترجمة من الحديث في قوله: «ثم أفاض على جسده» ولم يذكر مرة ولا مرتين» فیصل علی اقل ما یصلی غسلاً وهو مرة واحدة»^(۱) یعنی د ترجمه ثبوت د حدیث الفاظ «ثم أفاض على جسده» سره کیري ځکه چې راوی د یو یا دوو ځل ذکر نه دي کړي، یعنی «ثم أفاض» نې یو عدد سره مقید کړې نه دي نو دا کم نه کم چې کوم مقدار ته د غسل نوم ورکولې شي په هغې باندې محمول کړې شي اوهغه یو ځل دي. علامه کرمانی رحمته الله علیه علامه قسطلانی رحمته الله علیه (۲) او ابن ملقن رحمته الله علیه د ابن بطال رحمته الله علیه پورتنی ذکر شوی قول مناسبت ترجمه نقل کړې ده. د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه د ابن بطال رحمته الله علیه دغه پورته ذکر شوی قول نقل کولو نه پس لیکلی دی چې اقل عدد هم یو ځل دي هم په دې به محمول کولې شي ځکه چې اصل هم دغه دي چې په دې دي زیاتوالي نه وي سره ددې چې تکرار مراد اخستل د اصل خلاف دي.^(۳)

د علامه ابو الحسن سندي رحمته الله علیه وائي: علامه ابوالحسن نور الدین محمد بن عبدالهادی السندي رحمته الله علیه فرماني چې د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت په دې توګه دي چې د حدیث سیاق په دې خبره باندې دلالت کوي چې د حضرت میمون رضی الله عنه مقصود د حضور پاک د غسل کیفیت په مکمل توګه بیانول دي. چنانچه «ثم أفاض» کښې متعدد واري حضور پاک اوبه بهیولې وې نو حضرت میمون رضی الله عنه د بیان مقصود د تکمیل په خاطر به دا ضرور ذکر فرمائیل لکه چې د لاس د وینځلو د شمیر ذکر نې فرمائیلې دي. نو په یو داسې مقام باندې د اوبو بهیولو د شمیر ذکر نه کول دلته د لاس د وینځلو د شمیر ذکر دي ددې خبرې دلیل دي چې د اوبو بهیولو تعداد هم یو ځل دي.^(۴)

د ابن بطال وغیره بیان کړې شوی تطبیق باندې نقد: ددې نه پس علامه سندي رحمته الله علیه د علامه ابن بطال رحمته الله علیه وغیره بیان کړې شوی تطبیق باندې نقد کړې دي چې د امام بخاری رحمته الله علیه ترجمه خودا ده چې د فرض د ادا کولو دپاره یو ځل اوبه بهیول کافی دي. خو حضرت میمون رضی الله عنه د یو واقعه حکایت کوي د کوم نه چې دا نه معلومیږي چې ددې څه کیفیت وو. آیا حضور پاک هم یو ځل اوبه بهیولې و یا ددې نه زیات؟ دا نه معلومیږي لهدا دي وینا کولوسره چې افاضه ماء یو عدد سره مقید نه دي او اقل عدد هم یو دي او اصل دادې چې په دې باندې زیاتوالي اونه شي. د دغه عدم ذکر عدد نه په عدم واقعه باندې استدلال نه شي کیدلې.^(۵)

(۱) شرح ابن بطال: ۳۸۵/۱.

(۲) شرح کرمانی: ۱۲۰/۳.

(۳) ارشاد الساری: ۴۹۵/۱.

(۴) التوضیح: ۵۶۲/۴.

(۵) فتح الباری: ۴۸۶/۲.

(۶) صحیح البخاری: بحاشیه السندي: ۵۷/۱.

(۷) صحیح البخاری: بحاشیه السندي: ۵۷/۱.

دعلامه انور شاه کشمیری رحمۃ اللہ علیہ راہی: حضرت علامہ انور شاه کشمیری رحمۃ اللہ علیہ «ثم افاض على جسده» الفاظ موضع ترجمہ گزولہ دی. البتہ ہفتوی فرمائی کہ مائتہ دمراجعت طرق نہ پس بہ دی خبرہ کنبی تردد اوشو چہ آیا واقعی نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم بہ یوخل باندی اکتفا ہم کری وہ کہ نہ؟ زما خیال دی چہ حضوریاک بہ بہ دی واقعہ کنبی ہم د عادت مطابق ہم دري خل بدن مبارک وینخلی وی. کہ چری بہ دی واقعہ کنبی ہم تثلیث مراد وی نو بیا بہ ترجمہ صرف د مسئلہ د بیان دیارہ وی. (۱)

دعلامہ کورانی رحمۃ اللہ علیہ علامہ عثمانی رحمۃ اللہ علیہ او شیخ الحدیث رحمۃ اللہ علیہ راہی: علامہ کورانی رحمۃ اللہ علیہ (۲) علامہ شبیر احمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ (۳) اوشیخ الحدیث حضرت مولانا زکریا کاندھلوی رحمۃ اللہ علیہ (۴) د راہی حاصل دا دی چہ موضع ترجمہ «ثم افاض على جسده» ده، حضرت میمونہ رضی اللہ عنہا د لاسونو بہ وینخلو کنبی دوه او دري عدد ذکر کری دی لیکن دی نہ علاوه بہ تول بدن باندی د اوبو بپیولود تعداد ذکر نہ دی کری. کہ چری دلته د عدد ذکر وی نوخامخا بہ نی نقل کری وی لکہ چہ د لاسونو بہ وینخلو کنبی نی د عدد تذکرہ کری ده. نولکہ بہ دی مقام باندی د تعداد نہ بیانول او سکوت اختیارول ددی خبری دلیل دی چہ تکرار نی واقعاً نہ دی کری. د تکرار بہ موقع سکوت اختیارول دلیل او حجت جوہیدی شی.

د علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ راہی: علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ (۵) علامہ قسطلانی رحمۃ اللہ علیہ (۶) او علامہ زکریا انصاری رحمۃ اللہ علیہ (۷) فرمائی چہ د حدیث الفاظ «ثم افاض» قلیل (یوخل، اوکثیر دواړو ته شامل دی. لہذا د قلیل پہ لحاظ سرہ د ترجمہ مطابقت ښکاره دی او پہ دی سرہ ترجمہ ثابتیری.

فائدہ: علامہ کرمانی علامہ قسطلانی او علامہ زکریا انصاری رحمہم اللہ د امام نووی رحمۃ اللہ علیہ نہ نقل کری دی چہ د جنابت غسل کونکی له پکار دی چہ هغه د استنجا نہ پس دوبارہ محلی د استنجا د جنابت د غسل پہ نسبت باندی اووینخی کہ چری هغه داسی اونه کری نوممکن ده چہ د غسل دوران کنبی د هغی وینخلو وریادنه شی نوذبعض بدن نہ وینخلو د وجی نہ بہ د هغه غسل نہ کیږی. اوکہ د غسل نہ پس یاد شی نو شرمگاہ له په لاس اوړلوسرہ بہ د هغه اودس مات شی یا بیا د مس فرج نہ د بیچ کیدو دیارہ بہ په لاس باندی کپړه وغیرہ تاوولو تکلف کول وی. (۸)

تنبیہ: لیکن دلته دا یاد ساتنی چہ دا ټول تفصیل د امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ پہ نیز دی. د احنافو پہ نیز خو په غسل جنابت کنبی صرف یوخل پہ شروع کنبی نیت کافی دی هراندام وینخلو پہ وخت د دوبارہ نیت کولو څه ضرورت او حاجت نشته دی. (۹) اودغه شان د استنجا نہ پس د شرمگاہ د وینخلو حاجت ہم

(۱) فیض الباری: ۴۵۵/۱.

(۲) الکوثر الجاری: ۱/۱۴۱.

(۳) فضل الباری: ۲/۴۳۲.

(۴) الکنز المتواری: ۳/۱۹۶.

(۵) عمدة القاری: ۳/۳۰۲.

(۶) [ارشاد الساری: ۱/۴۹۵].

(۷) تحفة الباری: ۱/۲۲۲.

(۸) شرح الکرمانی: ۳/۱۲۰ [ارشاد الساری: ۱/۹۵ تحفة الباری: ۱/۲۲۳].

(۹) الکوثر الجاری: ۱/۴۱۴.

نشسته دې یا که چرته شرمگاه وینځلئ ښی هیرکړې وی نو دوران غسل یا دغسل نه پس چه کله یاد شی نو وینځلې شی. په مس فرج سره د احنافو په نیز اودس نه ماتېږي کما مرفی أبواب الوضوء.

د حدیث نه مستنبط شوي امور: د حدیث باب نه شرح حدیث دا لاندینی امور مستنبط کړی دی:

- ① د جنابت دغسل نه وړاندې د لاسونو درې ځل وینځل مستحب دی. (۱)
- ② د جنابت دغسل نه وړاندې په گس لاس باندې استنجا کول او گس لاس په زمکه باندې مړل. (۲)
- ③ مضمضه او استنشاق یعنی غرغړې او پوزه کښې اوبه اچول. (۳)
- ④ د جنابت دغسل نه وړاندې اودس کول البته په حدیث باب کښې د سرد مسح ذکر نشته دې. (۴)
- ⑤ «ثم افاض علی جسده» نه معلومېږي چه دلک په غسل کښې سنت دې واجب نه دې. (۵)

۶- باب: مَنْ بَدَأَ بِالْحِلَابِ أَوِ الطَّيِّبِ عِنْدَ الْغُسْلِ

حلاب (د پیئو لوبښی، یا خوشبو سره غسل شروع کول

دترجمة الباب مقصد: د امام بخاری رحمته الله علیه دا ترجمة الباب په معركة الآرا او مهمات تراجم کښې شمیر کولې شی. قدیم او حدیث انمه شرح حدیث په نیز ددې ترجمه مطابقت حدیث الباب سره مشکل گنرلې شوي دي. شرح حدیث اومشایخ ددې مشکل حل کولو کوشش کړې دي. دهغوی رائي په دې باره کښې مختلف دی. د دې ترجمه مقصد بیانولو کښې د انمه شرح حدیث درې فریق جوړ شوي دي. یو فریق خود امام بخاری رحمته الله علیه تغلیط کوی، دویم فریق د امام بخاری رحمته الله علیه دترجمه د وجې نه روایت د غیر مشهور معنی طرف ته راگرځوی او دریم فریق روایت په خپل ځاني کیخودو سره د ترجمه داسې مناسب تاویل کول غواړي چه په هغې سره په روایت او ترجمه کښې مطابقت اوشي. (۱)

د فریق اول رائي: اول فریق چاچه دامام بخاری رحمته الله علیه تغلیط کړې دي اودهغوی طرف ته نی د وهم نسبت کړې دي د دغه جماعت او فریق پیش امام اسماعیلی رحمته الله علیه دي.

دامام اسماعیلی رحمته الله علیه رائي: چنانچه امام اسماعیلی رحمته الله علیه په خپل مستخرج کښې فرمائی «وحرالله أبا عبد الله - یعنی البخاري - من ذا الذي يلمن من الغلط، سبق إلى قلبه أن الحلاب طيب سواي معنى للطيب عند الاغتسال قبل الغسل» واما الحلاب [أنا وهو ما يحلب فيه، يعني حلاًناً وعلماً] قال: وفي تأمل طرق هذا الحديث بيان ذلك» (۱)

ترجمه: الله تعالى دي په ابو عبد الله یعنی امام بخاری رحمته الله علیه باندې رحم اوکړی، څوک دغلطنی نه محفوظ پاتې کیدې شی، دهغه په زړه کښې دا خیال ورکوز شو چه حلاب خوشبو ده، حالانکه دغسل په وخت د غسل نه وړاندې د خوشبونی څه معنی ده؟ کوم سرې چه د روایت په طرق باندې غور

(۱) شرح الکرمانی: ۱۲۰/۳ تحفة الباری: ۱/۲۲۳.

(۲) شرح الکرمانی: ۱۲۰/۳ تحفة الباری: ۱/۲۲۳.

(۳) شرح الکرمانی: ۱۲۰/۳ تحفة الباری: ۱/۲۲۳.

(۴) التوضیح لابن الملکن: ۵۶۳/۴.

(۵) التوضیح لابن الملکن: ۵۶۳/۴.

(۶) فتح الباری: ۴۸۷/۲ لامع الدراری: ۲۱۰/۲-۲۰۹.

(۷) فتح الباری: ۴۸۷/۲ عمدة القاری: ۳/۳ لامع الدراری مع تعليقات الشيخ زکریا: ۲۱۰/۲.

أوفكر كوي هغه ته به معلومه شی چه حلاب هغه لوبني (طرف) دي په كوم كنبې چه پيشی لشلي شی هغې ته حلاب اومحلب هم ونيلي شی.

د روايت د مختلف طرق وضاحت: امام اسماعيلي عليه السلام د طرق حديث طرف ته چه كومه اشاره فرماني دهغې وضاحت داسې دي چه دا روايت پخپله امام اسماعيلي عليه السلام په طريق د مكې بن ابراهيم حنظله نه نحو الحلاب په خاني د «كان يغتسل بقدر» الفاظ سره نقل كړې دي اوهم په دي روايت كنبې «كان يغتسل بديه ثم يغسل وجهه ثم يقول بده ثلاث غرف» اضافه هم نقل كړې ده. (١)

امام جوزقي په طريق حمدان السلمي ابو عاصم سره «اغتسل فأتى بحلاب فغسل شق رأسه الأيمن» الفاظ نقل كړي دي. (٢) په دي دواړو روايتونو كنبې «اغتسل» او «يغتسل» په دي خبره باندې دلالت كوي چه د حلاب نه مراد د اوبو لوبني دي نه چه خوشبوني يا د خوشبوني لوبني. (٣)

امام اسماعيلي عليه السلام په طريق د بندار ابو عاصم عليه السلام دا الفاظ نقل كړي دي: «كان إذا أن يغتسل من الجنابة، دعا بشي، ومن الحلاب، فأخذ بكفه، فبدأ بالحق الأيمن، ثم الأيسر، ثم أخذ بكفه ماء، فأفرغ على رأسه» (٤)

كه چرې په دي روايت كنبې د ماء الفاظ نه وي نو دا تطبيق قبل الغسل باندې محمولې كولې كيدي شو ليكن د ماء الفاظ د حلاب اوبو په لوبني باندې دلالت كوي. (٥) د ابن خزيمه عليه السلام او ابن حبان عليه السلام په روايت كنبې دي «كان يغتسل من حلاب» (٦) خو ابو عوانه عليه السلام په خپل مسند كنبې په طريق د يزيد بن سنان ابو عاصم نه نقل كړي دي: «كان يغتسل من حلاب، فأخذ غرفة بكفه، فصبها على شقه الأيمن، ثم الأيسر كذلك» (٧) په دي روايتونو كنبې «يغتسل» او «غرفة» هم په دي خبره باندې دلالت كوي چه حلاب د اوبو يو لوبني دي. (٨) د ابن حبان عليه السلام او بيهقي عليه السلام په روايت كنبې «ثم يصب على شق رأسه الأيمن» الفاظ راغلي دي. (٩) د خوشبو دپاره په عربي كنبې د «صب» تعريف نه استعمال كړي د صب لفظ د اوبو په بهيولو باندې ونيلي شی. ددي نه معلومه شوه چه د حلاب نه مراد د اوبو لوبني دي نه چه د

(١) فتح الباري: ٤٨٨/٢ عمدة القاري: ٣/٣٠٣ لامع الدراري مع تعليقات الشيخ زكريا: ٢١٠/٢.

(٢) فتح الباري: ٤٨٨/٢.

(٣) فتح الباري: ٤٨٨/٢.

(٤) فتح الباري: ٤٨٨/٢ عمدة القاري: ٣/٣٠٣ الكنز المتواري: ١٩٧/٣.

(٥) فتح الباري: ٤٨٨/٢.

(٦) أخرجه ابن خزيمة في صحيحه كتاب الرضوء باب استحباب بدء الغتسل بإفاضة الماء على الميا من قبل المياسر: ١٢٢/١ رقم الحديث: ٢٤٥ وأخرجه ابن حبان في صحيحه ولفظه: يغتسل في حلاب، وهو صريح فيما نحن بصدده، كتاب الطهارة باب الغسل، ذكر وصف الغرفات الثلاث التي وصفها للغتسل من الجنابة: ٧٦٩/٣ رقم: ١١٩٧.

(٧) أخرجه أبو عوانة في مسنده، كتاب الطهارة باب صفة الأواني التي كان يغتسل منها رسول الله صلى الله عليه وسلم من الجنابة..... ٢٣٨/١ رقم الحديث: ٨٥٣.

(٨) فتح الباري: ٤٨٩/٢ عمدة القاري: ٣/٣٠٣ الكنز المتواري: ١٩٧/٣.

(٩) أخرجه ابن حبان في صحيحه كتاب الطهارة باب الغسل ذكر وصف الغرفات الثلاث التي وصفها للغتسل من الجنابة: ٩٠٣/٣ رقم الحديث: ١١٩٧ والبيهقي في السنن الكبرى، كتاب الطهارة باب استحباب البداية فيه بالشق الأيمن: ٢٨٤/١ رقم: ٨٧٢.

خوشبونی: (۱) په دې ټولو طرق روایت باندې یونظر او غور او فکر کولو سره دا معلومېږي چه حلاب د اوبویو لوښې دي. امام بیهقي رحمته الله علیه په السنن الکبری کښې د امام بخاری رحمته الله علیه والا روایت د محمد بن عبدالله رحمته الله علیه نه د روایت کولو نه پس په واسطه د ابوعمر الادیب امام ابوبکر اسماعیلی نقل کړې دي: «الحلاب: الإناء وهو ما يحلب فيه، یعنی حلاب دهغه لوښې دي په کوم کښې چه پښی لوشلې شی هغې ته حلاب وائی.

د امام خطابی رحمته الله علیه وائی: امام خطابی رحمته الله علیه هم د امام بخاری رحمته الله علیه طرف ته د وهم نسبت کړې دي هغه فرمائی: «الحلاب: إناء يسم قدر حلبة ناقة وهو المحلب، بکسر الميم» (۲) یعنی حلاب هغه لوښې دي په کوم کښې چه د اوبې یوخل پښولوشلو مقدار راځائی شی د ميم کسره سره دي ته محلب وائی.

نور فرمائی: «وقد تأوله البخاري على استعمال الطبيب في الطيور، وأحبه توههم أنه أريد به المحلب الذي يستعمل في غسل الأيدي، وليس الحلاب من الطبيب في شيء، وإنما هو ما فُتحت لك» (۳) یعنی امام بخاری رحمته الله علیه حلاب د طهارت حاصلولو په وخت د طبیب (خوشبو) استعمال باندې محمول کړی دی. زما خیال دي چه هغه ته وهم شوې دي چه ددې نه هغه محلب مراد دي کوم چه د لاسونو د وینځلو دپاره استعمالولې شی حالانکه د حلاب خوشبونی سره هیڅ تعلق نشته حلاب خو لوښې دي لکه څنگه چه مونږ دهغې وضاحت کړې دي.

د حلاب په لوښی (ظرف) کیدو باندې د ابوفایده شعونه استشهداد: اهل عرب حلاب لوښی (ظرف) د پاره استعمالوی. چنانچه امام خطابی رحمته الله علیه د حلاب په ظرف کیدو باندې د مشهور شاعر ابوفایدا اسماعیل بن یسار نسائی ددې شعر نه استشهداد پیش کړې دي:

صاح! هل رأيت أو سمعت براع
ردفي الضرع ما قري في «الحلاب» (۴)

ترجمه: اي آواز کونکيه! تاجر ته داسې گڼوبه ليدلې دي يادې دهغه باره کښې اوريدلې دي چه هغه حلاب یعنی لوښی کښې جمع شوی پښی د اوبې غولانځي یعنی تينو کښې واپس کړې وی.
د ابن جوزی رحمته الله علیه وائی: ابن جوزی رحمته الله علیه هم د امام بخاری رحمته الله علیه تغلیط کړې دي هغه فرمائی: «وقد غلط جماعة في تفسيره، منهم البخاري، فإنه ظن الحلاب شياً من الطبيب..... وكأنه توههم أن الحلاب هو المحلب الذي يستعمل في غسل الأيدي» (۵) یعنی دحلاب معنی بیانولو کښې د ائمه د یو جماعت نه غلطی شوې ده. دهغوی نه امام بخاری رحمته الله علیه هم دي. هغوی گڼلې چه حلاب یوه خوشبونی ده..... لکه چه هغوی ته دا وهم شوې دي چه دحلاب نه هغه محلب (خوشبونی) مراد ده چه د لاسونو د وینځلو دپاره استعمالولې شی. (ابن جوزی رحمته الله علیه هم حلاب د ظرف یعنی د پښولوشوونکی لوښې ګرځولې دي، (۶)

(۱) فتح الباری: ۴۸۹/۲ عمدة القاری: ۳۰۳/۳.

(۲) السنن الکبری: ۲۸۴/۱.

(۳) غریب الحدیث: ۱۶۲/۱ اعلام الحدیث: ۳۰۲/۱.

(۴) شرح الکرماني: ۱۶۱/۳ فتح الباری: ۴۸۷/۲ الكنز المتواری: ۱۹۷/۳.

(۵) اعلام الحدیث: ۳۰۲/۱ فتح الباری: ۴۸۷/۲.

(۶) کشف المشکل من حدیث الصحیحین لابن الجوزي: ۲۶۰/۴ الكنز المتواری: ۱۹۷/۳ عمدة القاری: ۳۰۳/۳.

(۷) کشف المشکل من حدیث الصحیحین لابن الجوزي: ۲۶۰/۴ التوضیح لابن الملقن: ۵۶۶/۴: ۱۹۷/۳ غریب الحدیث: ۲۳۳/۱.

ذ ابن قرقل رحمته الله واثی: ابن قرقل رحمته الله المطالع علی الصحيح کنبی ذ امام خطابی رحمته الله اتباع کولو سره حلاب په معنی ذ الطیب غیر معروف گرځولې دي. هغه فرماني: «الحلاب إنا وهو الحلب» و ترجمه البغاري علیه باب.... الطيب عند الغسل، بدل علی أنه غریب من الطيب، وهذا لا يعرف» (۱) یعنی حلاب لوبني دي او هغه محلب ته وائی. امام بخاری رحمته الله په دې باندې باب الطيب عند الغسل په عنوان سره باب قائم کړې دي چه په دي خبره باندې دلالت کوي چه حلاب ذ خوشبوني یو قسم دي حالتکه دا غیر معروف دي. ذ ابن بطلال رحمته الله واثی: علامه ابوالحسن ابن بطلال رحمته الله ذ حلاب باره کنبی د علامه خطابی رحمته الله قول نقل کولونه پس فرماني چه زما گمان دي چه امام بخاری رحمته الله په دي ترجمه الباب کنبی حلاب ذ خوشبوني یو قسم شمیر کړې دي. که چېرې داسې شوي وی نو امام بخاری رحمته الله ته وهم شوې دي حالتکه حلاب خو هغه لوبني دي په کوم کنبی چه به ذ نبی کریم صلی الله علیه و آله خوشبوني کي خودلې شوه کوم چه به حضور پاک ذ غسل په وخت استعمالوله. (۲)

ذ امام حمیدی رحمته الله واثی: صاحب الجمع بین الصحيحین امام حمیدی رحمته الله فرماني چه امام مسلم رحمته الله حدیث باب حدیث فرق او حدیث قدر الصاع سره یو خانی جمع کړې دي لکه چه هغه ددې نه لوبني مراد اخستي دي. او امام بخاری رحمته الله ددې حدیث دپاره «باب من بدأ بالحلاب أو الطيب» ترجمه قائم کړې ده او صرف هم دغه حدیث نی ذکر کړې دي. په دي وجه کیدي شی چه د چا دا گمان وی چه امام بخاری رحمته الله ددې نه خوشبوني مراد اخستي ده. (۳) حافظ ابن حجر رحمته الله فرماني چه امام حمیدی رحمته الله دا یو احتمال او گرځولو چه امام بخاری رحمته الله ذ حلاب نه خوشبوني مراد اخستي وی یعنی ددې خبرې هم احتمال دي چه ذ حلاب نه امام بخاری رحمته الله مراد خوشبوني نه علاوه څه بل چه خیز وی لیکن هغوی ددې صراحت نه دي کړې چه هغه څه خیز دي. (۴) امام قرطبي رحمته الله هم ذ حلاب نه خوشبوني مراد اخستل وهم گرځولي دي. (۵)

ذ امام نووي رحمته الله واثی: علامه نووي رحمته الله په شرح مسلم کنبی لیکلی دي چه حلاب ذ حاء کسره اوتخفيف ذ لام سره د پینولشلو لوبني ته وائی. هم دي ته محلب (په کسره ذ میم) وئیلې شی. هم دغه مشهور صحيح او معروف دي په روایت کنبی. (۶)

ذ علامه ابوالحسن سندی رحمته الله قول: علامه ابوالحسن سندی رحمته الله فرماني چه ذ امام بخاری رحمته الله ذ ظاهري صنیع نه دا معلومیږي چه هغه ذ حلاب نه ذ خوشبوني یو قسم مراد اخستي دي. نور فرماني چه صحيح خبره داده چه حلاب ذ غسل ذ اوبو یولوبني دي. شراح حدیث ذ امام بخاری رحمته الله کلام په دي خبره باندې د منطبق کولو ډیر کوشش او کړو لیکن څه چه هغوی اولیکل هغه ټول تکلف دي. څکه چه ذ امام بخاری رحمته الله کلام پخپله ددې نه انکاری دي. (۷)

(۱) التوضیح لابن الملتن: ۵۶۶/۴.

(۲) شرح ابن بطلال: ۳۸۵/۱ شرح الکرمانی: ۱۲۱/۳.

(۳) تفسیر غریب ما فی الصحيحین للحمیدی: ۲۴۳/۱ فتح الباری: ۸۷/۲ الکنز المتواری: ۱۹۸/۳.

(۴) فتح الباری: ۸۷/۲.

(۵) فتح الباری: ۸۸/۲ الکنز المتواری: ۱۹۸/۳.

(۶) منهاج للنووي: ۲۲۳/۳.

(۷) حاشیه السندی علی صحيح البغاري: ۵۷/۱.

د فریق ثانی موقف: د دویم جماعت پیش رو علامه ازهری رحمته اللہ علیہ دې هغه وائی چه خلقو ته د روایت د لفظ په پوهیدلو کښې وهم شوې دې. هغه دا د حاء په کسره او تخفیف د لام سره (حلاب) د پینو لشلو لوبښې گنرلې دې. حالانکه دا لفظ د جیم ضمه او تشدید د لام سره جلاب وو چه په اصل کښې د فارسی ژبې لفظ دې د گلاب اوبه (عرق گلاب عطر گلاب) ته ونیلی شی روستو په عربی ژبه کښې استعمالیدلو. ^(۱)

د علامه ازهری رحمته اللہ علیہ نه هم دا خبره امام خطابی رحمته اللہ علیہ او ابو عبید هروی رحمته اللہ علیہ هم نقل کړې ده لیکن هغوی په دې باندې د ازهری رحمته اللہ علیہ تائید نه دي کړي. ^(۲)

د قاضی عیاض رحمته اللہ علیہ قول: قاضی عیاض رحمته اللہ علیہ فرمائی چه بعض حضراتو د صحیحین نه علاوه د الجلاب لفظ نقل کړې دې د کوم نه چه د ازهری رحمته اللہ علیہ د ذکر کړې شوی قول طرف ته اشاره کړې. ^(۳)

د علامه ازهری رحمته اللہ علیہ په قول باندې د محقق علماء د: محققین علماؤ کښې ابو عبید هروی، امام قرطبی او علامه نووی رحمهم الله د علامه ازهری رحمته اللہ علیہ د قول تردید کړې دې او دانی تصحیف گرځولي دي. محققین علماؤ د علامه ازهری رحمته اللہ علیہ د قول روایت اومعنی دواړو لحاظوسره تردید کړې دي چنانچه د شراح یو جماعت فرمائی چه په مشهور اومعروف روایت کښې هم لفظ حلاب حاء مهمله او تخفیف د لام سره راغلي دي. ^(۴)

د علامه ابن اثیر رحمته اللہ علیہ په علامه ازهری رحمته اللہ علیہ باندې نقد: علامه ابن اثیر رحمته اللہ علیہ په لحاظ د معنی ازهری رحمته اللہ علیہ باندې نقد کړې دې هغه فرمائی چه ممکن ده امام بخاری رحمته اللہ علیہ جلاب مراد اخستل وی او هم ددې په مناسبت سره ئې ترجمه قائم کړې وی لیکن بخاری شریف کښې جلاب د جیم په ځانی حلاب حاء مهمله سره نقل دې اودا خبره زیاته مناسب ده ځکه چه د غسل کونکې د پاره د خوشبو استعمال د غسل کولو نه پس زیات مناسب دی په نسبت د اول نه. ځکه چه غسل کونکې خوشبوئی لگولوسره غسل کوی نوپه اوبوسره به هغه خوشبوئی اووینځلې شی اوختمه به شی. ^(۵)

د علامه قرطبی رحمته اللہ علیہ تحقیق: علامه قرطبی رحمته اللہ علیہ فرمائی چه حلاب په کسره د حاء مهمله سره صحیح دې اودا جلاب په ضمه د جیم او تشدید د لام گنرل وهم دي. ^(۶) هغوی نور فرمائی چه جلاب د جیم ضمه او تشدید د لام سره په فارسی ژبه کښې د مشروب نوم دې نه چه ماء الورد (عرق گلاب). د گلاب اوبو ته فارسی کښې د جیم ضمه او لام تخفیف سره جلاب وائی جلاب په اصل کښې گلاب وو گل گلاب ته او آب اوبو ته وائی اوفارسی کښې قاعده ده چه مضاف الیه په مضاف باندې اوصفت په موصوف باندې مقدم ساتلې شی. چنانچه هم دغه لفظ کله عربی ژبې ته راغلو نوکاف په جیم سره بدل کړې شو جلاب ورته اوونیلې شو. ^(۷)

(۱) التوضیح لابن الملقن: ۵۶۶/۴ فتح الباری: ۴۸۷/۲ عمدة القاری: ۳۰۳/۳ النهاج: ۲۲۳/۳ شرح الکرمانی: ۱۲۱/۱ النهایة لابن الاثیر: ۴۱۲/۱.

(۲) التوضیح لابن الملقن: ۵۶۶/۴ کشف الشکل لابن الجوزی: ۲۶۰/۴.

(۳) مشارق الأنوار علی صحاح الآثار: ۱۹۴/۱ فتح الباری: ۴۸۷/۲ الكنز المتوارى: ۱۹۸/۳.

(۴) فتح الباری: ۴۸۷/۲ النهاج: ۲۲۳/۳ عمدة القاری: ۳۰۳/۳.

(۵) النهایة لابن الاثیر: ۴۱۲/۱ فتح الباری: ۴۸۷/۲.

(۶) فتح الباری: ۴۸۸/۲ الكنز المتوارى: ۱۹۸/۳.

(۷) عمدة القاری: ۳۰۳/۳ شرح أبی داؤد للعینی: ۵۳۹/۱.

د ١٠ ریم فریق موقوف: د دې فریق پیش رو محب طبری دې هغه فرمائی چه امام بخاری رحمته په ترجمه الباب کښې معروف خوشبوئی مراد نه ده اخستې بلکه تطیب یعنی که په بدن باندې خیرې وغیره وی نو هغه ختمول نی مراد اخستې دی. او د حلاب نه نی د غسل لوښې مراد اخستې دې چه د غسل دپاره د اول نه په هغې کښې اوبه کیخودې شی. علامه طبری رحمته نور لیکي چه د ترجمه الباب الفاظ او لطیب کښې او نه واو مراد دې بعض روایاتو نه هم دغه ثابت دی لکه چه امام حمیدی رحمته ذکر کړی دی. د امام طبری رحمته د قول حاصل دادې چه امام بخاری رحمته په دې ترجمه سره داخودل غواړی چه اول په لوښی کښې د غسل دپاره اوبه کیخودې شی بیا دغسل نه وړاندې بدن د نجاست وغیره نه پاکولوسره تطیب حاصل کړې شی. په حدیث باب کښې په سریاندې د اوبو بهیولو نه د شروع ذکر دې څکه چه د سر وښتنه زیات خیرن وی په نسبت د باقی بدن. ()

د بعض حضراتو راټي: بعض حضرات وائي چه امام بخاری رحمته په دې ترجمه سره د حضرت ابن مسعود رضی الله عنه او حضرت عائشه صدیقه رضی الله عنها د یوروايت طرف ته اشاره کوی چه حضور پاک په غسل جنابت کښې خطمی سره په سر وینځلو اکتفا کوله او په سریاندې به نی اوبه نه بهیولې. ()

نولکه چه امام بخاری رحمته دا فرمائی چه حدیث باب په دې خبره باندې دلالت کوی چه حضور پاک به په غسل جنابت کښې اوبه استعمالولې او حدیث باب نه دا نه ثابتیږي چه حضور پاک د غسل جنابت نه وړاندې د بدن د صفا کولو دپاره د سدر وغیره په شان څه څیز نه استعمالولو. د اکثر روایاتو نه هم د دې تائید کیږي. ترجمه الباب کښې اولطیب کښې لفظ او په دې خبره باندې دلالت کوی چه طیب د حلاب یو قسم دی لهذا دا په به غیر حلاب باندې محمول کولې شی. معترضینو ته څکه اشکال شوي چه هغوی طیب د حلاب د جنس نه گنلې دې خود حلاب نه دلته لوښې نه بلکه اوبه مراد دی نولکه چه داسې ده حال ونیولو سره نی مجازاً اسم المحل مراد اخستې دي. ()

شیخ الحدیث حضرت مولانا زکریا کاندهلوی رحمته فرمائی چه د بعض حضراتو د دې توجیه مطلب دا شو چه امام بخاری رحمته په دې سره د خطمی والا روایاتو باندې رد کولوسره په اوبوسره شروع کول ثابت کړی دی نو لکه چه امام بخاری رحمته په ترجمه کښې دوه څیزونه حلاب (اوبه) او په طیب سره د شروع کولو ذکر کړې وو او د روایت نه د یوینني اوبوسره د شروع کولو ذکر ثابت کړې دي. هم دغه اصول په تراجم کښې یو کم څلویښتم اصل دي. ()

(١) فتح الباری: ٤/٨٨٢ عمده الفاری: ٣/٣٠٣ الكنز المتواری: ٣/١٩٨.

(٢) الحدیث أخرجه أبو داود في سننه، عن عائشة - رضي الله عنها - كتاب الطهارة. باب في الجنب يغسل رأسه بالخطمي رقم: ٢٥٦ انظر جامع الأصول للنوع الأول في كيفية الغسل: ٣٠٢/٧ رقم: ٥٣٤٤ وأخرجه عنها البيهقي في السنن الكبرى. كتاب الطهارة باب غسل الجنب رأسه: ٢٨١/١ رقم: ٨٦٤ وأخرجه البيهقي أيضاً في المعجم الكبير عن ابن مسعود - رضي الله عنه - : ٢٥٤/٩ رقم: ٩٢٥٧ وأخرجه ابن أبي شيبة في مصنفه عن ابن مسعود - رضي الله عنه - كتاب الطهارة باب في الرجل يغسل رأسه بالخطمي ثم يغسل جسده رقم: ٧٧٦، ٧٧٩، ٧٨١، ٧٨٢.

(٣) فتح الباری: ٤/٨٨٢.

(٤) الكنز المتواری: ٣/١٩٨ الأبواب والتراجم ص: ٦٠ قال شيخ الحديث رحمه الله: [الأصل] التاسع والثلاثون: ما قالوا في النوع المذكور يعني إذا ذكر جزئين في الترجمة ولم يذكر الحديث إلا لواحد منهما أن الإمام البخاري يشير بذلك إلى أن أحد الجزئين ثابت والثاني لا يثبت. فكان البخاري رد عليه بالترجمة وأنكره، جزم بذلك الكرمانی

قاضی عیاض رحمہ اللہ ارشاد: قاضی عیاض رحمہ اللہ او فرمائیل چہ حلاب او محلب د ميم کسرہ سرہ هغه لوینې ته وائی په کوم کښې چه د اوبښې د پښو په اندازه څه خیز راځائی شی. په ترجمه کښې د حلاب نه د غیر طیب مراد کیدو دلیل د طیب د اوبه د زریعه په حلاب باندې عطف کیدل دی. ددې عطف په زریعه امام بخاری رحمہ اللہ پخپله حلاب د طیب یو قسم گرځولې دې. دې سره د امام اسماعیلی رحمہ اللہ د قول هم تردید کیږي چه د امام بخاری رحمہ اللہ نه غلطی شوې ده. هغه حلاب خوشبونی گنړلې ده. کله چه امام بخاری رحمہ اللہ د دواړو په یو بل باندې عطف کړي دې نو بیا هغه ولې حلاب خوشبونی او گنړله؟ (۱)
د علامه عینی رحمہ اللہ، ابن بطال رحمہ اللہ او کرمانی رحمہ اللہ توجیه: علامه عینی علامه ابن بطال او علامه کرمانی رجهم الله د توجیه خلاصه داده چه داسې وینا کول صحیح نه دی چه امام بخاری رحمہ اللہ د حلاب نه د خوشبونی څه قسم مراد اخستې دي. د او الطیب الفاظ پخپله ددې تردید کوي. علامه عینی رحمہ اللہ لیکلی دی چه د حلاب نه د اوبو ساتلو لوینې مراد دي. خو علامه ابن بطال رحمہ اللہ او علامه کرمانی رحمہ اللہ د حلاب نه هغه لوینې مراد اخستې دي په کوم کښې چه خوشبونی وي. (۲)

یو اعتراض: معترض وائی که چرې د حلاب نه لوینې مراد واخستې شی نو بیا به ترجمه الباب کښې دوه څیزونه لوینې او طیب ذکر وی لیکن په حدیث کښې صرف حلاب یعنی د لوینې ذکر دې د طیب څه ذکر شته دې نولکه چه د ترجمه الباب یو جز ثابت شو او بل نه؟ (۳)

د اعتراض جواب: علامه کرمانی رحمہ اللہ او عینی رحمہ اللہ ددې دا جواب ورکړې دي چه امام بخاری رحمہ اللہ د دوو څیزونو نه د یو دپاره ترجمه الباب قائم کړې دي په داسې توگه چه د حلاب او طیب په مینځ کښې لفظ د او راوړلې دي نه چه لفظ د واو او د دواړو نه یو یعنی حلاب ئی ثابت کړې دي. ځکه چه د امام بخاری رحمہ اللہ عادت دي چه هغه اکثر په ترجمه کښې څه خیز ذکر کوي مگر د څه وجې نه دهغې متعلق څه حدیث نه ذکر کوي. البته د اوبو په لوینې او خوشبونی کښې خپل مینځ کښې مناسبت دا دي چه د دواړو وقوع د غسل په شروع کښې کیږي. (۴)

علامه انصاری رحمہ اللہ علامه قسطلانی رحمہ اللہ او شیخ عبدالحق محدث دهلوی رحمہ اللہ هم د علامه عینی رحمہ اللہ اتباع کښې هم دغه توجیه اختیار کړې ده. (۵)

د علامه کرمانی رحمہ اللہ د توجیه مطلب دا شو چه کله د ظرف طیب د طلب نه شروع کول هم صحیح دی او کله د نفس طیب د طلب کولو نه هم شروع کول صحیح دی. خود حدیث الباب نه د ترجمه رومبې جز ثابتیږي دویم نه ثابتیږي. د ابن بطال رحمہ اللہ د قول نه ددې تائید کیږي ځکه چه په حدیث کښې د غسل په وخت د حضور پاک په اتباع کښې د خوشبونی د استعمالولو ترغیب موجود دي. (۶)

فی باب غسل المنی و فرکه. (الأبواب والتراجم، الفصل الثالث فی بیان التراجم، عدم الذکر لأحد جزئی الترجمة إشارة إلى عدم الثبوت، ص: ۱۷).

(۱) فتح الباری: ۴۸۷/۲ عمدة القاری: ۳۰۳/۳.

(۲) عمدة القاری: ۳۰۳/۳ شرح ابن بطال: ۳۸۵/۱ شرح الکرماني: ۱۲۱/۳.

(۳) شرح الکرماني: ۱۲۱/۳ عمدة القاری: ۳۰۴-۳۰۳/۳.

(۴) شرح الکرماني: ۱۲۱/۳ عمدة القاری: ۳۰۴-۳۰۳/۳.

(۵) إرشاد الساری: ۴۹۶/۱ الكنز الامتواری: ۲۰۰-۱۹۹ تحفة الباری: ۲۲۳/۱.

(۶) شرح الکرماني: ۱۲۱/۳ الكنز المتواری: ۱۹۸/۳ شرح ابن بطال: ۳۸۶-۳۸۵.

علامه عینی رحمہ اللہ د علامہ کرمانی رحمہ اللہ دا توجیہ نقل کولونه پس لیکلی دی چه دامام اسماعیلی مکی بن ابراهیم حنظلہ په طریق سره په دې روایت کښې بجلاب په خانی کان یقتل بقدم الفاظ سره ددې تردید کیرې. (۱)

دعلامه کرمانی رحمہ اللہ په توجیہ باندې د حافظ صاحب رحمہ اللہ و: دعلامه کرمانی رحمہ اللہ راڼې نقل کولونه پس حافظ ابن حجر رحمہ اللہ لیکلی دی په حدیث کښې ذکر شوي فاخذ بکفه الفاظو سره لکه چه دې حضراتو گڼلې دی چه حضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم د لوبښې نه په خپلو لاسونو کښې خوشبونی اخستی ده او ښی اوگس طرف ته ئې لگولې ده لکه چه په حدیث کښې د حضور پاک د غسل بیان نه دې بلکه خوشبونی لگولو تذکره ده. حافظ صاحب رحمہ اللہ فرماني چه دامام بخاری رحمہ اللہ د روایت الباب ظاهر ته په کتلوسره دا یوه ښه توجیہ ده لیکن څوک چه د روایت په نورو طرق باندې تامل کوي هغه دې توجیہ ته ترجیح نه شی ورکولې ځکه چه د محدث اسماعیلی رحمہ اللہ وغیره د روایت نه واضح کیرې چه صفت مذکوره د غسل دې د خوشبو لگولو نه دي. د محدث اسماعیلی د مکی بن ابراهیم والا طریق الفاظ دعلامه عینی رحمہ اللہ د قول په ذیل کښې اوس پورته تیر شو چه هغوی د حلاب په خانی کان یقتل بقدم نقل کړی دی (۲) خو امام جوزقی د حمدان سلمی عن ابی عاصم په طریق سره «اغسل فاتی بجلاب فسل حق رأسه الأيمن» الفاظ نقل کړی دی. (۳) پس په دې طریق کښې موجود «اغسل» او «غسل» د الفاظونه معلومیرې چه هغه د اوبولوبښې وو د خوشبونی لوبښې نه وو. دغه شان د محدث اسماعیلی رحمہ اللہ یو بل روایت چه په طریق د بشار عن ابی عاصم الفاظ دادی: «کان إذا أراد أن یقتل من الجنابة دعا یشی دون الحلاب فأخذ بکفه، فبدأ بالشق الأيمن، ثم الأيسر، ثم أخذ بکفه ماء، فأفرغ علی رأسه» (۴) که چرې په دې روایت کښې دماء الفاظ نه وې نومکڼ وه چه دا به تطیب قبل الغسل باندې محمول کولې شو لیکن د ماء د الفاظونه معلومیرې چه داسې کول صحیح نه دی، دغه شان امام ابوعوانه رحمہ اللہ په خپل صحیح کښې د یزید بن سنان عن ابی عاصم په طریق سره روایت نقل کړې دې چه: «کان یقتل من حلاب» فمأخذ غرفة بکفه فیصلها علی هقه الأيمن، ثم الأيسر» (۵)

په دې روایت کښې هم یقتسل او غرفة الفاظ د اوبو په لوبښې کیدو باندې دلالت کوي. د ابن حبان رحمہ اللہ او بیهقی په روایت کښې «ثم صب علی حق رأسه الأيمن» الفاظ دی. (۶) خوشبونی لگولو ته صب یعنی بهیولوسره نه شی تعبیر کولې. حاصل دا شو چه دا ټول روایت مذکور کښې د حلاب نه د خوشبونی لوبښې مراد کیدلو توجیہ مستبعد جوړوي. (۷)

(۱) عمدة القاری: ۳/۳۰۴.

(۲) فتح الباری: ۴۸۸/۲ عمدة القاری: ۳/۳۰۳ الكنز المتواری: ۱۹۹/۳.

(۳) فتح الباری: ۴۸۸/۲.

(۴) فتح الباری: ۴۸۸/۲ عمدة القاری: ۳/۳۰۳ الكنز المتواری: ۱۹۷/۳.

(۵) مسند أبی عوانة کتاب الطهارة باب صفة الأواني التي كان یقتل منها رسول الله ﷺ من الجنابة: ۲۸۴/۱ رقم ۸۵۴.

(۶) صحیح ابن حبان کتاب الطهارة باب الفسل ذکر وصف الغرفات الثلاث التي وصفناه من الجنابة: ۶۹/۳ رقم ۱۱۹۷.

السنن الکبری کتاب الطهارة باب استحباب البدایة فیہ بالشق الأيمن: ۲۸۴/۱ رقم ۸۷۲.

(۷) فتح الباری: ۴۸۹/۲-۴۸۸.

دامام ابو نعیم رحمته الله واثي: امام ابو نعیم اصفهانی رحمته الله به: المسند المصنف علی صاحب الإمام مسلم: کنبی دا روایت نقل کولو نه پس لیکلی دی: «الجلاب الذي يجلب فيه اللين، أي بذلك القدم كان يغسل» (یعنی جلاب د پتو لوشلو لوینی ته و نیلی شی حضور پاک به په دې قسم لوینی کنبی اوبه اخستلې غسل به نی کولو.

د ابن رجب حنبلي رحمته الله قول: ابن رجب حنبلي رحمته الله د جلاب نه لوینی مراد اخستې دې هغه فرماني چه حضور پاک به د داسې لوینی په یومد اوبو سره غسل کولو په کوم کنبی چه د خارو و پینی لوشلې شی هم دغه معنی نحو الصاع د روایت دي. ددې تائید د دې حدیث د دغه بعض طرق نه کیږي. چه کله قاسم د حضرت عائشه رضی الله عنها نه پوښتنه اوکړه چه د جنابت په غسل کنبی خومره اوبه کافی کیږي؟ د قاسم سوال د غسل د اوبو د مقدار باره کنبی وو نه چه د غسل په وخت د طیب د استعمال متعلق. (۱)
د جلاب نه مراد د لوینی کیدو نور تائید د حضرت ابن عباس رضی الله عنه ددې روایت نه هم کیږي چه حضور پاک ته یو جلاب یعنی لوینی پیش کړې شو په کوم کنبی چه پینی وونو حضور پاک دهغې نه اوځکل. (۲)

ابن رجب الحنبلي رحمته الله د جلاب والاتوجیه تصحیف او په حدیث باندې نه پوهیدونکو غلطی گرځولې ده او نور ئی فرماتلې دی کومو خلقو چه جلاب حاء سره د خوشبونی لوینی مراد اخستې دې دهغې څه اصل نشته دي. (۳)

امام ابویکر عبدالعزیز بن جعفر الفقیه کتاب الشافي کنبی په طریق د ابو عاصم الضحاك بن مخلد حظه نه هغوی د قاسم نه هغوی د حضرت عائشه رضی الله عنها نه نقل کړی دی چه نیی کریم صلی الله علیه و آله په اندازه د جلاب یولړینی سره غسل کولو. د حدیث راوی وانی چه ابو عاصم په خپل لاس سره اشاره کولو سره مقدار او خودلو او هغه د یوې کوزې په اندازه وو په کوم کنبی چه اته رطل اوبه راتلې شوې. (۴)

فائدة: علامه عثمانی رحمته الله فرماني چه اته رطل والا روایت نه د صاع د مقدار په سلسله کنبی د احنافو د مذهب باره کنبی اشاره ملاویري. (۵)

د علامه ادریس کاندهلوی رحمته الله واثي: علامه ادریس کاندهلوی رحمته الله د شراح ذکر کړې شوی مختلف توجیهات نقل کولو نه پس فرماني چه په دې باب کنبی ټول معنی جوړیدې شی د حدیث باب زیات مناسب رومی معنی معلومیري چه د جلاب نه د لوینی معنی مراد واخستې شی او مطلب دادې چه حضور پاک دپاره به کله د اوبو لوینی راغوښتي شو اوبغیر د څه خوشبونی لگولو نه به نی په بدن باندې اوبه بهیولې او غسل به نی کولو اودا د حضور پاک اکثر عادت وو او کله کله به نی د غسل نه وړاندې خوشبو طلب کوله اود غسل نه اول به نی دا استعمالوله اوبیا به نی غسل کولو. (۶)

(۱) کتاب الطهارة باب فی الاغتسال من الجنابة: ۱/۳۶۹ رقم الحديث: ۷۱۶.

(۲) فتح الباری لابن رجب الحنبلي: ۱/۱۵۴.

(۳) فتح الباری لابن رجب الحنبلي: ۱/۱۵۴.

(۴) فتح الباری لابن رجب الحنبلي: ۱/۱۵۵.

(۵) فتح الباری لابن رجب الحنبلي: ۱/۱۵۵ فتح الملهم: ۳/۱۴۹.

(۶) فتح الملهم: ۳/۱۴۹.

(۷) الابواب والتراجم لمولانا ادریس الکاندهلوی ص: ۲۶۲.

د علامه عثمانی رحمۃ اللہ علیہ توجیہ: علامہ شبیر احمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ہے کہ دہ گھنٹہ پہ دے باب کنبی یوہ بلہ اشارہ ہم کیدی شی ہنہ دا چہ راتلونکی یویاب من تطیب ثم اغتسل راروان دے یعنی د غسل نہ وړاندې خوشبو لگول، اوس چہ دے خانی کنبی دحلاب نہ ہم ہنہ لوینی مراد واخستې شی، لکہ چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دا وینا کول غواری چہ اول حلاب یعنی د اوبو لوینی واخلی یعنی غسل اوکړی دے نہ پس خوشبوئی استعمال کړی لکہ چہ وړاندې باب راوړی: ددواړو ذکرئی اوکړو چہ خلق اکثر د لوښو د کسی د وجې نہ ہم بہ دے سرہ غسل کوی: (۱)

دحضرت شاه ولی الله رحمۃ اللہ علیہ راټی: حضرت شاه ولی الله رحمۃ اللہ علیہ شرح ابواب تراجم بخاری کنبی لیکلی دی: «له معنیان، الاول: الحلاب معنی المحلوب فی البدن، أي المخرج من عصارة وكان العرب يستعملون الطيب قبل ذلك وميل المؤلف إلى هذا المعنى بقوله انضمام قوله: أو الطيب، إليه، والثاني: أن يكون الحلاب معنی الآتية التي يجلب فيها لبن الإبل، وحديث الباب أخرجه البعض بهذا المعنى أيضاً، فيكون معنى قوله: دعاً بشيء نحو الحلاب، أي: أن يقرب إليه ذلك الأناء المملوء من الماء ليقفل منه، وقال بعضهم: الحلاب بالجمع معنی ماء الورد، والعرب يستعملون الطيب وماء الورد قبل الاغتسال ويسقي منه أفره في أبدأهم بعد الاغتسال أيضاً، وهو أيضاً محتمل الكتاب» (۲)

يعنی د حلاب دوه معنی دی: اول دا چہ حلاب هغه پښو او محلوب ته وانی کوم چہ د ټمچ نه وېستلې شی او د غریو خلق د ټمچ نه وېستلې شوې محلوب د غسل نه وړاندې د خوشبوئی په توگه په خپل بدن باندې مړلو. د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ خیال هم دې معنی طرف ته معلومېږي ځکه چہ هغوی حلاب طیب سره ملاؤ ذکر کړې دي. او دویمه معنی د لوښی ده یعنی د حلاب نه هغه لوښی مراد دې په کوم کنبی چہ به خلقو د اوبی پښی لشل، بعض حضراتو د حدیث باب په دې معنی کنبی هم تخریج کړې دي دې وخت کنبی به د دعابشې نحو الحلاب معنی دا شی چہ د حلاب په شان د اوبو نه دك شوي لوښی رانیږدي کړی دي دپاره چہ دهغې نه غسل اوکړی. خو بعض حضراتو حلاب په جیم په معنی ماء الورد عرق گلاب مراد اخستې دي. عرب حضراتو به د غسل نه وړاندې خوشبوئی او عرق گلاب استعمالول او ددې اثر به دهغوی په بدنونو باندې د غسل نه پس هم باقی پاتې کیدو. ددې معنی هم په کتاب کنبی احتمال شته.

شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمۃ اللہ علیہ د حضرت شاه ولی الله رحمۃ اللہ علیہ قول نقل کولونه پس لیکي چہ حاصل دادې چہ د شیخ المشائخ په نیز ترجمه او حدیث یعنی د حلاب نه عصارة البدن ټمچ نه نچوړ شوې محلوب مراد دې سره ددې چہ هغوی نور هم احتمالات ذکر کړی دی (۳)

د شیخ الهند رحمۃ اللہ علیہ توجیہ: حضرت شیخ الهند رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ حلاب نه مراد هم لوښی دي اوقاعده ده چہ په لوښی کنبی د پښو بوئی او غوړوالی راخی نوامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دا وئیل غواری که دغسل په اوبو کنبی دا قسم څه بوئی او اثر راشي نو په غسل کولو کنبی څه بدیت نشته دي. په کوم لوښی کنبی چہ د غوړوالی اثرات پاتې کېږي که په هغې کنبی اوبه راډکې کړي شی او غسل اوکړی نو په غسل او وښتو کنبی نرمی راخی اود خیري وغیره د ختمیدو د وجې نه د بدن تنقیه صفائی کېږي: (۴)

(۱) فضل الباری: ۴۳۳/۲.

(۲) شرح تراجم ابواب البخاری: ص: ۱۸۸ الأبواب والتراجم ص: ۶۰.

(۳) الكنز التنواری: ۳/۱۲۰۰ الأبواب والتراجم ص: ۶۰.

(۴) فضل الباری: ۴۳۳/۲.

دعلامه کشمیری رحمۃ اللہ علیہ راوی: علامہ انور شاہ کشمیری رحمۃ اللہ علیہ فرمائی کہ حلاب د معروف لوہنی نوم دی بعض خلقو داد حلاب تصحیف گر خولی دی او بعض خلق ددی نہ حب المقلب مراد اخلی نوذا زبانی اود حد نہ تجاوز دی. پہ دی وجہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دا روایت پہ مختلف مواضع کنبی ذکر کری دی. پہ ہر خانی کنبی د تصحیف یا مصنف تغلیط کول دیرہ لرې خبرہ ده. د حلاب لفظ پہ حدیث کنبی پہ صراحت سرہ راغلې دی. شرح د حلاب او طیب پہ مینځ کنبی جمع مشکل گنرلې ده. خود امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ مقصد خودا معلومیری پہ غسل حلاب یعنی د پینو لشلو پہ لوہنی سرہ ہم کیدی شی. او کہ د پینو لشلو والا پہ لوہنی کنبی اوبہ واخستی شی نو پہ هغې کنبی د پینو رنگ او بوئی ہم راتلی شی کہ پہ اوبو کنبی د دغہ خیزونو ظهور وی نوییاهم څہ حرج نشته دی. ځکه چه کہ پہ اوبو کنبی بل څہ پاک خیز ملاؤشی نو هغه ہم پاک پاتې کیږی. دا د نور صراحت سرہ په راتلونکی باب من تطیب ثم اغتسل ولی اثر الطیب کنبی ښائی. پہ او الطیب سرہ دلته دی خبرې طرف ته اشاره او کړې شوه کہ دغسل نه وړاندې خوشبوئی اولگوله اود غسل نه پس ہم د هغې اثر باقی پاتې شو نو هغه صحیح دی. پہ دی باب کنبی خوشبوئی او په وړاندې باب کنبی پہ خوشبوئی کنبی فرق دادی چه په راتلونکی باب کنبی د خوشبوئی تعلق د غسل سرہ نه دی بلکه هلته د خوشبوئی استعمال د تازگنی د حاصلولو دپاره دی چه د محرک کیدو د وجی نه د جماع پہ معاملہ کنبی فائده مند دی. د غسل نه وړاندې د خوشبوئی استعمال پہ بعض ښاریو کنبی عام دی. خلق اول خوشبوئی لگوی بیا غسل کوی ولی زمونی پہ ښاریو کنبی د غسل نه پس خوشبوئی لگولی شی. (۱)

حضرت شاه صاحب رحمۃ اللہ علیہ نور لیکي چه دلته امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د حلاب مسئله مستقلاً بیانول غواری پہ دی وجہ د هغې دپاره نی حدیث ہم ذکر کری دی. اود طیب مسئله نی تبعاً ذکر کری ده په دی وجہ نی د دی دپاره د حدیث ذکر کول ضروری اونه گنرل. چونکہ د اثر د باقی پاتې کیدو پہ لحاظ سرہ د دواړو حکم ہم یو دی په دی وجہ په ترجمہ کنبی د دواړو پہ یو خانی ذکر کولو کنبی هیڅ مضائقہ نشته دی. (۲) حضرت شیخ الہند مولانا زکریا رحمۃ اللہ علیہ د حضرت کشمیری رحمۃ اللہ علیہ توجیہ نقل کولونه پس لیکلی دی حسن جداً (بہترین توجیہ) ده مگر د بدا لفظ پہ ترجمہ او حدیث کنبی مشکل ښکاری ځکه چه د مذکورہ توجیہ سرہ څہ خصوصی حیثیت نہ معلومیری. (۳)

د حضرت شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمۃ اللہ علیہ د اشکال پہ جواب کنبی دا وئیلې شی چه پخپلہ پہ ترجمہ او حدیث کنبی ہم بدا لفظ سرہ حقیقی ہدایت مقصود نہ دی بلکه صرف قبلیت نی پہ داسې درجہ کنبی او خودلو چه د دغہ شی ظاہر مخالط بماء الغسل اثرات باقی پاتې د غسل پہ صحت باندې ہیڅ اثر نہ پریوخی. (۴)

د حضرت کنکوہی رحمۃ اللہ علیہ توجیہ: حضرت گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه باب من بدأ بالحلاب أو الطیب مقصد دادې چه د خوشبوئی استعمال ضروری نہ دی سرہ ددی چه د حضور پاک نہ قبل الغسل ددی استعمال ثابت دی او هغه داسې چه د خوشبوئی اثر د غسل پہ ذریعہ سرہ د بدن باقی پاتې اطرافو ته

(۱) فیض الباری: ۱/۴۵۵.

(۲) فیض الباری: ۱/۴۵۶-۴۵۵.

(۳) الكنز المتواری: ۲۰۰/۳.

(۴) حاشیہ انوار الباری: ۱۹۹/۹.

خور شی. نور فرمائی چه دَدی ترجمه حاصل دادی چه په دې باب کښې ابتداء بالحلاب جواز بیانولی شی سره ددې چه ددې نه وړاندې خوشبونی نه وی لگولی شوې اودا بیانولی شی چه ابتداء بالطیب اوعدم ابتداء بالطیب دواړه جائز دی. کله چه په حدیث باب کښې دحضورپاک ابتداء بالحلب کول خودلی شوی دی نوډ خوشبونی د ترک جواز معلوم شو او ابتداء بالطیب واجب نه دی سره ددې چه د روایت باب نه علاوه د نورو روایاتو په رنراکښې جائز دی. (۱)

د مولانا محمد حسن رحمته الله علیه مکی توجیه: شیخ الحدیث حضرت مولانا زکریا رحمته الله علیه لیکلی دی چه د مولانا محمد حسن مکی رحمته الله علیه په تقریر کښې دی چه حضورپاک به کله د غسل کولو اراده فرمایله نو سرمبارک به ئې په داسې خطمی سره وینخلو چه د طیب نه علاوه په یوخیز یعنی اوبوسره به مخلوط وو بیا به ئې ددې نه پس په غسل مبارک کښې دوباره سرمبارک نه وینخلو. بلکه په دې باندې به ئې اکتفاء کوله اوکله به رسول الله صلی الله علیه و آله بغیرد خطمی نه غسل کولو نو سرمبارک به ئې باقی بدن سره وینخلو. نوډ امام بخاری رحمته الله علیه مقصد او غرض په دې باب کښې ددې دوو ذکر شوو غسلونو په یو بیانول دی چنانچه په ترجمه کښې بدا بالحلاب سره دغسل دویم قسم طرف او او الطیب سره د رومې قسم د غسل طرف ته اشاره ده. (۲)

د مولانامکی رحمته الله علیه دویمه توجیه: دمولانا محمد حسن مکی رحمته الله علیه په یویل تقریر کښې دا توجیه بیان کړې شوې ده چه ابتداء بالطیب چونکه په خلقوکښې معروف اومحقق ده په دې وجه ددې دپاره حدیث راوړلې شو او په کوم کښې چه خفا وه یعنی ابتداء بالحلاب نودائی ثابته کړه چه ابتداء بالحلاب هم جائز ده لازم نه ده اود ابتداء بالحلاب معنی دا ده چه حضورپاک به د دې غسل شروع د استنجا نه نه کوله (بلکه د اول نه به ئې استنجا وه). (۳)

دحافظ صاحب رحمته الله علیه خوښه کړې شوې توجیه: حافظ ابن حجر رحمته الله علیه «أحسن الأجابة عندي» گرځولو سره د بعض علماؤ نه یوه توجیه نقل کړې ده ، حافظ صاحب رحمته الله علیه لیکلی دی: «ماذ بعض حضرات علماؤ د کومو نومونه چه دې وخت کښې یاد نه دی دا توجیه اوریدلې چه په ترجمه الباب کښې د طیب نه حدیث عائشه رضی الله عنها طرف ته اشاره کول مقصود دی چه (امها کانت تطيب النبي صلى الله عليه وسلم عند الإحرام) یعنی حضرت عائشه رضی الله عنها به د احرام په وخت کښې نبی صلی الله علیه و آله ته خوشبونی لگوله، غسل چونکه د سنن احرام نه دې په دې وجه لکه چه خوشبونی د غسل په وخت ثابت شوه، نوامام بخاری رحمته الله علیه دلته ددې خبرې طرف ته اشاره اوکړه چه د نبی کریم صلی الله علیه و آله عادت مستمره د غسل په وخت د خوشبونی لگولو نه وو. (۴)

دحافظ صاحب رحمته الله علیه د نقل کړې شوی توجیه تائید او تقویت: حافظ صاحب رحمته الله علیه ددې توجیه د نقل کولونه پس لیکلی دی چه ددې توجیه تائید اوتقویت ددې خبرې نه هم کیږی چه د اووه ابواب نه پس

(۱) لامع الدراری مع الكنز المتواری: ۲۰۱/۳-۱۹۷.

(۲) الكنز المتواری: ۲۰۱/۳.

(۳) الكنز المتواری: ۲۰۱/۳.

(۴) الحدیث أخرجه البخاری فی کتاب الفسل، باب إذا جامع ثم عاد، ومن دار علی نساءه فی غسل واحد، رقم: ۲۶۷ وفی باب من تطيب ثم اغتسل وبقي أثر الطيب، رقم: ۲۷۰.

(۵) فتح الباری: ۴/۸۸۹ الكنز المتواری: ۳/۱۹۹ الأبواب والتراجم ص: ۶۰.

امام بخاری رحمته اللہ علیہ باب من تطيب ثم اغتسل وبقی أثر الطيب قائم کولو سرہ دحضرت عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا روایت ذکر کرو چہ «أنا طهيت رسول الله صلى الله عليه وسلم ثم طاف في نسائه ثم أصبح محرماً» (۱) یعنی ما رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم له خوشبوئی اولگولہ بیا هغوی پہ خپلو ازواج مطہرات کنبې اوگرخیدو صحبت نی اوکړو او غسل نی اوکړو بیانی احرام اوترلو. دې نه پس په یو روایت کنبې دی «کأنی أنظر إلى بعض الطيب في فرقة صلى الله عليه وسلم وهو محرم» (۲) لکه چہ ما به د حضور پاک په سر مبارک کنبې د خوشبو پک لیدلو او هغوی به د احرام په حالت کنبې وو. ددې باب نه د وړاندې په یو روایت کنبې امام بخاری رحمته اللہ علیہ نقل کړی دی «ثم يصحح محرماً ينضغ طيباً» (۳) بیا به نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم داسې احرام ترلو چہ په هغوی باندې به د خوشبوئی اثر باقی پاتې وو. نو «ثم طاف على نسائه» سره د خوشبوئی لگولو نه پس غسل کول مستنبط کیږی. ځکه چہ د حدیث دا الفاظ د جماع نه کنایه دی او په دې سره غسل لازم کیږی. ددې نه معلومه شوه چہ حضور پاک د خوشبوئی لگولو نه پس غسل کړې او د غسل نه پس هم د خوشبوئی اثر باقی پاتې وو، ځکه چہ حضور پاک به خوشبوئی خوښوله او په کثرت سره به نی استعمالوله. (۴)

د حافظ صاحب رحمته اللہ علیہ په نیز د ترجمه مطلب: حافظ صاحب رحمته اللہ علیہ نور لیکي چہ ددې تفصیل نه پس په ترجمه الباب کنبې «من بدأ بالخلاب» سره د غسل د اوبو لوښې مراد دې کوم چہ حضور پاک د غسل په غرض سره راغوښتي وو او «من بدأ بالطيب» مطلب دادې چہ حضور پاک د غسل ازاده کولو وخت کنبې د خوشبوئی استعمال فرمائیلې. نو ترجمه دغه دواړو امورو ته شامل ده. بیا په حدیث باب سره د نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم بدامت غسل باندې همیشہ والي ثابت شو او د غسل نه پس د خوشبوئی استعمال د حضور پاک عادت معروفه وواو د غسل نه وړاندې د خوشبوئی استعمال دحضرت عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا د روایت نه معلوم شوی دی. (۵)

د حافظ صاحب رحمته اللہ علیہ په امام اسماعیلی رحمته اللہ علیہ او ابن الاثیر رحمته اللہ علیہ باندې نقد: حافظ صاحب رحمته اللہ علیہ او فرمائیل چہ ددې توجیه نه معلومه شوه چہ دامام اسماعیلی رحمته اللہ علیہ دا وینا قابل اعتراض ده چہ دغسل نه وړاندې خوشبوئی لگول بې معنی دی. دغه شان د ابن الاثیر رحمته اللہ علیہ خبره هم د نیولو قابل ده چہ د خوشبوئی استعمال دغسل نه وړاندې په نسبت د روستو کنبې زیات موزون او مناسب دی. بل ددې دواړو حضراتو نه علاوه د نورو علماؤ اقوال هم قابل د مواخذې دی. مونږ دهغې د وضوح او ظهور په رڼا کنبې هغې سره څه تعارض اونه کړو. (۶)

(۱) رقم الحديث: ۲۷۰.

(۲) الحديث أخرجه البخاری فی کتاب الغسل باب من تطيب ثم اغتسل وبقی أثر الطيب رقم: ۲۷۱ والحديث يتكرر فی البخاری. انظر رقم: ۵۱۲۸، ۵۱۱۸، ۵۹۲۳.

(۳) الحديث أخرجه البخاری فی کتاب الغسل باب إذا جامع ثم عاد، ومن دار على نسائه فی غسل واحد، رقم: ۲۴۷.

(۴) فتح الباری: ۴۸۹/۲.

(۵) فتح الباری: ۴۸۹/۲.

(۶) فتح الباری: ۴۸۹/۲.

د علامه کورانی رحمۃ اللہ علیہ توجیہ: علامہ احمد بن اسماعیل کورانی رحمۃ اللہ علیہ «وَأَحْسَنُ مَا يَجَابُ بِهِ عَنْ الْبَخَارِيِّ» نه ليکلی دی چه په ترجمه کښې د حلاب نه لوبښي مراد دې او طيب په حلاب باندې د امام بخاري رحمۃ اللہ علیہ حضرت عائشه صديقہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا روايت د خوشبونی لگولو نه پس حضور پاک د خپلو ازواج د وړه او کره طرف ته د اشاره کولو د پاره عطف کړې دې. لهدا که چرې د حلاب نه پس د «او» لفظ وی نومطلب به داشی چه امام بخاري رحمۃ اللہ علیہ دا خبره ښائی چه د غسل شروع د اوبو او خوشبونی دواړو نه کيدی شی په دې باره کښې حديث وارد شوي دي او که چرې د حلاب نه پس د «او» په ځانی «واو» اومنلې شی نو چونکه واو د ترتيب د پاره نه دې بلکه د مطلق جمع د پاره راځی په دې وجه داوبو او خوشبونی نه چه په کوم سره هم شروع او کړې شی صحيح ده. او په روايت کښې «فَأَخَذَ بَكْفِهِ» الفاظ د اوبو اخستلو په اراده کښې صريح دی نو دا گمان څنگه کيدې شی چه امام بخاري رحمۃ اللہ علیہ ته وهم شوي دي او هغوی د حلاب نه خوشبونی مراد اخستي ده. (۱)

د شيخ الحديث مولانا زکريا رحمۃ اللہ علیہ ذکر کړې شوي يوه توجیہ: حضرت شيخ الحديث صاحب رحمۃ اللہ علیہ فرمانيلی دی چه يوڅو ترجمې داسې دي چه تراوسه پورې حل شوی نه دی. هم د هغې نه يو باب دا هم دې د کوم د ثابت کولو د پاره چه د امام بخاري رحمۃ اللہ علیہ مداحينو پوره زور لگولې دې او کوم خلق چه اعتراض کونکی دی دهغوی اعتراض دې چه گوره امام بخاري رحمۃ اللہ علیہ ته عربی هم نه ورځی د حلاب معنی ئی طيب گنړلو سره په باب کښې د طيب لفظ زیات کړې ليکن دا دواړه فريق په افراط او تفریط کښې اخته دی. ددې نه بهتر داده چه اعتدال اوساتلې شی او توجیه او کړې شی. چنانچه بعض خلقو توجیه کړې ده چه په سړی کښې فی حد ذاته خوشبونی وی مگر د خولې او خیري د وجې نه بدبونی پيدا کیږی. نوکله چه سړې مړلو سره لامبيږې نو د خیري او خولې بدبونی به ختمه شی او ذاتی خوشبونی به پيداشی. اوس به د دلك نه پس حلاب سره غسل کوی نو حلاب او طيب به دواړه مومی يوه توجیه داده چه بعض روایاتو کښې دی چه نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم به د خطمی په ذریعه سره غسل کولو نو په دې کښې طيب وی نو ددې روايت طرف ته اشاره ده. (۲)

د بحث خلاصه: ددې بحث خلاصه داده چه ددې باب او ترجمه په سلسله کښې خونه د امام بخاري رحمۃ اللہ علیہ تغلیط صحيح دې اونه حلاب حلاب گرځولو تصحيف کول البته که مناسب توجیه اختیار کړې شی. د شراح حديث تقريباً ټول توجیہات نقل کړې شوي دي. خو په دې کښې دوه توجیہات مناسب او اقرب معلومېږی يوه خو هغه کومه چه علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ او اکثر شراح ذکر کړې ده چه امام بخاري رحمۃ اللہ علیہ په ترجمه کښې دوه څيزونه ذکر کړي دي او روايت ئی د يو باره کښې راوړې دې. د باقی دويم څيز متعلق امام بخاري رحمۃ اللہ علیہ نفی کړې ده يا نه؟ شراح حديث يعنی علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ او کرمانی رحمۃ اللہ علیہ وغيره سره ددې چه د نفی لفظ نه دې ذکر کړې ليکن نتيجه هم د نفی راوځی. او دويمه توجیه هغه ده چه حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ وغيره ذکر کړې ده چه په ترجمه کښې دويم جز ذکر کولو سره د هغه بعض روایاتو طرف ته اشاره کړې شوې ده د کوم نه چه هغه ثابتېږی والله اعلم بالصواب.

(۱) الکوثر الجاری: ۴۱۵/۱.

(۲) حاشیه تقرير بخاری: ۸۳/۲.

المحدث الأول

۲۸- حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْمُثَنَّى، قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو عَاصِمٍ، عَنْ حَنْظَلَةَ، عَنِ الْقَاسِمِ، عَنْ عَائِشَةَ، قَالَتْ [ص: ۳۰]: «كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «إِذَا اغْتَسَلَ مِنَ الْجَنَابَةِ، دَعَا بَنِيَّ وَنَحْوَ الْجَلَابِ، فَأَخَذَ بِكُفِّهِ، فَبَدَأَ بِشِقِّ رَأْسِهِ الْأَيْمَنِ، ثُمَّ الْأَيْسَرِ، فَقَالَ: يَهْمَا عَلَى وَسْطِ رَأْسِي»» (حديث باب ۱۲۵۵)

ترجمہ: مونہ سے محمد بن مثنی بیان اوکرو وئی و بیل چہ اوونیل مونہ ته ابو عاصم هغه د حنظله بن ابی سفیان نه هغوی د قاسم بن محمد نه او هغوی د حضرت عائشه صدیقہ (رضی اللہ تعالیٰ عنہا) نه نقل کرل هغه فرمائی چہ کله به نبی کریم (صلی اللہ علیہ وسلم) د غسل کولو اراده کوله نو د حلاب په شان یوخیز (لونی) به نبی راغونښتلو بیابه نبی په خپلو دواړو لاسونو باندې (د اوبو) لپی نه اخستل او د سر د نبی طرف نه به نبی شروع کوله بیا به نبی (لپه واخستو) په کس طرف به نبی اچولو، بیا (لپه اختوسره) د خپل سر (مینځمې حصه) باندې بهیولی.

تراجم رجال

محمد بن المثنی: (۲) دا مشهور محدث حافظ محمد بن المثنی بن عبید بن قیس بن دینار عنبري بصری دی. د ژمن په لقب سره مشهور دی اصل شيرت د دوی په نوم او کنیت سره دی. (۳)
شیوخ حدیث: د دوی په شیوخ او اساتذہ حدیث کښي ابواسحاق ابراهيم بن اسحاق طالقانی، احمد بن سعید دارمی، ازهر بن سعد السمان، اسحاق بن یوسف الزرق، اسماعیل بن علیہ، بشر بن عمر زهرانی، حجاج بن منهال، حسین بن حسن بصری، حفص بن غیاث، ابوالنعمان عجلی، حماد بن سهل، روح بن عبادہ، سفیان بن عیینہ، ابو عاصم ضحاک بن مخلد، عبدالله بن حرمان، عبدالاعلی بن عبدالاعلی، عبدالرحمن بن مهدی، عثمان بن عثمان غطفانی، عثمان بن عمر بن فارس، عفان بن مسلم، کثیر بن هشام، محمد بن جعفر غندر، محمد بن جهم، محمد بن عبدالله انصاری، محمد بن عرعره، معاذ بن معاذ، معاذ ابن هشام مکی بن ابراهيم، وکیع بن الجراح، یحیی بن حماد شیبانی، یحیی بن سعید القطان، یزید بن هارون، یونس بن بکر، ابویکر الحنفی، ابوداؤد طرابلسی، ابو عامر العتدی، ابو معاویه الضریر او ابوالولید طرابلسی وغیره محدثین عظام رحمهم الله شامل دی. (۴)

(۱) الحديث أخرجه مسلم في صحيحه كتاب الحيض باب صفة غسل الجنابة رقم: ۷۲۵ و ابوداؤد في سننه كتاب الطهارة باب في الغسل من الجنابة رقم: ۲۴۰ والنسائي في سننه كتاب الغسل والتميم باب استبراء البشرة في الغسل من الجنابة رقم: ۴۲۴ انظر جامع الأصول، النوع الأول في كيفية الغسل: ۷/ ۲۸۴-۲۸۲ تحت رقم: ۵۳۱۹ راجع تحفة الأشراف: ۱۲/ ۲۶۵ رقم: ۱۷۴۴.
(۲) ددوی مختصر حالات کشف الباری کتاب ایمان باب حلاوة ایمان: ۲/ ۲۵ کښي تیرشوی دی.
(۳) تهذيب الكمال: ۲۶/ ۳۵۹ رقم الترجمة: ۵۵۷۹ تقريب التهذيب: ۲/ ۱۲۹ رقم: ۶۲۸۳ تهذيب التهذيب: ۹/ ۲۵۰ رقم: ۹۶ عمیزان الاعتدال: ۴/ ۲۴۴ رقم: ۸۱۱۵ سير اعلام النبلاء: ۱۲/ ۱۲۳ رقم: ۴۲، إكمال ابن ماكولا: ۱۰/ ۳۲۷ رقم: ۴۲۷۷ تذكرة الحفاظ: ۲/ ۱۲۲ رقم: ۵۲۷ كتاب الثقات لابن حبان: ۹/ ۱۱۱ الجرح والتعديل: ۸/ ۱۰۹ رقم: ۱۳۷۱۶/ ۱۰۹، الكاشف: ۲/ ۲۱۴ رقم: ۵۱۳۴ تاريخ بغداد: ۴/ ۵۱ رقم: ۱۶۸۷.
(۴) اوگورنی تهذيب الكمال: ۲۶/ ۳۶۲-۳۵۹ تهذيب التهذيب: ۹/ ۴۲۶-۴۲۵ سير اعلام النبلاء: ۱۲/ ۱۲۳.

تلاذه: ددوی تلامذه او روایت کونکو کنبی اصحاب اصول سته امام بخاری، مسلم، ابوداؤد، ترمذی، نسائی، ابن ماجه، ابویعلی احمد بن علی موصلی، بقی بن مخلد اندلسی، جعفر بن محمد فریابی، حسین بن اسماعیل محاملی، ابو عمرو به حرانی، زکریا بن یحیی ساجی، زکریا بن یحیی السجزی، ابو زرعه، ابوحاتم، محمد بن یحیی ذیلی، ابن ابی الدنيا، ابوالحسین سمنانی، عبدالرحمن بن یوسف بن خراش، قاسم بن زکریا المطرز، محمد بن اسحاق خزیمه، محمد بن صالح الترسی، محمد بن هارون رویانی، یحیی بن محمد بن صاعد او ابوبکر بن ابی داؤد وغیره رحمهم الله شامل دی. (۱)

جلالت شان او د ائمه توثیقی اقوال: محمد بن مثنی رحمته او مشهور محدث بُندار هم په یو کال یعنی ۱۶۷ هجری کنبی پیداشوی. (۲) د محمد بن مثنی شمیر د محدثینو په طبقه عاشره کنبی دی. (۳)

ابن معین رحمته فرماینلی تقه. (۴) ابوسعید هروی رحمته وائی چه ما د امام ذهلی نه دهغوی باره کنبی تپوس او کړو نو هغوی او فرماینلی حجة. (۵) علامه ذهبی رحمته فرمائی تقه و د. (۶) حافظ ابن حجر رحمته فرمائی تقه ت. (۷) ابوحاتم رحمته فرمائی صالم الحديث صدوق. (۸) مسلم بن قاسم رحمته فرمائی تقه، مشهور من الحفاظ. (۹)

ابو عمرو به رحمته وائی چه ما په بصره کنبی ابوموسی اویحیی بن حکیم نه زیات خوک په حدیث کنبی اثبت یوڅ نه دي لیدلي. (۱۰) عبدالرحمن بن یوسف بن خراش رحمته فرمائی کان من الاثبات. (۱۱) یعنی محمد بن مثنی د حدیث په پخو راویانو کنبی وو. ابن حبان په کتاب الثقات کنبی دهغوی تذکره کړي ده او فرماینلی دي چه دي صاحب کتاب وو او د خپل کتاب نه په کتلسره به ئی احادیث بیانول. (۱۲)

ابن شاهین هم په کتاب الثقات کنبی تذکره کړي ده. (۱۳) خطیب بغدادی رحمته په خپل تاریخ کنبی لیکلی دي «کان ثقة ثباتاً احتم سائر الأئمة بمحدثته» (۱۴) خطیب رحمته نور فرمائی «کان صدوقاً ورعاً عاقلًا فاضلاً» (۱۵) یعنی ابوموسی صدوق پرهیزگار عاقل او فاضل وو.

(۱) تهذيب الكمال: ۳۶۲/۲۶ تهذيب التهذيب: ۴۲۶/۹ سير اعلام النبلاء: ۱۲/۱۲۴.

(۲) كتاب الثقات لابن حبان: ۱۱۱/۹ تاريخ بغداد: ۵۱/۴ تهذيب الكمال: ۳۶۴/۲۶.

(۳) تقريب التهذيب: ۱۲۹/۲ الثقات لابن حبان: ۱۱۱/۹.

(۴) الجرح والتعديل: ۱۱۰/۸ تهذيب الكمال: ۳۶۲/۲۶ تهذيب التهذيب: ۴۲۶/۹ ميزان الاعتدال: ۴/۲۴.

(۵) تهذيب التهذيب: ۴۲۶/۹ سير اعلام النبلاء: ۱۲/۱۲۴ تهذيب الكمال: ۳۶۲/۲۶ تاريخ بغداد: ۵۲/۴.

(۶) الكاشف: ۲/۲۱۴.

(۷) تقريب التهذيب: ۱۲۹/۲.

(۸) الجرح والتعديل: ۱۱۰/۸ تهذيب الكمال: ۳۶۳/۲۶ تهذيب التهذيب: ۴۲۶/۹.

(۹) إكمال تهذيب الكمال لابن ماكولا: ۳۳۰/۱.

(۱۰) تاريخ بغداد: ۵۳/۴ تهذيب الكمال: ۳۶۳/۲۶ تذكرة الحفاظ: ۱۲/۲ سير اعلام النبلاء: ۱۲/۱۲۴.

(۱۱) تاريخ بغداد: ۵۳/۴ تهذيب الكمال: ۳۶۴/۲۶-۳۶۳ ميزان الاعتدال: ۴/۲۴ تهذيب التهذيب: ۴۲۷/۹.

(۱۲) كتاب الثقات: ۱۱۱/۹.

(۱۳) إكمال ابن ماكولا: ۳۳۰/۱ تهذيب التهذيب: ۴۲۷/۹.

(۱۴) تاريخ بغداد: ۵۱/۴ تهذيب الكمال: ۳۶۴/۲۶.

وو. عبدالرحمن سلمی رحمته وانی چه ما د امام دارقطنی رحمته نه د محمد بن مثنی باره کنبی تپوس اوکړو نو هغوی اوفرمانیل «أحد المحدثين الثقات» ^(۲) یعنی د ثقه محدثینونه دي. نور فرمائی چه په بندار باندې ابوموسی ته تقدیم حاصل دی ځکه چه هغه زیات تجربه کار او د پخوا اسانیدو والادې. ^(۳) این ماکولا وغیره صاحب الزهراء نه نقل کړی دی چه امام بخاری رحمته د محمد بن مثنی نه یوسل درې احادیث او امام مسلم رحمته ۷۷۲ احادیث روایت کړی دی. ^(۴)

وفات: مشهور محدث بندار او محمد بن مثنی هم په یو کال کنبی وفات شوی دی. بعض حضراتو د ابوموسی د وفات کال ۲۵۰ او ۲۵۱ هجری نقل کړي دي. ^(۵) لیکن دا صحیح نه دي. ابونصر کلابازی وائی چه محمد بن مثنی د بندار د انتقال نه څلور میاشتې پس وفات شوې. ^(۶) علامه مزی رحمته لیکلی دی چه محمد بن مثنی د بندار د انتقال نه پس لس کم سل ورځې ژوندې وو بیا وفات شو. راجح خبره داده چه محمد بن مثنی په بصره کنبی دی قعه ۲۵۲ هجری کنبی وفات شوې هم دغه قول د ابن حبان رحمته ابراهیم بن محمد کندی، ابوالقاسم علامه ذهبی او حافظ ابن حجر رحمهم الله نه نقل دي. ^(۷)

ابوعاصم: دا امام ابوعاصم النبیل ضحاک بن مخلد بن ضحاک بن مسلم شیبانی بصری رحمته دي. ددوی تفصیلی احوال کتاب العلم باب ماجاء فی العلم وقوله تعالی: «وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا» کنبی تیر شوی دی. ^(۸)

حافظ ابن حجر رحمته او علامه عینی رحمته لیکلی دی چه امام ابوعاصم د امام بخاری رحمته په کبار شیوخ کنبی دي او امام بخاری رحمته په خپل صحیح کنبی د هغوی نه په کثرت سره روایت کوی. البته حدیث باب په سند کنبی یوه واسطه (د محمد بن مثنی) خپل او د هغه په مینځ کنبی راوړلې دي. ^(۹) **حنظله:** دا د مکې مکرّمې مشهور محدث حنظله بن ابی سفیان بن عبدالرحمن بن صفوان بن امیه بن خلف بن وهب بن حذافه ابن جمحی مکی قرشی رحمته دي. ^(۱۰) دا د عمرو بن ابی سفیان او

^(۱) تاریخ بغدادی: ۵۲/۴ تهذیب الکمال: ۳۶۴/۲۶.

^(۲) إكمال ابن ماکولا: ۳۲۹/۱۰ تهذیب التهذیب: ۴۲۷/۹.

^(۳) إكمال ابن ماکولا: ۳۲۹/۱۰ تهذیب التهذیب: ۴۲۷/۹.

^(۴) إكمال ابن ماکولا: ۳۳۰/۱۰ تهذیب التهذیب: ۴۲۷/۹.

^(۵) تهذیب الکمال: ۳۶۵/۲۶ تهذیب التهذیب: ۴۲۷/۹.

^(۶) تهذیب الکمال: ۳۶۵/۲۶.

^(۷) کتاب الثقات: ۱۱/۹ تهذیب الکمال: ۳۶۵/۲۶ تاریخ بغدادی: ۵۳/۴ سیر اعلام النبلاء: ۱۲/۱۲ تذکرة الحفاظ: ۵۱۲/۲ الکاشف: ۲۱۴/۲ تهذیب التهذیب: ۴۲۷/۹ الکامل لابن اثیر: ۱۸۸/۶.

^(۸) کشف الباری: ۱۵۴/۳.

^(۹) فتح الباری: ۴۸۹/۲ عمدة القاری: ۳۰۴/۳.

^(۱۰) ددوی مختصر حالات کشف الباری: ۶۲۶/۱ کتاب الإیمان وقول النبی ﷺ فی الإسلام علی خمس ثلاثي تیر شوی دی.

^(۱۱) الطبقات الكبرى لابن سعد: ۴۹۳/۵ تهذیب الکمال: ۴۴۴/۷ رقم الترجمة: ۱۵۶ تهذیب التهذیب: ۶۱/۳-۶۰ رقم:

۱۰ سیر اعلام النبلاء: ۳۳۶/۶ رقم: ۱۳۹ تذکرة الحفاظ: ۱۷۶/۱ رقم: ۱۷۴ التاريخ الكبير: ۴۴/۳ رقم: ۱۷۰ الجرح والتعديل:

۲۶/۳ رقم: ۱۰۷۱ میزان الاعتدال: ۲۰/۱ رقم: ۲۲۷۰ الکاشف: ۳۵۸/۱ رقم: ۱۲۷۶ مقدمة الفتح: ۵۶۳/۴

عبدالرحمن بن ابی سفیان رور دی. (۱) ددوی د مور نوم اونسب حفصه بنت عمرو بن ابی عقر دی. (۲) اساتذہ حدیث: حنظلہ بن ابی سفیان رضی اللہ عنہ چہ د کومو ائمہ کبار اومحدثین عظام نہ د حدیث علم حاصل کړې دي په هغوی کښې سالم بن عبدالله بن عمر، سعید بن میناء، طاؤس بن کيسان، عبدالله بن عروہ بن الزبیر، عبدالرحمن بن سابط جمحی، عبدالعزیز بن عبدالله عمری، عروہ بن محمد سعدی، عطاء بن ابی رباح، عکرمه بن خالد مخزومی، عون بن عبدالله بن عتبہ بن مسعود، قاسم بن محمد بن ابی بکر صدیق، مجاهد بن جبر، نافع مولى ابن عمر او د هغه دوه روڼه عبدالرحمن بن ابی سفیان او عمرو بن ابی سفیان رحمهم الله شامل دی. (۳)

تلاوه: د هغوی نه حدیث نقل کونکو کښې اسحاق بن سلیمان رازی، جعفر بن عون عمری، حماد بن عیسیٰ جهنی، حماد بن مسعد، سعید بن خثیم هلالی، سفیان ثوری، ابوعاصم النبیل، عبدالله بن الحارث مخزومی، عبدالله بن داؤد واسطی، عبدالله بن مبارک، عبدالله بن نمیر، عبدالله بن وهب، عبدالله بن موسیٰ، عنبه بن عبدالواحد قرشی، مخلد بن یزید حرانی، مکى بن ابراهیم بلخی، وکیع بن الجراح، الولید بن عقبه شیبانی، الولید بن مسلم اویحییٰ بن سعید القطان رحمهم الله شامل دی. (۴)

د ائمه جرح وتعدیل توثیقی کلمات: امام ابوداؤد ابوزرعه نسائی یحییٰ بن سعید رحمهم الله فرمائی ثقه. (۵) علامه ذهبی رحمته الله سیر اعلام النبلاء کښې فرمائی «کان من أئمة الحديث عكّة» (۶) یعنی حنظلہ رضی اللہ عنہ د مکې د ائمه حدیث نه وو.

د ابن عدی رحمته الله جرح: ابن عدی رحمته الله الکامل فی الضعفاء کښې د دوی تذکره کړې ده او د ائمه نه ئی د هغوی توثیق هم نقل کړې دي. البته د هغوی یو روایت نقل کولو سره هغه ئی منکر کړې دي او وائی چہ د دې حدیث متن غیر محفوظ دي. البته دائی هم وئیلی دي چہ دا روایت د حنظلہ نه نقل نه دي بلکه ابوقتاده عبدالله بن واقد حرانی ته وهم شوې دي هغوی د دې نسبت حنظلہ ته کړې دي ځکه چہ حنظلہ په عام توگه مستقیم اوصالح احادیث نقل کوی او کله چہ هغه د یونثقه نه روایت کوی نومستقیم الحدیث وی. (۷)

د علامه ذهبی رحمته الله په ابن عدی باندې نقد: علامه ذهبی رحمته الله د ابن عدی په ضعفاء کښې تذکره کولو باندې مذمت کړې او په میزان الاعتدال کښې فرمائی «ذکره ابن عدی وإلا لما كنت أذکره» یعنی ابن

(۱) تهذيب الكمال: ۴۴۴/۷.

(۲) الطبقات الكبرى: ۴۹۳/۵.

(۳) تهذيب الكمال: ۴۴۴/۷ تهذيب التهذيب: ۶۱/۳-۶۰.

(۴) تهذيب الكمال: ۴۴۵/۷-۴۴۴ سیر اعلام النبلاء: ۳۳۷/۶ تهذيب التهذيب: ۶۱/۳.

(۵) تهذيب الكمال: ۶۱۳/۳ والجرح والتعديل: ۲۶۰/۳.

(۶) سیر اعلام النبلاء: ۳۳۷/۶.

(۷) الکامل فی الضعفاء: ۴۲۱/۲-۴۲۰ رقم ۱۶۸/۵۳۷.

عدی ضعفاء کښې ذکر کړې دي که چېرې هغه داسې نه وې کړې نو ما به هم د هغه تذکره نه کوله (ځکه چې هغه ثقه دي).^(۱)

سیر اعلام النبلاء کښې علامه ذهبي رحمته الله علیه په ابن عدی باندې تنقید کولو سره لیکي چې ابن عدی په الکامل کښې د هغوی تذکره کولو سره خپل ځان په پریشاني کښې اچولې دي. هغه د دوی هیڅ عیب نه دي بیان کړي په اصل کښې د هغه دا بې ځایه سختی ده.^(۲)

د ابن عدی ذکر کېدې شوي حدیث: ابن عدی د خپل شیخ احمد بن عبدالله بن سابر په سند سره حنظله بن ابی سفیان عن نافع عن ابن عمر رضی الله عنهما نه روایت نقل کړې دي چې رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم فرمایلي دي «اغسلو قتلکم» دا حدیث نقل کولو نه پس ابن عدی وئيلي چې مونږ د حدیث د خپل شیخ ابن سابر نه علاوه د بل چا نه دي لیکلي.^(۳)

د حدیث صحیح محمل: علامه ذهبي رحمته الله علیه سیر اعلام النبلاء کښې د دې روایت نقل کولو نه پس لیکلي دي چې «ورواته ثقات» یعنې د دې روایت ثقه دي (که چېرې متن صحیح اومنلې شی نو بیا) به دا په مقتول باندې محمول وی کوم چې د جنگ د میدان نه علاوه اووژلي شی. دې نه علاوه علامه ذهبي رحمته الله علیه نور لیکلي دي کیدې شي «متن» دا غلطی د ابن عدی د شیخ یا شیخ الشیخ د طرف نه وی ځکه چې ثقه راوی هم کله د وهم ښکار کېږي.^(۴)

محشی سیر اعلام النبلاء په ابن عدی باندې د علامه ذهبي په راگیرو لوباندې لیکلي دي چې مؤلف (علامه ذهبي) باندې د (ابن عدی) دا رانیول د احادیثو متون او په هغې باندې د نقد په حواله سره د هغه د سعت اطلاع او بصیرت نافذه واضح کوی. اود علامه ذهبي د داسې راگیرو لوبه د یرزیات مثالونه په تراجم کښې خواره دي او د یرزیات محدثین د دې نه غافل دي. حالانکه ټول صحابه کرام رضی الله عنهم خاص کر حضرت عائشه رضی الله عنها متون حدیث باندې به د نقد اهتمام کولو که چېرې هغه متن د حدیث قرآن کریم یا حس سلیم یاد هغوی د عقلی دلائلو خلاف ومبائن وی چې اسلام اود هغې اصول او کلیات کښې راگیږي وی. هغه متون احادیث د کوم د آسانید رجال سره د دې چې ثقه او عادل دي په هغوی باندې د نقد او گرفت په حواله سره د امام زرکشي تالیف مستدرکات عائشه رضي الله عنها یوه بهترینه نمونه ده. (تعلیقات سیر اعلام النبلاء: ۳۳۸/۲). علامه ذهبي رحمته الله علیه په تذکره الحفاظ کښې د هغوی تذکره الحفاظ الثبت او الکاشف کښې من الایات په الفاظو سره کړې ده.^(۵)

عبدالله بن احمد بن حنبل رحمته الله علیه د خپل پلار نه نقل کړی دی هغوی فرماني چې کله به امام وکیع رحمته الله علیه د حنظله رحمته الله علیه حدیث نقل کولو نو «حدثنا حنظلة بن أبي سفیان» نه پس به ئی فرمایلي «کان ثقه ثقه»^(۶) یحیی بن معین رحمته الله علیه فرماني: حنظله بن أبي سفیان ثقه^(۷) امام احمد بن حنبل رحمته الله علیه فرماني ثقه ثقه.^(۸) ابن ابی مریم رحمته الله علیه د ابن معین رحمته الله علیه نه نقل کړی دی هغه فرماني ثقه حقه.^(۹) یعقوب بن شیبه رحمته الله علیه فرماني

(۱) میزان الاعتدال: ۱/۲۰۶ رقم: ۲۳۷۰.

(۲) سیر اعلام النبلاء: ۳۳۷/۶.

(۳) الکامل: ۴۲۱/۲.

(۴) سیر اعلام النبلاء: ۳۳۸-۳۳۷/۶.

(۵) تذکره الحفاظ: ۱/۱۷۶ الکاشف: ۳۵۸/۱.

(۶) الجرح والتعديل: ۳/۲۶۰ تهذيب الکمال: ۴۵۵/۷.

كان ثقة. (٤) ابن سعد رحمه الله فرماني كان ثقة. (٥) ابن حبان رحمه الله ثقات كنيته تذكره كوفي ده. (٦) حافظ ابن حجر رحمه الله هم دهغوي توثيق كوفي دي. (٧) امام ترمذي رحمه الله فرماني «ثقة وثقه يحيى بن سعد القطان» (٨) علامه ذهبي رحمه الله فرماني «الحفظلة (اذنة) راجح» (٩) حنظله رحمه الله په اجماع سره ثقة دي.

وفات: امام احمد بن حنبل رحمه الله د يحيى بن سعيد رحمه الله نه نقل كړي دي چه حنظله بن ابي سفيان رحمه الله ١٥١ هجري پوري ژوندي وو. (١٠) امام بخاري رحمه الله د يحيى بن سعيد رحمه الله نه نقل كړي دي چه حنظله بن ابي سفيان رحمه الله ١٥١ هجري كنيته وفات شوې. (١١) هم دغه قول (١٥١ هجري كنيته د وفات د ابن سعد، خليفه بن خياط، ابن حبان، ابن زبير، حافظ ابن حجر او علامه ذهبي رحمهم الله وغيره نه هم نقل دي. (١٢) رحمه الله رحمة واسعة.

القاسم: دا مشهور محدث و فقيه قاسم بن محمد بن ابي بكر الصديق عبدالله بن عثمان بن عامر بن عمرو بن كعب بن سعد بن تميم بن مره، قرشي تيمي مدني رحمه الله دي. (١٣) دهغوي مور او ولد وه هغې ته به سوده ونيلي شوه. (١٤) ابو محمد دهغوي كنيته دي ابو عبد الرحمن هم ورته ونيلي شو. (١٥)

ولادت: علامه ذهبي رحمه الله په سیر اعلام النبلاء كنيته د قاسم بن محمد رحمه الله ولادت د حضرت علي عليه السلام په دور خلافت كنيته كيدل نقل كړي دي. او په تاريخ الاسلام كنيته د حضرت عثمان رضي الله عنه په دور خلافت كنيته پيدا كيدل ليكلي دي. (١٦)

(١) سیر اعلام النبلاء: ٣٣٧/٦ والجرح والتعديل: ٢٦٠/٣.

(٢) تهذيب التهذيب: ٦١/٣ تذكرة الحفاظ: ١٧٦/١.

(٣) تذكرة الحفاظ: ١٧٦/١ تهذيب الكمال: ٤٤٥/٧.

(٤) مقدمة الفتح: ٥٦٣/١ تهذيب التهذيب: ٦١/٣.

(٥) الطبقات: ٤٩٣/٥.

(٦) تهذيب التهذيب: ٦١/٣.

(٧) مقدمة الفتح: ٥٦٣/١ تعليقات تهذيب الكمال: ٤٤٦/٧.

(٨) سنن الترمذي كتاب الدعوات باب ما جاء في رفع الأيدي عند الدعاء تحت رقم الحديث: ٣٣٨٦.

(٩) ميزان الاعتدال: ٦٢٠/١.

(١٠) تهذيب الكمال: ٤٤٧/٧.

(١١) تهذيب التهذيب: ٦١/٣ التاريخ الكبير: ٤٤٥/٣.

(١٢) الطبقات الكبرى: ٤٩٣/٥ حاشية تهذيب الكمال: ٤٤٧/٧ الكاشف: ٣٥٨/١ سیر اعلام النبلاء: ٣٣٨/٦.

(١٣) تاريخ الإسلام: ٣٢٨/٣ رقم الترجمة: ١٤٣٢ الطبقات الكبرى: ١٨٧/٥ تهذيب الكمال: ٤٢٧/٢٣ رقم:

٤٨١٩ التاريخ الكبير: ١٥٧/٧ رقم: ٧٠٥ سیر اعلام النبلاء: ٥٣/٥ رقم: ١٨ تهذيب التهذيب: ٣٣٣/٨ رقم: ٦٠١ ذكره

الحفاظ: ٩٦/١ رقم: ٨٨ حلة الأولياء: ١٨٣/٢ رقم: ١٧٢ كتاب النقات: ٣٠٢/٥ والجرح والتعديل: ١٥٨/٧ رقم: ٦٧

تقريب التهذيب: ٣٣/٢ رقم: ٥٥٠٦ الكاشف: ١٣٠/٢ رقم الترجمة: ٤٥٢٨.

(١٤) الطبقات الكبرى: ١٨٧/٥ تهذيب الكمال: ٤٣٠/٢٣.

(١٥) تاريخ الإسلام: ٣٢٨/٣ الطبقات: ١١٤/٥ النقات: ٣٠٢/٥ تهذيب الكمال: ٢٧/٢٣ تهذيب التهذيب: ٣٣٣/٨.

(١٦) سیر اعلام النبلاء: ٥٤/٥ تاريخ الإسلام: ٣٢٨/٣.

د حضرت عائشه رضی اللہ عنہا پہ پالنه کنبی: امام بخاری رحمہ اللہ فرمائی چہ دھغوی والد محمد بن ابی بکر د حضرت عثمان رضی اللہ عنہ نہ پس تقریباً ۲۶ هجری کنبی قتل کری شو نو قاسم یتیم شو او د حضرت عائشه رضی اللہ عنہا پہ پالنه کنبی راغلو. (۱)

حضرت عبدالله بن زبیر رضی اللہ عنہ فرمائی چہ ما د حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ پہ اولاد کنبی د ده په شان سواد قاسم نه بل خوک نه دي لیدلي. (۲)

شیوخ حدیث او کسب علم: حضرت قاسم بن محمد رحمہ اللہ یتیم کیدوسره د حضرت عائشه صدیقہ رضی اللہ عنہا په پالنه کنبی راغلو او د یو اوږدې مودې پوري د هغې په صحبت کنبی پاتې شو. د هغې نه نئی حدیث علم په کثرت سره حاصل کړو او په دینی مسائلو کنبی نئی تفقه پیدا کړه. (۳)

علامه واقدی رحمہ اللہ په خپل سندسره د حضرت قاسم رحمہ اللہ نه نقل کړې دي هغوی فرمائی چہ حضرت عائشه رضی اللہ عنہا حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ او حضرت عثمان رضی اللہ عنہ د خلافت په زمانه کنبی به نئی فتوی ورکوله اودا سلسله د هغوی د وفات پوري روانه وه. حضرت قاسم رحمہ اللہ وائی چہ زه به د خپل ماشوموالی د حرکتونو سره د هغوی په صحبت کنبی لږ می ناست ووم او زه به د علم سمندر حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ او حضرت ابوهریره رضی اللہ عنہ په مجلس کنبی کیناستلم. ددوی نه علاوه به د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہ په مجلس کنبی هم کیناستم اود ابن عمر رضی اللہ عنہ په نیزورخ، په کثرت د علم اود کومو خیزونو چہ به علم نه وو د هغې په جواب کنبی توقف کیدلو. (۴) هغوی رحمہم اللہ د حدیث علم د حضرت عائشه رضی اللہ عنہا ابن عمر ابن عباس خپلی نیا اسماء بنت عمیس، ابوهریره، فاطمه بنت قیس، رافع بن خدیج، عبدالله بن خباب، عبدالله بن عمرو، معاویه رضی اللہ عنہ اسلم مولی عمر بن الخطاب صالح بن خوات بن جبر، عبدالله بن جعفر بن ابی طالب، عبدالله بن زبیر، عبدالله بن عمر ابن عمر اود خپل تره خوئی عبدالله بن عبد الرحمن بن ابوبکر صدیق، عبدالله بن عمرو بن العاص او عید بن جریه د دوو خامنونه حاصل کړي. (۵) ددوی دخپل پلار محمد او نیکه حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ نه روایت منقطع دي. (۶)

تلامذه: د حضرت قاسم رحمہ اللہ نه د محدثینو یو گټر شمیر استفاده کړې ده. د هغوی رحمہم اللہ نه د حدیث علم حاصلونکو کنبی اسامه بن زید لیشی، اقلح بن حمید، انس بن سیرین، ایوب سختیانی، جعفر بن محمد الصادق، حمید الطویل، حنظله بن ابی سفیان، سالم بن عبدالله بن عمر، عامر شعبی، ابوالزناد عبدالله ابن ذکوان، عبدالله بن عون، عبد الرحمن بن القاسم بن محمد، عیسی بن میمون واسطی، مالک بن دینار، محمد بن مسلم شهاب زهری، محمد بن منکدر، نافع مولی ابن عمر، یحیی بن سعید انصاری، ابوبکر بن محمد بن عمرو بن حزم او ابو عثمان رحمهم الله وغیره شامل دي. (۷)

(۱) تهذیب الکمال: ۲۳/۴۳۰ تهذیب التهذیب: ۳۳۴/۸.

(۲) سیر اعلام النبلاء: ۵۵/۵ تهذیب الکمال: ۴۳۰/۲۳.

(۳) سیر اعلام النبلاء: ۵۴/۵ تذکره الحفاظ: ۱/۹۷ تاریخ الإسلام: ۵۵/۵.

(۴) تهذیب الکمال: ۲۳/۴۳۱-۴۳۰ سیر اعلام النبلاء: ۵۵/۵.

(۵) تهذیب الکمال: ۲۳/۴۲۸-۴۲۷ تهذیب التهذیب: ۳۳۳/۸ سیر اعلام النبلاء: ۵۴/۵ تاریخ الإسلام: ۳۲۸/۳.

(۶) سیر اعلام النبلاء: ۵۴/۵ تعلیقات الکاشف: ۲/۱۳۰.

(۷) تهذیب الکمال: ۲۳/۴۳۰-۴۲۸ تهذیب التهذیب: ۳۳۴-۳۳۳ سیر اعلام النبلاء: ۵۴/۵.

د انمه توثیقی کلمات او جلال شان: حضرت قاسم بن محمد رحمته الله د فقهاء مدینه نه وو. امام ابو نعیم اصفهانی رحمته الله حلیه الاولیاء کښې د هغوی تذکره په دې الفاظوسره کړې ده: قاسم بن محمد بن ابی بکر فقیه پرهیزگار شفیق متواضع د صدیق فرزند، د ښکلي حسب والا د غامض احکامو په خودلو کښې فائق اود ښکلي اخلاقو طرف ته سبقت کونکې وو. (۱)

ابن عیینه رحمته الله فرماني: «کان من افضل اهل زمانه» (۲) یعنې د خپلې زمانې د ټولو نه د غوره خلقو نه وو. ابوالزناد رحمته الله فرماني چه ما د قاسم رحمته الله نه لونی هیڅوک د سنت عالم نه دې لیدلې او څوک تر هغه وخته پورې لونی سرې نه شی شمیرلې ترکومي چه هغه ته د سنت علم نه وی. (۳) یحیی بن سعید رحمته الله فرماني چه مونږ په خپله زمانه کښې، په مدینه کښې څوک نه دې لیدلې چه مونږ هغه ته په قاسم رحمته الله باندې فضیلت ورکړو. (۴)

محمد بن سعید رحمته الله د محمد بن عمر رحمته الله نه نقل کړې دی هغوی فرماني: «کان ثقة، وکان رفيعاً عالماً فقیهاً إماماً، کثیر الحديث، ورعاً» (۵) یعنې قاسم بن محمد رحمته الله ثقة، د اوچتې مرتبې والا فقیه امام کثیر الحديث او پرهیزکار وو. ابن حبان رحمته الله او فرمانيل چه قاسم بن محمد رحمته الله د لویو تابعینو او علم، ادب، عقل او فقه کښې د خپلې زمانې د غوره او بهترینو خلقونه وو اود پرې کمې خبرې به نئ کولې. (۶)

علامه دهبی رحمته الله په تاریخ الإسلام کښې فرمانيلی: «کان فقیهاً، إماماً، مجتهداً، ورعاً، عابداً، ثقة، حجة» (۷) اوسیر اعلام النبلاء کښې فرماني: «الإمام القدوة الحافظ الحجة، عالم وقته بالمدينة مع سالم وعزمه» (۸) یعنې حضرت قاسم بن محمد رحمته الله فقیه، امام، مجتهد، پرهیزگار، عبادت گذار، ثقة، قدوه پیشوا، حافظ حجت او سالم، عکره سره په خپله زمانه کښې د مدینې لونی عالم وو. سفیان بن عیینه رحمته الله فرماني چه د حضرت عائشه رضی الله عنها د حدیث د ټولو نه زیات علم لرونکې درې کسان دی: ① قاسم بن محمد ② عروه بن زبیر او ③ عمره بنت عبدالرحمن. (۹) امام بخاری رحمته الله د علی بن مدینی رحمته الله نه نقل کړې دی چه د قاسم بن محمد رحمته الله دوه سوه احادیث دي. (۱۰) د امام بخاری رحمته الله د روایت عجیبه انداز: امام بخاری رحمته الله په خپل صحیح کښې د حضرت قاسم رحمته الله د خونی عبدالرحمن په واسطه د سفیان حدیث نقل کولو کښې یو عجیبه انداز اختیارولو سره فرمانيلی

(۱) حلیه الاولیاء: ۱۸۳/۲.

(۲) التاريخ الكبير: ۱۵۷/۷ والجرح والتعديل: ۱۵۸/۷.

(۳) حلیه الاولیاء: ۱۸۴/۲ التاريخ الكبير: ۱۵۷/۷ تاریخ الإسلام: ۳۲۸/۳ سیر اعلام النبلاء: ۵۶/۵.

(۴) تاریخ الإسلام: ۳۲۸/۳ حلیه الاولیاء: ۱۸۴/۲ تهذيب الكمال: ۴۳۱/۲۳.

(۵) الطبقات الكبرى: ۱۹۴/۵ تذکرة الحفاظ: ۹۷/۱ سیر اعلام النبلاء: ۵۵/۵.

(۶) کتاب الثقات لابن حبان: ۳۰۲/۵.

(۷) تاریخ الإسلام: ۳۲۸/۳.

(۸) سیر اعلام النبلاء: ۵۴-۵۳.

(۹) الجرح والتعديل: ۱۵۹/۷ تاریخ الإسلام: ۳۲۸/۳.

(۱۰) تهذيب الكمال: ۴۳۰/۲۳ سیر اعلام النبلاء: ۵۴/۵.

دی: «حدثنا عبدالرحمن بن القاسم وكان اهل زمانه، انه سمع اباہ وكان اهل زمانه»^(۱)، مونر ته حدیث بیان کرو عبدالرحمن بن قاسم او هغه د خپلې زمانې د غوره خلقونه وو، هغوی د خپل پلار قاسم نه راوړیده او هغه د خپلې زمانې د غوره خلقونه وو.

د مدینې په فقهانو کې شمیر: ابوالزناد رحمۍ او فرمائیل په اهل مدینه کې چې اووه لونی خلق دی (یعنی فقهاء) کله چې به څه مسئله کې چې اختلاف کېدی نو په هغوی کې چې د یو قول اخستې شی په هغوی کې یو قاسم رحمۍ دی^(۲)، یحیی بن قطان رحمۍ فرمائیلی چې د مدینې فقهاء لس دی بیا په هغوی کې د قاسم رحمۍ نوم واخستو^(۳)، عبدالله بن وهب رحمۍ امام مالک رحمۍ د قاسم بن محمد رحمۍ تذکره او کړه او ونی فرمائیل چې هغه د دې امت د فقهائو نه وو^(۴).

د ابن سیرین رحمۍ د قاسم رحمۍ حالات معلومولو سره اقتداء کول: امام مالک رحمۍ او فرمائیل چې کله ابن سیرین رحمۍ بیمار شو او حج له نه شو تللی نو حج له تلونکو خلقو ته به نی وئیل چې هغوی دې د قاسم بن محمد رحمۍ سیرت، لباس وغیره جائزه واخلي اورادي شی. خلق به واپس راغلل او د قاسم بن محمد رحمۍ (حالات او معمولات) به نی بیان کړل نو ابن سیرین رحمۍ به د قاسم بن محمد رحمۍ اقتداء کوله^(۵).

خيار التابعين: احمد بن عبدالله عجلي رحمۍ فرماني: «كان من خيار التابعين وفقهاءهم»، یوئل خانی کې چې فرمائیلی: «مدني، تابعي، ثقة، زه رجل صالح»^(۶)، مصعب بن عبدالله بن زبیر رحمۍ فرماني: «القاسم بن محمد من خيار التابعين»^(۷).

تواضع او علمی معاملاتو کې حزم او احتیاط: یونس بن بکیر رحمۍ وانی چې مونر ته ابن اسحاق رحمۍ بیان او کړو چې یو باندې قاسم بن محمد رحمۍ له راغلو او تپوس نی او کړو چې تاسو د زیات علم والا نی که سالم؟ قاسم بن محمد رحمۍ په جواب کې او فرمائیل سبحان الله په مونر کې به هریو دخپل علم مطابق تاته جواب درکړی. یعنی ته چې کومه خبره معلومول غواړي دهغې باره کې سوال او کړه. هغه بیا تپوس او کړو چې په تاسو کې اعلم څوک دې؟ هغوی په جواب کې او وئیل سبحان الله هغه بیا سوال او کړو نو هغوی په جواب کې او فرمائیل هغه یعنی سالم. څه چې څه تپوس کوي نو د هغه نه او کړه. دې وینا کولو سره دخپل خانی نه پاسیدو.

ابن اسحاق رحمۍ وانی چې هغوی دا خبره ناخوښه کړه چې دا او وانی چې زه د زیات علم والا یم ځکه چې دا به هم خپل تعریف او تزکیه وه او دانی هم ناخوښه کړه چې سالم ته اعلم او وانی ځکه چې دا غلط بیانی وه.

(۱) کتاب الحج باب الطیب بعد رمی الجمار والعق قبل الإفاضة رقم: ۱۷۵۴.

(۲) تاریخ الإسلام: ۳۲۸/۳.

(۳) تاریخ الإسلام: ۳۲۸/۳.

(۴) تهذیب الکمال: ۴۳۳/۲۳ تهذیب التهذیب: ۳۳۴/۸.

(۵) سیر اعلام النبلاء: ۵۷/۵ تهذیب الکمال: ۴۳۳/۲۳.

(۶) تهذیب التهذیب: ۳۳۵/۸ سیر اعلام النبلاء: ۵۷/۵.

(۷) تهذیب الکمال: ۴۳۳/۲۳ تهذیب التهذیب: ۳۳۵/۸.

ابن اسحاق رحمته الله وائی قاسم رحمته الله د سالم رحمته الله نه د زیات علم والا وو. ^(۱) ایوب رحمته الله وائی چه یحیی د قاسم رحمته الله نه خه تپوس کولوسره واوریدو په جواب کښې به قاسم رحمته الله کله لآدوي اوکله لآعلم فرمائیل. یحیی چه کله نور تپوسونه کول شروع کړه نوونی فرمائیل په الله قسم، ته چه خه زمونږ نه پوښتنه کوي مونږ په هغې کښې د هرې خبرې علم نه لرو. ^(۲) حماد بن زید د عبید الله نه نقل کړی دی چه حضرت قاسم بن محمد رحمته الله به د قرآن پاک تفسیر نه کولو. (یعنی احتیاط به ئی کولی). ^(۳) ابوالزناد رحمته الله وائی چه حضرت قاسم رحمته الله صرف ظاهري څیزونو سره متعلق د سوال جواب ورکولو. ^(۴)

ابن عون رحمته الله وائی حضرت قاسم رحمته الله د چا د سوال د جواب باره کښې خه اوونیل او د هغې نه پس ئی او فرمائیل چه دا زما رانې ده زه دا نه وایم چه هم دغه حق دی. ^(۵)

تقدیر سره متعلق خبرو اترو کولونه ممانعت او په قدریه باندې لعن کول: عمران بن عبدالله رحمته الله وائی چه بعض خلقو د تقدیر باره کښې خبرې کولې حضرت قاسم رحمته الله هغوی ته او فرمائیل چه کوم څیز الله تعالی نه دې بیان کړي تاسو دهغې باره کښې خبرې اترې مه کوئ. ^(۱) ابن عمار رحمته الله وائی چه ما قاسم رحمته الله او سالم رحمته الله په قدریه باندې په لعن کولوسره اوریدلی دی. ^(۲)

د احادیثو په املاء کښې په کثرت سره احتیاط: عبدالله بن العلاء رحمته الله وائی حضرت قاسم رحمته الله ته مې عرض اوکړو چه هغوی دې یوڅو احادیث په املاء کولوسره اولیکي. نوهغوی اوونیل د حضرت عمر رضی الله عنه په دور کښې احادیث ډیر زیات شوی ووریعنی خلقو به بغیر د احتیاط نه د هرې خبرې نسبت د رسول الله صلی الله علیه و آله طرف ته کولی حضرت عمر رضی الله عنه خلقو ته د الله تعالی واسطه ورکړه چه هغوی دې خپل لیکلې شوي احادیث هغوی له راوړی. خلقو چه به کله خپل لیکلې شوي احادیث هغوی له راوړل نوهغوی د دې د سوزلو حکم ورکړو او وئی فرمائیل چه دا د اهل کتابو د کوږوالی په شان کوږوالی دې عبدالله وائی چه قاسم رحمته الله د هغې ورځ نه پس زه د احادیثو د لیکلو نه منع کړم. ^(۱)

یحیی بن سعید رحمته الله وائی چه حضرت قاسم رحمته الله او د هغوی منکرو به د ماسخوتن نه پس یویل ته احادیث اورول. ^(۲) عبدالرحمن ابن ابی الموال وائی چه حضرت قاسم بن محمد رحمته الله به سحر د کورنه جمات ته تشریف راوړلو او دوه رکعتنه نفل کولوسره به بیا د خلقو په مینځ کښې کیناستلو نوخلقو به د هغوی نه (علمی) سوالونه کول. ^(۳)

^(۱) سیر اعلام النبلاء: ۵/۵۶ حلیه الأولیاء: ۱۸۴/۲.

^(۲) تاریخ الإسلام: ۳/۳۲۹ حلیه الأولیاء: ۱۸۴/۲.

^(۳) الطبقات الکبری: ۵/۱۸۷ تاریخ الإسلام: ۳/۳۲۹.

^(۴) تاریخ الإسلام: ۳/۳۲۹ الطبقات الکبری: ۵/۱۸۷.

^(۵) الطبقات الکبری: ۵/۱۸۷ تاریخ الإسلام: ۳/۳۲۹.

^(۱) الطبقات الکبری: ۵/۱۸۸.

^(۲) تاریخ الإسلام: ۳/۳۲۹ الطبقات الکبری: ۵/۱۸۸.

^(۳) سیر اعلام النبلاء: ۵/۵۹ تاریخ الإسلام: ۳/۳۲۹.

^(۴) الطبقات الکبری: ۵/۱۸۸.

^(۵) الطبقات الکبری: ۵/۱۸۹ تاریخ الإسلام: ۳/۳۲۹.

و هیت: افلح بن حمید رحمته وائی حضرت قاسم رحمته خپل وصیت لیکلو وخت کښې افرمانیل چه داد قاسم بن محمد وصیت دې چه هغه ددې خبرې گواهی ورکوی چه دالله تعالی نه سوا بل څوک معبود نشته دې. (۱)

سلیمان بن عبدالرحمن وائی قاسم بن محمد رحمته «دمرگ په وخت» اووئیل: ماله زما په دې کېرو کښې کفن راکړنی په کومو کښې چه مونږ کوم یعنی قمیص لنگ او څادر. دهغوی خوئی اووئیل پلاره نه خو دوه کېرې هم نه خوښوې (یعنی چه نوې کفن واخستی شی)؟ په جواب کښې افرمانیل بچې، د حضرت ابوبکر رضی الله عنه هم دغه شان د دریو کېرو کفن وو اودمړی نه زیات ژوندی سړی د کېرو زیات محتاج وی. (۲) خالد بن ابی بکر رضی الله عنه فرمائی چه قاسم بن محمد رحمته وصیت کړې وو چه د هغه په قبر دې هیڅ تعمیر نه کوي. (۳) یزید وائی چه زه د قاسم رحمته د انتقال په وخت موجود ووم هغه په قدید کښې وفات شو او په مثلل کښې دفن کړې شو. ددې دواړو ځایونو په مینځ کښې د دریو میلو برابر فاصله وه. دهغوی خوئی کټ په خپله اوږه باندې کیخودو او روان شو تردې چه مثلل ته اورسیدو. (۴)

وفات: د قاسم بن محمد رحمته د وفات په کال کښې اختلاف دې ډیر اقوال دي. چنانچه ضمره د رجاء بن جمیل ایلی نه نقل کړی دی چه د عمر بن عبدالعزیز د وفات نه پس د عبدالملک په دور کښې ۱۰۱ هجری یا ۱۰۲ هجری کښې وفات شوي. (۵) د عبدالله بن عمر عمری رحمته ۱۰۵ هجری نقل دې. (۶)

خلیفه بن خیاط رحمته وائی چه ۱۰۶ هجری او اخیانیا د ۱۰۷ هجری شروع کښې وفات شوي. (۷) حافظ ابن حجر رحمته تقریب التهذیب کښې ۱۰۶ هجری قول صحیح گرځولي دي. (۸) هیشم بن عدی اویحیی بن بکیر نه ۱۰۷ هجری روایت دي. (۹) علامه ذهبی رحمته الکاشف کښې هم دغه اختیار کړې دي. (۱۰)

واقدي، یحیی بن معین، علی بن مدینی، ابوعبید اوفلاس رحمهم الله نه ۱۰۸ هجری قول روایت دي. واقدي وئیلی چه د ۷۰ یا ۷۲ کالو په عمر کښې وفات شوي. دغه وخت د قاسم بن محمد رحمته د سترگو نظر هم تلې وو. (۱۱) د عمرالضریر رحمته وئیلی چه ۱۰۹ هجری کښې وفات شوي. (۱۲)

(۱) الطبقات الکبری: ۱۹۳/۵.

(۲) سیر اعلام النبلاء: ۶۰/۵ الطبقات الکبری: ۱۹۳/۵.

(۳) تاریخ الإسلام: ۳۳۰/۳ سیر اعلام النبلاء: ۶۰/۵.

(۴) الطبقات الکبری: ۱۹۴/۵-۱۹۳.

(۵) الثقات لابن حبان: ۳۰۲/۵ تاریخ الکبیر: ۱۵۷/۷ تهذیب الکمال: ۴۳۵/۲۳-۴۳۴ تهذیب التهذیب: ۳۳۵/۸.

(۶) تاریخ الکبیر: ۱۵۷/۷ سیر اعلام النبلاء: ۵۸/۵ تهذیب الکمال: ۴۳۵/۲۳ تهذیب التهذیب: ۳۳۵/۸.

(۷) تاریخ الإسلام: ۳۳۰/۳ سیر اعلام النبلاء: ۵۸/۵ تهذیب الکمال: ۴۳۵/۸ تذکره الحفاظ: ۹۷/۱.

(۸) تقریب التهذیب: ۲۳/۲.

(۹) سیر اعلام النبلاء: ۵۸/۵ تهذیب الکمال: ۴۳۵/۲۳ تاریخ الإسلام: ۳۳۰/۳.

(۱۰) الکاشف: ۱۳۰/۲.

(۱۱) تهذیب الکمال: ۴۳۵/۲۳ سیر اعلام النبلاء: ۵۸/۵ تاریخ الإسلام: ۳۳۰/۳ الطبقات لابن سعد: ۱۹۴/۵.

ابن سعد رحمته ۱۱۲ هجری نقل کړې دي. (۱) ابو الحسن ابن البراء ذابن مدینه نه یو قول د ۱۱۲ هجری هم نقل کړې دي. (۲) لیکن علامه ذهبی رحمته ذابن سعد قول شاذ ګرځولې دي. (۳) ذابن نوح بن حبيب نه ۱۱۷ هجری قول مروی دي. (۴) ددې هم په شاذ کیدو کښې هیڅ تامل نشته. د قاسم بن محمد رحمته یو څو قیمتي اقوال: حضرت قاسم بن محمد رحمته فرمائی: (۵) د الله تعالیٰ د حق پیژندلونه پس جاهل جوړیدو سره ژوند تیرول ډیر بهتر دی د هغه سړی نه چه داسې خبره اوکړې د کومې چه هغه ته علم نه وی. (۶)

- (۷) د صحابه کرامو رضی الله عنهم اختلاف د امت د پاره رحمت دي. (۸)
 (۹) د سړی خپل عزت کول دادی چه هغه دې د خپل علم د احاطه نه بهر څه خبره نه کوی. (۱۰)
 (۱۱) بېچې د هغه څیزونو باره کښې په قسم سره خبره مه کوه د کوم چه تاته علم نه وی (۱۲)
 (۱۳) د نوی کپړو د مړی نه زیات ژوندی سړی محتاج وی. (۱۴)
 عائشة رضي الله عنها: داد حضورياک د ټولو نه زیاته ګرانه بی بی ام المؤمنین طیبه طاهره اوصدیده کائنات حضرت عائشه صدیقه بنت ابوبکر صدیق رضی الله عنه ده. ددوی مختصر حالات د ژوند بدء الوحي د دریم حدیث لاتدي تیر شوی دی. (۱۵)
 شرح حدیث: کان اذا اغتسل من الجنابة: یعنی کله چه به حضورياک د غسل جنابت اراده کوله اغتسل نه د غسل کولو اراده مراد ده. (۱۶) لکه د امام اسماعیلی رحمته په روایت «إذأرادأن يغتسل» نه صراحت سره معلومه شوې ده. (۱۷)
 دعا بشیء نحو الحلاب: یعنی حضورياک به د حلاب په شان یو څیز (لونیږي) راغوښتلو. دعا په معنی د طلب دي. نحو الحلاب یعنی د حلاب په شان به ئی یو لونیږي راغوښتلو. (۱۸)

(۱) تهذيب الكمال: ۴۳۵/۲۳.

(۲) تهذيب الكمال: ۴۳۵/۲۳ سیر اعلام النبلاء: ۵۸/۵ تهذيب التهذيب: ۳۳۵/۸.

(۳) تهذيب الكمال: ۴۳۵/۲۳ سیر اعلام النبلاء: ۵۸/۵.

(۴) سیر اعلام النبلاء: ۵۸/۵ تاریخ الإسلام: ۳۳۰/۳.

(۵) تهذيب الكمال: ۴۳۵/۲۳.

(۶) الطبقات لابن سعد: ۱۸۸/۵ تهذيب الكمال: ۴۳۳/۲۳ تاریخ الإسلام: ۳۲۹/۳ سیر اعلام النبلاء: ۵۷/۵.

(۷) الطبقات: ۱۸۹/۵ تهذيب الكمال: ۴۳۳/۲۳ تاریخ الإسلام: ۳۲۹/۳ سیر اعلام النبلاء: ۵۷/۵.

(۸) تهذيب الكمال: ۴۳۴/۲۳ سیر اعلام النبلاء: ۵۷/۵.

(۹) الطبقات لابن سعد: ۱۸۹/۵.

(۱۰) تاریخ الإسلام: ۳۳۰/۳ الطبقات: ۱۹۳/۵.

(۱۱) کشف الباری: ۲۹۵/۱-۲۹۱.

(۱۲) فتح الباری: ۴۸۹/۲ عمدة القاری: ۴/۳ إرشاد الساری: ۴۹۶/۱.

(۱۳) فتح الباری: ۴۸۹/۲ عمدة القاری: ۴/۳ الكنز المتوازی: ۱۹۷/۳.

(۱۴) عمدة القاری: ۴/۳ التوشیح: ۲۴۶/۱ إرشاد الساری: ۴۹۶/۱.

د علامه کشمیری رحمۃ اللہ علیہ تحقیق: نحو الحلاب باندی علامه کشمیری رحمۃ اللہ علیہ لیکلی دی چه د دویم طرق د روایت نه معلومه شوه چه حضور پاک بعینه په حلاب نومې لوبښې کښې (هم غسل اوکړو).^(۱) په نورو طرق کښې د حلاب ذکر: ابو عوانه رحمۃ اللہ علیہ په خپل مسند کښې د ابو عاصم رحمۃ اللہ علیہ نه د یزید بن سنان رحمۃ اللہ علیہ په واسطه نقل کړی دی: «کان یغتسل من حلاب»^(۲) ابن خزیمه رحمۃ اللہ علیہ په خپل صحیح کښې هم دغه الفاظ نقل کړی دی.^(۳)

حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ او علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ د کلام نه معلومېږي چه نحو الحلاب نه بلحاظ مقدار حلاب لکه چه لوبښې مراد دي ځکه چه ابو عوانه رحمۃ اللہ علیہ د ابو عاصم رحمۃ اللہ علیہ نه نقل کړی دی: «وصفه أبو عاصم بأنه أقل من هروفي هين» یعنی ابو عاصم رحمۃ اللہ علیہ د دي مقدار ډیویو لیشت اوږدوالی او پلنوالی نه کم گرځولی دي.^(۴)

د ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ په روایت کښې دی: «أشار أبو عاصم بكفيه، حكاية خلق شربه، نصف به دورة الأعلى» یعنی ابو عاصم رحمۃ اللہ علیہ په دواړو ورغوو (تلو) سره اشاره اوکړه لکه د دواړو لاسونو د لیشتونه نې حلقه جوړه کړه د پورتنۍ دائرې دور او حلقه کیفیت نې او خودلو یعنی حلاب یا د دې په شان لوبښې به داسې وو.^(۵) امام بیهقي رحمۃ اللہ علیہ سنن کبری کښې د حلاب د مقدار باره کښې نقل کړی دی: «لأنها هو كغدر كوز، بمثمانية أرتال»^(۶) یعنی هغه لوبښې (حلاب) په مثال د اندازې د کوزې په کوم کښې چه د اته رطل اوبو راتلو گنجائش وو. د بیهقي رحمۃ اللہ علیہ د روایت نه معلومه شوه چه د حضور اکرم د غسل په سلسله کښې نقل صاع مقدار هم د اتو رطل برابر وو، هم دغه د احنافو مذهب دي لکه چه د علامه شبیر احمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ په حواله سره ماقبل کښې تیر شوی دی.^(۷)

د غسل د اوبو د مقدار بیان: علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ او ابن رجب حنبلی رحمۃ اللہ علیہ لیکلی دی چه د حدیث باب په بعض طرق کښې راغلی دی: «إنه سئل كم يكفي من غسل الجنابة؟ فحدث بهذا الحديث» یعنی د حضرت قاسم رحمۃ اللہ علیہ نه تپوس اوکړي شو چه د جنابت د غسل ډېاره څومره اوبه کافی کیږي؟ هغوی په جواب کښې حدیث باب بیان کړو لکه چه ابن رجب حنبلی رحمۃ اللہ علیہ فتح الباری کښې لیکلی دی اود علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ په قول (فأشار إلى القدم والحلاب) یعنی هغوی د قدح او حلاب طرف ته اشاره اوکړه. بیا دي دواړو

(۱) فیض الباری: ۴۵۶/۱.

(۲) کتاب الطهارة باب صفة الأواني التي كان يغتسل منها رسول الله صلى الله عليه وسلم من الجنابة: ۲۴۸/۱ رقم:

۸۵۳

(۳) کتاب الوضوء باب استحباب بده المغتسل بإفافة الماء على الميا من قبل المياسر: ۱۲۲/۱ رقم: ۲۴۵.

(۴) مسند أبي عوانة، کتاب الطهارة باب صفة الأواني التي كان يغتسل منها رسول الله صلى الله عليه وسلم من الجنابة:

۲۴۸/۱ رقم: ۸۵۳

(۵) رقم الحديث: ۱۱۹۷.

(۶) کتاب الطهارة باب استحباب البداية فيه بالشق الأيمن: ۲۸۴/۱ رقم: ۸۷۲

(۷) فتح الملهم: ۷۶/۳.

حضراتو اوفرمائیل چه ددی نه معلومه شه چه دلته د غسل د اوبو دمقدار بیان دی نه چه د خوشبو. (۱)

دعلامه عینی رحمته تحقیق: علامه عینی رحمته نور فرمائی چه دمعانی ذوق لرونکی حضرات پوهیږي چه د حلاب نه دلته امام بخاری رحمته صرف لوبښې مراد اخستې دي نه چه څه بل څیز. شراح بغیرد څه فاندې په دي باندې په کثرت سره کلام کړي دي حالانکه دحدیث الفاظ زمونږ دڅېرې دلیل دی. ځکه چه په حدیث کښې نحوالحلاب الفاظ راغلي دي او نحو دلته د مثل په معنی کښې دي اومثل شی دڅغې غیر وی. که چرې دلته بعینه د حلاب طلب کول وي نو بیا کیدې شی چه خبره د اشکال قابل وه. خو بعض الفاظ دعاباامثل الحلاب هم دی. (۲)

په نحوالحلاب کښې تشبیه په کوم لحاظ سره ده؟ بعض حضراتو لیکلی دی چه نحوالحلاب کښې تشبیه په لحاظ دکیفیت مای الاثاء هم کیدې شی چه څنگه د حلاب پښو لشلو لوبښې سره د حضوریاک غسل کول ثابت دی چه په هغه کښې اوبه اچول او غسل کول باوجود د پښو د اثراتو ښکاره کیدو صحیح دي. دغه شان داوړو اغېزو هغه لکن (لوبښې) سره هم دحضوریاک غسل کول ثابت دی په کوم کښې چه دآورو اثرات موجود وو. چنانچه مسند احمد کښې «باب فی حکم الماء متغیر بطاهر اجنی عنه» لاندې ددی په ثبوت کښې دوه احادیث ذکر کړې شوی دي په کوم اندې چه په حاشیه کښې د الاحکام لاندې اولیکلی شو چه احادیث الباب نه جواز د طهارت د حکم دداسې اوبو نه معلوم شو په کوم کښې چه یواجنې پاک څیز ملاؤ شوې وی او په دې سره په اوبوکښې تغیر هم راغلي وی په دې شرط چه دغه بدلون معمولی وی او په دې سره اوبه د خپل حدود او وصف نه خارج نه شی اوه دغه د مالکيه نه بغیر د باقی ائمه مجتهدین مذهب دې صرف مالکيه ددې قائل نه دی چه داسې اوبه پخپله خو پاکې دي مگر مطهر (پاکونکې) نه دی. (۳) په دې توجیه سره دعا بحلاب او دعا بنحو حلاب ددواړو غرض یوکیږي. (۴)

د الحلاب وغیره لغوی تحقیق: د الحلاب لغت کښې حلب محلب (باب نصر) نه مصدر دې جمع حُلَب راکځي. د پښو او پښولشلو لوبښې ته وائی (۵) مراد ترې نه هم لوبښې دي.

علامه کرمانی رحمته د علامه جوهری رحمته په حواله سره لیکلی دی چه الحَلْبُ د میم او لام فتحه سره یو بوټی او دوائی ده د کوم نه چه خوشبونی تیاریږي او الحَلْبَةُ د حاء په ضمه سره معروف دانه ده یعنې میښی چه د ترکارنې په توگه هم پخولې شی او د دوائی په توگه هم استعمالولې شی. (ددې جمع حَلَب راکځي). (۶)

(۱) عمدة القاری: ۳۰۵/۳-۳۰۶ فتح الباری: ۱۵۴/۱.

(۲) عمدة القاری: ۳۰۵/۳.

(۳) الفتح الربانی مع بلوغ الأمانی: ۲۱۴-۲۱۳.

(۴) أنوار الباری: ۱۹۹/۹-۱۸۹.

(۵) لسان العرب: ۲۷۸/۳-۲۷۵ القاموسالوحید کامل ص: ۳۶۶.

(۶) لسان العرب: ۲۸۰/۳ لغات کشوری ص: ۱۵۷ فیروزاللغات ص: ۲۷۴.

أَلْقَبَ دَ حَاءَ بِه ضَمَهُ اوتشدید لام سره یوقسم بوتې دې کوم چه طیبیان عموماً په دوانی کښې استعمالولی. ابو یزید اصمعی او وینیل چه حَلَب په زمکه باندې کوږ اوږ خور شوې یو خیلنی ته وائی کوم چه مات کړې شی نو دهغې نه د پیشو په شان څه خیز راوځی. سقاء حَلَبې ددې نه دې یعنی حَلَبې مشکیزه کومه چه په دې بوتې باندې رنگ کړې شوی وی. (۱) ابن منظور افریقی د امام ابوحنیفه رحمته الله علیه او ابو یزید نه هم د حَلَب وضاحت نقل کړې دې. (۲)

حَبَّ الْمَخْلَب فارسی کښې بیمه مریم او هندی کښې گمبول، کسل، دانه په شان سرکابلی، ډیر خوشبودار (تخم ته وائی) دا تخم اکثر په خوشبیا تو کښې ملاووهی اوددې نه تیل هم جوړوی. (۳) هم ددې نه جوړې شوې خوشبوئی ته عربی کښې دې طرف ته منسوب کولوسره الْخَلِیْئَةُ ونیلی شی. (۴)

قوله: فَأَخَذَ بَكْفِيهِ فَبَدَأَ بِشَوْ رَأْسِهِ الْأَيْسَرِ بیا به حضور یاک خپل لاس (دواړه لاسونه) سره لېږې د کول اوږ سر په ښی طرف نه به ښی شروع کوله بیا به ښی په گسه حصه باندې اچولې. بکفه په عام نسخو کښې مفرد مروی دې خو د کشمیهنی په روایت کښې بکفه تشبیه سره نقل شوې دې. (۵) امام مسلم رحمته الله علیه او ابوداؤد رحمته الله علیه هم د حلاب والاروایت کښې بکفه هم تشبیه نقل کړې ده. (۶) فقال بهما کښې تشبیه ضمیر هم د کفیه تشبیه کیدو په صحت باندې دلالت کوی. (۷)

د روایاتو نه د دریمه لپه اخستلو ثبوت: حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمایلی دی چه امام مسلم رحمته الله علیه په حدیث حلاب کښې لفظ الایسر نه پس ثم اخذ بکفیه الفاظ زیاتی نقل کړی دی د کوم نه چه د حضور یاک د دریمې لېږې اخستلو طرف ته اشاره کیږی لکه چه دابوعوانه د روایت نه ددې صراحت کیږی. (۸)

قوله: فَقَالَ بَهْمَا عَلَي رَأْسِهِ یعنی حضور یاک په خپلو دواړو لاسونو سره په خپل سر مبارک باندې اوبه واچولې. د فقال بهما مطلب دلته داندې چه حضور یاک د خپلو دواړو لاسونو اوبه په خپل سرباندې راواړولې یعنی وښی بهیولې. دلته د قول په فعل باندې اطلاعی کړې شوې دې یعنی قال (قول) ونیلو سره بهیول (فعل) مراد اخستې شوې دې. (۹)

(۱) شرح الکرماني: ۱۲۱/۳، الصحاح ص: ۲۵۴.

(۲) لسان العرب: ۲۸۰/۳.

(۳) خزائن الأدوية: ۱۵/۴ بحواله انوار الباری: ۲۰۴/۹.

(۴) لسان العرب: ۲۸۰/۳.

(۵) فتح الباری: ۴۸۹/۲ عمدة القاری: ۳۰۵/۳ ارشاد الساری: ۴۹۶/۱.

(۶) صحیح مسلم کتاب الحيض باب صفة غسل الجنابة رقم الحديث: ۲۷۵ سنن أبی داؤد کتاب الطهارة باب فی الفصل من الجنابة رقم الحديث: ۲۴۰.

(۷) عمدة القاری: ۳۰۵/۳ ارشاد الساری: ۴۹۶/۱.

(۸) فتح الباری: ۴۸۹/۲.

(۹) عمدة القاری: ۳۰۵/۳ تحفة الباری: ۲۲۳/۱.

په غیر کلام باندې د قول اطلاق: علامه ابن الاثیر رحمہ اللہ لیکلی دی چه ابن منظور افریقی رحمہ اللہ او علامه عینی رحمہ اللہ هم نقل کړی دی چه په عربو کښې ډیره توسع ده چه هغوی د قول په ذریعه د ټولو افعالو تعبیر کوی او په غیر کلام باندې هم د دې اطلاق کوی. چنانچه د لاس نه د نیولو ډپاره **قال یدہ** وائی او په خپو تگ ته **قال برجلہ** وائی او په سترگو سره د اشاره کولو ډپاره **قالت له العینان** وائی لکه چه شاعر وائی: **قالت له العینان سمعاً وطاعة** یعنی سترگو هغه ته اشاره اوکړه او لسان حال ته نی اووئیل چه ستا هره خبره به اووړ او اطاعت به کوو.

په لاسونوسره او په بهیول او لاملولو ډپاره به وائی **قال بالماء علی یدہ** او د کپړې او چټولو ډپاره به **قال ینوہ** وائی **قال د هغوی** په ټولو معانو باندې اطلاق په توگه د مجاز او توسع کیږی. (۱)

د قال په معانی کثیره کښې استعمال: غرض قال معانی کثیره ډپاره راځی مثلاً **قال** په معنی **أقبل، مال، استراح، ذهب، غلب، أحب، حکم** وغیره، علامه عینی رحمہ اللہ فرمائی چه ما په خاص توگه اهل مصر اولیدل چه هغوی **قال** په خپلو ډیرو محاوراتو کښې استعمالوی. چنانچه په همسا سره د وهلو ډپاره وائی **أخذ العاصی** او **قال** به او د لباس اغوستلو ډپاره وائی **أخذ ثوبه** و **قال** به علیه. کلام عرب تتبع کونکې **قال** د هغوی په مختلفو معانو کښې د استعمال نه به واقف وی. (۲)

د قال په نورو معانو کښې د استعمال ثبوت د الفاظ حدیث نه: حافظ ابن حجر رحمہ اللہ او علامه عینی رحمہ اللہ د قال نورو معانو کښې استعمال د احادیثو نه هم ثابت کړې دي. چنانچه علامه عینی رحمہ اللہ فرمائی چه په یو حدیث کښې **رفع ثوب ډپاره** **قال ینوہ** الفاظ راغلی دی. (۳)

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ بخاری شریف کښې ایننده راتلونکې باب **الضمضة والاستنقاء فی الجنابة** کښې د حضرت میمونہ رضی اللہ عنہا د روایت الفاظ **«قال یدہ الأرض»** لاندې لیکلی دی چه دا **«من قبل إطلاق القول علی الفعل»** دې ځکه چه هم د دې کتاب الغسل ا تسلم نمبر باب: **نفض المذین من الغسل عن الجنابة** کښې هم د حضرت میمونہ رضی اللہ عنہا په روایت کښې **«فقال یدہ الأرض»** په خانی **«فضرب یدہ الأرض»** الفاظ مروی دی. د کومې نه چه معلومیږی چه د دې **قال** نه ضرب فعل مراد دی. (۴) دغه شان حدیث لاحد الاثنین کښې د قرآن کریم تلاوت کونکی باره کښې فرمائی **«لو أولیت مثل ما أوتی هذا الفعل مثل ما یفعل»** یعنی (تلاوت مثل ما یتلو هم د دې قبیل نه دي) (۵)

(۱) النهاية: ۲/۲، لسان العرب: ۱۱/۳۵۴، عمدة القاری: ۳/۳۰۵.

(۲) عمدة القاری: ۳/۳۰۵، النهاية: ۲/۲۰۵.

(۳) الحدیث أخرجه أحمد فی مسنده، مسند أبی هريرة رضی الله عنه: ۲۱۶/۱۵، رقم: ۹۳۶۶ وأخره ابن ابی شیبہ فی مصنفه فیما نحن بصددہ عن ابن سیرین فی کتاب الصلاة [باب] أن یسبح حیثہ رقم: ۴۷۵۶، عمدة القاری: ۳/۳۰۵.

(۴) رقم الروایتین: ۲۵۹، ۲۷۶.

(۵) والحدیث أخرجه البخاری فی صحیحه إلا أنه قال: «لینتی» مکان «لو» و «علیت مکان» فعلت والمعنی واحد کتاب فضائل القرآن باب اغتباط صاحب القرآن رقم: ۵۰۲۶ ویتکرر ایضاً برقم: ۷۲۳۲، ۷۵۲۸، فتح الباری:

قوله: علی رأسه: ذ بعض حضراتو په روایت کښې لفظ وسط اضافه ده. چنانچه ابوذر،

ابوالوقت، اصیلی او ابن عساکر روایت کښې «علی وسط رأسه» الفاظ دی. (۱)
ذ لفظ وسط تحقیق: په حاشیه بخاری شریف کښې ذ حل اللغات لاندې لیکلې شوی دی چه وسط
(په فتح ذ سین) هغه خیز ته وائی کوم چه په مینځ کښې وی او وسط (په سکون ذ سین) پخپله مینځ ته
وائی. (۲)

علامه جوهری رحمته الله فرمائی: «جلست وسط القوم بالتمکون، لآته ظرف، وجلست فی وسط الدار بالتحریک، لآته اسم،
وکل موضع صلّم فيه «بَیْن» فهو وسط، وإن لم یصلّم فيه «بَیْن» فهو وسط بالتحریک، وتماماً ساکن ولبس بالوجه» (۳) په
رومی مثال کښې وسط (په سکون ذ سین) ظرف او په دویم مثال کښې وسط (په فتح ذ سین) اسم دې.
اوهر هغه خانی چرته چه د «بَیْن» راتلل صحیح وی نو هغه وسط (په سکون سره دې او چرته چه بین
راتلل صحیح نه دی نو هغه وسط (په فتح) دې او کله دا بغیر د څه وجې نه هم ساکن استعمالولې شی.
ابن اثیر رحمته الله لیکلی دی «الوسط بالسکون» یقال فها کان متفرق الأجزاء غیره متصل، کالتاس، والدواب وغیر
ذلك. (۴) یعنی هر هغه څیز چه غیر متصل او متفرق الاجزا وی نو دهغې ذ پاره لفظ وسط (په سکون
استعمالولې شی لکه الناس الدواب وغیره.

علامه عینی رحمته الله ددې ډیر مثالونه ورکړی دی مثلاً لفظ قلاده (هار) متفرق الاجزا دې نو ددې دپاره
ونیلی شی «انظر هذه القوة وسط القلادة» دغه شان لفظ حلقه او قوم هم متفرق الاجزا دی نو نیلی شی
«لا تتعد وسط الحلقة ووسط القوم» او که چرې هغه څیز متصل الاجزا او غیر متفرق وی نو دهغې دپاره
وسط (په فتح سره) استعمالولې شی لکه الدار، الرأس وغیره، لهذا د رأس یعنی سرباره کښې ونیلی
شی «احجم وسط رأسه» اود دار پاره کښې وائی «قعد وسط الدان» (۵)

وسط او وسط یوشان معنی والا دی. امام فراء رحمته الله وائی چه ما ذ یونس نه واوړیده چه وسط او وسط
دواړه د یوشان معنی دی او بعض کوفیانو هم یوگرخولی دی. نور وائی دا دواړه په توگه د ظرف او اسم
هم استعمالولې شی. (۶) علامه ابن اثیر رحمته الله نقل کړی دی چه دا دواړه د یوبل په خانی راځی لکه چه هم
دغه خبره ډیره مناسب ده. (۷)

(۱) إرشاد الساری: ۱/۹۶ تحفة الباری: ۱/۲۲۳.

(۲) ص: ۴۰ قدیمی کتب خانه کراچی.

(۳) النهاية: ۸۴۷/۲.

(۴) الصحاح للجوهري ص: ۱۳۸ فتح الباری: ۲/۴۸۹.

(۵) عمدة القاری: ۳/۳۰۵.

(۶) عمدة القاری: ۳/۳۰۵.

(۷) النهاية: ۸۴۸/۲.

په حدیث کنبې وِسَطَ په فتح دَسین دې: اکثر شراح په زیر بحث حدیث کنبې لفظ وِسَط مفتوح السین ګرځولې دې. (۱) ځکه چه رأس غیر متفرق او متصل الاجزا دې. ابن ملقن رحمته دا قول د ابن التین رحمته طرف ته منسوب کړې دې اود دې د مفتوح کیدو وجه نې اسم کیدل ګرځولی دې. (۲)

د حدیث نه مستنبط شوی امور: د حدیث باب نه دا امور مستنبط کیږي ① د غسل کونکی د پاره مستحب دی چه هغه دې د اول نه د غسل والا د اوبو لوبنې تیار اوساتی دې د پاره چه دې سره غسل اوکړي. (۳)

⑦ پاکي حاصلولو کنبې د بڼې طرف نه شروع کول مستحب دی. ابن خزیمه رحمته په خپل صحیح کنبې «تأمین فی التطهر» په استحباب باندې دې الفاظو سره نې ترجمه قائم کړې ده. «باب استحباب بدء الغسل بأفأضة الماء علی المأمن قبل المأمن» (۴) امام بیهقی رحمته «باب استحباب البدایة فيه بألحق الأيمن» په الفاظو سره ترجمه قائم کړې ده. (۵)

⑧ د سر بڼې حصه او بیا ګس طرف اویا د سر په مینځ اوبه بهیول مستحب دی. (۶)

⑨ د حدیث الفاظ «کان فی صلی الله علیه وسلم» په دې خبره باندې دلالت کوی چه حضور پاک صلی الله علیه وسلم په دې عمل باندې همیشه والې فرمائیلې دې. (۷)

⑩ د دې حدیث نه معلومه شوه چه حضور پاک صلی الله علیه وسلم په سریاندې په درې لپې اوبو بهیولو باندې اکتفا اوکړه او هغه کافی کیږي. (۸) ابن حبان رحمته په دې مناسبت سره «ذکر وصف الفرات الثلاث التي وصفناه للغسل من الجنابة» ترجمه قائم کړې دې. (۹)

⑪ د غسل په وخت خوشبوئی استعمالول. (۱۰)

۷- باب: الْمَضْمُضَةُ وَالِاسْتِنْشَاقُ فِي الْجَنَابَةِ

په غسل جنابت کنبې غرغړې کول او پوزه کنبې اوبه اچول

د ترجمه مقصد: په غسل جنابت کنبې مضمضه او استنشاق باره کنبې اختلاف دې. امام بخاری رحمته دا مسئله بیانوی. چنانچه امام ابوحنیفه رحمته او امام احمد بن حنبل رحمته فرمائی چه مضمضه

(۱) فتح الباری: ۴۸۹/۲ عدة القاری: ۳/۳۵۳ ارشاد الساری: ۴۹۶/۱.

(۲) التوضیح لشرح الجامع الصحیح: ۵۶۷/۴.

(۳) عدة القاری: ۳۰۵/۳.

(۴) صحیح ابن خزیمه: ۱۲۲/۱.

(۵) السنن الکبری: ۱۸۴/۱.

(۶) عدة القاری: ۳۰۵/۳.

(۷) عدة القاری: ۳۰۵/۳.

(۸) فتح الباری: ۴۸۹/۲.

(۹) صحیح ابن حبان بترتیب ابن بلیان: ۵۶۹/۳.

(۱۰) شرح ابن بطال: ۳۸۶/۱ الشرح المیسر للصابونی: ۳۲۹/۱.

او استنشاق په غسل جنابت کښې واجب دی خوږه امام مالک رحمته الله علیه او امام شافعی رحمته الله علیه په نیز سنت دی. (۱)

د مذاهب نور تفصیل به د حدیث لاندې راځي. «إن شاء الله تعالی».

د علامه ابن بطال رحمته الله علیه وائي: علامه ابن بطال لیکلي دی چې مضمضه او استنشاق په غسل جنابت کښې سنت دی ځکه چې دا دواړه د اودس اجزا دی اود علماو په دې خبره باندې اجماع ده چې د غسل جنابت نه وړاندې اودس کول واجب نه دي او کله چې اودس کول واجب نه دی نو ددې اجزاء او توابع یعنی مضمضه او استنشاق به هم واجب نه وي او په حدیث باب کښې حضرت میمون رضی الله عنه د حضور پاک په غسل کښې چې د کومې مضمضه او استنشاق نقل کړې دي هغه سنت دي. ځکه چې حضور پاک به ټولو عباداتو کښې کمال او افضل باندې عمل لږمې گرځولو. (۲) علامه کرمانی رحمته الله علیه هم د ابن ملکن رحمته الله علیه او علامه ابن بطال رحمته الله علیه وائي نقل کړې ده. (۳)

د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه وائي: حافظ ابن حجر رحمته الله علیه لیکلي دی چې علامه ابن بطال رحمته الله علیه وغیره د حدیث باب نه په غسل جنابت کښې د عدم وجوب مضمضه او استنشاق استنباط کړې دي. ځکه چې ددې نه پس راتلونکې «باب: مسح اليدين بالتراب لتكون أمتى» کښې د حضرت میمون رضی الله عنه روایت کښې دی چې حضور پاک د مونځ والاودس والاو او په دې خبره باندې اجماع شوي ده چې په غسل جنابت کښې اودس واجب نه دي او مضمضه او استنشاق توابع د اودس نه دي. کله چې اودس په غسل کښې ساقط شو نو ددې توابع هم ساقط شو او په حدیث باب کښې د حضور پاک مضمضه او استنشاق په فضل او کمال باندې محمول دي. (۴)

د شاه ولی الله رحمته الله علیه او ګنګوړي رحمته الله علیه توجیه: شاه ولی الله رحمته الله علیه فرماني «لعمري إنهما مطلوبان في الشرع، إما على سبيل الوجوب وإما على وجه السنة» (۵) امام بخاري رحمته الله علیه داخودل غواړي چې مضمضه او استنشاق په شریعت کښې مطلوب دي یا خو علی سبیل الوجوب او یا علی سبیل السنة ګنګوړي رحمته الله علیه فرماني: «إنهما ثابتان بالسنة، فمن أخذ بوجوبهما ومن ذاهب إلى سنتهما» (۶) د امام بخاري رحمته الله علیه مقصد داخودل دی چې دا دواړه د سنت نه ثابت دي بعض ورته واجب وائي او بعض د سنتو قائل دي.

د علامه عینی رحمته الله علیه وغیره توجیه: علامه عینی رحمته الله علیه او علامه قسطلانی رحمته الله علیه وغیره لیکلي دی چې د امام بخاري رحمته الله علیه مقصد ددې باب نه په غسل جنابت کښې د مضمضه او استنشاق د حکم بیان کول

(۱) أوجز المسالك: ۱/۳۰۲ مختصر اختلاف العلماء: ۱/۱۳۵.

(۲) شرح ابن بطال: ۳۸۶/۱.

(۳) شرح الكرمانی: ۱۲۳/۴-۱۲۲ توضیح: ۵۶۸/۴.

(۴) فتح الباری: ۲/۴۹۰.

(۵) شرح تراجم أبواب البخاري ص: ۱۸.

(۶) لایع الدراري مع الكنز المتواری: ۱/۲۰۱ أبواب والتراجم ص: ۶۰.

دی چه آیا دا واجب دی که سنت؟^(۱) دشیخ الحدیث مولانا زکریا رحمۃ اللہ علیہ رانی هم دغه ده چه دا یومختلف فیها مسئله ده په دې وجه نی مستقل باب قائم کړې دې.^(۲)
علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ په حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ وغیره باندې ده: علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ وغیره فرماني د حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ د ابن بطلان وغیره د قول نه استدلال صحیح نه دې ځکه چه حدیث باب مستقل حدیث دې. په دې کښې د مضمضه او استنشاق صراحت دې. د راتلونکې باب حدیث سره ددې هیڅ تعلق نشته دې.

بیا حضور پاک کله هم دا دواړه نه دی ترک کړی کوم چه د مواظبت دلیل دې او په مواظبت سره وجوب ثابتېږي او د مواظبت دلیل د حضور پاک صلی اللہ علیہ وسلم نه ددې ترک نه نقل کیدل دی. باقی پاتې شوه خبره د اودس د سقوط نو د اودس قصدی سقوط د اودس ضمنی سقوط ته مستلزم نه دې. بهر حال یوڅو دې ترک نقل نه دې.

اودیم نص یعنی «وَأَنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَأَطَهَّرُوا» هم ددې په وجوب باندې دلالت کوي.^(۳)
د ابن بطلان د اجماع دعوی حیثیت: حضرت شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمۃ اللہ علیہ وغیره لیکلی دی چه ابن بطلان رحمۃ اللہ علیہ کومه د اجماع دعوی کړې ده او حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ دا بغیر د څه نقد نقل کولو نه سکوت اختیار کړې دې هغه محل نظر دې ځکه چه د ابو ثور او داود ظاهري په دې باره کښې اختلاف دې چه هغوی په غسل کښې اودس واجب گرځولې دې. بعض حضرات وائي که چرې هغه عمل موجب د جنابت کیدو سره موجب حدث هم وی نو بیا په غسل کښې اودس کول واجب دی.^(۴)

دامام احمد رحمۃ اللہ علیہ په یوروايت کښې دی چه په غسل کښې ضمناً د اودس نیت به کافی نه وي بلکه د غسل نه وړاندې یا روستو په مستقل توگه اودس کول ضروري دی او د امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ د دوو اقوالونه هم یوهم دغه شان دې.^(۵) د داود ظاهري ابو ثور امام احمد او امام شافعی رحمهم الله په یو روایت کښې د ابن بطلان رحمۃ اللہ علیہ د نقل کړې شوې اجماع خلاف دې. په دې وجه د حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ دا د استدلال په توگه باندې پیش کول صحیح نه دی. حالانکه حافظ صاحب رحمۃ اللہ علیہ «باب الوضوء قبل الغسل» لاندې پخپله د داود ظاهري او ابو ثور د اختلاف د وجې نه د ابن بطلان دعوی د اجماع مردود گرځولې ده.^(۶)

د امام بخاري رحمۃ اللہ علیہ ورحمان: مضمضه او استنشاق فی الغسل د امام بخاري رحمۃ اللہ علیہ په نیز څه حیثیت دې؟ آیا هغه دې ته سنت وائي که واجب؟ د دې وضاحت کولو سره شیخ الاسلام علامه شبیر احمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ فرماني:

(۱) عمدة القاری: ۳/۳۰۵ ارشاد الساری: ۱/۴۹۶.

(۲) تقریر بخاری: ۲/۸۳ اسراج القاری: ۲/۱۹۷.

(۳) عمدة القاری: ۳/۳۰۶ حاشیة السندی علی الصحیح: ۱/۵۷.

(۴) الكنز المتواری: ۳/۲۰۲ حاشیة التوضیح: ۴/۵۶۸.

(۵) المغنی لابن قدامة: ۱/۱۳۹ الكنز المتواری: ۳/۲۰۲.

(۶) فتح الباری: ۲/۴۷۶.

د امام بخاری رحمہ اللہ صرف مضمضہ او استنشاق دپارہ دا ترجمہ قائم کول دھغوی پہ دی رحجان باندی دلالت کوی چه په غسل جنابت کنبی د مضمضہ او استنشاق کوم حیثیت دی هغه په اودس کنبی نه دی. د امام بخاری رحمہ اللہ ددی رحجان ثبوت د هغه د قائم کړي شوې تراجم نه ملاوړی. کتاب الغسل کنبی د ټولو نه اول نی دا ترجمه قائم کړه چه د غسل شروع د اودس نه کول پکار دی. په دی ترجمه کنبی حرم رسول ﷺ حضرت عائشه صدیقہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا روایت بیان کړو چه کله به حضور پاک د جنابت غسل فرمائیلو نو په شروع کنبی به نی خپل دواړه لاسونه وینخل ثم يَتَوَضَّأُ كَمَا يَتَوَضَّأُ لِلصَّلَاةِ بیا به نی اودس کولو لکه څنگه چه به نی د مانځه د پاره اودس کولو او په اودس کنبی مضمضه او استنشاق شامل کیدل ښکاره دی. اوس امام بخاری رحمہ اللہ ددی نه پس «باب المضمضة والاستنشاق في الجنابة» خان له قائم کړو. که چرې په غسل جنابت کنبی هم د مضمضه او استنشاق حیثیت د هغوی په نیز هم هغه دي کوم چه په اودس کنبی دی نو د جد ترجمه قائم کول ضروری نه وو، په اودس کنبی ددی حیثیت د سنت او غسل کنبی دا دواړه څیزونه واجب او مستقلاً مطلوب دی. (١)

الحديث الأول

٢٥٩- حَدَّثَنَا عُزْرَبُنْ حَفْصُ بْنُ غِيَاثٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا أَبِي، حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ، قَالَ: حَدَّثَنِي سَالِمٌ عَنْ كُرَيْبٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا مِمَّنْ هُوَ قَالَتْ: «صَبَّيْتُ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ غَسْلًا، فَأَقْرَعَ يَمِينَهُ عَلَى يَسَارِهِ فَقَسَلَهَا، ثُمَّ غَسَلَ فَرْجَهُ، ثُمَّ قَالَ بِبَيْدِ الْأَرْضِ فَسَحَّهَا بِالتُّرَابِ، ثُمَّ غَسَلَهَا، ثُمَّ مَضَمَضَ وَاسْتَنْشَقَ، ثُمَّ غَسَلَ وَجْهَهُ، وَأَفَاضَ عَلَى رَأْسِهِ، ثُمَّ قَتَعَ، فَقَسَلَ قَدَمَيْهِ، ثُمَّ أَتَى يَمِينِيْلَ فَلَمْ يَنْقُضْ بِهَا» [حديث باب ر: ٢٢٤٦]

(١) فضل الباري: ٢/ ٤٣٤-٤٣٣.

(٢) الحديث أخرجه البخاري أيضاً في نفس الكتاب باب الوضوء قبل الغسل رقم الحديث: ٢٤٩ وفي باب الغسل مرة رقم الحديث: ٢٥٧ وفي باب الغسل بالصاع ونحوه رقم الحديث: ٢٥٣ وفي باب مسح اليد بالتراب لتكون أنفى رقم الحديث: ٢٦٠ وفي باب تفريق الوضوء والغسل بنحوه مختصراً رقم الحديث: ٢٦٥ وفي باب من توضأ في الجنابة لم يغسل سائر جسده ولم يعد مواضع الوضوء منه مرة أخرى رقم الحديث: ٢٧٤ وفي باب نفث اليدين من الغسل من الجنابة رقم الحديث: ٢٧٦ وفي باب التستر في الغسل عند الناس بنحوه مختصراً رقم الحديث: ٢٨١ وأخرجه مسلم في صحيحه في كتاب الحيض باب صفة غسل الجنابة رقم الحديث: ٢٢٢ وأبو داود في سننه في كتاب الطهارة باب في الغسل من الجنابة رقم الحديث: ٢٤٥ والترمذي في سننه في كتاب الطهارة باب ما جاء في الغسل من الجنابة بنحوه مختصراً وقال: هذا حديث حسن صحيح. رقم الحديث: ١٠٣ والنسائي في سننه في كتاب الطهارة باب غسل الرجلين في غير المكان الذي يقتسل فيه رقم الحديث: ٢٥٢ وأيضاً في كتاب الغسل والتيمم باب إزالة الجنب الأذى عنه قبل إفاضة الماء عليه بنحوه مختصراً رقم الحديث: ٤١٨ وأيضاً في باب مسح اليد بالأرض بعد غسل الفرج رقم الحديث: ٤١٩ وأيضاً في باب الاستئثار عند الغسل رقم الحديث: ٤٠٨ وأخرجه ابن ماجه في سننه في كتاب الطهارة باب التمديل بعد الوضوء رقم الحديث: ٤٦٧ راجع جامع الأصول رقم: ٥٣٢١ وتحفة الأشراف: رقم: ١٨٠٦٤.

ترجمه: مونر ته عمر بن حفص بن غیاث بیان اوکرو، اوونیل مونر ته زما پلار، مونر ته اعمش و نیل ماته سالم بن ابی الجعد، هغه د کرب نه هغه د ابن عباس رضی اللہ عنہ نه نقل کری هغه اوونیل چه مونر ته حضرت میمون رضی اللہ عنہ بیان کرو چه ما د حضور اکرم صلی اللہ علیہ وسلم دپاره د غسل اوبه (به یولونسی) کنبی واچولی نو حضور پاک په خپل بی لاس سره په گس لاس باندې اوبه واچولی او دواړه لاسونه ئی اوونخل. بیا حضور پاک خپل شرمگاه اوونخل بیاخپل لاس په زمکه باندې اووهلو او دانئ په خاوره باندې اومړلو بیانی (اوبوسره) اوونخلو بیانی غرغری اوکړې بیانی پوزه کنبی اوبه واچولی بیانی خپل مخ مبارک اوونخلو او په سرباندې اوبه اوبه یولی. بیا حضور پاک دهغه خانی نه اخوا شو اوخپلې دواړه خپې ئی اوونخلې. بیا د حضور پاک په خدمت کنبی رومال راوړلې شو نو حضور پاک (په دې رومال سره د خپل اودس اندامونه) اوج نه کړل.

تراجم رجال

عمر بن حفص بن غیاث:

نوم او د نسب سلسله: داعمر بن حفص بن غیاث (د غین کسره سره) بن طلق ابن معاویه نخعی کوفی دې. ابو حفص د دوی کنیت دې. (۱)

اساتذہ حدیث: هغوی د حدیث روایت د خپل پلار حفص بن غیاث، سکین بن مکبر عجلی، عبدالله بن ادریس، عبدالله بن خراش حوشی، عثمان بن علی عامری او ابوبکر بن عیاش رحمهم الله نه کوی. (۲) عمر بن حفص په عام توگه د خپل پلار حفص بن غیاث نه روایت نقل کوی. اتمه حدیث هم د ده نه هم د ده د پلار په واسطه روایات نقل کړی دی. (۳)

تلامذہ: امام بخاری رحمته اللہ علیہ او امام مسلم رحمته اللہ علیہ خو غیر د هغه واسطه د هغوی نه روایت نقل کوی. خوامام ابوداؤد رحمته اللہ علیہ امام ترمذی رحمته اللہ علیہ او امام نسائی رحمته اللہ علیہ په واسطه د محمد بن ابی الحسین سمنانی د عمر بن حفص نه روایت کوی. (۴)

ددې نه علاوه د عمر بن حفص رحمته اللہ علیہ د حدیث روایت نقل کونکو کنبی ابوشیبه ابراهیم بن ابی بکر ابن ابی شیبه، ابراهیم بن یعقوب جوزجانی، احمد بن ابراهیم دورق، احمد بن یوسف سلمی، اسماعیل بن عبدالله اصبهانی، سلیمان بن عبد الجبار بغدادی، عباس بن ابی طالب، ابواسامه عبدالله بن اسامه کلی، عبدالله بن عبد الرحمن دارمی، ابو زرعه عبیدالله بن عبد الکرم رازی، ابوحاتم محمد بن ادریس رازی، محمد بن حسین متینی، محمد بن ابی الحسین سمنانی، محمد بن عثمان بن کرامه، محمد بن علی بن میمون رقی، محمد بن ابی غالب قمیسی، محمد بن یحیی بن فارس

(۱) الطبقات الکبری: ۱۳/۶، التاریخ الکبیر: ۱۵۰/۶ رقم الترجمة: ۱۹۴/۶، الجرح والتعديل: ۱۲۶/۶ رقم الترجمة: ۵۴۴، النفقات لابن سعد: ۴۵/۸، تهذیب الکمال: ۳۰۵/۲۱-۳۰۴ رقم الترجمة: ۲۱۷، سیر اعلام النبلاء: ۳۹۱/۱۰ رقم الترجمة: ۲۲۳، تاریخ الإسلام: ۱۰۶/۶ رقم الترجمة: ۶۳۴۹، تهذیب التهذیب: ۳۵/۷ رقم الترجمة: ۷۱۳، تقریب التهذیب: ۷۱۴/۱ رقم الترجمة: ۸۹۶، الکاشف: ۵۶/۲ رقم: ۴۰۳۸، تحویر تقریب التهذیب: ۹/۳ رقم الترجمة: ۴۸۸.

(۲) تهذیب الکمال: ۳۰۵/۲۱ تهذیب التهذیب: ۳۵/۷، تاریخ الإسلام: ۱۰۶/۶.

(۳) سیر اعلام النبلاء: ۳۹۱/۱۰، تاریخ الإسلام: ۱۰۶/۶.

(۴) تهذیب التهذیب: ۳۵/۷، سیر اعلام النبلاء: ۶۳۹/۱، تاریخ الإسلام: ۱۰۶/۶.

ذہلی، محمد بن یحیی بن کثیر حرانی، موسی بن سعید دندانی، هارون بن عبد الله الحمال اویعوب بن سفیان رحمهم الله شامل دی. (۱)

ذاتمه جرح والتعديل توثیقی اقوال: امام ابو حاتم رحمته فرمائی ثقة (۲)، امام عجل رحمته او ابو زرعه رحمته فرمائی ثقة (۳)، ابن شاهین په کتاب الثقات کنبی نقل کری دی چه امام احمد رحمته فرمائی «صدوق» (۴)، امام ابوداؤد رحمته فرمائی چه زه عمر بن حفص رحمته (نه د روایت په غرض د هغه کورته لازم) لیکن ماته دهغه نه د روایت موقع ملاؤنه شوه. (۵) علامه ذهبی رحمته فرمائی «کان من العلماء الأئمة» (۶)

د ابن حبان رحمته مبهم جرح: ابن حبان رحمته په کتاب الثقات کنبی تذکره کری ده او مبهم جرح کولو سره ئی لیکلی دی «رمعا أخطاء» (۷) حافظ ابن حجر عسقلانی رحمته تهذيب التهذيب (۸) کنبی د ابن حبان رحمته «رمعا أخطاء» بغيره تبصری نه نقل کولونه پس د نورو علماء توثیقی اقوال نقل کری دی خو په تقريب التهذيب کنبی لیکلی دی «ثقة رمعا وهم» (۹)

د ابن حبان رحمته او ابن حجر رحمته د قول حقیقت: د حافظ ابن حجر رحمته دا کلام «رمعا وهم» د ابن حبان رحمته قول «رمعا أخطاء» نه ماخوذ دي. د ابن حبان رحمته او حافظ صاحب رحمته د دې مبهم جرح هيڅ اعتبار نشته دي. د شیعین امام بخاری او امام مسلم رحمهم الله دهغه نه روایت کول پخپله دهغوی توثیقی دلیل دي. او امام ابو حاتم رحمته او ابو زرعه رحمته غوندي اتمه متشددین دهغوی مطلقاً توثیق کری دي لهذا هم مطلقاً توثیق معتمد او معتبر دي نه چه د ابن حبان او حافظ صاحب مبهم جرح ډگنی د انبیاء کرام علیهم السلام نه علاوه کوم یو نفس بشر دي چه د خطا او وهم نه خالی دي. (۱۰)

وفات: ابن سعد رحمته لیکلی دی چه عمر بن حفص رحمته په کوفه کنبی د ابواسحاق معتمد بالله د خلافت په زمانه کنبی ربیع الاول ۲۲۲ هجری کنبی انتقال شوې. (۱۱) رحمه الله رحمة واسعة د امام بخاری رحمته ابن حبان رحمته علامه ذهبی رحمته او حافظ ابن حجر رحمته نه هم د وفات کال ۲۲۲ هجری نقل دي. (۱۲)

(۱) تهذيب الكمال: ۳۰۶/۲۱-۳۰۵ تهذيب التهذيب: ۴۳۵/۷.

(۲) الجرح والتعديل: ۱۲۶/۶ سیر اعلام النبلاء: ۶۳۹/۱۰.

(۳) تهذيب التهذيب: ۴۳۵/۷ حاشیه تهذيب الكمال: ۳۰۶/۲۱.

(۴) تهذيب التهذيب: ۴۳۵/۷ تعليقات تهذيب الكمال: ۳۰۶/۲۱.

(۵) تاريخ الإسلام: ۱۰۶/۶ تهذيب الكمال: ۳۰۶/۲۱.

(۶) سیر اعلام النبلاء: ۶۳۹/۱۰.

(۷) کتاب الثقات: ۴۴۵/۸.

(۸) تهذيب التهذيب: ۴۳۵/۷.

(۹) تقريب التهذيب: ۷۱۴/۱.

(۱۰) تعليقات الکاشف: ۵۷/۲ تحرير تقريب التهذيب: ۶۹/۲.

(۱۱) الطبقات الكبرى: ۴۱۳/۶.

حدثنا ابي حفص بن غياث:

نوم اود نسب سلسله: هغوى د امام اعظم ابوحنيفه رحمه الله او امام ابويوسف رحمه الله خصوصى شاگرد او دامام بخارى رحمه الله معتمدترين استاذ حفص بن غياث بن طلق بن معاويه بن مالك بن الحارث بن ثعلبه بن عامر بن ربيعه بن عامر بن جشم بن وهيل بن سعد بن مالك بن التبع نخعى كوفى رحمه الله دى. ^(٢) دهغوى كنيت ابو عمر دى. ^(٣) حفص بن غياث د هشام بن عبد الملك د خلافت په زمانه كښې ١١٧ هجرى كښې پيداشوى. ^(٤)

تحصيل علوم وشيوخ حديث: هغوى چه د كرمو محدثينو كرامو نه د حديث علم حاصل كړې په هغوى كښې اسماعيل بن ابي خالد، اسماعيل بن سميع، اشعث بن سوار، اشعث حدكاني، اشعث حمراني، برد بن سنان شامي، ابو برده يزيد بن عبدالله اشعري، جعفر بن محمد بن علي الصادق، حجاج بن ارطاة، خالد الحذاء، سعد بن طارق اشجعي، سفيان ثوري، سليمان الاعمش، سليمان ابن جريج ثيمي، عاصم الاحول، ابوشيبه عبد الرحمن كوفي، عبدالعزيز بن عمر بن سعد بن كدام، عبدالعزيز بن عمر بن عبد العزيز، عبيد الله بن عمر، ابو عيسى مسعودي، ابو عيسى نخعي، علاء بن خالد، علاء بن مسيب، مجاهد بن سعيد، محمد بن ابي يحيى، موسى بن عمير عنبري، ميمون وراق، هشام بن عروه، يحيى بن سعيد انصاري، مصعب بن سليم، ابواسحاق شيباني او ابو خالد دالتي رحمهم الله شامل دى. ^(٥)

تلامذه: د حفص بن غياث رحمه الله نه د حديث روايت كونكو كښې ابراهيم بن مهدي، احمد بن ابراهيم دوري، احمد بن حنبل، اسحاق بن راهويه، ابو معمر اسماعيل هذلي، ابوبكر اسماعيل ابلي، اميه بن قاسم حسن عرفه، داؤد بن رشيد، ابو خيثمه، سفيان، وكيع بن جراح، ابوسائب، سهل رازي، سهل عسكري، صدقه بن فضل مروزي، ابوسعيد اشج، ابوبكر بن ابي شيبه، عفان بن مسلم، ابوالشعثا، علي بن خشرم، علي بن مدني، علي بن ميمون، عمر بن حفص بن غياث، ابو داؤد حفري، عمران بن ميسره، غنام بن حفص بن غياث، ابونعيم فضل بن دكين، قتيبه بن سعيد، محمد بن آدم، محمد بن صباح بزار، ابوكريب، محمد بن مثنى، ابويحيى ثقفى مروزي، ابوهشام رفاعي.

(١) التاريخ الكبير: ١٥٠/٦، الثقات: ٤٥/٨، الكاشف: ٥٧/٢، تاريخ الإسلام: ١٠٦/٦، تهذيب التهذيب: ٣٥/٧، تقريب التهذيب: ٧١٤/١.

(٢) تهذيب الكمال: ٥٦/٧، رقم الترجمة: ١٤١٥، تهذيب التهذيب: ٥١٥/٢، تاريخ بغداد: ١٥٨/٨، رقم الترجمة: ٣١٣، وفيات الأعيان: ١٩٧/٢، رقم الترجمة: ٢٠٢، التاريخ الكبير: ٣٧٠/٢، رقم الترجمة: ٢٨٠٤، الطبقات الكبير: ٣٨٩/٦، الجرح والتعديل: ١٩٩/٣، رقم الترجمة: ٨٠٤، كتاب الثقات: ٢٠٠/٦، الملل الواردة في الأحاديث النبوية للدارقطني: ٢٨٨/١، الكمال لابن الأثير: ٣٧٠/٥، تاريخ الإسلام: ٢٢٦/٥، رقم الترجمة: ٤٩١١، تذكرة الحفاظ: ٢٩٧/١، رقم الترجمة: ١٢٧٩، الكاشف: ٣٤٢/١، رقم الترجمة: ١١٦٥، سير أعلام النبلاء: ٢٢/٩، رقم الترجمة: ٦، تقريب التهذيب: ٢٢٩/٣، رقم الترجمة: ٤٣٦، تحرير تقريب التهذيب: ٣٠٥/١، رقم الترجمة: ٤٣، مقدمة فتح الباري: ٥٦/١.

(٣) كتاب الثقات: ٢٠٠/٦، الطبقات الكبير: ٣٩٠/٦، التاريخ الكبير: ٣٧٠/٦.

(٤) الطبقات الكبير: ٣٩٠/٦، وفيات الأعيان: ٢٠١/٢، تاريخ بغداد: ١٩٦/٨.

(٥) تهذيب الكمال: ٥٨٧/٥٦، تهذيب التهذيب: ٤١٥/٢، تاريخ بغداد: ١٨٥/٨.

هند بن سري، يحيى بن سعيد القطان، يحيى بن معين، يحيى بن يحيى نيسابوري او يعقوب بن ابراهيم دورقي رحمهم الله شامل دي.^(۱)

د ائمه جرح او تعديل اقوال او د ژوند حالات: اسحاق بن منصور رحمته الله او احمد بن سعد بن ابی مریم

رحمته الله يحيى بن معين رحمته الله ته نقل کړی دی هغه فرماني «حفص بن غياث ثقة»^(۲)

ابو مسلم صالح رحمته الله د خپل والد احمد بن عبدالله عجلي رحمته الله ته نقل کړی دی هغه فرماني «حفص بن

غياث ثقة، مأمون فقهه» دامام وکیع رحمته الله ته چه به کله د یوخیزاره کښې تپوس کولې شو نو هغوی به

فرمائیل چه لارشی زموږ د قاضي صاحب نه معلوم کړې. هغوی نور فرماني «کان سعيها أو ههنا عفيفاً

مسلماً»^(۳)

ابن ابی حاتم عبدالرحمن رحمته الله وائی چه ما د خپل پلار نه د حفص بن غياث رحمته الله او ابو خالد الاحمر رحمته الله

پاره کښې پوښتنه او کړه نو هغوی او فرمائیل حفص د خالد په نسبت احفظ او اتقن دي.^(۴) ابن حبان

رحمته الله په کتاب الثقات کښې دهغوی تذکره کړې ده.^(۵)

علی ابن مدینی رحمته الله وائی چه يحيى بن معين رحمته الله فرماني «حفص ثبت» ما ونيل هغه ته وهم کيږي.

ابن معين رحمته الله او فرمائیل دهغه کتاب صحيح دي. کله چه زه کوفي ته راغلم نو حزام حفص او ابن ابی

زائده غوندي مې څوک اونه ليدل. دا خلق اصحاب حديث وو. ابن مدینی رحمته الله او ونيل کله چه حفص

رحمته الله خپل کتابونه رااوويستل نو هغه هم هغه شان وو لکه چه يحيى رحمته الله فرمائيلي وو او په هغې کښې

اخبار او الفاظ (حديث) وو څنگه چه يحيى فرمائيلي وو.^(۶)

علی ابن مدینی رحمته الله وائی چه ما يحيى بن سعيد القطان رحمته الله داسې فرمائيلوسره واوړيدو: حفص بن

غياث د اعمش رحمته الله په شاگردانو کښې د ټولو نه زيات او ثق وو. ابن مدینی رحمته الله وائی چه ما د يحيى

رحمته الله خبره اونه منله خو چه زه کله کوفي ته راغلم نو عمر بن حفص رحمته الله ماته د خپل والد صاحب کتاب

او خودلو په کوم کښې چه د اعمش رحمته الله روايات وو نوما يحيى بن سعيد ته د رحمت دعا او کړه. عمر

و نييل کتاب زما د پلار گوري او دعا يحيى ته کوي؟ ابن مدینی رحمته الله وائی چه ما او ونييل چه ما د

يحيى بن سعيد نه اوريدلی وو چه حفص د اعمش په اصحاب کښې د ټولو نه زيات او ثق دي. ماته

دهغې يقين هغه وخت پوري نه وو شوې ترکومي چه ما دهغه کتاب ته وو کتلې.^(۷)

يحيى بن معين نه تپوس او کړې شو چه ابن ادریس او حفص بن غياث کښې کوم يو ډير احفظ دي؟

نو هغه او فرمائیل ادریس حافظ دي او حفص بن غياث صاحب حديث دي هغه ته د حديث پيژندگلو

ده.^(۸)

(۱) تهذيب الكمال: ۵۹/۷-۵۸ تهذيب التهذيب: ۴۱۶/۶-۴۱۵ تاريخ الإسلام: ۲۲۶/۵.

(۲) تاريخ بغداد: ۱۹۳/۸ الجرح والتعديل: ۲۰/۳ تهذيب التهذيب: ۶۰/۷.

(۳) تاريخ بغداد: ۱۹۳/۸، ۱۶۴/۸ تهذيب الكمال: ۶۰/۷ تهذيب التهذيب: ۴۱۶/۲ تاريخ الإسلام: ۲۲۶/۵.

(۴) الجرح والتعديل: ۲۰/۳ تهذيب الكمال: ۱۹۷/۶.

(۵) كتاب الثقات: ۲۰/۶.

(۶) تاريخ بغداد: ۱۹۳/۸ تهذيب الكمال: ۶۲/۷-۶۱.

(۷) تاريخ بغداد: ۱۹۳/۸ تهذيب التهذيب: ۴۱۶/۲ تهذيب الكمال: ۶۱/۷-۶۰.

(۸) تاريخ بغداد: ۱۹۴/۸ سير اعلام النبلاء: ۲۳/۹.

ابن خراش رحمته فرماني «هوأي: حفص أئبت من عبد الواحد بن زيات» (١) امام نسائي رحمته فرماني «حفص بن غياث ثقة» (٢) علامه ذهبي رحمته فرماني «الإمام الحافظ العلامة القاضى أبو عمر الحنفى الكوفى قاضى الكوفة ومعهدها» (٣) علامه عيني رحمته فرماني «ثقة فقيه حافظ» (٤) خطيب بغدادى رحمته فرماني «كان حفص كثير الحديث حافظاً له، لئبأه وكان أليماً مقدماً عند المشايخ الذين بهم منهم الحديث» (٥)
يعقوب ابن شيبه رحمته فرماني «حفص ثقة ثبت إذا حدث من كتابه يعنى بعض حفظه» (٦) حافظ ابن حجر رحمته فرماني «ثقة فقيه، تغير حفظه قليلاً فى الآخر» (٧) ابن سعد رحمته فرماني «كان ثقة مأموناً لئبأ إلا أنه كان يذل» (٨)

حافظ ابن حجر رحمته د فتح الباري په مقدمه كينې فرماني: «حفص بن غياث من الائمه الأئبأته أجمعو على توثيقه والاحتجاج به، إلا أنه فى الآخر ساء حفظه، فمن مهم من كتابه أصم ممن مهم من حفظه..... اعتمد البخاري على حفص هذا فى حديث الأعمش، لأنه كان يحوز بين ما صرح به الأعمش بالسماع وبين ما دلله، نه على ذلك أبو الفضل بن طاهر وهو كمال قال» (٩)

يعنى حفص بن غياث رحمته د ائمه اثبات نه دي. دهغوى توثيق او د هغوى د روايت نه په احتجاج باندې د ائمه اجماع ده. البته په آخرى عمر كينې په حافظه كينې څه فرق راغلې وو. دهغوى د حفظ په مقابل كينې د كتاب نه اوريدلې شوې روايت زيات صحيح دي. نور ئى او فرما تيل امام بخاري رحمته د اعمش د حديث په سلسله كينې په حفص باندې زيات اعتماد كولو. يعنى تركومې چه دهغه نه دا اعمش حديث ملاويدلو نو د نورو نه به ئى روايت نه كولو. د ابو الفضل بن طاهر مطابق حفص به د اعمش تدليس كړې شوى روايات او د سماع د صراحت والا رواياتو كينې فرق ساتلو. حافظ صاحب فرماني «وهو كمال قال رأي: أبو الفضل بن طاهر» بهر حال حفص بن غياث رحمته د ائمه جرح وتعديل د تصريحاتو مطابق د ثقات او اثبات نه دي. (١٠) او د ائمه جرح وتعديل دهغوى په توثيق باندې اتفاق دي. كامر.

د امام اعظم ابو حنيفه رحمته د شاگرد ئى شرف: حفص بن غياث رحمته ته د امام صاحب رحمته نه شرف تلمذ حاصل دي. هغوى د امام اعظم رحمته په ممتاز كبار اصحاب اوشركاء تدوين فقه كينې وو. د

(١) تاريخ بغداد: ١٩٤/٨ تهذيب الكمال: ٦٢٧/٧ تاريخ الإسلام: ٢٢٤/٥.

(٢) تهذيب الكمال: ٦٢٧/٧ سير اعلام النبلاء: ٢٥/٩ تهذيب التهذيب: ٤١٦/٢.

(٣) سير اعلام النبلاء: ٢٢/٩.

(٤) عمدة القارى: ٣٠٦/٣.

(٥) تاريخ بغداد: ١٩٠/٨ الجواهر المضية: ٢٢٣/١.

(٦) تاريخ بغداد: ١٩٤/٨ الكاشف: ٣٤٣/١ تهذيب الكمال: ٦٠/٧.

(٧) تقريب التهذيب: ٩٢٢/١.

(٨) الطبقات: ٣٩٠/٦.

(٩) مقدمه فتح الباري: ٥٦١/١ تحرير تقريب التهذيب: ٣٠٥/١.

(١٠) تعليقات تهذيب الكمال: ٦٩/٧.

امام ابویوسف رحمه الله سره ورته هم د شاگردنی سعادت حاصل دی. امام ابوحنیفه رحمه الله چه کوم شاگردان و چه د سرور او دافع حزن او غم فرمانیلې وو د حفص بن غیاث رحمه الله شمیر هم په هغوی کښې کیدو. (۱)
 د قضاء عهده: هغوی په کوفه کښې دیارلس کاله او بغداد کښې د قضاء متبولى اود قضاء په عهده باندې پاتې دي. احمد بن کامل رحمه الله وائی چه هارون الرشید هغه په بغداد کښې د شرقیه قاضی مقرر کړو بیا دهغه ځانی نه معزول کولو سره نې د کوفې قاضی جوړ کړو. (۲) عبید بن صباح رحمه الله وائی چه حفص بن غیاث رحمه الله ۱۷۷ هجری د شپیتو کالو په عمر کښې قاضی مقرر شو. (۳)
 حمید بن ربیع رحمه الله وائی هارون الرشید د قضاء عهده حواله کولو دپاره عبدالله بن ادریس حفص بن غیاث او وکیع بن الجراح دریو اړه راوغوښتل. ابن ادریس خو دربار ته په رسیدو باندې د السلام علیکم نه پس خپل ځان داسې راگذار کړو لکه چه هغه مفلوج وی. خلیفه اوونیل دا ضعیف بودا بوختی داد کار نه دي. وکیع خپله گوته په سترگه باندې کیخودو سره اوونیل (د توره په توگه دا گوته مراد اخستلو سره) اوونیل په الله تعالی قسم امیر المؤمنین ما د یو کال نه په دي سره څه نه دی لیدلی. خلیفه هغه معزور گټلو سره واپس کړو او حفص بن غیاث رحمه الله څه عذر اونه کړې شو او قاضی جوړ کړې شو. (۴)

د ابویکر بن ابی شیبه رحمه الله په روایت کښې دی چه حفص بن غیاث او فرمانیل چه ما د قضاء عهده هغه وخته پورې اختیار نه کړه ترکومې پورې چه زما د پاره مردار خوراک حلال نه شو. (۵) یوځل نې او فرمانیل چه که د قرضونو بوج او د بال بچ ذمه واری نه وه نو د قضاء عهده به مې نه وه قبوله کړې. (۶)

ابراهیم بن مهدی رحمه الله وائی چه کوم وخت حفص بن غیاث د شرقیه بغداد قاضی وو نیوسرې چه دهغوی نه نې د قضاء مسائلو پوښتنه کوله، حفص رحمه الله او فرمانیل کیدې شی ته د قاضی جوړیدو خواهش مند نې نو واوړه چه سرې دي په خپله سترگه کښې گوته ورکړی اودې باسی داد هغه دپاره ددې نه بهتر ده چه هغه قاضی جوړشی. (۷)

د ابن ابی لیلی فیصلو سره مشابَهت: هغوی دخپل استاذ امام ابویوسف رحمه الله د مشورې نه بغیر د قضاء عهده قبوله کړې وه. چه هغوی ته معلومه شوه نو دا خیالی نې اوکړو چه داد بوج کار دهغوی دپاره قابل تحمل نه وی اودهغه د قضاء عهده قبولو هم په هغوی باندې مشکل شی. چنانچه بشر ابن الولید وائی چه امام ابویوسف رحمه الله ماته او حسن بن زیاد ته او فرمانیل چه دهغه د فیصلو تتبع کوئی. کله چه مونږ د هغې تفصیلات د امام ابویوسف رحمه الله مخې ته کیخودل نو هغوی په دي کښې نظر کولو سره او فرمانیل داخود قاضی ابن ابی لیلی فیصلو سره ملایرې بیانی او فرمانیل د شروط او سجلات هم تتبع کوئی. مونږ هغه هم اوکړه نو په هغې باندې هم نظر اچولو سره او فرمانیل حفص بن

(۱) مناقب الإمام أبي حنيفة للذهبي: ص: ۲۸، الجواهر المضیة: ۱/ ۲۲۲-۲۲۱ الفوائد البهیة ص: ۶۸

(۲) تاریخ بغداد: ۱۸۶، ۱۸۹/۸، تهذیب الکمال: ۵۹، ۶۴/۷ سیر أعلام النبلاء: ۳۰/۹.

(۳) تاریخ بغداد: ۱۹۶/۸ تهذیب الکمال: ۶۹/۷

(۴) تاریخ بغداد: ۱۸۶/۸ وفيات الأعيان: ۱۹۸/۲ الجواهر المضیة: ۱/ ۲۲۲.

(۵) تاریخ بغداد: ۱۹۸/۶ وفيات الأعيان: ۲/ ۲۰۰ تاریخ الإسلام: ۲۲۷/۵.

(۶) تاریخ بغداد: ۱۸۶/۸ وفيات الأعيان: ۱۹۸/۶ تهذیب الکمال: ۷/۶۴.

(۷) تاریخ بغداد: ۱۸۶/۸ تاریخ الإسلام: ۲۲۷/۵ سیر أعلام النبلاء: ۲۶۳۹.

غیاث رحمته دهغه خلقو نه دې چاته چه د قیام لیل په برکت سره د الله تعالی حفاظت او خیال ساتل حاصل دی. (۱)

خطیب بغدادی رحمته فرماني چه کله حفص بن غیاث رحمته قاضی جوړ کړې شو نو امام ابویوسف رحمته خپلو ملگرو ته اووئیل چه راشئ د حفص نوادر راجمع کړئ. بیا چه کوم وخت د هغه فیصلی امام ابویوسف رحمته ته وړاندې کړې شوې نو اصحاب ابویوسف دهغوی نه د حفص د نوادر باره کښې تپوس اوکړو. نوهغوی اوفرمائیل تاسوته دې خبر وی حفص خود الله تعالی د توفیق لاندې روان دي یوروايت کښې دي امام ابویوسف رحمته اوفرمائیل الله تعالی د تهجد په برکت سره حفص ته خپل توفیق ورکړې دي. (۲)

د قضاء حق ئی اداکړو: هاشم رفاعی وائی حفص بن غیاث رحمته یوخل په شرقیه کښې ناست وو د خلقو مسئلې حل کولې چه د خلیفه پیغام راغلو نوهغوی قاصد ته اوفرمائیل چه ددې خلقو د خصوصاتو نه فارغ کیدو سره به د امیر المؤمنین په خدمت کښې حاضریرم ځکه چه زه هم د دوی د مسئلو د حل کولو اجرت او مزدوری اخلم اود هغه وخته پورې د خپل مجلس نه نه پاسیدو ترکومي چه د خصوصه نه فارغ کیدو سره لاړنه شو. (۳)

غنام بن حفص وائی یوخل زما پلار بیمار شو او پنخلس ورځې په بیمارئی کښې تیرې شوې اوعدالت ته لاړ نه شو، د میاشتي په پوره کیدو باندې وظیفه ملاؤشوه نوماته ئی سل درهم راکړه وئی فرمائیل لاړشه گورنر ته ئی ورکړه. دا د هغه پنخلسو ورځو وظیفه ده په کوم کښې چه ماته د مسلمانانو په مینځ کښې د فیصلی کولو موقع ملاؤنه شوه او په دې زما هیڅ حق نشته. (۴)

عمر بن حفص وائی چه کله زما د پلار آخری وخت رانیزدې شو او په هغه بې هوشی راغله نو زه دهغه سر ته کیانستم او په ژړا شوم. هغه په هوش کښې راغلو نو تپوس ئی اوکړو چه ولې ژاړې؟

ما وئیل چه ستاسو د جدائی په خیال سره اوستاسو د قاضی جوړیدو په معامله سره نوهغوی اوفرمائیل مه ژاړه ځکه چه ما ټول عمر ډیر پاک ژوند تیر کړې دي (یعنی کله ما حرام نه دی خوړلی) هیڅ کله می دمدعی اومدعی علیه په مینځ کښې په عدل اوانصاف کولو کښې د مدهانت نه کار نه دي اخستی. (۵)

وکیع بن الجراح رحمته اوفرمائیل چه نن اهل کوفه په خیر اوعافیت کښې دی دهغوی امیر داؤد بن عیسی او قاضی حفص بن غیاث اومحتسب حفص الدورقی دي. (۶) ابوجعفر مسندی رحمته وائی چه حفص بن غیاث رحمته د عربو په سخیانو خلقو کښې وو اوهغوی به فرمائیل څوک چه زمونږ پیش کړې شوې خوراک نه کوی مونږ هلو هغوی سره خبرې نه کوو. (۷)

(۱) الجواهر المضیة: ۲۲۲/۱ تاریخ بغداد: ۱۸۹/۸.

(۲) تاریخ بغداد: ۱۸۹/۸ الجواهر المضیة: ۲۲۳/۱ سیر اعلام النبلاء: ۳۰/۹.

(۳) تاریخ بغداد: ۱۸۷/۸ وفيات الأعیان: ۱۹۸/۲.

(۴) تاریخ بغداد: ۱۸۷/۸ وفيات الأعیان: ۱۹۸/۲ تاریخ الإسلام: ۲۲۷/۵.

(۵) تاریخ بغداد: ۱۸۷/۸ وفيات الأعیان: ۱۹۸/۲ تاریخ الإسلام: ۲۲۷/۵.

(۶) تاریخ بغداد: ۱۹۰/۸ سیر اعلام النبلاء: ۲۶/۹ تهذیب الکمال: ۶۵/۷.

(۷) تاریخ بغداد: ۱۹۰/۸ تاریخ الإسلام: ۲۲۷/۵ تهذیب الکمال: ۶۵/۷.

حفص بن غیاث رضی اللہ عنہ وائی کوم وخت چه مونہ بغداد ته راغلو نومونہ سره اصحاب حدیث راغلل نوابن ادریس به هغوی ته وئیل چه تاسو شعر او عربی لارمی اونیسینی. حفص وائی ما ابن ادریس ته اووئیل چه ته دالله تعالی نه نه ویریری؟ دا خلق د رسول الله ﷺ د آثار او احادیثو طالبان دی اوته دوی ته د شعر او عربی زده کولو وائی. که بیا دی داسی اووئیل نوزه به تاسره دیر خراب مخ شم. (۱)

حفص بن غیاث رضی اللہ عنہ په قضاء کښی دعلم اودیانت هغه کردار پیش کړو چه امام ابویوسف رضی اللہ عنہ غوندي قاضی القضاة په هغه باندې د اطمینان اظهار او کړو دکما من او حفص د وفات نه پس په خپل خان باندې نهه سوه درهم قرضه پریخوده. (۲) هغه واقعی د قضاء حق ادا کړو هم دغه وجه ده چه په هغه وخت کښی به په عام توگه دا وئیلې کیدل چه حفص آخری قاضی وو او په هغه باندې قضاء ختمه شوې ده. (یعنی اوس د هغوی په شان د عادلته قضا توقع پاتې نه شوه). (۳)

وفات: دهغوی د وفات د کال باره کښی درې اقوال دی. حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ په تقریب التهذیب کښی ۱۹۲ یا ۱۹۵ هجری نقل کړې دي. (۴) او ابن حبان رضی اللہ عنہ کتاب الثقات کښی ۱۰ ذی الحجه ۱۹۵ یا ۱۹۶ هجری د وفات کال گرځولي دي. (۵) ۱۹۵ هجری د ابوسائب مسلم بن جناده قول دي. (۶) او ۱۹۶ هجری د عمرو بن علی او محمد بن مثنی وغیره قول دي. (۷) احمد بن عبد الجبار عطاردی، ابن نمیر، ابوسعید اشج، خلیفه بن خیاط، ابن ابی الدنيا، عیبدین صباح، ابویشر او ابن خلکان وغیره وئیلی دی چه حفص بن غیاث رضی اللہ عنہ ۱۹۴ هجری کښی ددې دنیا ته تلې دي. (۸) ابن سعد لیکلی دی د حفص بن غیاث رضی اللہ عنہ انتقال ۱۰ ذی الحجه ۱۹۴ هجری باندې د محمد بن هارون په دور خلافت کښی شوې دي. (۹) ابویشر هارون رضی اللہ عنہ وائی چه دابن ادریس د انتقال په وخت حفص بن غیاث رضی اللہ عنہ فالج کښی راگیرشو بیا ۱۹۴ هجری پورې په کور کښی (بیمار) پاتې شو او ۱۰ یعنی ذی الحجه ۱۹۴ هجری کښی وفات شو اوامیر کوفه فضل بن عباس دهغوی جنازه اوکړه. (۱۰) علامه مزی رضی اللہ عنہ علامه ذهبی رضی اللہ عنہ او حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ ۱۹۴ هجری د وفات قول صحیح گرځولي دي. (۱۱) رحمه الله ورحمة واسعة.

(۱) تاریخ بغداد: ۱۶۸/۸ تاریخ الإسلام: ۲۲۷/۵.

(۲) وفیات الأعیان: ۲۰۰/۲ تهذیب الکمال: ۶۴/۷ تهذیب التهذیب: ۱۷/۲ سیر أعلام النبلاء: ۲۶/۹ تاریخ الإسلام: ۲۲۷/۵.

(۳) تهذیب الکمال: ۴/۷ تاریخ الإسلام: ۲۲۷/۵ تهذیب التهذیب: ۱۷/۲ سیر أعلام النبلاء: ۲۶/۹.

(۴) تقریب التهذیب: ۲۲۹/۱.

(۵) کتاب الثقات: ۲۰۰/۶.

(۶) تاریخ بغداد: ۱۹۶/۸ تاریخ الإسلام: ۲۲۸/۵ تهذیب الکمال: ۹/۷ سیر أعلام النبلاء: ۳۴/۹.

(۷) تاریخ بغداد: ۱۹۶/۸ وفیات الأعیان: ۲۱۰/۲ تهذیب الکمال: ۶۹/۷.

(۸) تاریخ بغداد: ۱۹۵-۱۹۶/۸ تاریخ الإسلام: ۲۲۸/۵ تهذیب الکمال: ۹/۷ سیر أعلام النبلاء: ۳۳/۹ تهذیب التهذیب: ۲۹۸/۲.

(۹) وفیات الأعیان: ۲۰۰/۲ تذکرة الحفاظ: ۲۹۸/۱.

(۱۰) الطبقات الكبرى: ۳۹۰/۶.

(۱۱) تاریخ بغداد: ۱۹۶/۸ تهذیب الکمال: ۹/۷ سیر أعلام النبلاء: ۳۳/۹.

(۱۲) تاریخ الإسلام: ۲۲۸/۵ سیر أعلام النبلاء: ۴/۹ تهذیب الکمال: ۱۷/۲ تهذیب الکمال: ۶۹/۷.

باقی روایات حدیث اعمش سالم کرب ابن عباس او میمونہ رضی اللہ عنہ تراجم وراوندی تیر شوی دی. (۱)

شرح حدیث

قوله: «غُسْلًا: غُسْلًا» به ضمه د غین د غسل او بوته وائی. (۲) د لفظ غسل لغوی تحقیق اود ائمه لغت مختلف اقوال کتاب الغسل په شروع کښې بیان کړې شوی دی.

قوله: «ثم قال بيده الأرض فمسحاً بالتراب» بیا حضور پاک خپل لاس په زمکه باندې اووهلو او هغه ئی په خاوره پورې او مېړلو. د ابن عساکر او ابوذر په روایت کښې علی الأرض الفاظ دی یعنی د علی اضافه ده. (۳) قال بيده الأرض یا علی الأرض مطلب دادې چه هغوی رضی اللہ عنہ خپل لاس په زمکه باندې اووهلو. قال دلته د «فرب» په معنی کښې دې لکه چه هم ددې کتاب ۱۸ نمبر باب نقض الیمن من الغسل عن الجنابة کښې د حضرت میمونہ رضی اللہ عنہ هم دغه روایت دې او په دې کښې «نقض الیمن من الغسل عن الجنابة» کښې د حضرت میمونہ رضی اللہ عنہ هم دغه روایت دې او په هغې کښې «فرب بيده الأرض» الفاظ دی. تفصیل په سابق باب کښې تیر شوې دې.

قوله: «ثم تمضمض واستنشق» بیا حضور پاک غرغړې اوکړې او پوزه کښې اوبه واچولې. د ابوذر اصیلی او ابن عساکر په روایت کښې تمضمض په خانی مضمض الفاظ دی. (۴) د مضمضه او استنشاق سره متعلق بحثونه په کتاب الوضوء کښې راغلی دی. دلته صرف په غسل کښې ددې دواړو سره متعلق د ائمه کرامو مذاهب او مختصر د حنفیه دلیل جواب ذکر کول مقصود دی. په غسل جنابت کښې مضمضه او استنشاق حیثیت: د احنافو په نیز په غسل جنابت کښې مضمضه او استنشاق یعنی ځله او پوزه کښې اوبه اچول واجب دی. (۵) د امام شافعی رحمته اللہ علیہ په نیز په اودس او غسل دواړو کښې غرغړې کول او پوزه کښې اوبه اچول سنت دی. هم دغه قول د حسن بصری، امام زهري، حکم بن عتبه، قتاده، ربیعہ، یحیی بن سعید انصاری، امام اوزاعی، لیث بن سعد رحمهم الله او په یو روایت کښې د عطاء رضی اللہ عنہ نه هم نقل دې. (۶) د امام مالک رحمته اللہ علیہ هم دغه مذهب دې. (۷)

(۱) د اعمش رضی اللہ عنہ دپاره اوگورنی: کشف الباری: ۲۵۱/۲ سالم احوال صحیح البخاری کتاب الوضوء باب التسمية على كل حال وعند الوقاع لاندې اوگورنی. د کرب رضی اللہ عنہ حالات کتاب الوضوء باب التخفيف في الوضوء په ذیل کښې اوگورنی. د ابن عباس رضی اللہ عنہ حالات دپاره کشف الباری: ۲۵۱/۱ ۲۰۵/۲ اود حضرت میمونہ رضی اللہ عنہ د حالاتو دپاره کشف الباری: ۴۲۰/۴.

(۲) شرح الکرمانی: ۱۲۲/۳ التوضیح: ۵۶۹/۴ فتح الباری: ۹۰/۲ عمدة القاری: ۳۰۶/۳ إرشاد الساری: ۴۹۷/۱ الکونر الجاری: ۱۶/۱ التوشیح: ۲۴۶/۱ تحفة الباری: ۲۲۳/۱.

(۳) إرشاد الساری: ۴۹۷/۱ تحفة الباری: ۲۲۳/۱.

(۴) إرشاد الساری: ۴۹۷/۱ تحفة الباری: ۲۲۴/۱-۲۲۳.

(۵) البحر الرائق: ۸۷/۱-۸۶/۱ الهدایه: ۴۷/۱-۴۸/۱ البناية: ۳۱۱/۱ بدائع الصنائع: ۲۶۷/۱ تبیین الحقائق مع حاشیه

الشبلې: ۶۰/۱-۵۹.

(۶) المجموع شرح المذهب: ۳۶۳/۱-۳۶۲/۲ إرشاد النووي: ۱۰۲/۳ البناية: ۳۱۱/۱ السعایه: ۲۷۵/۱.

د امام احمد رحمه الله یو روایت د امام شافعی رحمه الله په شان دې یعنی په اودس او غسل دواړو کښې سنت دې خود مشهور روایت مطابق مضمضه او استنشاق په اودس او غسل دواړو کښې واجب دي. هم دغه د ابن ابی لیلی حماد او امام اسحاق رحمهم الله مذهب دي. یو روایت د عطاء رحمه الله او ابن شهاب زهري رحمه الله نه هم دغه شان نقل دي. د امام احمد رحمه الله نه په یو دریم روایت کښې دا نقل دی چه استنشاق په اودس او غسل دواړو کښې واجب دي نه چه مضمضه. د ابو ثور، ابو عبيد، داؤد ظاهري او ابن منذر رحمهم الله هم دغه مذهب دي. (۱)

د بدن د آندامونو قسمونه: د احنافو په استدلال باندې د پوهیدلو د پاره داخبره په ذهن کښې اوسانتی چه د بدن د آندامونو درې قسمونه دي: ① هغه اعضاء کوم چه من کل الوجوه د بدن داخلي حصه دي. ② هغه اعضاء کوم چه من کل الوجوه د بدن خارج حصه دي. ③ بعض اعضاء هغه دي چه من وجه د بدن داخل حصه او من وجه ظاهر د بدن حصه دي. لکه پوزه او خله. لهذا د قسم اول نه په غسل کښې وینخل ضروري دي او نه په اودس کښې. د دویم قسم نه اعضاء ثلاثه په اودس کښې وینخل او د سر مسح کول ضروري دي او په غسل کښې د ټولو وینخل ضروري دي. د دریم قسم دوه حیثیتونه دي نودهرې په اعتبار سره احناف وائی چه په غسل کښې ددې وینخل ضروري دي نه چه په اودس کښې. (۲)

د احنافو مستدل: د غسل باره کښې د احنافو یو استدلال خو د قرآن مجید آیت ﴿وَأَن تَغُتُّوا﴾ (۳) (یعنی که تاسو په حالت د جنابت کښې نئ نو ښه په مبالغه سره پاکي حاصله کړئ) ته دي. چنانچه ملک العلماء علامه کاسانی رحمه الله فرمائی چه په اودس کښې د قرآنی نص په رنډا کښې د مخ د وینخلو حکم ورکړې شوي دي. د کوم نه مراد چه ظاهري مخ دي. لهذا د خلی او پوزې دته حصه په دې کښې داخل نه ده په خلاف د جنابت چه په دې کښې د قرآنی نص په رنډا کښې ښه په مبالغه سره د بدن پاکولو حکم ورکړې شوي دي او د بدن اطلاق په ظاهري اوباطنی دواړو حصو باندې کیږي. لهذا تر کومې پورې چه ممکن وي د بدن ظاهري اوباطنی حصې وینخل ضروري دي. هم دغه وجه ده چه مضمضه او استنشاق په غسل جنابت کښې واجب دي. ځکه چه د خلی او پوزې دته حصې ته بغیر د څه خرج نه اوبه رسول ممکن دي. (۴)

د مراتب تعیین: حضرت مولانا انور شاه کشمیری رحمه الله فرمائی چه د مضمضه او استنشاق ثبوت خو د حضور پاک په غسل کښې بلاریب دي البته د مراتب تعیین د باب اجتهاد نه دي. زموږ یعنی د احنافو په نظر کښې دواړه په غسل کښې واجب دي ځکه چه شارع رحمه الله په نسبت د وړې پلیټی د جنابت باره کښې زیات تاکید فرمایلي دي. جنبی نئ د قرآن د قرات نه منع کړو بې اوده نئ نه دي منع کړې، جنبی نئ د دخول اوقیام د جمات نه منع کړو بې اودس نئ نه دي منع کړې. ددې نه معلومه شوه چه په نسبت د وړې پلیټی د جنابت رسیدل باطنی بدن ته زیات دی لهذا موږ مضمضه

(۱) حاشیه الدوقی: ۱/۲۲۴ الاستذکار: ۱/۱۶۲-۱۶۱ المنقوی: ۱/۳۹۷.

(۲) المغنی لابن قدامة: ۱/۸۳ الانصاف للمرداوی: ۱/۱۵۲ البناية: ۱/۳۱۱ السعایه: ۱/۲۷۵.

(۳) السعایه: ۱/۲۷۷.

(۴) سورت المائدة: ۶.

(۵) بدایع الصنائع: ۱/۲۶۷.

اواستنشاق په غسل کښې فرض واجب اوگرځول. البته د فرض نه فرض ظنی مراد دې او د خبر واحد نه ثابتېږي. فرض قطعی د قرآن نه ثابتېږي.^(۱)
 د حدیث پاک نه استدلال: د ابوداؤد ترمذی او ابن ماجه په روایت کښې دی چه حضور پاک فرماني: «ان تحت كل شعرة جنابة، فاعسلوا الشعر والنوا للبرص»^(۲) یعنی بیشکه د هر وینستنه نه لاندې جنابت وی نو تاسو وینسته وینځنی او څرمن پاکوئ.

علامه عینی رحمته الله فرماني چه د حنفیه استدلال «تحت كل شعرة جنابة» نه دې په پوزه کښې چونکه وینسته وی لهذا دهغې وینځل ضروری دی او خله په ظاهري بدن کښې داخل ده لهذا د خطابی اعتراض په ځانی نه دې چه د بشره نه د حنفیه استدلال صحیح نه دې.^(۳)
 علامه عبدالحنی لکهنوی رحمته الله فرماني چه کله په دې حدیث سره د استنشاق وجوب ثابت شو نو د مضمضه وجوب به هم ثابت شی ځکه چه په حنفیه او شوافع کښې څوک هم ددې په مینځ کښې د فصل قائل نه دی.^(۴)

د فریق مخالف د دلیل خلاصه: باقی پاتې شوه خبره د قائلین عدم وجوب د قول نو حضرت عائشه صدیقه رضی الله عنها په روایت کښې «عشر من الفطرة»^(۵) کښې استنشاق او مضمضه هم شمیر کړې شوې ده. او د عمار بن یاسر رضی الله عنه په روایت کښې دی «من الفطرة المضمضة والاستنشاق والسواك»^(۶) او د فطرت نه مراد سنت دې لکه څنگه چه علامه خطابی رحمته الله د اکثر و علماؤ نه نقل کړی دی او علامه نووی رحمته الله ددې تصویب کړې دې. لهذا مضمضه او استنشاق کول هم سنت دی نه چه واجب.^(۷)
 د صاحب د هدایه جواب: یو جواب خودادې لکه چه صاحب د هدایه وئیلی دا روایت د حدیث اصغر په حالت باندې محمول دې. دهغه احادیثو په رنرا کښې کوم چه د مضمضه او استنشاق په غسل جنابت کښې وجوب بیان کړې شوی دی.^(۸)

د صاحب د فتح القدیر جواب: دوم جواب دادې چه مونږ دا نه منو چه د فطرت نه مراد سنت دې ځکه چه د فطرت د پیرې معنی راځی. دین اسلام ته هم فطرت وئیلی شوې دې لکه د بخاری شریف

(۱) فیض الباری: ۴۵۶/۱.

(۲) الحدیث أخرجه ابوداؤد فی سننه، کتاب الطهارة باب فی الفسل من الجنابة رقم: ۲۴۸ واین ماجه فی سننه کتاب الطهارة باب تحت كل شعرة جنابة رقم: ۵۹۷.

(۳) البناية شرح الهدایة: ۳۱۵/۱.

(۴) السعایة: ۲۷۷/۱.

(۵) الحدیث أخرجه مسلم فی صحیحه، کتاب الطهارة، باب خصال الفطرة رقم: ۶۰۴ و ابوداؤد فی سننه کتاب الطهارة، باب السواک من الفطرة رقم: ۵۳ و الترمذی فی سننه، أبواب الأدب، باب ماجاء فی تقليم الأظفار رقم: ۲۷۵۷ و ابن ماجه فی سننه أبواب الطهارة باب الفطرة رقم: ۲۹۳.

(۶) الحدیث أخرجه ابوداؤد فی سننه کتاب الطهارة باب السواک من الفطرة رقم: ۵۹۸ و ابن ماجه فی سننه أبواب الطهارة باب الفطرة رقم الحدیث: ۲۹۴.

(۷) السعایة: ۲۷۶/۱.

(۸) الهدایة کتاب الطهارات فصل فی الفسل: ۴۴/۱.

روایت «کل مولود یولد علی الفطرة»^(١) کنبی دی. دغه شان اختراع ابداع او سنت ته هم فطرت وئیلی شی پس په حدیث کنبی د سنت نه دین مراد دی لهدا په دی سره به د وجوب استنشاق او مضغه نفی نه کیږی، ځکه چه دین اعم دي واجب او سنت دواړو ته شامل دي دا صاحب فتح القدیر جواب دي^(٢) د سنت نه اصطلاحی سنت مرادونه دي: علامه عبدالحئی لکهنوی رحمته الله فرمائی که چرې مونږ د علامه خطابی او نووی خبره اومو او فطرت د سنت په معنی کنبی واخلو نویا هم زمونږ په استدلال باندې په دی سره څه فرق نه پریوځی. ځکه چه ددی نه اصطلاحی سنت مراد نه دي لکه څنگه چه امام شافعی رحمته الله اراده کړې ده بلکه ددی نه دانبیاء علیهم السلام سنت او د هغوی طریقو مسلوکه مراد ده.^(٣) د روایاتو نه تأیید: ددی تأیید د حکیم ترمذی د نوادر الاصول روایت او د بزار د مرفوع روایت نه کیږی چه «ممن من سن المرسلین الحماء والحمل والحجامة والسواک والتعطیر»^(٤) یعنی پنځه څیزونه د مرسلین د سنت نه دي: حياء، حلم، حجامه، مسواک او خوشبونی لگول.

د ترمذی په روایت کنبی دی «أربع من سن المرسلین الحماء والتعطیر، والسواک والنکاح»^(٥) یعنی څلور څیزونه د رسولانو د سنتو نه دي. حياء، خوشبونی لگول، مسواک او نکاح. الزامی جواب: دغه شان دامام شافعی رحمته الله په نیز ختان او استنجاء بالماء فرض دی. او ددی په استدلال کنبی پیش کړې شوی روایاتو کنبی هغه څیزونه هم شمیر کړې شوی دی. کوم جواب چه ددی دواړو د فرض کیدو باره کنبی وی هم هغه جواب زمونږ هم مضغه او استنشاق واجب کیدو باره کنبی وی.^(٦)

قوله: «ثم تمي فصل قديمه: بيا حضورياك دهغه ځانی نه اخوا شواو خپلي دواړه خپي اووینځلي. د تنحي مطلب شراح دا بیان کړي دي چه بيا د حضورياك د غسل والا د ځانی نه اخوا کیدلو سره بل ځانی ته شو.» علامه کرمانی رحمته الله لیکلی دی چه خپي وینځل روستو کول د جواز د بیان د پاره وو.^(٧)

(١) کتاب الجنائز باب إذا أسلم الصبي فمات هل يصلى عليه؟ وهل يعرض على الصبي الإسلام؟ رقم: ١٣٥٨ ویتکرر ایضاً رقم: ١٣٥٩، ١٣٨٥، ٤٧٧٥، ٤٥٩٩.
(٢) السعایة: ١٧٦/١ فتح القدیر: ٥١/١.
(٣) السعایة: ٢٧٦/١.

(٤) الأصل الخامس والستون والمائة في سنن المرسلين: ١٥٤/٢ الأحاد والمثاني: ٢٧٣ جدمليح بن عبدالله الأنصاري رقم الحديث: ٢٢٠٨ (٢٢٣/٤) كشف الاستار كتاب الصلوة باب السواک: ٢٤٤/١ رقم: ٥٠٠.
(٥) اطراف مستند الإمام أحمد بن حنبل مستند أبي أيوب الأنصاري: ٩٠٦/٦ رقم: ٧٧٣٨ واخرجه الترمذی فی سننه أبواب النکاح باب ماجاء فی فضل التزويج والحث عليه رقم: ١٠٨٠ مستند الشاميين مستند مكحول الشامی مكحول عن ابن خباب: ٣٧٤/٤ رقم: ٣٥٩٠.

(٦) البناية: ٣١٧/١ السعایة: ٢٧٤/١ چونکه دا مسئله په کتاب الوضوء کنبی تیره شوې ده په دي وجه د اختصار نه ئی کار اخستی دي. دنور تفصيل دپاره او گورئى اعلاء السنن: ١٣٥/١-١٣٠ البناية: ٣١١-٣١٦ السعایة: ٢٧٧/١-٢٧٤.

(٧) فتح الباری: ٢/٤٩٠ عمدة القاری: ٣/٣٠٦ إرشاد الساری: ١/٣٩٧.
(٨) شرح الکرماني: ١٢٢/٣.

قوله: ثم أتى منديل: بیا د حضور پاک په خدمت کښې یو رومار اوډلې شو.

د لفظ منديل تحقيق: منديل (په كسره دميم) په وزن د مفعيل، نَدَلْ يَنْدَلْ نَدَلًا د باب سَمْع نه يا خَو النَدَل (په معنى د الوسخ يعنى خيږى)، نه ماخوځ دې ځكه چه په منديل سره اوساخ لرې كولى شى. يا لَنْدَل په معنى تناول كولو نه ماخوځ دې چه منديل سره په بدن باندې موجود اوبه صفا او اوچې كړې شى^(١) رومبې معنى علامه كرمانى رحمه الله علامه عيسى رحمه الله اودويمه ابن فارس رحمه الله علامه كوراني رحمه الله اختيار كړې ده^(٢).

د ابن منظور افريقى رحمه الله واتي: ابن منظور افريقى رحمه الله فرمانى «الْيَنْدِيلُ وَالْمَنْدِيلُ نَادِرُو الْيَنْدِيلُ كُلُّهُ: الَّذِي يَمْسَحُ بِهِ» يعنى مَنْدِيل، مَنْدِيل او مَنْدَل دروياره استعمال يږي البته مَنْدِيل په فتح دميم نادر استعمال دې. ددې ټولو اطلاق د اوچولو خيز (توليه) باندې كيږي^(٣).

بعض حضرات وائي چه مَنْدِيل په وزن د مَفْعِل هم مستعمل دې اوداد مندل نه ماخوځ دې. علامه زكريا انصاري رحمه الله هم دا اختيار كړې دې. ^(٤) هم ددې نه تَنَدَل او مَعْدَل هم راځي يعنى په دې تقدير باندې دا رباعى دې خو امام كسانى رحمه الله ددې ماده اشتقاق انكار كړې دې. (كذا قال أبو عبيد)^(٥) علامه ابن منظور افريقى رحمه الله او علامه جوهرى رحمه الله ليكلي دي چه «تَنَدَلْتُ بِالْيَنْدِيلِ او مَعْدَلْتُ أَي مَسَحْتُ بِهِ أَوِ الْوَضُوءَ أَوِ الطَّهْرَ» دواړه شان مستعمل دې يعنى ما په رومال سره د اودس ياد پاكوالى اوبه اوچې كړې^(٦).

فلم ينفض بها: يعنى حضور پاک په دغه رومال سره خپل د اودس اندامونه اوچ نه کړل.
د يَنْفُض وضاحت: يَنْفُض يَنْفُض «نصر ينصر» نَفَضًا، خنډل، اخوا كول ختمول او غورزولوته وائي. كېږي نچور كولوسره خنډل او ونه خوزولو سره ميوه اوپانې غورزولوته ونيلې شى. «نَفَضْتُ الْقَوَبَ وَالشَّجَرُ وَغِيْرَهُ أَنْفَضَهُ نَفْضًا: إِذَا حَرَكْتَهُ يَنْفُضُ»^(٧) هم ددې نه مَنْفُض په معنى د مَنَسَف صافى اوجارن هم راځي^(٨).

علامه عيسى رحمه الله په حواله د جوهرى اللطيف په معنى اللطف يعنى اوچول نقل كړى دى^(٩) او علامه كرمانى رحمه الله په حواله د جوهرى الينطقى په معنى الينطقى (توليه) رومال يا كېږه كوم سره چه اوبه اوچې كړې شى په معنى كښې نقل كړې دې^(١٠).

^(١) لسان العرب: ٩٣/١٤ الصحاح من: ١٠٣١ المنهاج: ٢٢٣/٣-٢٢٢.

^(٢) شرح الكرماني: ١٢٢/٣ عمدة القاري: ٣/٣٠٦ المنهاج: ٢٢٤/٣ الكوثر الجارى: ١٦٦/٤.

^(٣) لسان العرب: ٩٣/١٤.

^(٤) تحفته الباري: ٢٢٤/١.

^(٥) لسان العرب: ٩٣/١٤ الصحاح من: ١٠٣١ عمدة القاري: ٣/٣٠٦ لسان العرب: ٩٣/١٣.

^(٦) لسان العرب: ٩٣/١٤ الصحاح من: ١٠٣١.

^(٧) لسان العرب: ٩٣/١٤ الصحاح من: ١٠٥٩.

^(٨) لسان العرب: ٩٣/١٤ الصحاح من: ١٠٥٩.

^(٩) عمدة القاري: ٣/٣٠٧.

فلم ينفض بها كنيبي ضمير مؤنث راودلو وجه: «فلم ينفض بها كنيبي بها دْمُونُث ضمير دَدِي دَپَارِه راودلو چه منديل نه» «غرقة مخصوصة» (يعني رومال يا كپري هغه تکره په کوم سره چه بدن اوچولي شی) مراد دي او هغه مؤنث دي. (٢) لکه څنگه چه دعائشه ﷺ روایت کښې دي: «کان لرسول صلی الله علیه وسلم غرقة يمشف بها بعد الوضوء» حضور پاک سره د کپري يوه تکره وه په کوم سره چه حضور پاک د خپل د اودس اندامونه يا بدن اوچولو. (٣)

د کريمه په روايت کښې دي چه ابو عبدالله يعني امام بخاري رحمه الله فرماني: «يعني لم يمشف» (٤) فلم ينفض بها نه د راوی مراد دا دي چه حضور پاک د رومال په ذريعه بدن اوچ نه کړو.

په توليه وغيره سره د طهارت اندامونه نه اوچولو حکمت: علامه قسطلاني رحمه الله ليکلي دي: «لأنه أثر عبادته فكان تركه أولى» (٥) يعني حضور پاک په رومال سره د اودس لوندوالي څکه اوچ نه کړو چه دا د عبادت اثر دي نو د دې ترک کول اولی دي. دشوافع نه ابو حامد يعني امام غزالي رحمه الله هم دغه قول دي چه دا د عبادت اثر دي دا به د اثر شهادت (وينې وغيره) په شان په ځاني ساتلي شی. (٦)

علامه ابن بطال رحمه الله فرماني «وتركه صلی الله علیه وسلم للمندیل فإنه أراد إبقاء برکة الماء والتواضع» (٧) يعني حضور پاک د اوبو برکت باقي ساتلو دپاره اود تواضع په توگه منديل ترک کړو. امام ترمذی رحمه الله فرماني: «ومن كرهه إنما كرهه من قبل أنه قيل: إن الوضوء يوزن» (٨) چاهم چه د اودس نه پس رومال استعمالول ناخوښه کړه هغه ئی په دې وجه ناخوښه کړه چه داودس د اوبو (اعمال نامه کښې) وزن

(١) شرح الکرماني: ١٢٢/٣.

(٢) فتح الباري: ٤٩٠/٢ عمدة القاری: ٣٠٧/٣ إرشاد الساری: ٣٩٧/١.

(٣) الحديث رواه الترمذی فی سننه، أبواب الطهارة باب ما جاء فی المندیل بعد الوضوء رقم: ٣٥ وقال: حديث عائشة ليس بالقائم، ولا يصح عن النبي صلی الله علیه وسلم فی هذا الباب شیء، وأبو معاذ يقولون هو «سليمان بن أرقم» وهو ضعيف عند أهل الحديث، انتهى مقال. وقال محقق سنن الترمذی الشيخ أحمد محمد شاكر: إسناده المؤلف هذا فيه، سفيان بن وكيع بن الجراح، وهو في نفسه ثقة صادق، إلا أن وراقه أفسد عليه حديثه، فأدخل عليه ما ليس منه ونصح بتفريه فلم يقبل، فضعف حديثه باختلاط بما ليس منه، ولكن لم ينفرد برواية هذا الحديث فقد رواه الحاكم في المستدرک: ١٥٤/١ من طريق محمد بن عبد الله عبد الحكم عن ابن الوهب ورواه البيهقي: ١٨٥/١ عن الحاكم وغيره من طريق ابن عبد الحكم وقد ضعف الترمذی هذا الحديث من أجل سليمان بن أرقم، فإنه ضعيف ولكن الترمذی لم يجزم بأن أبا معاذ هو سليمان بن أرقم بل قال: «يقولون»، والبيهقي تبع الترمذی فی ذلك غير أنه جزم بأنه سليمان، وأما الحاكم فقال: أبو معاذ هذا هو الفضيل بن مسيرة، بصري، روى عنه يحيى بن سعيد وأثنى عليه، وأقره الذهبي على ذلك فلم يتعقبه فيه، وبذلك يكون إسناده الحديث صحيحاً، انتهى مقال. (حاشية سنن الترمذی: ٧٥/١).

(٤) فتح الباري: ٤٩٠/٢ إرشاد الساری: ٣٩٧/١ شرح الکرماني: ١٢٢/٣.

(٥) إرشاد الساری: ٤٩٧/١.

(٦) شرح ابن العربي على سنن الترمذی: ٦٩/١.

(٧) شرح ابن بطال: ٣٨٦/١.

(٨) أبواب الطهارة باب ما جاء فی المندیل بعد الوضوء: ٧٧/١ رقم: ٥٤.

کولې شی. ابن شهاب زهري رحمته الله فرمائی: «أما أكره المندیل بعد الوضوء لأن الوضوء یؤذن» (۱) یعنی زه د اودس نه پس رومال په دې وجه ناخوښه کوم ځکه چه د اودس (اوبه) وزن کولې شی. امام ترمذی رحمته الله او فرمائی چه د سعید بن مسیب نه هم دغه شان مروی دی. (۲)

د سعید بن مسیب رحمته الله روایت: ابن عساکر رحمته الله تاریخ دمشق کښې د حضرت سعید بن مسیب روایت خپل سند سره مرفوعاً هم نقل کړې دې چنانچه هغوی فرمائی: «أخبرنا علی الصواب أبو الحسن القرشي، نا عبد العزيز بن أحمد، نا أبو محمد بن أبي نصر، نا علي بن شعيب، نا أبو عبد الملك أحمد بن إبراهيم القرشي، نا سليمان بن عبد الرحمن، نا أنس بن عمرو الشيباني الدمشقي، نا مقاتل بن حبان، عن سعد بن مسيب، عن أبي هريرة رضي الله عنه عن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: "من توضأ فمسم بوثب نظيف فلا بأس به، ومن لم يفعل فهو أفضل، لأن الوضوء يؤذن" (وفي رواية: (لأن يوم القامة مع سائر الأعمال)).» (۳) یعنی چاچه اودس او کړو او په پاچه کپړه باندې نې هغه اوچ کړو نو په دې کښې هيڅ حرج نشته دې او چاچه داسې اونه کړه نو دا افضل دې ځکه چه د قیامت په ورځ به نورو ټولو اعمالو سره د اودس وزن کولې شی.

تقیه: لیکن دا خبره دې واضح وی چه د ابن عساکر رحمته الله دواړه مرفوع روایتونه ناشب بن عمرو شیباني نه مروی دی او په ناشب بن عمرو باندې ائمه کلام کړې دې. چنانچه دارقطنی هغه ضعیف گرځولی سرد فرمائی دی «ناشب ضعیف» (۴) امام بخاری رحمته الله فرمائی «ناشب بن عمرو الشيباني متكر الحديث» (۵) غرض د ابن عساکر رحمته الله د رفع والا روایتونه د ناشب بن عمرو د وجې نه ضعف نه خالي نه دی. د ابن العوفي رحمته الله وائي: ابن العربي مالکی رحمته الله فرمائی چه په دوو وجو هاتو باندې د پاکښی اوبوته د عبادت اثر ونیل صحیح نه دی. اول وجه داده چه اودس پخپله عبادت دې د عبادت اثر نه دي. دویمه وجه داده چه اثر عبادت شهید کښې غسل نه ساقط کوی هغې ته په یوه اندازه باندې بقاء حاصل ده. د شهید غسل خو ځکه ساقط کیږی چه کافرانو هغه په توره سره پاک کړې وی. نور فرمائی چه د امام ترمذی رحمته الله دا وینا چه تمسح بالمندیل ناخوښه کولو وجه د اودس د اوبو وزن کیدل دی نو دا یو ضعیف خبره ده ځکه چه د اودس د اوبو وزن کول د هغې مسح نه منع کوی زهغه به بهر حال تللې شی که هغه په اندامونو باندې اوچې شوې وی یا په تولیه کښې جذب شوې وی. (۶)

د بعضو حضراتو توجیه: بعضو حضراتو لیکلی چه د عبادت د اثر وزن خو به په آخرت کښې وی د هغه ځانی میزان او تله خود دنیا د تلې په شان نه ده اونه هغه په دنیا کښې محسوس کولې شی. بلکه هغه

(۱) أبواب الطهارة باب ما جاء في المندیل بعد الوضوء: ۱/۷۷ رقم: ۵۴

(۲) حواله سابق.

(۳) تاریخ مدینه دمشق. [ذکر من اسم] ناشب بن عمرو، أبو عمرو الشيباني، الجزء الحادي والستون: ۳۸۰/۶۱ رقم الترجمة: ۷۸۱۲، جمع الجوامع، قسم الأقوال، حرف الميم: ۱۳۷/۷، رقم الحديث: ۲۱۷۱۲ كنز العمال كتاب الطهارة قسم الأقوال، آداب متفرقة من الإكمال: ۱۳۰/۹ رقم الحديث: ۲۶۳۴.

(۴) سنن الدارقطني مع التعليق المغني باب وجوب وضع الجبة والأنف: ۳۴۸/۱ المغني في الضعفاء: ۴۴۹/۲ تراجم رجال الدارقطني في سننه الذين لم يترجم لهم في التفریب ولا في رجال الحاكم: ۴۵۹/۱ رقم الترجمة: ۱۱۹۰.

(۵) میزان الاعتدال: ۲۳۹/۴ رقم الترجمة: ۹۸۶ لسان الميزان: ۱۵۸/۷ رقم الترجمة: ۸۸/۴

(۶) شرح ابن العربي على سنن الترمذی: ۷۰/۱.

خود هغه امور غیبیه نه دی لکه چه خود لې شوی دی. هسې په هغې باندې ایمان راوړل ضروری دی یعنی دا یقین ضروری دې چه وزن به کیږي.^(۱)

دعلامه کرمانی وغیره توجیه: علامه کرمانی رحمته الله علیه وغیره امام تیمی نه نقل کړې دی: «في الحديث دليل على أنه صلى الله عليه وسلم كان ينشفه ولولا ذلك لم يكن بالمتدبر، وإما رده لأنه يمكن أنه كان متدبراً ونحوه:» د امام بخاری رحمته الله علیه حدیث باب په دې خبره باندې دلالت کوي چه حضور پاک به د بدن اندامونه وچول که چرې داسې نه وې نو د حضور پاک په خدمت کښې به منډیل نه شو پیش کولې. بقی پتې شوه خبره د رد کولو نه ممکن دی چه حضور پاک د منډیل په خیرنوالی یا بل څه وجه سره رد کړې وی.^(۲) قسطلانی رحمته الله علیه هم دغه توجیه د ابن التین رحمته الله علیه نه هم نقل کړې ده.^(۳)

دحضور پاک منډیل رد کول: مسلم شریف کښې دحضرت میمون رضی الله عنه په روایت کښې دی: «ثم أتته بالمتدبر فردة»^(۴) بیا ما دحضور پاک په خدمت کښې منډیل پیش کړو نو هغوی رحمته الله علیه رد کړو.

دمنډیل رد کولو وجه: شرح حدیث ددې مختلف وجوهات بیان کړې دی. قاضی عیاض رحمته الله علیه اوعلامه شبیر احمد عثمانی رحمته الله علیه لیکلي دی چه حضور پاک رحمته الله علیه منډیل ځکه رد کړو چه ترک کول یې افضل دی (قاله العثماني) یا داچه حضور پاک ته د مونځ تادی وه یانې تواضع ترک کړو یا مترقین دغیش پرست خلقو په مخالفت کښې رد کړو. یا داچه د گرمی وخت وو او د آویو لوندوالي پکار وو یا د آویو برکت باقی ساتلو دپاره یې رد کړو. یا په هغه کپړه باندې حریر (ریسم) وغیره لیکیدلې وو یه ددې ویرې نه رد کړه چه جرته عادت نه شی.^(۵)

دبعض حضراتو قول: بعض حضراتو لیکلي دی چه ترک تشیف هغه وخت افضل دې کله چه د یخنی کیدو یا نجاست سره د لگیدو ویر نه وی گنې ددې پریخودل په مسنون نه وی. اذرعی وئیلی دی چه کله داودس کولو نه پس په داسې ځانې تیریدل کیږي چرته چه د هوا لگیدلو د وجې نه په نجاست سره د گنده کیدو ویر نه وی یا د آویو یخوالي ډیر محسوس کیږي یا د بیمارۍ زیاتیدو ویر نه وی یا د زخم خرابیدو ویر نه وی وغیره نو بیا به تشیف سنت اومتاکد شی.^(۶)

دحافظ عبدالغنی مقدسی رحمته الله علیه عجیبه معمول: په علماء سلف کښې عبادت پر هیزگاری سنن او مستحبات او آدابو رعایت به یې نه په اهتمام سره کولو هم په دغه علماء سلف کښې حافظ عبدالغنی بن عبدالواحد مقدسی حبلی رحمته الله علیه به دتهجدو ډیر اهتمام کولو. د شېبې په آخری حصې کښې چه کله هوا یخه شی او په موسم کښې یخوالي پیداشی نو د هغوی معمول وچه هغوی به د تهجدو هر دوه رکعت په تازه اودس سره کول. هر شېبه به یې تقریباً اووه ځل یا اته ځل تازه اودس کولو او فرمائیل به یې چه ماته تر هغه وخته پورې په مانځه کښې خوند نه راځي ترکومي چه اندامونه د اودس لغمه نه وی. چنانچه علامه ابوالفرج عبدالرحمن بن شهاب الدین بغدادی حبلی رحمته الله علیه او علامه شمس الدین

(۱) اكمال اكمال المعلم: ۷۷/۱ الترمذی للشيخ أحمد محمد شاكر: ۷۷/۱.

(۲) شرح الكرمانی: ۱۲۲/۳ فتح الملم: ۷۶/۳.

(۳) إرشاد الساری: ۴۹۷.

(۴) کتاب الحيض باب صفة غسل الجنابة رقم: ۷۲۲.

(۵) اكمال اكمال المعلم: ۹۲/۲ فتح الملم: ۱۷۶/۲ البحر الرائق: ۹۷-۹۶.

(۶) الموسوعة الفقهية: ۶۸/۱۴.

ذہبی رحمہ اللہ د ابوالحسن علی بن ابراہیم بن نجا رحمہ اللہ نے د حافظ عبدالغنی رحمہ اللہ دا عمل دھغوی د نورو معمولاتو سرہ نقل کړې دې. ابن نجا رحمہ اللہ فرمائی حافظ عبدالغنی رحمہ اللہ به بغیرد فاندې خپل یو ساعت نه ضائع کولو. د سحر مونځ ادا کولوسره د قرآن کریم دور اولتقین به نی کولو اکثر وختونو کښې به نی د احادیثو تلقین هم کولو. راوی وائی چه مونږ د یرزیات احادیث دھغوی د تلقین د وجې نه حفظ کړې وو. بیا به هغوی اودس کولو او د ماسپښین نه څه لر وړاندې پورې فاتحه او معوذتین سره به نی درې سوه رکعتہ نقل اداکول. بیابہ نی قیلوله کوله او بیداریدو سره به نی د ماسپښین مونځ اداکولو او ترمانبامه به د احادیثو اورولو یا لیکلو کښې مشغول وو. که چرې روژه به نی وه نو د مانبام نه پس، به نی افطاری کولو او که چرې روژه به نه وو نویابہ نی دمانبام نه واخله تر ماسخوتن پورې په نوافل کښې مشغول اوسیدو. د ماسخوتن مونځ کولونه پس تر نیمې شپې پورې یا دھغې نه پس به اوده کیدو. بیا به بیدار شو اودس به نی او کړو او دڅه وخته پورې به نی د تهجدو مونځ کولو. بیابہ نی تازه اودس کولو او په تواضع او انکسارنی سره مونځ کولو. د سحر نه د لړشان وخت نه وړاندې پورې به دھغوی دغه معمول وو. د شپې په تهجدو کښې اوه یا اته (یاد دې نه زیات) خل تازه اودس کولو او فرمائیل به نی «ما تطب لی الصلاة إلا مامات أعضائی وطبة» یعنی ماته ترهغه وخته پورې په مونځ کښې خوند نه حاصلیږی تر کومې چه زما اندامونه د اودس په اوبو سره لاهده نه وی. دې نه پس به نی د سحر د مانځه پورې لړشان آرام کولو. دا دھغوی رحمہ اللہ عام معمول وو. (۱) د تحذید بالنعمة په توگه ښایم چه تر کومې پورې صحت وو «الماء یوزن» د وجې نه مونږ هم مخ لاس نه اوچولو لیکن اوس ضعف دې اوبه نه شی برداشت کیدې په دې وجه په تشیف باندې عمل دې.

تشیف بعد الغسل باره کښې د فقهاؤ مذهب: تشیف بعد الغسل باره کښې د حضرات صحابه کرام رضی اللہ عنہم اوفقهاء کرامو اختلاف دې او مختلف اقوال روایت شوي دي. تشیف په اودس او غسل دواړو کښې مباح دې. دا د حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ او سفیان ثوری رحمہ اللہ قول دې. (۲)

ابن منذر رحمہ اللہ هم دغه قول د حضرت عثمان بن عفان، حسین بن علی رضی اللہ عنہ او بشر بن ابی مسعود، حسن بصری، ابن سیرین، علقمه، مسروق، ضحاک او اسحاق رحمہم الله نه هم نقل کړی دی. (۳)

تشیف په دواړو کښې مکروه دې. دا د ابن عمر، ابن ابی لیلی، سعید بن المسیب، ابراہیم نخعی، مجاهد او ابوالعالیه رحمہم الله قول دې. (۴)

حسن بن صالح او عبدالرحمن بن مهدی رحمہما اللہنه هم کراهت نقل دې. (۵) ابن عباس رضی اللہ عنہ نه په اودس کښې کراهت او غسل کښې عدم کراهت نقل دې. (۶) حضرت جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہ د تشیف نه منع کړې ده. (۷)

(۱) کتاب الذیل علی طبقات الحنابلة لأبی الفرج عبدالرحمن الحنبلی: ۱۲/۲ تاریخ الإسلام تحت ترجمة عبدالغنی بن عبدالواحد بن علی: ۵۲۹/۱۲ رقم الترجمة: ۲۷۹۷ سیر اعلام النبلاء تحت ترجمة عبدالغنی: ۵۲۳/۲-۵۲۴ رقم الترجمة: ۲۳۵ تذکرة الحفاظ تحت ترجمة عبدالغنی: ۱۳۷۶/۴ ط: ۱۷ رقم الترجمة: ۱۱۱۲.

(۲) شرح النووي: ۲۲۲/۳.

(۳) الموسوعة الفقهية: ۱۶/۱۴ المغنی لابن قدامة: ۹۵/۱ فتح الباری لابن رجب الحنبلی: ۱۸۳/۱ المجموع: ۴۶۲/۱.

(۴) شرح النووي: ۲۲۲/۳ الموسوعة الفقهية: ۶۷/۱۴.

(۵) فتح الباری لابن رجب: ۱۸۳/۱ المغنی لابن قدامة: ۹۵/۱.

(۶) شرح النووي: ۲۲۲/۳ فتح الباری لابن رجب الحنبلی: ۱۸۳/۱ الموسوعة الفقهية: ۱۶/۱۴ المجموع: ۴۶۲/۱.

تنشيف سره متعلق د شوافع پنځه اقوال: امام نووی رحمته الله شرح مسلم کښې د حضرت میمون رضی الله عنه روایت «لما لبثه عندئذ فرده» په ذیل کښې تنشيف بعد الغسل باره کښې فرمائی چه په دې باره کښې زمونږ اصحاب شوافع کښې اختلاف دي او ددوی نه پنځه اقوال نقل دي. ① د مشهور قول مطابق ترك تنشيف مستحب دي البته تنشيف ته مکروه نه وائی. ② تنشيف مکروه دي. ③ تنشيف مباح دي یعنی کول او نه کول دواړه برابر دي. هم دا مونږ (شوافع) اختیار کړی دی ځکه چه منع د تنشيف يا داستحباب قول د واضح دليل محتاج دي. ④ تنشيف مستحب دي ځکه چه دا د اوساخ نه د بچ کیدو سبب دي. ⑤ په گرمی کښې تنشيف مکروه دي او یخنی کښې مباح دي. ⑥

د شوافع په نیز راجع قول: لیکن امام نووی رحمته الله المجموع کښې رومی قول ته ترجیح ورکولو سره لیکي چه جمهور اهل عراق قاضی حسین وغیره هم دا حتمی گرځولی دی. او امام الحرمین دأئمه نه هم دا نقل کړی دی. خود اقوالو په ترجیح باندې اختیار لرونکو متاخرینو نه امام رافعی وغیره دي ته ترجیح ورکړې ده. او د دریم قول باره کښې فرمائی چه دا د ابوعلی طبری او قاضی ابوالطیب قول دي. ① امام نووی رحمته الله نور لیکي چه محاملی د عدم حرمت په تنشيف باندې اجماع نقل کړې ده البته خلاف په کراحت کښې دي. ②

د حنابلہ اقوال: دامام احمد بن حنبل رحمته الله نه په دې باره کښې دوه اقوال نقل دي: ① د غسل اندامونه اوچولو کښې هېڅ حرج نشته یعنی مباح دي. ② مکروه دي. خلال د کراحت والا روایت نه انکار کړي دي. ابن قدامه رحمته الله لیکلی دي چه رومی قول یعنی تنشيف مباح کیدل اصح دی ځکه چه اصل اباحت دي. د حضرت میمون رضی الله عنه په روایت کښې د حضور پاک ترك منديل په کراحت باندې دلالت نه کوی ځکه چه حضور پاک به کله مباح کار کولو. ③

د حنابلہ په نیز راجع قول: علامه ابوالحسن مرداوی رحمته الله «الإنصاف في معرفة الراجح من الخلاف على مذهب الإمام المجلد أحمد بن حنبل» کښې د تنشيف مباح کیدلو باره کښې «الرعاية الكبرى» په حواله سره «هوالمذهب» او «هي أصح» نقل کړې دي خو «تجريد العتابة» نه ددې قول اظهر کیدل نقل کولو نه پس فرمائی چه صاحب د تجريد ددې شارح ابن عبيدان او صاحب مجمع البحرين دا صحیح گرځولي دي او «الوجيز» «المنور» «المنتخب» کښې او ابن رزین وغیره هم ددې جزم کړې دي. ④ د مالکيه مذهب: علامه عبدالرحمن بن قاسم رحمته الله المدونة الكبرى کښې د امام مالک رحمته الله د تنشيف اباحت نقل کړې دي. ابن عبدالبر رحمته الله علامه دردير مالکی رحمته الله او علامه دسوقي مالکی رحمته الله وغیره د امام مالک رحمته الله هم د اباحت مذهب نقل کړې دي. ⑤

① المغنی لابن قدامة: ٩٥/١ الموسوعة الفقهية: ٤٨/١٤

② شرح النووي: ٢٢٢/٣

③ المجموع شرح المذهب: ٤٦٢/١ - ٤٦١

④ المجموع: ٤٦٢/١

⑤ المغنی لابن قدامة: ٩٥/١ فتح الباری لابن رجب الحنبلي: ١٨٣/١ الموسوعة الفقهية: ٤٦٢/١٤

⑥ الإنصاف: ١٦٦/١

⑦ المدونة الكبرى: ١٧٧/١ فتح المسالك: ٤٢١/١ حاشية الدسوقي: ١٧٣/١ الموسوعة الفقهية: ٤٦٢/١٤

تنشیف بعد الغسل باره کنبی د احنافو اقوال: تنشیف بعد الغسل باره کنبی حنفیه نه څلور اقوال نقل دی: ① استحباب ② اباحت ③ کراهت ④ د اودس نه پس مکروه او د غسل نه پس جائز. استحباب تنشیف: چنانچه صاحب د منیه لیکلی دی چه د غسل نه پس بدن په تویه سره اوچول مستحب دی. د منیه شرح حلبی کبیری کنبی دی (استحباب تنشیف) د حضرت عائشه صدیقہ (رضی اللہ عنہا) د روایت په بنیاد باندې دی په کوم کنبی چه هغوی اوفرمانیل چه نبی کریم (صلی اللہ علیہ وسلم) سره د کپړې یوه ټکړه وه په کومې سره چه به حضور پاک د اودس نه پس تنشیف کولو. روایت کړې دی دا ترمذی (رحمہ اللہ) او دا ضعیف دی خو په فضائل کنبی په ضعیف حدیث باندې عمل کول جائز دی. (۱) علامه خلیل احمد سهارنبوری (رحمہ اللہ) بذل کنبی هم دا اختیار کړی دی او لیکلی دی چه د تعدد طرق د وجې نه د ترمذی روایت ته قوت حاصل دې. (۲) شیخ الحدیث مولانا زکریا (رحمہ اللہ) هم د صاحب بذل په حواله سره هم د استحباب قول نقل کړې دې. (۳) اباحت تنشیف: صاحب فتاوی تاتار خانیه لیکلی دی چه د متوضی او مغتسل دپاره د بدن په تویه سره اوچولو کنبی هیڅ حرج نشته دې یعنی مباح دی. بعضو دا مکروه گنرلی دی اوبعض صرف دا د متوضی دپاره مکروه گنرې نه چه د مغتسل دپاره. صحیح خبره هم دغه ده کومه چه موږې کړې ده (یعنی اباحت) لیکن مناسب دادی چه په تنشیف کنبی مبالغه او استقصی اونه کړی دې دپاره چه د اودس اثر په اندامونو باندې پاتې شي. (۴) صاحب درمختار علامه حصکفی (رحمہ اللہ) دا په آدابو کنبی شمیر کړی دی او علامه شامی (رحمہ اللہ) په دې باندې د صاحب منیه د استحباب والا قول نقل کولوسره لیکلی دی چه په جلیه کنبی دی چه صاحب د منیه نه علاوه چاهم د استحباب قول نه دې ذکر کړې. دې نه پس نی د تاتارخانیه والا قول نقل کولوسره خزانه الاکمل او خلاصه په حواله سره د تنشیف باره کنبی "لا بأس" یعنی اباحت نقل کړې دی. (۵) صاحب بحرین نجیم (رحمہ اللہ) د سراج الدرایه په حواله سره "لا بأس" یعنی اباحت نقل کولونه پس لیکلی دی چه صاحب د منیه نه علاوه چاهم د استحباب صراحت نه دې کړې. (۶) علامه عثمانی (رحمہ اللہ) فتح الملهم کنبی د مختلف اقوال نقل کولونه پس په آخره کنبی صاحب بحر پورتنی ذکر کړې شوې قول نقل کړې دي. (۷) صاحب د سعایه علامه لکهنوی (رحمہ اللہ) هم د صاحب بحر والا قول نقل کړې دي. (۸) علامه کشمیری (رحمہ اللہ) فیض الباری کنبی تنشیف عدم سنت کیدل نقل کړی دی او العرف الشذی کنبی د هغوی نه د اباحت تنشیف معتمد علیه کیدل نقل دی. (۹)

(۱) الحلی الکبیری: ص: ۴۵.

(۲) بذل المجہود: ۲۶۶/۲.

(۳) الکنز المتوارى: ۲۰۳/۳.

(۴) الفتاوى التاتارخانية: ۲۲۹/۱.

(۵) رد المحتار مع الدر المختار: ۹۷/۱.

(۶) البحر الرائق: ۹۷/۱.

(۷) فتح الملهم: ۷۶/۳.

(۸) السعایه: ۲۹۹/۱.

(۹) فیض الباری: ۴۵۶/۱ العرف الشذی: ۹۷/۱.

ذنیشف اباحت معتمدعلیه دی: علامه یوسف بنوری رحمۃ اللہ علیہ ذاباحت قول معتمد علیہ گر خولی دی: ^(۱)

علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ باب الوضوء قبل الغسل پہ ذیل کینی: حضرت میمونہ رضی اللہ عنہا ذ روایت پہ حوالہ سرہ ذ تشیف کراہت نقل کولونہ پس بیا پہ جواز او اباحت تشیف باندی دلالت کونکی متعدد (ضعیف) روایاتو استقصی کری ده دکوم نه چه تشیف بعد الغسل اباحت معلومی پی: ^(۲)
 دحضوت کنکوهی رحمۃ اللہ علیہ رائی: مولانا یحیی کاندھلوی رحمۃ اللہ علیہ حضرت علامه گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ نه الکوکب الدری کینی نقل کری دی چه زمونہ پہ نیز دکلام خلاصہ داده چه ذ حضور پاک پہ تولیہ سرہ ذ بدن اوچول ذ جواز ذ بیانولو ذ پاره وو که هغه پہ جدا کپہ سرہ وو یا پہ هغی سرہ کومه چه حضور پاک اغوستی وه: ^(۳)

پہ استحباب اومکروه تنزیہی کینی فرق: بیا دلته حضرت گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ دلته ذ یواہم امر وضاحت کری دی چه ذ حضور پاک کوم یوعمل ته ذ مستحب درجه ورکول پکاری دی او کوم یو ته دمکروه تنزیہی دکوم ترک کول چه اولی دی، چنانچه هغوی فرمائی:

«والنقص عنه بأن الذي فعله النبي صلى الله عليه وسلم مرة أو مرتين، إما أن يكون بعد العلم بكونه محظوراً، أو فعله لئلا يعد محظوراً، فهو على ترك الأولى ويأمن الجواز، وإما أن يكون فعله تحصيلاً للمثوبة والخسنة، وإما تركه خشقة على الأمة وخوفاً من أن تعاكس السنة، أو تصل إلى حد الوجوب فيشقوا، فهو مستحب، فترك الفعل هنا أمر مرغبه إليه بخلاف الأول، لأن الترك منه مرغوب فيه والفعل لعارض البهائم، وهذا التميز موقوف على استقراء آثار وتصرف وافٍ»

یعنی چه کوم فعل ذ حضور پاک نه یو خل یا دوه خل صادر شوې وی او د هغې کول ذ هغه فعل ذ محظور کیدود علم نه پس شوې وی یا په دې غرض حضور پاک هغه کار کری وی چه خلق هغه شرعاً محظور اونه گمزی نوذ حضور پاک دا فعل به جواز ذ بیانلودپاره وی ذ کوم ترک کول چه اولی دی اوکه چرې هغه کار حضور پاک ذ ثواب ذ حاصلودپاره کری دې اوبیا حضور پاک رحمۃ اللہ علیہ هغه کار ددې ویری نه ترک کری دې چه هسې نه امت په مشقت او تکلیف کینی پریښوخی. یائی په دې ویره ترک کړو چه دحضور پاک په بار بار کولو سره هغه کار سنت مؤکده یا ذ وجوب حد ته اونه رسی په کوم سره چه امت په مشقت کینی اخته شی نوذ حضور پاک دا عمل به مستحب وی. ځکه چه دلته ترک ذ فعل مرغوب وو او عمل خو صرف ذ جواز ذ بیانلودپاره وو. په دې دواړو قسمونو کینی فرق استقراء تام او تصفیغ وافر باندی موقوف دی.

ذ حنفیه په نیز راجع قول: دکلام خلاصہ داده چه ذ حنفیه په نیز تشیف مباح دی. استحباب صرف ذ صاحب منیه قول دی لکه چه ابن نجیم رحمۃ اللہ علیہ وغیره په حواله سره معلوم شو. علامه شامی رحمۃ اللہ علیہ «کتاب الحظر والإباحة فصل فی اللبس» کینی لیکلی دی چه متاخرینو دتعامل مسلمین ذ وجی نه تشیف بعدالوضوء غیر مکروه گر خولی دی: ^(۴) علامه شبیر احمد عثمانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چه ذ تشیف بعد الغسل باره کینی دواړه قسم روایات دی. کله دعدم ضرورت ذ اظهار دپاره نه استعمالول او انکار هم

^(۱) معارف السنن: ۲۰۳/۱.

^(۲) عمدة القاری: ۲۸۹/۳-۲۸۸.

^(۳) الکوکب الدری: ۷۶/۱.

^(۴) حاشیة ابن عابدین: ۲۵۲/۵.

د نبی کریم ﷺ نه ثابت دې او کله د بیان جواز دپاره د حضور پاک نه استعمال هم ثابت دې. چنانچه دې ته چا د تمندل متعلق مستحب و نیلې، چامکروه. محقق قول دادې چه نه مستحب دی نه مکروه مباح دی د کولو اونه کولو دواړو اختیار دې (۱)

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت ښکاره دې چه په ترجمه کښې د مضمضه او استنشاق تذکره او په حدیث کښې «لم یضمض واستنشق» نه ددې ثبوت کیږي. (۲)
د حدیث نه مستنبط شوی امور: د حدیث باب نه دا لاندې ذکر شوی امور مستنبط کیږي:

① په غسل جنابت کښې د مضمضه او استنشاق تاکید. (کما مرتحت ترجمه الباب)
② د ښځې د خاوند دپاره د غسل اوبه کیخودل او د ښځې نه خدمت اخستل (کما علم من قوله: صبت للنی صلی الله علیه وسلم غلاً) (۳)

③ د غسل نه پس د غسل اندامونه ترلیه وغیره سره نه اوچول (دل علیه قوله: «فلم یغض بها»)

④ د تنشیف بعد الغسل جواز او اباحت (کما مرتحت مذاهب الفقهاء)

⑤ په فعل باندې د قول اطلاق کول (کما أطلق فی قوله: «ثم قال یدء الأرض» ددې نه علاوه نور مستنبط شوی امور د سابقه ابواب په ذیل کښې تیر شوی دی. والله أعلم بالصواب.

۸- باب: مَسْحُ الْيَدِ بِالتُّرَابِ لِيَكُونَا نَقْيَ

(د غسل جنابت نه وړاندې په خاوره باندې لاس مړل دې دپاره چه ښه

صفاشی

د ترجمه الباب مقصد: علامه عینی رحمته الله لیکلی دی چه دامام بخاری رحمته الله غرض د دې ترجمه نه د غسل جنابت کونکي د استنجاء نه پس په خاوره پورې لاس مړلوسره د ښه صفا کولو د حکم بیان کول دی. (۴) علامه ادریس کاندهلوی رحمته الله په البابو و التراجیم کښې لیکي چه د استنجاء نه پس لاس په خاوره پورې مړل دې دپاره چه ښه صفا شي دا مستحب امر دي. (۵)

د حضرت کنګوهي رحمته الله تحقیق ائیک: د جنابت غسل کونکي د غسل نه وړاندې چه استنجاء کوي او د اودس نه فارغ شي نو دغه د لاس نه ترخه وخته پورې بدبوئی راځي. دا چه د سړي په لاس باندې کومه بدبوئی پاتې کیږي په دې کښې اختلاف دې چه دا بدبوئی څه خیز دې؟ او ددې حقیقت څه دې؟ آیا په دې سره لاس پاکيږي که نه؟

چنانچه حضرت سهارنبوري رحمته الله د حضرت مولانا یحیی کاندهلوی رحمته الله په واسطه سره د حضرت رشید احمد گنگوهي رحمته الله نه نقل کړی دی چه فقهاء حنفیه کذا الله تعالی جمعهم وشکر سميعهم اقوال

(۱) فضل الباری: ۴۳۴/۲.

(۲) عمدة القاری: ۲۸۸/۳.

(۳) عمدة القاری: ۳۰۶/۳.

(۴) عمدة القاری: ۳۰۷/۳.

(۵) البابو و التراجیم ص: ۲۶۲.

مختلف دی. بعض حضرات وائی کہ نجاست ظاہری آثار ختم شوی وی نولاس بہ پاک وی سرہ ددی چہ دے بدبونی باقی پاتہ وی. خو بعض نور حضرات وائی چہ ترہفہ وختہ پوری بہ پاکوایی نہ حاصلیری ترکومی چہ ددغہ نجاست اثر مکمل ختم نہ شی سوا دہفہ معمولی بونی چہ دہغی ختمیدل گران دی.)

پہ دے مسئلہ کنبی د فقہاء اختلاف ددغہ بدبونی بہ حقیقت کنبی بہ اختلاف باندی مبنی دے چہ آیا دا بدبونی دہفہ نجاست د اجزاء صغار دد کوم پیوندگلو چہ دہغی د کموالی د وجہی نہ نہ کپیری یا دہفہ هوا د وجہی نہ دہ چہ دہفہ نجاست سرہ لگیدلی راغلی دہ؟ چنانچہ بعض حضرات وئیلی چہ دا اجزاء لطیفہ غیر مرئیہ دی لہذا لاس بہ خاورہ سرہ وینخل ضروری دی خکہ چہ دا ازالہ د نجاست د قبیل نہ دے اوددی ختمول ضروری دی. خو یوہ ہلہ دا وائی چہ دا بدبونی ہفہ هوا دہ چہ لاس پوری د اوبو اود نجاست د اتصال پہ وخت لگیدلی وہ اود نجاست پہ اتصال سرہ مکیف بکیفیۃ النجاستہ شو نوہفہ هوا اوبہ جوړیدو سرہ لاس پوری اولکیدہ. ہم دغہ وجہ دہ چہ د لاس پہ اوچیدوسرہ ہفہ بدبونی خی. لہذا ددی حضراتو پہ نیز ددی ازالہ ضروری نہ دہ لاس بغیرہ ازالہ ہم پاک دے. باقی ترکومی چہ خبرہ د اجزاء صغیرہ لطیفہ غیر مرئیہ دہ نوشریعت ددی ہیخ اعتبار نہ دے کپے ددی وجود ہم د عدم پہ حکم کنبی دے لکہ چہ د یولوند پرتوگ والاہوا خارج شی یا د گندگنی د خانی نہ ککرہ کیدو سرہ راتلونکی هوا سرہ بہ اتفاق لندی کپے نہ پلیتیپی. کہ فرض کرہ ددغہ اجزاء لطیفہ غیر مرئیہ پہ شریعت کنبی خہ اعتبار وی نوہ لازمی توکبہ ہم ہفہ لندی کپے پلیتیدی (حالانکہ دے ہیخوک ہم قائل نہ دی) باقی پاتہ شوہ د هوا د خارج کیدو سرہ اقتراض طہارت نوہفہ د پلیتنی اجزاء تہ متضمن کیدو د وجہی نہ نہ بلکہ د تصریح نص د وجہی نہ دی.)

د شیخ الحدیث مولانا زکویا رحمۃ اللہ علیہ وائی: حضرت شیخ الحدیث مولانا زکریا کاندھلوی رحمۃ اللہ علیہ دحضرت گنگوہی رحمۃ اللہ علیہ دغہ مذکورہ تحقیق نقل کولونہ پس لیکے چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پہ دے ترجمہ سرہ پہ مذکورہ اختلاف باندی تنبیہ فرمائی اودی خبری لہ نی ترجیح ورکری دہ چہ د حضور پاک پہ خاورہ باندی د لاس مہلو غرض ظہیر نہ دے بلکہ پہ غرض د تنظیف صفائی، وو لکہ چہ پہ ترجمہ کنبی لفظ انہی دلالت کوی. لہذا امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پہ ترجمہ کنبی لفظ انہی راوړلو سرہ دہفہ خلقو تائید کوی د چا پہ نیز چہ ددغہ بدبونی ازالہ واجب نہ دہ بلکہ صرف اولی دہ.)

پہ خاورہ پوری لاس مہل موثر فقر نہ دے: بعض علماؤ لیکلی دی چہ پہ عوامو کنبی مشہورہ دہ چہ پہ خاورہ باندی لاس مہل موثر فقر دے ممکن دہ چہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ پہ دے خبرہ سرہ دہفہ خلقو

(١) قال العلامة الحصفی: "ویشترط ازالۃ الرائحة عنها وعن المخرج" ونقل العلامة الشامي: "وقال بعضهم: لا يشترط بل يستعمل حتى يغلب على ظنه أنه قد طهر" (الدرا المختار مع رد المحتار كتاب الطهارة باب الانجاس، مطلب في الفرق بين الاستبراء والاستنقاء والاستنجاء: ٢٥٣/١).

(٢) بذل المجہود: ٣١٢/١-٣١١/١ الكنز المتوارى: ٢٠٤/٣-١٢٠/٣ الابواب والتراجم ص: ٦١ تقریر بخاری: ٨٣/١ اسراج القاری: ١٩٩/٢.

(٣) الابواب والتراجم ص: ٦١ الكنز المتوارى: ٢٠٤/٣ تقریر بخاری: ٨٣/١ اسراج القاری: ١٩٩/٢.

تردید فرمائی چه دا یوه بې اصل خبره ده ځکه چه په حدیث کښې د حضور پاک په خاوره باندې لاس مړل ثابت دی. (۱)

په خاوره باندې د لاس مړلو کښې هندوانو سره د تشبیه هیڅ اعتبار نشته: د مولانا محمد حسن مکی رحمته الله علیه په تقریر کښې دی چه «بعض خلق و نیلی» خاورو سره لاس مړل خو ثابت دی لیکن په دې زمانه کښې هندوانو سره د مشابهت د وجې نه ترك اولی دی. حضرت گنگوهری رحمته الله علیه او فرمائیل چه د دې تشبیه هیڅ اعتبار نشته (لهذا د دې کول به اولی وی). (۲)

امام بخاری رحمته الله علیه دغه مذکوره ترجمه ولې قائم کړه؟ ترجمه مسح الید بالتراب خود باب سابق حدیث میمونه رحمته الله علیه نه معلومه شوې وه. هم دغه وجه ده چه علامه بطلال رحمته الله علیه «باب المضمضة والاستنشق من الجنابة» کښې د حضرت میمونه رحمته الله علیه روایت نقل کولونه پس لیکلی دی «وتوجه له (أي: الإمام البخاری): باب مسح الید بالتراب لیکون أنقی» او دویاره د دې باب عنوان لگولوسره نی د دې وضاحت اونه کړو بلکه صرف ترجمه په جمله باندې نی اکتفاء او کړه. (۳) خودا ترجمه د سابقه باب د حدیث نه معلومه شوه نو بیا د دې تکرار څه فائده؟

د علامه کرمانی رحمته الله علیه وغیره جواب: علامه کرمانی، علامه قسطلانی او شیخ الاسلام زکریا انصاری رحمهم الله فرمائی چه د امام بخاری رحمته الله علیه غرض د دې امورو یعنی تکرار ابواب حدیث نه د شیوخ او استخراج او استنباط کښې د اختلاف طرف ته اشاره کول دی. مثلاً د امام بخاری رحمته الله علیه شیخ عمر بن حفص رحمته الله علیه حدیث میمونه رحمته الله علیه په غسل جنابت کښې د مضمضة او استنشاق په ذیل کښې روایت کړې دی. خودا امام بخاری رحمته الله علیه دویم شیخ محدث حمیدی رحمته الله علیه هم دغه حدیث میمونه رحمته الله علیه د مسح الید بالتراب لاندې ذکر کړې دی. چنانچه امام بخاری رحمته الله علیه په تکرار ترجمه سره د دواړو روایاتو جدا جدا سیاق او د شیوخ جدا جدا استنباط طرف ته هم اشاره او کړه او دواړو روایتونو ته نی په یو بل سره تقویت او تائید هم حاصل کړو. (۴)

د علامه عینی رحمته الله علیه جواب: علامه عینی رحمته الله علیه د علامه کرمانی رحمته الله علیه مذکوره جواب نقل کولونه پس لیکي چه دلته د دې یوه بله فائده هم ده چه په رومې باب کښې «ذلك الید علی التراب» لاس په خاوره باندې وهلو او مړلو ذکر وو او په دې باب کښې «ذلك الید علی الحائط» د لاس په دیوال باندې د مړلو بیان دی او په دې دواړو کښې فرق دی. (۵)

د علامه کوراني رحمته الله علیه توجیه او په علامه کرمانی رحمته الله علیه وغیره باندې د: علامه کوراني رحمته الله علیه د علامه کرمانی رحمته الله علیه وغیره توجیه نقل کولوسره په هغې باندې رد کولوسره فرمائی: «هذا کلامه ولیس بشی» یعنی د دې خلقو د دې توجیه هیڅ حیثیت نشته ځکه چه امام بخاری رحمته الله علیه حدیث «إمّا الأعمال بالنیات» په خپل

(۱) حاشیه البذل: ۳۱۱/۱ الدر المنصود: ۱۵۰/۱.

(۲) الكنز المتواری: ۱۲۰۳/۳ الأبواب والتراجم ص: ۶۱

(۳) شرح ابن بطلال: ۳۸۶/۱.

(۴) شرح الکرماني: ۱۲۴/۳-۱۲۳/۱ رشاد الساری: ۹۸/۱ تحفة الباری: ۲۲۴/۱.

(۵) عمدة القاری: ۳۰۷/۳.

صحيح كنبی په اووه مختلف مقاماتو كنبی نقل كړې دي. (١) ددې باره كنبی خودا توجیه ممكن نه ده چه دا اوونیلې شی چه امام بخاری رحمه الله داحديث په اووه مختلف ابواب كنبی د شیوخ په اختلاف استخراج او استنباط طرف ته اشاره كولو د باره ذكر كړې دي. بلكه پخپله دامام بخاری رحمه الله غرض استنباط احكام دي. په دې وجه ټول ابواب نې د څه نه څه حكم بيانولو د باره قائم كړې دي او بيا په هغې د حديث نه استدلال كوی اود امام بخاری رحمه الله دا عادت دي چه هغه په ادنی مناسبت سره هم استدلال كوی. چنانچه دلته نې د مسح الید بالتراب باب قائم كړو او هغه حديث نې راوړلو په كوم كنبی چه په دیوال باندې د لاس وهلو اومړلو ذكر دي اوددې نه وړاندې مضمضه او استنشاق باب قائم كړو او په هغې كنبی هغه حديث راوړو په كوم كنبی چه په خاوره باندې د لاس وهلو صراحت دي او په دواړو روایتونو كنبی فرق دادې چه په حديث باب كنبی د اودس تذكره ده خوسابقه باب روايت ددې نه خالی دي. (٢)

د ترجمه الباب د الفاظو وضاحت:

مسح الید: یعنی د جنابت غسل كونكي په خاوره باندې لاس مړل. (٣)

قوله: **لېكون**: د اېن عساكر او اصیلی په روايت كنبی لتكون الفاظ دي. (٤) أي: الید. (٥) یعنی د يد مؤنث كیدو د وجې نه نې تكون راوړلې.

قوله: **أنقى**: أنقى نقاوة نه ماخوډ دي د كوم معنى چه نظافت ده. (٦)

أنقى صیغه اسم تفضیل ده په عام طور باندې درې قسمه استعمالیږي. اضافت، من او لام سره. شرح حديث ليكلي دي چه دلته دا من سره مستعمل دي او هغه محذوف دي. یعنی أنقى من غير المسوحة، غير مسحونه د وړاندې مقابله كنبی زیات ښه او صفا شی. (٧)

د لتكون والا روايت باندې اعتراض: د اېن عساكر او اصیلی په روايت كنبی يكون په ځانې باندې تكون الفاظ راغلی دي نو په دې باندې دا اعتراض كیدي شی چه د دې په اسم او خبر كنبی مطابقت

(١) الحديث أخرجه البخاری فی كتاب بدء الوحي، باب كيف كان بدء الوحي إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم... رقم: ١، وكتاب الإيمان باب ما جاء: أن الأعمال بالنية والحسبة رقم: ٥٤ وكتاب العتق باب الغطاء والنسيان في العتاق والطلاق ونحوه، ولا عتاق إلا لوجه الله تعالى رقم: ٢٥٢٩ وفي كتاب مناقب الأنصار، باب هجرة النبي صلى الله عليه وسلم وأصحابه إلى المدينة رقم: ٣٨٩٨ وفي كتاب النكاح باب من هاجر أو عمل خيراً لتزويج امرأة فله مانوى رقم: ٥٩٧ وفي كتاب الأيمان والنذور باب النية في الأيمان رقم: ٦٨٩ وفي كتاب الحيل باب في ترك الحيل وأن لكل امرئ مانوى في الأيمان وغيرها رقم: ٦٩٥٣

(٢) الكوثر الجارى: ٤١٨/١ - ٤١٧.

(٣) إرشاد السارى: ٤٩٨ عمدة القارى: ٣/٣٠٧.

(٤) إرشاد السارى: ٤٩٨/١.

(٥) شرح الكرماني: ٣/١٢٣.

(٦) لسان العرب: ١٤/٢٧٣.

(٧) شرح الكرماني: ٣/١٢٣ عمدة القارى: ٣/٣٠٧ إرشاد السارى: ٤٩٨/١ فتح البارى: ٢/٤٣٩١.

نشسته. حالانکه په دې کښې مطابقت ضروری دې ځکه چه په لکون کښې هی ضمیر کوم چه لفظ ید طرف ته راجع دې هغه ددې اسم دې او الفی ددې خبر دې او هغه مذکر دې.

جواب: ددې اعتراض علامه کرمانی رحمته الله علیه او علامه عینی رحمته الله علیه دا جواب ورکړې دې چه اسم تفضیل کله من سره راشی یعنی بغیرد الف لام و اضافت وی نوددې په ټولو احوالوکښې مفرد مذکر راوړل ضروری دی. (لهذا عدم مطابقت والاخبره غلطه ده.)^(۱)

دعلامه برماوی په علامه کرمانی او عینی باندې نقد: علامه برماوی رحمته الله علیه دعلامه کرمانی رحمته الله علیه او علامه عینی رحمته الله علیه د کلام په تعاقب کولوسره فرمائیلی چه که ددې حضراتو په نیز د فعل ناقص اسم لفظ ید طرف ته راگرځیدونکې ضمیر یعنی هی دې نویابه ددې حضراتو خبره صحیح وی خوطاهر دادی چه فعل ناقص (یکون) اسم دلته لفظ مسح طرف راگرځیدونکې ضمیر هو مذکر دې نو په دواړو کښې مطابقت موندلی شی.^(۲)

لکه چه علامه برماوی رحمته الله علیه د ابن عساکر او اصیلی نه علاوه د باقی حضراتو روایت ته ترجیح ورکړې ده په کوم کښې چه یکون راغلي دې. خو په بنیادی توگه دا اعتراض غلط دې ځکه چه اسم تفضیل کله من سره مستعمل وی نویابه دهغې مفرد مذکر راوړل واجب او ضروری دی. گماهر.

الحديث الأول

۳۰- حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَبِي أُبَيٍّ الْخَدَّيْ، قَالَ: حَدَّثَنَا سُبَّانُ، قَالَ: حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ، عَنْ سَالِمِ بْنِ أَبِي الْجَعْدِ، عَنْ كُرَيْبٍ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، عَنْ مَيْمُونَةَ «أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اغْتَسَلَ مِنَ الْجَنَابَةِ، فَقَسَلَ فَرْجَهُ يَدَيْهِ، ثُمَّ ذَلِكَ بِهَا الْحَابِطُ، ثُمَّ غَسَلَهَا، ثُمَّ تَوَضَّأَ وَضُوءَهُ لِلصَّلَاةِ فَلَمَّا قَرَأَ مِنْ غُسْلِهِ غَسَلَ رِجْلَيْهِ» [حديث باب ۳: ۲۲۴۶]

(^۱) قال الشيخ مصطفى الغلاييني في "جامع الدروس العربية" ۱/ ۱۴۷ تحت "أحوال إسم التفضيل" مأنصه: "إذا تجرد (إسم تفضيل) من "أل" و "الإضافة" فلا بد من إفراده وتذكيره في جميع الأحوال، وأن تصل به. "من" الجارة جارة للمفضل عليه. تقول: خالد أفضل من سعيد، وفاطمة أفضل من سعاد، وهذان أفضل من هذا، وهاتان أفضل من هاتين، والمجاهدون أفضل من القاعدين والمتعلمات أفضل من الجاهلات. وقد تكون من مقدرة، كتوله تعالى ﴿وَالْأَخِرَةُ خَيْرٌ وَأَبْقَى﴾ [الاعلى: ۱۷] أي خير من الحياة الدنيا وأبقى منها وقد اجتمع إثباتها وحذفها في قوله سبحانه: ﴿أَنَا أَكْثَرُ مِنْكَ مَالًا وَأَعَزُّ نَفَرًا﴾ [الكهف: ۳۴] أي: أعز منك". انتهى.

(^۱) شرح الكرمانی: ۲۳/۳ عمدة القاری: ۳/۳۷۲ إرشاد الساری: ۱/ ۹۸.

(^۲) إرشاد الساری: ۱/ ۹۸.

(^۱) الحديث أخرجه البخاري أيضاً في نفس الكتاب باب الوضوء قبل الغسل رقم الحديث: ۲۴۹ وفي باب الغسل مرة رقم الحديث: ۲۵۷ وفي باب الغسل بالصاع ونحوه رقم الحديث: ۲۵۳ وفي باب المضضة والاستنشاق في الجنابة رقم الحديث ۲۶۵ وفي باب من توضأ في الجنابة ثم غسل سائر جسده ولم يعد مواضع الوضوء منه مرة أخرى رقم الحديث ۲۷۴ وفي باب نفث اليدین من الغسل عن الجنابة رقم الحديث: ۲۷۶ وفي باب التستر في الغسل عندالناس بنحوه مختصراً رقم الحديث: ۲۸۱ وأخرجه مسلم في صحيحه في باب الحيض، باب صفة غسل الجنابة رقم الحديث: ۷۲۲ وأبو داود في سننه في كتاب الطهارة باب في الغسل من الجنابة رقم الحديث: ۲۴۵ والترمذي في

ترجمہ: مونہ تہ حمیدی بیان اوکرو اووئیل مونہ تہ سفیان بن عیینہ، اووئیل مونہ تہ سلیمان بن مهران اعمش، ہفہ د سالم بن ابی الجعد نہ، ہفہ د کرب نہ ہفہ د ابن عباس رضی اللہ عنہما نہ ہفہ وائی چہ حضرت میمونہ رضی اللہ عنہا فرمائی چہ نبی اکرم ﷺ کلہ د جنابت دغسل ارادہ اوکروہ نوہ تولو نہ اول نی خپل (کس) لاس سرہ خپل شرمگاہ اووینخل بیا نی دغہ لاس پہ دیوال باندی اومرلو بیا نی دا (اوبوسرہ) اووینخلو بیا نی اودس یعنی چاراندام اوکرو د مانخہ والاودس پہ شان بیا چہ کلہ د غسل نہ فارغ شو نوخپلی دواہہ خپلی نی اووینخلی.

تراجم رجال

الحمیدی: داد امام بخاری رحمہ اللہ استاذ دامام شافعی رحمہ اللہ معاصر ہم سبق اوشاگرد ابوبکر عبداللہ بن الزبیر بن عیسیٰ بن عبید اللہ بن اسامہ بن عبداللہ بن حمید بن الحارث بن اسد بن عبدالعزیٰ قرشی، اسدی حمیدی مکی رحمہ اللہ دی. (۱) ددوی مختصر حالات ہمد الوحی، باب کیف کان ہمد الوحی إلى رسول اللہ صلی اللہ علیہ د رومی حدیث پہ ذیل کنبی (۲) او تفصیلی احوال کتاب العلم باب قول الحدیث: حدثنا او اخیروا وانہا لاتدی بیان کرہی شوی دی. (۳)

سفیان: دا مشہور محدث ابو محمد سفیان بن عیینہ ابن ابی عمران ہلالی کوفی دی. ددوی دیر مختصر حالات ہمد الوحی باب کیف کان الوحی الرسول صلی اللہ علیہ وسلم (۴) او تفصیلی حالات کتاب العلم باب قول الحدیث: حدثنا او اخیروا وانہا لاتدی تیر شوی دی. (۵) باقی رجال حدیث اعمش سالم بن ابی الجعد کرب ابن عباس رضی اللہ عنہما اوم المؤمنین حضرت میمونہ رضی اللہ عنہا احوال ورا ندی بیان شوی دی. (۶)

شرح حدیث

قوله: فغسل فرجہ: نوہ تولو نہ اول حضور پاک خپل شرمگاہ اووینخلو.

سنہ فی کتاب الطہارۃ باب ماجاء فی الغسل من الجنابة بنحو مختصراً. وقال: هذا حديث حسن صحيح رقم الحديث: ۱۰۳ والنسائي في سننه في كتاب الطہارۃ باب غسل الرجلين في غير المكان الذي يغسل فيه رقم الحديث: ۲۵۲ وايضاً في كتاب الغسل والتيمم باب إزالة الجنب الأذى عنه قبل إفاضة الماء عليه بنحو مختصراً. رقم الحديث: ۴۱۸ وايضاً في باب مسح اليد بالأرض بعد غسل الفرج رقم الحديث: ۴۱۹ وايضاً في باب الاستار عند الغسل رقم الحديث: ۴۰۸ واخرجه ابن ماجه في سننه في كتاب الطہارۃ باب التذليل بعد الوضوء رقم الحديث: ۴۶۷ راجع جامع الأصول رقم: ۵۳۲۱ وحقلة الأشراف رقم: ۱۸۰۶۴.

(۱) تہذیب الکمال: ۵۱۲/۱۴

(۲) کشف الباری: ۲۳۸/۱-۲۳۷.

(۳) کشف الباری: ۱۰۲/۳-۹۹.

(۴) کشف الباری: ۳۳۸/۱.

(۵) کشف الباری: ۱۰۶/۳-۱۰۲.

(۶) د اعمش د حالات و د پاره اوگورنی کشف الباری: ۲۵۱/۲ سالم بن ابی الجعد د احوال د پاره کتاب الوضوء باب التسمية على كل حال وعند الوقاع. ابن عباس رضی اللہ عنہما د پاره اوگورنی کشف الباری: ۴۳۵/۱-۲۰۵/۲. حضرت میمونہ رضی اللہ عنہا د احوال و د پاره اوگورنی کشف الباری: ۴۲۰/۴.

فاء تفصیل دپاره ده که د تعقیب؟ علامه کرمانی رحمته الله علیه او فرمانیل چه فغسل کښې فاء د پاره د تعقیب نه ده چه د دلک ید، اودس او غسل د شرمگاه وینخلونه وړاندیوالې لازم راشی بلکه دلته فاء د تفصیل دپاره ده. «اغسل من الجنابة» کښې چه کوم اجمال وو دهغې تفصیل نی بیان کړې دې او د اجمال نه پس تفصیل راوړلې شی. (۱)

علامه قسطلانی رحمته الله علیه، شیخ الاسلام زکریا انصاری رحمته الله علیه او علامه کرمانی رحمته الله علیه هم فاء تفصیله گرځولې ده. (۲)

فاء د تفسیر دپاره: حافظ ابن حجر رحمته الله علیه د فاء عدم تعقیب دپاره کیدو باندې علامه کرمانی رحمته الله علیه سره متفق دې البته حافظ صاحب رحمته الله علیه او علامه سیوطی رحمته الله علیه فاء تفسیریه گرځولې ده. (۳) حافظ صاحب رحمته الله علیه نور لیکلی چه په دې حدیث کښې په ترتیب باندې دلالت کونکې حرف ثم راوړلې شوې دې چه د غسل جنابت په ترتیب باندې دلالت کوی. (۴)

د علامه عینی رحمته الله علیه په نیز فاء تعقیبیه عاطفه ده: علامه عینی رحمته الله علیه په حافظ ابن حجر رحمته الله علیه باندې نقد کولوسره لیکلی دی چه بعض خلقو دلته فاء تفسیریه گرځولې ده نو دا د علامه کرمانی رحمته الله علیه د کلام نه ماخو دې. بیا علامه عینی رحمته الله علیه فاء تعقیبیه گرځولو سره او فرمانیل چه کوم سړې د عربی اسرار نه واقف وی او په ژور نظر سره غور کوی نوهغه به وانی چه دلته فاء عاطفه ده چه د ترتیب دپاره ده او د حدیث معنی به داسې شی چه حضور اکرم د خپل غسل ترتیب داسې بیان کړو چه اول نی شرمگاه او وینخلو «بیانی لاس په خاوره باندې او مړلو او په اوبو سره نی او وینخلو» اویانی اودس یعنی چاراندانم او کړو. دې نه پس علامه عینی رحمته الله علیه او فرمانیل چه دلته د فاء د ترتیب دپاره کیدل دا د عاطفه کیدو نه نه خارج کوی. (۵) علامه قسطلانی رحمته الله علیه د علامه عینی رحمته الله علیه قول چه فاء عاطفه دپاره د ترتیب ده مطلب دا بیان کړې دې چه فاء د عطف دپاره ده. دهغه ترتیب دبیانولو دپاره ده چه په ترتیب باندې دلالت کونکې حرف ثم نه مستفاد دې. (۶)

واضح او بی دوو خبره: لیکن ډیره واضحه او بی غباره خبره هم هغه ده کومه چه علامه کرمانی رحمته الله علیه او حافظ ابن حجر رحمته الله علیه وغیره د اکثر شراح حدیث نه نقل ده. البته د علامه عینی رحمته الله علیه توجیه د صفا کولو دپاره داسې وئیلې کیدې شی «اغسل من الجنابة» معنی «أراد الاغتسال» یا «شروع فی الاغتسال» دپاره لارشی لکه چه شراح حدیث د حدیث د نورو طرق «إذا اغتسل من الجنابة» نه هم دغه معنی مراد اخستی ده. اوس چه فاء د تعقیب دپاره اومنلې شی نویابا خبره بالکل واضحه شی چه حضور پاک کله د غسل جنابت اراده او فرمانیله یا غسل جنابت نی شروع کړو نو دهغې ترتیب داسې وو چه د ټولو نه اول نی شرمگاه او وینخل بیا نی په خاوره باندې لاس او مړلو. والله اعلم بالصواب.

(۱) شرح الکرماني: ۱۲۳/۳.

(۲) إرشاد الساری: ۴۹۸/۱ تحفة الباری: ۲۲۴/۱ الکونثر الجاری: ۱۶۷/۱.

(۳) فتح الباری: ۴۹۱/۲ التوشیح: ۲۴۶/۱.

(۴) فتح الباری: ۴۹۱/۲.

(۵) عمدة القاری: ۳۰۸/۳-۳۰۷.

(۶) إرشاد الساری: ۴۹۸/۱.

د حدیث میمونه ک نه د منی او فرج د رطوبت په ناپاکوالی باندې استدلال: ابن العربی مالکی رحمته الله علیه د حضرت میمونه رضی الله عنه د روایت په ذیل کښې (۱۲) احکام ذکر کړي دي. په الرابعة کښې اولیکل چه دا د امام شافعی رحمته الله علیه د منی پاکوالی اود ښځې د فرج د رطوبت د پاکوالی په قول باندې رد دي. ځکه که چرې دا پاک وي نو حضور پاک به د غسل شروع د وینځلو نه نه کوله یا به نې دا د باقی ټول بدن په تطهیر کښې داخل کړي وي. (۱)

د حافظ صاحب په ابن العربی باندې رد: حافظ ابن حجر رحمته الله علیه د ابن العربی دا استدلال بعید ګرځولو سره فرماني چه غسل ازاله نجاست باندې مقصور نه دي یعنی د غسل دپاره نجاست ضروري نه دي (اکثر وختونو کښې د نجاست د ازاله نه علاوه د نورو مقاصدو تنظیف، تنشيط او تبرید وغیره دپاره هم غسل کولې شي). (۲)

د فرج رطوبت او د منی طهارت او نجاست: د حنفیه نه د صاحبین رحمهما الله په نیزد فرج رطوبت نجس دي البته د امام ابوحنیفه رحمته الله علیه په نیز ظاهر دي. (۳) اومنی د حنفیه په نیز په اتفاق سره نجس ده. د علامه عینی رحمته الله علیه په حافظ صاحب باندې نقد: علامه عینی رحمته الله علیه د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه د ابن العربی مالکی قول بعید ګرځولو باندې نقد کولوسره فرمانيلی دي چه هغه د ابن العربی قول ته بعید و نیلي دي حالانکه د هغه دا وینا پخپله بعید ده. ځکه چه منی او رطوبت فرج په نجاست باندې استدلال کونکو صرف د حضرت میمونه رضی الله عنه په روایت باندې اکتفا نه ده کړي، اول مونږ دا مسئله د استقصی دلائل سره بیان کړي ده. (۴)

رطوبت فرج سره متعلق نور بحث هم د کتاب الغسل آخري باب: غسل ما یصیب من رطوبة فرج المرأة کښې راځي. خود منی او رطوبت فرج سره متعلق بحث کتاب الوضوء باب غسل العنی و فرجه و غسل ما یصیب من المرأة کښې تیر شوې دي.

تنبیه: د ابن العربی استدلال د دې حدیث نه صحیح دي که نه؟ دا خبره په واقع کښې د تامل قابل ده. ځکه چه د غسل دپاره ناپاکی ضروري نه ده. لیکن په عام توګه باندې په داسې مواقع کښې چه کوم غسل کیږي هغه هم د نجاست د وجې نه کیږي خود نبی کریم $\text{صلی الله علیه و آله و سلم}$ د منی په ازاله باندې داسې اهتمام د دې دناپاکه کیدو طرف ته اشاره ده. بهر حال ابن العربی د منی په ناپاکوالی باندې استدلال کړي دي او امام بخاری رحمته الله علیه په حدیث باب کښې "ولک" په نظافت باندې محمول کړي دي.

قوله: ثم ذلك بها الحائط: بیا حضور پاک خپل ګس لاس) په دیوال پوري او مړلو. امام بخاری رحمته الله علیه د حضرت میمونه رضی الله عنه دا روایت په خپل صحیح کښې د الفاظو د اختلاف سره په نهه ځایونو کښې راوړلې دي. اود صحاح سته باقی ائمه حضراتو هم د دې روایت تخریج کړي دي. د حدیث باب نه علاوه امام بخاری وغیره صراحت کړي دي چه حضور پاک په خپل نې لاس باندې په ګس لاس اوبه اوبه یولي او په ګس لاس باندې نې خپل شرمګاه او وینځلو بعض روایتونو کښې دی چه بیا حضور پاک خپل ګس لاس په دیوال باندې او مړلو اوبعض روایتونو کښې په زمکه یا خاوره باندې د

(۱) شرح الترمذی لابن العربی: ۱۵۶/۱-۱۵۵.

(۲) فتح الباری: ۴۷۸/۲.

(۳) تعلیقات البذل: ۲۵۷/۲.

(۴) صمد القاری: ۲۸۸/۳.

مرللو ذکر دی. د بخاری په یو روایت کښې د دوو یا دریو وارو مرللو ذکر دې خود امام مسلم رحمته الله علیه او نسائی په روایت کښې «فذلکما دلکما شهدا» الفاظ راغلی دی او د ابوداؤد اونسائی په روایت کښې په خاوره سره د مرللو نه پس په اوبو سره د وینځلو ذکر هم دی. ابن رجب حنبلی رحمته الله علیه فتح الباری کښې ددې ټول طرق حدیث تخریج کړې دي. ^(۱)

حضور پاک صلی الله علیه و آله په دیوال یا خاوره باندې لاس ولې او مړېلو؟ علامه ابن بطال رحمته الله علیه فرماني «فسحها بالتراب» پدې اړه ګان په ادي، ولافلول ممکن په ادي، لاکنی بصب الماء وحده علیها، کما فعل غیر مره. ^(۲) د نبی کریم صلی الله علیه و آله په خاوره پورې لاس راښکول او مړل په دې خبره باندې دلالت کوي چه د حضور پاک په لاس پورې څه نجاست لګیدلې وو ګنی حضور پاک به صرف په اوبو سره وینځلو باندې اکتفا کوله لکه چه څو واره ئې داسې کړې دي.

د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه راځي: حافظ ابن حجر رحمته الله علیه لیکلی دی چه په دې حدیث سره دانه متعین کیږي چه حضور پاک صلی الله علیه و آله د نجاست د ختمولو دپاره داسې کړې وی بلکه ددې خبرې احتمال دي چه دا یو ځل وینځل هم د تنظیف وی چه په عدم اکتفاء بمره باندې دلالت کوي او په زمکه باندې لاس مړل د صفائی د مبالغه دپاره وو لکه چه امام بخاری رحمته الله علیه فرمانيلی دی. ^(۳)

د شیخ الحدیث رحمته الله علیه ابن بطال رحمته الله علیه باندې نقد: حضرت شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمته الله علیه د ابن بطال رحمته الله علیه کلام نقل کولو سره په هغه باندې نقد کولو سره فرماني: «وانت غیور عاقله» یعنی د ابن بطال کلام سره به د نبی کریم صلی الله علیه و آله فضلات مبارکه نجس کیدل لازم راشي چه د تحقیق خلاف دی. ^(۴)

د حضرت کنګوهی رحمته الله علیه تحقیق: حضرت کنګوهی رحمته الله علیه «ذلك الهدى بالحنطة والأرض» باندې فرمانيلی چه لاس په خاوره باندې مړل او راښکولو سره وینځل په تنظیف کښې د مبالغه دپاره وو: چه د ازاله عین نجاست نه پس که غوړ والي یا بونی وغیره اثر پاتې شی نو هغه دې لرې کړې شی دې دپاره چه په دغه لاس باندې د بدن نور اندامونه وینځل خاص کر مضمضه او استنشاق کښې کراهت او کرکه باقی پاتې نه شی. ^(۵)

د علامه سهارنپوری رحمته الله علیه تحقیق: علامه سهارنپوری رحمته الله علیه فرمانيلی چه زما په نیز د حضور پاک دا فعل یعنی خاورې پورې لاس مړل اوبه اوبو باندې وینځل دامت دتعلیم دپاره وو چه یوامتی استنجا او کړی اودهغه لاس نجاست سره ککړشی یا د نجاست اثر په لاس باندې باقی پاتې شی نو هغه دې دغه شان داستنجا نه پس په خاوره باندې مرلو سره لاس صفا کړي. په دې وجه د حضور پاک د فضلات باره کښې دعلم او تحقیق دادې چه هغه طاهر او پاک وو. نو دا محال دی چه د حضور پاک په لاس مبارک

(۱) قدم تخریج هذه الطرق كلها فی الباب السابق.
۱۵۷/۱-۱۵۶.

(۲) شرح ابن بطال: ۳۸۶/۱.

(۳) فتح الباری: ۴۷۸/۲.

(۴) تعلیقات البذل: ۲۶۳/۲.

(۵) الکوکب الدری: ۱۴۰/۱-۱۳۹.

باندې د استنجا نه پس د خرابې هوا څه اثر وی. بیشکه رسول الله ﷺ خو په دې دنیا کېنې او ددې خاڼي نه پرده کولو نه پس هم طیب او صفا ستره دي. (۱)

د حضور پاک د فضلات د پاکوالي مسئله: فضلات بول ویراز او وینې باره کېنې د حضرت انبیاء کرام علیهم السلام او رسول الله ﷺ بدنونه مقدسه او اجسام مطهره د نورو عامو انسانانو په بدنونو او جسمونو باندې قیاس کول صحیح نه دی. ځکه چې الله تعالی په خپل ټول مخلوقات کېنې یې شمیره داسې عجائبات پیدا کړي دي په کوم باندې پوهیدل چې زموږ دپاره ډیر گران دی. د الله تعالی قدرت کامله ته او گورنۍ چې هغه د مچې فضلات د شاتو په شان قیمتي نعمت کېنې بدلوی او د یوچینجی د لعاب نه رېښم تخلیق کوی او د غریز چیلی (هوسنۍ) وینه دهغې په نوم کېنې جمع کولوسره دهغې نه ښکلي خوشبوئې پیدا کوی. بالکل هم دغه شان دغه قدیر ذات انبیاء کرام علیهم السلام خاص کر د رسول الله ﷺ بدن مبارک ته دا خصوصیت ورکړې دې چې غذا وغیره دهغوی په طیب بدنونو کېنې ورکړیو نه پس نجس کیږي نه بلکه د هغې نه چې کوم فضلات بول ویراز او وینه وغیره جوړیږي هغه هم پاک او طاهر وی. دا د رسول الله ﷺ د امتیازی خصوصیاتو نه دی. علامه سیوطي رحمه الله الفصائص الکبری کېنې دغه ټول امتیازی خصوصیات راجمع کړي دي او په هغې کېنې ئې باقاعده یو عنوان 'باب اختصاصه صلی الله علیه وسلم بطهاره دمه وپوله وغائطه' قائم کولوسره غطریف، طبرانی، ابونعیم، ابن حبان، دارقطنی، بزار، ابویعلی، ابن ابی خشمه، بیهقی، حاکم او امام بخاری رحمهم الله په حواله سره مختلف روایات نقل کړي دي کوم چې حضور پاک وینه او بول ویراز وغیره په طهارت باندې دلالت کوي. (۲)

د فضلات نبوی پاکوالي او مذاهب اربعه: علامه بنوری رحمه الله معارف السنن کېنې لیکلی دی چې د مذاهب اربعه علماو د فضلات انبیاء کرام علیهم السلام د پاکیدو تصریح کړې ده. (۳)
امام نووی رحمه الله المجموع شرح المذهب کېنې په دې حواله سره د شوافع دوه قوله نقل کړي دي او فرماني چې قاضی حسین رحمه الله ټول فضلات طاهر کیدل اصح گرځولی دی. (۴)
علامه شامی رحمه الله لیکلی دی چې بعض ائمه شافعيه د حضور پاک بول او باقی ټولو فضلاتو د طهارت قول صحیح گرځولي دي او امام ابوحنیفه رحمه الله هم ددې قائل دي. (۵) ملاعلی قاری رحمه الله جمع الوسائل فی شرح الشمانل باب ماجاء فی تعطر رسول الله صلی الله علیه وسلم کېنې د ټولو فضلاتو د طهارت قول نقل دي او دا ئې د حضور پاک د خصوصیاتو نه شمیر کړي دي. (۶)

(۱) بذل المجهود: ۳۱۱/۱.

(۲) الاختصاص الکبری: ۲۵۲-۲۵۳/۲.

(۳) معارف السنن: ۹۸/۱.

(۴) المجموع: ۲۳۴/۱.

(۵) ردالمختار: ۲۳۳/۱.

(۶) جمع الوسائل: ۳۰۲/۲.

علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ عمدۃ القاری کتاب الوضوء باب الماء الذي يغسل به شعر الإنسان کنبی د بعض شوافع د فضلات نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم د نجس کولو پہ قول باندی راگیرونه کولو سره فرمائی چہ داد حضور پاک خصوصیت دی دا مسئلہ پہ عامو خلقو باندی قیاس کول د عقل نہ لرې خبره ده. (۱)

د فضلات پہ پاکوالی باندی تکاثر اوله: حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ فتح الباری کنبی «کتاب الوضوء باب الماء الذي يغسل به شعر الإنسان» لاندی فرمائی: «وقد تكاثرت الأدلة على طهارة فضلاته وعد الأئمة ذلك في خصائصه فلا يلتفت إلى ما وقع في كتب كثير من السافهة مما يخالف ذلك، فقد استقر الأمر بين أئمتهم على القول بالطهارة». (۲)

یعنی د حضور پاک د فضلاتو د پاکیدو دلائل د کثرت دحد پورې رسیدلی دی اوانمه کرامو دا د حضور پاک په خصوصیاتو کنبی شمیر کړی دی. لہذا د ډیرو شوافع په کتابونو کنبی کوم چہ د دې خلاف «د نجاست قول» موندلې شی هغه قابل د التفات نه دی. تحقیق دادې چہ د هغوی په ائمه کنبی معامله د طهارت په قول باندی راغلې ولاړه ده. د حضور پاک د فضلات په پاکوالی باندی دلائل اوتفصیلی بحث کتاب الوضوء باب الماء الذي يغسل به شعر الإنسان لاندی اوگورئ.

قوله: ثم غسلها ثم توضأ وضوءاً للصلاة: یعنی حضور پاک گس لاس په دیوال باندی اومړلو بیانی دا اووینخلو بیانی د مونځ والاودس په شان اودس اوکړو.

د حنابلہ په نیزمس فرج په غسل جنابت کنبی غیر مؤثر دی: امام احمد رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ د استنجاء نه پس به درې ځل د لاسونو وینخل کیري لیکن دا د غسل جنابت نه علاوه د یوې غسل د اودس حکم دی ځکه چہ په حدت اصغر سره کړې شوي اودس په مس فرج سره ماتیري. په غسل جنابت کنبی خو چہ یوځل لاسونه درې ځل اووینخلې شی بیا شرمگاه اووینخی نو بیا د لاسونو دوباره د وینخلو ضرورت نشته دی. ځکه چہ مس فرج په غسل جنابت کنبی غیر مؤثر دی یعنی ناقض وضوء نه دی. ځکه چہ کله یو سړی د جنابت د غسل نیت اوکړو بسم الله ئی اووینله او خپل دواړه لاسونه ئی درې ځل اووینخل نو یقیناً هغه د جنابت غسل شروع کړې دی. هم دغه وجه ده چہ په غسل جنابت کنبی د بدن وینخلو سره په دویم ځل شرمگاه وینخل ضروری نه دی بلکه د استنجاء کولو وخت کنبی دی وینخلې وو نوهم هغه کافی دی. (۳)

جعفر بن محمد رحمۃ اللہ علیہ دامام احمد رحمۃ اللہ علیہ نه نقل کړی دی که چرې جنبی د اوده کیدو نه وړاندې اودس اوکړو بیاد خوب نه بیدار شو غسل ئی اوکړو دوباره ئی اودس اونه کړو نو د هغه غسل صحیح شو. ابن رجب رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ کیدي شی د امام احمد بن حنبل رحمۃ اللہ علیہ مراد دادې چہ د اودس اندامونه یوځل وینخل کافی دی په غسل جنابت کنبی به دا په دویم ځل نه شی وینخلې. یا دامام احمد رحمۃ اللہ علیہ دامراد کیدي شی چہ غسل جنابت به بغیر د اودس نه هم صحیح شی (که چرې اول ئی استنجاء کړې وی نو) دې سره حدت اصغر او اکبر دواړه به زائل شی. (۴)

د جنابت په غسل کنبی د حدت اصغر لاحق کیدو حکم: که چرې د جنابت په غسل کنبی چاته حدت اصغر اولوکی نو دابن سیرین رحمۃ اللہ علیہ او امام احمد رحمۃ اللہ علیہ په نیز په دویم ځل به اودس کوی اود نوی سر نه به

(۱) عمدۃ القاری: ۳/۵۲.

(۲) فتح الباری: ۳۶۲/۲-۳۶۱.

(۳) فتح الباری لابن رجب الحنبلي: ۱۵۸/۱.

(۴) فتح الباری لابن رجب الحنبلي: ۱۵۹/۱-۱۵۸.

غسل کوی دې ډپاره چه دغسل سنت د کمال په درجه سره اداشی. د امام حسن علیه السلام او سفیان ثوری علیهما السلام په نیز به ددغه غسل تکمیل کولې شی. البته که د مونځ وغیره حاجت وی نو دوباره به اودس کولې شی.

ابن منذر علیه السلام عطاء علیه السلام او عمرو بن دینار علیهما السلام هم ددې په شان نقل کړی دی. (۱)

د امام شافعی علیه السلام قول: امام شافعی علیه السلام «کتاب الأمان: کتاب الطهارة باب من لم یغسل یضطره والاستنقاء فی غسل الجنابة» کښې فرمائی که چرې جنبی اودس او کړو بیانی غسل د جنابت شروع کړواو په دې دوران کښې هغه ته حدث لاحق شو نو هغه به دا غسل هم په دې حالت کښې پوره کوی البته روستو به د مانځه ډپاره اودس کوی. (۲)

دعلامه شامی علیه السلام راټی: علامه شامی علیه السلام اوفرمانیل چه دغسل دوران کښې حدث لاحق شی نود اودس راگرخول بهتردی لیکن ضروری نه دی. (۳)

دمالکیه راټی: د مالکیه په نیز چه دوران غسل حدث لاحق شو یا غسل کونکی خپل شرمگاه ته لاس اولگولو نو دوباره دنوی سر نه دغسل کولو ضرورت نشته بلکه هم ددغه غسل پوره والې به کوی ځکه چه دمعتمد قول مطابق دهراندام پلیتی دهغې وینځلوسره ختمیږی. دهراندام د پلیتی ختمولو ډپاره کمال طهارت ضروری نه دې. که چرې د دغه غسل نه پس د مونځ اراده وی نویا د اودس اندامونه د اودس په نیت سره به یو یوخل دوباره وینځل به ضروری وی. (۴)

دغسل جنابت دوران کښې حدث لاحق کیدو باندې دغسل دوباره کولو حکم: ابن رجب الحنبلی علیه السلام فرمائی په دې مسئله کښې اختلاف مناسب نه دې ځکه چه دغسل دوران کښې حدث لاحق کیدو سره د غسل دوباره کولو چه چاهم حکم ورکړي دې هغه استجاباً دې دې ډپاره چه اودس دغسل نه وړاندې واقع شی لکه چه امام احمد بن حنبل علیهما السلام دهغه حائضه باره کښې فرمانیلی دی کومې چه صرف په اوبوسره غسل او کړو بیانی سدر اوموندلو نو هغې له پکار دې چه په اوبواوسدر سره د دغه غسل اعاده اوکړی دې ډپاره چه هغه علی وجه الکمال د غسل والا شی. (۵)

خروج من الخلاف مستحب دې: علامه ابن نجیم علیه السلام د حدیث میمون رضی الله عنه لاتدې لیکلی دی چه شرمگاه ډکه روستو وی او که مخکښې وی د غسل نه اول وینځل مستحب دی. لکه څنگه چه اودس په باقی غسل باندې مقدم کول مستحب دی که هغه ته حدیث لاحق وی او که نه وی ځکه چه د شرمگاه وینځل مقدم کول دهغه د نجاست والا کیدو کښې منحصر نه دی بلکه کله دنجاست د وجې نه اوکله ددې ډپاره هم اول وینځل مستحب دی چه که چرې اثناء غسل اووینځلې شی نو مس فرج سره د اودس د نقض د قائلینو په نیز به طهارت منتقض شی. لکه چه قاضی عیاض علیه السلام ددې طرف ته اشاره فرمائی. او زمونږ په نیز خروج من الخلاف مستحب دې. لهذا د ائمه د دې اختلاف نه د بچ کیدو

(۱) فتح الباری لابن رجب الحنبلی: ۱/۱۵۹-۱۵۸.

(۲) کتاب الام موسوعة الإمام الشافعی: ۱/۱۶۷.

(۳) ردالمختار: ۱/۱۱۷.

(۴) حاشیه الدسوقي على الشرح الكبير: ۱/۲۳۰.

(۵) فتح الباری لابن رجب الحنبلی: ۱/۱۵۹.

دپاره به د شرمگاه وینخل مقدم کول مستحب وی. (۱) د خپو وینخلو روستو کول او وړاندې کول وغیره متعلق باقی مباحث وړاندې تیر شوی دی.

د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت: د حدیث ترجمه الباب سره مناسبت او مطابقت «ثم ذلك بها الحائط» الفاظونه ثابتیږي چه په ترجمه کښې لاس په خاوره باندې مړلو تذکره ده دې دپاره چه ښه صفاشی او په حدیث کښې د حضرت میمونہ رضی اللہ عنہ خودل چه حضور پاک شرمگاه وینخلونه پس خپل لاس په دیوال باندې او مړلو په هغه زمانه کښې دیوال د خاورې کیدل ښکاره دی. (۲)

د حدیث باب نه مستنبط شوی امور: د حدیث باب نه علماء کرامو دا لاندینی امور مستنبط کړی دی: ① د استنجاء نه پس په دیوال یا خاوره (اشنان یا صابون) سره لاس راڅکل او مړل او بیا په اوبوسره وینخل مستحب دی. (۳)

② که چرې اوبه په څه لوټه وغیره یا یولونی کښې وی نو د شرمگاه وینخل د لاسونو په وینخلو باندې مقدم کول اولی دی. دې دپاره چه د اودس اندامونه وار په وار او وینخلې شی. (۴)

③ د ضرورت په وخت د فرج (شرمگاه) تذکره کول جائز دی لکه چه د ضرورت په وخت د شرمگاه طرف ته کتل جائز دی. په وخت د ضرورت د فرج تذکره د فحش وینا کولونه مستثنی دی. (۵) د حدیث نه مستنبط نور احکام او امور وړاندې تیر شوی دی. (۶)

۹- باب: هَلْ يَدْخُلُ الْجَنْبُ يَدَهُ فِي الْإِنَاءِ قَبْلَ أَنْ يَغْسِلَهَا إِذَا لَمْ

يَكُنْ عَلَى يَدِهِ قَدْرٌ غَيْرُ الْجَنَابَةِ

ایا جنبی سړې خپل لاس دوینخلونه وړاندې په لوبښی کښې داخلولې شی، کوم وخت چه دهغه په لاس باندې د جنابت نه علاوه نوره څه گندگی نه وی

لکیدلې؟

د ترجمه الباب مقصد: په دې ترجمه کښې امام بخاری رحمته اللہ علیہ د جنابت او قدر الفاظ راوړلی دی. د قدر معنی د نجاست او ناپاکۍ اودا نجاست حسې او حقیقې دي. خو په جنابت کښې چه کوم نجاست دي هغه حکمي او معنوي دي. ددې تمهیدنه پس دا اوگنړنې چه د امام بخاری رحمته اللہ علیہ غرض او مقصد د ترجمې نه څه دي؟ په دې کښې مختلف اقوال دي چنانچه ابن بطال رحمته اللہ علیہ د مهلب رحمته اللہ علیہ نه نقل کړی دی چه د امام بخاری رحمته اللہ علیہ مقصد د ترجمه نه دا خودل دی که د جنبی لاس نظیف وی نو دهغه دپاره جائز دی چه خپل لاس د وینخلونه وړاندې د اوبو په لوبښی کښې وهلې شی. په دې سره به هغه اوبه ناپاکه

(۱) البحر الرائق: ۱/۹۴-۹۳.

(۲) عمدة القاری: ۳/۳۰۷.

(۳) فتح الباری: ۲/۴۸۷ عمدة القاری: ۳/۲۸۸ شرح النووی: ۳/۲۲۱.

(۴) فتح الباری: ۲/۴۷۹.

(۵) شرح ابن العربی علی الترمذی: ۱/۱۵۵.

(۶) عمدة القاری: ۳/۳۰۷.

کبری نه، خکه چه د جنبی کیدوسره دهغه اندامونه ناپاکه کیږي نه (اودا خکه چه جنابت نجاست حکمی اومعنوی دې حسی اوحقیقی نه دي). حضور پاک ﷺ فرماتیلی «المؤمن لا یمن» (یعنی مؤمن ناپاک نه وي) (۱) دابن رجب حنبلی هم دغه راڼي ده. (۲)
علامه ابن ملقم رحمه الله علامه کرمانی رحمه الله اوحافظ ابن حجر رحمه الله هم دغه پورته ذکرشوي توجیه ذکر کړي ده. (۳)

دعلامه عینی رحمه الله په نیز دامام بخاری رحمه الله غرض ددې مسئله حکم بیانول دي. (۴) دعلامه قسطلانی رحمه الله په نیز دامام بخاری رحمه الله مقصد ددې مسئلې جواز بیانول دي. (۵) په متاخرینو کتبې د مولانا ادریس کاندهلوی رحمه الله هم دغه راڼي ده. (۶)

دحضرت شاه ولی الله رحمه الله او حضرت کنکوهی رحمه الله راڼي: حضرت شاه ولی الله رحمه الله فرماني چه دامام بخاری رحمه الله غرض ددې باب نه د جنبی په لاس باندې چه د جنابت نه علاوه نور نجاست نه وي لکیدلې نویږد وينخلو په لوبښې کښې د لاس وهلو جواز بیانول دي، سره ددې چه سنت دادي چه دوينخلونه پس دي په لوبښې کښې لاس وهي. (۷) حضرت کنکوهی رحمه الله فرماني چه د امام بخاری رحمه الله مقصد جواز بیانول دي سره ددې چه اولی هم دادي چه اول دي اووینځي. (۸)

دعلامه کشمیري رحمه الله توجیه: علامه انور شاه کشمیری رحمه الله فرماني امام بخاری په دې ترجمه الباب کښې دمنی دنجس کیدو صراحت کړي دي اوداڼي په قدر (نجاست) کښې شمیرکړي ده اوداخیره نې اختیار کړي ده چه ماء مستعمل طاهر یعنی پاکي وي هم ددې طرف ته جمهور ائمه تلي دي البته امام مالک رحمه الله فرماتیلی چه ماء مستعمل طاهر کیدوسره مطهر هم وي. (۹)

د شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمه الله راڼي: دحضرت شیخ الحدیث رحمه الله نه ددې ترجمه الباب درې توجیهات نقل دي:

(۱) الحدیث أخرجه البخاری فی کتاب الفسل باب عرق الجنب وأن المسلم لا ینجس، رقم: ۲۸۳ وباب الجنب یخرج ویسقي فی السوق رقم: ۲۵۸ ومسلم فی صحیحه کتاب الحيض باب الدلیل علی أن المسلم لا ینجس رقم: ۳۷۱ اوبوداؤد فی سننه کتاب الطهارة باب فی الجنب یصافع رقم: ۲۴۱ والترمذی فی جامعه أبواب الطهارة باب ماجاء فی مصافحه الجنب رقم: ۱۲۱ والنسائی فی سننه، کتاب الطهارة باب مماسة الجنب ومجالسته، رقم: ۲۶۹-۲۷۰ راجع جامع الأصول رقم: ۵۳۵۲.

(۲) شرح ابن بطلال: ۳۸۸/۱.

(۳) فتح الباری لابن رجب الحنبلی: ۱۵۹/۱.

(۴) التوضیح: ۵۷۲/۴ شرح الکرمانی: ۱۲۶/۳ فتح الباری: ۲/۴۹۱.

(۵) عمدة القاری: ۳۰۸/۳.

(۶) إرشاد الساری: ۴۹۹/۱.

(۷) الأبواب والتراجم لمولانا ادریس کاندهلوی ص: ۲۶۳.

(۸) شرح تراجم أبواب البخاری، ص: ۱۸، الأبواب والتراجم ص: ۶۱ الكنز المتواری: ۲۰۵/۳.

(۹) الكنز المتواری مع اللامع: ۲۰۴/۳ الأبواب والتراجم ص: ۶۱.

(۱۰) فیض الباری: ۴۶۰/۱.

① رومى توجیه: کومه چه شیخ الحدیث رحمته الله اوجه گر خولې ده هغه دا ده: «ان غرض المصنف بیان جواز داخل الیدر اعلیٰ ماروی عن ابن عمر رضی الله عنهما - أنه قال: من اغترف من ماء وهو جنب فما بقى فهو نجس أخرجه ابن أبی هبیه»

امام بخاری رحمته الله په دې مسئله کښې لاس د وینځلونه بغیر په لوښې کښې د وړولو جواز بیانولوسره مصنف ابن ابی شیبه کښې روایت کړې شوې د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما په اثر باندې رد کوی په کوم کښې چه حضرت ابن عمر رضی الله عنهما فرمائی چاچه د جنابت په حالت کښې د اوبو نه لپه ډک کړو نویاقی پاتې اوبه ناپاکه دی. (۱)

② دویمه توجیه: داده که ډیو جنبی سړی په لاس باندې نجاست حقیقی (بول ویراز وغیره) لگیدلې وی او هغه په اوبو کښې لاس اووهی نو د ټولو په نیز هغه اوبه ناپاک کیږی او که چرې نجاست حقیقی نه وی لگیدلې او صرف نجاست حکمیه وی نو هغه اوبه به ناپاکه وی که نه؟ په دې کښې اختلاف دې. د ظاهره په نیز ناپاکه کیږی او د جمهور په نیز نه ناپاکه کیږی. نو امام بخاری رحمته الله په ترجمه الباب کښې لفظ هل راوړلوسره د اختلاف طرف ته اشاره اوکړه. چونکه دامام بخاری رحمته الله ذکر کړې شوې روایات د عدم غسل ید باره کښې صریح نه دی په دې وجه د لفظ هل په ذریعه سره نې په دې اختلاف باندې تنبیه اوکړه. په عام توگه شراح او مشائخ لفظ هل سره څه تعارض نه دې کړې. (۲)

③ دریمه توجیه: داده چه د ترجمه نه دامام بخاری رحمته الله مقصد داخل دی چه د لاس د داخلولونه وړاندې د لاسونو وینځل ایجابی نه دی بلکه استحبابی دی. (۳)
د ترجمه الباب د الفاظو وضاحت: باب: باب تنوین سره مبتداء محذوف د هذا پاره خبردې. (۴)

هل: امام بخاری رحمته الله په ترجمه کښې لفظ هل کوم چه په تردد باندې دلالت کوی ولی ذکر کړې دې؟
د شیخ الحدیث رحمته الله جواب: شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمته الله فرمائیلی چه شراح او مشائخ لفظ هل باره کښې تعرض نه دې کړې. چونکه امام بخاری رحمته الله کوم آثار او روایات ذکر کړی دی هغه په عدم غسل ید باره کښې صریح نه دی بلکه محتمل دی نو په دې باندې تنبیه کولو د پاره په ترجمه کښې لفظ هل ذکر کړو. (۵)

ددې اعتراض درې جوابونه نور هم دی: ① رومى جواب خودادي چه دا هل استفهامیه دې د تردد د پاره نه دې. ددې استفهام جواب په روایات الباب کښې معلوم شو چه او داخلولې شو ځکه چه په اکثر روایاتو کښې د لاس وینځلو ذکر شته دې. ② دویم جواب دادې چه امام بخاری رحمته الله په ترجمه کښې لفظ هل ځکه ذکر کړو چه په دې باب کښې څلور روایات راوړلی دی په هغې کښې صرف په دویم حدیث کښې د غسل تصریح ده او د باقی نه په ظاهره باندې عدم غسل معلومېږی. نو لکه چه په

(۱) الأبواب والتراجم ص: ۶۱ الكنز المتواری: ۲۰۴/۳.

(۲) الأبواب والتراجم ص: ۶۱ الكنز المتواری: ۲۰۵/۳ تقریر بخاری: ۸۴/۲ سراج القاری: ۲۰۱/۲ و ۲۰۰-۲۰۱ والاثر أخرجه ابی شیبه فی مصنفه کتاب الطهارة باب فی الرجل یدخل یدہ فی الماء وهو جنب: ۵۰۵/۱ رقم: ۷۹۷ ولفظه: "من اغترف من ماء وهو جنب فما بقى منه نجس".

(۳) تقریر بخاری: ۸۴/۲ سراج القاری: ۲۰۱/۲.

(۴) إرشاد الساری: ۴۹۹/۱.

(۵) الكنز المتواری: ۲۰۵/۳ الأبواب والتراجم ص: ۶۱.

روایات کنبی اختلاف اوشو په دې اختلاف باندې تنبیه کولو د پاره نې لفظ هل ذکر کړو. ⑤ دریم جواب دادې چې لفظ هل نه امام بخاری رحمته الله علیه ددې مسئله باره کنبی د تفصیل طرف ته اشاره کړې ده چې که چرې لاس نظیف وی په هغې باندې څه گندگی او نجاست نه وی یا د نجاست شک نې وی نو بغیر وینځلو دې لاس په اوبو کنبی نه وهی. لهدا حدیث ثانی به په نجاست یا شبه د نجاست باندې محمول کولې شی او د عدم تصریح غسل والا روایات به په نظافت ید یعنی د لاس په پاکوالی باندې محمول کولې شی. لیکن دا توجیه د تامل قابل ده ځکه چې امام بخاری رحمته الله علیه پخپله په ترجمه کنبی «اذا لم یکن علی یدیه قذر غیر الجنابة» قید لگولې دې دکوم نه چې معلومیږي چې دهغوی نظر په دې تفصیل باندې نه دې گنې دا قید به نې نه لگولو.

قوله: هل یدخل الجنب یدیه فی الإناء: الإناء نه مراد هغه لوبښې دې په کوم کنبی چې د غسل اوبه کیخو دې وی. ①

قوله: قبل أن یغسلها، أي: خارج الإناء: یعنی د غسل کونکی اوبو د لوبښې نه بهرو وینځلو نه بغیر لاس په هغه لوبښې کنبی داخلول. ②

قوله: إذا لم یکن علی یدیه قذر: قذره وزن د حسن صیغه صفت مشبه دې د نظافت ضد خبرې گندگی بول و براز او هر هغه څیز ته وائی کوم چې ناخوښه کړې شی او طبیعت چې د کوم نه کرکه خوری ددې جمع آقذار راځي. ③

په حدیث کنبی د قذر نه څه مراد دی؟ اکثر شراح لیکلی دی چې د قذر نه شي، مستکره من نجاسته وغیره مراد دي. یعنی هر هغه څیز مراد دي په کوم سره چې کرکه راشی او کوم چې ناخوښه کړې شی که هغه پلیتي «بول و براز اومنی وغیره» د قبیل نه وی یا دغیر نجاست «خبري وغیره» د قبیل نه وی. ④ دلته ددې نه مراد نجاست حقیقی او حسی یعنی بول و براز وغیره دی ځکه چې د جنابت په مقابله کنبی استعمال شوې دې کوم چې نجاست معنوی او حکمی دي. ⑤

قوله: غیر الجنابة: په حدیث کنبی د جنابت نه څه مراد دي؟ په دې باره کنبی د شراح حدیث په آراء کنبی اختلاف دي.

د حافظ ابن حجر رحمته الله علیه رائي: حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی چې د جنابت نه مراد حکم د جنابت دي ځکه چې ددې په اثر کنبی اختلاف دي او هغه د امام بخاری په قول قدر کنبی داخل دي. ⑥

① فتح الباری: ۴۹۱/۲ عمدة القاری: ۳۰۸/۳ إرشاد الساری: ۴۹۹/۱.

② فتح الباری: ۴۹۱/۲ إرشاد الساری: ۴۹۹/۱.

③ لسان العرب: ۳۷/۱۱ الصراح ص: ۸۴۳ النهاية: ۴۲۷/۲ شرح الکرمانی: ۱۲۴/۳.

④ فتح الباری: ۴۹۱/۲ عمدة القاری: ۳۰۸/۳ إرشاد الساری: ۴۹۹/۱ تحفة الباری: ۲۲۵/۱.

⑤ الکون الجاری: ۱۸/۱ تقریر بخاری: ۸۴/۲.

⑥ فتح الباری: ۴۹۱/۲.

دعلامه عینی رحمۃ اللہ علیہ رائی: علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ لیکلی دی چہ دامام بخاری رحمۃ اللہ علیہ ذ صنیع نہ معلومی پی چہ جنابت نجس دی حالیکہ داسی نہ ده خکہ چہ ہم دبخاری د روایت نہ ثابت دی چہ مؤمن نجس نہ وی.

پہ حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ باندی نقد: ددی نہ پس پہ د حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ پہ توجیہ باندی نقد کولوسره علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ جنابت پہ اصل کنبی پہ قدر کنبی داخل نہ دی خکہ چہ جنابت امر معنوی (نجاست معنوی اوحکمی) دی پہ حقیقت کنبی دا پہ قدر سرہ نہ شی تعبیر کولی (خکہ چہ قدر خود نجاست حسی او حقیقی دپارہ استعمالولی شی) حافظ صاحب خود جنابت وضاحت حکمها سرہ کری دی. علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی کہ چری دہغه مراد حکم د جنابت نہ اغتسال دی نوددی د زیر بحث مسئلہ سرہ ہیچ تعلق نشته دی. کہ چری ددی نہ نجاست مراد دی نومونہ خودلی دی چہ مؤمن نجس نہ وی اوکہ ددی نہ مراد منی ده نوهغه خوددوی د گمان مطابق طاهر ده هغه پہ قدر کنبی خکہ داخلیری؟

تعليق: وَأَذْخَلَ أَنْ مَرَّوَالِدَإِنَّ عَارِبَ، يَدُهُ فِي الظُّلُومِ وَكَرَفَيْهَا، أَمَرُتَوْضًا، وَلَمْ يَوَافِقْ عَمْرٌ، وَأَكْبَنُ عَيْنَيْنِ بَأْسًا عَمَّا يَتَّبِعُهُمْ مِنْ غُلُلِ الْخَنَازِيرِ.

ترجمہ: ابو عبدالله بن عمر او براء بن عازب رضی اللہ عنہما دلاس وینخلو نہ بغیر (دغسل) پہ اویو کنبی لاس اووہلو اویائی اودس اوکرو.

تراجم وچال تعلیق: ابن عمر رضی اللہ عنہما: داد خلیفہ ثانی حضرت امیر المؤمنین عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ جلیل القدر خونی اود ام المؤمنین حضرت حفصہ رضی اللہ عنہا سکہ رور عبدالله رضی اللہ عنہ دی. دہغوی د مور نوم زینب بن مظعون رضی اللہ عنہا ده. دہغوی رضی اللہ عنہ حالات کتاب الإیمان باب الإیمان وقول النبی صلی اللہ علیہ وسلم: (ہنی الاسلام علی خمس) لاندی لیکلی شوی دی.

البراء بن عازب رضی اللہ عنہ: دا مشہور صحابی حضرات براء بن عازب بن الحارث بن عدی انصاری حارثی اوسی رضی اللہ عنہ دی. ابوعمارہ، ابوعمرو یا ابوالطفیل ددوی کنتیت دی. ددوی احوال کتاب الإیمان باب: الصلاة من الإیمان لاندی بیان شوی دی.

تخریج تعلیق: د اثر ابن عمر رضی اللہ عنہما تخریج: امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د حضرت عبدالله بن عمر رضی اللہ عنہما کورہ اثر دترجمہ الباب دپارہ پہ توگہ دتعلیق ذکر کری دی. حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ (علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ) او علامہ

(۱) الحدیث أخرجه البخاری فی کتاب الغسل باب عرق الجنب وأن المسلم لا ینجس. رقم: ۲۸۳ وباب الجنب ینجس ویشی فی السوق رقم: ۲۵۸ ومسلم فی صحیحہ کتاب الحیض باب الدلیل علی أن المسلم لا ینجس رقم: ۳۷۱ وأبو داؤد فی سننہ کتاب الطہارۃ باب فی الجنب ینصاف رقم: ۲۳۱ والترمذی فی جامعہ أبواب الطہارۃ باب ما جاء فی مصافحۃ الجنب رقم: ۱۲۱ والنسائی فی سننہ، کتاب الطہارۃ باب مماسۃ الجنب ومجالستہ، رقم: ۲۶۹- ۲۷۰ راجع جامع الأصول رقم: ۵۳۵۲.

(۲) عمدة القاری: ۳/۳۰۸.

(۳) کشف الباری: ۱/۶۳۸-۶۳۷.

(۴) کشف الباری: ۲/۳۴۶-۳۴۵.

(۵) تعلیق التعلیق: ۲/۱۴۵ افتح الباری: ۲/۴۹۱.

قسطلانی رحمۃ اللہ علیہ ۲ فرمائی دے کہ امام سعید بن منصور پہ خپل سنن کنبی د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما اثر دمعنی پہ شان اثر موصول نقل کری دے۔^(۱)

دے پہ شان دمعنی اثر ابن ابی شیبہ رحمۃ اللہ علیہ ہم پہ مصنف کنبی موصول ذکر کری دے۔^(۲)
 د اثر براء بن عازب رضی اللہ عنہ تخویج: امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د براء بن عازب رضی اللہ عنہ اثر د ترجمۃ الباب دبارہ پہ توگہ د تعلیق نقل کری دے۔ حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ او علامہ قسطلانی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی دے کہ د حضرت براء بن عازب رضی اللہ عنہ اثر ابن ابی شیبہ پہ مصنف کنبی موصول نقل کری دے۔^(۳)

غرض تعلیق: د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ غرض دے تعلیق یعنی حضرت ابن عمر او حضرت براء بن عازب رضی اللہ عنہما دائر نہ ترجمہ مؤید کول دی۔ علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی دے کہ د اثر او ترجمہ کنبی علی وجہ الکمال مطابقت نہ شی موندلی پہ داسی توگہ کہ ترجمہ مقید دہ چہ پہ لاس باندی قدر نہ وی ولی اثر مطلق دے پہ دے کنبی داقید ذکر نہ دے۔^(۴)

د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دقت نظر: د تراجم بارہ کنبی د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دقت نظر مشہور او معروف دے۔ د ترجمہ پہ منعقد کولو کنبی دھغوی یومخصوص انداز دی۔ چنانچہ کلہ ترجمہ مقید راوی او روایت مطلق وی او مقصد ہغہ طرف تہ اشارہ کول وی چہ پہ روایت کنبی د ترجمہ قید ملحوظ دے دے اطلاق مراد نہ دے لکہ خنگہ چہ شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمۃ اللہ علیہ د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ دا عادت مقدمہ لاسع او الأبواب والتراجم کنبی بیان کری دے۔ د کوم وضاحت چہ کشف الباری مقدمۃ الکتاب کنبی راغلی دے۔ غرض دا چہ زیر بحث ترجمہ ہم ددغہ قبیل نہ دہ مقصد دی خبری طرف تہ اشارہ کول دی چہ پہ ترجمہ کنبی موجود «إذالممكن علی یدہ قلن» قید پہ اثر کنبی ملحوظ دے۔

شرح الزوائد: د عمرو البراء رضی اللہ عنہ عین علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ لیکلی دی وادخل کنبی وادخل کنبی وادخل کنبی یعنی ابتداً نہ دے پہ کوم سرہ چہ د کلام شروع کیری۔^(۵)

(۱) عمدة القاری: ۳/۳۰۸.

(۲) إرشاد الساری: ۱/۴۹۹.

(۳) قال الحافظ فی تعلیق التعلیق (۱۵۴/۲) "أما أثر ابن عمر، فقال سعید بن منصور، حدثنا سفیان، ثنا إبراہیم بن میسر، سمع طائوساً، یقول: رأیت ابن عمرو ابن عباس، إذا خرجا من الفانظ، یلتقیان بتور فیه ماء، فیسلان وجوہہما، وأیدیهما".

(۴) الأثر أخرجه ابن ابی شیبہ فی مصنفہ، کتاب الطہارۃ باب فی الرجل یکون فی أرض الفلاة فیحدث: ۴۳/۲ رقم: ۱۱۳۱ ولفظہ: "حدثنا ابن عیینہ، عن إبراہیم بن میسر، عن طائوس قال: کلاهما رأیت: ابن عمرو ابن عباس، إذا خرجا من الفانظ یلتقیان بتور، فیسلان وجوہہما وأیدیهما".

(۵) تعلیق التعلیق: ۲/۴۵۱ فتح الباری: ۲/۴۹۱ عمدة القاری: ۳/۳۰۸ إرشاد الساری: ۱/۴۹۹، الأثر وصلہ ابن ابی شیبہ فی کتاب الطہارۃ باب فی الرجل یرج من المخرج فیدخل یدہ فی الإناء: ۲/۲۹ رقم الحدیث: ۱۰۶۵ ولفظہ: "حدثنا ابن نمیر، عن الأعمش، عن إسماعیل بن رجاء، عن أبیہ عن البراء: أنه أدخل یدہ فی المظہر قبل أن یفسلها"، وقال الأعمش: "هذا حرف أستحسنہ". انتهى.

(۶) عمدة القاری: ۳/۳۰۸.

(۷) عمدة القاری: ۳/۳۰۸.

یده: دیده ضمیر ابن عمر او براء بن عازب رضی الله عنہما دواړو طرف ته دي. په دې تاویل «أدخل كل واحد منهما یدہ» یعنی دې دواړو حضراتو خپل لاس په اوبو کېني او وځلو. د ابوالوقت په روایت کېني «یدجها» الفاظ راغلی دی په دې کېني د تاویل حاجت نشته دي. (۱) علامه کرمانی رحمته الله او علامه برموی رحمته الله فرماني چې بعض نسخو کېني «یدجها»، «لم یغسلها» او «توضأ» درېوړه تشبیه نقل دی. (۲)

الطهور: لفظ طهور په دوه شان سره لوستلې کیږي د طاء په حمله او فتحه دواړه شان سره لوستل صحیح دی الطهور په ضمه د طاء، تطهر یعنی پاکوالی په معنی کېني راځي او الطهور په فتح د طاء، فَعُول په وزن باندې د مبالغه صیغه ده هر هغه صفا اویوته وانی په کوم سره چې طهارت حاصل کړي شی. (۳)

حدیث کېني الطهور په فتح د طاء دي: علامه کرمانی رحمته الله او شیخ الاسلام علامه زکریا انصاری رحمته الله وغیره فرماني چې دلته الطهور د مشهور لغت مطابق د طاء فتحه سره دي. هغه اویوته وانی په کوم سره چې تطهر یعنی پاکي حاصله کړي شی. (۴)

حافظ ابن حجر رحمته الله لیکلی چې مراد د غسل دپاره تیارې کړې شوې اوبه دی. (۵) خو علامه عینی رحمته الله فرماني دی مراد هغه اوبه دی په کوم سره چې په اودس او غسل کېني پاکي حاصله کړي شی. (۶)

قوله: ولم یغسلها ثم توضأ: یعنی دې دواړو حضراتو بغیر د لاسونو وینځلو نه په اوبو کېني لاسونه او وېل بیاني اودس او کړو. (۷) نولکه چې امام بخاری رحمته الله ضمناً اودس او د حدث اصغر مسئله بیان کړې ده.

د ابن عمر رضی الله عنہما نه روایت کړې شوی اثارو په خپل مینځ کېني تعارض: د حضرت ابن عمر رضی الله عنہما دواړو په هغه دې کوم چې امام بخاری رحمته الله په توګه د تعلیق راوړلې دي چې ابن عمر رضی الله عنہما لاسونه بغیر د وینځلو په اوبو کېني وېلې دی خو هم د هغوی نه یوازي په ابن ابی شیبې کېني د محمد بن فضیل عن ابی سنان ضراب عن محارب په طریق باندې نقل کړې دي په کوم کېني چې حضرت ابن عمر رضی الله عنہما فرمانيلی دي «من اغتراف من ماء وهو جنب، فمأی منه نجس» (۸) یعنی چاچه د جنابت په حالت کېني د څه اوبو نه یولپه ډک کړو نو د هغې باقی پاتې اوبه به نجس (ناپاک) وي.

هم دغه شان امام عبدالرزاق رحمته الله په خپل مصنف کېني د نافع نه په واسطه ابن جریج د حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنہما د غسل جنابت باره کېني نقل کړی دی چې هغوی به اول په خپلو دواړو لاسونو باندې اوبه

(۱) شرح الکرمانی: ۱۲۴/۳ فتح الباری: ۴۹۱/۲ عمدة القاری: ۳۰۸/۳.

(۲) شرح الکرمانی: ۱۲۴/۳ ارشاد الساری: ۴۹۹/۱.

(۳) لسان العرب: ۲۱۰/۸ النهاية: ۱۳۰/۲ الصحاح ص: ۵۰۰ معجم بحار الأنوار: ۴۷۳/۳.

(۴) شرح الکرمانی: ۱۲۴/۳ تحفة الباری: ۲۲۵/۱ ارشاد الساری: ۴۹۹/۱.

(۵) فتح الباری: ۴۹۱/۲.

(۶) عمدة القاری: ۳۰۸/۳.

(۷) ارشاد الساری: ۴۹۹/۱.

(۸) مصنف ابن ابی شیبې کتاب الطهارة باب فی الرجل یدخل یدہ فی الماء وهو جنب: ۵۰۱/۵ رقم: ۸۹۷.

ارولي او وينخل به نى بيا به نى په خپل نى لاس باندې لپه ډك كولوسره په خپل شرمگاه باندې ارولي بيا به نى په خپل گس لاس باندې دا وينخلو... (۱).
 ددې آثارو په خپل مينځ كښې تعارض دې. دامام بخارى رحمه الله والا په اثر كښې دې چه ابن عمر رضي الله عنهما لاس وينخلونه بغير په اوبو كښې لاس اووهلو خود مصنف عبدالرزاق د روايت نه معلومه شوه چه د لاس وينخلونه پس نى په اوبو كښې وهلي وو او د مصنف ابن ابى شيبه په روايت كښې هغه د جنبى د لاس وهلو نه باقى پاتې اوبه د نجس كيدو صراحت كړې دې.
 په آثارو كښې تطبيق: شيخ الحديث مولانا زكريا رحمه الله په دې خپل مينځ كښې متعارض آثارو كښې تطبيق كولوسره فرماني:

«ولتعارض بينهما عدي، لأن اثر ابن ابى شيبة نص في الجنب، وأثر البخاري ظاهر في الحدث الأصغر» (۲).

يعنى زما په نيز په دې آثارو كښې هيڅ تعارض نشته ځكه چه د ابن ابى شيبه روايت كړې شوې اثر د جنابت باره كښې صريح دې خود امام بخارى رحمه الله نقل كړې شوې اثر د حدث اصغر باره كښې ظاهر دې.

ابن رجب الحنبلي رحمه الله د امام بخارى رحمه الله د اثر باره كښې «هذا في الوضوء» ونيلو سره دې طرف ته اشاره كړې ده چه دا اثر د حدث اصغر سره متعلق دې او د ابن ابى شيبه والا اثر د جنابت سره متعلق دې. (۳)

رفع د تعارض: كه چېرې د اثر باب تعلق هم د حدث اكبر سره اومنلې شى او «توضؤاً» نه مراد هم توضؤ الفسل واخستلې شى لكه چه د مصنف عبدالرزاق د روايت نه معلومه شوه چه حضرت ابن عمر رضي الله عنهما جنابت په غسل كښې د لاس وينخلونه پس به بيا په اوبو كښې وهلو نو په دې صورت كښې به بيا د رفع تعارض ضرورت پېښېږي.

د علامه ابن بطلال، ابن ملقن او عيني توجيه: چنانچه ابن بطلال رحمه الله ابن ملقن رحمه الله او علامه عيني رحمه الله فرماني چه د ابن ابى شيبه نقل كړې شوې اثر «فما بقي منه لمس» به په هغه صورت باندې محمول وى چه كله په اوبو كښې د لاس داخلونكى په لاس باندې څه نجاست (منى بول وبراى) وغيره لگيدلې وى. (۴)

د حافظ صاحب توجيه: حافظ ابن حجر رحمه الله فرماني چه د ابن عمر رضي الله عنهما روايت شوې دا مختلف آثار په دوو مختلف حالتونو باندې محمول كوى اوداسې به وائى چه كوم وخت لاس نظيف وو او دوهغوى يقين وو چه په هغې باندې څه نجاست نه دې لگيدلې نو هغه نې بغيرد وينخلونه په اوبو كښې داخل كړو او كله چه دا گمان او يقين وى چه په لاس باندې څه نجاست لگيدلې وى نو هغه نى او وينخلو او په

(۱) كتاب الطهارة باب اغتسال الجنب: ۲۵۹/۱-۲۵۸ رقم: ۹۹ ولفظه «عبدالرزاق عن ابن جريج قال: أخبرني نافع عن اغتسال عبدالله بن عمر من الجنابة قال: كان يفرغ على يديه فيغسلهما، ثم يفرغ بيده اليمنى فيصبعلى فرجه فيغسله بيده الشمال... الخ»

(۲) الكنز المتوازي: ۲۰۶/۳-۱۲۰۵ الأوباب والتراجم ص: ۶۱

(۳) فتح الباری لابن رجب الحنبلي: ۱۵۹/۱.

(۴) شرح ابن بطلال: ۳۸۸/۱ التوضيح: ۵۷۳/۴ عمدة القاری: ۳۰۸/۳.

اوبو كښې وړ داخل كړو او بغيره وينځلو د لاس اچونكى باره كښې او فرمائيل چه د هغه باقى پاتې اوبه ناپاك دى. (١)

هغه: كه چرې د ابن عمر رضي الله عنهما دغه مقصد او مطلب وو كوم چه شراح حديث بيان كړې دې نو دې نه دا نتيجه راوځي چه حضرت ابن عمر رضي الله عنهما به مني نجس گڼلو.

د حافظ صاحب دويمه توجيه: حافظ ابن حجر رحمه الله يوه بله توجيه هم ذكر كړې ده هغه دا چه په اوبو كښې د لاس داخلولو نه وړاندې د لاس وينځل په نذب باندې محمول دى (لكه چه د مصنف عبدالرزاق په روايت كښې دى) او چرته چه وينځل پريخودى دى هغه د جواز په بيان باندې محمول دى (لكه چه د امام بخارى رحمه الله په ذكر كړې شوى اثر كښې دى). (٢)

د علامه عيني رحمه الله په حافظ صاحب باندې نقد: علامه عيني رحمه الله د حافظ صاحب رحمه الله په دې توجيه باندې نقد كولو سره فرمائى چه په دې توجيه سره په دغه مختلف آثارو كښې توفيقى حاصل نه شوځكه چه كه چرې په لاس باندې نجاست (منى، بول وبراز وغيره) لگيدلى وى نو بيا د بيان جواز دپاره د ترك غسل څه معنى؟ او كه چرې لاس نظيف وى او په هغې باندې څه نجاست نه وى لگيدلى نو بيا هيڅ حرج نشته (يعنى وينځل او نه وينځل برابر وى). (٣)

د ماء مستعمل د طهارت او نجاست بحث: د جمهور ائمه اربعه مختار او مفتى به مسلك د استعمال شوو اوبو باره كښې دادې چه هغه پاكى دى ليكن غير مطهر دى. البته امام مالك رحمه الله د ماء مستعمل مطهر كيدو هم قائل دى. (٤) د فقهاء حنفيه سره د دې چه مفتى به قول او د صحيح روايت مطابق د ماء مستعمل باره كښې هم هغه مسلك دې كوم چه د جمهورو دى. (٥) ليكن د بعض فقهاء نه د دې نجاست قول هم نقل دى. (٦)

خود نجاست و الاروايت هم بې بنياد اوبې دليل نه دې د نورو د تللونه علاوه يو دليل د حضرت ابن عمر رضي الله عنهما هغه اتردي كوم چه ابن ابى شيبه په قولى سند سره روايت كړې دې او د هغې په حواله سره علامه عيني رحمه الله هم نقل كړى دى چه كوم سړې په حالت د جنابت كښې د اوبونه لپه د كوى نوياقى اوبه به پلي تپي. (٧)

د نجاست والا قول د حنفيه تفردنه دى: د احنافو د فقهاؤ نه كوم ائمه حضراتو چه نجاست ماء مستعمل قول اختيار كړې دې هغه په دې كښې تفردنه دى. حضرت علامه انور شاه كشميري رحمه الله

(١) فتح الباري: ٤٩١/٢.

(٢) فتح الباري: ٤٩١/٢.

(٣) عمدة القاري: ٣٠٨/٣.

(٤) المجموع شرح المذهب: ١٥١/١ الشرح الكبير للقرطبي: ١١/١ - حاشية الدسوقي: ٧١/١ - ٧٠ - بداية المجتهد: ٤٥٩/١ المنتقى: ٣١٢ - ٣١٣/١ المغنى لابن قدامة: ٢٨ - ٢٩/١.

(٥) رد المحتار: ١٤٨/١ - ١٤٧/١ البحر الرائق: ١٧/١ - ١٦٩ فتح القدير مع الهداية: ٧٨/١ - ٧٤ انظر لتفصيل المذهب: الموسوعة الفقهية، تحت مادة مياه: ٣٦٣/٣ - ٣٥٩.

(٦) رد المحتار: ١٤٨/١ - ١٤٧/١ البحر الرائق: ١٧/١ - ١٦٩ فتح القدير مع الهداية: ٧٨ - ٧٤.

(٧) مرتجيح الأثر آنفاً، عمدة القاري: ٣٠٨/٣.

فرمانی چه فتاویٰ ابن تیمیہ رحمہ اللہ کنبی د امام احمد بن حنبل رحمہ اللہ نه روایت نقل دی چه د جنبی په اوبو کنبی لاس وهلو سره هغه اوبه نجس یعنی پلیتیری. (۱)

د نجاست والا د قول بنیاد: ددې نه پس حضرت کشمیری رحمہ اللہ او فرمایل چه دا دواړه مسئلې د ابن عمر رضی اللہ عنہما او د امام احمد رحمہ اللہ قول د ماء مستعمل په نجاست باندې دلالت کوی لکه چه دا دواړه د نجاست ماء مستعمل دپاره د نورو دلائلونه علاوه د یونیا د حیثیت لری. (۲)

د حضرت کنګوهی رحمہ اللہ راځي: لامع الدراری کنبی حضرت کنګوهی رحمہ اللہ نه نقل دی چه د امام بخاری رحمہ اللہ غرض ددې آثار او احادیثونه دلته ماء مستعمل طهارت او طهوریت دواړه بیانول دی اودا غرض ځکه ثابتیدي نه شی چه د جمهورو په نیز داوبو استعمال هغه وخت منلې شی کله چه هغې سره د څه قربت ادانګی شوي وی. یا یوحدث زائل کړي شوي وی او د امام بخاری رحمہ اللہ استدلال دلته په دې دواړو صورتونو کنبی په عدم فرق باندې مبنی دي چه یواستعمال په غسل کنبی د پلیتني د لرې کولو دپاره کیږي او یو استعمال بغیر د آزاله حدث هم وی. دغه شان امام بخاری رحمہ اللہ په طاهر او طهور کنبی هم د فرق خیال نه دي ساتلي. (۳)

د علامه کشمیری رحمہ اللہ راځي: علامه کشمیری رحمہ اللہ او فرمایل چه د امام بخاری رحمہ اللہ غرض په دې احادیثو سره یوڅو په اوبو کنبی د لاس وهلو نه وړاندې لاس وینخل ثابت کول دي اودا هم ثابتوي چه په وخت د ضرورت د لاس وینخلونه بغیرهم اوبو کنبی لاس وهل او لپه د کولې شی سره ددې چه شرعا ددې نه بچ کیدل مطلوب دی او دې نه د امام بخاری رحمہ اللہ غرض د ماء مستعمل طهارت ثابتول دي. (۴)

د امام بخاری رحمہ اللہ او جمهور په راځي کنبی توافق: په دې توجیه سره د امام بخاری رحمہ اللہ او جمهور ائمه راځي یوکیږي او د امام بخاری رحمہ اللہ راځي د ائمه اخنافو د راځي موافق کیږي. په دې وجه مذکوره توجیه زیاته مناسب او بهتره ځکه چه په دې توجیه سره د امام بخاری رحمہ اللہ په نیز هم د جمهورو په شان په ماء مستعمل ظاهر ګټلې کیږي. والله اعلم بالصواب.

د تعلیق بخاری رحمہ اللہ نه مستفاد حکم: امام بخاری رحمہ اللہ د تعلیق په توګه د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما براء بن عازب رضی اللہ عنہ چه کوم اثر ذکر کړي دي دهغې نه شرح حدیث ددې حکم استنباط کړي دي چه کله د یو جنبی په لاس باندې د نجاست حقیقی نه څه لګیدلي نه وی نو هغه خپل لاس د وینخلونه بغیر په اوبو کنبی وکړي شې دا دهغه دپاره جائز دی. (۵) امام عبدالرزاق صنعانی رحمہ اللہ د معمر عن جابر په طریق سره او امام ابن ابی شیبه رحمہ اللہ د سفیان ثوري عن جابر په طریق سره د حضرت عامر شعبی رحمہ اللہ نه روایت کړي دي: «کان اصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم يدخلون أيديهم في الإناء، وهم جنبه والنساء وهن

(۱) فیض الباری: ۱/۴۶۰ الأبواب والتراجم ص: ۶۱ وقد روی مثله ابن رجب الحنبلي فی فتح الباری: ۱/۱۶۰ وإن قال: وهو قول شاذ

(۲) فیض الباری: ۱/۴۶۰.

(۳) لامع الدراری مع الكنز المتوازی: ۳/۲۰۵.

(۴) فیض الباری: ۱/۴۶۰.

(۵) عمدة القاری: ۳/۳۰۹ ارشاد الساری: ۱/۴۹۹.

(۶) وفي مصنف عبدالرزاق لفظ "الماء" مكان "الإناء".

حیض، لا یرون بذلك بأساً،^(۱) یعنی قبل آن یغسلوها،^(۲) حضرت عامر شعبی رضی اللہ عنہ فرمائی کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم صحابہ کرام رضی اللہ عنہم بہ ذجنابت کنبی اونیخی صحابیات، بہ حالت ذحیض کنبی بغیرہ لاس وینخلونه پہ لوبنی (اوبی) کنبی لاس وھلو اوھغوی بہ پہ داسی کولوسرہ ہیخ حرج نہ کنرلہ. مصنف عبدالرزاق کنبی دی چہ پہ داسی کولوسرہ بہ ھغہ اوبہ نہ ناپاکہ کیدغی. حضرت عائشہ بنت سعد رضی اللہ عنہا فرمائی: «کان سعد یأمر جاريته فتأوله الظَّوْءُ مِنَ الْحَرَّةِ، فَتَغِيْسُ يَدَهَا فِيهَا، فَيَقَالُ: [يَا حَائِضُ! قِيلَ: إِنَّ حَيْضَهَا لَيْسَتْ فِي يَدِهَا]»^(۳) یعنی حضرت سعد بن ابی وقاص رضی اللہ عنہ بہ خبلی وینخی تہ حکم ورکولو نو ھغی بہ پہ منگی کنبی لاس ورکولوسرہ اوبہ ورکولہ، حضرت سعد رضی اللہ عنہ تہ اوونیلی شو چہ ھغہ خوجائضہ دہ. ھغوی اوفرمائیل ذ وینخی حیض دھغی پہ لاس کنبی نہ دی. ددی نہ علاوہ ذ سلف تابعینوہ یو جماعت نہ ددی جواز نقل دی. پہ کومو کنبی چہ ابن سیرین، عطاء، سالم، سعید بن جبیر او سعید بن مسیب رحمہم اللہ وغیرہ شامل دی.^(۴) چنانچہ ہشام ذ ابن سیرین رضی اللہ عنہ بارہ کنبی نقل کری دی چہ ھغہ بہ ذ بیت الخلاء نہ راوتلو بیابہ نی دُخِل لاس وینخلونه وړاندې پہ لوبنی کنبی وھلو.^(۵) ہم دغہ خبرہ ابن سیرین رضی اللہ عنہ د عبیدہ بارہ کنبی نقل کری دہ.^(۶)

اعمش رضی اللہ عنہ وائی چہ ما ابراہیم (نخعی) اولیدلو چہ ھغوی متیازې اوکړي بیاد لاس وینخلونه وړاندې پہ لوبنی کنبی داخل کرو. حضرت شعبی رضی اللہ عنہ حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما نقل کری دی ھغوی فرمائی: «فَأَدْخَلَهَا فِي الْمَاءِ وَهُوَ جُنْبٌ قَبْلَ أَنْ يَغْسِلَهَا، فَلَا بَأْسَ»^(۷)

کہ چرې سړي پہ حالت ذجنابت کنبی وی اوھغہ ذ لاس وینخلونه اول پہ اوبو کنبی اووھلو نو پہ دې کنبی ہیخ حرج نشته دی. سعید بن مسیب رضی اللہ عنہ فرمائی: «لَا بَأْسَ أَنْ يَغِيْسَ يَدَهَا فِي الْإِنَاءِ قَبْلَ أَنْ يَغْسِلَهَا» کہ جنبی ذ لاس وینخلونه وړاندې دا پہ اوبو کنبی اووھلو نو پہ دې کنبی ہیخ حرج نشته دی.

قوله: «وَلَمْ يَرِ ابْنُ عَمْرٍ، وَابْنُ عَبَّاسٍ بِأَسْأَ عَمَّا يَنْتَضِعُ مِنْ غَسْلِ الْجَنَابَةِ:

یعنی ابن عمر رضی اللہ عنہما و ابن عباس رضی اللہ عنہما ہیخ مضائقہ اونه کنرلہ پہ ھغہ اوبوسرہ غسل کنبی پہ کوم کنبی چہ ذ غسل جنابت خاڅکی پریوخی.

(۱) وفیه: «يُغْسَدُ ذَلِكَ عَلَيْهِمْ» «لا يرون بذلك بأساً».

(۲) مصنف عبدالرزاق کتاب الطهارة باب الماء يمسح الجنب أو يدخله: ۹۲/۱-۹۱/۱ رقم: ۳۱۰ مصنف ابن أبي شيبة، كتاب الطهارة باب في الرجل يدخل يده في الماء وهو جنب: ۶/۱-۶/۱ رقم: ۹۰۱.

(۳) مصنف ابن أبي شيبة، كتاب الطهارة [باب] في الرجل يُدْخِلُ يده في الماء وهو جُنْبٌ: ۶/۱-۶/۱ رقم: ۹۰۰.

(۴) التوضيح: ۵۷۳/۴ عمدة القاري: ۳/۳ شرح ابن بطلال: ۳۸۸-۳۸۹/۱.

(۵) مصنف ابن أبي شيبة كتاب الطهارة [باب] في الرجل يخرج المخرج فيدخل يده في الإناء: ۲۸/۲-۲۸/۲ رقم: ۱۰۶۰.

(۶) مصنف ابن أبي شيبة كتاب الطهارة [باب] في الرجل يخرج المخرج فيدخل يده في الإناء: ۲۸/۲-۲۸/۲ رقم: ۱۰۵۹.

(۷) مصنف ابن أبي شيبة كتاب الطهارة [باب] في الرجل يخرج المخرج فيدخل يده في الإناء: ۲۸/۲-۲۸/۲ رقم: ۱۰۶۱ وأخرجه ابن أبي شيبة مثله عن سعيد بن جبیر رقم: ۱۰۶۲ عن سالم رقم: ۱۰۶۳ وعن إبراهيم رقم: ۱۰۶۴.

(۸) مصنف عبدالرزاق كتاب الطهارة باب الماء يمسح الجنب أو يدخله: ۹۱/۱-۹۱/۱ رقم: ۳۰۹.

ذ تخريج تعليق: حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما و حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما کوم چه امام بخاری د ترجمه الباب دباره په توگه د تعليق راوړلې دي. په دې کښې د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما اثر په شان اثر عبد الرزاق صنعانی په مصنف کښې په واسطه د ابن جریج د حضرت نافع نه رضی اللہ عنہ او په واسطه د عبدالله بن عمر د نافع نه رضی اللہ عنہ موصولاً نقل کړې دي. خو ابن ابی شیبه په خپل مصنف کښې کښې دا په طریق عبدالله بن عمر، نافع نه موصولاً ذکر کړی دی.

د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما اثر کوم چه امام بخاری رحمته اللہ علیہ د تعليق په توگه راوړلې دي هغه روايت بالمعنی دي. امام عبد الرزاق صنعانی رحمته اللہ علیہ په خپل مصنف کښې سفيان عن العلاء ابن المسيب عن رجل عن ابراهيم په طريق سره د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما نه نقل کړې دي چه د هغوی نه تبوس او کړې شو دهغه سړی باره کښې چه په ابو سره غسل يا اودس کوی او په هغه اوبو کښې څاڅکی پریوځی نو د دې څه حکم دي؟ ابراهيم رحمته اللہ علیہ وائی چه حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما په دې کښې هيڅ حرج اونه گنرلو.

امام ابن ابی شيبه هم دا روايت په خپل مصنف کښې حفص عن العلاء بن المسيب، عن حماد عن ابراهيم په طريق د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما نه نقل کړی دی او په هغې کښې حضرت ابن عباس فرمانيلی «لا بأس به» يعنی په دې کښې هيڅ حرج نشته دي.

ابن ملقن رحمته اللہ علیہ او علامه عینی رحمته اللہ علیہ د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما اثر منقطع گرځولوسره فرمائی: «وهو منقطع في ابن ابراهيم وابن عباس رضي الله عنهما». يعنی په دې اثر کښې د ابراهيم رحمته اللہ علیہ او ابن عباس رضی اللہ عنہما په مينځ کښې انقطاع ده.

شرح تعليق: بما ينتضح من غسل الجنابة: په لغت کښې ينتضح د اوبو څاڅيدو او د څاڅکو الوتو اوبريوتو ته وائی.

^(۱) كتاب الطهارة باب ما يستنضح في الإناء من الوضوء والغسل: ۹۲/۱ رقم: ۳۱۴ ولفظه: "عن ابن جريج قال: قلت لنافع: أين كان ابن عمر يجعل إناء الذي يتوضأ فيه؟ قال: إلى جنبه. انتهى"

^(۲) كتاب الطهارة باب قطر البول، ونضح الفرج إذا وجد بلاء: ۱۵۱/۱ رقم: ۵۸۸ ولفظه: "كان ابن عمر إذا توضأ لا يغسل أثر البول ولكنه كان ينضح" ۸۱ وأخرجه مثله عن الثوري عن الحسن بن عبيد الله عن أبي الضحى رقم: ۵۸۹

وكل ذلك عن ابن عيينة عن الحسن بن عبيد الله عن مسلم بن صبيح رقم: ۵۹۰

^(۳) تغليق التعليق: ۱۵۵/۱ فتح الباری: ۴۹۱/۲ عمدة القاری: ۳۰۹/۳ إرشاد الساری: ۴۹۹/۱.

^(۴) كتاب الطهارة [باب] من كان إذا توضأ نضح فرجه: ۲۰۲/۲ رقم: ۱۷۸۶ ولفظه: "كان ابن عمر إذا توضأ نضح فرجه، قال عبيد الله، وكان أبي يغسل ذلك" ۸۱ وعنه بسمان عن وكيع عن ابن أبي ذئب عن مولى لابن أزرع، رقم: ۱۷۸۸.

^(۵) كتاب الطهارة باب ما ينتضح في الإناء من الوضوء والغسل: ۹۱/۱ رقم: ۳۱۵ ولفظه: "عن إبراهيم عن ابن عباس: أنه سئل عن رجل يغتسل أو يتوضأ من الماء وينضح فيه، قال: فلم يبره بأساً" ۸۱

^(۶) كتاب الطهارة [باب] في الرجل جنب يغتسل وينضح من غُسله في إنائه: ۸۲/۱ رقم: ۷۸۹ انظر تغليق التعليق: ۱۵۵/۱ فتح الباری: ۴۹۱/۲ عمدة القاری: ۳۰۹/۳ إرشاد الساری: ۴۹۹/۱.

^(۷) التوضيح: ۵۷۴/۴ عمدة القاری: ۳۰۹/۳ والظاهر أن إبراهيم هو النخعي، لأن حماد لم يرو إلا عنه، راجع: تهذيب الكمال: ۲۷۰/۷ رقم الترجمة: ۴۳۱ الرواية منقطع لأنه لم يثبت لإبراهيم رواية عن ابن عباس رضي الله عنهما ولإلقاء هنا انظر ترجمة ابن عباس رضی اللہ عنہ تهذيب الكمال: ۱۵/۵۴ رقم: ۳۵۸ وترجمة إبراهيم النخعي فيه: ۴/۲ رقم: ۱۸۱.

^(۸) لسان العرب تحت مادة: نضح: ۱۷۴/۱۴ النهاية: ۱۷۵۴/۲ الصحاح ص: ۱۰۴۷ شرح الكرماني: ۱۲۴/۳.

مطلب دادی چه ابن عباس رضی الله عنه او ابن عمر رضی الله عنهما غسل جنابت کونکی د بدن خاخکی اوچتیدل او د غسل په اوبو کښې پریوتل خو په دې کښې هغوی هیڅ حرج نه گنرلو ځکه چه د دغه خاخکو نه ځان ساتل ډیر سخت او په مشقت کښې اچونکي کار دي. (۱)

د تعلیق غرض: ددې اثر نه دامام بخاری رحمته الله علیه غرض دا ثابتول دی چه د غسل جنابت کونکی خپل تظیف د لاس وینځلو نه بغیر د غسل په اوبو کښې لاس واچولو نو په دې سره د اوبو په اثر کښې هیڅ اثر نه پریوځي. امام بخاری رحمته الله علیه خپله مدعی داسې ثابت کړه چه کله د غسل جنابت کونکی د بدن نه اوچتیدونکی خاخکی په اوبو باندې هیڅ اثر نه شی غورزولی اودا نجس کولې نه شی. نودغه شان که چرته مغتسل د لاس وینځلو نه وړاندې لاس په اوبو کښې واچوی نو په دې سره به هم اوبه ناپاکه او نجس کیږي نه. ځکه چه د غسل مکمل کیدونه وړاندې د سړی بدن جنب وی او جنابت نجاست حکمیه وی که چرې د مغتسل د بدن نه الوتونکی خاخکو اوبه ناپاکه کولې نو په دغه اوبو سره به غسل کول منع کیدل خو چه په دې سره دغه حضرات صحابه کرام رضی الله عنهم په غسل کولو کښې څه حرج اونه گنرلو نوییا که مغتسل چرته پاک لاس بغیر د وینځلو نه په اوبو کښې وهی نو په دې سره به هم په اوبو باندې څه اثر نه کیږي یعنې نه به ناپاکه کیږي. (۲) علامه عینی رحمته الله علیه د ترجمه او اثر په مینځ کښې دا تطبیق تعسف گرځولي دي. (۳)

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فرمائی چه ددې دا توجیه هم ممکن ده چه ابن عمر رضی الله عنهما او حضرت ابن عباس رضی الله عنهما په دې کښې حرج ځکه نه دي گنرلي ځکه چه ددې نه بچ کیدل ډیر زیات گران او د مشقت والا کار دي نو په دې وجه سره لکه چه هغه شرعا معفو دی لکه څنگه چه ابن ابی شیبه رحمته الله علیه د حضرت بصری رحمته الله علیه نه نقل کړی دی هغه فرمائی: «ومن مملک انتقل الماء، انال الرجوم رحمة الله ما هو اوسم من هذا» یعنی د اوبو د (دغه) خاخکو نه د بچ کیدو څوک طاقت لرلې شی مونږ خود الله تعالی د رحمت نه ددې نه هم د زیات وسعت امید لرو. (۴)

علامه ابن بطال رحمته الله علیه علامه ابن ملقن رحمته الله علیه علامه ابن حجر رحمته الله علیه علامه عینی رحمته الله علیه او ددوی نه نقل کولو سره محشی بخاری علامه سهارنبوری رحمته الله علیه «انال الرجوم رحمة الله ما هو اوسم من هذا» د حسن بصری رحمته الله علیه مقوله شمیر کړې ده. (۵) حالانکه ددې قول نسبت حسن بصری رحمته الله علیه ته کول صحیح نه دی. ځکه چه د مصنف ابن ابی شیبه هغه نسخه کومه چه شیخ عبدالفتاح ابوغده رحمته الله علیه یو قابل شاگرد محقق او محدث عصری شیخ محمد عوامه شامی رحمته الله علیه تحقیق او تعلیق سره چهاپ شوې ده په دې کښې په صراحت سره ذکر دی چه «ومن مملک انتقل الماء» د حسن بصری رحمته الله علیه قول دي او «انال الرجوم رحمة الله ما هو اوسم من هذا» د ابن سیرین رحمته الله علیه قول دي. (۶)

(۱) ارشاد الساری: ۴۹۹/۱ تحفة الباری: ۲۲۵/۱.

(۲) فتح الباری: ۴۹۱/۲ عمدة القاری: ۳۰۹/۳.

(۳) عمدة القاری: ۳۰۹/۳.

(۴) فتح الباری: ۴۹۱/۲.

(۵) شرح ابن بطال: ۲۸۹/۱ التوضیح: ۵۷۴/۴ فتح الباری: ۴۹۱/۲ عمدة القاری: ۳۰۹/۳ صحیح البخاری ص: ۴۰.

(۶) کتاب الطهارة باب فی الجنب یغتسل ینضح من غسله فی اناله: ۸۲۷/۱ رقم: ۷۹۶ راجع حاشیه التوضیح:

حضرت ابن عمر رضي الله عنهما و حضرت ابن عباس رضي الله عنهما به شان قول حضرت ابوهريره رضي الله عنه ابن سيرين رضي الله عنه ابراهيم نخعي رضي الله عنه اوجسن بصرى رضي الله عنه وغيره نه هم نقل دي لکه خنکه چه ابن التين رضي الله عنه وغيره ذکر کړې دي. (١)

ابن ابی شيبه رضي الله عنه په مصنف کښې ددې ټولو حضراتو د آثارو تخريج کړې دي. (٢) خو امام عبدالرزاق صنعاني رضي الله عنه په خپل مصنف کښې ددوي نه علاوه عطاء بن ابی رباح رضي الله عنه او انس بن مالک رضي الله عنه نه د بخاري رضي الله عنه د تعليق په شلن قول نقل کړې دي. (٣)

احتياطي لڅ: معمر د جعفر بن برقان نه نقل کړې دی چه ميمون بن مهران رضي الله عنه به غسل کولووخت کښې لوبښي په اوچت خاني باندې کيخودلو دې د پاره چم په دې کښې د بدن دغسل د اوبوڅاڅکي پړونوڅي. (٤) ښکاره خبره ده چه دهغوی دا عمل په استهاني درجه احتياط باندې مښي وو.

دامام ابو يوسف رضي الله عنه قول: علامه عيني رضي الله عنه فرمايلي دي چه د بخاري رضي الله عنه تعليق سره نيزدې دامام ابو يوسف رضي الله عنه هغه قول هم دې په کوم کښې چه هغوی دهغه مونځ گذارياره کښې اوفرمايل په چا باندې چه د يودرم نه زيات د متيازو څاڅکي پړيوتي وي نو په دې سره به مونځ نه فاسد کيږي. بلکه هغه له پکار دي چه هغه دې لږشي او هغه متاثره خاني دې اووينځي او واپس دې راشي په خپل مونځ دې بنا اوکړي. (٥)

الحديث الأول

٣٨- حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَسْلَمَةَ، أَخْبَرَنَا أَلْفَخَرُ بْنُ مَخْمَرٍ، عَنِ الْقَاسِمِ، عَنْ عَائِشَةَ، قَالَتْ: «كُنْتُ أَغْتَسِلُ أَنَا وَالنَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ إِبْرَاهِيمَ، فَتُكْتَفِ أَيْدِيَنَا فِيهِ» (حديث باب) (١)

(١) شرح ابن بطال: ٢٨٩/١ التوضيح: ٥٧٤/٤ عمدة القاري: ٣/٣٠٩ فتح الباري لابن رجب الحنبلي: ١/١٦٢٧. (٢) مصنف ابن ابی شيبه كتاب الطهارة باب في الجنب يفتسل وينصح من غسله في إناي: ١/٤٨٤-٤٨٢ رقم: ٧٩٦.

(٣) كتاب الطهارة باب ما ينتضح في الإناء من الوضوء والغسل: ١/٩٣-٩٢ رقم: ٣١٣-٣١٢، ٣١٦.

(٤) كتاب الطهارة باب ما ينتضح في الإناء من الوضوء والغسل: ١/٩٣-٩٢ رقم: ٣١٧. (٥) عمدة القاري: ٣/٣٠٩.

(٦) الحديث أخرجه البخاري أيضاً في كتاب الغسل باب غسل الرجل مع امرأته رقم الحديث: ٢٥٠ وفي باب تغيل الشعر حتى إذا ظن أنه قد أروى بشرته أفاض عليه رقم: ٢٧٣ وفي كتاب الحيض باب مباشرة الحائض رقم: ٢٩٩ وفي كتاب اللباس باب ما وطئ من التصاوير رقم: ٥٩٥٦ وفي كتاب الاعتصام بالكتاب والسنة باب ما ذكر النبي صلى الله عليه وسلم وحض على اتفاق أهل العلم وما اجتمع عليه الحرمان: مكة والمدينة وما كان بهما من مشاهد النبي صلى الله عليه وسلم والمهاجرين والأنصار ومصلى النبي صلى الله عليه وسلم والمنبر والمقبر رقم: ٧٣٣٩ وأخرجه مسلم في صحيحه في كتاب الحيض في باب القدر المستحب من الماء في غسل الجنابة وغسل الرجل والمرأة في إناء واحد في حالة واحدة، وغسل أحدهما بفضل الآخر رقم: ٣١٩ وأبو داود في الطهارة في باب مقدار الماء الذي يجزئ به

ترجمہ: مَوْنِیہ تہ عبد اللہ بن مسلمہ بیان اوکرو چہ وئی وئیل مَوْنِیہ تہ افلح ہغہ د قاسم بن محمد نہ ہغوی د حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نہ نقل کرل چہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا او فرمائیل چہ ما اونبی اکرم صلی اللہ علیہ وسلم (دوارو یوخانی) پہ یولوبنی سرہ داسی غسل کولو چہ زمونہ لاس بہ وار پہ وار پہ ہغی کنبی ورتللو۔

تراجم رجال

عبد اللہ بن مسلمہ: داد موطا امام مالک رحمہ اللہ راوی عبد اللہ بن مسلمہ بن قعنب قعنبی، حارثی، بصری رحمہ اللہ دی۔ د دوی کنیت ابو عبد الرحمن دی اوددوی جلالت شان او توثیق باندی قول ائمہ متفق دی۔ ددوی مختصر حالات کتاب الإيمان باب من الدین الفرائض د رومی حدیث پہ ذیل کنبی بیان کرپی شوی دی۔^(۱)

قوله: أفلح: دا د صحیحین او سنن ابی داؤد او نسائی راوی افلح بن حمید بن نافع مدنی انصاری مجاری رحمہ اللہ دی۔^(۲) ابو عبد الرحمن ددوی کنیت دی ہم دغہ معروف دی۔^(۳) خوعلامہ عبد الغنی مقدسی رحمہ اللہ ابو محمد کنیت نقل کرپی دی۔^(۴) علامہ مزی رحمہ اللہ علامہ عبد الغنی مقدسی باندی نقد کولوسرہ فرمائی چہ ابو محمد خود دوی نہ پس د کوم راوی ترجمہ چہ ذکر کرپی شوہ دہ دغہ کنیت دی اوہغہ افلح بن سعید انصاری رحمہ اللہ دی د ہغوی کنیت ہم ابو عبد الرحمن دی۔^(۵) دوی تہ ابن صغیرا ہم وئیلی شی د صفون بن اوس د موالی نہ دی۔^(۶)

شیوخ حدیث: افلح بن حمید رحمہ اللہ چہ دکوم شیوخ او محدثین کرام نہ احادیث مبارکہ روایت کرپی دی پہ ہغوی کنبی دہغوی والد ماجد حمید بن نافع، سلیمان بن عبد الرحمن بن جندب انصاری، عبد الرحمن بن قاسم بن محمد، قاسم بن محمد بن ابویکر صدیق او ابویکر ابن محمد بن عمرو بن حزم رحمہم اللہ وغیرہ شامل دی۔^(۷)

تلامذہ: دہغوی رحمہ اللہ نہ حدیث مبارک نقل کونکو کنبی اسحاق بن سلیمان رازی، حاتم بن اسماعیل، حماد بن خالد الخياط، حماد بن زید، خالد بن عبد اللہ واسطی، سفیان ثوری، عبد اللہ بن نمیر،

الفہم رقم: ۲۳۸ و الترمذی فی سننہ فی کتاب اللباس ماجاء فی الجمۃ واتخاذ الشعر رقم: ۱۷۵۵، و النسائی فی الطہارۃ فی باب ذکر القدر الذی یکنفی بہ الرجل من الماء للفہم رقم: ۲۲۹ وایضاً فیہ، باب ذکر الدلالۃ علی أنہ لا وقت فی ذلک رقم: ۳۲۲ و آخرجہ ابن ماجہ فی سننہ فی کتاب الطہارۃ باب الرجل والمرأۃ یتسلان من إثناء واحد رقم: ۳۷۶ و انظر جامع الأصول فی احادیث الرسول رقم: ۵۳۳۲۔

(۱) کشف الباری: ۸۰/۲

(۲) الإصابۃ: ۱۱۰/۱ و الطبقات: ۸۶/۵ کتاب الثقات لابن حبان: ۸۳/۶ الجرح و التعديل: ۲۵۰/۲، تہذیب الکمال: ۳۲۱/۲ تاریخ الإسلام: ۳۹۷/۲ میزان الاعتدال: ۲۷۴/۱ و تاریخ الكبير: ۵۲/۲ تہذیب التہذیب: ۳۶۷/۱۔

(۳) تہذیب الکمال: ۳۲۱/۳ میزان الاعتدال: ۲۷۴/۱۔

(۴) تہذیب التہذیب: ۳۶۷/۱ تعلیقات تہذیب الکمال: ۳۲۱/۳۔

(۵) تعلیقات تہذیب الکمال: ۳۲۱/۳۔

(۶) تہذیب الکمال: ۳۲۱/۳ تہذیب التہذیب: ۳۶۷/۱۔

(۷) تہذیب الکمال: ۳۲۱/۳ تہذیب التہذیب: ۳۶۷/۱ الجرح و التعديل: ۲۵۰/۲۔

عبدالله بن وهب، عبد الکبیر بن عبد الحمید حنفی، عبد الملک بن عمرو عقدی، عثمان بن عمر بن فارس، عمر بن ایوب موصلی، ابونعیم فضل بن دکین، قاسم بن یزید جرمی، محمد بن اسماعیل بن ابوفدیک، محمد بن عمر واقدی، معافی بن عمران موصلی، وکیع بن الجراح، یحیی بن ازهر مصری، یحیی بن زکریا بن ابی زانده او ابوالقاسم بن ابوزناد رحمهم الله وغیره شامل دی. (۱)

علامه مزی رحمته الله او حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی چه عبدالله ابن مسلمہ قعنبی رحمته الله دهغوی هغه شاگرد دی چاچه د تولونده په آخره کښې حدیث روایت کړې دی یعنی قعنبی رحمته الله دهغوی آخری شاگرد دی. (۲) د ائمه جرح او تعدیل توئیقی احوال: ابن حبان رحمته الله په ثقات کښې دهغوی تذکره فرمائیلې ده. (۳) او امام بخاری رحمته الله التاریخ الکبیر کښې دهغوی تذکره کړې ده. (۴)

عبدالله بن احمد بن حنبل رحمته الله وائی چه ما دخپل پلار امام احمد بن حنبل رحمته الله نه دافلح بن حمید باره کښې پوښتنه اوکړه نو دهغوی او فرمائیل صالح. (۵) ابن ابی حاتم رحمته الله وائی چه ما دخپل پلار امام ابوحاتم رحمته الله نه دافلح بن حمید باره کښې تپوس اوکړه نو دهغوی او فرمائیل «ثقة لا بأس به». (۶)

امام نسائی رحمته الله او فرمائیل «لحسن به بأس». (۷)

ابن سعد رحمته الله فرمائی «كان ثقة قليل الحديث». (۸)

ابو احمد بن عدی د یحیی بن محمد بن ساعد نه نقل کړې دی چه امام احمد رحمته الله د افلح بن حمید رحمته الله د روایت په دې الفاظو «لأهل العراق ذات عرق» سره منکر ګرځولې. (۹)

ابن عدی رحمته الله فرمائی چه دافلح بن حمید رحمته الله نه ثقة خلق روایت کوی هغه زما په نیز صالح الحدیث دی. زما امید دی چه دهغوی ټول احادیث مستقیم دی البته د مذکور حدیث، معافی بن عمران تفرددې. (۱۰)

ابن عدی رحمته الله نور فرمائی چه اما احمد رحمته الله د افلح بن حمید رحمته الله د مذکور روایت صرف دا لفظ «ولأهل العراق ذات عرق» منکر ګرځولې دې خو د دې حدیث باقی متن او سند باندې هیڅ کلام نه دی کړې اونه ئی دا منکر ګرځولی دی. (۱۱)

(۱) تهذیب الکمال: ۳۲۲/۳-۳۲۱ تهذیب التهذیب: ۱/۳۶۷ الجرح والتعديل: ۲/۲۵۰.

(۲) تهذیب الکمال: ۳۲۱/۳ تهذیب التهذیب: ۱/۳۶۷.

(۳) کتاب الثقات: ۸۳/۶.

(۴) التاریخ الکبیر: ۵۲/۲.

(۵) الجرح والتعديل: ۲/۲۵۰ تهذیب الکمال: ۳۲۲/۳ تهذیب التهذیب: ۱/۳۶۷.

(۶) الجرح والتعديل: ۲/۲۵۰ تهذیب الکمال: ۳۲۲/۳ تهذیب التهذیب: ۱/۳۶۷.

(۷) تهذیب الکمال: ۳۲۲/۳ تهذیب التهذیب: ۱/۳۶۷.

(۸) الطبقات الکبری: ۵/۸۶ حافظ ابن حجر رحمته الله قلیل په ځانی کثیر الحدیث نقل کړې دی تهذیب التهذیب: ۱/۳۶۷.

(۹) تهذیب الکمال: ۳۲۲/۳ تهذیب التهذیب: ۱/۳۶۷ میزان الاعتدال: ۱/۲۷۴.

(۱۰) تهذیب الکمال: ۳۲۲/۳ تهذیب التهذیب: ۱/۳۶۷.

(۱۱) تهذیب الکمال: ۳۲۲/۳ تهذیب التهذیب: ۱/۳۶۷. إلیک نص الحدیث: "وقت رسول الله صلى الله عليه وسلم لأهل المدينة ذا الحليفة، ولأهل الشام ومصر الجحفة ولأهل اليمن يلمم ولأهل العراق ذات عرق."

معافی بن عمران رضی اللہ عنہ ثقہ راوی دی لکہ خنگہ چہ پخیلہ دامام احمد رضی اللہ عنہ نہ روایت دی. ^(۱) او معروف قاعدہ ده چہ د ثقہ زیاتوالی مقبول وی. ^(۲) بہ دی وجہ دا الفاظ منکر گر خولو بہ خانی د ثقہ د زیاتوالی بہ رنرا کنبی بہ مقبول گنرلی شی. چنانچہ علامہ ذهبی رحمۃ اللہ علیہ میزان الاعتدال کنبی دابن عدی رحمۃ اللہ علیہ دمعافی بن عمران رضی اللہ عنہ د تغرد والا قول نقل کولونہ پس فرمائی: «هو صحیح غریب» یعنی مذکورہ روایت صحیح غریب دی. ^(۳) امام ابو داؤد رحمۃ اللہ علیہ دمعافی بن عمران پہ واسطہ سرہ د حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نہ دا زیادت نقل کری دی. ^(۴) او امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ بہ خپل صحیح کنبی «باب: ذات عرق لأهل العراق» بہ الفاظ سرہ ترجمہ قائمہ کرہ. د حضرت عمر رضی اللہ عنہ نہ د اهل عراق د پارہ ذات عرق میقات مقرر کول نقل کری دی پہ کوم سرہ چہ دمعافی بن عمران ددی زیادت تائید کیچی. ^(۵)

وفات: ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ فرمائیل چہ افلح بن حمید رضی اللہ عنہ نابینا شوی وود ۸۰ کالو پہ عمر کنبی ۱۶۰ هجری کنبی وفات شوی وو. ^(۶)

حافظ ابن حجر رحمۃ اللہ علیہ وغیرہ د ابن حبان طرف تہ منسوب کولوسرہ د وفات کال ۱۶۵ هجری نقل کری دی. ^(۷) علامہ واقدی رحمۃ اللہ علیہ فرمائی چہ ۸۰ کالو پہ عمر کنبی ۱۵۸ هجری کنبی وفات شوی. ^(۸) اود ابن حبان رحمۃ اللہ علیہ والا ۱۵۸ هجری قول نی قیل سرہ نقل کری دی. ^(۹) علامہ مزی رحمۃ اللہ علیہ ۱۵۶ هجری ہم یوقول نقل کری دی. ^(۱۰)

القاسم: دامشهور محدث وفقیہ قاسم بن محمد بن ابویکر صدیق رضی اللہ عنہ دی. ددوی تفصیلی احوال باب من بدأ بالحلاب أو الطیب د رومی حدیث پہ ذیل کنبی بیان شوی دی. ^(۱۱) عائشہ رضي الله عنها: دا د حضور پاک د ٓولو نہ زیاتہ محبوبہ زوجہ محترمہ ام المؤمنین طیبہ طاہرہ اوصدیقہ کائنات سیدہ عائشہ صدیقہ بنت سیدنا حضرت صدیق اکبر رضی اللہ عنہ ده. دھغوی رحمۃ اللہ علیہ مختصر حالات بدہ الوحی د دویم حدیث لاندی بیان کری شوی دی. ^(۱۲)

شرح حدیث

^(۱) تعلیقات تہذیب الکمال: ۳/۳۲۲.

^(۲) د تفصیل د پارہ اوگورنی النکت علی کتاب ابن الصلاح: ۱/۲-۷۰-۶۷۶.

^(۳) میزان الاعتدال: ۱/۲۷۴.

^(۴) وقد أخرج أبو داؤد فی سننہ ہسنہ عن المعافی بن عمران عن أفلح، یعنی ابن حمید، عن القاسم بن محمد، عن عائشہ: «أن رسول الله صلى الله عليه وسلم ولدت لأهل العراق ذات عرق» (کتاب المناسک باب فی المواقیت رقم الحدیث: ۱۷۳۹).

^(۵) کتاب الحج باب ذات عرق لأهل العراق رقم الحدیث: ۱۵۳۱.

^(۶) کتاب النقات: ۶/۸۳.

^(۷) تہذیب التہذیب: ۱/۳۶۷-تعلیقات تہذیب: ۳/۳۲۳.

^(۸) تہذیب الکمال: ۳/۳۲۳-تہذیب التہذیب: ۱/۳۶۷.

^(۹) کتاب النقات: ۶/۸۳.

^(۱۰) تہذیب الکمال: ۳/۳۲۳.

^(۱۱) اوگورنی ص: ۴۳۹.

^(۱۲) کشف الباری: ۱/۲۹۱.

قوله: «كنت اغتسل أنا والنبي صلى الله عليه وسلم» حضرت عائشه رضي الله عنها فرماني چه ما او نبی کریم صلی الله علیه و آله به دواړو په یوځایي غسل کولو. لفظ النبي مرفوع او منصوب دواړه شان لوستلې کیدې شي. (۱) د مرفوع کیدو په صورت کښې به ددې عطف دگلت په ضمیر یاندي مرفوع وی. د صحت عطف دپاره انا ضمیر منفصل راوړلې شوې دي. د نصب په صورت کښې به مفعول وی او واو به د پاره د مصاحبت وی. (د) معنی به داسې چه ما به د نبی کریم په مصاحبت کښې غسل کولو (۲) من اناواحد یعنی مونږ دواړو په هم د یو لوبښی نه لپې دکول. (۳)

قوله: «تختلف أيدينا فيه» یعنی زمونږ لاسونه به نمبر په نمبر په دغه لوبښی کښې پریوتل. تختلف ایدینا فيه دا جمله محلاً منصوب ده ځکه چه دا اناواحد نه حال واقعه کيږي. نحوی قاعده ده چه جمله معرفه نه پس واقع وی نو حال جوړیږي او نکره نه پس چه واقع شی نو صفت جوړیږي. خو لفظ انا دلتو موصوف کیدو د وجې نه معرفه دي په دي وجه د مابعد جمله به ددي نه حال جوړیږي. (۴)

د اختلاف ایدی نه مراد ادخال او اخراج دي یعنی کله به حضرت عائشه رضي الله عنها خپل لاس په لوبښی کښې اچولو د لپې دکولو دپاره. کله چه به هغې خپل لاس بهر راویستلو نو حضور پاک به خپل لاس مبارک په لوبښی کښې اچولو او کله به ددي برعکس کیدل. (۵)

د حدیث باب د مختلف طرق وضاحت: د حدیث باب متن زهري عن عروة عن عائشه رضي الله عنها په طریق سره «باب غسل الرجل مع امرائه» په رومبی حدیث کښې تیر شوی دی البته ددي په آخره کښې «من لادم یقال له الفرق» اضافه ده او «تختلف أيدينا فيه» په دي کښې نقل نه دي. (۶)

امام مسلم رحمته الله کتاب الحيض کښې افلح بن حميد عن القاسم بن محمد عن عائشه رضي الله عنها په طریق سره دا حدیث نقل کړې دي او ددي په آخره کښې «من الجنابة» الفاظو زیادت نقل دي. (۷)
امام مسلم رحمته الله معاذة عن عائشه رضي الله عنها په طریق سره دا روایت نقل کړې دي ددي په آخره کښې حضرت عائشه رضي الله عنها فرماني «فبادرني حتى أقول: دع لي، دع لي» (یعنی حضور پاک به په اوبواخستلو کښې زما نه مخکښې والې کولو نو مابه هغوی ته وښل اول ما اخستو ته پرېږده.

(۱) شرح الکرمانی: ۱۲۴/۳.

(۲) عمدة القاری: ۳۱۰/۳، إرشاد الساری: ۴۹۹/۱.

(۳) إرشاد الساری: ۴۹۹/۱.

(۴) إرشاد الساری: ۴۹۹/۱.

(۵) عمدة القاری: ۳۱۰/۳، إرشاد الساری: ۴۹۹/۱.

(۶) شرح الکرمانی: ۱۲۴/۳ فتح الباری: ۴۹۲/۲ عمدة القاری: ۳۱۰/۳ الکونر الجاری: ۴۱۸/۱.

(۷) رقم الحديث: ۲۵۰.

(۸) باب القدر المستحب من الماء في غسل الجنابة وغسل الرجل والمرأة في إناء واحد في حالة واحدة وغسل أحدهما بفضل الآخر، رقم الحديث: ۷۳۱.

د امام نسائی رحمہ اللہ پہ روایت کنبی دی: «بہ ادنی وأبادرہ حتی یقول: دعی لی»^(۱) یعنی حضور پاک بہ زمانہ رومی کیدلو کوشش کولو اوما بہ دھغوی نہ د وړاندې کیدلو کوشش کولو نو حضور پاک بہ ماتہ فرمائیل چہ اول ما پرېږدہ چہ اوبہ واخلم. «تلتقی» د راوی ادراج دې: ابو عوانہ او ابن حبان رحمہما اللہ حدیث باب د حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نہ «ابن وهب عن أئمة مہم القاسم» پہ طریق سرہ نقل کړې دې پہ دې کنبی «تختلف أیدینا فہ» نہ پس «تلتقی» اضافہ دہ یعنی کلہ چہ بہ مونږ نمبر پہ نمبر د اوبو اخستلو دپارہ پہ لوښی کنبی لاس ورکولو نو کلہ بہ پہ کنبی زمونږ لاسونہ جنگیدل»^(۲)

واضحہ دې وی چہ د تلتقی الفاظ د حدیث حصہ نہ دہ بلکه د راوی د طرف نہ ادراج دې لکہ چہ راوی د وتلتقی نہ د مختلف أیدینا فہ تفسیر او وضاحت کړې دې. چنانچہ امام اسماعیلی ہم دغہ روایت افلح نہ د اسحاق بن سلیمان پہ واسطہ سرہ نقل کړې دې پہ دې کنبی «وتختلف أیدینا فہ» نہ پس یعنی ونیلوسرہ «حتی تلتقی» الفاظ راوړلې دی یعنی زمونږ لاسونہ بہ پہ خپل مینخ کنبی جنگیدل»^(۳) ہم دغہ شان امام بیہقی رحمہ اللہ حدیث باب پہ خپل سند سرہ نقل کولونہ پس فرمائی «وإد ابن وهب عن أئمة وادفی الحدیث» وتلتقی «وقال إسحاق بن سلمان الرازي عن أئمة یعنی وتلتقی»^(۴)

یعنی د حدیث ابن وهب د افلح نہ نقل کړې دې او پہ دې کنبی نی وتلتقی اضافہ ہم کړې دہ. خو اسحاق بن سلیمان رازی د افلح نہ روایت کولوسرہ یعنی ونیلوسرہ وتلتقی الفاظ اضافہ نقل کړی. حافظ ابن حجر رحمہ اللہ او علامہ عینی رحمہما اللہ پہ دې طرق د حدیث باندې بحث کولوسرہ لیکلی دی چہ ددې نہ معلومیږي چہ وتلتقی د راوی د طرف نہ ادراج دې»^(۵)

د حدیث باب ترجمہ الباب سرہ مناسبت: د حدیث باب ترجمہ الباب سرہ مناسبت پہ دې توگہ دې چہ پہ ترجمہ الباب کنبی راغلی دی چہ د جنبی پہ لاس باندې ترکومې پورې څہ نجاست نہ وی لگیدلې نو هغہ د وینخلو نہ اول د غسل داوبو پہ لوښی کنبی وهلې شی. پہ دې باندې د حدیث باب الفاظ «تختلف أیدینا فہ» دلالت کوی. ښکارہ خبرہ دہ چہ اختلاف الایدی خو په ادخال یعنی د لاسونو پہ لوښی کنبی ہم وهلوسرہ متحقق کیدې شی. دې نہ معلومیږي چہ دا عمل اوبہ نہ فاسد کوی. دا د علامہ

(۱) باب القدر المستحب من الماء فی غسل الجنابة وغسل الرجل والمرأة فی اناء واحد فی حالة واحدة وغسل أحدهما بفضل الآخر. رقم الحدیث: ۷۳۲.

(۲) کتاب الطهارة باب الرخصة فی ذلك رقم: ۲۴۰ و کتاب الفسل والتیم باب الرخصة فی ذلك، رقم: ۴۱۴.

(۳) مسند ابی عوانہ. کتاب الطهارة باب الإباحة للرجل أن یغتسل بفضل المرأة: ۳۲۹/۱ رقم: ۸۱۲ صحیح ابن حبان بترتیب ابن بلبان، باب نواقض الوضوء، ذکر خبر فیہ کالدلیل علی أن الملاسة للرجل من امراته لا یوجب الوضوء علیہا رقم: ۱۱۱۱.

(۴) فتح الباری: ۴۹۲/۲ عمدة القاری: ۳۱۰/۳.

(۵) السنن الکبری کتاب الطهارة باب الدلیل علی طهارة عرق الحائض والجنب رقم: ۸۸۵.

(۶) فتح الباری: ۴۹۲/۲ عمدة القاری: ۳۱۰/۳.

عینی رحمته توجیه ده. (۱) خو علامه قسطلانی رحمته بالکل هم دغه توجیه کولونه پس لیکي چه د اوبونه مفسد کیدل به هغه وخت وی کله چه د غسل کونکی په لاس باندې په یقینی توگه څه پلټی نه وی لگیدلې. (۲)

دعلامه کرمانی رحمته او حافظ ابن حجر رحمته توجیه: دا حضرات فرمائی چه کله د جنبی دپاره د غسل دوران کښې د تمامیت غسل په ذریع د پلټنی د لرې کولونه وړاندې په لوښی کښې لاس داخلول اولیه د کول جائز دی لکه چه د حدیث باب نه معلومه شوه نو د غسل جنابت په شروع کښې هم داسې کول جائز دی. باقی پاتې شوه خبره د هغه احادیثو په کوم کښې چه په لوښی کښې د لاس داخلولو نه وړاندې د وینخلو حکم وارد شوې دې نوهغه د جنابت د وجې نه نه بلکه په دې وجه دې چه کیدي شی چه طهارت حاصلونکی په لاس باندې د نجاست یقینی گمان وی. (۳)

یواغراض: که چرې څوک دا اوواښی چه حدیث باب مطلق دې خوددې نه پس چه د هشام رحمته کوم روایت دې په هغې کښې خود غسل جنابت نه وړاندې د لاس وینخل ذکر دی نو په دواړو روایتونو کښې به څنگه موافقت کیږي؟ (۴)

دعلامه کرمانی رحمته وغیره جواب: ددې اعتراض جواب ورکولوسره علامه کرمانی رحمته وغیره فرمائی چه د هشام حدیث په ندب باندې محمول دې او حدیث باب په جواز باندې، یا دا چه حدیث باب مطلق دې او حدیث هشام مقید دې. مطلق په مقید باندې محمول کولوسره دواړو ځایونو کښې به حکم لگولې کیږي. رسول الله صلی الله علیه و آله به همیشه د غسل جنابت نه وړاندې لاسونه وینخل. (۵)

که څوک دا اعتراض اوکړی چه په ترجمه الباب کښې خو «إِذَا لَمْ يَكُنْ عَلَى يَدَيْهِ قَذْرٌ» سره مقید دې او حدیث باب مطلق دې لهدا په دواړو کښې مطابقت پاتې نه شو. (۶)

دعلامه عینی رحمته جواب: علامه عینی رحمته ددې اعتراض جواب ورکولوسره فرمائی چه په ترجمه الباب کښې کوم قید ذکر دې په حدیث باب کښې به هم دهغې رعایت ساتلې شی. په حدیث باب کښې د ترجمه الباب والا قید رعایت باندې قرینه داده چه چه د حضور پاک او سیده عائشه رضی الله عنهما شان ددې نه اوچت دې چه هغوی دې د وینخلونه وړاندې لاس په لوښی کښې داخل کړی او دهغوی په لاس داسې یوشی لگیدلې وی چه اوبه پلټي کړی. په دې باندې د ټولو نه زیاته قوی قرینه د حضرت هشام رحمته وړاندې راتلونکې روایت دې په کوم کښې چه په صراحت سره ذکر دی چه رسول الله صلی الله علیه و آله به د غسل جنابت نه وړاندې خپل لاس مبارک وینخل هم دغه په دې مقام باندې تحقیقی خبره ده خود علامه کرمانی رحمته یو ندب او بل جواز باندې محمول کول د تحقیق نه لرې خبره ده. (۷)

(۱) عمدة القاری: ۲۰۹/۳.

(۲) إرشاد الساری: ۵۰۰/۱.

(۳) شرح الکرماني: ۱۲۶/۳-۱۲۵ فتح الباری: ۴۹۲/۲.

(۴) شرح الکرماني: ۱۲۶/۳ فتح الباری: ۴۹۲/۲ إرشاد الساری: ۵۰۰/۱.

(۵) شرح الکرماني: ۱۲۶/۳.

(۶) عمدة القاری: ۳۰۹/۳.

(۷) عمدة القاری: ۳۰۹/۳.

دَحْدِیْثِ بَابِ نَهْ مُسْتَنْبِطُ شَوِیْ اُمُورٍ: دَحْدِیْثِ بَابِ نَهْ دَا اُمُورِ مُسْتَنْبِطُ کَرِیْ شَوِیْ دِی: ① دَدِیْ حَدِیْثِ نَهْ مَعْلُومَهْ شَوِهْ چِهْ جَنْبِیْ دَ غَسْلِ وَاللَّوْنِیْ نَهْ دَاوِیْ لِبِهْ دَکُولِیْ شِیْ اَوْ پِهْ بَاقِیْ پَاتِیْ اَوِیْ سِرِهْ پَاکُولِیْ حَاصِلُولِ جَانَزْدِی: ①

دَ حَافِظِ ابْنِ حَجَرٍ رَحِمَهُ اللهُ اسْتَنْبَاطُ: حَافِظِ صَاحِبِ رَحِمَهُ اللهُ فَرْمَانِیْ چِهْ کَلَهْ دَحْدِیْثِ بَابِ نَهْ دَا مَعْلُومَهْ شَوِهْ چِهْ دَ مَا قَلِیلِ نَهْ لِبِهْ دَکُولِیْ شِیْ اَوْ پِهْ دَغِهْ اَوِیْ اَوْ بَاقِیْ پَاتِیْ اَوِیْ سِرِهْ پَاکِیْ حَاصِلُولِ جَانَزْدِی. نَوِیَا دَاپِهْ دِیْ خَبِرِهْ بَانَدِیْ دَلَالَتِ کُورِیْ چِهْ دَ جَنْبِیْ دِیَّارِهْ پِهْ مَا دَاثَمِ کَنْبِیْ غُوبِهْ لَکُولُونَهْیْ دَ اَوِیْ دَ گَنْدِهْ کِیدُونَهْ دَ بَیْجِ کِیدَلُو دِیَّارِهْ دِی. پِهْ دِیْ وَجِهْ سِرِهْ نَهْ دِیْ چِهْ دَ جَنْبِیْ پِهْ غُوبِهْ لَکُولُوسِرِهْ هَفِهْ اَوِیْهِ پَلِیْتِیْ پِیْ خُکِهْ چِهْ دَ جَنْبِیْ پِهْ بَدَنِ اَوْ لَاسِ کَنْبِیْ هِیْخْ فَرْقِ نَشْتِهْ دِی. کَلَهْ چِهْ صَرْفِ پِهْ لَاسِ دَاخِلُولُوسِرِهْ اَوِیْهِ نَهْ پَلِیْتِیْ پِیْ نَوِیَا پِهْ غُوبِهْ لَکُولُوسِرِهْ بِهْ هَمْ نَهْ پَلِیْتِیْ پِی: ②

دَعْلَامَهْ عِیْنِیْ رَحِمَهُ اللهُ پِهْ حَافِظِ صَاحِبِ بَانَدِیْ نَقْد: عِلَامَهْ عِیْنِیْ رَحِمَهُ اللهُ دَحَافِظِ صَاحِبِ پِهْ دَغِهْ پُورْتَنَشِیْ تَوِجِیْهِ بَانَدِیْ نَقْدِ کُولُوسِرِهْ فَرْمَانِیْ چِهْ دَ بَعْضِ خَلْقِ دَاکَلَامِ عَلِیْ الْاِطْلَاقِ صَحِیْحِ نَهْ دِیْ خُکِهْ چِهْ کِهْ جَنْبِیْ پِهْ مَا دَاثَمِ کَنْبِیْ غُوبِهْ اَوِیْ لَکُولِهْ نَوَهْفِهْ اَوِیْهِ بِهْ دَ دَوُوْ حَالِ نَهْ خَالِیْ نَهْ وِیْ یَا خَوِیْهِ هَفِهْ مَا کَثِیْرِ وِیْ یَا قَلِیلِ. کِهْ چَرِیْ کَثِیْرِ وِیْ نَوِیْهِ دَاسِیْ تَوِگِهْ بِهْ هَفِهْ دَاسِیْ لَوْنِیْ تَالَابِ وِیْ دَکُومِ دَ یُوطَرْفِ اَوِیْهِ تِهْ چِهْ پِهْ حَرِکَتِ وِرِکُولُوسِرِهْ بِلِ طَرْفِ تِهْ حَرِکَتِ نَهْ کِیدَلُو نَوَدِجَنْبِیْ پِهْ دَاسِیْ مَا دَاثَمِ کَثِیْرِ کَنْبِیْ غُوبِهْ لَکُولِ مَفْسَدِ نَهْ دِیْ الْبِتَّهْ کِهْ اَوِیْهِ لَرِیْ وِیْ اَوْهَفِهْ دَ غَدِیْرِ عَظِیْمِ مَقْدَارِ تِهْ نَهْ رَسِیْ پِیْ نَوِیَا دَ جَنْبِیْ پِهْ دَاسِیْ مَا دَاثَمِ قَلِیلِ کَنْبِیْ غُوبِهْ لَکُولِ مَفْسَدِ لِمَاءِ دِی. بَاقِیْ دَا چِهْ پِهْ دِیْ سِرِهْ بِهْ جَنْبِیْ تِهْ پَاکُولِیْ حَاصِلِیْ پِیْ کِهْ نَهْ پِهْ دِیْ کَنْبِیْ اخْتِلَافِ دِی: ③

الحديث الثاني

۳۷ - حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ، قَالَ: حَدَّثَنَا عَمَّادٌ، عَنْ هِشَامٍ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عَائِشَةَ، قَالَتْ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «إِذَا اغْتَسَلَ مِنَ الْجَنَابَةِ غَسَلَ يَدَيْهِ» [حديث

باب ۲]

① عمدة القاری: ۳/۳۱۰.

② فتح الباری: ۲/۴۹۲.

③ عمدة القاری: ۳/۳۱۰.

④ الحديث أخرجه البخاری أيضاً في ترتيب الفسل باب الوضوء قبل الفسل رقم: ۲۴۸ وأيضاً في باب تخليل الشعر حت إذا طن أنه قد أروى بشر ته أنافض عليه رقم: ۲۷۲ ومسلم في صحيحه كتاب الحيض باب صفة الفسل من البنانة رقم: ۳۱۶ وأبو داود في سننه في كتاب الطهارة باب في الفسل من الجنابة رقم: ۲۴۲ وأخرجه الترمذی في جادمه أبواب الطهارة باب ما جاء في الفسل من الجنابة رقم: ۱۰۴ والنسائي في سننه كتاب الطهارة ذكر وضوء

ترجمہ: مونہ تہ مسدد بیان اوکڑو ونی وثیل چہ اوونیل مونہ تہ حماد ہفہ د ہشام نہ ہفہ دخیل پلار عروہ نہ ہغوی د حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نہ نقل کری دی چہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا فرمائی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم چہ بہ کلدہ د جنابت غسل کولو نو اول بہ نی خیل لاس وینخلو.

تراجم رجال

حدثنا مسدد: دا مسدد بن مسرهد بن مسرهل بن مرعب بن ارندل بن سرندل بن غرندل بن ماسک بن مستورد اسدی دے. داهم وثیلی شی چہ ددوی نوم عبدالملک بن عبدالعزیز دے او مسدد نی لقب دے. ددوی مختصر حالات کتاب الایمان باب من الایمان ان یحب لأخیه ما یحب لنفسه او تفصیلی حالات کتاب العلم باب من خص بالعلم قوماً وکون قوم کراهیه ان لا یلقوا به ذیل کنبی تیرشی دی. (۱)

حدثنا حماد: داحماد بن زید بن درهم از دی بصری رحمۃ اللہ علیہ دے. پہ دے وجہ امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د حماد بن سلمہ نہ روایت نہ دے نقل کری. (۲) ددوی حالات کتاب الایمان باب (وَأَنَّ طَائِفَتَيْنِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ افْتَضَلُوا فَأَصْلَحُوا مِنْهُنَّ) فصاهر المؤمنین لاتدی بیان کری شوی دی. (۳)

عن هشام: دا دجلیل القدر تابعی عروہ بن زبیر خونی ابوالمنذر ہشام بن عروہ اسدی مدنی دے. ددوی مختصر حالات بدء الوحی لاتدی او تفصیلی حالات کتاب الایمان لاتدی لیکلی شوی دی. (۴)

عن أبیه: دا د ہشام پلار حضرت عروہ بن الزبیر بن العوام رحمۃ اللہ علیہ دے. ددوی احوال بدء الوحی د دویم حدیث لاتدی مختصراً او کتاب الایمان باب أحب الذین إلى الله لاتدی تفصیلاً بیان شوی دی. (۵)

عن عائله: دا حرم نبوت ام المؤمنین حضرت عائشہ صدیقہ بنت صدیق اکبر رضی اللہ عنہا دے. (۶)

شرح حدیث

قوله: کان رسول الله ﷺ إذا اغتسل من الجنابة غسل يده: رسول الله ﷺ چہ بہ

کلہ د جنابت غسل کولو نو اول بہ نی خیل لاس وینخلو.

د سابقہ حدیث تفسیر: علامہ عینی رحمۃ اللہ علیہ لیکلی دی چہ د حدیث یعنی حدیث ہشام د سابقہ حدیث تفسیر کوی. خکہ چہ پہ ورناندی حدیث کنبی «اختلاف الأیدی فی الإناء» تذکرہ وہ چہ د خیل ظاہر پہ اعتبار سرہ دہ شان احتمال لری. «الیدین» کنبی ید نہ پاک لاس ہم مراد اخستی شی او ہفہ لاس ہم پہ کوم چہ د جنابت نہ علاوہ خہ نجاست لگیدلی وی پہ کوم سرہ چہ او بہ ناپاکہ کیدی شی. خود ہشام

الجنب قبل الفصل رقم: ۲۴۸ راجع تحفة الأشراف مسند عائشة رقم: ۱۷۱۶۴ وكذلك جامع الأصول كنيه الفصل: ۵۳۱۹

(۱) كشف الباری: ۵۹۰/۴-۵۸۸.

(۲) عند القاری: ۳/۳۱۱.

(۳) كشف الباری: ۲/۲۱۹.

(۴) كشف الباری: ۱/۲۹۱، ۲/۴۳۶-۴۳۲.

(۵) كشف الباری: ۱/۲۹۱، ۲/۴۳۶.

(۶) د هغوی رضی اللہ عنہا حالات كشف الباری: ۱/۲۹۵-۲۹۱ بدء الوحی د دویم حدیث لاتدی بیان شوی دی.

پیوسته به حدیث کنبی دا صراحت دی چه حضور پاک به کله د جنابت د غسل اراده کوله ناول به نی لاسونه وینخل او بیابه نی په لوبنی کنبی خپل لاس مبارک وهلو. ښکاره خبره ده چه د لاس وینخلو نه پس صرف جنابت حکمی د وجې نه هغه په لوبنی کنبی وهل مفسد للماء نه دی. دا ټول تفصیل هغه وخت دی کله چه سابقه حدیث د نجاست ظاهری د نه لگیدو په یقین باندې محمول کړې شی اود حدیث هشام ظاهر ښائی چه حضور پاک په لوبنی کنبی د خپل لاس مبارک دا ځلولونه اول لاس مبارک وینخلې وو حضور پاک ته دهغې د طهارت تیقن نه وو. (۱)

د امام مهلب توجیه: امام مهلب رحمته الله علیه دواړو احادیثو کنبی د ظاهری تعارض ختمولو دپاره دواړه راجمع کړل اودا توجیه نی بیان کړه: «حمل البخاری أحادیث الباب التي لم يذكر فيها غسل اليدين قبل ادخالهما على حال تعين نظافة اليدين وحديث هشام - يعني هذا - على ما إذا غسلى أن يكون علق بهما شيء» (۲)

یعنی امام بخاری رحمته الله علیه چه په کومو احادیثو کنبی ادخال الیدین الاتاء نه وړاندې چه د لاسونو د وینخلو تذکره نه ده کړې هغه نی د لاس د نظافت په یقینی حالت باندې محمول کړې اوحديث هشام رحمته الله علیه یعنی حدیث باب نی د نجاست وغیره څه شی لگیدو د ویرې په وینخلو باندې محمول کړی دی. علامه قسطلانی رحمته الله علیه هم دا توجیه اختیار کړی ده. (۳)

په طرق حدیث باندې بحث: امام بخاری رحمته الله علیه دا حدیث دلته مختصر ذکر کړې دی او امام ابوداؤد رحمته الله علیه کتاب الطهارة باب فی الغسل من الجنابة کنبی مسدد او سلیمان بن حرب دواړو طریق سره د حمابن زید نه مفصلاً نقل کړې دی. د امام ابوداؤد رحمته الله علیه د روایت الفاظ دادی:

«حدثنا سلمان بن حرب الواسطي، عن: وحديثنا مسدد قال: أخبرنا حماد عن هشام بن عروة، عن أبيه، عن عائشة قالت: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا اغتسل من الجنابة - قال سلمان - يبدأ فمفرغ يمينه، وقال مسدد: غسل يديه، يصب الإناء على يده اليمنى، ثم اتفقا: فيغسل فرجه وقال مسدد: يفرغ على شماله - وربما كنت عن الفرج - ثم يوضأ وضوءه للصلاة ثم يدخل يديه في الإناء فيغسل شعره، حتى إذا رأى أنه قد أصاب البشرة أوثق البشرة، أفرغ على رأسه ثلاثاً، فإذا فضل فضله صمها عليه» (۴)

یعنی حضرت عائشه رضی الله عنها فرمائی چه کله به رسول الله صلی الله علیه وسلم د جنابت غسل کولو نو ږه قول د سلیمان په خپل ښی لاس باندې به نی اوبه اچولې، مسدد وائی خپل دواړه لاسونه به نی وینخل، د لوبنی ږه به نی اوبه، په خپل گس لاس باندې بهیولې، بیا سلیمان اومسدد متفق کیدوسره نقل کوی چه حضور پاک به بیا خپل شرمگاه وینخلو، مسدد وائی چه په خپل گس لاس باندې به نی اوبه بهیولې، کیدې شی د دوی مراد داوی چه د شرمگاه وینخلو دپاره به نی په گس لاس باندې اوبه بهیولې. بیا به حضور پاک د مانځه والاودس په شان اودس کولو. بیابه نی دواړه لاسونه په لوبنی کنبی ورداخلول اود خپلو وښتو خلال په نی کولو ترهغې پورې چه ورته به یقین اوشو چه څرمن لمده شوې ده یا څرمن نی

(۱) عمدة القاری: ۳۱۱/۳.

(۲) فتح الباری: ۴۹۳/۲-۴۹۲.

(۳) إرشاد الساری: ۵۰۰/۱.

(۴) کتاب الطهارة باب فی الغسل من الجنابة رقم: ۲۴۲.

پاکه کرې ده. نو په خپل سر مبارک باندې به ئی درې ځل اوبه بهیولې بیا که به څه اوبه یې شوې نو هغه به ئی په سر باندې بهیولې.

حافظ ابن حجر رحمته الله علیه لیکلی دی چه دامام داود رحمته الله علیه په شان اسماعیلی رحمته الله علیه هم په طرق متعدد د حماد بن زید نه دا روایت نقل کړې دې لیکن پخپله امام بخاری رحمته الله علیه په طریق د هشام نه د نورو مختلفو وجوهاتو سره دا شان روایت باب تحلیل الشعر کښې نقل کړی دی. (۱)

المحدث الثاني

۳۳- حَدَّثَنَا أَبُو الْوَلِيدٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ أَبِي بَكْرٍ بْنِ حَفْصٍ، عَنْ عُرْوَةَ، عَنْ عَائِشَةَ، قَالَتْ: «كُنْتُ أَغْتَسِلُ أَنَا وَالنَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ إِنَاءٍ وَاحِدٍ مِنْ جَنَابَيْهِ» وَعَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ الْقَاسِمِ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عَائِشَةَ مِثْلَهُ [حديث باب (۲)]

ترجمه: مونږ ته بيان او کړو ابو الوليد وئې وئېل مونږ ته بيان او کړو شعبه هغوی د ابوبکر بن حفص نه هغوی د عروه نه او هغوی د حضرت عائشه صديقه رضي الله عنها نه نقل کړی دی چه حضرت عائشه رضي الله عنها فرماني چه ما او نبی کریم صلی الله علیه و آله به په یو ځاني، په یو لوبښی د جنابت غسل کولو. او عبد الرحمن بن قاسم د خپل پلار نه هغوی د حضرت عائشه رضي الله عنها نه هم داسې روایت بیان کړې دې.

تراجم رجال

حدثنا أبو الوليد: دا ابو الوليد هشام بن عبد الملك طيالسي باهلي بصری رحمته الله علیه دې. ددوی مختصر احوال کتاب الإيمان باب علامة الإيمان حب الأنصار لاندې او تفصیلی حالات کتاب العلم، باب الثمن کذب علی النبی صلی الله علیه وسلم لاندې لیکلی شوی دی. (۲)

حدثنا شعبه: دا امير المؤمنين فی الحديث شعبه بن حجاج بن ورد تنکي بصری رحمته الله علیه دې. ددوی مختصر حالات کتاب الإيمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده په ذیل کښې بیان کړې شوی دی. (۳)

عن أبي بكر بن حفص: دا ابوبکر عبدالله بن حفص بن عمر بن سعد بن ابی وقاص قرشي زهري مدني رحمته الله علیه دې. (۴)

(۱) فتح الباری: ۴۹۲/۲.

(۲) الحديث أخرجه البخاري أيضاً في كتاب الغسل باب الوضوء قبل الغسل رقم: ۲۴۸ وأيضاً في باب تحليل الشعر حتى إذا ظن أنه قد أروى بشرته أفاض عليه رقم: ۲۷۲ ومسلم في صحيحه كتاب الحيض باب صفة الغسل من الجنابة رقم: ۳۱۶ وأبو داود في سننه في كتاب الطهارة باب في الغسل من الجنابة. رقم: ۲۴۲ وأخرجه الترمذي في جامعه. أبواب الطهارة باب ماجاء في الغسل من الجنابة رقم: ۱۰۴ والنسائي في سننه كتاب الطهارة ذكر وضوء الجنب قبل الغسل رقم: ۲۴۸ راجع تحفة الأشراف مسند عائشة رقم: ۱۷۱۶۴ وكذلك جامع الأصول كيفية الغسل رقم: ۵۳۱۹.

(۳) كشف الباری: ۳۸/۲، ۱۶۱/۴-۱۵۹.

(۴) كشف الباری: ۶۷۸/۱.

عروة عن عائشة: دَحَضَتْ عروة عليه السلام او حضرت عائشه عليها السلام احوال هم وړاندې تیر شوی دی. (۲)

شرح حدیث

د حدیث د اکثر الفاظو شرح وړاندې تیره شوې ده.

قوله: «من جنابة»: دکشمیېنی په روایت کښې «من الجنابة» لفظ «الجنابة» الف لام سره معرفه وارد شوې دي. (۳) هم دغه د امام مسلم رحمته الله د روایت الفاظ دی چه هغوی د افلح بن حمید په سند سره روایت کړی دی. (۴)

د لفظ «من جنابة» کښې، د اول والا د پاره به متعلق محذوف راویستلې شی نو تقدیری عبارت به داسې شی «أخذ من الماء من الجنابة» یعنی د یولوینې نه اوبه اخستلو سره. یا رومیې ظرف مستقر وی او دویم لغو وی او دواړه حروف جاره یو فعل یعنی د اغتسل متعلق هم کولې شی خو چه کله دواړه د مختلف معنود پاره راغلل نو بیا هم د یو فعل متعلق کول جائز دی. چنانچه دلته رومیې من صرف د شروع د پاره دي او دویم په معنی د لام تعلیل دي یعنی «لأجل الجنابة» چه ما اور رسول الله صلی الله علیه و آله به هم په یولوینې سره د جنابت غسل کولو. (۵)

قوله: «عن عبد الرحمن بن القاسم عن أبيه عن عائشة مثله»: یعنی عبد الرحمن بن قاسم د خپل پلار نه هغوی د عائشه صدیقه عليها السلام نه هم دغه شان روایت بیان کړې دي.

تراجم و رجال

(۱) د دوی حالات کتاب الغسل باب الغسل بالصاع ونحوه د رومیې حدیث په ذیل کښې تیر شوی دی.

(۲) د حضرت عروه عليه السلام مختصر حالات به الری د دویم حدیث لاندې کشف الباری: ۲۹۱/۱ او تفصیلی حالات کتاب الایمان باب أحب الذین إلى الله په ذیل کښې کشف الباری: ۴۲۶/۲ کښې او گوړنی: د حضرت عائشه عليها السلام احوال به الری د دویم حدیث لاندې کشف الباری: ۲۹۵/۱-۲۹۶/۱ کښې او گوړنی.

(۳) فتح الباری: ۴۹۳/۲ عمدة القاری: ۳۱۱/۳ إرشاد الساری: ۵۰/۱

(۴) کتاب الحیض باب القدر المستحب من الماء فی غسل الجنابة وغسل الرجل والمرأة فی إناء واحد فی حالة واحدة وغسل أحدهما بغسل الآخر رقم الحدیث: ۷۳۱.

(۵) شرح الکرمانی: ۱۲۵/۳ عمدة القاری: ۳۱۱/۳.

عن عبدالرحمن بن القاسم: دا خانوادہ صدیقی چشم و چراغ مشہور فقیہ اومحدث عبدالرحمن بن القاسم بن محمد بن ابی بکر صدیق قرشی تیمی بکری مدنی رحمہ اللہ دی. ^(۱) د ہغوی کنیت ابو محمد دی ^(۲)

ابن حبان رحمہ اللہ ددوی د مور نوم قریبہ بنت عبدالرحمن بن ابی بکر صدیق لیکن دی. ^(۳) علامہ مزی رحمہ اللہ ہم د ابن سعد او مصعب بن عبداللہ زبیری پہ حوالہ سرہ ہم دغہ نوم نقل کرے دی. ^(۴) خو علامہ نووی رحمہ اللہ اسماء بنت عبدالرحمن بن ابی بکر صدیق رحمہ اللہ لیکن دی. ^(۵) ہم دغہ قول علامہ مزی رحمہ اللہ د خلیفہ بن خیاط اوحاکم ابواحمد نہ نقل کرے دی. ^(۶)

شیوخ حدیث: دہغوی پہ شیوخ حدیث کنبی دہغوی پلار قاسم بن محمد، سالم بن عبداللہ بن عمر، سعید بن مسیب، عبداللہ بن عامر بن ربیعہ، عبداللہ بن عبداللہ بن عمر، محمد بن جعفر بن زبیر، نافع مولیٰ ابن عمر اواسلم مولیٰ عمر بن خطاب رحمہم اللہ وغیرہ شامل دی. ^(۷)

دہغوی نہ روایت کونگی محدثین: دہغوی نہ حدیث نقل کونکو یولونی شمیر دی. پہ ہغوی کنبی یو خو دادی: اسماء بن زیدلیشی، ایوب سختیانی، د علی بن مدینی نیکہ جعفر بن نجیح، حجاج بن حجاج، حمید الطویل، سفیان ثوری، سفیان بن عیینہ، سماک بن حرب، شعبہ بن حجاج، عبداللہ بن عمر عمری، عبدالعزیز عبداللہ ماجشون، عمرو بن حارث مصری، لیث بن سعد، مالک بن انس، محمد بن عجلان، ابن شہاب زہری، منصور بن زاذان، موسیٰ بن عقبہ، ہشام بن عروہ، یحییٰ بن سعید أنصاری، یزید بن عبداللہ بن الہاد رحمہم اللہ اجمعین. ^(۸)

د ژوند حالات: حضرت عبدالرحمن بن قاسم رحمہ اللہ د حضرت امیر معاویہ رحمہ اللہ پہ دور خلافت کنبی د ام المؤمنین حضرت عائشہ رحمہا اللہ پہ ژوند مبارک کنبی پیداشو. ^(۹) دہغوی رحمہ اللہ د حضرت جعفر صادق رحمہ اللہ سرہ دماما خورنی رشتہ ده. ^(۱۰)

د حضرت عبدالرحمن شمیر د خلی زما نی د اهل مدینہ پہ ساداتو کنبی کیدلو. چنانچہ ابن حبان رحمہ اللہ فرمائی چہ ہغوی فقہ علم دیانت فضیلت اود حدیث پہ حفظ او اتقان کنبی د اهل مدینہ سادات (سرداران) نہ وو. ^(۱۱)

^(۱) د تفصیل دپارہ اوگورنی: تہذیب الکمال: ۴۳۷/۱۷ رقم الترجمة: ۳۹۳۱ التاريخ الكبير: ۳۳۹/۵ رقم: ۱۰۸۶ الجرح والتعديل: ۳۳۹/۵ رقم: ۱۲۲۴ کتاب الثقات: ۶۲/۷ تہذیب الاسماء واللغات: ۳۰۳/۱ سیر اعلام النبلاء: ۵/۶ تذکرۃ الحفاظ: ۱/۱۲۶ تہذیب التہذیب: ۲۵۴/۶ رقم: ۵۰۱

^(۲) تہذیب الکمال: ۳۴۸/۱۷ تہذیب التہذیب: ۲۵۴/۶ تذکرۃ الحفاظ: ۱/۱۲۶.

^(۳) کتاب الثقات: ۶۲/۷

^(۴) تہذیب الکمال: ۳۴۹/۱۷.

^(۵) تہذیب الاسماء واللغات: ۳۰۳/۱.

^(۶) تہذیب الکمال: ۳۵۰/۱۷.

^(۷) تہذیب الکمال: ۳۴۸/۱۷ تہذیب التہذیب: ۲۵۴/۶ سیر اعلام النبلاء: ۵/۶ الجرح والتعديل: ۳۳۹/۵.

^(۸) تہذیب الکمال: ۲۴۹/۱۷-۲۴۸ سیر اعلام النبلاء: ۵/۶ تہذیب التہذیب: ۲۵۴/۶ تذکرۃ الحفاظ: ۱/۱۲۶.

^(۹) سیر اعلام النبلاء: ۵/۶ تہذیب التہذیب: ۳۴۸/۱۷ تہذیب التہذیب: ۲۵۴/۶.

^(۱۰) سیر اعلام النبلاء: ۵/۶ تذکرۃ الحفاظ: ۱/۱۲۶.

^(۱۱) کتاب الثقات: ۶۲/۷.

مصعب بن زبیر وانی چه هغوی رحمته د خپلې زمانې د بهترين اهل ایمان نه وو د اهل مشرق په نيزد هغوی لونی مقام وو. (۱)

ابن ابی حاتم په خپل سند سره دعلی بن مدینی نه نقل کړی دی هغه فرماني چه ما د هشام بن عرو رحمته نه اوریدلې دی یا دا خبره دهغوی نه ماته رسیدلې ده چه هغوی د عبدالرحمن بن قاسم رحمته نه یو حدیث نقل کړو کوم چه هغه د خپل پلار قاسم بن محمد رحمته نه اوریدلې وو نوعروه رحمته او فرمائیل چه دا حدیث ما د داسې سړي نه اوریدلې دې چه د علم او تقوی نه ډک وو او هغه د داسې سړي نه روایت کوی چه د علم او تقوی نه ډک دي. یعنی د عبدالرحمن نه چه دخپل پلار قاسم نه روایت کوی. (۲)

ابن عیینه رحمته فرماني چه مونږ ته حدیث بیان کړو عبدالرحمن بن قاسم او هغه د خپلې زمانې د ټولو نه غوره سړي وو یانی دا او فرمائیل چه په هغه ورځ دهغوی نه په فضیلت کښې په مدینه کښې څوک هم نه وو. (۳) یانی دا او فرمائیل چه په مدینه منوره کښې د عبدالرحمن بن قاسم نه زیات خوښ کړې شوې بل څوک نه وو. (۴)

دامام بخاری رحمته د روایت عجیبه انداز: امام بخاری رحمته چه په کله د عبدالرحمن بن قاسم رحمته نه روایت کولو نو د عام معمول نه به ئی اسلوب بدلولو سره داسې فرمائیل: «حدثنا عبد الرحمن بن القاسم وکان افضل أهل زمانه أنه سمع أباه وکان افضل أهل زمانه» (۵)

هارون بن موسی فروی دخپل پلار نه نقل کړی دی هغه فرماني چه مونږ به د مالک بن انس رحمته په مجلس کښې کیناستو او دهغوی څوئی یحیی به تلو راتلو مگر مونږ سره به نه کیناستو. امام مالک بن انس رحمته به زموږ طرف ته متوجه کیدوسره داسې خبرې اترې کولې لکه چه دهغوی د څوئی هیڅ مقام نه وی. بیا به هغوی فرمائیل چه علم او مسند علم داسې خیزدې چه دا په میراث کښې چاته نه ملایوږي هیڅوک دخپل پلار دعلمی مجلس خلیف رشیدنه شی جوړیدې سواد عبدالرحمن بن قاسم. (۶)

دآتمه جرح او تعدیل توثیقي اقوال: ابوطالب وانی چه امام احمد بن حنبل رحمته او فرمائیل چه عبدالرحمن ثقه دي ما تپوس او کړو ثقه دي؟ نو هغوی په جواب کښې دوه ځل او فرمائیل ثقه ثقه. (۷)
امام احمد بن عبدالله عجلې رحمته امام ابو حاتم رحمته او امام نسائی رحمته د عبدالرحمن بن قاسم رحمته باره کښې فرماني ثقه. (۸)

(۱) تهذيب الكمال: ۳۵۰/۱۷ تهذيب التهذيب: ۲۵۴/۶.

(۲) الجرح والتعديل: ۳۴۰/۵ تهذيب التهذيب: ۲۵۴/۶.

(۳) تهذيب الكمال: ۳۵۰/۱۷ تهذيب التهذيب: ۲۵۴/۶.

(۴) الجرح والتعديل: ۳۴۰/۵ تهذيب الاسماء واللغات: ۳۰۳/۱.

(۵) كتاب الحج باب الطيب بعد رمي الجمار والحق قبل الإفاقة وتامه رقم: ۱۷۵۴ التاريخ الكبير: ۳۴۰/۵.

(۶) تهذيب الكمال: ۳۵۱/۱۷.

(۷) الجرح والتعديل: ۳۴۰/۵ تهذيب التهذيب: ۲۵۴/۶ تهذيب الكمال: ۳۵۱/۱۷.

(۸) تهذيب الكمال: ۳۵۱/۱۷ الجرح والتعديل: ۳۴۰/۵ تهذيب التهذيب: ۲۵۴/۶.

حافظ ابن حجر رحمته دَ واقدی رحمته نه دَ عبدالرحمن بن قاسم رحمته باره کښې نقل کړې دی «کان ورعاً کثیراً الحديث»^(۱)

ابن طهمان رحمته دَ یحیی بن معین رحمته نه دَ عبدالرحمن بن قاسم رحمته باره کښې نقل کړې دی چه هغوی فرمائی: «ثقة لا یسأل عنه»^(۲) ابن شاهین رحمته هم مذکورہ قول نقل کړې دې.^(۳)

حافظ ابن حجر رحمته تقریب التهذیب کښې فرمائی «ثقة جلیل»^(۴) علامه ذهبی رحمته سیر اعلام النبلاء کښې فرمائی «کان اماماً، حجة، ورعاً، فقهه النفس، کثیر الشأن»^(۵) او تذکرة الحفاظ کښې فرمائی «الفقيه الحجة»^(۶) او الکاشف کښې فرمائی «الفقيه ابن الفقيه»^(۷)

په جالت شان باندې دأئمه اتفاق: علامه نووی رحمته فرمائی «اتفقوا على جلالة وإمامته وفضيلته وصلاحه»^(۸) یعنی ټول ائمه دَ عبدالرحمن بن قاسم رحمته دَ جلالت شان امامت فضيلت او ذهغوی په بزرگنی باندې متفق دی.^(۹)

وفاته: دَ عبدالرحمن بن قاسم رحمته دَ وفات کال او مقام وفات باره کښې اختلاف دې. دَ وفات باره کښې دوه اقوال دي: ① محمد بن سعد، ابو عبید قاسم بن سلام خليفه بن خياط ابن جبان علامه ذهبی او حافظ ابن حجر رحمهم الله نه ۱۲۶ هجري کښې انتقال کيدل نقل دی.^(۱۰)

② عمرو بن علی هيثم بن عدي ابن نافع او يوقول دَ خليفه بن خياط دې چه ۱۳۱ هجري کښې انتقال شوې دې.^(۱۱) «علامه مزی رحمته دا قول و هم گرځولي دي»^(۱۲)

دَ عمرو بن علی رحمته نه روايت دې چه دهغوی رحمته انتقال دَ بنو اميه آخری حکمران مروان بن محمد په زمانه کښې شوې او هغه څلور کاله اولس مياشتې حکومت کولونه پس ۱۳۱ هجري کښې وفات شوې وو ليکن دا قول هم دوهيم په شان کوم طرف ته چه علامه مزی رحمته اشاره کړې ده. دمشق او معروف قول مطابق مروان دَ بوسير په علاقه کښې پنځه کاله لس مياشتې اولس ورځې حکومت کولونه پس دې الحجة په آخر کښې ۱۳۱ هجري کښې قتل کړې شوې وو.^(۱۳)

① تهذيب التهذيب: ۲۵۵/۶.

② تعليقات تهذيب الكمال: ۳۵۲/۱۷.

③ تقريب التهذيب: ۵۸۷/۱.

④ سير اعلام النبلاء: ۵/۶.

⑤ تذكرة الحفاظ: ۱۲۶/۱.

⑥ الكاشف: ۱۷۶/۲.

⑦ تهذيب الاسماء واللغات: ۳۰۳/۱.

⑧ تهذيب الكمال: ۳۵۱/۱۷، اللغات: ۲/۷، سير اعلام النبلاء: ۵/۶، تذكرة الحفاظ: ۱۲۶/۱، تقريب التهذيب:

۵۸۷/۱، تهذيب التهذيب: ۲۵۴/۶، تهذيب الاسماء واللغات: ۳۰۳/۱.

⑨ تهذيب التهذيب: ۲۵۵/۶، تهذيب الكمال: ۳۵۰/۱۷، تهذيب الاسماء واللغات: ۳۰۳/۱.

⑩ تهذيب الكمال: ۳۵۱/۱۷.

⑪ تهذيب الكمال و تعليقات: ۳۵۱/۱۷-۳۵۰.

مقام وفات: ذوات دَمقام باره کنبی خلور اقوال نقل دی: ① علامه نووی رحمته د ابن سعد نه د مقام وفات بیت المقدس نقل کړې دي. ② علامه مزى رحمته د خليفه بن خياط رحمته نه د انتقال خانى مدينه منوره نقل کړې ده. ③ هم دا ابن حبان رحمته اختيار کړې دي. ④ حافظ ابن حجر رحمته د علامه واقدي رحمته په حواله سره د ابوالزناد رحمته نه نقل کړې دي چه عبدالرحمن بن قاسم رحمته د وليد بن يزيد د ملاقات په غرض سره تللو چه د سفر دوران کنبی د شام په علاقه فدين کنبی وفات شو. ⑤ علامه ذهبى رحمته ليکلى دي چه وليد بن يزيد هغوى رحمته شام ته غوښتي وو نو يوې قافله سره د شام طرف ته په سفر کنبی حوران په مقام باندې د هغوى مرگ راغلو. ⑥

قوله: عن أبيه: دا حضرت عبدالرحمن پلار مشهور فقيه ومحدث حضرت قاسم بن محمد بن ابى بکر صديق تيمى مدنى رحمته دي. د دوى تفصيلى حالات «کتاب الفسل باب من بدأ بالعباد او الطيب عند الفسل» رومى حديث په ذيل کنبی بيان شوى دي. ⑦

قوله: عن عبد الرحمن بن القاسم عن أبيه عن عائشة: مثله

دا مذکوره عبارت تعليق دي که مسند روايت؟ دا د امام بخارى د طرف نه تعليق دي که مسند او متصل روايت دي؟ علامه کرمانى رحمته ليکلى دي سره د دې چه د تعليق احتمال لري مگر دا تعليق نه دي بلکه دا مسند او متصل روايت دي. د دې عطف «دويم حديث په سند کنبی ذکر» ابوبکر بن حفص باندې دي. نولکه چه ابوالوليد او وئيل چه مونږ ته حديث بيان کړو شعبه هغوى د عبدالرحمن بن قاسم رحمته نه نقل کړې دي. ⑧

د جمهور شراح حديث وائي: په شراح حديث کنبی حافظ ابن حجر رحمته علامه عيني رحمته علامه قسطلانى رحمته د دې خبرې وضاحت کولوسره اوفرمائيل چه سند تعليق گنرل وهم دي بلکه مسند او متصل روايت دي. د عن عبدالرحمن عطف په عن ابى بکر بن حفص باندې دي. امام شعبه رحمته په دوو سندونوسره دا روايت د حضرت عائشه رضي الله عنها نه نقل کړې دي. په يوسند کنبی د هغوى شيخ ابوبکر بن حفص رحمته دي او په دويم سند کنبی د هغوى شيخ عبدالرحمن بن قاسم رحمته دي. ابونعيم رحمته او امام بيهقي رحمته د ابوالوليد په طريق سره د دواړو سندونو موصولتخريج کولونه پس فرمائي «أخرجه

① تهذيب الاسماء واللغات: ۳۰۳/۱.

② تهذيب الكمال: ۳۵۱/۱۷.

③ کتاب الثقات: ۶۲/۷.

④ تهذيب التهذيب: ۲۵۵/۶.

⑤ سير اعلام النبلاء: ۵-۶/۶.

⑥ اوگوروى ص: ۴۳۹.

⑦ شرح الكرمانى: ۱۲۵/۳.

(رواه البخاری فی الصحيح) عن أبی الولید بالإسنادین صحیحاً، یعنی امام بخاری رحمته اللہ علیہ ذابوالولید پہ طریق سرہ ددغہ دوارو سندونو تخریج کرې دی.
ابومسعود وغیرہ په اطراف کښې هم دغه شان فرماتیلی دی. (۲)

مطله: مثله مرفوع او منصوب دواړه شان لوستل جائز دی. مطلب دادې چه شعبه ذابوبکر بن حفص نه د روایت په شان دا روایت هم دې هغوی د عبدالرحمن بن قاسم رحمته اللہ علیہ نه نقل کړې دي. (۳)
امام اصیلی **مطله** ابتداء کښې د بآء موحده زیاتی سره نقل کړې دي. (۴) د امام بیهقی رحمته اللہ علیہ روایت هم **مطله** په خانی **مطله** راغلې دي. (۵)

الحديث الرابع

۳۳ - حَدَّثَنَا أَبُو الْوَلِيدٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ جَبْرِ، قَالَ: سَمِعْتُ أَنَسَ بْنَ مَالِكٍ يَقُولُ: «كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالْمَرْأَةُ مِنْ نِسَائِهِ يَفْتَسِلَانِ مِنْ إِيَّاهُ وَاحِدٍ» زَادَ مُسْلِمٌ، وَوَهَبُ بْنُ جَرِيرٍ، عَنْ شُعْبَةَ «مِنْ الْجَنَابَةِ»

ترجمه: مونږ ته ابوالولید بیان او کړو ونی و نیل چه اوونیل مونږ ته شعبه هغوی د عبدالله بن عبدالله بن جبر نه هغوی اوونیل چه ماد حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ نه واوریده هغونی فرماتی چه رسول اکرم صلی اللہ علیہ وسلم او د هغوی د بیبیانو نه یوه بی بی دواړو به په یو خانی یولونی سره غسل کولو. مسلم بن ابراهیم او وهب بن جریر د شعبه نه په روایت کښې **«مِنْ الْجَنَابَةِ»** اضافه نقل کړې ده.

د حدیث تخریج: علامه ابن ملقن رحمته اللہ علیہ علامه عینی رحمته اللہ علیہ علامه قسطلانی رحمته اللہ علیہ لیکلی دی چه دا حدیث د امام بخاری رحمته اللہ علیہ د افراد نه دي. (۶) د امام بخاری رحمته اللہ علیہ نه علاوه نور ائمه حدیث امام مسلم رحمته اللہ علیہ وغیرہ د حضرت انس رضی اللہ عنہ نه په دې باره کښې هیڅ یو روایت نه دي نقل کړې. (۷)

ترجمه رواة أبو الولید، شعبه: ددې دواړو حضراتو احوال اول بیان کړې شوی دی. (۸)

(۱) رواه البيهقي في السنن الكبرى، كتاب الطهارة باب في فضل الجنب: ۲۸۹/۱ رقم الحديث: ۸۹۲ ولفظه: "وأخبرنا أبو عبد الله، نا أبو بكر أحمد بن إسحاق، أنا أبو العثنى، ثنا الوليد، ثنا شعبه، عن عبد الرحمن بن القاسم عن أبيه عن عائشة: بمثله. رواه البخاري في الصحيح عن أبي الوليد بالإسنادين جميعاً. فتح الباري ۴/۹۳۲ [إرشاد الساري: ۵۰۰/۱]

(۲) التوضيح: ۵۷۶/۴ فتح الباري: ۴۹۳/۲ عمدة القاري: ۳۱۱/۳.

(۳) عمدة القاري: ۳۱۱/۳ [إرشاد الساري: ۵۰۰/۱]

(۴) عمدة القاري: ۳۱۱/۳ [إرشاد الساري: ۵۰۰/۱]

(۵) وقد مر تخریجه آنفاً.

(۶) التوضيح لشرح الجامع الصحيح: ۵۷۷/۴ عمدة القاري: ۳۱۲/۳ [إرشاد الساري: ۵۰۱/۱]

(۷) التوضيح: ۵۷۷/۴.

(۸) ذابوالولید حالات کشف الباري: ۲۸/۲ کتاب الإیمان باب علامة الإیمان حب الأنصار په ذیل کښې او کشف الباري: ۱۶۱/۴ کتاب العلم باب إثم من كذب على النبي صلى الله عليه وسلم لأتدي أوگورنی. د امام شعبه حالات کشف الباري: ۶۸۷/۱ کتاب الإیمان باب المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده لأتدي تیر شوی دی.

عبدالله بن عبدالله بن جبر: داد صحیح بخاری مسلم ترمذی اونسانی راوی عبدالله بن عبدالله بن جبر یا جابر رضی الله عنه دی. (۱)

أنس بن مالك: داد رسول الله صلی الله علیه و آله خادم خاص او مشهور صحابی حضرت انس بن مالک بن نضر بن ضمضم بن زید بن حرام بن جندب بن عامر خزرجی انصاری رضی الله عنه دی. (۲)

مسلم: داد امام بخاری رحمته الله شیخ مسلم بن ابراهیم القصاب از دی فراهیدی بصری رحمته الله دی. شحام په نوم باندې هم مشهور دی. (۳)

وهب: دا وهب بن جریر بن حازم بن زید بن عبدالله ابن شجاع از دی بصری رحمته الله دی. ددوی کتیب ابو العباس دی. (۴)

د حدیث شرح

قوله: كان النبي ﷺ والمرأة من نساء يفتسلان من إناء واحد: یعنی

حضور پاک او دهغوی د بیبیا نو نه یوه بی بی په یو ځانی یو لوبنی سره غسل کولو. والمرأة مرفوع او منصوب دواړه شان لوستل صحیح دی. د مرفوع لوستلو په صورت کتیبې د ماقبل لفظ النبي باندې عطف وی او منصوب لوستلو په صورت کتیبې به مفعول معه جوړیږي. (۵)

قوله: زاد مسلم ووهب بن جریر عن شعبة: من الجنابة: مسلم بن ابراهیم او وهب بن

جریر د امام شعبه نه **من الجنابة** اضافه نقل کړې ده.

د حدیث باب تعلیق: علامه کرمانی رحمته الله او علامه قسطلانی رحمته الله فرمائی چې ښکاره خبره ده چه داد؟ اما بخاری رحمته الله د طرف نه د حدیث باب تعلیق دی ځکه چه د وهب بن جریر رحمته الله د انتقال په وخت د امام بخاری رحمته الله عمر دولس کاله وو او داهم ممکن دی چه امام بخاری رحمته الله دا روایت دهغوی نه اوریدلی وی. وهب بن جریر مسلم بن ابراهیم سره یو ځانی کول او راوړل ددې تائید کوی. په دې صورت کتیبې د امام شعبه شیخ په سابقه سند کتیبې ذکر شوي عبدالله بن عبدالله بن جبر رحمته الله وی. (۶)

(۱) ددوی مختصر حالات کشف الباری: ۳۹/۲ کتاب الإيمان باب علامة الإيمان حب الأنصار ومیمی حدیث په ذیل کتیبې تیر شوی دی.

(۲) دهغوی رحمته الله حالات کشف الباری: ۵/۲-۴ کتاب الإيمان باب من الإيمان أن يحب لأخيه ما يحب لنفسه رومی حدیث لاتدې بیان شوی دی.

(۳) ددوی حالات کشف الباری: ۵۵-۵۶/۲ کتاب الإيمان باب زيادة الإيمان ونقصانه د رومی روایت لاندې تیر شوی دی.

(۴) تهذیب الکمال: ۱۲۱/۳ ددوی احوال کتاب الوضوء باب من لم يرالوضوء إلا من المغرجين قبل والدبر وقول الله تعالى (أَوْجَاءً أَحَدًا مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ) پنځم حدیث لاتدې تیر شوی دی.

(۵) فتح الباری: ۴۹۳/۲ [ارشاد الس] شرح الکرماني: ۱۲۵/۳ [ارشاد الساری: ۵۰۱/۱ هم دا علامه عینی رحمته الله هم ذکر کړې دي. عمدة القاري: ۴۱۲/۳.

اری: ۵۰۱/۱.

(۶) شرح الکرماني: ۱۲۵/۳ [ارشاد الساری: ۵۰۱/۱ هم دا علامه عینی رحمته الله هم ذکر کړې دي. عمدة القاري: ۴۱۲/۳.

وهب: اصیلی او د ابوالوقت په روایت کښې د وهب نه پس ابن جریر بن حازم اضافه ده ابو نعیم وغیره هم ددې جزم کړې دي. د ابوذر په روایت کښې د وهب په ځانې وهیب تصغیر سره راغلې دي.^(۱)

د حافظ ابن حجر رحمته الله توجیه: حافظ ابن حجر رحمته الله فرمائی چې د ابوذر په روایت کښې چې کوم وهیب راغلې دي زما په خیال کښې هغه وهب دي. ځکه چې د تتبع کثیر نه پس ددې حدیث وهب بن جریر نه کیدل موندلې شوی دی. (د لکون نه باوجود) مونږ دا وهیب بن خالد نه نه دي موندلې، دي نه علاوه وهیب بن جریر د امام شعبه نه روایت کونکونه دي خو وهیب د هغه اقران (د زمانې) نه دي.^(۲)

د علامه عینی رحمته الله توجیه او حافظ صاحب باندې نقد: علامه عینی رحمته الله وهیب د کتاب غلطی ګرځولې ده او په حافظ ابن حجر رحمته الله باندې نقد کولو فرمائی چې بعض خلقو د وهب په ځانې وهیب وهب ګرځولې دي او ددې په اثبات کښې ئې دا دلیل ورکړي دي چې وهب د شعبه نه روایت کوی او وهیب د هغوی د زمانې د خلقو نه دي حالانکه د چا د زمانې د خلقو نه کیدل د هغه نه په روایت کښې مانع نه دي. دا جدا خبره ده چې دلته روایت د وهب دي وهیب نه دي. (۳) علامه ابن ملکن رحمته الله لیکلی دی چې ابومسعود او خلف په اطراف کښې مسلم بن ابراهیم د سند نه ساقط کولوسره صرف وهب باندې انقصار کړې دي یعنې دا روایت ئې صرف د وهب نه نقل کړې دي.^(۴)

د تعلیق غرض: د امام بخاری رحمته الله غرض په دې تعلیق سره په دې خبره باندې تنبیہ کول دي چې څنګه ابوالولید د امام شعبه نه په دې سند سره مذکور روایت نقل کړې دي هم دغه شان مسلم بن ابراهیم او وهب بن جریر هم د امام شعبه نه هم په دغه سند سره دا روایت نقل کړې دي او ددې په آخره کښې هن الجنبۃ الفاظو اضافه کړې ده.^(۵)

د محدث اسماعیلی په روایت کښې من الجنبۃ اضافه نشته دي: محدث اسماعیلی رحمته الله د وهب بن جریر د روایت تخریج کړې دي لیکن په دې کښې د من الجنبۃ اضافه نشته دي. دهغوی سند دادي (قال: اخبرني ابن ناجية، حدثنا زيد بن احرز، حدثنا وهب بن جرير، حدثنا شعبه) (۶) امام اسماعیلی د ابن مهدی او بهز په طریق سره هم دا روایت من الجنبۃ د اضافه نه بغیر تخریج کړې دي.^(۷) د احادیث باب ترجمه سره مناسبت: په دې حواله سره څه خبرې اترې د باب حدیث اول او دویم لاندې تیرې شوی دي. اوس دلته نور پیش خدمت دي:

یواعتراض: که چرته څوک دا اوواڼی چې سوا د حدیث هشام نه باقی احادیث باب کښې په لوبښی کښې د لاس داخلولونه وړاندې د لاس د وینځلو څه ذکر نشته دي؟
د ابن بطلال رحمته الله توجیه: علامه ابن بطلال ددې جواب ورکولوسره فرمائی چې په حدیث هشام او ترجمه الباب کښې مناسبت موجود دي او په دې سره د ترجمه الباب د معنی وضاحت هم کیږی. هغه داسې چې

(۱) فتح الباری: ۴۹۳/۲ عمده القاری: ۳/۳۱۲ [ارشاد الساری: ۵۰۱/۱]

(۲) فتح الباری: ۴۹۴/۲ - ۴۹۳.

(۳) عمده القاری: ۳/۳۱۲.

(۴) التوضیح: ۵۷۷/۴.

(۵) فتح الباری: ۴۹۴/۲ عمده القاری: ۳/۳۱۲.

(۶) التوضیح: ۵۷۷/۴ عمده القاری: ۳/۳۱۲ فتح الباری: ۴۹۴/۲.

(۷) التوضیح: ۵۷۷/۴ عمده القاری: ۳/۳۱۲.

امام بخاری حدیث هشام په کوم کښې چې په لوبښی کښې د لاس داخلولونه وړاندې د لاس د وینځلو ذکر دې دانی په دې خبره باندې محمول کړی دی چې کله په لاس باندې د مني اونجاست د لگیدو ویره وی او نور روایات په کوم کښې چې د لاس د وینځلو ذکر نشته دې هغه نې د لاسونو په یقیني طهارت حالت باندې محمول کړې دي.^(۱)

د امام مهلب رحمته الله علیه توجیه: ابن بطال رحمته الله علیه د امام مهلب نه نقل کړی دی چې امام بخاری رحمته الله علیه په ترجمه الباب کښې او فرمائیل «هل يدخل المحب يده في الإناء قبل أن يغسلها إذا لم يكن على يديه قدر غير الجنابة» دې نه مراد دهغه جنبی لاس دې چې د مني وغیره ټولو نجاساتونه پاک وی نوییا د دغه جنبی دپاره خپل لاس د وینځلو نه وړاندې په لوبښی کښې داخلول جائز دی. ددې دپاره چې صرف د جنابت حکمی د وجې نه د سړي یو اندام نجس کیږي نه ځکه چې نبی کریم صلی الله علیه و آله فرماني «مؤمن نجس نه وی»^(۲) هم دا توجیه علامه کرمانی رحمته الله علیه او ابن ملقن رحمته الله علیه د ابن بطال رحمته الله علیه په حواله سره نقل کړې ده.^(۳)

د ابن منیر اسکندرانی توجیه: علامه ناصرالدین احمد بن محمد المعروف ابن المنیر اسکندرانی رحمته الله علیه شارح بخاری ابن بطال رحمته الله علیه توجیه بعید گرځولي ده او د احادیث او ترجمه الباب په حواله سره نې فرمائیلې چې د لاس وینځل به یا د حدت حکمی د وجې نه وی یا د حدت عینی د وجې نه او په ترجمه کښې دا منلې شوی دی چې دلته خبرې اترې دهغه سړي باره کښې دی د چا په لاس باندې چې د څه قسم قدر نجاست حقیقی نه وی لگیدلي نو اوس دا احتمال باقی پاتې نه شو چې د غسل کونکي په لاس باندې نجاست حکمی وی کوم چې په لوبښی کښې د لاس داخلولونه مانع وی لیکن داخبره مسلم ده چې نجاست حکمی مانع نه دې ځکه چې د نجاست حکمی اثر په اوبو کښې ښکاره شوې وې نوییا د جنبی دپاره د تکمیل غسل نه وړاندې به په لوبښی کښې لاس داخلول جائز نه وو. لیکن اثناء غسل دخول ید جائز دې نو معلومه شوه چې په اوبو کښې لاس لگولو سره جنابت یعنی نجاست حکمی اثر په دې کښې نه ظاهریږي لهذا د غسل په شروع کښې هم لاس په لوبښی کښې داخلولوسره څه مانع نه دی لکه چې په دوران غسل کښې داسې کولوسره څه ځیز مانع نه دې. په دې سره داخبره ثابته شوه چې د جنبی د بدن نه د اوبو څاڅکي پریوځي نو هغه پاک دی دهغې د غسل والا په لوبښی کښې پریوتلوسره د غسل اوبوته هېڅ نقصان نه رسیږي یعنی هغه ناپاکه کیږي نه.^(۴)

د ابن ملقن رحمته الله علیه توجیه: ابن ملقن رحمته الله علیه پنځه توجیهات ذکر کړي دي.

۱. وومی او دویمه توجیه: یو د ابن بطال رحمته الله علیه او دویمه د ابن منیر رحمته الله علیه دغه دواړه تیرې شوې.

دویمه توجیه: ابن ملقن رحمته الله علیه دریمه توجیه دا بیان کړې ده چې په حدیث ثاني او ترجمه کښې مناسبت ښکاره دې باقی پاتې شوه خبره د حدیث اول نوکه چرې حضور پاک و اوحضرت عائشه رضی الله عنها اول لاسونه وینځلي وې نو حضرت عائشه رضی الله عنها به مختلف ابدینا فیه په ځانې باندې مختلف ابدینا منه فرمائیل یا دا چې

(۱) شرح ابن بطال: ۳۸۸/۱.

(۲) شرح ابن بطال: ۳۸۸/۱ او قد مر تخريج الحديث.

(۳) شرح الکرماني: ۱۶۴/۳ التوضيح: ۵۷۷/۴.

(۴) المتواری علی تراجم أبواب البخاری ص: ۷۶.

هغوی چرته مختلف اېدناغه فرمائیلی وی اوکله نی منه فرمائیلی اوباقی احادیث هم په دې باندې محمول دی.^(۱)

خلورمه توجیه: خلورمه توجیه نی دا بیان کړې ده چه په دې کښې دا احتمال هم دې چه کله امام بخاری رحمته الله علیه اکثر احادیث هغه ذکر کړی دی په کوم کښې چه د لاس وینخل ذکر نه دی نوډدې نه معلومه شوه چه بغیرد لاسونو وینخلو نه هم په لوښی کښې لاس داخلول په غسل جنابت کښې جائز دی. ځکه چه که چرې داسې کول جائز نه وې نو بیا به په ټولو احادیثو کښې د وینخلو ذکر کولو.^(۲)

پنځمه توجیه: پنځمه توجیه نی دا ذکر کړې ده چه امام بخاری رحمته الله علیه د خپل عادت مطابق په بعض طرق کښې د لاس وینخل ذکر کړی دی او باقی کښې معنی مقصودی مستنبط کیدونکې لفظ ترک کړو دې دپاره چه قاری د نور طرق حدیث په ذریعه د امام بخاری رحمته الله علیه د مقصود استخراج اوکړې شی. چنانچه امام مسلم رحمته الله علیه د حضرت عائشه صدیقه رضی الله عنها نه نقل کړی دی چه رسول الله صلی الله علیه و آله په کله غسل شروع کولو نو په خپل ښی لاس باندې به نی اوبه اچولوسره خپل دواړه لاسونه وینخل. ددې روایت په آخره کښې حضرت عائشه رضی الله عنها فرمائی «كنت اغتسل أنا وهو من آباء واحد» نوډدې نه معلومه شوه چه په کومو احادیثو کښې د لاس وینخل موجود نه دی هلته هم د لاسونو وینخل مراد دی لکه چه نورو طرق حدیث نه معلومیږي.^(۳)

۱۰- باب: تَفْرِيقُ الْغُسْلِ وَالْوُضُوءِ

په غسل او اودس کښې فصل کول

د کشف الباری د متن دپاره منتخب نسخه^(۱) مصری نسخه شرح الکرمانی فتح الباری عمده القاری فتح الباری لابن رجب الحنبلی ارشاد الساری الکوثر الجاری او التوشیح کښې «باب: تفریق الغسل والوضوء» مقدم کړې شوې دې اوددې وړاندینې باب «باب من أفرغ يمينه على شماله» روستوکړې شوې دي. خو په هندوستانی نسخه اصیلی او ابن عساکر روایت شرح ابن بطلال التوضیح او تحفة البای کښې ددې برعکس باب کښې «أفرغ بيمينه على شماله» مقدم اومذکوره باب مؤخر کړې شوې دي. دلته په ترتیب کښې د کشف الباری د متن والانسخې رعایت ساتلې شوې دي.

ما قبل سره مناسبت: علامه عینی رحمته الله علیه اوفرمانیل چه په دواړو ابوابو کښې مناسبت په دې حیثیت سره دې چه دواړه د یو فعمل جائز په بیان باندې مشتمل دی. دې نه وړاندې «هل يدخل الجنب يده في الإناء قبل أن يغسل إذا لم يمكن على يده فذو غيرة الجنابة» کښې چه کله لاس پاک وی نو بغیرد وینخلو نی د اوبو په لوښی کښې د داخلولو جواز بیان کړې شوې وو خو په دې باب کښې په غسل او اودس کښې د تفریق جواز بیانولې شی.^(۲)

(۱) التوضیح: ۵۷۸/۴

(۲) التوضیح لابن الملقن: ۵۷۹/۴

(۳) التوضیح: ۵۷۹/۴

(۴) دا نسخه د ذاکتر مصطفی دیب البغاء صاحب تحقیق او تخریج سره چهاپ شوې ده.

(۵) عمده القاری: ۳۱۳/۳

ذ ترجمه الباب مقصد:

د شيخ الحديث مولانا زكريا رحمته الله راني: شيخ الحديث مولانا زكريا رحمته الله اوفر مانييل چه دامام بخاري رحمته الله غرض ددي ترجمه نه وجوب موالات في الوضوء والغسل باندي رد كول دي د تولو شراح حديث كلام هم په دي باندي مبنی دي. (١) يعني د امام بخاري رحمته الله مقصد ددي ترجمه نه دا ثابتول دي چه په اودس او غسل كيني وار په وار وينخل واجب نه دي بلكه د اول نه وينخلي شوې اندامونه د اوجيدونه پس هم باقي اندامونه او وينخلي شي اولمده كړي شي نو اودس او غسل به صحيح شي. په دي تفريق سره به په اودس او غسل باندي هيڅ فرق نه پريوځي.

دعلامه كرماني رحمته الله راني: دعلامه كرماني رحمته الله راني داده چه ددي ترجمه په غرض كيني دوه احتمالات دي. يو دا چه عدم وجوب موالات بيانول دي اودويم دا چه په غسل كيني د اودس نه داخليدل بيانول دي. تردې پوري چه كه چاته دواړه حدث لاحق شي نو دهغه د طهارت دپاره به صرف غسل نه كافي كيږي. (٢)

ددي دواړو احتمالاتو د ذكر كولو نه پس علامه كرماني رحمته الله رومي احتمال ظاهر گرځولي دي. (٣) دا مشهوره اختلافي مسئله ده چه په اودس او غسل كيني موالات واجب دي كه نه؟ دغسل مسئله خو امام بخاري رحمته الله اصالتاً ذكر كړې ده او اودس ئي تبعاً ذكر كړې دي.

موالات في الوضوء: چنانچه په اودس كيني موالات ضروري دي كه نه؟ دي كيني اختلاف دي. امام ابوحنيفه رحمته الله (٤) امام شافعي رحمته الله د قول جديد مطابق (٥) او په يوروايت كيني امام مالك رحمته الله (٦) او امام احمد رحمته الله فرماني چه په اودس كيني موالات واجب نه بلكه سنت دي. (٧) امام مالك رحمته الله او امام احمد رحمته الله دخپل مشهور قول مطابق چه ددوي نه ديرو كسانو نقل كړې دي دموالات د وجوب قائل دي. (٨) د امام شافعي رحمته الله قول قديم هم د وجوب موالات دي. (٩) هم دغه سيدنا حضرت عمر رضي الله عنه حضرت قتاده رحمته الله او امام اوزاعي رحمته الله هم قول دي. (١٠)

د موالات وضاحت: په عامو حالاتو كيني كله چه مزاج او موسم معتدل وي نو د يو اندام د اوجيدونه وړاندي د بل اندام وينخلو موالات ونيلي شي. چنانچه امام مالك رحمته الله فرماني: «ان كان ترك ذلك ناسياً بني على وضوءه وان تناول ذلك، قال: وان كان ترك ذلك عامداً استأنف الوضوء» كه څوك په قصد سره موالات ترك كړي نو دهغه په ذمه د اودس استيناف او راگرځول واجب دي. كه چري عمدتاً ئي ترك نه كړي بلكه

(١) الكنز المتواري: ٢٠٧/٣ الأبواب والتراجم ص: ٦١ حاشية اللامع: ٢٢١/٢.

(٢) شرح الكرماني: ١٢٧/٣.

(٣) شرح الكرماني: ١٢٧/٣.

(٤) ردالمحتار مع الدر المختار: ٩٠/١ بدائع الصنائع: ٢١١/١ البحر الرائق: ٥٥/١.

(٥) المجموع شرح المذهب: ٥٣/١ الشرح الكبير: ١٣١/١ السراج الوهاج ص: ١٩.

(٦) حاشية الدسوقي: ١٥٤/١.

(٧) الإنصاف: ١٣٩/١.

(٨) المدونة الكبرى: ١٥/١ حاشية الدسوقي: ١٥١/١ المغني لابن قدامة: ٩٢/١ الإنصاف: ١٣٩/١.

(٩) المجموع: ٥٣/١ السراج الوهاج ص: ١٩.

(١٠) الأوسط لابن منذر: ٤٢٠/١.

هیرشی نو استیناف او را گر خول واجب نه دی صرف متروکه اندام به وینخی سره ددې چه په دې کنبې زیات وخت تیر شوې وی هم دغه قول د لیت بن سعد رضی الله عنه هم دې. (۱)

د امام مالک رضی الله عنه په یو روایت کنبې دی چه که چرې فصل یسیر وی نوهیڅ بدیت نشته دې او که فصل کثیر وی نو بیا په دغه صورت کنبې به را گر خول واجب وی. (۲)

د فصل یسیر او کثیر حکم: علامه نووی رحمته الله علیه لیکلي دی چه شیخ ابو حامد او محاملی په دې خبره باندې د مسلمانانو اجماع نقل کړې ده چه د اودس د اندامونو په وینځلو کنبې تفریق یسیر مضر نه دې. (۳)

د تفریق کثیر یاره کنبې د امام شافعی رحمته الله علیه دوه اقوال دی. په دې کنبې صحیح قول په کوم چه د ټول اصحاب شوافع اتفاق دې چه تفریق کثیر هم مضر نه دې. هم په دې باندې امام شافعی رحمته الله علیه په قول جدید کنبې نص فرمایلي دي. (۴) هم دغه قول د سیدنا عمر رضی الله عنه ابن عمر رضی الله عنه سعید بن مسیب عطاء طاؤس حسن بصری نخعی سفیان ثوری او ابن المنذر رحمهم الله او په یو روایت کنبې د امام احمد رحمته الله علیه هم قول دې. (۵)

فصل یسیر او فصل کثیر څه هیڅ دي؟ د حنفیه او حنابله مذهب اود امام شافعی رحمته الله علیه د قول صحیح او مشهور حاصل دادې چه د زمان او مکان او متوضی په مزاج کنبې اعتدال نه باوجود که چرې یو ځانی اوج شی نودا فصل طویل او کثیر دې او که چرې پخپله نه او چیرې نودا فصل یسیر دې. (۶) که د اودس کونکې د مزاج گرمی یا یخنی او په غیر معتدل موسم کنبې د خشک هوا چلیدو د وجې نه یو اندام اوج شی نودې اعتبار نشته دې. (۷)

بعض شافعیه حضرات وائی چه د تفریق کثیر نه مراد طویل متفاحش دې. (۸) د شوافع یو روایت داهم دې چه د یسیر او کثیر دارومدار په عرف او عادت باندې دې. (۹) هم دغه شان قول د ابن عقیل نه حنابله هم نقل کړې دې. (۱۰)

علامه رافعی رحمته الله علیه نقل کړی دی که چرې دومره وخت تیر شي په کوم کنبې چه دوباره پوره طهارت حاصلیدي شی نودا فصل طویل دې گنی یسیر او قلیل دې. (۱۱)

د تفریق د مودې اعتبار د اودس د افعال نه د آخری فعل نه کولې شی تردې چه که چا مخ او لاسونه اووینځل بیا فصل واقع شی اود لاسونو اوچیدونه وړاندې د سرمسح او کړه نودا فصل مضر نه دې

(۱) الدونة الكبرى: ۱/۱۵۱ حاشية الدوقی: ۱/۱۵۱ الاوسط: ۱/۴۲۰.

(۲) حاشية الدوقی: ۱/۱۵۱.

(۳) المجموع شرح المذهب: ۱/۴۵۲.

(۴) المجموع: ۱/۴۵۲.

(۵) المجموع: ۱/۴۵۴.

(۶) ردالمحتار مع الدر المختار: ۱/۹۰ البحر الرائق: ۱/۵۵ بدائع الصنائع: ۱/۲۱۱ المغنی: ۱/۹۴ الإنصاف: ۱/۴۰ المجموع: ۱/۴۵۳.

(۷) المجموع: ۱/۴۵۳ الشرح الكبير: ۱/۱۳۲.

(۸) المجموع: ۱/۴۵۳.

(۹) المجموع شرح المذهب: ۱/۴۵۳.

(۱۰) المغنی لابن قدامة: ۱/۹۴ الإنصاف: ۱/۱۴۰.

(۱۱) الشرح الكبير: ۱/۱۳۲ المجموع: ۱/۴۵۳.

سره ددې چه مخ اوچ شوې وی. که چرې اندامونه نې درې ځل اووینځل نوډه آخري ځل وینځلو به اعتبار کېږي.)

د قائلین وجوب دلائل

دویم دلیل: قائلین وجوب موالات فی الوضوء یو دلیل دادې چه **﴿فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ﴾** (۱) کنبې د الله تعالی مطلق حکم د اودس د تعجیل او وار په وار د اودس تقاضا کوی. هم دغه امر د تعجیل د تفریق دپاره مانع دي. (۲)

دویم دلیل: دویم دلیل رسول الله ﷺ وار په وار اودس کړې بیاني ارشاد او فرمانيلو **﴿هَذَا وَضُوءُ لَا يَغْلِبُ اللَّهُ الصَّلَاةَ إِلَّا بِهِ﴾** (۳) یعنی الله تعالی د دغه وار په وار اودس کولونه بغیر مونځ نه قبلوی. (۴)

درېم دلیل: دریم دلیل د حضرت انس رضی الله عنه نه روایت دي چه یوسړې د حضور پاک په خدمت کنبې اودس کولوسره راغلو په داسې حالت کنبې چه هغه په خپه کنبې د یونوک برابر ځاني نه وو وینځلي. نو حضور پاک هغه سړي ته او فرمانييل **﴿ارْجِعْ فَأَحْسِنْ وَضُوءَكَ﴾** (۵) لږه شه او اودس په ښه شان سره او کړه. د ابو داؤد **رحمته** په روایت کنبې دی حضور پاک یوسړې په مونځ کولوباندې اولیدلو او د هغه د خبې څه حصه په اندازه د یودرم اوچه پاتې شوې وه نو حضور پاک دغه سړي ته د اودس اومونځ دواړو راگرځولو حکم او کړو. (۶)

د حضرت عمر رضی الله عنه اثر: دغه شان یواثر د حضرت عمر رضی الله عنه نه هم نقل دي. چنانچه ابوسفیان د جابر نه نقل کړی دی هغه وائي: **﴿رَأَيْتُ مَرْحَمَةَ النَّبِيِّ ﷺ يَتَوَضَّأُ، فَيَقِي فِي رِجْلِهِ لَبْعَةً، فَقَالَ: أَعْدِلُ الْوَضُوءَ﴾** (۷) یعنی حضرت عمر بن خطاب رضی الله عنه یوسړې اولیدلو چه اودس نې کولو (بیا چه کله هغه اودس او کړی نو د هغه د خبې څه حصه اوچه پاتې شوه او هلته د اودس اوبه نه وې رسیدلې نو حضرت عمر رضی الله عنه سړي ته او فرمانييل چه اودس راوگرځوه یعنی د نوی سر نه دوباره اودس او کړه.

(۱) الشرح الكبير: ۱/۱۳۲.

(۲) المائدة: ۶.

(۳) الحاوی الكبير: ۱/۱۶۵.

(۴) الحديث رواه ابن ماجه في سننه كتاب الطهارة باب الوضوء ثلاثاً ثلاثاً رقم: ۱۱۹ والبيهقي في سننه كتاب الطهارة باب فضل التكرار في الوضوء رقم: ۳۸۰-۳۷۹.

(۵) الحاوی الكبير: ۱/۱۶۵.

(۶) رواه مسلم في صحيحه في كتاب الطهارة باب وجوب استيعاب جميع أجزاء محل الطهارة رقم: ۲۴۳ وأبو داود في سننه في كتاب الطهارة باب تفریق الوضوء رقم: ۱۷۳ وقال أبو داود: هذا الحديث ليس بمعروف عن جرير بن حازم ولم يروه إلا ابن وهب وحفذه وقد روى عن معقل بن عبيد الله الجزي عن أبي الزبير عن عمر عن النبي صلى الله عليه وسلم نحوه قال: أرجع فأحسن وضوءك. انظر جامع الأصول رقم: ۵۱۵۵-۵۱۵۶.

(۷) الحديث رواه أبو داود في سننه كتاب الطهارة باب تفریق الوضوء رقم: ۱۷۴ اراجع جامع الأصول رقم: ۵۱۵۷.

(۸) الأثر أخرجه البيهقي في السنن الكبرى في كتاب الطهارة باب تفریق الوضوء: ۱/۱۳۶ رقم الحديث: ۳۹۵.

د قائلین عدم وجوب دلائل

دویم دلیل: د قائلین عدم وجوب موالات یو دلیل هم هغه د سورت مائه آیت (قَاعِلُوا وُجُوْهُكُمْ وَلَیْسَ بِکُمْ) (۱) دې چه الله تعالی په خپل کتاب کښې (مطلقاً) د اودس د اندامونو د ونځلو حکم ورکړې دې. نو چاچه دغه اندامونه او ونځل هغه په مامور به باندې عمل اوکړو که په ونځلو کښې تفریق اوکړی او که یو بل پسې اووینځی. (۲)

دویم دلیل: دویم دلیل دابن عمر رضی الله عنهما اثر دې کوم چه امام بخاری رحمه الله په دې باب کښې نقل کړې دې چه هغه خپلې خپې د اودس د اوچیدو نه پس اووینځلې.

دویم دلیل: هم د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما اثر دې امام مالک رحمه الله او امام شافعی رحمه الله نقل کړې دې. «أن عبدالله بن عمر قال فی السوق فمرتوضاً فغسل وجهه ویدیه و مسح رأسه ثم دعی لحنارة لصلی علیها حين دخل المسجد فمسح علی غفله ثم صلی علیها» (۳)

یعنی حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما بازار کښې د قضا حاجت دپاره جوړشوی یوځانی متیازی اوکړې هغه اودس اوکړو په کوم کښې چه مخ او لاسونه اووینځل او په سرنی مسح اوکړه، بیا هغه د یوې جنازې کولو دپاره راوغوښتلې شو نو هغوی رضی الله عنهما جمات ته تشریف راوړو او په موزو باندې نی مسح اوکړه او جنازه نی اوکړه.

امام بیهقی رحمه الله د ابن عمر رضی الله عنهما هم دغه اثر نقل کړې دې او په دې کښې نی دا صراحت کړې چه د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما په موزو باندې مسح کولرد اودس د اوچیدو نه پس وو. چنانچه د بیهقی د روایت الفاظ دادی: «فمسح علی غفله بعد ما جف وضوءه و صلی» (۴) یعنی حضرت ابن عمر رضی الله عنهما د اودس د اوچیدو نه پس په موزو باندې مسح اوکړه او مونځ نی ورکړو. د روایت نقل کولونه پس امام بیهقی رحمه الله فرمائی چه «هذا صحیح عن ابن عمر ومشهور عن قتبه هذا اللفظ» (۵)

د امام نووی رحمه الله دا دلیل حسن گڼوځول: امام نووی رحمه الله د مذکوره روایت نقل کولونه پس لیکلی دی «هذا دلیل حسن» ځکه چه ابن عمر رضی الله عنهما دا عمل د جنازې دپاره د راتلونکو په مخکښې اوکړو او چاهم په دې باندې نکیر او نه کړو. (۶)

عقلی دلیل: امام طحاوی رحمه الله د موالات په عدم وجوب باندې عقلی دلیل ورکولوسره فرمائی: «جفاف الوضوء لمن یحدث فلا ینقضه، كما أن جفاف سائر الأعضاء لا یطل الطهارة» (۷) اودس اوچیدل داحث نه دې چه په دې سره اودس مات شی لکه د ټولو اندامونو د اودس اوچیدل چه طهارت نه باطل کوی.

(۱) المائدة: ۶

(۲) الأوسط فی السنن والإجماع والختلاف: ۴۲۱/۱.

(۳) أخرجه الإمام مالک فی الموطأ کتاب الطهارة باب ماجاء فی المسح علی الخفين: ۳۷/۱-۳۶ رقم الحديث:

۴۳ والإمام الشافعی فی الأم، کتاب الطهارة باب تقديم الوضوء ومتابعته رقم: ۴۲۳.

(۴) السنن الکبری کتاب الطهارة باب تفریق الوضوء رقم: ۳۹۷.

(۵) السنن الکبری کتاب الطهارة باب تفریق الوضوء رقم: ۳۹۷.

(۶) المجموع: ۱/۵۵۵ الحاوی الکبیر: ۱/۱۶۵ البحر الرائق: ۵۵/۱.

(۷) مختصر اختلاف العلماء: ۱۵۳/۱ عمدة القاری: ۳/۱۳ فتح الباری: ۲/۴۹۴.

د قائلین وجوب د دلائلو جواب: د قائلین وجوب د دلائل جواب د رومی دلیل جواب دادې چه کله تفریق اوفصل فی الوضوء دالله تعالی ارشاد (فَأَعْلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَبْیْکُمْ) کښې ورکړې شو د امر په انتثال سرمانع نه دې نو دا ضروری دی چه بیادا آیت د عدم موالات د پاره هم مانع نه وی. (۱)

د دویم دلیل جواب: دویم دلیل «هذا وضوء لا یقبل الله الصلاة إلا به» باره کښې امام نووی رحمه الله فرمائیلي چه دا روایت د ابی بن کعب او ابن عمر رضی الله عنهما نه په سند ضعیف سره نقل دې. امام ابوبکر حازمی رحمه الله اوفرمانیل چه دا حدیث د یونه زیات صحابه کرامو نه په متعدد طرق سره نقل دې اوهغه ټول طرق ضعیف دی. خلاصه دا چه دا حدیث ضعیف دې اوقابل د احتجاج او استدلال نه دې. (۲)

په مواظبت سره وجوب نه ثابتې دی: دویمه خبره دا چه د رسول الله ﷺ په موالات باندې مواظبت اختیارول وجوب نه ثابتوی ځکه چه اکثر وختونو کښې د مواظبت بیان د سنت دپاره کیږي. (۳)

د حضرت انس رضی الله عنه د روایت جواب: د حضرت انس رضی الله عنه د روایت جواب دادې چه «فأحسن وضوءک» نه په وجوب موالات باندې استدلال صحیح نه دې ځکه چه په دې کښې د استیناف حکم نه دې ورکړې شوي بلکه داتمام او احسان حکم دې. اوکه چرې دا اومنلې شی چه ددې نه اعاده او اراڅخول مراد دی نو بیا هم اتمام واحسان خو دغه اوج اندام په وینځلوسره حاصلیږي. لهدا په دې حدیث سره په وجوب اعاده باندې هیڅ دلالت نه کیږي البته داودس اندامونو وینځلوکښې دتفریق جواز اوعدم وجوب موالات ددې نه ثابتیږي. (۴)

دې نه علاوه پخپله د امام ابوداؤد «باب فی تفریق الوضوء» قانمول او ددې په ذیل کښې دا حدیث راوړل د تفریق جواز او عدم موالات باره کښې زیات واضح دې. (۵) لهدا په دې حدیث کښې امر د وجوب دپاره نه دې بلکه دا استجابی امر دې. دغه شان د امام ابوداؤد رحمه الله د خالد بن معدان د روایت باره کښې امام نووی رحمه الله فرمائیلي چه هغه ضعیف الاسناد دې. (۶) خو امام بیهقی رحمه الله او ابن قطان رحمه الله دا مرسل گرځولي دې. (۷)

بعض حضراتو دا روایت مرسل گرځولو باندې رد هم کړې دې. (۸) لیکن علامه سهارنپوری رحمه الله فرمائیلي چه دبخاری د مذهب مطابق د امام بیهقی رحمه الله او ابن قطان رحمه الله د خالد بن معدان روایت مرسل گرځول صحیح دی. ځکه چه خالد بن معدان د بعض صحابه کرامو نه عنعنه سره روایت کوی اودهغوی سره ئی لقاء هم ثابت نه ده. لهدا په یقینی توګه سره دا نه شی وئیلی چه دا د خالد د هغه بعض صحابه نه بالمشافه روایت دې. ددې احتمال د وجې نه دا موصول نه شی گرځولې کیدي البته

(۱) الحاوی الکبیر: ۱/۱۶۵.

(۲) المجموع شرح المذهب: ۴۳۰، ۴۵۵/۱. د حدیث په طرق باندې د تفصیلی کلام دپاره اوګورنی تلخیص

الحبیر، کتاب الطهارة: ۲۶۸-۲۶۶ رقم: ۸۱ اوانظر: السعایة: ۱/۱۵۹.

(۳) المبسوط: ۱/۱۷۱.

(۴) بذل المجهد: ۲/۲۶.

(۵) بذل المجهد: ۲/۲۶.

(۶) المجموع شرح المذهب: ۱/۴۵۵.

(۷) السنن الکبری کتاب الطهارة باب تفریق الوضوء رقم: ۳۹۲ (۱/۱۳۵).

(۸) تلخیص الحبیر: ۱/۲۹۲-۲۹۱.

که حدیثی رجل من أصحاب النبی صلی الله علیه وسلم نے وینیلی وې نو بیا به حدیث موصول وې خود امام مسلم رحمہ اللہ او جمهورو په نیزدا روایت متصل دی. (۱)

په خبر واحد سره په کتاب الله باندې زیاتې صحیح نه دي. (۲)

علامه لکهنوی رحمہ اللہ فرماني چه دا روایت خبر واحد دي په دي سره په کتاب الله باندې زیاتې جائز نه دي ځکه چه الله تعالی مطلقاً دغسل اومسح حکم ورکړې دي اودانې تفریق سره مفیدکړې نه دي. ددې نه علاوه داعاده په حکم کښې دا احتمال هم دي چه هغه داکمال دپاره وی لکه چه بعض روایاتو کښې غیبت کونکو ته د اودس اومونځ راگرځولو حکم ورکړې شوي دي. (۳)

داحدیث د ضعف نه باوجود په استحباب باندې محمول کولې کیدې شی لکه څنگه چه امام بیهقی رحمہ اللہ د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما قول په استحباب باندې محمول کړې دي. (سمائی) یا ددې دا تاویل هم ممکن دي چه د راگرځولو حکم د یوناقض د اودس په موجود کیدو سره وونه چه صرف د اوج خانی د وجې نه. (۴)

د امام دارقطنی رحمہ اللہ په روایت کښې دي چه یوسړی ته رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم او فرمائیل: «ارجع فامض وضوءک» یعنی لا ترشه او خپل اودس مکمل کړه راشه نو هغه داسې اوکړل.

په دې حدیث کښې دا اتم وضوءک په دې خبره باندې دلالت کوی چه حضور پاک د اودس د استیناف حکم ورته کړو. (۵) اونه ئی د تیرشوی وخت باره کښې پوښتنه اوکړه صرف دهغه خانی د وینځلو حکم ئې ورکړو کوم چه اوج پاتې شوي وو.

دحضرت عمر رضی اللہ عنہ د اثر جوابات: علماء کرامو دحضرت عمر رضی اللہ عنہ د اثر مختلف جوابونه ورکړي دي: داعاده وضوء حکم په تغلیظ باندې محمول دي: دحضرت عمر رضی اللہ عنہ د اثر جواب علامه لکهنوی رحمہ اللہ صاحب کشاف نه دا نقل کړې دي چه «انه محمول علی التقلیظ» یعنی دحضرت عمر رضی اللہ عنہ د اودس د اعاده حکم ورکول په تغلیظ باندې محمول دي. (۶)

دحافظ ابن حجر رحمہ اللہ توجیه: حافظ ابن حجر رحمہ اللہ فرماني چه دحضرت عمر رضی اللہ عنہ ارشاد «اعدا وضوءک» د اطلاق الكل وارادة الجزء د قبیل نه دي مراد دي نه صرف دخیې اوچه حصه وینځل دي. (۷)

(۱) بذل المجہود: ۳۲/۲.

(۲) قال الإمام نظام الدین الشاشی رحمہ اللہ: «وحکم الخاص من الكتاب وجوب العمل به لا محالة، فإن قابله خبر الواحد، أو القياس، فإن أمکن الجمع بينهما بدون تغییر فی حکم الخاص، يعمل بهما، وإلا يعمل بالكتاب ويترك ما يقابله». (نصل فی الخاص والعام ص: ۱۱، وراجع للتفصيل والمزيد: مبادئ علم الحديث وأصوله لمحقق العصر المحدث الشيخ شبير احمد العثماني مع تعليقات الشيخ عبدالفتاح أبو غدة، ص: ۱۹۳-۱۶۱).

(۳) الساعية: ۱۶۱/۱.

(۴) بذل المجہود: ۳۲/۲.

(۵) سنن الدارقطني مع التعليق المغني كتاب الطهارة باب في فضل الوضوء واستيعاب جميع القدم في الوضوء

بالماء: ۱۰۹/۱ رقم: ۶.

(۶) تلخيص الجبير كتاب الطهارة: ۲۹۱/۱ رقم: ۱۰۲ التعليق المغني على سنن الدارقطني: ۱۰۹/۱.

(۷) الساعية: ۱۶۱/۱.

(۸) الساعية: ۱۶۱/۱.

د امام نووی رحمہ اللہ توجیہ: امام نووی رحمہ اللہ فرمائی کہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ د اودس اعاده امر استحباب یا جواز باندی محمول دی. (۱) واجب صرف د اوچی حصی وینخل دی خکہ چه عبید بن عمر لیشی رضی اللہ عنہ د حضرت عمر رضی اللہ عنہ نه داشان واقعہ نقل کری ده په کوم کنبی چه حضرت عمر رضی اللہ عنہ صرف دخپو اوچه حصه وینخلو امر ورکولوسره فرمائیلی «اعسل ما ترکک من قدمک» (۲)

افضلیت او سنیت موالات: دا ټول بحث خود وجوب او عدم وجوب دی. په دې کنبی موجود اختلاف سره د دلائلو بیان کړې شوې دي. راجع دادي چه موالات فی الوضوء واجب نه دی لیکن دموالات سنت او افضل کیدو کنبی هیڅ اختلاف نشته. چنانچه امام ماوردی شافعی رحمہما اللہ فرمائی چه په اودس کنبی د تعجل حکم اود رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم د حکم په رنرا کنبی موالات فی الوضوء او اندامونه په کامل توگه سره وار په وار وینخل افضل دی. (۳)

امام شافعی رحمہ اللہ فرمائی: «أحب أن يتأخر الوضوء ولا يفرقه: لأن رسول الله صلى الله عليه وسلم جاء به متأخراً» (۴)

یعنی زه په اودس کنبی متابعت او عدم تفریق خوینوم خکہ چه رسول الله صلی اللہ علیہ وسلم وار په وار اودس فرمائیلی دي. اوکه چرې متوضی داسې اونه کړی نو خویش عمل دادي چه هغه دې اودس بیا اوکړی. په تفریق کونکی باندې د استیناف ضروری کیدل ماته واضح نه دی. (۵)

موالات فی الغسل: په غسل کنبی موالات واجب دی که نه په دې کنبی هم اختلاف دی. اتمه ثلاثه امام اعظم امام ابوحنیفه رحمہما اللہ (۶) امام شافعی رحمہما اللہ (۷) او امام احمد بن حنبل رحمہما اللہ (۸) فرمائی چه په غسل کنبی موالات واجب نه سنت دی هم دغه د امام مالک رحمہما اللہ هم یو قول دي. (۹)

ابن حامد او ابوالخطاب نه یو روایت او امام احمد بن حنبل رحمہما اللہ نه وجوب موالات فی الغسل هم نقل کړې دي لیکن علامه مرداوی رحمہما اللہ فرمائی چه عدم موالات هم د امام احمد رحمہما اللہ صحیح قول او مذهب دي او هم په دې د اکثر حنابله اتفاق دي. (۱۰)

د امام مالک رحمہما اللہ دویم قول دادي چه د اودس په شان په غسل کنبی هم موالات ضروری دي. (۱۱) امام ربیعہ رحمہما اللہ او فرمائیل په غسل کنبی تفریق د ناخوښه امورو نه دي او ترهغه وخته پورې دغه عمل ته غسل نه شی وئیلې کیدي ترکومې چه وار په وار د بدن اندامونه اونه وینخلې شی. باقی پاتې شوه

(۱) المجموع شرح المذهب: ۴۵۵/۱.

(۲) السنن الکبری کتاب الطهارة باب تفریق الوضوء: ۱/۱۳۶ رقم: ۳۹۶.

(۳) الحاوی الکبیر: ۱/۱۶۴ کتاب الام: ۱/۲۵۵ رقم: ۴۱۶.

(۴) کتاب الام: ۱/۲۵۵ رقم: ۴۱۶.

(۵) التوضیح: ۵۸۱/۴ عمدة القاری: ۳/۳۱۳.

(۶) ردالمحتار: ۱/۹۰ بدائع الصنائع: ۱/۹۷ المبسوط: ۱/۱۷۰ الاوسط فی السنن والإجماع والاختلاف: ۱/۴۲۱.

(۷) المجموع: ۱/۴۵۳ الحاوی الکبیر: ۱/۱۶۶ کتاب الام: ۱/۱۲۷.

(۸) المغنی لابن قدامة: ۱/۴۰ الإنصاف للمرداوی: ۱/۲۵۷/۱۴.

(۹) المدونة الکبری: ۱/۱۵ شرح الکرماني: ۲/۱۲۷.

(۱۰) الإنصاف للمرداوی: ۱/۲۵۷.

(۱۱) حاشية الدسوقي: ۱/۲۱۹.

خبره دهغه سړی چه د سحرته ترمانبامه پوري په مینځمې موده کښې قصداً عمداً په غسل کښې تفریق کوی یعنی د بدن څه حصه نې سحر اووینځله بیاوقفه کولو سره نې څه مانباڼام اووینځله نوډا غسل نه دي هم دغه دامام مالک رحمته الله علیه او امام لیث رحمته الله علیه هم قول دي. (۱)

ابن قاسم وائی که چرې تفریق دښیان یعنی هیرې د وجې نه وی نوجانز دي. د امام مالک رحمته الله علیه نه په یوقول کښې نقل دی چه په ممسوح کښې جواز دي نه چه په مفسول کښې. ابن ابی زید وائی جواز د سر سره خاص دي. ابن مسلمه په مبسوط کښې وائی چه ممسوح کښې جواز دي ممسوح که سړوی اوکه موزه. (۲)

دآئمه اربعه نه علاوه امام نخعی، سعیدبن مسیب، طاؤس، امام حسن، سفیان بن سعید ثوری او محمد بن عبدالله بن حکم رحمهم الله وغیره هم د عدم وجوب موالات فی الغسل قائل دي. (۳)

عدم وجوب موالات فی الغسل دلائل: قائلین عدم وجوب موالات فی الغسل یودلیل خو د زیر بحث باب حدیث میمونته رحمته الله علیه دي د کوم نه چه امام بخاری رحمته الله علیه تفریق فی الغسل باندې استدلال کړې دي. وجه د استدلال د حدیث ترجمه سره مطابقت او مناسبت په ذیل کښې راځی.

دویم دایلی: دویم دلیل د امام طبرانی رحمته الله علیه روایت دي کوم چه جابر بن سیلان د حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه نه نقل کړې دي: «أن رجلاً جاء إلى النبي صلى الله عليه وسلم، فسأله عن الرجل يغتسل من الجنابة فيضطر، بعض جسده الباء فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: يغسل ذلك المكان ثم يصلي». (۴)

یعنی یو سړی د رسول الله صلی الله علیه و آله په خدمت کښې حاضر شو او دهغه سړی باره کښې نې تپوس اوکړو چه غسل د جنابت اوکړی او دهغه د بدن څه حصه په اوبو سره لمده نه شی «بلکه اوجه پاتې شوي وی» نو رسول الله صلی الله علیه و آله په جواب کښې ارشاد او فرمائیلو: «يغسل ذلك المكان ثم يصلي» یعنی دغه اوج خانی دي اووینځی بیا دي مونځ اوکړی.

ددې روایت ټول راویان ثقه دی. چنانچه حافظ نورالدین علی بن ابی بکر هیشمی رحمته الله علیه مجمع الزوائد کښې د عبدالله بن مسعود رضی الله عنه دا روایت نقل کولونه پس فرمائیلی دي «رواه الطبرانی فی الکبیر و رجاله موثقون». (۵)

دویم دایلی: ددې نه علاوه د علاء بن زیاد په جید سند سره مرسل روایت نقل کړې دي: «اغتسل رسول الله صلى الله عليه وسلم من جنابة، فخرج فأمر بلبعة تحتك لمصبها الماء، فأخذ بمجتمه فلبأها». (۶)

(۱) المدونة الكبرى: ۱۱۵/۱ الأوسط: ۴۲۰/۱.

(۲) عمدة القاری: ۱۱۳/۳ التوضیح: ۵۸۲/۴.

(۳) الأوسط: ۴۲۱/۱ شرح ابن بطال: ۲۸۹/۱ عمدة القاری: ۳۱۳/۳.

(۴) المعجم الكبير مسند عبدالله بن مسعود رضی الله عنه: ۲۳۱/۱۰ رقم الحديث: ۱۰۵۶۱.

(۵) كتاب الطهارة باب فيمن نسي بعض جسده ولم يغسله: ۲۰۹/۱ رقم: ۱۴۸.

(۶) الحديث أخرجه عبد الرزاق في مصنفه عن هشام بن حسان عن علاء بن زياد، كتاب الطهارة باب الرجل يترك شيئاً من جسده في غسل الجنابة: ۲۶۵/۱ رقم: ۱۰۱۵ وأخرجه ابن أبي شيبة في مصنفه عن إسحاق بن سويد العدوي عنه، كتاب الطهارة [باب] في الرجل يتوضأ أو يغتسل فينسى للعمة من جسده: ۳۷۵/۱-۳۷۴ رقم: ۴۴۷. وقال الشيخ المحقق الفاضل العلامة محمد عوامه حفظه الله: «هذا مرسل بإسناد جيد». (تعليقات مصنف ابن أبي شيبة: ۲۷۴/۱).

یعنی رسول الله ﷺ د جنابت غسل اوکړو د غسل نه پس حضور پاک په خپل اوږه مبارکه باندې څه حصه اوچه اولیده نو په وینستو باندې موجود اوبوسره یې هغه لمده کړه.
عدم وجوب موالات باره کښې ابن رجب الحنبلی رحمته الله فتح الباری: (۱) کښې علامه عبدالرزاق صنعانی رحمته الله مصنف: (۲) کښې او علامه ابن ابی شیبه رحمته الله مصنف: (۳) کښې مختلف روایات آثار صحابه اوتابعین نقل کړې دي چې په تفریق فی الغسل باندې صراحتاً دلالت کوي. چنانچه ابن وهب رحمته الله د یحیی بن ایوب نه هغوی د ابن حرملة نه نقل کړی دی چې یوسړې د سعید بن مسیب رحمته الله په خدمت کښې راغلو اوونی وویل: «إني اغتسلت الجنابة ولم يأتني غسل رأسي، قال: فأمر رجلاً من أهل المجلس أن يقيم معه إلى الطهارة، فصب على رأسه دلواً من ماء» (۴).

دغه سړی اوونیل چه ماد جنابت غسل اوکړو اوسروینخل مې هیرشوی دی، سعید بن مسیب رحمته الله د اهل مجلس نه یو سړی ته حکم اوکړو چه ده سره د اوبولونې (کوهې تالاب وغیره) طرف ته لاړشه اووډه په سر باندې یوه ډولچه اوبه اوبهيوه. اعمش رحمته الله د ابراهیم نخعی رحمته الله نه نقل کړی دی چې هغوی فرماني «لأبأس أن يفرق غسله من الجنابة»، یعنی په دې کښې هېڅ حرج نشته دې چه سړي په غسل جنابت کښې تفریق اوکړي. (۵)

امام حسن رحمته الله او ابراهیم نخعی رحمته الله په دې خبره کښې هېڅ حرج نه گنرلو چه جنبی خپل سر اووینخی اوبیا باقی بدن وینخل روستو کړي. (۶) امام لیث رحمته الله د امام طاووس رحمته الله نه نقل کړی دی چې کوم سړي د جنابت غسل کوي او د هغه بدن څه حصه اوچه پاتې شی نو هغه له پکار دی چه صرف هغه اوچ خانی لوند کړي. (۷)

دموالات باره کښې د امام بخاری رحمته الله مسلك: د امام بخاری رحمته الله راڼې او مسلك په دې باره کښې دادې چه موالات نه په اودس کښې واجب دی اونه په غسل کښې امام بخاری رحمته الله په دې مسئله کښې په مکمل توگه د آحنافو اوشوافع هم خیال دي. هغوی رحمته الله په عدم موالات فی الوضوء باندې د ابن عمر رضی الله عنهما اثر نه استدلال کړې دي او په عدم موالات فی الغسل باندې د حضرت میمون رضی الله عنه روایت نه استدلال کړې دي. (۸)

تعليق: وَيُذَكِّرُ بَيْنَ عَمْرٍاءَ غَسَلَ قَدَمَيْهِ بَعْدَ مَا جَفَّ وَضُوءُهُ.

(۱) ۱۶۴/۱

(۲) ۲۶۵/۱-۲۶۴

(۳) ۳۷۸/۱-۳۷۴

(۴) المدونة الكبرى: ۱۵/۱ والقصة روى نحوها ابن أبى شيبه فى مصنفه، كتاب الطهارة باب فى الرجل يفرق غسله من الجنابة: ۴۷۹/۱ رقم: ۷۷۴.

(۵) مصنف ابى أبى شيبه كتاب الطهارة باب فى الرجل يفرق غسله من الجنابة: ۴۷۹/۱-۴۷۸ رقم: ۷۷۲.
(۶) الأوسط لابن المنذر: ۴۲۱/۱ وقد مر تخريج أثر النخعي وأما أثر الحسن أخرجه ابن أبى شيبه فى مصنفه فى كتاب الطهارة باب فى الرجل يفرق غسله من الجنابة: ۴۷۹/۱ رقم: ۷۷۳ ولفظه: "أنه لا يرى بأساً أن يغسل الجنب رأسه قبل جسده، أو جسده قبل رأسه".

(۷) أخرجه عبدالرزاق فى مصنفه فى كتاب الطهارة باب الرجل يترك شيئاً من جسده فى غسل الجنابة: ۲۶۵/۱ رقم: ۱۰۱۶.

(۸) عمدة القارى: ۳/۳۱۲.

ترجمه: اود حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما نه نقل دی چه هغوی خپلې دواړه خپې د اودس اوبه د اوچيدونه پس اووینخلي.

د تعلیق تخریج: امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما دا اثر دلته په صیغه د ترمیز سره ذکر کړې دي. دا امام مالک رحمۃ اللہ علیہ په مؤطا کښې د حضرت نافع رضی اللہ عنہ نه موصولاً نقل کړې دي. د دې الفاظ دادي «ان عبد الله بن عمر بالي السوق، ثم توطأ ففصل وجهه، ويديه، ومسح رأسه، ثم دعي لحناءة لصلى عليها حين دخل المسجد فمسح على خفيه، ثم صلى عليها»^(۱)

يعني حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما په بازار کښې وو، هلته ئی متیازې اوکړې بیاني اودس اوکړو داسې چه مخ او لاسونه ئی اووینخل اود سر مسح ئی اوکړه، بیاچه کله هغوی په مسجد نبوی کښې داخل شو نو د یوې جنازې د مونځ ورکولو د پاره راوغوښتي شو(نوهغوی هلته، په خفین باندې مسح اوکړه اود جنازې مونځ ئی ورکړو.

علامه سراج الدین ابو حفص عمر بن علی بن احمد شافعی المعروف بابن الملتن رحمۃ اللہ علیہ (المتوفی: ۸۰۲ هجری، «البدیع المنیر فی تخریج الأحادیث والآثار الواقعة فی الشرح الکبیر» کښې دا اثر د مؤطا امام مالک رحمۃ اللہ علیہ په حواله سره د تخریج نه پس دا اصح الاسانید گرځولوسره فرمائی: «وهذا الإسناد لا يشبه على أحد صحته، یعنی هذا الإسناد: سلسلة الذهب، مالک عن نافع عن ابن عمر: بل هو أصح الأسانيد»^(۲) مطلقاً علی قول امام هذا الفن - البخاري رحمه الله - هذا أصح الأسانيد»^(۳)

يعني ددې سند صحت په چا باندې هم مشته نه دي مالک عن نافع عن ابن عمر سند ته سلسله الذهب ونيلي شي بلکه دا سند خوددې فن امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د قول مطابق مطلقاً أصح الأسانيد نه دي امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ هم په کتاب الام کښې مالک عن نافع عن ابن عمر په سند سره دا اثر موصولاً نقل کړې دي البته هغوی «ثم دعي لحناءة لصلى عليها حين دخل المسجد» الفاظو په ځانی «ثم دعي لحناءة، فدخل المسجد لصلى عليها» الفاظ نقل کړي دي اوددې په شروع کښې «بالي في السوق» تذکره هم نه ده کړې باقي الفاظ هم هغه دي.^(۴)

امام بیهقي رحمۃ اللہ علیہ السنن الکبری کښې دا اثر په خپل سند سره د قتيبه بن سعيد په واسطه د امام مالک رحمۃ اللہ علیہ نه موصولاً نقل کړې دي البته هغوی هم په شروع کښې «بالي في السوق» الفاظ نه دي نقل کړي خود فصل يدیه ووجه نه پس «فمسح على خفيه» نه پس «وزاد عليه لئلا» او «فمسح على خفيه» نه پس «بعد ما جف وضوءه» زیادت هم نقل کړې دي اوددې اثر نقل کولونه پس فرمائی «وهذا صحيح عن ابن عمر ومشهور عن قتيبة بهذا اللفظ»^(۵)

(۱) کتاب الطهارة باب ما جاء في المسح على الخفين: ۳۷/۱-۳۶/۲ رقم: ۴۳ راجع جامع الأصول. رقم: ۵۷۲۱

(۲) کتاب الطهارة باب الوضوء تحت الحديث: الثامن والخمسون: ۲/۲۶۸، ت: مصطفى أبو القيط وعبد الله بن سليمان وياسر بن كمال، دار الهجرة للنشر والتوزيع، الرياض السعودية، الطبعة الأولى: ۱۴۲۵ هجری - ۲۰۰۴ م.

(۳) کتاب الطهارة باب تقديم الوضوء ومتابعته: ۱/۲۷ رقم: ۴۲۳ انظر كذلك، مسند الشافعي، كتاب الوضوء:

۱/۱۴ رقم: ۵۵۱ دار الكتب العلمية.

(۴) کتاب الطهارة باب تفريق الوضوء: ۱/۱۳۶ رقم: ۳۹۷.

حافظ ابن حجر رحمہ اللہ تغلیق التعلیق کنبی دامام بیہقی رحمہ اللہ مذکورہ روایت نقل کولوسرہ «فہماقال» الفاظوسرہ دقتیبہ د امام مالک رحمہ اللہ نہ تفرد گر خول ذکر کری او فرمانیلی دی چہ دا بعد ما جف وضوءہ دقتیبہ تفرد نہ دی چکہ چہ امام شافعی رحمہ اللہ دغوی متابعت کری دی او امام بیہقی رحمہ اللہ معرفۃ السنن والآثار کنبی ددی تخریج کری دی۔^(۱)
د تغلیق التعلیق محقق فتح الباری او کتاب الام کنبی مذکور اثر نقل کولوسرہ د امام شافعی رحمہ اللہ متابعت گر خولوسرہ لیکلی دی «والی متابعتہ الشافعی ہذا اشار الحافظ فی الفتح»^(۲)

واضحہ دی وی چہ امام شافعی رحمہ اللہ دقتیبہ ابن سعید رحمہ اللہ متابعت «بعد ما جف وضوءہ» الفاظو کنبی نہ دی کری یعنی دغوی پہ روایت کنبی دا الفاظ «بعد ما جف وضوءہ» نشتہ دی۔ لہذا د حافظ ابن حجر رحمہ اللہ قول «قد تابعہ الشافعی» مطلب بہ دا شی چہ قتیبہ بن سعید رحمہ اللہ او امام شافعی رحمہ اللہ د امام مالک رحمہ اللہ نہ نفس روایت نقل کولو کنبی متفق دی۔ ہم دی تہ د اصول حدیث پہ اصطلاح کنبی متابعت ونیلی شی۔^(۳) قطع نظر ددی نہ چہ امام شافعی رحمہ اللہ متابعت پہ پورہ الفاظ دحدیث کنبی دی یا بعض کنبی۔ البتہ امام شافعی رحمہ اللہ دقتیبہ د دی تفرد تانید دحضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما مذکورہ اثر نقل کولونہ پس پہ دی الفاظوسرہ کری دی: «ولعلہ قد جف وضوءہ» وقد جف فی ما اقل ما بین السجۃ والمسجد»^(۴) یعنی کیدی شی چہ د ابن عمر رضی اللہ عنہما پہ خفین باندی مسح دآودس د اوچوالی نہ پس وی خکہ چہ د بازار نہ د جمات پوری چہ خومرہ فاصلہ دہ دغہی نہ ہم پہ کم وخت کنبی د آودس اندامونہ اوچپری۔

امام بیہقی معرفۃ السنن والآثار کنبی دحضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما دا اثر پہ دی سند سرہ موصولاً نقل کری دی: «أخبرنا أبو کریب، وأبو سعیدہ وأبو یکر، قالوا: حدثنا أبو العباس قال: أخبرنا الربیع، قال: أخبرنا الشافعی، قال: أخبرنا مالک عن نافع عن ابن عمر.....»^(۵)

علامہ عینی رحمہ اللہ ہم عمدۃ القاری کنبی د امام بیہقی رحمہ اللہ معرفۃ السنن والآثار والاد روایت تخریج کری دی۔^(۶) حافظ ابن حجر رحمہ اللہ ہم پہ صحیح سند سرہ د ابوالعباس محمد بن اسحاق بن ابراہیم ثقفی رحمہ اللہ پہ واسطہ سرہ دقتیبہ بن سعید نہ مذکورہ اثر موصولاً روایت کیدل نقل کری دی۔^(۷)
دا اثر امام ابواحمد بن محمد بن اسحاق نیشاپوری، کرابیسی، المعروف بالحاکم الکبیر (المتوفی ۳۷۸ھجری) دقتیبہ بن سعید پہ پورتنی طریق سرہ «بعد ما جف وضوءہ» الفاظ سرہ نقل کری دی۔^(۸)

(۱) تغلیق التعلیق: ۱۵۷/۲۔

(۲) تعلیقات تغلیق التعلیق: ۱۵۷/۲۔

(۳) معرفۃ أنواع علم الحدیث ص: ۱۷۴-۱۷۳۔

(۴) کتاب الام کتاب الطہارۃ باب تقدیم الوضوء ومتابعته: ۱۲۷/۱ رقم: ۴۴۴۔

(۵) کتاب الطہارۃ باب متابعتہ الوضوء: ۱۸۲/۱ رقم: ۹۹۔

(۶) عمدۃ القاری: ۳/۳۱۳۔

(۷) تغلیق التعلیق: ۱۵۷/۲۔

(۸) عوالی مالک روایت ابی أحمد الحاکم ضمن مجموعۃ من عوالی الإمام مالک: ۱/۲۲۵ رقم: ۲۴۸، ت: محمد الحاج الناصر، دار العرب الإسلامی، الطبعة الثانية: ۱۹۹۸م۔

لغیه: ښکاره دې وی چه د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما دا اثر امام بخاری رحمته الله علیه په ی ذکر صیغه مجهول سره د تعلیق په توگه راوړلې دي. حالاتکه د تخریج تعلیق نه دا خبره معلومه شوه چه مذکور اثر په صحیح سند سره موصول نقل دي. هم دغه وجه ده چه علامه کرمانی رحمته الله علیه (۱) او علامه عینی رحمته الله علیه (۲) الیکلی دی چه که امام بخاری رحمته الله علیه په دې اثر کښي د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما طرف ته د مسح خفین په ځاني باندې د غسل قدمین نسبت کړې دي. خو امام مالک رحمته الله علیه امام شافعی رحمته الله علیه او امام بیهقی رحمته الله علیه په موصول روایاتو کښي مسح خفین وارد شوې دي نه چه غسل قدمین (۳).

د امام بخاری رحمته الله علیه د صنیع توجیه: حافظ ابن حجر رحمته الله علیه فتح الباری (۴) او تغلیق التعليق (۵) کښي خو علامه قسطلانی رحمته الله علیه ارشاد الساري (۶) کښي د امام بخاری رحمته الله علیه د دې صنیع دا توجیه کړې ده چه هغوی دا اثر د روایت بالمعنی په توگه سره بیان کړې دي. په دې وجه په جزم سره ذکر نه دي بلکه په صیغه د تمريض نی راوړې دي. علامه ابن رجب الحنبلی رحمته الله علیه فتح الباری کښي د امام احمد رحمته الله علیه په حواله سره فرمائی چه هغوی د ابن عمر رضی الله عنهما نه دا اثر نقل کړې دي په دې کښي غسل رجليان وارد شوې دي. چنانچه دهغې الفاظ دادی: «عن ابن عمر: أنه توضأ، ثم غسل رجليه في مكان آخر» (۷).

فائدة: دلته خویره دا خبره په ذهن کښي ساتنی چه امام بخاری رحمته الله علیه په خپل کتاب الجامع الصحيح کښي د ټولو احادیثو راجع کولو التزام نه دې کړې هم دغه وجه ده چه ډیر زیات صحیح احادیث په بخاری شریف کښي نشته دي چه نورو کتب صحاح کښي په کثرت سره نقل دي. چنانچه هم پخپله امام بخاری رحمته الله علیه د دې خبرې صراحت کړې دي چه هغوی په ویره د طوالت ډیر صحیح روایت هم ترک کړی دی او په خپل صحیح کښي نه دی ذکر کړی (۸). حافظ ابن حجر رحمته الله علیه هم د دې خبرې صراحت کړې دي چه امام بخاری رحمته الله علیه ټول صحیح احادیث د ذکر کولو التزام نه دې کړې (۹).

صحیح بخاری ته د اصح الکتب ویلو وجه: بله دا خبره په ذهن کښي ساتل دی چه د امام بخاری رحمته الله علیه کتاب ته اصح الکتب بعد کتاب الله ویلی شوی دی هغه په دې کښي موجود روایات مرفوعه مسنده د مجموعی حالت په اعتبار سره دی په جزئی توگه د هر یو حدیث متعلق نه دي لگولې شوې. د دې نه علاوه تراجم ابواب او آثار او تعلیقات چونکه اصل مضمون او مقصود په کتاب کښي داخل نه دی په دې وجه د اصحیت دا اطلاق په دې باندې نه دي شوې خود امام بخاری مقصد د دې تعلیقاتو نه صرف په یوه مسئله باندې استشهد او استیناس کیري (۱۰).

(۱) شرح الکرماني: ۱۲۶/۳.

(۲) عمدة القاری: ۳۱۳/۳.

(۳) الكنز المتواری: ۲۰۸/۳.

(۴) ۴۹۴/۲.

(۵) ۱۵۷/۲.

(۶) ۵۰۱/۱.

(۷) کتاب الطهارة باب تفریق الوضوء: ۱۶۴/۱ ولم أجده فی مسند احمد.

(۸) علوم الحديث لابن الصلاح ص: ۲۴.

(۹) اختصار علوم الحديث مع الباعث الحثيث ص: ۲۵.

(۱۰) د نورو تفصیل دپاره او گوړنی: معرفة أنواع علوم الحديث ص: ۹۵ ت: الشيخ ماهر ياسين الفحل. دارالکتب العلمية، قواعد فی علوم الحديث للعلامة المحقق المحدث الشيخ ظفر أحمد العثمانی، الفصل الثاني فی

په نقل اثار کښې دامام بخاری رحمته الله علیه درجه: ددې تصریحاتو نه پس داسې وینلې کیدې شی چه د امام بخاری رحمته الله علیه ثبت دصحابه کرامو آثار نقل کولو کښې دهغه درجې نه دی کوم چه په احادیث د صحیح بخاری نقل کولو کښې دی. چنانچه د ابن عمر رضی الله عنهما زیر بحث اثر سره د دې چه د ذکر صیغه تعریض سره ذکر کول یا د روایت بالمعنی د وجې نه دهغه ذمه واری کمه شوه خو که په ژور نظر سره او کتلی شی نو دا معمولی خبره نه ده اوددې په خلاف دامام اعظم رحمته الله علیه اود تلامذه او شرکا، تدوین فقه احادیث سره سره د صحابه کرامو آثار په ډیر اهتمام سره تتبع کړې دی. د احنافو د کتابونو نه واقف یو طالب علم هم ددې حقیقت نه انکار نه شی کولی.

د تعلیق غرض: دامام بخاری رحمته الله علیه غرض په دې تعلیق سره د تفريق فی الوضوء جواز د حضرت ابن عمر رضی الله عنهما په فعل او عمل سره مؤید کول دی. (۱)

د تعلیق شرح: وضوء: د واو فتح سره هغه اوبو ته وانی په کوم سره چه اودس کړې شوې وی (مراد ترې نه په اندامونو باندې لگیدلې د اودس اوبه دی). (۲)

علامه قسطلانی رحمته الله علیه د فرع الیونینیه په حواله سره د واو ضمه سره وضوء هم نقل کړې دې (دې نه به مراد د اودس عمل وی). (۳) تعلیق سره متعلق اکثر مباحث بیان شوی دی البته د تخریج تعلیق دوران کښې د موصول روایاتونه داخبره مخې ته راغلې ده چه حضرت ابن عمر رضی الله عنهما په خفین باندې مسح فرمائیلې وه. دې سره متعلق څه وضاحت پکار وو نولاندې هغه بیانولې شی.

حضرت ابن عمر رضی الله عنهما په خفین باندې مسح مسجد نبوی کښې دننه کړې وه که بهر؟ که چرې بهرې کړې وه نو په دې کښې څه د اشکال خبره نشته دې که چرې دننه نی کړې وه نو د اوبو د نشت والی د وجې نه به نی جائز گڼلو سره کړې وی. باقی پاتې شوه خبره په جمات کښې دننه د اودس نو علامه ابوالولید باجی رحمته الله علیه په دې باره کښې د مالکیه اختلاف نقل کړې دې. د موسی بن معاویه د روایت مطابق ابن قاسم رحمته الله علیه دا جائز گرځولې دی. خو امام سحنون رحمته الله علیه د تلویث مسجد د وجې نه مکروه گرځولې دی. (۴) ابن جیب مالکی رحمته الله علیه فرماني چه په جمات کښې دننه اودس کول خو منع دی لیکن د جمات په صحن (چه دشرعی جمات نه بهر وی) اودروازې سره نیزدې په کوم سره چه دخلقو تک راتګ نه متاثر کیږي اودس کول جائز دی. (۵)

په احنافو کښې صاحب الدرامختار په جمات کښې دننه اودس کول منهیات وضوء کښې شمیرلې دی. او په جمات کښې دننه څه لوښی کښې (په داسې توګه چه څاڅکی بهر لږ نه شی) یا که داودس ځانی جوړ شوې وی نو په هغې کښې اودس کول جائز دی. (۶)

بیان ما يتعلق بالتصحیح والتحصین من قواعد مهمة وأصول، ص: ۶۴-۶۳ هدی الساری للحافظ ابن حجر، ص: ۵۰۲-۵۰۱. عبدالعزیز بن باز، قدیمی کتب خانه، تدریب الراوی: ۱/۱۳۳ دارطیبه، توضیح الأفكار لمعانى تنفیح الأفكار: ۱/۱۳۲. صلاح محمد بن عویض، دارالکتب العلمیه، بیروت لبنان.

(۱) فتح الباری: ۲/۴۹۴ عمده القاری: ۳/۱۲۲ شرح الکرماني: ۳/۱۲۷.

(۲) شرح الکرماني: ۳/۱۲۶ فتح الباری: ۲/۴۹۴ عمده القاری: ۳/۱۲۳ تحفة الباری: ۱/۲۲۶.

(۳) إرشاد الساری: ۵۰۱/۱.

(۴) المنتقى شرح مؤطا مالک: ۱/۳۶۳ أوجز المسالك: ۱/۴۴۸.

(۵) المنتقى: ۳۶۴/۱.

(۶) الدر المختار ص: ۲۳ أوجز المسالك: ۱/۴۹-۴۸.

شیخ الحدیث مولانا زکریا رحمۃ اللہ علیہ فرمائی ہے کہ دے سرہ معلومہ شوہ چہ پہ جماعت کنبی دنتہ صرف پہ خفین باندی مسح کول پہ کراہت کنبی داخل نہ دی ^(۱) چونکہ امام مالک رحمۃ اللہ علیہ ذ مشہور قول مطابق ذ وجوب موالات فی الوضوء قائل دی (کما مر) اود حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما دا اثر ددی برعکس پہ جواز تفریق فی الوضوء باندی دلالت کوی امام مالک رحمۃ اللہ علیہ دا یہ مؤطا کنبی نقل کری خود لیکن دا نی ذ جواز تفریق فی الوضوء پہ سلسلہ کنبی نہ دی اخستی چنانچہ ابن قاسم رحمۃ اللہ علیہ وانی چہ امام مالک رحمۃ اللہ علیہ ذ تاخیر مسح پہ بارہ کنبی ذ ابن عمر رضی اللہ عنہما اثر نہ دی اخستی ^(۲)

دا اثر چونکہ پہ صحیح سند سرہ نقل دی ہے دی وجہ مالکیہ ددی مختلف تاویلات بیان کری دی مگر ہفہ زیات قوی نہ دی شیخ الحدیث مولانا زکریا دذغہ توجیہاتونقل کولونہ پس لیکلی دی «وانت خیر بما فی ہذہ التوجیہات» ^(۳)

الحديث الأول

۳۸ - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ حَبُوبٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَاحِدِ، قَالَ: حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ، عَنْ سَالِمِ بْنِ أَبِي الْجَعْدِ، عَنْ كُرَيْبٍ، مَوْلَى ابْنِ عَبَّاسٍ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: قَالَتْ مُمُوتَةُ: «وَضَعْتُ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَاءً يَغْتَسِلُ بِهِ، فَأَفْرَغَ [ص: ۳۷] عَلَى يَدَيْهِ، فَقَسَلْنَا مَرَّتَيْنِ مَرَّتَيْنِ أَوْ ثَلَاثًا، ثُمَّ أَفْرَغَ يَمِينَهُ عَلَى شِمَالِهِ، فَقَسَلَ مَذَاقِيرَهُ، ثُمَّ ذَلِكَ يَدَهُ بِالْأَرْضِ، ثُمَّ مَضْمَضَ وَاسْتَنْشَقَ، ثُمَّ غَسَلَ وَجْهَهُ وَيَدَيْهِ، وَغَسَلَ رَأْسَهُ ثَلَاثًا، ثُمَّ أَفْرَغَ عَلَى جَسَدِهِ، ثُمَّ تَوَضَّعَ مِنْ مَقَامِهِ، فَقَسَلَ قَدَمَيْهِ» (حديث باب ۱)

(۱) أوجز المسالك إلى مؤطا مالک: ۴۴۹/۲.

(۲) التنقي: ۴۴۹/۱ أوجز المسالك: ۴۴۹/۱.

(۳) أوجز المسالك إلى مؤطا مالک: ۴۴۹/۲.

(۱) الحدیث أخرجه البخاری أيضاً فی نفس الكتاب باب الوضوء قبل الغسل. رقم الحدیث: ۲۴۹ وفی باب الغسل مرة رقم الحدیث: ۲۵۷ وفی باب الغسل بالصاع ونحوه. رقم الحدیث: ۲۵۳ وفی باب مسح الید بالتراب لتكون أنقى رقم الحدیث: ۲۶۰ وفی باب المضضة والاستنشاق فی الجنابة رقم الحدیث: ۲۵۹ وفی باب من توضأ فی الجنابة ثم غسل سائر جسده ولم يعد مواضع الوضوء منه مرة أخرى رقم الحدیث: ۲۷۴ وفی باب نفث الیدین من الغسل عن الجنابة رقم الحدیث: ۲۷۶ وفی باب التستر فی الغسل عند الناس بنحوه مختصراً رقم الحدیث: ۲۸۱ وأخرجه مسلم فی صحیحه فی کتاب الحيض باب صفة غسل الجنابة رقم الحدیث: ۲۲۲ وأبو داود فی سننه فی کتاب الطهارة باب فی الغسل من الجنابة رقم الحدیث: ۲۴۵ والترمذی فی سننه فی کتاب الطهارة باب ماجاء فی الغسل من الجنابة بنحوه مختصراً وقال: هذا حديث حسن صحيح رقم الحدیث: ۱۰۳ والنسائی فی سننه فی کتاب الطهارة باب غسل الرجلین فی غیر مکانہ الذی یفتسل فیہ رقم الحدیث: ۲۵۲ وأيضاً فی کتاب الغسل والتيميم. باب إزالة الجنب الأذى عنه قبل إفاضة الماء عليه بنحوه مختصراً رقم الحدیث: ۱۸ وأيضاً فی باب مسح الید بالأرض بعد غسل الفرج رقم الحدیث: ۱۹ وأيضاً فی باب الاستئثار عند الغسل رقم الحدیث: ۴۰۸ وأخرجه ابن ماجه فی سننه فی کتاب الطهارة باب السندیل بعد الوضوء رقم الحدیث: ۴۶۷ راجع جامع الأصول رقم: ۵۳۲۱ وتحفة الأشراف رقم: ۱۸۰۶۴.

ترجمه: مونږ ته موسی بن اسماعیل بیان اوکړو ونی وئیل چه اوونیل مونږ ته ابو عوانه، اوونیل مونږ ته اعمش، هغوی د سالم بن ابی الجعدنه هغوی د ابن عباس رضی الله عنه د غلام کرب نه هغوی د حضرت ابن عباس رضی الله عنه نه هغوی د میمون بن حارث رضی الله عنه نه، هغه فرمائی چه ماد رسول الله صلی الله علیه و آله د غسل د پاره، اوبه کیخودې دې دپاره چه رسول الله صلی الله علیه و آله په دې سره غسل اوکړی. حضور پاک (اول) په خپلو دواړو لاسونو باندې اوبه واچولې او هغه نې دوه ځل یا درې ځل اووینخل، بیا حضور پاک په خپل نې لاس سره په گس لاس اوبه واچولې او (په گس لاس سره) نې خپل شرمگاه اووینخلو، بیانی خپل لاس مبارک په زمکه باندې اوږلو بیا حضور پاک خله کښې اوبه واچولې او پوزه کښې اوبه واچولې، بیا مخ (مبارک) اووینخلو او خپل دواړه لاسونه نې اووینخل بیانی خپل سر مبارک درې ځل اووینخلو بیانی په خپل پوره بدن باندې اوبه اوږهولې اویا دهغه ځانی نه اخوا شو او خپلې دواړه څپې نې اووینخلې.

تراجم رجال

حدثنا محمد بن محبوب: دامشهور محدث محمد بن محبوب، بنانی بصری رضی الله عنه دې (۱) علامه کرمانی رحمته الله او علامه عینی رحمته الله قیل سره نقل کړی دی چه محبوب ددوی لقب دې او نوم نې حسن دې. حافظ ابن حجر رحمته الله لیکلی دی چه بعض حضراتو ددوی ترجمه د محمد بن حسن شیبانی رحمته الله ترجمه سره ګډه وده کړې ده د دې غلطی سبب دادې چه د محمد بن حسن لقب محبوب دې او بعض روایاتو کښې حدثنا محمد بن الحسن راغلي دې نو دغه خلقو د محمد بن حسن لقب گمان کولو سره د محمد بن محبوب ترجمه نې د محمد بن حسن سره ګډه وده کړې ده حالانکه صحیح خبره داده چه دواړه جدا جدا هستی دی محمد بن حسن، د محمد بن محبوب نه زیات مشهور هم دې او په عمر کښې هم مشر دې. (۲)

شیوخ حدیث: هغوی رحمته الله چه د کومو محدثینو حضراتو نه حدیث روایت کړې په هغوی کښې حرب بن میمون، حفص بن غیاث، حماد ابن زید، حماد بن سلمه، سرار بن مَجْشَر، سلام بن ابی مطیع، عبدالعزیز بن مسلم، عبدالواحد بن زیات، محمد بن دینار، ابو حفص الابرار او ابو عوانه رحمهم الله شامل دی. (۳)

تلامذه: دهغوی رحمته الله نه د حدیث پاک روایت کونکو کښې اصحاب کتب سته نه امام بخاری رحمته الله، امام ابوداؤد رحمته الله ابراهیم بن ابی الجحیم، احمد بن محمد مقدمی، احمد بن مهدی اصبهانی، احمد بن یوسف سلمی، احمد بن علی وراق، عباس بن عبدالعظیم عنبری، عبدالله بن احمد دورقی،

(۱) التاریخ الكبير: ۲۴۵/۱ رقم الترجمة: ۷۷۵ کتاب الثقات: ۸۰/۹ الجرح والتعديل: ۱۸/۸ رقم الترجمة: ۴۴۰، تهذيب الكمال: ۳۷۰/۲۶ رقم الترجمة: ۵۵۸۲ تاریخ الإسلام: ۱۳۹/۶ رقم الترجمة: ۴۵۳ عمیزان الاعتدال: ۲۵/۴ رقم الترجمة: ۸۱۱۹ الکاشف: ۷۵/۳ رقم الترجمة: ۵۱۹۸ تهذيب التهذيب: ۲۹/۹ رقم الترجمة: ۷۰۰ تقريب التهذيب: ۱۲۹/۴ رقم الترجمة: ۶۲۸۶ ابوعبدالله ددوی کښت دې حواله سابق اكمال تهذيب الكمال: ۳۳۱/۱.

(۲) تهذيب التهذيب: ۴۶۹/۹ رقم الترجمة: ۷۰۰ حافظ ابن حجر رحمته الله د امام بخاری رحمته الله کتاب الاحکام کښې چه کله د محمد بن محبوب نه روایت نقل کوي نو د محمد په ځانی محبوب بن الحسن وئيلي. ۱. د لئون نه باوجود په کتاب الاحکام کښې ددې نوم راوی نه دې ملا شوې. ۱۲ ع.م. (۳) تهذيب الكمال: ۳۷۱/۲۶-۳۷۰ تهذيب التهذيب: ۴۲۹/۹.

عمرو بن منصور نسائی، عیسیٰ بن شاذان، محمد بن یحییٰ ذہلی، محمد بن یونس کدیسی، نصر بن داؤد خلنجی، یحییٰ بن مطرف اصبهانی، یعقوب بن سفیان او یعقوب بن شبیه رحمهم الله شامل دی. (۱)

ددوی نه علاوه صاحب سنن امام شسائی ذ محمد بن محبوب رحمته نه عمرو بن منصور رحمته په واسطه روایت نقل کړې دي. (۲)

ذاتمه جرح والتعديل اقوال: امام ابو داؤد رحمته فرماني چه ما یحییٰ بن معین رحمته ذ محمد بن محبوب رحمته تعریف کولو سره اوریدلې. ابن معین رحمته فرماني «هو کس، صادق، کثیر الحديث» (۳)

یحییٰ بن معین رحمته فرماني «کان محمد بن محبوب اکس فی الحديث من مسدد، ومسدد کان خیراً منه» (۴) ابن محرز ذ یحییٰ بن معین نه نقل کړی دی چه هغوی فرمانيلی دی «ليس به بأس» (۵) ابن حبان رحمته په الثقات کښي ددوی تذکره کړې ده. (۶) علامه ذهبی رحمته الکاشف (۷) کښي او حافظ ابن حجر رحمته تقریب التهذيب کښي فرماني ثقه (۸)

وفات: ذ محمد بن محبوب رحمته ذ وفات ذ کال باره کښي دوه اقوال دي. ① بعض حضراتو ونيلي ۲۲ هجري کښي وفات شوې. (۹) ② ابن ابی عاصم، ابن قانع (۱۰) علامه کرمانی رحمته (۱۱) علامه قسطلانی رحمته (۱۲) علامه عینی رحمته او حافظ ابن حجر رحمته جزم سره فرمانيلی دی چه ۲۲۳ هجري کښي انتقال شوې.

علامه مزی رحمته او علامه ذهبی رحمته هم دغه قول ذ امام بخاری رحمته نه هم نقل کړې دي. (۱۳) حافظ ابن حجر رحمته او علامه مغطائی رحمته فرماني چه امام بخاری رحمته ذ ۲۲۳ هجري جزم نه دي فرمانيلي بلکه داسي ونيلي دي چه ۲۲۳ هجري سره نيز دي وفات شوې. (۱۴)

قال: حدثنا عبد الواحد: دا عبد الواحد بن زياد عبدی بصری رحمته دي. (۱)

(۱) تهذيب الكمال: ۳۷۱/۲۶ تهذيب التهذيب: ۴۲۹/۹ تاريخ الإسلام: ۱۳۹/۶.

(۲) تهذيب الكمال: ۳۷۲/۲۶ تهذيب التهذيب: ۴۲۹/۹ تاريخ الإسلام: ۱۳۹/۶.

(۳) تهذيب الكمال: ۳۷۱/۲۶ تهذيب التهذيب: ۴۲۹/۹ تاريخ الإسلام: ۱۳۹/۶.

(۴) تهذيب الكمال: ۳۷۱/۲۶ تهذيب التهذيب: ۴۲۹/۹ ميزان الاعتدال: ۲۵/۴.

(۵) تعليقات تهذيب الكمال: ۳۷۱/۲۶.

(۶) كتاب الثقات: ۸۰/۹.

(۷) ۷۵/۳.

(۸) تقريب التهذيب: ۱۲۹/۲.

(۹) تهذيب الكمال: ۳۷۲/۲۶ تهذيب التهذيب: ۴۲۹/۹ تاريخ الإسلام: ۱۳۹/۶.

(۱۰) تهذيب الكمال: ۴۲۹/۹ اكمال تهذيب الكمال: ۳۳۱/۱. علامه ذهبي الكاشف: ۷۵/۳ تاريخ اسلام: ۱۳۹/۶.

(۱۱) إرشاد الساري: ۵۰۲/۱.

(۱۲) عمدة القاري: ۳۱۴/۳.

(۱۳) تهذيب الكمال: ۳۷۲/۲۶ تاريخ الإسلام: ۱۳۹/۶.

(۱۴) تهذيب التهذيب: ۴۲۹/۹ اكمال تهذيب الكمال: ۳۳۱/۱.

قال: حدثنا الأعمش: دا ابو محمد سليمان بن مهران اسدي كوفي رضي الله عنه دي چه دا اعمش په لقب سره مشهور دي.^(۱)

عن سالم بن أبي الجعد: دا مشهور محدث سالم بن أبي الجعد رافع اشجعي كوفي رضي الله عنه دي.^(۲)
عن كريب مولى ابن عباس: دا كريب بن أبي مسلم قرشي، هاشمي، حجازي مولى ابن عباس رضي الله عنه دي. ابو رشدين ددوی كنيټ دي.^(۳)

عن ابن عباس: دا ترجمان القرآن صحابي جليل او د حضور باك د تره خوینی عبدالله بن عباس بن عبدالمطلب بن هاشم بن عبدمناف رضي الله عنه دي.^(۴) د هغوی رضي الله عنه حالات بدء الوحي باب كهف كان بدء الوحي إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم او كتاب الإيمان باب كفران العترة وكفر بعد كفر كنيټي تیر شوی دی.^(۵)
قالت: مهمونة رضي الله عنها: دا حرم نبوی زوجه رسول ام المؤمنین حضرت ميمونه بنت الحارث رضي الله عنه ده.^(۶) د هغوی رضي الله عنه احوال كتاب العلم باب المهر في العلم لاندې بيان كړې شوی دی.^(۷)

شرح حديث

د حضرت ميمونه رضي الله عنه دا روايت امام بخاري رضي الله عنه كتاب الغسل كنيټي زیر بحث باب نه علاوه په اووه نورو ابواب كنيټي د مختلف شيوخ حديث نه اختصار او تفصيل او د الفاظو فرق سره نقل كړې دي.^(۱)
باب الغسل مرة واحدة كنيټي د موسى بن اسماعيل رضي الله عنه په طريق سره ددې روايت پوره متن تیر شوې دي البته په بعض الفاظو كنيټي اختلاف دي چه ډیر زړ به بيان كړې شی. د باقي شرح حديث سره مباحث د سابقه ابواب په ذیل كنيټي بيان شوی دی. فليراجع.

(۱) تهذيب الكمال: ۴۵۲/۱۸-۴۵۰. د دوی حالات كشف الباری كتاب الإيمان باب الجهاد من الإيمان: ۳۰۱/۲ كنيټي تیر شوی دی.

(۲) تهذيب الكمال: ۹۲/۱۲-۷۶. ددوی احوال كشف الباری كتاب الإيمان باب ظلم دون ظلم: ۲۵۳/۲-۲۵۱ كنيټي بيان شوی دی.

(۳) تهذيب الكمال: ۱۳۳/۱۰-۱۳۰. د دوی د ژوند حالات صحيح البخاری كتاب الوضوء باب التسمية على كل حال وعند الوفاق لاندې اوگورنی.

(۴) تهذيب الكمال: ۱۷۴/۲۴-۱۷۲. ددوی حالات بخاري شريف كتاب الوضوء باب التخفيف في الوضوء. په ذیل كنيټي تیر شوی دی.

(۵) سير اعلام النبلاء: ۳۵۹/۳-۳۲۱.

(۶) كشف الباری: ۴۳۷/۱-۴۳۵-۲۰۵/۲.

(۷) الإصابة: ۱۲/۴-۱۱ الطبقات الكبرى: ۱۳۲۳/۸.

(۸) كشف الباری: ۴۲۲/۴-۴۲۰.

(۹) الحديث أخرجه الإمام البخاري رحمه الله عن محمد بن يوسف في باب الوضوء قبل الغسل. وعن موسى بن إسماعيل في باب الغسل مرة واحدة. وعن عمر بن حفص بن غياث في باب المضضة والاستنشاق في الجنابة. وعن الحميدي في باب مسح اليد بالتراب لتكون أنقى. وعن موسى بن إسماعيل في باب من أفرغ بيمينه على نسائه في الغسل. وعن يوسف بن عيسى في باب من توضأ في الجنابة ثم غسل سائر جسده ولم يعد غسل مواضع الوضوء. من مرة أخرى. وعن عبيدان في باب نفث اليد من الغسل عن النجاسة وعنه في باب التستر في الغسل عند الناس.

د الفاظو اختلاف:

قوله: وضعت لرسول الله صلى الله عليه وسلم ابوذر، اصیلی او ابن عساکر په نسخو کښې لرسول الله په ځانې للنبي الفاظ روایت دي. (۱)

قوله: ماء يغتسل به باب الغسل مرة واحدة کښې د موسی بن اسماعیل رحمته الله په روایت کښې د ماء يغتسل به په ځانې ماء للغسل الفاظ راغلي دي

قوله: فأفرغ على يديه دا الفاظ د موسی بن اسماعیل رحمته الله په روایت کښې نشته دي

قوله: فغسلهما مرتين مرتين د بغیر تکرار نه دي خوږ ابوذر اصیلی او ابن عساکر اوډ ابو الوقت په روایت کښې مرتين، مرتين تکرار سره راغلي دي. (۲)

د موسی بن اسماعیل رحمته الله په روایت کښې د هما ضمیر په ځانې د بده تصریح ده

قوله: أو ثلاثاً دا د راوی د طرف نه شک دي یعنی دوه ځل نی اووینځل که درې ځل نی اووینځل په دې کښې شک دي. (۳)

قوله: ثم أفرغ يمينه على شماله د موسی بن اسماعیل رحمته الله په سابقه روایت کښې يمينه الفاظ نشته دي

قوله: ثم ذلك يده بالأرض د موسی بن اسماعیل په روایت کښې دلك په ځانې باندې مسح ذکر دي

قوله: ثم مضمض واستنشق په سابقه روایت کښې مضمض په ځانې باندې مضمض راغلي دي خوږ ابوذر ابو الوقت اصیلی او ابن عساکر په روایت کښې دلته هم د مضمض الفاظ نقل دي. (۴)

قوله: ثم غسل وجهه ويديه وغسل رأسه ثلاثاً د ما قبل په روایت کښې ثم په ځانې باندې واوډ اوډ ابوذر اصیلی ابو الوقت او ابن عساکر په روایت کښې دلته هم وغسل ذکر دي. (۵) او وغسل رأسه

لثلاثاً په ځانې باندې ثم أفاض على جسده الفاظ دي

په ثلاثاً کښې موجود احتمالات په ثلاثاً کښې دوه احتمالات دي د ثلاثاً قيد چه د سابقه ټولو افعالو طرف ته راجع وي یعنی حضور اکرم صلی الله علیه و آله ټول اندامونه داودس درې درې ځل اووینځل هم دا شوافع اختیار کړي دي. (۶)

(۱) إرشاد الساري: ۵۰۲/۱ تحفة الباري: ۲۲۶/۱.

(۲) إرشاد الساري: ۵۰۲/۱.

(۳) إرشاد الساري: ۵۰۲/۱.

(۴) إرشاد الساري: ۵۰۲/۱ تحفة الباري: ۲۲۶/۱.

(۵) إرشاد الساري: ۱/۵۰۲.

(۶) إرشاد الساري: ۵۰۲/۱ شرح الکرمانی: ۱۲۶/۳ تحفة الباري: ۲۲۶/۱.

دویم احتمال دادې چه دثلاثا قید صرف د آخری فعل غسل رأس طرف ته راجع وی هم دغه د احنافو قول دې ځکه چه دا اصول واقعه ده «ان العبد المتقلب الجمل یعود علی الأعمیة»^(۱) یعنی د څو جملونه پس راتلونکې قید د آخری طرف ته راگرځی.

قوله: ثم أفرغ علی جسدہ: سابقه روایت کښې افرغ په ځانی افاض راغلي دي.

قوله: ثم تقي من مقامه: د موسی بن اسماعیل رحمته الله په روایت کښې ثم عمل من مکانه الفاظ ذکر دي.

د لفظ مقام وضاحت: د لفظ مقام ميم فتح سره مکان القیام یعنی د اودريدو او حصاريدو ځانی ته وانی. که چرې څوک دا اووانی چه ددې نه خو دا مستفاد کيږي چه حضور پاک په ولاړه باندې غسل کړي وو.^(۲)

علامه کرمانی رحمته الله او شيخ الاسلام زکریا انصاری رحمته الله فرماني چه د لفظ مقام اصلی او حقیقی معنی په اعتبار سره په ولاړه باندې غسل کول معلومېږي لیکن ددې نه د حضور پاک په ولاړه باندې په غسل کولو باندې استدلال صحیح نه دي ځکه چه په عرف کښې ددې استعمال مطلق مکان (ځانی) دپاره مشهور دي که هغه د اودريدو ځانی وی او که د ناستې.^(۳)

د حدیث ترجمه الباب سره مطابقت: علامه عینی رحمته الله فرماني چه د حدیث ترجمه الباب سره مطابقت په ترجمه کښې موجود تفريق فی الغسل نه په داسې توگه دي چه په حدیث کښې راغلی دی چه حضور پاک به په بدن مبارک باندې د اوبو بهیولونه پس د خپل ځانی نه اخوا شو «بیانی خپې مبارکې اووینځلې نو ددې نه تفريق ثابت شو».^(۴)

د شيخ الحدیث مولانا زکریا رحمته الله هم دغه راڼې هغه فرماني: «ثم تقي من مقامه فصل قدمه» دا عدم موالات فی الغسل شو خپې بهر راوړیستې وینځلې نو موالات چرته باقی پاتې شو.^(۵)

حضرت گنگوځی رحمته الله هم د حدیث ترجمه سره مطابقت په سلسله کښې «ثم تقي من مقامه» نه استدلال اوکړو او وني فرمائیل چه د یوځیز مطلق تخلل د وجوب موالات منافی دي. که چرې موالات واجب وي نو حضور پاک به د غسل د ځانی نه اخوا کیدلو نه وړاندې خپې وینځلې بیابه نې د خاورې وغیره لرې کولو دپاره دوباره وینځلې یا به نې په څه څیز باندې مږلي او صفا کولي به نې.^(۶)

پواغتراف: علامه عینی رحمته الله وغیره فرماني چه که چرې څوک دا اووانی چه حدیث میمونه رحمته الله کښې دخپل ځانی نه اخوا کیدل په تفريق فی الغسل باندې دلالت کوی نو په تفريق فی الوضوء باندې کوم یوځیز دلالت کوی؟

(۱) ارشاد الساری: ۵۰۲/۱ شرح الکرماني: ۱۲۶/۳.

(۲) شرح الکرماني: ۱۲۷/۳ عمده القاری: ۳۱۴/۳.

(۳) شرح الکرماني: ۱۲۷/۳ تحفة الباری: ۲۲۶/۱ عمده القاری: ۳۱۴/۳.

(۴) عمده القاری: ۳۱۳/۳.

(۵) تقرير بخاری: ۸۵-۲/۸۴.

(۶) لامع الدار: ۲۲۳-۲۲۲ الكنز المتواری مع اللامع: ۲۰۹/۳.

د اعتراض جواب: ددې جواب دادې چې په حدیث میمونہ رضی اللہ عنہ کښې راغلی دی چې حضور پاک د خپو نه علاوه د اودس نور اندامونه وړاندې وینځلې وو د خپو وینځلونه اول د غسل کافی وقفه پېښه شوه. داودس اندامونه سره ددې چې د غسل د وجې نه اوج نه شو مگر تفریق ثابت شو او موالات باقی پاتې نه شو. بډې باندې په حدیث کښې وارد لفظ ثم دلالت کوي په کوم سره چې مطلقاً تراخي معلومیږي. (۱)
ایا حدیث وضو او غسل په دواړو کښې په تفریق باندې دلالت کوي؟ بعض علما، وائي چې په ترجمه کښې خود اودس او غسل دواړو په مېنځ کښې د فصل ذکر دې خوچه امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ کوم حدیث او اثر راوړلې دې په هغې سره خو صرف دومره ثابت دی چې په اودس کښې د موالات ضرورت نشته دې حالتکه د امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ مقصود په دواړو کښې عدم موالات ثابت کول دی. (۲)

د حضرت شاه ولی الله رحمۃ اللہ علیہ وائي: حضرت شاه ولی الله رحمۃ اللہ علیہ او فرمانیل چې کله د حدیث باب سره تفریق فی الوضوء ثابت شو نو غسل به په اودس باندې قیاس کولې شی ځکه چې په فی الجمله په دواړو کښې د ارکان او آداب په اعتبار سره هېڅ فرق نشته دي. دغه شان د ائمه نه هیڅوک هم په دواړو کښې د فصل قائل نه دی یعنې څوک چې موالات واجب گنړی هغوی په اودس او غسل دواړو کښې ددې قائل دی اوڅوک چې د عدم وجوب قائل دی هغوی هم په دواړو کښې د عدم وجوب قور کوي. هم دغه وجه ده چې امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ په ترجمه کښې اودس او غسل دواړه یوځای بیان کړي دی حالتهکه د حدیث نه خو صرف هم تفریق فی الوضوء ثابتیږي نولکه چې امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ غسل په اودس باندې قیاس کړې دي. (۳)

دا استدلال مخدوش دي: لیکن د حضرت شاه صاحب رحمۃ اللہ علیہ دا استدلال په دوو وجو هاتو سره مخدوش دي. یو خو په دې وجه چې ددې استدلال بنیاد په قیاس باندې دي او امام بخاری رحمۃ اللہ علیہ د قیاس قائل دي. داخبره په خپله قابل غور او محل نظر دي. دویم په دې وجه سره چې قائلین فصل موجود دی. امام احمد رحمۃ اللہ علیہ او امام نخعی رحمۃ اللہ علیہ وغیره په اودس او غسل کښې فرق کوي لکه چې د مذاهب په بیان کښې تیر شوی دی لهذا په دې وجه هم دا استدلال مخدوش دي.

صحیح جواب: ددې صحیح جواب دادې لکه چې څنگه علامه عینی رحمۃ اللہ علیہ لفظ ثم سره په تفریق فی الوضوء باندې استدلال کړې دي نولفظ ثم په حدیث کښې اودس او غسل دواړو کښې موجود دي لهذا په دې سره به په دواړو کښې تفریق ثابت شی ددې خبرې طرف ته اشاره کولو سره موالاتا محمد حسن مکی رحمۃ اللہ علیہ په خپل تقریر کښې فرمانیلی چې په حدیث کښې مطلقاً ثم تنحی لفظ راغلی دي په دې کښې دا نه دی خودلې شوی چې حضور پاک خپې مبارکې د جفاف نه وړاندې وینځلې دي که روستو. لهذا دا ممکن دی چې د حضور پاک دا وینځل د جفاف نه پس وی په دې توگه چې حضور پاک د خپو وینځل د غسل نه یوه یا دوه گهنټې روسته کړې وی غرض په دې تقریر سره ترجمه ثابتیږي. (۴)
د حدیث او اثر نه مستنبط شوې امور: ① په اودس کښې موالات واجب نه دی تفریق جائز دي ② په غسل کښې موالات واجب نه دی تفریق جائز دي ③ روایت بالمعنی جائز دي

(۱) عمدة القاری: ۳/۱۳۲ فضل الباری: ۲/۴۲۸.

(۲) الكنز المتوازی: ۲۰۹/۳-۲۰۸/۲ حاشیه الامع: ۲/۲۲۲ فضل الباری: ۲/۴۲۸.

(۳) شرح تراجم الأبواب البیخاری: ص: ۱۸ الأبواب والتراجم ص: ۱۸۱ الكنز المتوازی: ۲۰۹-۲۰۸/۲.

(۴) الكنز المتوازی: ۲۰۹/۳ حاشیه الامع: ۲/۲۲۳.

۱۱- باب: مَنْ أَفْرَغَ يَمِينَهُ عَلَى شِمَالِهِ فِي الْغُسْلِ

په غسل کښې په ښی لاس سره په کس باندې اوبه بهیول

ماقبل سره ربط اومتاسبت: د وړاندې باب لاندې دا خبره راغلې وه چه زیر بحث باب په بعض نسخو کښې مقدم او بعض کښې موخردې علامه عینی رحمته الله علیه فرمائی چه د ابن عساکر او اصیلی په روایت کښې دا باب د سابقه باب نه مقدم دې بهر حال په هرو دوو صورتونو کښې په دواړو کښې متاسبت ښکاره دې په دې توگه چه د دواړو تعلق اودس سره دې (۱)

د ترجمه الباب مقصد: علامه زکریا انصاری رحمته الله علیه او فرماییل چه د دې باب مقصد د ښی کریم رحمته الله علیه په غسل کښې د اوبو بهیولو کیفیت بیانول دی (۲)

علامه ادریس کاندهلوی رحمته الله علیه فرمائی چه دا باب د هغه سړی په بیان کښې دې چه خوک د غسل په وخت کښې په ښی لاس په گس لاس باندې اوبه واچوی چاچه داسې اوکړه هغه د سنت اتباع اوکړه (۳)

د حضرت کنکوهی رحمته الله علیه راټی: حضرت مولانا یحیی کاندهلوی رحمته الله علیه د حضرت کنکوهی رحمته الله علیه نه نقل کړی دی چه هغه فرمائی «رددک ما مشهور ان الإفراغ بالیمن علی الشمال من صنیع النساء» (۴)

یعنی د امام بخاری رحمته الله علیه په دې خبره سره رد کول دی په هغه خبره چه مشهوره شوې ده چه د ښی لاس په گس باندې اوبه اچول دښخو عادت دي

د حضرت شیخ الحدیث رحمته الله علیه راټی: حضرت شیخ الحدیث مولانا زکریا کاندهلوی رحمته الله علیه فرمائی چه زما په نیز اوجه خبره داده چه امام بخاری رحمته الله علیه ددې ترجمه په ذریعه په یوه دقیق نکته باندې متنبه کول غواړی اوهغه دا چه په غسل کښې دوه څیزونه وی یو اوبه اچول او بل اندامونه مړل بل دا خبره هم معلومه ده چه افعال شریفه هم په ښی لاس سره پوره کولې شی نو اوس امام بخاری رحمته الله علیه فرمائی چه په دې کښې کوم افضل وی هغه به په ښی لاس سره کولې شی چونکه اوبه اچول د مړولو نه افضل دی په دې وجه دې په ښی لاس باندې اوبه واچولې شی او په گس لاس دی اندامونه اومړلې شی (۵)

د حضرت شیخ الحدیث رحمته الله علیه دویمه توجیه: حضرت شیخ الحدیث رحمته الله علیه دویمه توجیه بیانولوسره

فرمائی چه دا بعید نه دی چه امام بخاری رحمته الله علیه په دې ترجمه الباب سره «ترجمه صب الماء بالیمن علی الیسری» باندې تنبیه کړې وی خکه بعض روایات په ابو داؤد وغیره کښې د حضرت عائشه رضی الله عنها په

روایت کښې «یصب الإناء علی یده الیمنی» (۶)

او د حضرت میمون رضی الله عنه په روایت کښې «فأفکأ الإناء علی یده الیمنی» (۷) یعنی لوبښې په ښی لاس باندې راټیبول ذکر شوی دی

(۱) الأبواب والتراجم ص: ۲۶۳.

(۲) تحفة الباری: ۲۲۶/۱.

(۳) الأبواب والتراجم ص: ۲۶۳.

(۴) لأمع الدراری: ۲۲۱/۲-۱۲۲۰ الأبواب والتراجم لصحیح البخاری ص: ۶۱.

(۵) الأبواب والتراجم ص: ۶۱ الکتر المتواری: ۲۰۹/۳ تعلیقات اللامع: ۲۲۰/۲.

(۶) الحدیث آخره ابو داؤد فی سننه. کتاب الطهارة باب مقدار الماء الذی یجزی به الغسل رقم الحدیث: ۲۴۲.

(۷) سنن أبی داؤد کتاب الطهارة باب مقدار الماء الذی یجزی به الغسل رقم: ۲۵۴.

ذِیْهِ عِثْمَانِیُّ رَضِیَ عَنْہُ رَأٰی: ذِیْ تَرْجَمَةِ الْبَابِ ذِیْ مَقْصِدٍ بَارِءٍ کُنِیَّ عَلَامَهُ شَبِیْرٍ اَحْمَدُ عِثْمَانِیُّ رَضِیَ عَنْہُ
فرمانی چه په دې باب کښې د ښې لاس د شرافت رعایت خودلې شوي دي اوبه اچول او نجاست
ختمول دوه جدا جدا کارونه دي. د نجاست ختمول يو معمولي کار دي کوم چه گس لاس سره متعلق
دي او اوبه په ښې لاس باندې اچولې شی. په استنجا، وغيره کښې د ښې لاس استعمال ددې د شرافت
خلاف خبره ده.)

ذِیْ بَعْضِ حَضَرَاتُو رَأٰی: بعض حضراتو لیکلی دی چه په دې موقع باندې د تیامن والا خبره منځ ته
راوړل په ځاني اومحل نه دی او کومو حضراتو چه د استنجا او د ضرورت د صورت نه په خوا دلته
غلط او گډوډ بحثونه کړي دي هغه ټول د بحث د موضوع نه لری شوي دي اصل خبره داده چه د
تیامن والا خبره د ترجمه الباب یا حدیث الباب سره هیڅ تعلق نه لری او پخپله امام بخاری رَضِیَ عَنْہُ هم
پخپله مستقل «باب التهن في الوضوء والغسل» راوړلې دي او ددې نه وړاندې «باب التهن عن الاستنجا»
بالهین» او «باب لامسك ذكره يمينه إذا مال» هم قائم کړي دي په کوم سره چه د استنجا په وخت افراغ
باليمين علی الشمال والاخبره ضمناً متعین شوي وه. اوس چونکه احوال اوصاف د غسل نبوی لاندې
هم ددې زیاتي صراحت او وضاحت راځي نو دا مستقل باب قائم کولو سره ښائي او همیشه گس لاس
سره ښې لاس اول وینځلې شی اودغه شان د شرافت والا کارونه د ښې طرف نه شروع کول او هر
خسيس کار د گس طرف نه کول ټولې خبرې خو د اول نه فیصله شوي دي د کوم وجه چه داده شریعت
یمین له په یسار یعنی ښې له په گس باندې مطلقاً شرف او عزت ورکړې دي او هم په دې وجه نی ټول
کارونه د خیر اونیکنی مقدم کړل او په دنیاوی او خسيس امورو کښې یسار یعنی گس مقدم ساتلې
دي (۱) بهر حال د امام بخاری رَضِیَ عَنْہُ په تراجم کښې د دقیق رسی په وجه د شارحین بیان کړي توجیبات
د امکان نه لرې نه دي البته د حدیثی ذوق په وجه یوه ترجیح اوجه گرځولې کیدې شی لکه چه شیخ
الحديث رَضِیَ عَنْہُ په والوجه سره هم دا صنیع اختیار کړې دي

الحديث الأول

۳۳- حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ، قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو عَوَانَةَ، حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ، عَنْ سَالِمِ
بْنِ أَبِي الْحَكْدِ، عَنْ كُرَيْبٍ، مَوْلَى طَبْنِ عَبَّاسٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، عَنْ مَيْمُونَةَ بِنْتِ
الْحَارِثِ، قَالَتْ: «وَضَعْتُ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ غَسْلًا وَسَرْتَهُ، فَصَبَّ عَلَى يَدَيْهِ،
فَعَسَلَهَا امْرَأَةٌ أَوْ مَرْتَبَنَ» - قَالَ: سَلِمَاتٌ لَا أَذْرِي، أَذْكَرُ الثَّالِثَةَ أَمْ لَا؟ - ثُمَّ أَفْرَغَ يَمِينَهُ عَلَى
شِمَالِهِ، فَعَسَلَ فَرْجَهُ، ثُمَّ ذَلِكَ يَدَهُ بِالْأَرْضِ أَوْ بِالْحَابِطِ، ثُمَّ مَضْمَضَ وَاسْتَنْشَقَ، وَغَسَلَ
وَجْهَهُ وَيَدَيْهِ، وَغَسَلَ رَأْسَهُ، ثُمَّ صَبَّ عَلَى جَسَدِهِ، ثُمَّ تَنَحَّى فَعَسَلَ قَدَمَيْهِ، فَنَآوَلْتُهُ خِرْقَةً،
فَقَالَ يَدَيْهِ هَكَذَا، وَلَمْ يَرُدَّهَا" - احديث باب اول

(۱) فضل الباری: ۴۳۹/۲.

(۲) أنوار الباری: ۲۲۵/۹.

(۳) الحديث أخرجه البخاري أيضاً في نفس الكتاب باب الوضوء قبل الغسل رقم الحديث: ۲۴۹ وفي باب الغسل مرة رقم الحديث: ۲۵۷ وفي باب الغسل بالصاع ونحوه رقم الحديث: ۲۵۳ وفي باب مسح اليد بالبراب لتكون أثنى

ترجمه: (ام المؤمنین) حضرت میمونہ بنت الحارث رضی اللہ عنہا فرمائی کہ ما د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دہارہ دغسل اوبہ کیخودی او (پہ یوہ کپہ سرہ) د حضوریاک دہارہ پردہ اوکړہ (یا دغه د اوبو لوبیسی نی پت کړو) حضوریاک (اول) په خپل لاس باندې اوبہ واچولې او هغه نی یو یا دوه خل اووینخلو. سلیمان اعمش اوونیل چه زه نه پوهیږم (یعنی ماته یاد نه دی، چه سالم بن ابی الجعد د لاس دریم خل وینخل بیان کړل که نه، بیا حضوریاک په خپل نسی لاس سره په گس لاس باندې اوبہ اوبھیولې او خپل شرمگاهه نی اووینخلو بیا خپل لاس مبارک په دیوال یا په زمکه باندې راښکلو بیانی خله کښې اوبہ واچولې او په پوزه کښې اوبہ واچولې اوبیانی خپل مخ او لاسونه اووینخل او خپل سر نی اووینخلو. بیانی په خپل (تول) بدن باندې اوبہ اوبھیولې، بیا یو طرف ته شو او خپلې دواړه خپې نی اووینخلې، نو ما حضوریاک ته د (اوجولې) دپاره یوہ کپہ ورکړه نو حضوریاک په لاس سره اشاره اوکړه (اخواکړه زه نه اخلم) او هغه نی وانخستله.

تراجم رجال

حدثنا موسى بن اسماعيل: دا ابو موسی بن اسماعیل تبو ذکی بصری رضی اللہ عنہ دی. (۱) ددوی مختصر حالات بدء الوحي باب کیف کان بدء الوحي إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم د خلورم حدیث لاتدی (۲) او تفصیلی حالات کتاب العلم باب من أجاز الفقهاء إشارة الهدى والرأس د رومی حدیث لاتدی تیرشوی دی. (۳)
قال: حدثنا أبو عوانة: دا وضاح بن عبدالله یشکری، واسطی رضی اللہ عنہ دی ابو عوانه ددوی کښت دی د نوم په نسبت په خپل کښت باندې زیات مشهور دی. (۴)

رقم الحديث: ۲۶۰ وفي باب تفريق الوضوء والفسل بنحوه مختصراً رقم الحديث: ۲۶۵ وفي باب من توضأ في الجنابة ثم غسل سائر جسده ولم يعد مواضع الوضوء منه مرة أخرى رقم الحديث: ۲۷۴ وفي باب نفث اليد من الفسل عن الجنابة رقم الحديث: ۲۷۶ وفي باب التستر في الفسل عند الناس بنحوه مختصراً رقم الحديث: ۲۸۱ وأخرجه مسلم في صحيحه في كتاب الحيض باب صفة غسل الجنابة رقم الحديث: ۷۲۲ وأبو داود في سننه في كتاب الطهارة باب في الفسل من الجنابة رقم الحديث: ۲۴۵ والترمذي في سننه في كتاب الطهارة باب ماجاء في الفسل من الجنابة بنحوه مختصراً وقال هذا حديث حسن صحيح رقم الحديث: ۱۰۳ والنسائي في سننه في كتاب الطهارة باب غسل الرجلين في غير المكان الذي يغتسل فيه رقم الحديث: ۲۵۲ وأيضاً في كتاب الفسل والتيمم باب إزالة الجنب الأذى عنه قبل إفاضة الماء عليه بنحوه مختصراً رقم الحديث: ۴۱۸ وأيضاً في باب مسح اليد الأرض بعد غسل الفرج رقم الحديث: ۴۱۹ وأيضاً في باب الاستنار عند الفسل رقم الحديث: ۴۰۸ وأخرجه ابن ماجه في سننه في كتاب الطهارة باب المنديل بعد الوضوء رقم الحديث ۴۶۷ راجع جامع الأصول رقم: ۳۲۱ وتحفة الأشراف رقم: ۱۸۰۶۴.

(۱) تهذيب الكمال: ۲۹/۲۶-۲۱ تقريب التهذيب: ۲/۲۸۳.

(۲) كشف الباري: ۱/۴۳۴-۴۳۳.

(۳) كشف الباري: ۳/۴۷۹-۴۷۷.

(۴) دتفصيل دپاره اوگورنی: تهذيب الكمال: ۳۰/۴۱ رقم الترجمة: ۶۶۸۸ طبقات ابن سعد: ۷/۲۸۷ الجرح والتعديل: ۱/۱۹ رقم الترجمة: ۱۷۳ كتاب الثقات: ۲/۵۶۲ سير أعلام النبلاء: ۸/۲۱۷ رقم الترجمة: ۳۹ تذكرة الحفاظ: ۱/۲۳۶ رقم الترجمة: ۲۲۳ ميزان الاعتدال: ۴/۳۳۴ رقم الترجمة: ۹۳۰ المعنى في الضعفاء: ۲/۴۹۳ رقم الترجمة:

د دوی مختصر حالات بآب کشف کان بدء الوحي الی رسول الله صلی الله علیه وسلم په ذیل کښې تیر شوی دی.
(۱) دلته دهغوی مفصل تذکره وړاندې کیری.

پيدائش: دهغوی پيدائش لس کم سل یا سلمه هجري په مینځ کښې خودلې شوې دې (۲)، ابن حبان رحمته ۱۲۲ هجري د پيدائش کال خودلې دې (۳)، په ظاهره دا قول صحيح نه دې ځکه چه د صحيح رواياتونه ثابت ده چه ابو عوانه ابن سيرين رحمته ليدلې دې خود ابن سيرين رحمته د ۱۲۲ هجري نه کافی موده وړاندې انتقال شوې وو. (۴) بعض حضراتو ونيلى دې چه هغوی د جرجان نه قیدى جوړ کړې شوې راوستلې شوې وو. (۵) هغوی د یزید بن عطاء بن یزید د موالی نه وو. (۶) بعض حضرات وائی چه د یزید د پلار عطاء بن یزید غلام وو. (۷) په دواړو اقوالو کښې تطبیق داسې دې چه عطاء بن یزید د خپل خوئی یزید دپاره هغه اخستې وو. (۸) ابو عوانه رحمته د حسن بصری رحمته او محمد بن سيرين رحمته زیارت کړې او هغوی ليدلې وو. (۹)

نبوخ هدي: دهغوی رحمته په شیوخ حديث کښې ابراهيم بن محمد بن منشر، ابراهيم ابن مباحر بجلی، ابراهيم بن میسره طانفی، اسماعیل بن عبدالرحمن سدی، اسود بن قیس، اشعث بن ابی الشعثاء، ایوب سختیانی، بکیر بن اخنس، جابر بن یزید جعفی، ابو عثمان بصری، ابویشر جعفر بن ابی وحشیه، حر بن مسکین، حصین بن عبدالرحمن، حکم بن عتیبه، خالد بن علقمه، داؤد بن عبدالله اودی، زیاد بن علاقه، زید بن جبیر، سعید بن مسروق ثوری، سلیمان اعمش، سماک بن حرب، سهیل بن ابی صالح، عاصم بن سلیمان الاحول، عاصم بن کلیب، عبدالرحمن ابن الاصبهانی، عبدالعزيز بن صهیب، عبدالملک بن عمیر، عثمان بن عبدالله بن موهب، عثمان بن مغیره ثقفی، عمر بن سلمه بن عبدالرحمن بن عوف، عمرو بن دینار، فراس بن یحیی همدانی، قتاده بن دعامة، محمد بن منکدر، مخول بن راشد، معاویه بن قره مزنی، مغیره بن مقسم ضبی، منصور ابن زاذان، منصور بن معمر، موسی بن ابی عائشه، هلال الوزان، یزید بن ابی زیاد، یعلی بن عطاء عامری، ابواسحاق شیبانی، ابوجعفر رازی، ابوحصین اسدی، ابو حمزه القصاب، ابوزبیر مکي، ابومالک اشجعی او ابو یعفر عبدی رحمهم الله شامل دی. (۱۰)

۶۸۳۹ تاریخ الکبیر: ۱۸۱/۸ رقم الترجمة: ۲۶۲۸ تاریخ بغداد: ۴۶۴/۱۳ رقم الترجمة: ۷۳۳۰ تاریخ الإسلام:

۵۱/۴ رقم الترجمة: ۴۰۲ الکشاف: ۲۲۴/۳ رقم الترجمة: ۶۱۳ تقریب التهذیب: ۲۸۷/۲ رقم الحدیث: ۷۴۴.

(۱) کشف الباری: ۴۳۴/۱.

(۲) تهذیب التهذیب: ۱۱۸/۱۱.

(۳) الثقات: ۵۶۲/۷.

(۴) سیر اعلام النبلاء: ۲۱۷/۸.

(۵) تاریخ بغداد: ۴۶۴/۱۳ تاریخ الإسلام: ۶۵۱/۴ تهذیب الکمال: ۴۴۲/۳۰.

(۶) تاریخ الکبیر: ۱۸۱/۸ طبقات ابن سعد: ۲۸۷/۷ الجرح والتعديل: ۵۱/۹.

(۷) تهذیب الکمال: ۴۴۲/۳۰.

(۸) تاریخ بغداد: ۴۶۵/۳.

(۹) تاریخ الکبیر: ۱۸۱/۸ تاریخ بغداد: ۴۶۴/۱۳ تاریخ الإسلام: ۶۵۱/۴.

(۱۰) تهذیب الکمال: ۴۴۴/۳۰-۴۴۲ تهذیب التهذیب: ۱۱۶-۱۱۷/۱۱ تاریخ بغداد: ۴۶۵/۱۳.

تلازمه: ذھغوی رحمہ اللہ نہ د حدیث مبارک روایت کونکو کنبی ابراھیم بن حجاج نیلی، احمد بن اسحاق حضرمی، اسماعیل بن علیہ، بشر بن معاذ عقدی، حامد بن عمر بکراوی، حبان بن ہلال، حجاج ابن منہال، سعید بن منصور، سہیل بن بکار، شعبہ بن حجاج (ومات قبلہ) شیبان بن فروخ، صالح بن عبداللہ ترمذی، ابوہمام صلت بن محمد خارکی، عبدالرحمن بن عمرو بجلی، عبدالرحمن بن مبارک عیشی، عبدالرحمن بن مہدی، عبیداللہ بن عمر قواریری، عفان بن مسلم، علی بن حکم مروزی، عمرو بن عون واسطی، ابو نعیم فضل بن دکن، فضل بن مساور، قتیبہ بن سعید بلخی، محمد بن ابی بکر مقدمی، محمد بن عبدالمطلب بن ابی الشوارب، محمد بن فضل بن عارم، محمد بن محبوب بنانی، مسدد بن مسرہد، معقل بن مالک باہلی، ابوسعلمہ موسیٰ بن اسماعیل، ہشیم بن سہل تسری (وہو آخر من روی عنہ) وکیع بن جراح، یحییٰ بن حماد شیبانی، ابو داؤد طیالسی، ابوریع زهرانی، ابوکامل جحدری، ابوہشام مخزومی او ابوالولید طیالسی رحمہم اللہ وغیرہ شامل دی۔^(۱)

د ائمہ جرح والتعدیل اقوال: ہشام بن عبیداللہ د عبداللہ بن مبارک نہ تبوس او کرو «من اروی الناس وأحسن الناس رواية عن المغيرة أجبر؟» یعنی آیا جریر دمغیرہ نہ زیات او احسن روایت کونکونہ دی؟ نوھغوی او فرمانیل چہ ابو عوانہ^(۲)

احمد بن سنان وانی چہ ما عبدالرحمن بن مہدی داسی فرمانیلوسرہ اوریدلے دی: «کتاب ائی عوانہ ائہت من حفظ هشيم»^(۳)

د امام احمد بن حنبل رحمہ اللہ نہ تبوس او کړی شو چہ ابو عوانہ ائہت دی کہ شریک؟ نوھغہ او فرمانیل چہ کہ ابو عوانہ رحمہ اللہ دخیل کتاب نہ حدیث بیان کړی نوھغہ ائہت دی البتہ کہ هغہ د کتاب نہ علاوہ خہ حدیث بیان کړی نو بعض وخت هغہ تہ وھم کیږی۔^(۴) مسدد وانی چہ ما د یحییٰ بن سعید القطان نہ دافرمانیلو سرہ اوریدلی دی چہ د ابو عوانہ حدیث د سفیان او شعبہ د روایت سرہ ډیر زیات مشابہ دی^(۵) عفان فرمائی چہ د ابو عوانہ رحمہ اللہ د کتاب والا روایت صحیح دی: «بہ هغه باندې عجمیت غالب وو) هغه بہ د اعراب او نقطو پہ کثرت سرہ اھتمام کولو۔ نور فرمائی «کان ثمت وأبو عوانة أصح حديثاً عندنا من هشيم»^(۶) یحییٰ بن معین رحمہ اللہ فرمائی «حدیث ائی عوانہ جائز..... ثمت أبو عوانة»^(۷) یحییٰ بن معین رحمہ اللہ نور فرمائی: «أبو عوانة قريب من حماد..... كُتبه صوحوة..... وهو صدوق، ثقة، وهو أحب إلى من أبي الأوص ومن جرير بن عبد الحميد، وهو أی أبو عوانة، أحفظ من حماد»^(۸)

(۱) تہذیب الکمال: ۴۴/۳۰ تہذیب التہذیب: ۱۱/۱۱ تاریخ بغداد: ۴۶۵/۱۳.

(۲) الجرح والتعدیل: ۵۲/۹ تاریخ بغداد: ۴۶۸/۱۳ تہذیب الکمال: ۴۵/۳۰.

(۳) تہذیب الکمال: ۴۶/۳۰ جرح والتعدیل: ۵۲/۹ تاریخ الإسلام: ۶۵۱/۴.

(۴) تہذیب الکمال: ۴۶/۳۰ تاریخ بغداد: ۴۶۸/۱۳ تاریخ الإسلام: ۶۵۱/۴ الجرح والتعدیل: ۵۲/۹.

(۵) الجرح والتعدیل: ۵۲/۹ تاریخ بغداد: ۴۶۶/۱۳ تاریخ الإسلام: ۶۵۱/۴ تہذیب الکمال: ۴۶/۳۰.

(۶) الجرح والتعدیل: ۵۲/۹ تاریخ بغداد: ۴۶۸/۱۳ تاریخ الإسلام: ۶۵۱/۴ بعض حضراتوہ ہشیم پہ خانی شعبہ نقل کر: «دی ہم ہشیم صحیح دی تہذیب الکمال وحاشیہ: ۴۶/۳ حاشیہ تہذیب التہذیب: ۱۱/۱۱.

(۷) تہذیب الکمال: ۴۷/۳۰ الجرح والتعدیل: ۵۲/۹ تاریخ بغداد: ۴۶۹/۱۳.

(۸) الجرح والتعدیل: ۵۳/۹ تہذیب الکمال: ۴۷/۳۰ تہذیب التہذیب: ۱۱/۱۱.

ابوزرعه رضي الله عنه فرماني «بصري ثقة إذا حدث من كتابه»^(١)، امام احمد رضي الله عنه او يحيى بن معين رضي الله عنه فرماني «كان أمناً ثقة»^(٢)، عباس بن محمد دوري واني چه يحيى بن معين رضي الله عنه او فرمانيل چه ابو عوانه امي وو (ليكلي نه پيژندل، په بل چا باندې به نى ليكل كول او (د هغه ليكلي شوى) كتاب نه به نى لوستل كول.)^(٣)

احمد بن بشر بن ايوب طيالسي واني چه چاد يحيى بن معين رضي الله عنه نه د زانده او ابو عوانه باره كښې پوښتنه او كړه چه په دوى كښې كوم يو اثبت دي؟ نو هغوى او فرمانيل: «كلاهما ثقت، صدوقين»، سائل دوباره سوال او كړو نو هغوى هم هغه جواب ور كړو. راوى واني چه بيا ما او كتل چه لكه يحيى بن معين رضي الله عنه د ابو عوانه طرف ته مائل شوي وو. (يحيى بن معين رضي الله عنه او فرمانيل چه كله په ابو عوانه او شريك كښې اختلاف پيداشى نو د ابو عوانه قول معتبر دي.)^(٤)

حجاج بن محمد رضي الله عنه واني چه امام شعبه رضي الله عنه ماته او فرمانيل «الزهر أوعوانة»^(٥)، يعنى ته ابو عوانه لازم او نښه ابوسهل رضي الله عنه واني چه ما امام شعبه رضي الله عنه داسې فرمانيلو سره واوړيده چه كله ابو عوانه تاسو ته د ابوهريره رضي الله عنه روايت بيان كړى نو دهغې تصديق كوني. (احمد بن زهير رضي الله عنه واني چه ما يحيى بن معين رضي الله عنه فرمانيلو سره واوړيدو «أوعوانة الوضاح ثقة»^(٦)، جعفر ابن ابى عثمان رضي الله عنه واني ما د يحيى بن معين رضي الله عنه نه داسې واوړيده چه فرمانيلي «كان أوعوانة ثقة»^(٧)).

محمد بن احمد بن يعقوب بن شيبه رضي الله عنه واني چه زما نيکه (يعقوب بن شيبه) فرماني: «أوعوانة ثقت مصحح الكتاب وحفظه صالح»^(٨)، عبد الرحمن بن يوسف بن خراش رضي الله عنه فرماني «أوعوانة صدوق فى الحديث»^(٩)، (ابوحاتم رضي الله عنه فرماني «ثقة وكتبه مصححة» البته كه دخپل حفظ په بنياد باندې روايت بيان كړى نو غلطى كوى او ابو عوانه د حماد بن سلمه نه احفظ دي.)^(١٠) امام عجلي رضي الله عنه فرماني «أوعوانة بصري ثقة»^(١١).

(١) تهذيب الكمال: ٤٧/٣ تهذيب التهذيب: ١١/١٨ الجرح والتعديل: ٥٣/٩.

(٢) تهذيب الكمال: ٤٨/٣٠ تهذيب التهذيب: ١١/١١٨.

(٣) الجرح والتعديل: ٥٣/٩ تاريخ بغداد: ١٣/٦٦ سير اعلام النبلاء: ٨/٢٢٠ تذكرة الحفاظ: ١/٢٣٧.

(٤) تاريخ بغداد: ١٣/٦٧.

(٥) تاريخ بغداد: ١٣/٦٧.

(٦) تاريخ بغداد: ١٣/٤٨ سير اعلام النبلاء: ٨/٢٢٠ تذكرة الحفاظ: ١/٢٣٧.

(٧) تاريخ الإسلام: ٤/٦٥١ تاريخ بغداد: ١٣/٦٦ تهذيب التهذيب: ١١/١١٩.

(٨) تاريخ بغداد: ١٣/٦٨.

(٩) تاريخ بغداد: ١٣/٦٩.

(١٠) تاريخ بغداد: ١٣/٦٩ تهذيب التهذيب: ١١/١١٩.

(١١) تاريخ بغداد: ١٣/٦٩ تهذيب التهذيب: ١٢٠-١١/١١٩.

(١٢) تاريخ الإسلام: ٤/٦٥١ تهذيب التهذيب: ١١/١١٨.

(١٣) تاريخ بغداد: ١٣/٦٩ تهذيب التهذيب: ١١/١١٩.

ابن عبد البر رحمته فرمائی: «أحموا على أنه ثقة، حجة لما حدث من كتابه، وقال إذا حدث من حفظه رعا غلط»^(۱)
حافظ ابن حجر رحمته فرمائی ثقة، ثبت. (۲) علامہ ذہبی رحمته میزان الاعتدال کنیہ فرمائی: «مجموعاً على ثقته وكتابه متقن بالبر»^(۳) علامہ ذہبی رحمته بہ الکاشف کنیہ فرمائی «ثقة متقن لكتابه»^(۴)
علامہ ذہبی رحمته المغنی فی الصنعاء کنیہ فرمائی دی: «ثقة حجة ولا سماً إذا حدث من كتابه»^(۵)
(۵) علامہ ذہبی رحمته سیر اعلام النبلاء کنیہ فرمائی: «هو الإمام الحافظ، الثبت، محدث البصرة»^(۶) ابن سعد رحمته فرمائی «كان ثقة صدوقاً»^(۷) ابن حبان رحمته بہ کتاب الثقات کنیہ دھغوی تذکرہ کریں دہ. (۸)
علامہ ذہبی رحمته تذکرۃ الحفاظ کنیہ فرمائی «الحافظ، أحد الثقات»^(۹)
علامہ ذہبی رحمته د زیرو ائمہ جرح والتعذیل اقوال نقل کولونہ پس د ابوعوانہ رحمته بارہ کنیہ دا فیصلہ کریں دہ چہ: «استقر الحال على أن أباعوانة ثقة» نورنی اوفرمانیل چہ ابوعوانہ دحماد بن زید بہ شان متقن دی. بلکہ د محدثینو بہ نیز ابوعوانہ د اسرائیل او حماد بن سلمہ نہ زیات خویش کریں شوی دی اود فلیح ابن سلیمان نہ اوثق دی. اود ابوعوانہ رحمته بعض وھمونہ ہم دی د کوم د تخریج نہ چہ شیخین (امام بخاری رحمته او امام مسلم رحمته) دہہ کریں دہ. (۱۰)
قیسہ: ابن عدی رحمته الکامل فی الضعفاء کنیہ د سلام بن ابی مطیع رحمته بہ حالو کنیہ لیکیلی دی چہ د سفیان ثوری رحمته بہ مجلس کنیہ د ابوعوانہ رحمته تذکرہ اوشوہ نوھغوی د ابوعوانہ رحمته بارہ کنیہ د ذاک العبد الفاظ اووئیل. (۱۱)
عبداللہ بن احمد دخیل پلار امام احمد بن حنبل رحمته نہ نقل کری دی چہ هغوی اوفرمانیل ابوعوانہ رحمته یو کتاب جوہر کریں وو بہ کوم کنیہ چہ د رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم د صحابہ کرامو (مزعومہ) عیبونہ درج کریں وو. سلام بن ابی مطیع دھغہ نہ دغہ کتاب اخستلو سرہ سوزولی وو. (۱۲)
بعض حضراتو د سفیان ثوری رحمته او امام احمد بن حنبل رحمته اقوال نقل کولونہ پس لیکیلی دی چہ کیدی شے ہم بہ دی وجہ سفیان ثوری رحمته ابوعوانہ نہ خویشولو. او حیراتیہا بہ دی خبرہ باندی دہ چہ

(۱) تہذیب التہذیب: ۱۲۰/۱۱.

(۲) تقریب التہذیب: ۷۸۳/۲.

(۳) ۳۳۴/۴.

(۴) ۲۲۴/۳ رقم الترجمة: ۶۱۳۰.

(۵) ۴۹۳/۲.

(۶) ۲۱۷/۸.

(۷) الطبقات الكبرى: ۲۸۷/۷.

(۸) ۵۶۲/۷.

(۹) ۲۳۶/۱.

(۱۰) سیر اعلام النبلاء: ۲۲۱/۸.

(۱۱) الکامل فی ضعف الرجال: ۳۰۶/۳.

(۱۲) کتاب الملل ومعرفۃ الرجال: ۳۵۴/۱.

علامه مزی رحمته علامه ذهبی رحمته او حافظ ابن حجر رحمته وغیره د هغه د عقیدې متعلق هیچ بحث نه دی کړې. (۱)

د سفیان ثوری رحمته او امام احمد رحمته وغیره د کلام حقیقت: دلته داخبره یاد ساتنې چه د سفیان ثوری رحمته ابو عوانه رحمته ته ذاک العبد وئیل د کلمات جرح نه نه دی او که چېرې دا د جرح کلمه او منلې هم شی نو دا جرح مبهم ده. د کبار ائمه د توثیق په مقابله کښې ددې هیچ حیثیت نشته دې. باقی پاتې شوه خبره د امام احمد رحمته دا وینا وضع کتابا یعنی ابو عوانه رحمته یو کتاب وضع کړې وو. په دې باره کښې رومبې خبره داده چه که چېرې وضع نه مراد پخپله لیکل وی نو دا د حقیقت خلاف خبره ده ځکه چه ابو عوانه رحمته امی وو لیکلې ئې نه شو کولې. (کما مر) او که ددې نه مراد د بل چا لیکلې شوې کتاب وی نو صرف ددې نوعیت د کتاب چا سره کیدل د هغه عقیدې پورې مستلزم نه دي. بعض حضرات وئیلی (که چېرې د دغه کتاب نسبت ابو عوانه رحمته طرف صحیح هم او منلې شی نویابهم) ددې نه مراد مشاجرات صحابه دی (نه چه مطلقاً عیوب). (۲)

بهر حال امام ابو عوانه رحمته ثقه راوی دي د هغوی په ثقافت باندې کبار ائمه جرح و تعدیل اتفاق دي. پخپله هم د امام احمد رحمته نه د هغوی توثیق نقل دي. د دوی باره کښې هم هغه خبره فیصله کونکې ده کومه چه په تیرو کړینو کښې د علامه ذهبی رحمته نه نقل ده. والله اعلم بالصواب.

وفات: د ابو عوانه رحمته د وفات د کال باره کښې ائمه جرح و تعدیل او مؤرخینونه دوه اقوال نقل دي: ① محمد بن عیسی، یعقوب بن سفیان، محمد بن محبوب، یحیی بن حماد، احمد بن حنبل، عبدالله بن ابوالاسود او علامه ذهبی رحمهم الله فرمائی چه د ابو عوانه رحمته په کال ۱۷۶ هجری کښې انتقال شوي. (۳) امام بخاری رحمته د محمد بن محبوب نه د وفات ورځ اتوار میاشت ربیع الآخر نقل کړې دي. (۴) خو علامه مزی رحمته او حافظ ابن حجر رحمته، محمد بن محبوب رحمته نه ربیع الاول میاشت نقل کړې ده. (۵) ابن حبان رحمته هم د اتوار ورځ او ربیع الاول میاشت ذکر کړې ده. (۶) هم دغه د علامه ذهبی رحمته هم قول دي. (۷)

ابن حبان رحمته، محمد بن محبوب رحمته، یحیی بن حماد رحمته او علامه ذهبی رحمته فرمائی ابو عوانه په بصره کښې وفات شوي. (۸) خو ابن سعد رحمته د یحیی بن حماد نه نه نقل کړی دی ابو عوانه د هارون الرشید په زمانه کښې چه کوم وخت د بصره گورنر جعفر بن سلیمان وو نو ۱۷۶ هجری کښې وفات شوي. (۹)

(۱) الکاشف مع تعليقات الشيخ محمد عوامه: ۴۹/۲ رقم: ۶۰۴۹

(۲) تعليقات كتاب الملل ومعرفة الرجال: ۳۵۴/۱

(۳) تاريخ بغداد: ۴۷۰/۱۳ - ۴۶۹/۱۸۱ التاريخ الكبير: ۸/۱۸۱ طبقات ابن سعد: ۷/۲۸۸ تهذيب التهذيب: ۱۱/۱۸۱ تهذيب الكمال: ۳۰/۴۸ تاريخ الإسلام: ۴/۶۵۱ الکاشف: ۳/۲۲۴ سير اعلام النبلاء: ۸/۲۲۱ تذكرة الحفاظ: ۱/۲۳۷.

(۴) التاريخ الكبير: ۸/۱۸۱.

(۵) تهذيب الكمال: ۳۰/۴۸ تهذيب التهذيب: ۱۱/۱۸۱.

(۶) كتاب النقات: ۷/۵۶۳.

(۷) تاريخ الإسلام: ۴/۵۱ سير اعلام النبلاء: ۸/۲۲۱ تذكرة الحفاظ: ۱/۲۳۷.

(۸) كتاب النقات: ۷/۵۶۳ التاريخ الكبير: ۸/۱۸۱ تاريخ الإسلام: ۴/۵۱ سير اعلام النبلاء: ۸/۲۲۱ تذكرة الحفاظ: ۱/۲۳۷.

(۹) الطبقات الكبير: ۷/۲۸۸.

① احمد بن اسحاق بن دار، ابو غالب علی بن محمد او علی بن مدینی رحمهم الله وغيره فرمائی چه ابو عوانه رضی اللہ عنہ ۱۷۵ هجری کنبی وفات شوې دې. (۱)
حافظ ابن حجر رضی اللہ عنہ تقریب التهذیب کنبی لفظ "او" سره ۱۷۵ هجری ۱۷۶ هجری دواړه نقل کړی دی. (۲) چونکه اکثر انصه جرح وتعدیل او مؤرخینو ۱۷۶ هجری نقل کړې دې په دې وجه هم دغه راجع معلومېږي. والله اعلم بالصواب.

قوله: :: حدثنا الأعمش: دا د امام اعمش په لقب سره مشهور ابو محمد سلیمان بن مهران اسدی کوفی رضی اللہ عنہ دې. (۳) د دوی احوال کتاب العلم باب ظلم دون ظلم په ذیل کنبی بیان کړې شوی دی. (۴)

قوله: :: عن سالم بن أبي الجعد: دا سالم بن ابی الجعد رافع اشجعی کوفی رضی اللہ عنہ دې. (۵) د دوی حالات مصمم البخاري کتاب الوضوء باب التهمة علی کل حال وعند الوقاع لاندې او گورئ.

قوله: :: عن كريب مولى ابن عباس: دا د حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ غلام ابو رشد بن کرب بن ابی مسلم قرشي هاشمی حجازی رضی اللہ عنہ دې. (۶) د دوی د ژوند حالات مصمم البخاري کتاب الوضوء باب التقصيف فی الوضوء کنبی او گورئ.

قوله: :: عن ابن عباس رضي الله عنهما: دا د حضور پاک د تره خوئی عبدالله بن عباس بن عبدالمطلب بن هاشم بن عبدمناف رضی اللہ عنہ دې. (۷) د دوی حالات «کتاب بدء الوحي» باب کیف کان بدء الوحي إلی رسول الله صلی الله علیه وسلم، په څلورم حدیث کنبی (۸) او «کتاب الإيمان» باب کفران العشیر، وکفر بعد کفر» د ږومبی حدیث لاندې تیر شوی دی. (۹)

قوله: :: عن ميمونة بنت الحارث رضي الله عنها: د دوی رضی اللہ عنہ احوال کتاب العلم باب السمر في العلم لاندې تیر شوی دی. (۱۰)

شرح حدیث:

قوله: :: وضعت لرسول الله صلى الله عليه وسلم غسلاً: حضرت میمونہ رضی اللہ عنہ فرمائی چه ما د رسول الله صلی اللہ علیه وسلم دپاره د غسل اوبه کیخوډې.

(۱) تاریخ بغداد: ۴۷۰/۱۳ تهذیب التهذیب: ۱۱۸/۱۱.

(۲) ۲۸۳/۲.

(۳) تهذیب الکمال: ۷۶-۹۲/۱۲.

(۴) کشف الباری: ۲۵۱-۲۵۳/۲.

(۵) تهذیب الکمال: ۱۳۰-۱۳۲/۱۰.

(۶) تهذیب الکمال: ۱۷۴/۲۴-۱۷۲.

(۷) سیر اعلام النبلاء: ۳۳۱-۳۵۹/۳.

(۸) کشف الباری: ۴۳۷/۱-۴۳۵.

(۹) کشف الباری: ۲۰۶/۲-۲۰۵.

(۱۰) کشف الباری: ۴۲۲/۴-۴۲۰.

دَلْفُظْ غَسَلًا وَضَاحَةً: که لفظ غسل چرتہ دَعْنِینَ پە ضَمع سره وی نوډَ غسل اوبوته وئیلی شی اوکه چرې د عین فتحه سره وی نومصدر به وی غسل کولوته وانئ. اوکه چرې دَعْنِینَ کسره سره وی نومراد هغه چرې بوتی «صابون اِشْتَانْ او بیره وغیره» دی کوم چه په اوبو کنبی و اچولې شی یا په بدن باندې اومرلې شی غسل اوکړي.^(۱)

ستورته: حافظ ابن حجر رحمته الله د «ستورته» واو حالیه گرځولې دې.^(۲) علامه عینی رحمته الله په حافظ صاحب باندې رد کولوسره لیکي چه واو حالیه گرځول صحیح نه دی دلته واو حالیه نه دې بلکه عاطفه دې اوددې عطف په وضعت باندې دې.^(۳)

د ثَبُوبِ اضافہ: ابن فضیل د اَعْمَشَ نه د ثَبُوبِ زیاتوالې او اضافہ نقل کړې ده یعنی ستورته ثَبُوبِ.^(۴) پخپله امام بخاری رحمته الله «بَابُ نَقْضِ الْهَدْيِ مِنَ الْغُسْلِ عَنِ الْجَنَابَةِ» کنبی عبدان نه په واسطه د ابو حمزه عن الاعمش حضرت میمونہ رضی الله عنہ نه «ستورته ثَبُوبِ» صراحت نقل کړې دې.^(۵) د ستورته ضمیر مرجع: د ستورته ضمیر مفعول کنبی دوه احتماله دی:

دویم احتمال: یودا چه ضمیر مفعول غسلاً طرف ته راجع وی لکه چه ظاهر دی اوشراح حدیث هم دا احتمال اخستوسره د حدیث شرح کړې ده. یعنی حضرت میمونہ رضی الله عنہ فرمانی چه ما د نبی کریم صلی الله علیہ وسلم دپاره د غسل اوبه کیځودې او د دغه اوبو (لوبی) په یوه کپړه پټ کړو (دې دپاره چه د دورو اوڅاورې وغیره نه محفوظ پاتې شی، بیا چه کله حضور پاک د غسل اراده اوکړه نو دغه اوبو د لوبی نه نی کپړه اخواکړه اوبه ئی ترې واخستی).^(۶)

دویم احتمال: دویم احتمال دادې چه ستورته ضمیر مفعول رسول الله صلی الله علیہ وسلم ته راجع وی یعنی ما په رسول الله صلی الله علیہ وسلم باندې په یوه کپړه سره پرده اوکړه. ددې تائید د امام بخاری رحمته الله «بَابُ التَّسْتَرِ فِي الْغُسْلِ عَنِ النَّاسِ» کنبی سفیان عن الاعمش په طریق سره د حضرت میمونہ رضی الله عنہ د روایت نه کیږی په کوم کنبی چه حضرت میمونہ رضی الله عنہ په صراحت سره فرمائیلی دی: «سَرَتِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ يَغْتَسِلُ مِنَ الْجَنَابَةِ»

قوله: :: فصب على يد: علامه کرمانی رحمته الله علامه زکریا انصاری رحمته الله اوعلامه قسطلانی رحمته الله وغیره فرمانی چه د فصب عطف «فَارَادَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْغُسْلَ فَكَشَفَ رَأْسَهُ فَأَعْدَدَهُ» محذوف باندې دې یعنی حضرت میمونہ رضی الله عنہ فرمانی چه ما د رسول الله صلی الله علیہ وسلم دپاره د غسل اوبه کیځودې اوهغه مې په یوه کپړه باندې پټې کړې نو حضور پاک د غسل په اراده سره تشریف راوړواو د لوبی نه نی کپړه اوچته کړه او اوبه ئی واخستی په خپل لاس باندې و اچولې.^(۷)

(۱) شرح الکرماني: ۱۲۸/۳ عمدة القاری: ۳۱۵/۳ [ارشاد الساری: ۵۰۳/۱]

(۲) فتح الباری: ۴۵۹/۲.

(۳) عمدة القاری: ۳۱۵/۳.

(۴) فتح الباری: ۴۵۹/۲ عمدة القاری: ۳۱۵/۳.

(۵) [ارشاد الساری: ۵۰۳/۱]

(۶) شرح الکرماني: ۱۲۸/۳ عمدة القاری: ۳۱۵/۳ [ارشاد الساری: ۵۰۳/۱] تحفة الباری: ۲۲۶/۱.

(۷) شرح الکرماني: ۱۲۸/۳ تحفة الباری: ۲۲۶/۱ [ارشاد الساری: ۵۰۳/۱]

دحافظ ابن حجر رحمته وائی: حافظ ابن حجر رحمته علامه کرمانی رحمته و غیره دا رانی په قیل سره ذکر کولونه پس لیکي چه محذوف باندې هم عطف والا احتمال متعین نه دي بلکه په دي کښې دا احتمال هم دي چه فصب عطف وضعت باندې وی لکه څنگه چه د حدیث د الفاظو نه هم ښکاره ده. یعنی ما د حضور پاک د پاره د غسل اوبه کیڅودې نو حضور پاک غسل شروع کړو اودا ممکن دي چه کپړې هم اول لري کړې وی. د حضرت میمون رضی الله عنه اوبه کیڅودو سره ئی غسل شروع کړې وی او داویو اخستلو معنی فصب کښې بعینه موجود ده. «ښکاره خبره ده چه اوبه اخستو سره هغه په لاسونو باندې ورپه یول ممکن دی» (۱)

دعلامه عینی رحمته په حافظ صاحب باندې ده: علامه عینی رحمته د علامه کرمانی رحمته توجیه اختیارولونه پس په حافظ صاحب باندې رد کولوسره لیکي چه دبعض خلقو د فصب عطف په وضعت باندې ګرځول لکه چه د دغه خلقو د تصرف په شان دی چه د معنی تراکیب هیڅ ذوق صحیح نه لري. او ص ب ماء په وضع ماء باندې څنگه مرتب کولې شی کله چه په دي دواړو کښې نور افعال هم دی. بیا د صب تفسیر شرع سره کول هم صحیح نه دی. (۲) «ښکاره خبره ده چه دغسل شروع په لاسونو باندې اوبه په یولوسره نه کپړې بلکه ددې نه وړاندې هم ډیر مراحل دی لکه چه علامه عینی رحمته ددې طرف ته اشاره کړې ده» (۳)

قوله: ید: شرح حدیث لیکلي دی چه په حدیث کښې لفظ ید سره ددې چه مفرد دي مګر دي نه دواړه لاسونه مراد دی ځکه چه په لفظ ید سره اسم جنس مراد دي لهذا ددواړو لاسونو مراد اخستل صحیح دی. (۴)

قوله: قال سلمان: دا د ابوعوانه رحمته وینا ده اود سلیمان نه مراد په سند کښې ذکر د ابوعوانه شیخ سلیمان بن مهران دي کوم چه د اعمش په لقب سره معروف دي. (۵)

قوله: لاأدری أذكر الثالثة أم لا: د اذکر فاعل سالم بن ابی الجعد دي. ددې قول مطلب دادې چه ابوعوانه اووثیل چه سلیمان اعمش وائی چه ماته یاد نه دی چه زما شیخ سالم بن ابی الجعد «فصلهما مرة أو مرتين» نه پس ثلاثاً لفظ ذکر کړو که نه؟ (۶)

د امام اعمش په روایاتو کښې تعارض: دلته د ابوعوانه په روایت کښې امام اعمش «لاأدری أذكر الثالثة أم لا؟» وائی او باب الغسل مرة واحدة کښې د عبد الواحد په روایت کښې هغه دخپل استاذ نه مرتین او ثلاثاً شک سره نقل کړي دي. خو ابوعوانه أسفرانئ په خپل مستخرج کښې محمد بن فضیل عن الاعمش عن سالم بن ابی الجعد دا روایت نقل کړي دي. په دي کښې امام اعمش رحمته دخپل استاذ شیخ سالم بن ابی الجعد نه بغیر د څه شک جزم سره «فصب على يديه ثلاثاً» الفاظ نقل کړي دي

(۱) فتح الباری: ۴۵۹/۲.

(۲) عمدة القاری: ۳/۳۱۵.

(۳) عمدة القاری: ۳/۳۱۵.

(۴) شرح الکرماني: ۱۲۸/۳ عمدة القاری: ۵۱۳/۳ إرشاد الساری: ۵۰۳/۱ تحفة الباری: ۲۲۶/۱.

(۵) شرح الکرماني: ۱۲۸/۳ فتح الباری: ۴۵۹/۲ عمدة القاری: ۵۱۳/۳ إرشاد الساری: ۵۰۳/۱ تحفة الباری: ۲۲۶/۱.

(۶) شرح الکرماني: ۱۲۸/۳ فتح الباری: ۴۵۹/۲ عمدة القاری: ۵۱۳/۳.

نولکه دامام اعمش عليه السلام دا دواړه روايتونه خپل مينځ کښې متعارض دي په يوکښې نې شک او بل کښې جزم فرمانيلي دي.^(١)

داعمش په رواياتو کښې تطبيق: دامام اعمش عليه السلام په دې دواړو روايتونو کښې جمع او تطبيق صورت دادې چه دامام اعمش عليه السلام اول په دې خبره کښې شک وو چه دهغه شيخ ثلاثاً فرمانيلي دي که نه. چنانچه هغوی شک سره روايت بيان کړو. عبدالواحد او ابو عوانه دخپل شيخ امام اعمش نه دا روايت په شک سره نقل کړو وروستو امام اعمش ته ياد شو چه دهغه شيخ سالم بن ابي الجعد عليه السلام ثلاثاً الفاظ ذکر کړي وو نو دهغه شک لرې شو او هغوی ددې جزم او فرمانيلو. چونکه دا ابن فضيل د امام اعمش نه سماع د عبدالواحد او ابو عوانه نه متاخر ده په دې وجه محمد بن فضيل دامام اعمش نه جزم سره «فصب على يديه ثلاثاً» الفاظ نقل کړي دي.^(٢)

قوله: ثم أفرغ ميمنه على شماله: بيا حضورياک خپل ښي لاس سره په گس لاس باندې اوبه اوبهولي واچولې.

امام بخاری عليه السلام هم دغه روايت «باب لغض اليمين من الغسل عن الجنابة» کښې د ابو حمزه عن الاعمش په طريق سره نقل کړې دي. دهغې الفاظ دادې: «وصب على يديه فغسلهما، ثم صب ميمنه على شماله» يعنى حضورياک په دواړو لاسونو باندې اوبه واچولې او هغه نې اووینځل، بيا په خپل ښي لاس سره په گس لاس باندې اوبه اوبهولي. حافظ ابن رجب حنبلي عليه السلام فرماني چه په دې روايت سره واضحه شوه چه حضورياک په لوبښي کښې د ښي لاس داخلولونه وړاندې دواړه لاسونه وينځلي وو.^(٣)

دغه شان «باب المضمضة والاستنشاق في الجنابة» کښې امام بخاری عليه السلام حفص بن غياث عن ابيهِ عن الاعمش په طريق سره د حضرت ميمونه عليه السلام نه نقل کړي دي: «صبت للني صلى الله عليه وسلم غلاً، فأفرغ ميمنه على يساره فغسلها ثم غسل فرجه» ابن رجب حنبلي عليه السلام اوليکل چه ددې الفاظونه مراد دادې چه حضورياک په ښي لاس باندې لوبښي واخستلو او په خپل گس لاس باندې اوبه واچولې او بياني دواړه لاسونه اووینځل.^(٤)

(١) إرشاد الساري: ٥٠٣/١.

(٢) فتح الباري: ٩٥/٢ عمدة القاري: ٥١٣/٣ إرشاد الساري: ٥٠٣/١ تحفة الباري: ٢٢٦/١ وأما رواية ابن فضيل عن الأعشى أخرجه أبو عوانة الإسفرائيني في مسنده (٢٥٠/١) في كتاب الطهارة باب بيان ذلك الشمال بالأرض بعد غسل الفرج وغسل الرجلين في الوضوء بعد غسل الجسد بعد أن تنهى مقامه، والدليل على إباحة القيام من مقدمه بين وضوءه وقعوده في مكان آخر إتمام وضوءه، والترغيب في ترك المسح بالتمديد بعد الغسل، وبيان الابتداء بغسل يمينه عليه بشماله: [٨٦٤] حدثنا أحمد بن عبد الجبار قال: ثنا محمد بن فضيل عن الأعشى، عن سالم بن أبي الجعد عن كريب، عن ابن عباس، عن ميمونة قالت: قربت لرسول الله صلى الله عليه وسلم غلاً من الجنابة وسترته بالثوب، قالت: فصب على يديه ثلاثاً من الإناء فغسل يديه، ثم صب بيمينه على شماله فغسل فرجه، ثم مسح يديه بالأرض أو الحائط، ثم مضمض واستنشق وغسل وجهه وذراعيه، ثم أفاض الماء على رأسه وعلى سائر جسده، ثم تنحى فغسل قدميه، ثم ناولته المنديل ينشف وجعل ينفذ عنه الماء، انتهى.

(٣) فتح الباري لابن رجب الحنبلي: ١٦٧/١.

(٤) فتح الباري لابن رجب الحنبلي: ١٦٧/١.

دَعْلَامَه ابْن بَطَال رَأَتْهُ: عَلَامَه ابْن بَطَال رَأَتْهُ: «هَذَا الْحَدِيثُ مَحْمُولٌ عِنْدَ الْبَغَايِ عَلَى أَنَّهُ كَانَ فِي يَدِهِ أَوْ فِي فَرْجِهِ جَنَابَةٌ أَوْ أَدْوَى فَلِذَلِكَ ذَلِكَ يَدُهُ بِالْأَرْضِ وَغَسَلَهَا قَبْلَ إِدْعَائِهَا لَهَا وَهِيَ»^(۱)
 دَ اَمَام بَخَارِی رَأَتْهُ پَه نِیَز حَدِیثُ بَابِ پَه دِی خَبَرَه بَانَدِی مَحْمُولُ دِی چَه دَ حَضُورِ اکْرَمِ پَه لَاسِ یَا شَرْمِگَاهِ بَانَدِی دَ جَنَابَتِ خَه نَآپَاکِی لَکِیدِلِی وَه هَم پَه دِی وَجِه بَانَدِی حَضُورِ یَاکِ خِیَلِ لَاسِ پَه زَمَکَه بَانَدِی رَآیَنکِلُو اَوْدُ اَوْبُو پَه لَوْبِی کِنِی دَ دَاخِلُ لَوْنَه وَرَآنَدِی نِی اَووینِخَلُو. دَ اَمَام قَسْطَلَانِی رَأَتْهُ هَم دَغَه رَأَتْهُ دَه»^(۲)

دَ اَمَام خَطَابِی رَأَتْهُ تَوْجِیْه: اَمَام خَطَابِی رَأَتْهُ «أَعْلَامُ الْحَدِيثِ فِي شَرْحِ صَحِيحِ الْبَغَايِ» كِنِی لَیْکَلِی دِی چَه پَه اسْتِنْجَا کِنِی خُو پَه بِنِی لَاسِ سَرَه پَه گَس لَاسِ بَانَدِی اَوْبَه اچُولُوسَرَه پَه گَس لَاسِ بَانَدِی اسْتِنْجَا کُولِ هَم دَغَه یَوْصُورَت دَ جَوَازِ دِی. دَدِی نَه عِلَاوَه (بَغِیرِ ضَرُورَت) جَانِزَنَه دِی. بَاقِی پَاتِی شُوه خَبَرَه دَ اطْرَافِ دَ وِیْنِخَلُو نُو پَه دِی صُورَتِ کِنِی بَه کَتَلِی شِی کَه چَرِی لَوْبِی دَ ارْتِی خَلِی وَالا دِی نَوِیْبَا بَه دَا بِنِی طَرَفِ تَه کِیخُودُ لُوسَرَه پَه بِنِی لَاسِ بَانَدِی اَوْبَه اخِستَلِی شِی اَوِیْبَا بَه دَغَه پَه گَس لَاسِ بَانَدِی اچُولِی شِی. خُو کَه چَرِی لَوْبِی دَ تَنگِی خَلِی وَالا وِی عِنِی دَ لَوْتِی پَه شَانِ وِی لَکَه دَ تَنگِی خَلِی وَالا بَوْتَلِ یَا مَنگِی وَغِیرَه وِی نَوِیْبَا بَه دَا گَس طَرَفِ تَه کِیخُودِی شِی اَو پَه بِنِی بَانَدِی بَه اَوْبَه اچُولِی شِی»^(۳)
 دَ اَمَام خَطَابِی رَأَتْهُ دَا قُولِ حَافِظِ ابْنِ حَجَرِ رَأَتْهُ اَو عَلَامَه عِنِی رَأَتْهُ دَوَارُو نَقْلِ کَرِی دِی. «هَم دَغَه خَبَرَه ابْنِ رَجَبِ حَنْبَلِی رَأَتْهُ دَ بَعْضِ فُقَهَاءِ حَنَابِلَه اَوْ شَوَافِعِ وَغِیرَه نَه نَقْلِ کَرِی دَه دَدِی پَه دَلِیلِ کِنِی دَ اَمَام طَبْرَانِی رَأَتْهُ دَ حَضْرَتِ اَنَسِ رَأَتْهُ نَه رَوَايَتِ ذِکْرِ کَرِی دِی: «أَنَّهُ أَرَاهُمُ الْوُضُوءَ فَأَخَذُوا كَوَافُةَ فَوْضِعِهَا عَنْ يَسَارِهِ وَصَبَّ عَلَى يَدِهِ الْهَنَى مِنْهَا لَثَامًا - وَذَكَرَ بَقِيَةَ الْوُضُوءِ - ثُمَّ قَالَ: هَكَذَا رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَوَضَّأُ»^(۴)

هَفَوِی بَعْضِ خَلْقُو تَه پَه اَوْدَسِ کُولُوسَرَه اَوخُودَلِ چَه پَه دَاسِی تَوگَه چَه دَ یَوْتَنگِی خَلِی وَالا لَوْبِی (وَرُوکِی) دُولَجَه یَا دَاوِیو خُکُلُو دَ خُرْمَنِی دُونگَا وَغِیرَه) اخِستَلُوسَرَه خِیَلِ گَس طَرَفِ تَه کِیخُودَه اَو پَه خِیَلِ بِنِی لَاسِ بَانَدِی پَه دِی سَرَه دَرِی خَلِ اَوْبَه وَاچُولِی. دَ اَوْدَسِ مَکْمَلِ کُولُوسَرَه نِی اَو فَرَمَانِیَلِ چَه مَا رَسُولُ اللَّهِ رَأَتْهُ دَاسِی پَه اَوْدَسِ کُولُوسَرَه لَیْدِلِی دِی.

دَ شَرِیعتِ یَوَه قَاعَدَه مَسْتَمَرَه: عَلَامَه نَوِی رَأَتْهُ «بَابُ التَّهْنِ فِي الطُّهُورِ وَغِیرَه» لَاتَدِی لَیْکَلِی دِی چَه پَه شَرِیعتِ کِنِی دَا قَاعَدَه مَسْتَمَرَه دَه چَه کُومِ اَمُورِ دَ بَابِ تَکْرِیمِ اَوْ تَشْرِیْفِ نَه دِی لَکَه کِپَرِی پَرِی تَوگِ اَو مِوزَه وَغِیرَه اچُولِ، جِمَاتِ تَه دَاخِلِیْدَلِ، مَسَاوِکِ کُولِ، رَانَجَه اچُولِ، نُوکُونَه پَرِی کُولِ، بَرِیْتِ کَتِ کُولِ، وَیَبْنَه گَمَزَنِ کُولِ، دَ تَرِخِ وَیَبْنَه وَیَسْتَلِ، دَ سَرِ وَیَبْنَه خُرُولِ، دَ مَانَخَه سَلَامِ گُرُخُولِ، اَعْضَاءِ طَهَارَتِ وَیَنْخَلِ، دَ بَیْتِ الْخَلَاءِ نَه رَاوْتَلِ، خُورَاکِ خُبْنَاکِ کُولِ، لَاسِ مَلَاوُولِ دَ حَجَرِ اسْوَدِ اسْتِلَامِ کُولِ وَغِیرَه اَوْدَدِی پَه شَانِ نُورِ کَارُونَه کُومِ چَه دَبَابِ تَکْرِیمِ اَو تَشْرِیْفِ نَه دِی پَه دِی تُولُو کِنِی تِیَامَنِ مَسْتَحَبِ دِی. بَاقِی کُومِی خَبَرِی چَه دَدِی ضَدِ دِی لَکَه بَیْتِ الْخَلَاءِ تَه دَاخِلِیْدَلِ، دَ جِمَاتِ نَه وِتَلِ، پُوزَه

(۱) شرح ابن بطال: ۳۸۹/۱.

(۲) إرشاد الساری: ۵۰۳/۱.

(۳) أعلام الحديث: ۳۰۴/۱-۳۰۳.

(۴) فتح الباری: ۴۹۵/۲ عمدة القاری: ۳/۳۱۴.

(۵) فتح الباری لابن رجب الحنبلی: ۱۶۸/۱.

صفاكول، استنجا، كول، كپري موزي او خپلنى وغيره ويستل، په دې ټولو كارونو كښې تياسر مستحب دې. دا ټول د بنى طرف ته شرافت او كرامت د وجې نه دى. (١) علامه عيني رحمه الله به عمدة القاري كښې د شيخ محى الدين رحمه الله په حواله سره هم دا قاعده نقل كړې ده. (٢) او هم دغه خبره علامه محمد بن اسماعيل كحلانى رحمه الله هم ليكلي ده. (٣)

په مسلم شريف كښې د حضرت عائشه رضي الله عنها نه روايت دې: «كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يحب التهنين في شأنه كله، في لقائه وتوكله وطهوره». (٤) يعنى حضور پاك قابل شرف او تكريم امور لكه خپلنى اچول گمتر كول او پاكوالي حاصلولو كښې تيمن خوښولو. د حضرت عائشه رضي الله عنها په دې روايت كښې «في شأنه كله» په ظاهره عام دي ليكن د شراح حديث د وضاحت نه معلومېږي چه په دې كښې هغه اعمال داخل دي كوم چه په يوځانې كول متعارف نه وي او هغه قابل تكريم كيدوسره سره مقصود هم وي. چنانچه علامه سندی رحمه الله د سنن ابن ماجه په حاشيه كښې فرماني: «(حب التهنين، أي: الابتداء بالتهنين، أي فيما لم يجهده بالمقارنة ويكون من باب التشريف)». (٥)

ترجمه: رسول الله ﷺ به په (اعمال) كښې د بنى طرف نه شروع كول خوښول يعنى په داسې اعمالو كښې كوم چه په يوځانې كول متعارف نه وي او هغه قابل تكريم وي. هغه اعمال چه پخپله مطلوب نه وي، بلكه د څه بنا په وجه دهغې اجازت وركړې شوې وي نو په هغه اعمالو كښې تيامن نشته تياسر مستحب وي. علامه عيني رحمه الله فرماني: «وما يحب فيه التماس ليس من الأفعال المقصودة، بل هي إما تروك وإما غير مقصودة». (٦) يعنى كوم اعمال چه د كس طرف نه شروع كول مستحب دي هغه افعال پخپله مقصود نه وي بلكه هغه خو يا د تروك د قبيل نه دي يا هغه پخپله غير مقصود دي باقي پاتې شوه خبره په حديث كښې د مذكوره تعقل ترجل او طهور نو علامه ابن امير حاج مالكي رحمه الله (متوفى ٧٣٧ هجري) په حديث كښې د دې دريوارو ذكر علامتي گرځولي دي هغه فرماني چه د انسان جائز اعمال يا خو به واجب وي يا مستحب يا مباح، په حديث كښې د طهور نه جنس واجبات طرف ته، ترجل نه جنس مندوبات طرف ته او تعقل نه جنس مباحات طرف ته اشاره ده يعنى واجبات مستحبات او مباحات ټولو كښې د بنى طرف نه شروع كول د بنى پاك په خوښو اعمالو كښې داخل دي. (٧)

د شارح بخاري ابو محمد اندلسي رحمه الله قول: شارح بخاري علامه ابو محمد عبد الله بن ابي حمزه اندلسي رحمه الله (المتوفى ٦٩٩ هجري) د حضور پاك تياسر في الاعمال باره كښې فرماني: «كان على ذلك

(١) شرح النووي: ١٥٢/٣.

(٢) ٤٦/٣-٤٦.

(٣) سبل السلام: ٥١/١-٥٠.

(٤) الحديث أخرجه مسلم في صحيحه واللفظ له في كتاب الطهارة باب اليمين في الطهور وغيره رقم الحديث:

١٧٠١ البخاري في صحيحه كتاب الوضوء باب التيمن في الوضوء والفصل رقم الحديث: ١٦٨.

(٥) حاشية الإمام السندی على سنن ابن ماجه، كتاب الطهارة باب التيمن في الوضوء ص: ٢٢٧ تحت رقم الحديث: ٤٠١.

(٦) عمدة القاري كتاب الوضوء باب التيمن في الوضوء والفصل: ٤٧/٣.

(٧) المدخل: ٢٨٠٩/٢.

الشأن في جميع المفروضات والمسحبات واللباحات»؛ یعنی حضور پاک به په ټولو مفروضاتو مستحباتو او مباحاتو کښې تیا من خوښولو. غرض په اعمالو کښې د استجاب تیا من دپاره دا امور موندلې کیدل ضروری دی: ① چه عمل قابل ذکریم او تشریف وی. ② چه عمل پخپله مطلوب وی یا د عباداتو د قبیل نه وی. ③ چه هغه اعمال په یو وخت د گس او بنی طرف نه پوره کول ممکن نه وی. (ابوالله اعلم بالصواب).

قوله: ثم ذلك يده بالأرض أو الحائط: راوی ته شک دې چه حضور پاک عليه السلام په زمکه باندې لاس رانی کولو یا په دیوال پورې. (بعض روایاتو کښې په زمکه باندې رانی کول اوبعض کښې په دیوال پورې رانی کول ذکر دی. (کما مر).

قوله: ثم تمضمض: داد ابوذر ابوالوقت اصیلی او ابن عساکر رحمهم الله روایت دې. (مخوم داصیلی په یو روایت کښې مضمض بغیر د تاء هم راغلې دې.

قوله: استنشق وغسل وجهه ويده وغسل رأسه ثم صب على جسده ثم

قوله: تحمى: یعنی حضور پاک په پوزه کښې اوبه وچولې اومخ لاسونه او سر نی اووینځلو بیاخیل (پوره) بدن باندې اوبه اوبهیولې اود غسل د ځانی نه اخوا شو. (۵)

قوله: فغسل قدميه: داد اکثر و حضراتو روایت دې خود ابوذر په روایت کښې فاء په ځانی وغسل قدميه راغلې دې. (۶)

قوله: ففنا ولته خرقة فقال يده: هكذا: حضرت میمون رضي الله عنه فرمائی چه ما د حضور پاک په خدمت کښې د کپړې ټکړه یعنی ټولیه پیش کړه چه بدن مبارک اوچ کړی نو حضور پاک د لاس په اشاره سره منع اوکړه. ددې خبرې تفصیل وړاندې تیر شوې دې چه د قول اطلاق په فعل باندې کیږی. (۷)

قوله: ولم يردّها: یردھا د یا په ضمه سره د دال په سکون سره په اصل کښې اړاک پریده ارادۀ نه پرېدھا. وو د لم د وجې نه په حالت جزمی کښې د یا په حذف کیدو سره **لم يردّها** شوې دې. (۸)

بعض حضراتو ابن السکن وغیره دا د یا په فتحه سره اودال په تشدید سره **لم يردّها** (د کول نقل کړی دی لکه څنگه چه صاحب د مطالع ذکر کړی دی لیکن صاحب د مطالع اونور شراح حدیث فرمائی

(۱) بهجة النفوس وتحليها بمعرفة مالها وما عليها شرح مختصر صحيح البخاري، المسمى: جميع النهاية في بدء الخير والغاية، الحكمة في أن النبي صلى الله عليه وسلم يجب التيمن: ۱۸۸/۱.

(۲) عمدة القاري: ۴۷/۳.

(۳) إرشاد الساري: ۵۰۳/۱.

(۴) كما مر في رواية الباب السابق، راجع: إرشاد الساري: ۵۰۲/۱.

(۵) فتح الباري: ۹۵/۲ إرشاد الساري: ۵۰۳/۱ تحفة الباري: ۲۲۶/۱.

(۶) فتح الباري: ۹۵/۲ عمدة القاري: ۳۱۵/۳ إرشاد الساري: ۵۰۳/۱ تحفة الباري: ۲۲۶/۱.

(۷) شرح الكرماني: ۱۲۸/۳ فتح الباري: ۹۵/۲ عمدة القاري: ۳۱۵/۳ إرشاد الساري: ۵۰۳/۱.

(۸) فتح الباري: ۹۵/۲ إرشاد الساري: ۵۰۳/۱ شرح الكرماني: ۱۲۸/۳.

چه دا د اراده نه دې، رد نه نه دې. د رد و الاروايت د ابن السکين وهم دې. خکه چه په دې سره په معنی کښې فساد پيدا کيږي. «لمريدھا» (اراده سره) صحيح دې. ددې تائيد دامام احمد بن حنبل رحمته الله عليه د عفان عن ابی عوانة په طريق سره هم په دې سند سره نقل کړې روايت نه کيږي. دکوم په آخره کښې چه دا الفاظ دي: «فقال هكذا وأخاريدھا أن لاأريدھا» (١) ددې نور تائيد د امام بخاري رحمته الله عليه «باب نقض المدين من الغسل عن الجنابة» کښې د ابو حمزه عن الاعمش روايت نه هم کيږي په کوم کښې چه حضرت ميمونه رضي الله عنه فرماني «فناولته ثوباً فلما يأخذھا، فاطلق وهو ينفض يدها» (٢)

ددې نه علاوه «باب من توضأ في الجنابة، ثم غسل سائر جسده، ولم يعد غسل مواضع الوضوء مرة أخرى» کښې الفضل بن موسى عن الاعمش په طريق سره هم دغه روايت نقل دې په کوم کښې چه حضرت ميمونه رضي الله عنه فرماني: «فأنته بحرقه فلما يردھا، فجعل ينفض يدها» ابو حمزه عن الاعمش او الفضل بن موسى عن الاعمش په روايت کښې «فلما يأخذھا» نه پس «ينفض يدها او فجعل ينفض يدها» ذکر کيدل هم ددې خبرې واضحه دليل دې چه مراد عدم اراده ده عدم رد نه دې. والله اعلم بالصواب. دحديث ترجمة الباب سره مطابقت: علامه عيني رحمته الله عليه فرماني چه دحديث ترجمة الباب سره مطابقت ښکاره دې. ږه داسې توگه چه په ترجمه کښې د غسل دروان کښې په ښي لاس سره په گس لاس باندې د اوبو اچولو ذکر دې او په حديث باب کښې «أفرغ يمينه على شماله صراحت راغلي دي» (٣).

بواضاخال: دلته په امام بخاري رحمته الله عليه باندې دا اعتراض کيدې شی چه دعوی یعنی ترجمة الباب اعم دې چه په دې کښې په غسل کښې په ښي لاس سره په گس لاس باندې د اوبو اچولو ذکر دې او دليل یعنی حديث خاص دې چه په دې کښې استنجاء کولو سره په گس لاس سره په ښي لاس باندې اوبه اچول نقل دي. (٤)

دحافظ ابن حجر رحمته الله عليه جواب: حافظ ابن حجر رحمته الله عليه ددې اعتراض دا جواب ورکړې دې چه شرمگاه وينخلو وخت کښې «أفرغ باليمين على الشمال» خود حديث نه ثابت دې ددې نه علاوه په غسل وغيره کښې د حضور ياک دعام عادت شريفة نه ثابت دی چه حضور ياک به په هر کار کښې تيامن خوښولو. كما تقدم. (٥)

دعلامه عيني رحمته الله عليه توجيہ: علامه عيني رحمته الله عليه فرماني چه دلته مراد «أفرغ الماء بيمينه على شماله في الاستسقاء في الغسل» دي. (٦)

يعنی «أفرغ باليمين على الشمال» په ملطفاً استنجاء کښې نه دې بلکه په هغه استنجاء کښې دې چه غسل جنابت سره متصل اول کولې شی لکه چه دغه هم په غسل جنابت کښې داخل دی. که چرې د علامه

(١) مسند احمد بن حنبل، مسند ميمونه رضي الله عنها: ٤٨/٤٤-٢٧ رقم الحديث: ٢٦٨٥٦.

(٢) عمدة القاري: ٣/٣١٥ فتح الباري: ٢/٩٦ إرشاد الساري: ١/٣١٥ التوشيح: ١/٢٤٨.

(٣) عمدة القاري: ٣/٣١٥.

(٤) فتح الباري: ٢/٩٦ الكوثر الجاري: ١/٤٢١.

(٥) فتح الباري: ٢/٩٥٥.

(٦) عمدة القاري: ٣/٣١٤.

عيني عليه السلام توجيه واخستلي شي نو بيا به دا اعتراض نه وارد كيدلو اونه به دهغه ده جواب خه حاجت باقى پاتي كيدلو.

ده بعض علماء جواب: بعض علماء حضراتو ددي اعتراض دا جواب وركړې دي چه امام بخاري رحمه الله په غسل فرج كښې افراغ بالهين على الشمال نصاً ثابت كړې دي او باقى اندامونو كښې قياساً يعنى باقى اعضاء به په غسل فرج باندې قياس كولې شي لكه څنگه چه په غسل فرج كښې افراغ بالهين على الشمال دي دهغه شان په باقى اعضاء كښې افراغ بالهين على الشمال نه كار اخستلي شي. (١)

ده بعض حضراتو په توجيه باندې يونظر: ده بعض حضراتو دا جواب دهغه خلقو ده مسلك او راتي مطابق خو صحيح كيدې شي چه امام بخاري رحمه الله په قائلين قياس كښې شمير كوي. ليكن كوم حضرات چه امام بخاري رحمه الله په قائلين قياس كښې نه شميرى دهغوى په نيز به دا تقرير كمزوري كيږي او تحقيق هم دهغه دي چه امام بخاري رحمه الله قياس حجت نه مني نو بيا ده ترجمه ده اثبات دپاره ده قياس اسره اخستل خه معنى لري؟

ده حضرت شيخ الحديث رحمه الله توجيه: حضرت شيخ الحديث مولانا زكريا كاندهلوي رحمه الله فرماني چه زما په نيز اوجه داده چه امام بخاري رحمه الله ده تشديد اذهان په خاطر ده روايت الباب دويم طريق طرف ته اشاره فرمائي دي. هم ده روايت «باب المضمضة والاستنقاء في الجنابة» كښې حفص بن غياث په طريق سره تير شوې دي. په هغې كښې «فأفرغ يمينه على يساره فغسلها ثم غسل فرجه» راغلې دي. دي نه معلومېږي چه لاس وينخلو سره هم حضور ياك په بنى لاس سره په كس باندې اوبه اچولې وي نو ده غسل فرج نه تيريدو سره ده لاس وينخلو طرف ته افراغ بالهين على اليسار متعدى شو. ده امام بخاري رحمه الله نظر چونكه په ټولو رواياتو باندې وي په دي وجه ده تشديد اذهان په خاطر دا په غير مظان كښې هم ذكر كوي. (٢)

ده حضرت ميمونه رضي الله عنها سابقه روايت طرف ته ده اشاره والا جواب علامه كوراني رحمه الله هم وركړې دي او ده امام بخاري رحمه الله ده عادت مطابق نى دا استدلال بالخفى مگر خولې دي. (٣)

فائدة: علامه عيني رحمه الله ليكلي دي چه حديث باب كوم چه ده موسى بن اسماعيل په طريق سره دي دي نه وړاندې په باب الغسل مرة واحدة كښې تير شوې دي خو هلته ده موسى بن اسماعيل شيخ عبدالواحد وو او دلته ابو عوانه دي او ده بعض الفاظو فرق دي. چنانچه دلته ده وضعت لرسول الله صلى الله عليه وسلم نه او هلته وضعت للنبي صلى الله عليه وسلم سره وو. دلته غسلاً دي او هلته ماء للغسل وو. دلته ده دي نه پس سترته فصب على يده لغسلها مرة أو مرتين دي. هلته فغسل يده مرتين أو ثلاثاً وو. دلته ددي نه پس قال سلمان: لا أدري أذكر الثالثة أم لا ثم أفرغ يمينه على شماله، فغسل فرجه ثم ذلك يده بالأرض أو بالحناء دي او هلته ثم أفرغ على شماله، فغسل مذاكره، ثم مسح يده بالأرض وو. دلته مضمض دي او هلته مضمض وو. دلته

(١) الكونر الجارى: ٤٢١/١.

(٢) حاشية الابع: ٢١٠/٣ الكنز المتوازي: ٢١٠/٣.

(٣) الكونر الجارى: ٤٢٢/١.

ثم صب على حنطة لم تلح لفصل قديمه دې او هلته ثم أفاض على حنطة لم تحول من مكانه لفصل قديمه وو. دلته فئا ولته عرقه فقال يئدة هكذا، ولم يردّها الفاظ اضافه ده. (١)

امور مستنبطه: د حديث باب نه دا امور مستنبط کړي شوي دي: ① د غسل کولو په وخت محارم د کوم کتل چه جائز دی ذهني نه هم پرده کولو سره غسل کول مستحب دي. ② د ښځې د خاوند خدمت کول. ③ د غسل دپاره کيڅودلې شوې اوبه پټول. ④ د لاس په زمکه يا ديوال باندې راښکلول. ⑤ د تقديم د استنجا. ⑥ تقديم الوضوء علی الغسل. ⑦ په لوښي کښي د لاس اچولو نه بغير په لاس باندې اوبه اچول. ⑧ په ښي لاس باندې په گس اوبه اچول. ⑨ خپي وينخل وروستوکول او په آخره کښي وينخل. ⑩ د غسل اندامونه په توليه وغيره سره نه اوچول. ⑪ والله اعلم بالصواب.

◀◀◀◀◀◀◀◀◀◀◀◀◀

(^١) عمدة القارئ: ٣١٥/٣-٣١٤.

(٢) الكوثر الجاري: ٤٢٢/١.

(٣) تحفة الباري: ٢٢٦/١ الكوثر الجاري: ٤٢١/١

(^١) تحفة الباري: ١/٢٢٦.

تم الكمثر الجارى: ٤٢١/١.

٢٢٦/١. تحفة الباري:

(^٧) الكوثر الجاري: ٤٢١/١.

٢٢٦/١ تحفة الباري:

(^١) تحفة الباري: ٢٢٦/١.

مصادر ومراجع

«القران الكريم

«انكام اسلام محل كي نفر من للشيخ حكيم الأمة مولانا أشرف على تها نوي رحمه الله، المتوفى سنة: ١٣٤٢ هجري، دار الاشاعت كراچی.

«الاستذكار الجامع لمذاهب فقهاء الأمصار وعلماء الأقطار فيما تضمنه الموطأ من معاني الرأي والآثار وشرح كله بالإيجاز والاختصار، للإمام الحافظ أبي عمرو يوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البرين، عاصم القنبري القرطبي المالكي رحمه الله، المتوفى سنة ٤٦٣ هجري، تحقيق: عبد البر المدي، دار احياء التراث العربي، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢ هجري - ٢٠٠١ م.

«الاستيعاب في أسماء الأصحاب (بها مش الإصابة)، للإمام الحافظ أبي عمرو يوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البر المالكي رحمه الله، المتوفى سنة: ٤٦٣ هجري، دار الفكر، بيروت، ط: ١٤٠٩ هجري - ١٩٨٩ م.

«الاحتجاج، لأبي منصور علي بن أبي طالب الطبرسي الشيعي، تحقيق: محمد باقر الخراساني، طبع في مطبع النعمان، النجف الأشرف، حسن إبراهيم الكنتي، ط: ١٣٨٤ هجري.

«الأحاديث المشتملة، للإمام أبي بكر أحمد بن عمرو بن هصاك الشيباني (ابن أبي عاصم) المتوفى: ٢٨٧ هجري، تحقيق: الدكتور باسم فيصل أحمد الجوابرة، دار الراية، الرياض، الطبعة الأولى: ١٤١١ هجري - ١٩٩١ م.

«الأبواب والتراجم لصحيم البضاري، للشيخ العلامة المحدث محمد زكريا بن محمد يحيى الكاندهلوي رحمه الله، المتوفى سنة ١٤٠٢ هجري الموافق سنة ١٩٨٢، إيب، إير، سعيد، كميني كراچی.

«الأبواب والتراجم اردو شرح بخاري شريف، شيخ الحديث مولانا محمد إدريس الكاندهلوي رحمه الله المتوفى ١٣٩٤ هجري، كتب غانه جميل، لاهور.

«الاجوبة الفاضلة للأسئلة العشرة الكاملة، للعلامة محمد عبد الحميد اللكنوي، رحمه الله، المتوفى: ١٣٠٤ هجري تعليق: الشيخ عبد الفتاح أبو غدة، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة السادسة: ١٤٢٤ هجري - ٢٠٠٥ م.

«الأدب المفرد للإمام أبي عبد الله محمد بن إسماعيل بن إبراهيم بن المغيرة بن بردزبه البخاري رحمه الله، (١٩٤ - ٢٥٤ هجري) دار السلام، بيروت، دار البشائر الإسلامية، بيروت، الطبعة الثالثة: ١٤٠٩ هجري - ١٩٨٩، الصدف بيلشيز، كراتشي.

«الأسماء المبهمة في الأنباء المحككة، لأبي بكر أحمد بن علي بن ثابت الخطيب البغدادي رحمه الله، بتحقيق الدكتور عز الدين علي السيد، مكتبة الخاتمي، القاهرة، الطبعة الثانية ١٤١٧ هجري - ١٩٩٧ م.

«الأختار في الناسخ والمسنوخ في الحديث، للإمام الحافظ أبي بكر محمد بن موسى الحارمي الهمداني، تحقيق: أحمد طنطاوي الجوهري، دار ابن حزم، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢٢ هجري- ٢٠٠١ م.

«الأعلام، لغزير الدين الزركاني، دار العلم للملايين، بيروت، الطبعة الثامنة: ١٩٨٩ م.
«الأنساب، للإمام أبي سعد عبد الكريم بن محمد ابن منصور التميمي السمعاني رحمه الله، المتوفى سنة ٥٦٢ هجري، تعليق: عبد الله عمر الباري، ٥٦٢ هجري، دار الجنان، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٠٨ هجري- ١٩٨٨ م دار الفكر للطباعة والنشر، بيروت.

«الأوسط في السنن والإجماع والاختلاف، للإمام أبي بكر محمد بن إبراهيم بن المنذر النيسابوري رحمه الله، المتوفى سنة: ٣١٩ هجري، تحقيق: الدكتور أبو حماد صغير أحمد بن محمد حنيف، دار طيبة، الرياض، ط: ١٤٠٥ هجري- ١٩٨٥ م.

«إتحاف الخيرة المهرة بزوائد المسانيد العشرة للإمام أحمد بن أبي بكر بن إسماعيل البوصيري رحمه الله المتوفى: ٨٤٠ هجري تحقيق: عادل بن سعد السيد محمود بن إسماعيل، مكتبة الرشيد، الرياض، الطبعة الأولى: ١٤١٩ هجري- ١٩٩٨ م.

«إتحاف السادة المتقين بشرح إحياء علوم الدين، للعلامة السيد محمد بن محمد الحسيني، الشير عرضي الزبيدي المتوفى: ١٢٠٥ هجري- ١٩٩٨ م.
«إحياء علوم الدين، للإمام أبي حامد محمد بن محمد الغزالي، المتوفى: ٥٠٥ هجري، تحقيق: أحمد عناية وأحمد زهوة، دار الكتاب العربي، بيروت.

«إختصار علوم الحديث مع الباعث الحديث، للإمام الجليل الحافظ عماد الدين أبي القدا إسماعيل بن كثير الدمشقي رحمه الله، المتوفى سنة: ٧٧٤ هجري، دار الكتب العلمية، بيروت.

«إرشاد الساري لشرح صحيح البخاري، للإمام شهاب الدين أبي العباس أحمد بن محمد الشافعي القسطلاني رحمه الله المتوفى ٣٣ هجري تحقيق: محمد عبد العزيز الخالدي، دار الكتب العلمية بيروت الطبعة الأولى: ١٤١٦ هجري- ١٩٩٦ م/ الطبعة الكبرى الأمرية ببولاق مصر الطبعة السابعة: ٣٣٣ هجري

«إعلام السنن للمحدث الناقد ظفر أحمد العماني رحمه الله المتوفى سنة ٣٣٣ هجري إدارة القرآن والعلوم الإسلامية دار الفكر بيروت.

«إكمال المعلم بفوائد مسلم للإمام الحافظ أبي الفضل عياض بن موسى بن عياض البصري رحمه الله المتوفى سنة ٣٣٣ هجري تحقيق: إسماعيل، دار الوفاء للطباعة والنشر والتوزيع ط: ١٤١٩ هجري- ١٩٩٨ م/ دار الكتب العلمية بيروت

«إكمال تهذيب الكمال للعلامة علاء الدين مغلطائي ابن قليم بن عبد الله الحنفى رحمه الله المتوفى سنة ٦٨٩ هجري- ٧٦٢ هجري، الفاروق الحديثة للطباعة والنشر القاهرة، الطبعة الأولى: ١٤٢٢ هجري- ٢٠٠١ م.

«إكمال إكمال المعلم شرح صحيح مسلم للإمام أبي عبد الله محمد بن علفة الوشائى الألبى الماللى المتوفى سنة ٨٨٤ هجرى دار الكتب العلمية بيروت
«الباعث الحديث شرح مختصار علوم الحديث، للإمام الجليل الحافظ عماد الدين أبى القدام إسماعيل بن كثير الدمشقى رحمه الله، المتوفى سنة ٧٧٤ هجرى ألفه أحمد محمد شاكراً، دار الكتب العلمية، بيروت.

«الصر الرائق شرح كنز الدقائق للإمام العلامة الشينزين الدين بن إبراهيم بن محمد المعروف بأبن نعيم المصوى الحنفى المتوفى سنة ٨٤٠ هجرى دار الكتب العلمية ط: ١٤١٨ هجرى - ١٩٩٧ م
«الصر المحيط فى أصول الفقه، للإمام بدر الدين محمد بن بهادر بن عبد الله الزركشى، المتوفى: ٧٩٤ هجرى، حرره: عمر سلمان الأشقر، منشورات وزارة الأوقاف، الكويت، الطبعة الأولى: ١٤٠٩ هجرى - ١٩٨٨ م

«البداية والنهاية للإمام الحافظ أبى القدام إسماعيل بن كثير يالد مشقى رحمه الله المتوفى سنة ٨٨٤ هجرى توثيق: على محمد معوض وعادل أحمد عبد المعبود الحواشى: للدكتور أحمد أبى ملحم والدكتور على نجيب علوى والأستاذ فؤاد السيد والأستاذ مهدي ناصر الدين، دار الكتب العلمية بيروت الطبعة الثانية: ١٤٢٦ هجرى - ٢٠٠٥ م/ دار أحيا التراث العربى بيروت.

«البدر المنير فى تخريج الأحاديث والآثار الواقعة فى الشرح الكبير لابن الملقن، تحقيق: مصطفى أبوالفيط وعبد الله بن سلمان ويأسر بن كمال، دار الهجرة، الرياض، الطبعة الأولى: ١٤٢٥ هجرى - ٢٠٠٤ م

«البنابة شرح الهداية للإمام المحدث الفقيه محمود بن أحمد بن موسى بن أحمد بن الحسين، المعروف ببدر الدين العينى الحنفى رحمه الله المتوفى سنة ٨٨٤ هجرى دار الكتب العلمية بيروت الطبعة الأولى: ١٤٢٠ هجرى - ١٩٩٩ م

«التاجر والإكليل (فى فقه الإمام مالك) للإمام العلامة أبى عبد الله محمد بن يوسف بن أبى القاسم البهادرى رحمه الله المتوفى سنة ٨٨٤ هجرى دار الفكر بيروت
«التعليق المصيب على مشكاة المصابيح للشهين العلامة مولانا محمد إدريس الكاندهلوى رحمه الله المكتبة العلمانية لاهور باكستان.

«التعليق المغنى على سنن الدارقطنى، للمحدث العلامة أبى الطيب محمد شمس الحق العظيم آبادى، دار نشر الكتب الإسلامية (لاهور).

«التعليقات على سؤر أعلام النبلاء، للإمام شمس الدين أبى عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قاسم الزهيبى رحمه الله، المتوفى سنة: ٧٤٨ هجرى، إشراف وتحقيق: الشين شبيب الأرنؤوط مؤسسة الرسالة، بيروت، الطبعة الرابعة: ١٤٠٦ هجرى - ١٩٨٤ م

« التفسير الكبير / مفاتيح الغيب للإمام المفسر الكبير أبي عبد الله بن محمد بن عمر بن الحسن بن الحسين التميمي الرازي الملقب بفخر الدين الرازي رحمه الله المتوفى سنة ٦٠٤هـ دار الكتب العلمية بيروت

« التقييد لمعرفة رواة السلن والمسانيد، للإمام الحافظ أبي بكر محمد بن عبد الغنى البغدادي، المعروف بأبى النقطة الحنبلي، المتوفى: ٦٢٩ هجري تحقيق كمال يوسف الحوت دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٠٨ هجري.

« التقييد والإيضاح لما أغلق من كتاب ابن الصلاح، للحافظ أبي الفضل زين الدين عبد الرحيم بن الحسين العراقي، تحقيق: أسامة بن عبد الله غياط، دار البشائر الإسلامية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢٥ هجري المكتبة السلفية، المدينة المنورة، تحقيق: عبد الرحمن محمد عثمان، الطبعة الأولى ١٤٨٩ هجري - ١٩٦٩ م.

« التهييد لما فى المؤطأ من المعانى والأسانيد، للإمام الحافظ عمر يوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البر المالكي رحمه الله، المتوفى سنة: ٤٦٣ هجري المكتبة التجارية، مكة المكرمة.

« التوضيح شرح الجامع الصحيح للإمام الحافظ أبي الفضل جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي رحمه الله المتوفى: ٩١١ هجري، تحقيق علاء إبراهيم الأزهرى، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢٠ هجري - ٢٠٠٠ م.

« التوضيح لشرح الجامع الصحيح، للإمام عبد ربه الدين أبي حفص عمر بن علي بن أحمد الأنصاري الشافعي المعروف بأبى ملقن رحمه الله المتوفى سنة ٧٦٢ هجري - ٨٠٤ هجري دار الفلاح للصحف العلمى وتحقيق التراث، وزارة الأوقاف والشئون الإسلامية دولة قطر، دار النوادر، دمشق، الطبعة الأولى: ١٤٢٩ هجري - ٢٠٠٨ م.

« الجامع لأحكام القرآن، للإمام العلامة أبي عبد الله محمد بن أحمد الأنصاري القرطبي رحمه الله المتوفى سنة ٥٠٠ هجري دار إحياء التراث العربى، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢٢ هجري - ٢٠٠٢ م.

« المجرم والتعديل للإمام الحافظ شيخ الإسلام أبي محمد عبد الرحمن بن أبي حاتم محمد بن إدريس بن المنذر التميمي الحنظلي الرازي رحمه الله المتوفى سنة ٣٢٢ هجري تحقيق: مصطفى عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت الطبعة الأولى ٣٣٣ هجري - ٢٠٠١ م / مطبعة دائرة المعارف العثمانية بميدان آباد دكن الهند.

« الجمع بين الصحيحين للإمام المحدث محمد بن فتوح الحميدي رحمه الله تحقيق: علي حسين البواب، دار ابن حزم، بيروت

« الجواهر النخية فى طبقات الحنفية، للإمام العلامة المحدث أبي محمد عبد القادر ابن أبي الوفاء محمد بن محمد الحنفى البصري المتوفى: ٦٩٤ هجري مير محمد كتب غانه كراتشى.

«الجهور النقي على السنن الكبرى (للإمام البيهقي) للعلامة علام الدين بن علي بن عثمان الساردني الشيربازي التركماني رحمه الله المتوفى سنة ٧٤٥ هجري، مطبعة مجلس دائرة المعارف النظامية الكائنة في الهند ببلدة حيدرآباد، الدكن، ط: ١٣٤٢ هجري.

«الحاوي الكبير (في فقه الإمام الشافعي) للإمام الفقيه أبي الحسن علي بن محمد بن حبيب الساردني البصري رحمه الله المتوفى سنة ٢٥٠ هجري ووليه بهجة الحاوي، لابن الوردني، تحقيق: الدكتور محمود مطرجي وجماعة، دار الفكر، بيروت، ط: ١٤١٤ هجري - ١٩٩٢ م.

«الحاذاص الكبرى المسمى بـ "كفاية الطالب اللبيب في غصاذاص الحبيب" للشيخ الإمام الحافظ أبي الفضل جلال الدين عبد الرحمن أبي بكر السيوطي الشافعي رحمه الله المتوفى سنة: ٩١١ هجري دار الكتب العلمية، بيروت.

«الخيرات الحسان، للإمام ابن حجر المكي الهيثمي المتوفى: ٩٧٤ هجري تعليق: للشيخ المحدث مولانا عاشق إلهي البرني، دار أرقم، بيروت.

«الدر المختار شرح تنوير الأبصار وجامع البصائر، للإمام العلامة الفقيه علاء الدين محمد بن علي بن محمد المحصفي رحمه الله المتوفى سنة ٨٠٨ هجري تحقيق: عبد المنعم خليل إبراهيم، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢٣ هجري - ٢٠٠٢ م دار العالم الكتب، الرياض.

«الدر المنضود على سنن أبي داود، للشيخ محمد عاقل، مكتبة الشيخ كراتشي، الطبعة الجديدة: ١٤٢٩ هجري.

«الدر الفاعرة في الأمثال السائرة، لأبي عبد الله حمزة بن الحسن الأصفاني، تحقيق: عبد المجيد قطاش، دار المعارف، الطبعة الثانية: ١٩٧٤ م.

«الدر الكامنة في أعيان المائة الثامنة، للإمام الحافظ أبي الفضل أحمد بن علي بن حجر شهاب الدين العسقلاني الشافعي رحمه الله، المتوفى سنة: ٨٥٢ هجري تحقيق: محمد عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤١٩ هجري.

«الدرية إلى تصانيف الشيعة، لأغابا برك الطهراني، دار الأضواء، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٠٣ هجري.

«السراج الوهاج على متن المنهاج، للشيخ محمد الزهري العمراوي، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الخامسة: ١٤٢٩ هجري - ٢٠٠٨ م.

«السعاية في شرح ما في شرح الوقاية، للعلامة الفقيه المحدث محمد عبد الحميد اللكنوي رحمه الله، المتوفى: ١٣٠٤ هجري، سميل اكيد من لاهور، الطبعة الأولى: ١٣٩٤ هجري - ١٩٧٤ م.

«السنن الكبرى للإمام أبي بكر أحمد بن الحسين بن علي البيهقي، وفي ذيله الجهور النقي للعلامة علام الدين بن علي بن عثمان الساردني الشيربازي التركماني رحمه الله المتوفى سنة ٧٤٥ هجري دار الكتب العلمية بيروت/ تحقيق: محمد عبد القادر عطا، الطبعة الثانية:

١٤٢٣ هجري - ٢٠٠٣ م / مطبعة مجلس دائرة المعارف النظامية، الكائنة في الهند ببلدة حيدرآباد الدكن، الطبعة الأولى سنة: ١٣٤٤ هجري.

« السنن الكبرى للإمام أبي عبد الرحمن أحمد بن شعيب النسائي رحمه الله المتوفى سنة ٢٠٣ هجري [إدارة التأليفات الأشرفية ملتان]

« السنة وكانتبها التشريعي، للشيخ الدكتور مصطفى أحمد السباعي، دار السلام، الرياض، الطبعة الثانية: ١٤٢٧ هجري - ٢٠٠٦ م

« السيرة الحلبية (إنسان العيون في سيرة الأئمة المأمون) لأبي الفرج نور الدين علي بن إبراهيم بن أحمد الحلبي الشافعي رحمه الله المتوفى: ٤٣٣ هجري دار الكتب العلمية، بيروت، ط: ٢٠٠٨ م

« السيرة النبوية للإمام أبي محمد عبد الملك بن هشام المعافري رحمه الله المتوفى سنة ٢٣ هجري المكتبة العلمية بيروت لبنان

« الشرح الصغير على أقرب المسالك إلى مذهب الإمام مالك، دار المعارف، مصر، ١٣٩٢ هجري.

« الشرح الكبير على أقرب المسالك إلى مذهب الإمام مالك، للإمام العلامة أبي البركات أحمد بن محمد بن أحمد العدوي، الشهباء بالدير رحمه الله، المتوفى سنة: ١٢٠١ هجري دار المعارف، مصر، ط: ١٣٩٢ هجري.

الشرح الكبير مع حاشية الدسوقي للإمام أبي البركات أحمد بن محمد العدوي الشهباء بالدير رحمه الله المتوفى سنة: ٢٠٣ هجري دار الكتب العلمية بيروت الطبعة الثانية: ١٤٢٤ هجري - ٢٠٠٣ م

« الشرح المبسر لصحيم البخاري (الدرو واللاكي بشرح صحيم الإمام البخاري) للشيخ العلامة محمد علي الصابوني الطبعة الأولى: ١٤٣٤ هجري الموافق ٢٠١١ م، المكتبة العصرية لبنان مع دار الأفق.

« الشمال المحدث والمختار للمصطفوية للإمام المحدث أبي عيسى بن سورة الترمذي، المتوفى: ٢٧٩ هجري ضبطه وصححه: محمد عبد العزيز الخالدي، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٢٧ هجري - ٢٠٠٦ م

« الضعفاء والمتروكون، للإمام الحافظ أبي الحسن علي بن عمر الدارقطني البغدادي، المتوفى سنة: ٣٨٥ هجري، تحقيق: موفق بن عبد الله بن عبد القادر، مكتبة المعارف الرياض، الطبعة الأولى: ١٤٠٤ هجري الموافق ١٩٨٤ م

« ضعفاء والمتروكون، للإمام الحافظ جمال الدين أبي الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد الجوزي رحمه الله، المتوفى سنة: ٥٩٧ هجري، دار الكتب العلمية، بيروت.

« الطبقات الكبرى للإمام محمد بن سعد بن منيع أبي عبد الله البصري الزهري رحمه الله المتوفى ٢٢٠ هجري دار صادر بيروت.

« العيون في غير، للإمام شمس الدين أبي عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي رحمه الله، المتوفى سنة: ٧٤٨ هجري دار الكتب العلمية، بيروت.

« العرف الشذي شرح سنن المترمذي، الفقيه المحدث الشيخ محمد أنور شاه الكشميري ثم الديوبندي رحمه الله المتوفى ١٢٥٢ هجري تحقيق: عمرو شوكت، دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢٨ هجري - ٢٠٠٧ م

« العزيز شرح الوجيز المعروف بشرم الكبير للإمام أبي القاسم عبد الكريم بن محمد بن عبد الكريم الرافعي القزويني الشافعي رحمه الله المتوفى ١١٣٣ هجري تحقيق: علي محمد معوض وعادل أحمد عبد الموجود، دار الكتب العلمية بيروت لبنان، الطبعة الأولى: ١٤١٧ هجري - ١٩٩٧ م

« العقد الفريد، للإمام أحمد بن محمد بن عبد ربه الأندلسي، المتوفى: ٣٢٨ هجري تحقيق: الدكتور مفيد محمد قميصة، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٠٤ هجري - ١٩٨٣ م

« العلل المتناهية، للإمام الحافظ جمال الدين أبي الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد الجوزي رحمه الله المتوفى سنة: ٥٩٧ هجري ضبط: الشيخ خليل الميس، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٠٣ هجري - ١٩٨٣ م

« العلل الواردة في الأحاديث النبوية للإمام الحافظ أبي الحسن علي بن عمار بن أحمد بن مهدي الدارقطني رحمه الله المتوفى: ٣٨٥ هجري تحقيق: محمد بن صالح بن محمد الدباسي، دار طيبة، الرياض، الطبعة الثالثة: ١٤٢٤ هجري - ٢٠٠٣ م دار ابن الجوزية، الطبعة الأولى: ١٤١٤ هجري - ١٩٩٤ م

« العناية مع فتح القدير على هداية، للإمام العلامة محمد بن محمد البايروني الحنفي، المتوفى: ٧٨٤ هجري تحقيق: الشيخ عبد الرزاق غالب المهدي، المكتبة الرشيدية، كوتة.

« الفائق في غريب الحديث والأثر، للإمام اللغة العلامة جبار الله محمود بن عمر الزمخشري رحمه الله المتوفى سنة ٥٨٨ هجري تحقيق: علي محمد البجاوي و محمد أبو الفضل إبراهيم، دار المعرفة بيروت/ دار الفكر، بيروت.

« الفتاوى الهندية المعروفة بفتاوى العالم كبرى، للعلامة الهام الشيخ نظام و جماعة من علماء الهند الأعلام دار الكتب العلمية بيروت.

« الفتاوى الثقات، لأبنة، للشيخ فريد الدين عالم من العلامة الإندريتي الدهلوي المتوفى: ٧٨٤ هجري تحقيق: الشيخ شبيب أحمد القاسمي، مكتبة فاروقية، كوتة، الطبعة الأولى: ١٤٣١ هجري - ٢٠١٠ م

« الفهم الرباني لترتيب مسند الإمام أحمد بن حنبل الشيباني ومعه كتاب بلوغ الأماني من أسرار الفهم الرباني، كلاهما للشيخ أحمد عبد الرحمن البناء الشهير بالساعاتي، دار الحديث، القاهرة، ودار إحياء التراث العربي، بيروت، الطبعة الثانية.

« الفروق اللغوية، للإمام الأريب اللغوي أبي هلال الحسن بن عبد الله بن سميل العسكري المتوفى: ٤٠٠ هجري دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الرابعة: ١٤٢٧ هجري - ٢٠٠٦ م/ دار العلم والثقافة، القاهرة.

« الفقه الإسلامي وأدلته للدكتور وهبة مصطفى الزهيلي دار الفكر بيروت إعادة الطبعة التاسعة ١٤٢٧ هجري - ٢٠٠٦ م

« الفوائد البهية للشيخ المحقق المحدث أبي الحسنات محمد عبدالحى بن محمد عبدالحليم الأنصاري
اللكهنوي الهندي رحمه الله المتوفى سنة ٨٠٠ هجري قديمي كتب عنه كراتشي
« الفهرست لأبي جعفر محمد بن الحسن الطوسي الشيعي، تحقيق: جواد القيومي، مؤسسة نشر الفقه
ومؤسسة النشر الإسلامي، الطبعة الأولى: ١٤١٧ هجري

« القاموس الوحيد (الكامل)، لمولانا وحيد الزمان قاسمي كيرانوي رحمه الله، مراجعت مولانا
عميد الزمان قاسمي كيرانوي، إدارة إسلاميات، لاهور اشاعت اول: ربيع الأول: ١٤٢٢ هجري
« الكشاف في معرفة من له الرواية في الكتب الستة، للإمام شمس الدين أبي عبد الله محمد
بن الذهبي الدمشقي رحمه الله المتوفى سنة ٨٠٨ هجري توثيق ومقابلة: صدقي جميل الطهاري،
دار الفكر، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤١٨ هجري - ١٩٩٧ م/ دار القبلية للثقافة الإسلامية جدة، تحقيق:
الشيخ المحدث محمد عوامه، الطبعة الأولى: ١٤١٣ هجري - ١٩٩٢ م مؤسسة علوم القرآن جدة

« الكافي الشاف في تحرير أحاديث الكشاف، للإمام المحافظ أحمد بن علي بن حجر
العسقلاني رحمه الله، المتوفى سنة: ٨٥٢ هجري بهامش تفسير الكشاف، المسمى بالكشاف عن
حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل، للعلامة جلاله أبي القاسم محمود
بن عمر الزمخشري، المتوفى سنة: ٥٣٨ هجري تحقيق: محمد عبد السلام شاهين، دار الكتب العلمية،
بيروت، الطبعة الرابعة: ١٤٢٧ هجري - ٢٠٠٦ م/ قديمي كتب عنه كراتشي، تحقيق:
عبد الرزاق المهدي/ نشر البلاغة، سوق القدس، قم، إيران.

« الكافي (في فقه الإمام أحمد بن حنبل)، لموفق الدين أبي محمد عبد الله بن أحمد بن محمد
بن قدامة المقدس الدمشقي رحمه الله المتوفى سنة: ٦٢٠ هجري دار هجر للطباعة والنشر.
« الكامل في التاريخ للإمام العلامة عمدة المؤرخين أبي الحسن علي بن أبي الكرم
محمد بن محمد بن عبد الكريم بن عبد الواحد الشيباني، المعروف بأبن الأثير الجزري، الملقب
بعز الدين رحمه الله المتوفى سنة: ٦٣٠ هجري تحقيق: أبي الفداء عبد الله القاضي، دار الكتب
العلمية، بيروت، لبنان، الطبعة الرابعة: ١٤٢٧ هجري - ٢٠٠٦ م

« الكامل في طعاف الرجال للإمام أبي أحمد عبد الله بن عدي المجراني رحمه الله المتوفى
سنة ٨٠٠ هجري تحقيق: الدكتور سميل زكار وميمى مختار غزاوي، دار الفكر، بيروت، الطبعة الثالثة:
١٤٠٩ هجري - ١٩٨٨ م

« الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل للعلامة جلاله
أبي القاسم محمود بن عمر الزمخشري رحمه الله المتوفى سنة: ٨٠٨ هجري مكتبة العبيكان.
« الكفاية على هامش فتح القدير، قيل هي للعلامة محمود بن عبيد الله ابن تاجر الشريعة مؤلف
الوقاية رحمه الله، ٦٧٢ هجري تحقيق: الشيخ عبد الرزاق غالب المهدي، المكتبة الرشدية كوتنة.

« الكفاية في علم الرواية، للإمام أبي أحمد بن علي بن ثابت المعروف بالخطيب البغدادي، المتوفى ٤٦٣ هجري تحقيق: محمد الحافظ التيماني، مطبعة السعادة، مصر.

« الكنز المتواري في معادن لامع الدراري وصحيح البخاري، للشيخ العلامة المحدث محمد زكريا بن محمد يحيى الكاندهلوي، مؤسسة التحليل الإسلامي، فيصل آباد، ط: ١٤٢٠ هجري.

« الكنى والأسماء، للإمام الحافظ أبي بشر محمد بن أحمد بن حماد الدولابي رحمه الله، المتوفى سنة: ٣١٠ هجري بتحقيق أبي قتيبة نظر محمد الفاريازي، دار ابن حزم.

« الكنى والألقاب، لعباس القمي الشيعي، مكتبة يعسوب الدين، الإلكترونية.

« الكوثر الجاري إلى رياض أحاديث البخاري للإمام الجليل أحمد بن إسماعيل بن عثمان بن محمد الكوراني الشافعي ثم الحنفي رحمه الله المتوفى سنة ٨٩٣ هجري تحقيق: أحمد عزو عناية، دار إحياء التراث العربي، بيروت، ط: ١٤٢٩ هجري - ٢٠٠٨ م.

« الكوكب الدرري للإمام المحدث الشيخ رشيد أحمد الجنبوهي رحمه الله المتوفى سنة ١٣٢٣ هجري مع تعليقات المحدث محمد زكريا بن محمد يحيى الكاندهلوي رحمه الله، المتوفى سنة: ١٤٠٣ هجري إدارة القرآن والعلوم الإسلامية، كراتشي، ط: ١٤٠٧ هجري - ١٩٨٧ م/ مطبعة ندوة العلماء لكتن.

« المبسوط لشيخ الإسلام أبي بكر محمد بن أحمد بن أبي سهل السرخسي الحنفي رحمه الله المتوفى سنة ٣٠٠ هجري تحقيق: أبي عبد الله محمد حسن محمد حسن الشافعي، دار الكتب العلمية، بيروت، ١٤٢١ هجري - ٢٠٠١ م.

« المجموع شرح المذهب للإمام العلامة الفقيه الحافظ أبي زكريا يحيى الدين بن شرف بن مري النووي الشافعي رحمه الله المتوفى سنة ٦٤٦ هجري، يليه فتح العزيز شرح الوجيز وهو الشرح الكبير للإمام أبي القاسم عبد الكريم بن محمد الرافعي، المتوفى: ٦٢٣ هجري تحقيق: محمد نجيب المطيع، إدارة الطباعة المنيرة، دمشق / مكتبة الإرشاد، جدة المملكة العربية السعودية.

« المحكم والمحيط الأعظم للإمام اللغة أبي الحسن علي بن إسماعيل بن سيدة المرسي المعروف بابن سيدة رحمه الله المتوفى سنة ٣٥٥ هجري دار الكتب العلمية بيروت.

« المحلى بالآثار للإمام المحدث أبي محمد علي بن أحمد بن سعيد بن حزم الأندلسي رحمه الله المتوفى سنة ٣٥٥ هجري تحقيق: الدكتور عبد الغفار سليمان البنداري، دار الكتب العلمية بيروت لبنان ط: ١٤٠٨ هجري - ١٩٨٨ م.

« المعجم من لإمام اللغة أبي الحسن علي بن إسماعيل بن سيدة المرسي المعروف بابن سيدة رحمه الله المتوفى سنة ٣٥٥ هجري دار الكتب العلمية بيروت.

« المدخل للإمام أبي عبد الله محمد بن محمد بن محمد العبدري الفاسي، المعروف بابن أمير الحاج المالكي، المتوفى: ٧٣٧ هجري دار الذكر، بيروت.

« المدونة الكبرى، للإمام دار الهجرة مالك بن أنس الأصمري رحمه الله، المتوفى سنة: ١٧٩ هجري مطبعة السعادة، بجوار مظلة مصر/ دار صادر، بيروت، دار الكتب العلمية، بيروت.

« المراجعات، لشرف الدين، تحقيق: حسين الراضي، مكتبة يعسوب الدين، الإلكترونية.

« المستدرک على الصحيحين، للإمام الحافظ أبي عبد الله محمد بن عبد الله الحاكم النيسابوري رحمه الله المتوفى سنة: ٤٠٥ هجري تحقيق: مصطفى عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان، الطبعة الثانية: ١٤٢٢ هجري- ٢٠٠٢ م.

« المسند المستفرد على صحيح الإمام مسلم، الحافظ أبي نعيم أحمد بن عبد الله بن أحمد بن إسحاق الأصمعي، المتوفى سنة: ٤٣٠ هجري تحقيق: محمد حسن إسماعيل الشافعي، دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة الأولى: ١٤١٧ هجري الموفق ١٩٩٦ م.

« المصنف لابن أبي شعبة للإمام أبي بكر عبد الله بن محمد بن أبي شعبة رحمه الله المتوفى سنة ٢٣٥ هجري، تحقيق: الشيخ المحقق المحدث محمد عوامه، إدارة القرآن والعلوم الإسلامية كراتشي، الطبعة الأولى: ١٤٢٧ هجري- ٢٠٠٦ م/ شركة دار القبله/ مؤسسة علوم القرآن.

« المصنف لعبد الرازي للإمام المحدث أبي بكر عبد الرزاق بن همام الصنعاني رحمه الله المتوفى سنة ٢٠٥ هجري تحقيق: الشيخ المحدث حبيب الرحمن الأعظمي، دار الكتب العلمية بيروت/ المكتب الإسلامي بيروت، والمجلس العلمي، كراتشي، هند، الطبعة الأولى: ١٣٩٠ هجري- ١٩٧٠ م.

« المعجم الأوسط، للإمام الحافظ أبي القاسم سليمان بن أحمد الطبراني رحمه الله، المتوفى سنة: ٣٦٠ هجري، دار الحرمين بالقاهرة.

« المعجم الكبير للإمام الحافظ أبي القاسم سليمان بن أحمد الطبراني رحمه الله المتوفى سنة ٣٦٠ هجري تحقيق: حمدي عبد المجيد السلفي دار أحياء التراث العربي، بيروت/ مكتبة ابن تيمية القاهرة/ مكتبة العلوم والحكم.

« المغرب في ترتيب المغرب، للإمام اللغوي أبي الفتح ناصر الدين بن عبد السيد أبي الكارمين علي بن المطر دبرهان الدين الخوارزمي الغنفي الشهير بالمطري، (٥٣٨- ٦١٠ هجري) تحقيق: محمود فاضل خوري وعبد الحميد مفتاح، إدارة دعوة الإسلام المدرسة البوسفية المنورية، كراتشي.

« المغني في الضعفاء للإمام شمس الدين أبي عبد الله محمد بن أبي أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي الدمشقي رحمه الله المتوفى سنة: ٤٨٨ هجري تحقيق: أبي الزهراء حازم القاض، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان، الطبعة الأولى: ١٤١٨ هجري- ١٩٩٧ م.

« المغني في الفقه الإمام أحمد بن حنبل الشيباني رحمه الله للإمام موفق الدين أبي محمد عبد الله بن أحمد بن قدامة رحمه الله المتوفى: ٦٢٠ هجري دار الفكر بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٠٥ هجري- ١٩٨٥ م.

- « المقاصد النورية في شرح شواهد شروم الألفية، لمحمود بن أحمد العيني، مطبوع مع غزاة الأدب دار صادر.
- « الملل والفعل، للشیخ محمد بن عبد الكريم الشهرستاني، تحقيق: أحمد فهمس محمد، الناشر: دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة السابعة: ٢٠٠٧ م.
- « المنتقى شرح مؤلف الإمام مالك، للإمام القاضي أبي الوليد سليمان بن خلف بن سعد بن أيوب البأجي رحمه الله، المتوفى سنة: ٢٩٤ هجري تحقيق: محمد عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية، بيروت لبنان، الطبعة الأولى: ١٤٢٠ هجري - ١٩٩٩ م.
- « المؤلف والمختلف في أسماء نقلة الحديث وأسماء آباءهم وأجدادهم، للحافظ أبي محمد عبد الغنى بن سعد الأزدی المصري، تحقيق: منى محمد حميد الشمري وقيس التميمي، دار الغرب الإسلامي، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢٨ هجري - ١٩٨٠ م.
- « الموسوعة الفقهية، وزارة الأوقاف والشئون الإسلامية، الكويت، الطبعة الرابعة: ١٤١٤ هجري - ١٩٨٥ م.
- « المؤطا للإمام مالك بن أنس الأصمى رحمه الله برواية يحيى بن يحيى الليثي رحمه الله المتوفى سنة ١٤٠ هجري دار الكتب العلمية بيروت/ دار إحياء التراث العربي بيروت ط: ١٤٠٦ هجري - ١٩٨٥ م.
- « الناهية عن طعن أمير المؤمنين معاوية، للشيخ عبد العزيز الغرهاروي، غراس، للنشر والتوزيع، بيروت.
- « النكت على مقدمة ابن الصلاح، للإمام الحافظ أبي الفضل أحمد بن علي بن حجر صاحب الدين العقلاني الشافعي رحمه الله، المتوفى سنة: ٨٥٢ هجري، تحقيق: الدكتور يسيم بن هادي حم، دار الراجعية، الرياض، الطبعة الثانية: ١٤٠٨ هجري - ١٩٨٨ م.
- « النكت على مقدمة ابن الصلاح، للإمام زيد الدين محمد بن عبد الله بن هادي الزركشي رحمه الله المتوفى: ٧٩٣ هجري، تحقيق: محمد علي سمك، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢٥ هجري - ٢٠٠٣ م.
- « النهاية في غريب الحديث والأثر، للإمام أبي محمد الدين أبي السعادات المبارك بن محمد الجزري المعروف بابن الأثر رحمه الله المتوفى سنة ٦٠٦ هجري دار المعرفة بيروت الطبعة الثالثة ٣٠٠ هجري - ٢٠٠٩ م.
- « النهر الفائق شرح كنز الدقائق للإمام سراج الدين عمر بن إبراهيم بن تميم الحنفی المتوفى سنة ١٠٠٥ هجري تحقيق: أحمد عز وعناية، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢٢ هجري - ٢٠٠٢ م.

« الوليدية في آداب البحث والمناظرة مع الشرع السيد عبد الوهاب، للإمام محمد بن أبي بكر المرعشي، المعروف بساجقلى زادة، المتوفى: ١١٥٠ هجري مصطفى الهائى الحلبي، مصر: ط: ١٩٩١ م

« الهداية شرح بداية المبتدي، للإمام أبي الحسن برهان الدين علي بن أبي بكر المرغناني، رحمه الله (٥١١ هجري - ٥٩٣ هجري) مكتبة البشري، كراتشي، الطبعة الثانية: ١٢٢٨ هجري - ٢٠٧ م

« الهداية للإمام أبي الحسن برهان الدين علي بن أبي بكر المرغناني، رحمه الله (٥١١ هجري - ٥٩٣ هجري) مع فتح القدير، للشيخ الإمام كمال الدين محمد بن عبد الواحد المعروف بأبي الهمام الحنفي رحمه الله المتوفى سنة: ٦٨١ هجري تحقيق: الشيخ عبد الرزاق غالب المهدي، المكتبة الرشيدية، كوتة.

« الإتيان في علوم القرآن، لشيخ الإسلام جلال الدين عبد الرحمن السيوطي الشافعي رحمه الله المتوفى سنة: ٩١١ هجري مهيمل اكيد مي لاهور، الطبعة الثانية: ١٤٠٠ هجري - ١٩٨٠ م

« الإحسان بترتيب مصيحه ابن حبان، للأُمير ابن بليان الفارسي، تحقيق: الشيخ شعيب الأرنؤوط مؤسسة الرسالة بيروت، الطبعة الأولى: ١٩٨٨ م

« الإحكام في أصول الأحكام، للإمام علي بن أحمد بن حزم الأندلسي، دار الحديث، القاهرة، الطبعة الأولى: ١٤٠٤ م

« الإعجاز العلمي في لفظ الجنابة وحكمها الشرعي، للدكتور عبد البديع حمزة زللي، أستاذ علم التلوث والبيئة، المشارك بجامعة طيبة بالمدينة المنورة.

« الإقتراف في بيان الاصطلاح وما اضيف إلى ذلك من الأحاديث المبدودة من الصحاح، للإمام تقي الدين محمد بن علي، الشهير بأبن دقيق العيد، تحقيق: قطان عبد الرحمن الدوي، دار العلوم، عمان، الأردن، الطبعة الأولى: ٢٠٠٦ م

« الإكمال في رفع الازتياب عن الموتلف والمختلف في الأسماء والكنى والأنسب، للإمام الحافظ أبو نصر سعد المملك علي بن هبة الله بن علي بن جعفر ابن علي بن محمد المعروف بأبن مأكولا، المتوفى: ٤٧٥ هجري الموافق ١٠٨٢ م الناشر: محمد أمين دمير، بيروت.

« الإمام أبو حنيفة حياته وعصره، آراءه وفقهه، للإمام أبي زهرة محمد بن أحمد (١٨٩٨ م - ١٩٧٤ م)، دار الفكر العربي، بيروت، ط: ١٩٩١ م

« الإنصاف في مسائل الخلاف بين الصويين البهريين والكوفيين، لعبد الرحمن محمد الأنباري، ومعه كتاب الانتصاف من الإنصاف، للمحمد حميد الدين عبد الحميد، دار الفكر.

« الإنصاف في معرفة الراجه من الخلاف على مذهب الإمام الميصل أحمد بن حنبل، للعلامة علاء الدين أبي الحسن علي بن سليمان المرادوي (٨١٧ هجري - ٨٨٥ هجري) تحقيق: محمد حامد الفقي، دار إحياء التراث العربي، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٠٠ هجري - ١٩٨٠ م

« آثار الحديث، تأليف علامه خالد محمود (بي انج ذى، لندن) دار المعارف، لاهور، اشاعت اول: ١٩٨٨ م.

« آداب البصحة والمناظرة، للشيخ حميد الدين عبد الحميد المصري، المتوفى: ١٣٩٢ م

« أحكام القرآن، للشيخ مولانا أشرف على التهانوي رحمه الله، المتوفى سنة: ١٣٦٢ هجري، إدارة القرآن والعلوم الإسلامية، كراتشي.

« أحكام القرآن، لأبي بكر محمد بن عبد الله المعروف بابن العربي رحمه الله، المتوفى سنة: ٥٤٣ هجري، دار الكتب العلمية، بيروت.

« أحكام القرآن، للإمام حجة الإسلام أبي بكر أحمد بن علي الرازي الجصاص رحمه الله، المتوفى سنة: ٣٧٠ هجري تحقيق: عبد السلام محمد شاهين، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٢٤ هجري - ٢٠٠٣ م

« أسد الغابة في معرفة الصحابة، للإمام عز الدين أبي الحسين علي بن محمد الجزري المعروف بابن الأثير رحمه الله، المتوفى سنة: ٦٣٠ هجري دار الكتب العلمية، بيروت.

« أعلام العربية، لعبد الرحمن بن محمد الأنباري، تحقيق: محمد بهجت البيطار، مطبوعات المجمع العلمي العربي، دمشق، الطبعة الأولى: ١٩٧٥ م

« أشرف الوسائل إلى فهم الشرائع، للإمام الشيخ شهاب الدين الشيخ أحمد بن حجر الهيتمي، المتوفى: ٩٧٤ هجري، تحقيق: أبي الفوارس أحمد بن فريد المزيدي، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤١٩ هجري - ١٩٩٨ م

« أصول الشافعي للإمام العلامة نظام الدين الشافعي رحمه الله المتوفى: ٣٣٥ هجري مكتبة البشري كراتشي الطبعة الرابعة: ١٤٣٣ هجري - ٢٠١٢ م

« أعلام الحديث في شرح مصيغ البخاري للإمام المحدث أبي سليمان حمد بن محمد الخطابي رحمه الله المتوفى سنة: ٣٨٨ هجري مركز أحياء التراث الإسلامي جامعة أم القرى مكة المكرمة

« أعلام الموقعين عن رب العالمين، للإمام ابن قيم الجوزية رحمه الله، دار الجيل، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤١٩ م

« أماني الأبحار في شرح معاني الآثار، للفقهاء المحدث الداعية الكبير مولانا محمد يوسف بن الشيخ مولانا محمد إلياس الكاندهلوي رحمه الله، إدارة تاليفات أشرفية، ملتان.

« أنوار الباري (اردو شرح) مصيغ البخاري، إشارات الشيخ الكشميري وغيره، للشيخ السيد أحمد رضا البجنوري رحمه الله، إدارة التاليفات الأشرفية، ملتان، اشاعت: ١٤٢٥ هجري.

« أوجز المسالك إلى موطأ مالك، للإمام المحدث محمد زكريا الكاندهلوي المدني رحمه الله المتوفى سنة ١٤٠٢ هجري دار القلم دمشق، الطبعة الأولى: ١٤٢٤ هجري - ٢٠٠٣ م

« أوضح المسالك إلى ألفية ابن مالك، للإمام جمال الدين عبد الله بن يوسف بن أحمد ابن هشام الأنصاري رحمه الله المتوفى: ٧٤١ هجري ومعه عدة المسالك إلى تحقيق أوضح المسالك

لمحيى الدين عبد الحميد، المكتبة العصرية، بيروت ط: ١٤٢٩ هجري - ٢٠٠٨ م، دار الجيل، بيروت، الطبعة الخامسة: ١٩٧٩ م

« بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع للإمام علاء الدين أبي بكر بن مسعود الكاساني الحنفي رحمه الله المتوفى سنة ٥٤٠ هجري تحقيق: علي محمد معوض وعادل أحمد عبد الموجود، الطبعة الثانية (١٤٢٤ هجري - ٢٠٠٣ م) دار الكتب العلمية بيروت.

« بداية المجتهد ونهاية المقتصد للإمام القاضي أبي الوليد بن أحمد بن محمد بن أحمد بن رشد المالكي القرطبي رحمه الله المتوفى سنة ٥٩٥ هجري تحقيق: علي محمد معوض وعادل أحمد عبد الموجود، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الثانية (١٤٢٣ هجري - ٢٠٠٣ م)

« بذل الجهود في حل سنن أبي داود للإمام المحدث الكبير الشيخ خليل أحمد السهارنبوري رحمه الله المتوفى سنة ١٢٤٩ هجري - ١٣٤٦ م، تعليق: الدكتور تقي الدين الندوي، مركز الشيخ أبي الحسن الندوي للبحوث والدراسات الإسلامية، الهند، الطبعة الأولى: ١٤٢٧ هجري - ٢٠٠٦ م

« بهجة النفوس وتحليها بمعرفة مآلها وما عليها، شرح مختصر لصحيح البخاري للإمام المحدث الورع أبي محمد عبد الله بن أبي جمرة الأندلسي رحمه الله المتوفى سنة ٦٩٩ هجري مطبعة الصدوق الخيرية بجوار الأزهر مصر

« بيان القرآن للشيخ مولانا أشرف علي التهانوي رحمه الله المتوفى سنة ١٣٠٣ هجري إدارة التأليفات الاشرفية ملتان.

« تاريخ ابن خلدون المسمى بكتاب العبر وديوان المبتدأ والخبر في أيام العرب والعجم والبربر ومن عاصرهم من ذوي السلطان الأكبر (مقدمة ابن خلدون)، للعلامة عبد الرحمن بن خلدون ٧٣٢ هجري - ٨٠٨ هجري / ١٣٣٢ م - ١٤٠٦ م، دار الكتب العلمية بيروت، سنة الطباعة: ٢٠٠٦ م

« تاريخ الطبري (تاريخ الأمراء والملوك)، لأبي جعفر بن جرير الطبري ٢٢٤ - ٣١٠ هجري منشورات محمد علي بيضوي، دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة الثالثة: ٢٠٠٥ هجري الموافق: ١٤٢٢ هجري

« تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام للإمام شمس الدين أبي عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي الدمشقي رحمه الله، المتوفى سنة: ٧٤٨ هجري، تحقيق: مصطفى عبد القادر عطا، دار لكتب العلمية بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢٤ هجري - ٢٠٠٥ م

« تاريخ بغداد، أو مدينة السلام، للإمام الحافظ أبي بكر أحمد بن علي بن ثابت المعروف بالخطيب البغدادي رحمه الله، المتوفى سنة: ٤٦٣ هجري تحقيق: مصطفى عبد القادر عطا، دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢٥ هجري - ٢٠٠٤ م

« تأريخ مدينة دمشق، للإمام الحافظ أبي القاسم علي بن الحسن ابن هبة الله بن عمر بن عزيمة العمراوي، دار الفكر، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤١٨ هـ، القادر عطا، دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢٦ هـ - ٢٠٠٥ م.

- ١٩٩٨ م.

« تبصرة الحكام في أصول الأقضية ومناهج الأحكام للإمام برهان الدين أبي الوفاء إبراهيم بن أبي عبد الله محمد فرحون اليعبري المالكي، تحقيق: جمال المرعشلي، دار الكتب العلمية، بيروت.

« تبیین الحقائق، للإمام فخر الدين بن عثمان بن علي الزيلعي الخنفي رحمه الله، المتوفى سنة: ٧٤٣ هـ، تحقيق: أحمد عزو عناية، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢٠ هـ - ٢٠٠٠ م.

« تحرير تقريب التهذيب، للدكتور بشار عواد معروف والشيخ شعيب الأرنؤوط، مؤسسة الرسالة، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤١٧ هـ - ١٩٩٧ م.

« تحفة الأحوذ في شرح الجامع للإمام الترمذي، للإمام الحافظ أبي العلي محمد بن عبد الرحمن ابن عبد الرحيم المباركفوري، المتوفى سنة: ١٣٥٣ هـ، دار الفكر، بيروت.

« تحفة الأشراف بمعرفة الأطراف، للحافظ جمال الدين أبي الحجاج يوسف المزي رحمه الله، المتوفى سنة: ٧٤٢ هـ، مع النكت النظراف على الأطراف، لابن حجر العسقلاني، تحقيق: عبد الصمد شرف الدين المكتبة الإسلامية، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٠٣/١٩٨٣ م.

« تحفة الباري شرح مصيبي البخاري المسمى بفتح الباري، للإمام رشيد الإسلام أبي يحيى زكريا بن محمد الأنصاري المعري الشافعي رحمه الله المتوفى سنة ٩٢٦ هـ، دار الكتب العلمية بيروت، تصحيح محمد أحمد عبد العزيز سالم، الطبعة الأولى: ١٤٢٥ - ٢٠٠٤ م، دار ابن حزم، بيروت.

« تحفة الفقهاء، لعلاء الدين محمد بن أحمد بن أبي أحمد، أبي منصور السمرقندي، المتوفى سنة: ٥٣٩/٥٤٠ هـ، المكتبة المعروفة كوتة، الطبعة الجديدة: ٢٠١١ م الموافق: ١٤٣٢ هـ.

« تحفة الملوك (في فقه مذهب الإمام أبي حنيفة النعمان)، للشيخ زين الدين محمد بن أبي بكر بن عبد القادر الرازي، دار الآثار الإسلامية، الطبعة الثانية: ١٤٣٣ هـ، الموافق: ٢٠١١ م.

« تخلص الشواهد وتلخيص الفوائد، للإمام جمال الدين عبد الله بن يوسف بن أحمد ابن هشام الأنصاري رحمه الله المتوفى: ٧٤١ هـ، تحقيق: عباس مصطفى الصالحى، المكتبة العربية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٩٨٤ م.

« تدريب الراوي في شرح تقريب النووي، للإمام عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي، المتوفى: ٩١١ هـ، تحقيق: عبد الوهاب عبد اللطيف، دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٠٩ هـ.

هجري.

« تذكرة الحفاظ للإمام شمس الدين أبي عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي رحمه الله المتوفى سنة ٧٤٨ هجري دار إحياء التراث العربي بيروت.

« تراجم رجال الدارقطني في سنته الذين لم يترجم لهم في التريب ولا في رجال الحاكم، لعقيل بن هادي بن مقبل بن قائد الهمداني الوداعي، المتوفى: ١٢٢٢ هجري دار الآثار، صنعاء الطبعة الأولى: ١٢٢٠ هجري - ١٩٩٩ م.

« ترجمة القرآن لشيخ الهند محمود حسن الديوبندي رحمه الله مع التفسير العثماني، مكتبة دار القرآن اردو بازار لاهور.

« تعليقات الدكتور بشار عواد معروف على تهذيب الكمال في أسماء الرجال، للحفاظ المتقن جمال الدين أبي الحجاج يوسف المزي رحمه الله، المتوفى سنة: ٧٢٢ هجري، مؤسسة الرسالة، بيروت، الطبعة الخامسة: ١٤١٣ هجري - ٢٠٠٣ م.

« تعليقات الدكتور عبد المعطى أمين قلجعي على الضعفاء الكبير، دار الكتب العلمية، بيروت. « تعليقات الشيخ العلامة نور البشير حفظه الله على غير الأصول في حديث الرسول، مكتبة معهد عثمان بن عفان، كراتشي، ط: ١٢٣٢ هجري - ٢٠١٣ م.

« تعليقات الشيخ المحدث: محمد عوامه على الكاشف في معرفة من له الرواية في الكتب الستة، للإمام شمس الدين أبي عبد الله محمد بن أحمد الذهبي الدمشقي رحمه الله، المتوفى سنة: ٧٤٨ هجري، الطبعة الأولى: ١٤١٣ هجري - ١٩٩٢ م.

« تعليقات الشيخ المحدث محمد عوامه على تريب التهذيب، للحفاظ أبي الفضل أحمد بن علي بن حجر شهاب الدين العسقلاني الشافعي رحمه الله، (٧٧٣ هجري - ٨٥٢ هجري) دار الرشيد ودار الشائر الإسلامية، سوريا، حلب، الطبعة الأولى: ١٤٠٦ هجري - ١٩٨٦ م، هجري دار الكتب العلمية، بيروت تحقيق: مصطفى عبد القادر عطاء، الطبعة الأولى: ١٤١٣ هجري - ١٩٩٣ م.

« تعليقات الشيخ المحقق المحدث محمد عوامه على المصنف لابن أبي شعبة للإمام أبي بكر عبد الله بن محمد بن أبي شعبة رحمه الله المتوفى سنة: ٢٣٥ هجري إدارة القرآن والعلوم الإسلامية كراتشي، الطبعة الأولى: ١٢٢٧ هجري - ٢٠٠٦ م/ شركة دار القبة/ مؤسسة علوم القرآن.

« تعليقات الشيخ أحمد محمد شاكرو والشيخ محمد فؤاد عبد الباقي على جامع الترمذي، الجامع المختصر من السنن عن رسول الله صلى الله عليه وسلم ومعرفة الصحيح والمعلول وما عليه العمل، للإمام الحفاظ أبي عيسى محمد بن عيسى بن سورة ابن موسى الترمذي رحمه الله، ٢٠٠ هجري - ٢٧٩ هجري، دار إحياء التراث العربي، بيروت.

« تعليقات الشيخ سعيد عبد الرحمن القرظي على تفليق التعليق على صحيح البخاري، للحفاظ أبي الفضل أحمد بن علي بن حجر شهاب الدين العسقلاني الشافعي رحمه الله المتوفى سنة: ٨٥٢ هجري، المكتبة الإسلامية دار عمارة، المكتبة الأثرية باكستان.

« تعليقات الإمام المحدث محمد زكريا الكاندهلوي رحمه الله المتوفى: ١٤٠٢ هجري على بذل المجهود في حل سنن أبي داود، للإمام المحدث الكبير الشيخ خليل أحمد سمحان ونبوري رحمه الله (١٢٦٩ هجري - ١٣٤٤ هجري)، تعليق: الدكتور تقي الدين الندوي، مركز الشيخ أبي الحسن الندوي للدراسات الإسلامية، الهند، الطبعة الأولى: ١٤٢٧ هجري - ٢٠٠٤ م

« تعليقات الإمام المحدث محمد يميني الكاندهلوي المتوفى: ١٣٣٤ هجري لأمير الدراري على جامع البخاري، للإمام الفقيه المحدث الشيخ رشيد أحمد الجنبهوي رحمه الله المتوفى سنة: ١٣٢٣ هجري، المكتبة الإمدادية، مكة المكرمة، ط: ١٣٩٤ هجري - ١٩٨٤ م

« تعليقات على محمد معوض وعادل أحمد عبد الموجود على بداية المجتهد ونهاية المقتصد، للإمام القاضي أبي الوليد محمد بن أحمد بن محمد بن أحمد ابن رشد المالكي القرطبي رحمه الله المتوفى سنة: ٥٩٥ هجري على محمد معوض وعادل أحمد عبد الموجود، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٢٤ هجري - ٢٠٠٣ م

« تعليق التعليق على صحيح البخاري، للإمام الحافظ أبي الفضل أحمد بن علي بن الحجر شهاب الدين العسقلاني الشافعي رحمه الله المتوفى سنة ٨٠٢ تحقيق: سعيد عبد الرحمن القرشي، المكتبة الإسلامية دار عمار، المكتبة الأثرية باكستان

« تفسير ابن كثير، المسمى بتفسير القرآن العظيم، للإمام الحافظ أبي الفداء إسماعيل ابن كثير القرشي الدمشقي (٧٠١ هجري - ٧٧٤ هجري) تحقيق: عبد الرازق المهدي، وحيد كتب غانم، بشاود.

« تفسير الكشاف المسمى بالكشاف عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل، للعلامة جلال الله أبي القاسم محمود بن عمر الزمخشري رحمه الله المتوفى: ٥٣٨ الطبعة الأولى: ١٤١٨ هجري، تحقيق: محمد عبد السلام شاهين، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الرابعة: ١٤٢٧ هجري - ٢٠٠٦ م/ قديمي كتب غانم كراتشي، تحقيق عبد الرازق المهدي.

« التفسير المظهر، للعلامة القاضي محمد ثناء الله بن حبيب الله بن هدايت الله المظهري بأني بتي رحمه الله المتوفى سنة ٧٧٥ هجري بلوستان بك ديوباكستان

« التفسير ما في الصحيحين البخاري ومسلم، للإمام محمد بن أبي نعيم فثوم بن عبد الله الأزدي الحميدي، تحقيق: زيد بن محمد سعيد بن عبد العزيز، مكتبة السنة، القاهرة، مصر، ط: ١٤١٥ هجري - ١٩٩٥ م

« تقريب التهذيب للإمام الحافظ أبي الفضل أحمد بن علي بن الحجر شهاب الدين العسقلاني الشافعي رحمه الله المتوفى سنة هجري ٨٥٢ هجري - ٧٧٣ هجري، تقديم ودراسة: الشيخ المحدث محمد عوامه، دار الرشيد ودار البشائر الإسلامية سوريا، حلب، الطبعة الأولى: ١٤٠٤ هجري - ١٩٨٤ م/ دار الكتب العلمية، بيروت، تحقيق: مصطفى عبد القادر عطا، الطبعة الأولى: ١٤١٣ هجري - ١٩٩٣ م

« تعليقات الإمام المحدث محمد زكريا الكاندهلوي رحمه الله المتوفى: ١٤٠٢ هجري على بذل المجهود في حل سنن أبي داود، للإمام المحدث الكبير الشيخ خليل أحمد سهارنبوري رحمه الله (١٢٦٩ هجري - ١٣٤٦ هجري)، تعليق: الدكتور تقي الدين الندوي، مركز الشيخ أبي الحسن الندوي للبحوث والدراسات الإسلامية، الهند، الطبعة الأولى: ١٤٢٧ هجري - ٢٠٠٦ م

« تعليقات الإمام المحدث محمد يمى الكاندهلوي المتوفى: ١٣٣٤ هجري لأمم الدراري على جامع البخاري، للإمام الفقيه المحدث الشيخ رشيد أحمد المجتوبى رحمه الله المتوفى سنة: ١٣٢٣ هجري، المكتبة الإمدادية، مكة المكرمة، ط: ١٣٩٦ هجري - ١٩٨٦ م

« تعليقات على محمد معوض وعادل أحمد عبد الموجود على بداية المجتهد ونهاية المقتصد، للإمام القاضي أبي الوليد محمد بن أحمد بن محمد بن أحمد بن رشد المالكي القرطبي رحمه الله المتوفى سنة: ٥٩٥ هجري على محمد معوض وعادل أحمد عبد الموجود، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٢٤ هجري - ٢٠٠٣ م

« تعليق التعليق على صحيح البخاري، للإمام الحافظ أبي الفضل أحمد بن علي بن حجر شهاب الدين العسقلاني الشافعي رحمه الله المتوفى سنة ٨٠٨ تحقيق: سعيد عبد الرحمن الغزفي، المكتبة الإسلامية دار عمار، المكتبة الأثرية باكستان

« تفسير ابن كثير، المسمى بتفسير القرآن العظيم، للإمام الحافظ أبي الفداء إسماعيل ابن كثير القرشي الدمشقي (٧٠١ هجري - ٧٧٢ هجري) تحقيق: عبد الرازق المهدي، وحيدى كتب خانة، يشاور.

« تفسير الكشاف المسمى بالكشاف عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل، للعلامة جبار الله أبي القاسم محمود بن عمر الزمخشري رحمه الله المتوفى: ٥٣٨ الطبعة الأولى: ١٤١٨ هجري، تحقيق: محمد عبد السلام شاهين، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الرابعة: ١٤٢٧ هجري - ٢٠٠٦ م/ قديمى كتب خانة كراتشي، تحقيق عبد الرازق المهدي.

« التفسير المظهر، للعلامة القاضي محمد ثناء الله بن حبيب الله بن هدايت الله المظهري بأني يتي رحمه الله المتوفى سنة ١٢٥٥ هجري بلوچستان بك ديوباكستان

« التفسير ما في الصحيحين البخاري ومسلم، للإمام محمد بن أبي نصر فخر بن عبد الله الأزدي الحميدي، تحقيق: زيدة محمد سعيد عبدالعزيز، مكتبة السنة، القاهرة، مصر، ط: ١٤١٥ هجري - ١٩٩٥ م

« تقريب التهذيب للإمام الحافظ أبي الفضل أحمد بن علي بن حجر شهاب الدين العسقلاني الشافعي رحمه الله المتوفى سنة هجري ٨٥٢ هجري - ٧٧٣ هجري، تقرير ودراسة: الشيخ المحدث محمد عوامه، دار الرشيد ودار البشائر الإسلامية سوريا، حلب، الطبعة الأولى: ١٤٠٦ هجري - ١٩٨٦ م دار الكتب العلمية، بيروت، تحقيق: مصطفى عبد القادر عطاء، الطبعة الأولى: ١٤١٣ هجري - ١٩٩٣ م

- « تقرير بخاري إشارات العلامة المحدث الكبير، ربحانة الهند الشيخ مولانا محمد زكريا بن مولانا محمد يحيى الكاندهلوي رحمه الله المتوفى سنة ١٣٠٠ مكتبة الشيخ كراتشي »
- « تلخيص المحير في تخريج الأحاديث الرافعي الكبير للإمام المحافظ أحمد بن علي بن حجر العسقلاني رحمه الله المتوفى سنة ٨٠٤ هجري تحقيق: عادل أحمد عبد الموجود وعلي محمد معوض دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٢٧ هجري - ٢٠٠٦ م »
- « تنزيه الشريعة المرفوعة عن الأحاديث الشنيعة الموضوعة، للإمام أبي الحسن علي بن محمد عراق الكنانى (٩٠٧ هجري - ٩٦٣ هجري) تحقيق: عبد الوهاب عبد اللطيف وعبد الله محمد الصديق، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٠١ هجري - ١٩٨١ م »
- « توضيح الأفكار لمعاني تنقيح الأفكار، للإمام أبي إبراهيم محمد بن إسماعيل بنى صلاح، المعروف بالأمير الصنعاني، المتوفى ١١٨٢ هجري تحقيق: صلاح محمد عويضة، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤١٧ هجري - ١٩٩٧ م »
- « تهذيب الأسماء واللغات، للإمام العلامة المحافظ الفقيه أبي زكريا يحيى الدين بن شرف النووي رحمه الله، المتوفى سنة: ٦٧٦ هجري دار الكتب العلمية، بيروت. »
- « تهذيب التهذيب للمحافظ أبي الفضل أحمد بن علي بن حجر شهاب الدين العسقلاني الشافعي رحمه الله المتوفى: ٨٥٢ هجري دار صادر بيروت، دائرة المعارف النظامية الكائنة في حيدرآباد الهند، الطبعة الأولى: ١٣٢٥ هجري مؤسسة الرسالة. »
- « تهذيب الكمالي في أسماء الرجال للمحافظ المتقن جمال الدين أبي الحجاج يوسف المزي رحمه الله المتوفى سنة ٧٤٢ هجري تحقيق: الدكتور بشار عواد معروف، مؤسسة الرسالة، بيروت، ط: ١٤١٣ هجري - ١٩٩٢ م »
- « تهذيب اللغة للأزهري، للإمام اللغة العلامة أبي منصور بن أحمد الأزهرى رحمه الله، المتوفى سنة ٣٧٠ هجري المؤسسة المصرية العامة للتأليف والنشر. »
- « جامع الأصول في أحاديث الرسول للإمام محمد الدين أبي السعادات المبارك بن محمد الجزري المعروف بأبن الأثير رحمه الله المتوفى سنة ٥٤٤ هجري - ٦٠٦ هجري، تحقيق: عبد القادر الأرناؤط، دار الفكر بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٠٣ هجري - ١٩٨٣ م »
- « جامع البيان عن تأويل القرآن المعروف بتفسير الطبري للإمام المفسر أبي جعفر محمد بن جرير الطبري رحمه الله المتوفى: ٣١٠ هجري، مكتبة ابن تيمية، القاهرة. »
- « جامع الترمذي، الجامع المختصر من السنن عن رسول الله صلى الله عليه وسلم ومعرفة الصحيح والمطول وما عليه العمل، للإمام المحافظ أبي عيسى محمد بن عيسى بن سورة ابن موسى الترمذي رحمه الله (٢٠٠ هجري - ٢٧٩ هجري) بإشراف ومراجعة: فضيلة الشيخ صالح بن عبد العزيز بن محمد بن إبراهيم آل الشيخ، دار السلام للنشر والتوزيع، الطبعة الثالثة: محرم ١٤٢١ هجري - أبريل ٢٠٠٠ م / دار إحياء التراث العربي، بيروت، تحقيق: الشيخ أحمد محمد شاكر والشيخ محمد فؤاد عبد الباقي.

« جامع الدروس العربية للشيخ مصطفى الغلاييني رحمه الله، ١٣٠٣-١٣٤٤ هجري/ ١٨٨٤-١٩٤٤ م، تحقيق: الدكتور عبد المنعم خليل إبراهيم، قدمي كتب غانة كراتشي.

« جامع بيان العلم وفضله وما ينبغي في روايته وحمله، للإمام المحافظ أبي عمر يوسف بن عبد البر القرطبي المتوفى: ٤٦٣ هجري دار الفكر، بيروت.

« جمع الجوامع، الجامع الكبير في الحديث، والجامع الصغير وزوائد، للإمام جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي المتوفى: ٩١١ هجري تحقيق: خالد عبد الفتاح شبل، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢١ هجري- ٢٠٠٠ م.

« جمع الوسائل في شرح الشرائع، للعلامة الفقيه المحدث الشيخ علي بن سلطان محمد القاري رحمه الله المتوفى سنة: ١٩١٤ هجري، إدارة تأليفات أشرقية، ملتان.

« جنة البراتب بنقد المغني عن الحفظ والكتاب للشيخ أبي حفص عمر بن بدر الموصلي، تصنيف: أبو إسحاق الحويني، دار الكتاب العربي، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤١٤ هجري- ١٩٩٤ م.

« جواهر الرشيد للشيخ المفتي رشيد أحمد الدهيانوي، كتاب كبر كراتشي.

« جواهر الإكليل شرح مختصر العلامة الشيخ خليل في مذهب الإمام مالك إمام دار التزليل، للعلامة صالح عبد السمير الأبي الأزهر، دار الفكر، بيروت.

« حاشية الأنوار الباري (اردو شرح) صحيح البخاري، إفادات الشيخ الكشميري وغيره، للشيخ السيد أحمد رضا البنجوري رحمه الله، إدارة التأليفات الأشرقية، ملتان، اشاعت: ١٤٢٥ هجري.

« حاشية تقرير بخاري، إفادات العلامة المحدث الكبير، ربحانة الهند الشيخ مولانا محمد زكريا بن مولانا محمد يمين الكاندهلوي رحمه الله المتوفى سنة: ١٤٠٢ هجري، مكتبة الشيخ كراتشي.

«؟؟» حاشية الدسوقي للإمام العلامة الشيخ محمد بن أحمد بن عرفة الدسوقي المالكي رحمه الله المتوفى سنة ١٢٣٠ هجري على الشرح الكبير للشيخ أبي البركات أحمد بن محمد العدوي، الشهيد بالدردير المالكي المتوفى: ١٢٠١ هجري تخريج: محمد عبد الله شاهين، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٢٢ هجري- ٢٠٠٣ م.

« حاشية السندي على سنن النسائي، للإمام أبي الحسن نور الدين محمد بن عبد الهادي السندي رحمه الله المتوفى سنة ١١٣٨ دار المعرفة، بيروت، قدمي كتب غانة، كراتشي.

« حاشية السندي على صحيح البخاري للإمام أبي الحسن نور الدين محمد بن عبد الهادي السندي رحمه الله المتوفى سنة ١١٣٨ دار المعرفة، بيروت، قدمي كتب غانة كراچی.

« حاشية الصاوي على الشرح الكبير، للعلامة أحمد بن محمد الصاوي المالكي، دار المعارف، مصر: ١٣٩٢ هجري.

« حاشية الطحطاوي على مراقي الفلاح شرح نور الإيضاح للإمام العلامة أحمد بن محمد بن إسماعيل الطحطاوي الحنفی رحمه الله المتوفى سنة ١٢٣١ هجري قدمي كتب غانة كراچی/ دار الكتب العلمية، بيروت.

- « حاشية الإمام السندي على سنن ابن ماجه، للإمام أبي الحسن نور الدين محمد بن عبد الهادي السندي رحمه الله المتوفى سنة: ١١٣٨ هجري دار المعرفة، بيروت.
- « حاشية السعدي جليل مع فتمم القدير على الهداية، تحقيق: الشيخ عبد الرزاق غالب المهدي، المكتبة الرشيدية، كوتة.
- « حاشية كتاب التاريخ الكبير، للحافظ القادر شيخ الإسلام أبي عبد الله إسماعيل بن إبراهيم البخاري رحمه الله المتوفى سنة: ٢٥٦ هجري المتوفى: ٨٦٩ م هجري دار الكتب العلمية بيروت، لبنان، الطبعة الأولى: ١٤٠٧ هجري - ١٩٨٦ م.
- « حلية الأبرار، لهاشم البهراني، مكتبة يعسوب الدين، الإلكترونية.
- « حلية الأولياء وطبقات الأصفياء، للحافظ أبي نعيم أحمد بن عبد الله الأصفهاني رحمه الله، المتوفى سنة: ٤٣٠ هجري دار الفكر، بيروت، ط: ١٤١٢ هجري - ١٩٩٢ م/ دار الكتب العلمية بيروت.
- « خزائن الأدب ولب لباب لسان العرب، لعبد القادر بن عمر البغدادي، تحقيق: عبد السلام محمد هارون، مكتبة الخانجي، القاهرة، الطبعة الثالثة: ١٩٨٩ م.
- « فضائل نبوي صلى الله عليه وسلم مع اردو ترجمه وشرح حضرت شيخ الحدیث مولانا محمد زكريا مہاجر مدنی، رحمہ اللہ متوفى: ١٣٠٢ هجري مكتبة البرقي كراچی الطبعة الاولى: ١٣٣٠ هجري الموافق: ٢٠٠٨ م.
- « خلاصة الأقوال في معرفة الرجال، لأبي منصور الحسن بن يوسف المطهر الأسدي الشيعي، المتوفى سنة: ٧٢٦ هجري تحقيق: جواد القيومي، مؤسسة النشر الإسلامي، مؤسسة نشر الفقه، ط: ١٤١٧ هجري.
- « خلاصة الخزرجي (خلاصة تذهيب تهذيب الكمال) للعلامة صفى الدين الخزرجي رحمه الله المتوفى سنة ٢٣٦ هجري مكتب المطبوعات الإسلامية، بحلب، الطبعة الثانية: ١٣٩١ هجري - ١٩٧١ م دار احیاء التراث العربی / دائرة المعارف النظامية بهند.
- « دلائل النبوة لأبي بكر أحمد بن الحسين البيهقي رحمه الله المتوفى سنة ٢٥٨ هجري تحقيق: الدكتور عبد المعطي قلجی، دار الكتب العلمية بيروت/ المكتبة الأثرية لاهور/ دار الريان التراث.
- « ديوان رؤية بن العجاج، تحقيق: وليهم بن الورد، دار الآفاق الجديدة، بيروت، الطبعة الثانية: ١٩٨٠ م.
- « ذيل الكاشف للإمام الحافظ أبي زرعة أحمد بن عبد الرحيم العراقي، المتوفى: ٨٢٤ هجري بهامش الكاشف في معرفة من له الرواية في الكتب الستة، للإمام شمس الدين أبي عبد الله محمد بن أحمد الذهبي الدمشقي رحمه الله، المتوفى سنة: ٧٤٨ هجري، توثيق ومقابلة: صدقي جميل العطار، دار الفكر، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤١٨ هجري - ١٩٩٧ م/ دار القبلة للثقافة الإسلامية، جدة، تحقيق الشيخ المحدث محمد عوامه، الطبعة الأولى: ١٤١٣ هجري - ١٩٩٢ م.
- « رجال الخاقاني، لعلی الخاقانی، تحقيق: محمد صادق بحر العلوم، مكتبة الإعلام الإسلامي، الطبعة الثانية: ١٤٠٤ هجري.

« رجال السيد بحر العلوم، المعروف بالفوائد الرجالية، لمحمد المهدي الطباطبائي الشيعي، تحقيق: محمد صادق، مكتبة العلمين: الطوس وبحر العلوم، التجف، مكتبة الصادق، طهران، الطبعة الأولى: ١٣٦٣ هجري.

« رحمة بينهم، محقق العصر مولانا محمد نافع صاحب دامت بركاتهم، درالكتاب، لاهور، اشاعت ستمبر: ٢٠٠٦ م.

« ردالمحتار على الدر المختار، للفتية العلامة خاتمة المحققين محمد أمين بن عمر، الشهيد بأين عابدين رحمه الله المتوفى سنة: ١٢٥٢ هجري تحقيق: الدكتور حاتم الدين بن محمد صالح فرفور، دار الثقافة والتراث، دمشق سورية، الطبعة الأولى: ١٤٢١ هجري - ٢٠٠٠ م / مكتبة رشيدية، كوتة، الطبعة الأولى: ١٤١٢ هجري.

« رسالة شرح تراجم أبواب صحيح البخاري (المطبوع مع صحيح البخاري) للإمام المحدث العارف الرياني الشيخ أحمد بن عبد الرحيم المعروف بالشاه ولي الله رحمه الله المتوفى سنة: ١١٧٤ هجري، قديمي كتب خانة كراچی، الطبعة الثانية: ١٣٨١ هجري - ١٩٦١ م.

« وصف الباني في شرح حروف المعاني، لأحمد بن عبد النور المالقي، تحقيق: أحمد محمد الخراط مطبوعات مجمع اللغة العربية، دمشق، الطبعة الأولى: ١٩٧٥ م.

« روح المعاني في تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني، للإمام العلامة أبي الفضل شهاب الدين السيد محمود الألوسي البغدادي رحمه الله المتوفى سنة ١٢٧٠ هجري ضبطه وصححه على عبد الباري عطية، دار الكتب العلمية بيروت الطبعة الثانية: ١٤٢٦ هجري - ٢٠٠٥ م.

« زاد المعاد في هدي خير العباد للإمام العلامة المحدث شمس الدين أبي عبد الله محمد بن أبي بكر الدمشقي المعروف بأين القيم المجوزية رحمه الله المتوفى سنة ٧٥١ هجري مؤسسة الرسالة / مكتبة المنار الإسلامية

« سبل السلام شرح بلوغ المرام من جمع أدلة الأحكام، للسيد الإمام محمد بن اسماعيل الكليني ثم الصنعاني المعروف بالأمير رحمه الله المتوفى: ١١٨٢ هجري ولية نخبة الفكر في مصطلح أهل الأثر، مكتبة إحياء التراث العربي بيروت لبنان، الطبعة الخامسة: ١٣٩١ هجري ١٩٧٩ م.

« سر صناعة الإعراب، لأبي الفتح عثمان بن جني، تحقيق: حسن الهنداوي، دار القلم، دمشق، الطبعة الأولى: ١٩٨٥ م.

« سراج القاري، للشيخ مولانا عبد الرحيم مد ظله، تحقيق: مولانا محمد سالم قاسمي هردوني، الجامعة القاسمية دار العلوم ذكر يا أيها، طبراول: ١٤٣٢ هجري - ٢٠١١ م.

« سنن ابن ماجة للإمام الحافظ أبي عبد الله محمد بن يزيد الرعي ابن ماجة القزويني رحمه الله المتوفى سنة ٢٤٣ م بإشراف ومراجعة، فضيلة الشيخ صالح بن عبد العزيز بن محمد بن إبراهيم آل الشيخ، دار السلام للنشر والتوزيع، الطبعة الثالثة: محرم ١٤٢١ هجري أبريل ٢٠٠٠ م.

« سنن الدارقطني للإمام المحدث الحافظ الكبير علي بن عمر الدارقطني رحمه الله المتوفى سنة ٢٨٥ هجري دار نشر الكتب الإسلامية لاهور / مؤسسة الرسالة / دار المعرفة بيروت

« سنن الدارمي، للإمام الحافظ عبد الله بن عبد الرحمن الدارمي السمرقندي رحمه الله، المتوفى سنة: ٢٥٥ هجري تحقيق: فؤاد أحمد زمزلي وعبد السلام العلمي، قديمي كتب خانة، كراچی.

« سنن النسائي الصغرى، المجتبى من السنن للإمام الحافظ أبي عبد الرحمن أحمد بن شعيب بن علي بن سنان النسائي رحمه الله المتوفى سنة ٢٠٣ ياشراف ومراجعة: فضيلة الشيخ صالح بن عبد العزيز بن محمد بن إبراهيم آل الشيخ، دار السلام للنشر والتوزيع، الطبعة الثالثة: محرم ١٤٢١ هجري أبريل ٢٠٠٠ م.

« سنن أبي داود السنن للإمام الحافظ أبي داود سليمان بن الأشعث بن إسحاق الأذدي السجستاني رحمه الله المتوفى سنة ٢٥٥ هجري ياشراف ومراجعة: فضيلة الشيخ صالح بن عبد العزيز بن محمد بن إبراهيم آل الشيخ، دار السلام للنشر والتوزيع، الطبعة الثالثة: محرم ١٤٢١ هجري أبريل ٢٠٠٠ م.

« سير أعلام النبلاء للإمام شمس الدين أبي عبد الله بن محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي رحمه الله المتوفى سنة ٣٨٥ هجري إشراف وتحقيق: الشيخ شعب الأرناؤوط، مؤسسة الرسالة، بيروت الطبعة الرابعة: ١٤٠٦ هجري - ١٩٨٦ م.

« سيرت حضرت امير معاوية رضى الله عنه، مولانا محمد نافع صاحب دامت بركاتهم العالية، دار الكتاب، لاهور، اشاعت: جنوري ٢٠٠٧ م.

« شذرات الذهب في أخبار من ذهب، للإمام شهاب الدين أبي الفلاح عبد الحميد بن أحمد بن محمد العسكري الحنبلي الدمشقي رحمه الله المتوفى سنة: ١٠٨٩ هجري دار ابن كثير.

« شرح ابن بطال على صحيح البخاري لأبي الحسن علي بن خلف بن عبد الملك ابن بطال البكري القرطبي رحمه الله المتوفى سنة ٢٢٢ هجري تحقيق: مصطفى عبد القادر عطاء، دار الكتب العلمية بيروت ١٤٢٤ هجري - ٢٠٠٣ م / مكتبة الرشد رياض.

« شرح ابن عقيل على ألفية (الإمام جمال الدين) ابن مالك، للعلامة النووي بهاء الدين عبد الله بن عقيل العقيلي المصري الهمداني رحمه الله المتوفى سنة: ٧٦٩ هجري ومعه كتاب منحة الجليل بتحقيق شرح ابن عقيل، للمحمد بن عبد الحميد، قديمي كتب خانة كراچی، دار جروس، طرابلس (لبنان) تحقيق: أحمد سليم الحمص ومحمد أحمد القاسم، الطبعة الأولى: ١٩٩٠ م.

« شرح الأشموني على ألفية ابن مالك، لأبي الحسن نور الدين علي بن محمد بن عيسى المتوفى: ٩٠٠ هجري تحقيق: حسن حمد، دار الكتب العلمية بيروت، ط: ١٤١٩ هجري - ١٩٩٨ م، ومكتبة النهضة المصرية، القاهرة، الطبعة الأولى: ١٩٥٥ م.

- « شرح التصريح على التوضيح، لخالد بن عبد الله الأزهرى، مع تعليقات ياسين بن زين الدين، دار إحياء الكتب العربية (عيسى البائى الحلبي وشركاه) القاهرة.
- « شرح الرضى على الكافية، لرضى الدين محمد بن الحسن الأسترآبادي، المتوفى: ٦٨٦ هجري، تحقيق: الدكتور أميل بديع يعقوب، مكتبة المنار، الكويت.
- « شرح الزرقاني على الموطأ للإمام العلامة محمد بن عبد الباقي بن يوسف الرزقاني رحمه الله المتوفى سنة ١١٢٢ هجري، تحقيق: لجنة من العلماء، دار الفكر، بيروت.
- « شرح الشمائل للعلامة الشيخ عبد الرؤف المناوي المصري، المتوفى: ١٠٠٣ هجري بهامش جمع الوسائل في شرح الشمائل، للعلامة الفقيه المحدث الشيخ علي بن سلطان محمد القساري رحمه الله، المتوفى سنة: ١٠١٤ هجري، إدارة تأليفات أشرفيه، ملتان.
- « شرح الطيبي على مشكاة المصابيح، المسمى بـ الكاشف عن حقائق السنن للإمام الكبير شرف الدين حسين بن محمد بن عبد الله الطيبي رحمه الله المتوفى سنة ٧٤٣ هجري، تحقيق: المفتي عبد الغفار وجماعة من العلماء، إدارة القرآن والعلوم الإسلامية، كراتشي، الطبعة الأولى: ١٤١٣ هجري.
- « شرح الكرماني على صحيح البخاري، المسمى بالكوكب الدراري، للإمام العلامة المحدث شمس الدين محمد بن يوسف بن علي الكرماني رحمه الله المتوفى سنة ٧٨٦ هجري دار إحياء التراث العربي، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٠١ هجري - ١٩٨١ م.
- « شرح المفضل، لابن يعيش بن علي، عام الكتب، بيروت، ومكتبة المتنبي، القاهرة.
- « شرح النووي على صحيح الإمام مسلم المسمى بالمنهاج للإمام العلامة الفقيه الحافظ أبي زكريا عميس الدين يحيى بن شرف النووي رحمه الله المتوفى سنة ٦٤٢ هجري دار المعرفة بيروت، تحقيق: خليل مأمون شيفاء، الطبعة الثانية عشر: ١٤٢٧ هجري - ٢٠٠٦ م/ هجري قديمي كتب خانة كراچی، الطبعة المصرية بالأزهر.
- « شرح آداب البحث لمرقندي، قطب الدين محمد الكيلاني، المتوفى: ١٩١٤ م، عكس مخطوط جامعة الملك سعود.
- « شرح سنن أبي داود للإمام بدر الدين أبي محمد محمود بن أحمد بن موسى العيني رحمه الله المتوفى سنة ٦٥٥ هجري، تحقيق: أبو المنذر خالد بن إبراهيم المصري، مكتبة الرشيد الرياض الطبعة الأولى: ٣٠٠ هجري - ١٩٩٩ م.
- « شرح شذور الذهب، للإمام محمد جمال الدين عبد الله بن يوسف بن أحمد ابن هشام الأنصاري رحمه الله المتوفى سنة: ٧٦١ هجري تحقيق: عبد الغني الدقر، دار الكتب العلمية، بيروت، ط: ١٩٨٢ م.
- « شرح شواهد المغني، للإمام عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي، منشورات دار مكتبة الحياة، بيروت.

« شرح قطر الندي، للإمام محمد جمال الدين عبد الله بن يوسف بن أحمد ابن هشام الأنصاري رحمه الله المتوفى سنة: ٧٤١ هجري تحقيق: عبد الحميد، قديمي كتب خاتمه كراجي، مكتبة الطيبة، دار الخيزر.

« شرح مشكل الآثار، للإمام المحدث الفقيه أبي جعفر أحمد بن محمد بن سلامة الطحاوي، رحمه الله المتوفى سنة: ٣٢١ هجري مؤسسة الرسالة، بيروت.

« شرح معاني الآثار، للإمام المحدث الفقيه أبي جعفر أحمد بن محمد بن سلامة الطحاوي، رحمه الله المتوفى سنة: ٣٢١ هجري تحقيق: محمد زهري النجار، عالم الكتاب، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤١٤ هجري - ١٩٩٤ م/ المكتبة الحاقانية، ملتان.

« شعب الإيمان للحافظ أبي بكر أحمد بن الحسين البيهقي رحمه الله المتوفى سنة ٣٨٤ هجري - ٤٥٨ هجري تحقيق: أبو هاجر محمد السعيد بن بسونى زغلول، دار الكتب العلمية بيروت لبنان « صحيح ابن حبان بترتيب ابن بلبان للأمامير علاء الدين علي بن بلبان الفارسي، المتوفى ٧٣٩ هجري تحقيق: الشيخ شعب الأرناؤوط، مؤسسة الرسالة بيروت، الطبعة الثانية: ١٤١٤ هجري - ١٩٩٣ م

« صحيح البخاري الجامع المسند الصحيح من أمور رسول الله صلى الله عليه وسلم سنته وأيامه، للإمام أبي عبد الله محمد بن إسماعيل بن إبراهيم بن المغيرة بن بردزبه البخاري رحمه الله المتوفى سنة ١٩٤ هجري - ٢٥٦ هجري بإشراف ومراجعة: فضيلة الشيخ صالح بن عبد العزيز بن محمد بن إبراهيم آل الشيخ، دار السلام للنشر والتوزيع، الطبعة الثالثة: محرم ١٤٢١ هجري - أبريل ٢٠٠٠ م/ دار الفكر، بيروت، تخريج وضبط وتنسيق الحواشي صدق جميل العطار، الطبعة الأولى: ١٤٢٥ هجري - ١٢٦٦ هجري - ٢٠٠٥ م/ دار أرقم، بيروت، تحقيق: محمد نزار تميمو هيثم نزار تميم.

« صحيح الإمام مسلم المسند الصحيح المختصر من السنن بنقل العدل عن العدل عن رسول الله صلى الله عليه وسلم، للإمام الحافظ أبي الحسين مسلم بن الحجاج بن مسلم القشيري النيسابوري رحمه الله المتوفى سنة ٢٠٦ هجري - ٢٠٦ هجري، بإشراف ومراجعة: فضيلة الشيخ صالح بن عبد العزيز بن محمد بن إبراهيم آل الشيخ، دار السلام للنشر والتوزيع، الطبعة الثالثة: محرم ١٤٢١ هجري - أبريل ٢٠٠٠ م.

« صفات الصفوة للإمام العالم جمال الدين أبي الفرج ابن الجوزي رحمه الله، المتوفى سنة: ٥٩٧ هجري دار المعرفة، بيروت.

« طوطم التشريب في شرح التقريب، للشيخ زين الدين أبي الفضل عبد الرحيم بن الحسين العراقي: ٧٤٥ - ٨٠٦ هجري، تحقيق: حميد الدمر داش محمد، الناشر: مكتبة نزار مصطفى الباز، مكة المكرمة، الرياض، الطبعة الأولى: ١٤٢٤ هجري - ٢٠٠٣ م.

« عارضة الأخوذي بشرح صحيح الترمذي، المعروف بشرح ابن العربي على صحيح الترمذي، للإمام أبي بكر محمد عبد الله المعروف بابن العربي المالكي رحمه الله المتوفى سنة: ٥٤٣ هجري،

بمواش الشيخ جمال المرعشلي، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان، الطبعة الأولى: ١٤١٨ هجري - ١٩٩٧ م

« علل الحديث لابن أبي حاتم، للحافظ ابن محمد عبد الرحمن بن أبي حاتم محمد بن إدريس الحنظلي الرازي رحمه الله، المتوفى سنة: ٣٢٧ هجري، مكتبة الملك فهد.

« علوم الحديث، للإمام أبي عمرو عثمان بن عبد الرحمن الشهرزوري، تحقيق: الدكتور نور الدين عتق، دار الفكر، دمشق، بيروت، الطبعة الثالثة: ١٤٢٥ هجري - ٢٠٠٤ م

« عمدة القاري شرح صحيح البخاري، للإمام العلامة الفقيه المحدث بدر الدين أبو محمد محمود بن أحمد العيني رحمه الله المتوفى سنة ٨٥٥ ضبطه: عبد الله محمود محمد عمر دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢١ هجري - ٢٠٠١ م/ إدارة الطباعة المنيرة.

« عوالي الإمام مالك رواية أبي أحمد الحاكم، تحقيق: محمد الحناجر الناصر، دار الغرب الإسلامي، الطبعة الثانية: ١٩٩٨ م

« عهد اموي من سياس ومذهبي احزاب، از: ذاكر زهير وفسر علي محسن مدني، قرطاس، كراچی، پيندر، ط: ١٣٢٤ هجري - ٢٠٠٤ م.

« غنية المستمل في شرح منية المصلي المشتهر بشرح الكبير، للشيخ إبراهيم الحلبي الحنفي، المتوفى سنة: ٩٥٦ هجري، الناشر: سهيل اكيدمي لاهور، باكستان، الطبعة الأولى: ١٣٩٩ هجري - ١٩٧٩ م

« فتاوى قاضي خان في مذهب الإمام الأعظم أبي حنيفة النعمان، للإمام فخر الدين أبي المحاسن الحسن بن منصور المعروف بقاضي خان الأودجندي الفرغانى، المتوفى: ٥٩٢ هجري، قديمى كتب خانة، كراچی.

« فتح الباري شرح صحيح البخاري، للإمام العلامة زين الدين عبد الرحمن بن أحمد ابن رجب الحنبلي رحمه الله، المتوفى ٧٤٠ هجري، دار الكتب العلمية/ مكتبة الغرباء الأثرية، المدينة المنورة

« فتح الباري شرح صحيح البخاري للإمام الحافظ أحمد بن علي بن الحجر العسقلاني رحمه الله المتوفى ٥٠٥ هجري دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة الرابعة: ١٤٢٤ هجري - ٢٠٠٣ م/ دار السلام، الرياض، الطبعة الأولى: ١٤٢١ هجري - ٢٠٠٠ م

« فتح الباري شرح صحيح البخاري، للإمام العلامة زين الدين عبد الرحمن بن أحمد ابن رجب الحنبلي رحمه الله المتوفى سنة: ٧٩٥ هجري، تحقيق: أحمد قصي عبد الرحمن، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢٧ هجري - ٢٠٠٦ م/ مكتبة الغرباء الأثرية، المدينة المنورة.

« فتح القدير على الهداية للشيخ الإمام كمال الدين محمد بن عبد الواحد المعروف بأبن الهمام الحنفي رحمه الله المتوفى ٧٠٥ هجري، تحقيق: الشيخ عبدالرازق غالب المهدي، المكتبة الرشيدية كوتة.

«فتح البغيث شرح ألفية الحديث، للإمام الحافظ شمس الدين محمد بن عبد الرحمن السخاوي، المتوفى: ٩٠٢ هجري، تحقيق: مجدي السيد ومصطفى شتات، المكتبة التوقيفية، القاهرة.

«فتح الملبم شرح صحيح مسلم للعلامة المحدث مولانا شبير أحمد العثماني رحمه الله المتوفى ٣١١ هجري دار القلم، دمشق، الطبعة الأولى: ١٤٢٧ هجري - ٢٠٠٦ م.

«فضل الباري (شرح اردو) صحيح البخاري، لشيخ الإسلام العلامة شبير أحمد العثماني رحمه الله المتوفى ٣١١ هجري، ترتيب ومراجعة قاضي عبد الرحمن، إدارة العلوم الشرعية كراتشي، ط: ١٣٩٥ هجري - ١٩٧٥ م.

«فقه السنة، للسيد سابق، دار الفاتح للإعلام العربي، ط: ١٤١٦ هجري - ١٩٩٥ م.

«فقه اللغة وأسرار العربية، للإمام أبي منصور عبد الملك بن محمد بن إسماعيل الثعالبي، المتوفى: ٤٣٠ هجري، تحقيق: ياسين الأيوبي، المكتبة العصرية، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٢٠ هجري - ٢٠٠٠ م/مكتبة الخانجي القاهرة، الطبعة الثانية: ١٤١٨ هجري - ١٩٩٨ م.

«قوات الوفيات والذيل عليها، للإمام محمد شاكر الكيتي: ٧٤٤ هجري، تحقيق: الدكتور إحسان عباس، دار صادر بيروت.

«فهرست اسماء مصنفی الشيعة، المعروف برجال النجاشي، لأبي العباس أحمد بن علي بن العباس النجاشي، تحقيق: موسى الشيبيري، ومؤسسة النشر الإسلامي، قم.

«فيروز اللغات، مصنف الحاج مولوي فيروز الدين، فيروز سنزلاهور، كراچی، دور اڈیشن، فيروز اللغات اردو جید، انٹرنیوس اشاعت: ٢٠١٣ م.

«فيض الباري على صحيح البخاري للفقهاء المحدث الشيخ محمد أنور الكشميري ثم الديوبندي رحمه الله المتوفى ١٢٥٢ هجري مع حاشية البدر الساري إلى فيض الباري، للعلامة بدر عالم الميرتشي، دار الكتب العلمية/المكتبة الرشيدية كوتته.

«قواعد في علوم الحديث (مقدمة إلام السنن) للعلامة المحقق الفقيه ظفر أحمد العثماني التهانوي رحمه الله المتوفى سنة: ١٢٩٤ هجري، تحقيق: الشيخ العلامة عبد الفتاح أبو غدة، إدارة القرآن والعلوم الإسلامية كراتشي.

«كتاب الأمر، للإمام الفقيه المحدث محمد بن إدريس الشافعي رحمه الله (١٥٠ هجري - ٢٠٤ هجري) بتحقيق: الدكتور أحمد بدر الدين حسون، دار قبة، دمشق وبيروت، الطبعة الثانية: ١٤٢٤ هجري - ٢٠٠٣ م، دار الوفاء/بتحقيق: الدكتور رفعت فوزي عبد المطلب.

«كتاب التاريخ الكبير للحافظ النقاد شيخ الإسلام أبي عبد الله إسماعيل بن إبراهيم البخاري رحمه الله المتوفى سنة ٢٥١ هجري الموافق: ٨٦٩ م ذوالكتب العلمية بيروت لبنان، الطبعة الأولى: ١٤٠٧ هجري - ١٩٨٦ م.

«كتاب التعريفات، للإمام أبي الحسن السيد الشريف علي بن محمد بن علي الحسيني المجرجاني، الخنفي (٧٤٠ هجري - ٨١٦ هجري)، قدمي كتب غانته كراچی.

« كتاب الثقات للإمام الحافظ محمد بن حبان بن أحمد بن حاتم التميمي البستي رحمه الله المتوفى سنة ٢٥٥ هجري الموافق: ٩٦٥ م تحت مراقبة: الدكتور محمد عبد المعيد خان، دار الفكر، بيروت، الطبعة الأولى: ١٣٩٣ هجري - ١٩٧٣ م / مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية، حيدرآباد، الهند، ط: ١٤٠٠ هجري / دار الكتب العلمية، بيروت، مع حواشي إبراهيم شمس الدين وتركى فرحان المصطفى، الطبعة الأولى: ١٤١٩ هجري - ١٩٩٨ م

« كتاب الذيل على طبقات الحنابلة لابن رجب الحنبلي، للإمام الحافظ زين الدين أبي الفرج عبد الرحمن بن شهاب الدين أحمد البغدادي الحنبلي (٧٣٤ هجري - ٧٩٥ هجري)، تصحيح: محمد حامد الفقى (١٣٧٢ هجري - ١٩٥٣ م) مكتبة السنة المحمدية، القاهرة، مصر.

« كتاب الزهد وويله كتاب الرقائق للإمام مشيخ الإسلام عبد الله بن المبارك المروزي المتوفى سنة: ١٨١ هجري، حققه وعلق عليه: الأستاذ المحدث المحقق الشيخ حبيب الرحمن الأعظمي، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان، الطبعة الثانية: ١٤٢٥ هجري - ٢٠٠٤ م

« كتاب الضعفاء الكبير، للحافظ أبي جعفر محمد بن عمرو بن موسى بن حماد العقيلي المكي، تحقيق: الدكتور عبد المعطى أمين قلجى، دار الكتب العلمية، بيروت.

« كتاب العلل ومعرفة الرجال، للإمام أبي عبد الرحمن عبد الله بن أحمد بن حنبل رحمه الله، تحقيق: أبو عبد الهادي محمد جفان الجزائري، مكتبة دار ابن حزم، الطبعة الأولى: ١٤٢٥ هجري الموافق: ٢٠٠٤ م

« كتاب الفقيه والمتفقه، للإمام أبي بكر أحمد بن علي بن ثابت الخطيب البغدادي، المتوفى: ٦٦٢ هجري، تحقيق: أبو عبد الرحمن عادل بن يوسف الغرازي، دار ابن الجوزية، السعودية، ط: ١٤٢١ هجري.

« كتاب الفهرست لابن النديم، لأبي الفرج محمد بن أبي يعقوب إسحاق السري، المعروف ابن النديم، المتوفى: ٣٨٠ هجري، تحقيق: رضا - تهجد الحائري، نور محمد كتب غانه كراچی.

« كتاب المجروحين من المحدثين، للإمام الحافظ محمد بن حبان بن أحمد أبي حاتم التميمي البستي رحمه الله المتوفى سنة: ٣٥٤ هجري، تحقيق: حمدي عبد المجيد السلفى، دار المصطفى، المملكة العربية السعودية، الطبعة الأولى: ١٤٢٠ هجري - ٢٠٠٠ م / دار المعرفة، بيروت.

« كتاب الموضوعات، للإمام أبي الفرج عبد الرحمن بن علي بن الجوزي، المتوفى: ٥٩٧ هجري، تحقيق: توفيق حمدان، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٢٧ هجري - ٢٠٠٣ م / محمد سيد ابن سز، كراچی، تحقيق: عبد الرحمن محمد عثمان، الطبعة الأولى: ١٣٨٨ هجري - ١٩٦٨ م

« كتاب الإصابة في معرفة الصحابة، للإمام الحافظ أحمد بن علي بن حجر العسقلاني، رحمه الله (٧٧٣ هجري - ٨٥٢ هجري) دار الفكر، بيروت، الطبعة الأولى: ١٣٩٨ هجري - ١٩٧٨ م

« كشف الاستار عن زوائد البزار على الكتب الستة، للحافظ نور الدين علي بن أبي بكر الهيثمي (٢٠٦ هجري- ٢٨٧ هجري)، تحقيق: الشيخ البهائي حبيب الرحمن الأعظمي، مؤسسة الرسالة، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٠٤ هجري- ١٩٨٤ م.

« كشف الأسرار عن أصول فخر الإسلام البزدوي، للإمام علاء الدين عبدالعزيز أحمد البخاري، المتوفى: ٧٣٠ هجري مع حاشية عبد الله محمود محمد عمر، دار الكتب العلمية بيروت، ط: ١٣٩٤ هجري- ١٩٩٩ م.

« كشف الباري عما في صحيح البخاري، لشيخ الحديث مولانا سليم الله خان دامت بركاتهم، المكتبة الفاروقية كراتشي، ط: ١٤٢٩ هجري- ٢٠٠٨ م.

« كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون، للمؤرخ الشهير مصطفى بن عبد الله، المعروف بحاجي خليفة ويكاتب جلبي، تقديم: شهاب الدين النجفي، مكتبة المثنى، بغداد.

« كشف القناع عن متن الإقناع للشيخ العلامة فقيه الحنابلة منصور بن يونس بن إدريس البهوتي رحمه الله المتوفى سنة ١٠٥١ هجري عالم الكتب الطبعة الأولى سنة ١٤١٧ هجري.

« كشف المشكل من حديث الصحيحين، للإمام الحافظ جمال الدين أبي الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد الجوزي رحمه الله المتوفى سنة: ٥٩٧ هجري، تحقيق: الدكتور علي حنين البواب، دار النشر ودار الوطن، الرياض، ط: ١٤١٨ هجري- ١٩٩٧ م.

« كشف الغطاء عن وجه الموطأ (حاشية موطأ الإمام مالك) للشيخ محمد إشتاق الرحمن كاندهلوي رحمه الله، قديمي كتب غانة.

« كفاية الأخيار في حل غاية الاختصار، تقى الدين أبي بكر بن محمد الحسيني الدمشقي، تحقيق: كامل محمد محمد عويضة، دار الكتب العلمية بيروت، ط: ١٤٢٢ هجري- ٢٠٠١ م.

« كنز العمال في سنن الأقوال والأفعال للعلامة علاء الدين علي المتقي بن حسان الدين الهندي رحمه الله المتوفى: ٩٧٥ تحقيق: محمود عمر الدمياطي، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الثانية: ١٣٣٣ هجري- ٢٠٠٤ م.

« لامع الدراري على جامع البخاري للفقهاء المحدث الشيخ رشيد أحمد الجنبوهي رحمه الله المتوفى سنة ١٣٢٣ هجري، ضبط: الإمام المحدث محمد يمين الكاندهلوي المتوفى: ١٣٣٤ هجري، المكتبة الإمدادية مكة المكرمة، ط: ١٣٩٦ هجري- ١٩٧٤ م.

« لسان العرب للإمام العلامة أبي الفضل جمال الدين محمد بن مكرم ابن منظور الأفرقي المصري المتوفى سنة ٧١١ هجري دار إحياء التراث العربي بيروت/ الطبعة الثالثة/ مؤسسة التاريخ الإسلامي بيروت لبنان.

« لسان الميزان للإمام الحافظ أبي الفضل أحمد بن علي بن الحجر العسقلاني رحمه الله المتوفى سنة ٨٥٢ اعتنى به: الشيخ عبد الفتاح أبو غدة، مكتب المطبوعات الإسلامية، مكتبة دار البشائر الإسلامية بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢٣ هجري- ٢٠٠٢ م/ دار إحياء التراث العربي، بيروت.

الطبعة الثانية: ١٤٢٢ هجري - ٢٠٠١ م/ مجلدات المعارف النظامية، مجيد آباد، الدكن، الهند/ دار إحياء التراث العربي، بيروت، تحقيق: مكتبة التحقيق، بإشراف محمد عبدالرحمن المرعشلي، الطبعة الثانية: ١٤٢٣ هجري - ٢٠٠١ م.

« لفتات كشوري (تراست) مؤلف سيد تصدق حسين رضوي، مير محمد كتب خان كراچی.
« لفتات القرآن مع فهرست الفاظ، مولانا عبد الرشيد النعماني، دار الإذاعة، كراچی، طباعت: ١٩٩٤ م.

« مبادئ العلم الحديث وأصوله للإمام العلامة الشيخ شبير أحمد عثمانی، المتوفى: ١٣٦٩ هجري المعتنى به: الشيخ عبدالغفار أبو غدة، مكتب المطبوعات الإسلامية، دار البشائر الإسلامية، بيروت، الطبعة الرابعة في لبنان بيروت: ١٤٣٢ هجري - ٢٠١١ م.

« جميع الزوائد ومنبع الفوائد للحافظ نور الدين علي بن أبي بكر الهيثمي رحمه الله المتوفى: ٨٠٤ هجري بتحرير المحققين الجليلين العراقي وابن حجر، دار الفكر بيروت الطبعة الأولى ١٤٠٨ هجري - ١٩٨٨ م.

« جميع بحار الأنوار في غرائب التنزيل ولطائف الأخبار، للشيخ العلامة اللغوي محمد طاهر الصديقي الهندی المجرانی المتوفى سنة ٨٠٢ هجري الموافق سنة ١٥٠٠ طبع مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية بميدان آباد الدكن الهند، ط: ١٣٩٣ هجري - ١٩٧٣ م.

« مختار الصحاح للإمام محمد بن أبي بكر بن عبدالقادر الرازي رحمه الله المتوفى بعد سنة ٣٣٣ هجري دار إحياء التراث العربي، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤١٥ هجري - ١٩٩٤ م.

« مختصر اختلاف العلماء، للإمام المحدث الفقيه أبي جعفر أحمد بن محمد بن سلامة الطحاوي رحمه الله المتوفى: ٣٢١ هجري، للإمام أبي بكر أحمد بن علي الجصاص الرازي المتوفى: ٣٧٠ هجري، تحقيق: الدكتور نذير أحمد، دار البشائر الإسلامية، بيروت، الطبعة الأولى ١٤١٦ هجري - ١٩٩٥ م.

« مدرسة الكذابین فی رواية التاريخ الإسلامی وتدوينه، للدكتور خالد كبير علل، دار البلاغ، الدجزل، الطبعة الأولى: ١٤١٦ هجري - ١٩٩٤ م.

« مرقاة المفاتيح شرح مشكاة المصابيح للعلامة الفقيه المحدث الشيخ علي بن سلطان محمد البقاري رحمه الله المتوفى سنة ٨٠٣ هجري، تحقيق: الشيخ جمال عيتاني، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الثانية: ١٤٢٥ هجري - ٢٠٠٧ م.

« مستند الزوار، للحافظ الإمام أبي عمرو أحمد بن عمرو بن عبد الخالق البصري الزوار رحمه الله المتوفى ٨٠٣ هجري مكتبة العلوم والحكم، السعودية، الطبعة الأولى: ١٤٢٤ هجري.

« مسند الحميدي، للإمام المحدث أبي بكر عبد الله بن الزبير القرشي المعروف بالحميدي رحمه الله المتوفى سنة: ٢٠٩ هجري، تحقيق: الشيخ المحدث حبيب الرحمن الأعظمي دار الفكر، بيروت، ط: ١٣٨٠ هجري/ دار السقاء، دمشق.

«مسند الشاميين، للإمام أبي القاسم سليمان بن أحمد بن أيوب اللخمي الطبراني (٢٤٠ هجري - ٣٦٠ هجري)، تحقيق: حميد بن عبد المجيد السلفي، مؤسسة الرسالة، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤١٦ هجري - ١٩٩٤ م

«مسند الإمام الشافعي على ترتيب السدي، دار الكتب العلمية، بيروت.

«مسند الإمام أحمد بن حنبل، للإمام أحمد بن حنبل رحمه الله، المتوفى سنة: ٢٤١ هجري، تحقيق: الشيخ شعيب الأرنؤوط وجماعة، مؤسسة الرسالة، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢١ هجري - ٢٠٠١ م/ مؤسسة قرطبة، القاهرة/ عالم الكتب، دار الكتب العلمية، بيروت، مع تحقيق: محمد عبد الشافي، ط: ١٤١٣ هجري - ١٩٩٣ م

«مسند أبي عوانة، للإمام الجليل أبي عوانة، يعقوب بن إسحاق الأسفرائيني رحمه الله، المتوفى سنة: ٣١٦ هجري، تحقيق: أيمن بن عارف الدمشقي، دار المعرفة، بيروت، لبنان، الطبعة الأولى: ١٤١٩ هجري - ١٩٩٨ م

«مسند أبي يعلى الموصلي، للإمام أبي يعلى أحمد بن علي بن المثنى الموصلي، المتوفى: ٣٠٧ هجري، تحقيق: حسين سليم أسد، مكتبة الرشد، الرياض، دار السامون للتراث، دمشق، الطبعة الأولى: ١٤٣٠ هجري - ٢٠٠٩ م/ دار الكتب العلمية، بيروت، تحقيق: مصطفى عبد القادر عطا، الطبعة الأولى: ١٤١٨ هجري - ١٩٩٨ م

«مسند أطراف الإمام أحمد بن حنبل، المسمى بأطراف المسند المعتلى بأطراف المسند الحنبلي، للإمام الحافظ ابن حجر العسقلاني، المتوفى: ٨٥٢ هجري، تحقيق: الدكتور زهير بن ناصر الناصر، دار ابن كثير، دمشق، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤١٤ هجري - ١٩٩٣ م

«مسند أبي داود الطيالسي، للإمام المحدث أبي داود سليمان بن داود بن الجارود رحمه الله، المتوفى سنة: ٢٠٤ هجري، تحقيق: محمد حسن محمد حسن إسماعيل، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢٥ هجري - ٢٠٠٤ م

«مشارك الأنوار على صحاح الآثار، للإمام الشهير الكبير القاضي أبي الفضل عياض بن موسى بن عياض البصيصي البتي المالكي، المتوفى: ٥٤٤ هجري، دار التراث، القاهرة.

«معارف السنن شرح سنن الترمذي، للإمام المحدث الشيخ السيد محمد يوسف بن سيد محمد زكريا الحسيني البنوري رحمه الله، المتوفى سنة: ٣٩٤ هجري، المكتبة البنورية كراچی / ایچ، ایم، سعيد کمپنی

«معالم السنن شرح سنن الإمام أبي داود رحمه الله للإمام أبي سليمان حمد بن محمد بن الخطاب البتي رحمه الله، المتوفى سنة ٣٨٨ هجري طبعه وصححه محمد راغب الطباخ في مطبعة العلمية بحلب.

«معجم الأدباء، للإمام العلامة الأديب المؤرخ شهاب الدين أبي عبد الله ياقوت بن عبد الله الرومي الحموي ٥٧٧ - ٦٢٤ هجري / ١١٧٨ - ١٢٢٨ م، تحقيق: الدكتور عمر الفاروق، مؤسسة المعارف بيروت، الطبعة الثالثة: ١٤٢٨ هجري - ٢٠٠٧ م

« معجم الصحاح للإمام العلامة إسماعيل بن حماد الجوهري المتوفى سنة ٢٣٠ هجري دار المعرفة بيروت لبنان الطبعة الثالثة: ١٢٢٨ هجري - ٢٠٠٧ م

« معجم المؤلفين تراجم مصنفى الكتب العربية، والعبرية كحالها، دار أحياء التراث العربى، بيروت.
« معجم الرجال الحديث وتفصيل طبقات الرواة، لأبى القاسم الموسوي الخوئي، الطبعة الخامسة: ١٤١٣ هجري - ١٩٩٢ م، إيران.

« معجم مفردات القرآن، للعلامة أبى القاسم الحسين بن محمد بن الفضل، المعروف بالرغب الأصفهاني، المتوفى: ٥٠٣ هجري، دار الكتب العلمية، بيروت، ط: ١٤٢٥ هجري - ٢٠٠٤ م
« معجم مقاييس اللغة، لأبى الحسين أحمد بن فارس بن زكريا القزويني الرازي رحمه الله المتوفى سنة: ٣٩٥ هجري، تحقيق: عبد السلام محمد هارون، دار الفكر، بيروت، الطبعة الأولى: ١٣٩٩ هجري - ١٩٧٩ م

« معرفة الثقات للإمام أحمد بن عبد الله بن صالح الكوفي الحسن الجلي رحمه الله المتوفى ٣٠٠ هجري تحقيق: عبد العليم عبد العظيم البستوي، مكتبة الدار المدينة المنورة، الطبعة الأولى: ١٤٠٥ هجري - ١٩٨٥ م

« معرفة الصحابة لأبى نعيم للإمام المحدث العلامة أحمد بن عبد الله بن أحمد بن إسحاق بن مهران المعروف بأبى نعيم الأصبهاني رحمه الله المتوفى سنة ٣٢٠ هجري، تحقيق: محمد حسن محمد حسن إسماعيل ومسر عبد الحميد المغني، دار الكتب العلمية بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢٢ هجري - ٢٠٠٢ م، دار الوطن للنشر.

« معرفة أنواع علم الحديث، للإمام أبى عمرو عثمان بن عبد الرحمن الشهرزوري، تحقيق: الدكتور عبد اللطيف، ساهرياسين القفل، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٢٣ هجري.

« مغنى اللبيب عن كتب الأعريب، للإمام محمد جمال الدين عبد الله بن يوسف بن أحمد ابن هشام الأنصاري رحمه الله المتوفى: ٧٦١ هجري، تحقيق: حسن محمد، قدیمی كتب غانه كراچی / المكتبة العصرية، بيروت، لبنان، ط: ١٩٨٧ م

« مغنى المحتاج إلى ألفاظ المنهاج، للشیخ محمد الخطيب الشربيني، دار الفكر، بيروت / مطبعة مصطفى البابي وأولاده، مصر.

« مفتاح السعادة ومصباح السيادة فى موضوعات العلوم، للعلامة أحمد بن مصطفى الشهير بطاش كبرى زاده، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الأولى: ١٤٠٥ هجري - ١٩٨٥ م

« مكمّل إكمال الإكمال، للإمام أبى عبد الله محمد بن محمد بن يوسف السنوسى رحمه الله المتوفى: ٨٩٥ هجري، دار الكتب العلمية، بيروت.

« مناقب الإمام أبى حنيفة وصاحبه، للإمام شمس الدين أبى عبد الله محمد بن أحمد الذهبي الدمشقي رحمه الله المتوفى سنة: ٧٤٨ هجري، مكتبة المطبوعات الإسلامية، حلب.

« مواهب الجليل لشرح مختصر الخليل، لأبي عبد الله محمد بن محمد بن عبد الرحمن المغربي المتوفى: ٩٥٤ هجري دار عالم الكتب.

« موسوعة الحديث الشريف للكتب الستة، دار السلام، المملكة العربية السعودية، الطبعة الثالثة: ١٤٢١ هجري - ٢٠٠٠ م.

« موسوعة كشاف اصطلاحات الفنون والعلوم، للباحث العلامة محمد علي التهانوي، تحقيق: الدكتور علي دحروج، مكتبة لبنان ناشرون، الطبعة الأولى: ١٩٩٩ م.

« ميزان الاعتدال في نقد الرجال للإمام شمس الدين أبي عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي رحمه الله المتوفى: ٧٤٨ هجري، تحقيق: علي محمد البجاوي، دار إحياء الكتب العربية، عيسى البابي الحلبي وشركاه، الطبعة الأولى: ١٣٨٢ هجري - ١٩٦٣ م.

« نزهة النظر في توضيح نخبة الفكر لابن حجر العسقلاني، تحقيق: الدكتور نور الدين العتر، الرحيم أكيد مي كراتشي، مكتبة البشري، كراتشي.

« نقد الرجال، لمصطفى بن الحسين الحسيني التفرشي الشيعي، مؤسسة آل البيت لإحياء التراث، قم إيران، الطبعة الأولى: ١٤١٨ م.

« نوادر الأصول في أحاديث الرسول صلى الله عليه وسلم، للإمام أبي عبد الله محمد بن علي الحسن الحكيم الترمذي، المتوفى: ٣٦٠ هجري، تحقيق: عبد الرحمن عميرة، دار الجليل، بيروت، ط: ١٩٩٢ م.

« نيل الأوطار من أحاديث سيد الأبرار شرح منتقى الأخبار، للشيخ الإمام محمد بن علي الشوكاني رحمه الله المتوفى: ١٢٥٥ هجري، تحقيق: محمد سالم هاشم، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان، الطبعة الثانية: ١٤٢٥ هجري - ٢٠٠٤ م.

« وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، لأبي العباس شمس الدين أحمد بن محمد بن أبي بكر بن خلكان ٤٠٨ هجري - ٤٨١ هجري، تحقيق: الدكتور إحسان عباس، دار صادر، بيروت.

« هدي الساري مقدمة فتح الباري، للحافظ أبي الفضل أحمد بن علي بن حجر شهاب الدين العسقلاني الشافعي رحمه الله المتوفى سنة: ٨٥٢ هجري، دار الكتب العلمية، بيروت، الطبعة الرابعة: ١٤٢٤ هجري - ٢٠٠٣ م، دار السلام، الرياض، الطبعة الأولى: ١٤٢١ هجري - ٢٠٠٠ م.

« همم الهوام شرح جمع الجوامع في علم العربية، للإمام عبد الرحمن بن أبي بكر السيوطي، المتوفى: ٩١١ هجري، مكتبة الكليات الأزهرية والقاهرة، الطبعة الأولى: ١٣٢٧ م.

تمت بالخير